

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ

ΣΤΥΛΙΑΝΟ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ
1989

ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ

*Ξανθῆς ἠράσθης ὥσπερ Θησεὺς Ἀριάδνης
τερπνὸν ἔρωτ' Ἀρετῆς οὐκ ἐνὶ ἥσσονι θεΐς.*

N. M. Παναγιωτάκης, Ἡράκλειον, 1960

Ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, γόνος τῆς γνωστῆς οἰκογένειας πού τόσες προσωπικότητες ἔχει δώσει στὰ νεοελληνικά γράμματα, γεννήθηκε στὸ Ἡράκλειο τῆς Κρήτης τὸ 1921. Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1939-1946), ἀπ' ὅπου πῆρε καὶ τὸ διδακτορικό του δίπλωμα στὰ 1959. Ὡς ὑπότροφος τοῦ Centre National de la Recherche Scientifique ἔμεινε κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1951 - 1952 στὴν Ecole Normale Supérieure στὴν Παρίσι, καὶ στὰ 1961 - 1962, μὲ ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Humboldt, στὴν Χαϊδελβέργη. Στὸ διάστημα αὐτὸ ἐνημερώθηκε σέ θέματα ἀνατολικῶν πολιτισμῶν καθὼς καὶ σέ θέματα πολιτισμοῦ, καὶ κυρίως λογοτεχνίας, τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νεώτερης Εὐρώπης.

Ἀπὸ τὸ 1947, ὅποτε διορίστηκε Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Ρόδου, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1950, ὅποτε, μὲ τὴ λήξη τῆς στρατιωτικῆς του ὑπηρεσίας, τοποθετήθηκε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, σταδιοδρόμησε στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Στὴν περίοδο αὐτὴ, ἀφοῦ ὑπηρετήσε στὰ 1960 - 1961 ὡς Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων δυτικῆς Κρήτης μὲ ἔδρα τὰ Χανιά, ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου στὰ 1962 ὡς διάδοχος τοῦ Νικολάου Πλάτωνος, καὶ τὴν κράτησε ὡς τὸ 1977, ὅποτε παραιτήθηκε μὲ τὸν ἀνώτατο βαθμὸ τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων, γιὰ νὰ διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης. Στὰ χρόνια 1973 - 1977 ὑπῆρξε μέλος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ.

Ἀπὸ τίς ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες του οἱ κυριότερες εἶναι οἱ ἀνασκαφές τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τοῦ Λιμένος Κνωσοῦ - Κατσαμπᾶ στὰ 1951 - 1963 (ὀριστικὴ δημοσίευση στὰ 1967) καὶ τῶν πρωτομινωικῶν θολωτῶν τάφων τῆς Λεβήνος - Λέντα στὰ 1958 - 1966, ἡ ἀναδιοργάνωση καὶ ἐπαύξηση, κατὰ τὸ ἕνα τρίτο περίπου, τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, μὲ τὴν ἔκθεση τῆς νέας πτέρυγας (πέντε αἴθουσες καὶ ἑκατὸ περίπου νέες προθήκες), ἡ ἴδρυση τῶν Μουσείων Χανίων (1962) καὶ Ἀγίου Νικολάου (1969), ἡ διατύπωση τῆς θεωρίας γιὰ τὸν συγκεντρωτικὸ καὶ ἀνακτορικό χαρακτῆρα τοῦ μινωικοῦ ἐμπορίου (1958), ἡ ἐπισήμανση τῶν ὄχρωσσεων τῆς μινωικῆς Κρήτης στὴν ἀνακοίνωση «Ὁ μῦθος τῆς μινωικῆς εἰρήνης» (1976), ἡ ἔρευνα στὸ Λουξορ τῆς Αἰγύπτου πού ἔλυσε ἕνα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς (1964), ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν δεξαμενῶν καθαρμοῦ (1972), ὁ ἐντοπισμὸς τῆς Πανόρμου - Ἀπολλωνίας καὶ ἄλλων πόλεων τῆς ἑλληνικῆς Κρήτης (1974), τὸ συνθετικὸ βιβλίον *Μινωικός πολιτισμός*, πού κυκλοφόρησε σέ τέσσερις ἐκδόσεις καὶ μεταφράστηκε στὰ ἀγγλικά, στὰ γαλλικά καὶ στὰ γερμανικά. Ἐργάσθηκε πολλὰ ἄρθρα γιὰ ποικίλα θέματα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ (θηρηκειάς, ἀρχιτεκτονικῆς, τοιχογραφίας, κεραμεικῆς, γραφῆς κτλ.) καθὼς καὶ τῆς ἑλληνικῆς Κρήτης (ἐπιγραφικῆς, πλαστικῆς κ. ἄ.). Μὲ εἰδικὴ νομοθετικὴ πράξη φρόντισε καὶ γιὰ τὴν προστασία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Κνωσοῦ.

Στήν περίοδο 1963 - 1974 ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου ὑπῆρξε διευθυντής συντάξεως τῶν *Κρητικῶν Χρονικῶν*. Εἶναι ἀκόμη μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἐπιγραφικοῦ περιοδικοῦ *Kadmos* τοῦ Λονδίνου καθώς καί μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἑταιρειῶν (Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου, Ἀγγλικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Association Internationale d' Etudes Byzantines, Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Λαογραφικῆς Ἑταιρείας, Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν κ.ἄ.). Εἶναι ἐπίσης Commendatore τῆς Ἰταλικῆς Δημοκρατίας.

Ἐπιστέγασμα τῆς λαμπρῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας του καί δίκαιη ἐπιδράβευση τοῦ ἔργου του ὑπῆρξε ἡ ἐκλογή του στά 1982 ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στόν κλάδο τῆς Ἀρχαιολογίας.

Ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου εἶναι ἕνας ἀπό τούς γνωστότερους καί σημαντικότερους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καί ἕνας ἀπό τούς κορυφαίους εἰδικούς μελετητές τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἔχει ἀναλώσει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στήν ὑπηρεσία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καί κυρίως στή μελέτη τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἱστορίας τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του, τῆς Κρήτης. Ὡστόσο, ἀκολουθώντας τά ἴχνη τοῦ μεγάλου προκατόχου του, τοῦ Στεφάνου Ξανθουδίδη, ὁ Ἀλεξίου ἔστρεψε νορίς τό ἐνδιαφέρον του καί σέ μιά διαφορετική περιοχή, ἀσχετη μέ τήν ἀρχαιολογία, ἀλλά ἄμεσα σχετιζόμενη μέ τήν Κρήτη: στήν περιοχὴ τῆς δημόδους βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς ἀκμῆς.

Ἡ ἐνασχόλησή του μέ τά κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἐγκαινιάζεται τό 1952 μέ τή δημοσίευση τῆς σημαντικότητας, γιά τή σωστή γραμματολογική καί ἱστορική τοποθέτηση τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, μελέτης του μέ θέμα τό χαρακτήρα τοῦ ἔργου. Ἐκτοτε τό ἐνδιαφέρον του στρέφεται ὀλοένα καί περισσότερο πρὸς τήν περιοχὴ αὐτὴ καί ὡς τό 1982 δημοσιεύει ἔξι διβλία καί πάνω ἀπό τριάντα μικρότερα μελετήματα. Ἡ πλούσια αὐτὴ φιλολογικὴ παραγωγή τόν εἶχε ἤδη ἀναδειξοῦ ἕναν ἀπό τούς ἐγκυρότερους μελετητές τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, καί γι' αὐτὴ κυρίως ἐξελέγη τό ἔτος ἐκεῖνο στήν πρώτη θέση καθηγητῆ τῆς μεσαιωνικῆς καί νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, στήν ὁποία ἐδίδαξε συνεχῶς ἀπό τόν πρῶτο χρόνο λειτουργίας της (1977) ὡς τό τέλος τοῦ 1988, ὁπότε ὀνομάστηκε ὀμότιμος καί ἀπεχώρησε λόγω συμπληρώσεως τοῦ προβλεπόμενου ἀπό τόν νόμο ὀρίου ἡλικίας.

Τά κυριότερα ἀπό τά φιλολογικὰ δημοσιεύματα τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ἀποτελοῦν βασικά βοηθήματα γιά τό μελετητὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ χώρου τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καί ἔχουν ἤδη καταξιωθεῖ ἀπό τή φιλολογικὴ κοινὴ γνώμη. Κεντρικὴ θέση στά ἐνδιαφέροντά του ἦταν φυσικό νά κατέχει τό ἀριστούργημα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὁ *Ἐρωτόκριτος* (ὁ ὀμώνυμος παπούς του ἦταν ὁ ἐκδότης καί ὡς ἕνα σημεῖο συνεργάτης τῆς ἱστορικῆς δημοσίευσής τοῦ ἔργου ἀπό τόν Ξανθουδίδη). Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἀλεξίου στήν ἐρμηνεία καί στή φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἔργου μόνο μέ τή συμβολὴ τοῦ Ξανθουδίδη μπορεῖ νά παραβληθεῖ. Μιά σειρά ἀπό μελετήματα ποῦ ἀναφέρονται στόν *Ἐρωτόκριτο*, γραμμένα ὀλα μέ ὑποδειγματικὴ ἐμβριθεία καί εὔστοχία, τοποθέτησαν στή σωστὴ του βάση τό κορυφαῖο αὐτό ἔργο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τό φῶτισαν διαφορετικὰ καί ὀλόπλευρα καί τοῦ ἔδωσαν, μποροῦμε νά ποῦμε, μιά καινούργια, ἀνανεωμένη ὑπόσταση.

Ἐποικύφωμα αὐτῆς τῆς ἐνασχόλησης ἦταν ἡ μνημειώδης νέα ἔκδοση τοῦ Ἑρωτοκριτοῦ (1980), πού μᾶς προσφέρει κείμενο ἀπαλλαγμένο ἀπό ἕνα μεγάλο πλῆθος παραμορφώσεων πού εἶχαν μείνει ἢ εἶχαν γίνει στήν ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδιδου, ἕνα κείμενο ὀριστικό, πού εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἂν οἱ φιλόλογοι τοῦ μέλλοντος θά μπορέσουν νά τό βελτιώσουν οὐσιαστικά. Στήν εἰσαγωγή καί στά σχόλια, πού διακρίνονται ἀπό τή γνώριμη εὐστοχία καί ἐμβρίθεια, ἀντικαθρεφτίζεται τό καταστάλαγμα τῆς μελέτης καί τῆς ἀγάπης μιάς δλόκληρης ζωῆς. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἑρωτοκριτοῦ (πού ἀνατυπώθηκε γρήγορα καί πού κυκλοφόρησε καί σέ ἐκλαϊκευτική μορφή στά 1985 καί 1988), ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κορυφαία ἐπιτεύγματα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, πραγματικό κατόρθωμα καί ὀρόσημο.

Ἡ ἴδια ἀκρίβεια διακρίνει καί τίς ἄλλες κριτικές ἐκδόσεις κειμένων πού ἐπιμελήθηκε ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου. Παραμένουν κι αὐτές οἱ καλύτερες πού ὑπάρχουν γιά τά κείμενα αὐτά καί ἀπό τίς καλύτερες ἐκδόσεις κρητικῶν κειμένων πού ἔχουν γίνει τά τελευταία χρόνια. Εἶναι οἱ ἐκδόσεις τῆς Βοσκοπούλας, τοῦ Ἀλόκοπου καί πρόσφατα, σέ συνεργασία μέ τή σύζυγό του Μάρθα Ἀποσκίτη, τῆς Ἑρωφίλης. Μέ τίς ἐκδόσεις αὐτές, ἐφοδιασμένες μέ ὑποδειγματικές εἰσαγωγές καί σχόλια, προβλήθηκε καλύτερα ἢ ἀξία τῶν τριῶν κειμένων καί ἀνανεώθηκε τό ἐνδιαφέρον γι' αὐτά (ἰδιαίτερα μέ τή μεγάλης κυκλοφορίας ἔκδοση τῶν δύο πρώτων στά 1971).

Ἦταν λιγότερο σημαντική γιά μιά καλύτερη γνωριμία καί προβολή τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ὑπῆρξε καί ἡ Κρητική Ἀνθολογία (1954 καί 1969). Στήν Ἀνθολογία προτάσσεται μιά μεστή καί πυκνή σέ ἀξιολογήσεις καί συσχετισμούς εἰσαγωγή, πού ἀποτελεῖ βασικό κείμενο γιά τή συνολική γραμματολογική, ἱστορική καί αἰσθητική ἀποτίμηση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Τόν ἴδιο κριτικά ἐποπτικό καί συστηματικό χαρακτήρα ἔχουν καί τά μελετήματά του Ἡ κρητική λογοτεχνία καί ἡ ἐποχή της (1954 καί 1985) καί Τό Κάστρο τῆς Κρήτης καί ἡ ζωή του στόν 16ο καί 17ο αἰῶνα (1965), πού εἶναι δημοσιεύματα θεμελιακά γιά τό μελετητή ὄχι μόνο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἀλλά καί τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Στόν Ἀλεξίου ἀνήκει ἡ τιμή ὅτι πρῶτος αὐτός εἶδε τόσο καθαρά καί περιέγραψε τόσο πειστικά τόν πραγματικό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ἀποκρούοντας τή λαϊκή προέλευσή του καί ὑπογραμμίζοντας τίς ἀστικές καί λόγιες καταβολές του.

Ἡ ἐνασχόλησή του μέ τά κείμενα αὐτά ἦταν φυσικό νά ἐρεθίσαι τό φιλολογικό του ἐνστικτο. Ἔτσι, δημοσίευσε κατά καιρούς ἕνα πλῆθος διορθώσεων, νέων ἐρμηνειῶν καί παρατηρήσεων στίς μειονεκτικές ἐκδόσεις παλαιότερων καί νεώτερων κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καί τοῦ κρητικοῦ θεάτρου. Οἱ ἐπεμβάσεις καί οἱ ἐρμηνεῖες αὐτές στό σύνολό τους σχεδόν εἶναι πειστικές καί ἔγκυρες καί βοηθοῦν στήν ἀποκατάσταση καί στήν κατανόηση ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ κειμένων.

Ἡ τριβή τοῦ Ἀλεξίου μέ τά κείμενα τόν ὀδήγησε σέ μιά βαθύτερη ἐξέταση τῆς γλώσσας τους καί τῶν φαινομένων της. Ἀπόρροια τῆς γλωσσολογικῆς αὐτῆς διάστασης τῶν ἐνδιαφερόντων του ὑπῆρξε ἡ δημοσίευση πέντε μελετημάτων, πού ἀργότερα ἀνατυπώθηκαν σέ ἑνιαῖο τεῦχος (Γλωσσικά μελετήματα, 1981). Καί στόν χώρο αὐτόν, πού εἶναι ἔξω ἀπό τήν εἰδικότητά του, ὁ Ἀλεξίου ἔδειξε τά σπάνια προσόντα του ὡς φιλολόγου καί ἐρευνητή, ὄχι μόνο γιατί ἐτυμολόγησε πειστικά ἢ πειστικότερα ἕναν σημαντικό ἀριθμό λέξεων νεοελληνικῶν καί κρητικῶν, ἀλλά καί γιατί ἔστρεψε τήν προσοχή μας ἐμμονότερα σέ μιά λίγο πολύ ἀγνοημένη κοιτίδα πολλῶν στοιχείων τῆς γλώσσας μας, στόν χώρο τῶν μεσαιωνικῶν λατινικῶν καί τῶν

ρομανικῶν γλωσσῶν.

Ἄλλα δυό μείζονα ἔργα τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, πού ξεφεύγουν ἀπό τό κύριο θεματικό ρεῦμα τῶν παραπάνω κρητολογικῶν μελετημάτων του, εἶναι τά *Ἀκριτικά* (1979) καί ἡ κριτική ἔκδοση *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης καί τό Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη* (1985), συστηματική μελέτη καί παρουσίαση τῆς μορφῆς τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους πού παραδίδεται ἀπό τό χειρόγραφο τοῦ Ἑσχοριάλ. Πρόκειται χωρίς ἄλλο γιά σημαντικότερη συμβολή στίς ἀκριτικές ἔρευνες, πού ἀποκαθιστᾶ γιά πρώτη φορά τόσο ἀποδεικτικά καί κατηγορηματικά τό κύρος τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ. Οἱ πολυάριθμες πολύτιμες παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη (ἱστορικές, πραγματολογικές, ἐρμηνευτικές, διορθωτικές, γλωσσικές καί μετρικές) δείχνουν ὅτι γνωρίζει ὅσο λίγοι τόν χῶρο τῆς βυζαντινῆς δημῶδους γραμματείας.

Ἄλλα δημοσιεύματά του εἶναι ἡ ἀνθολογία *Ἀπό τό ποιητικό ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη*, πού συνοδεύεται ἀπό μιά πυκνή σέ ιδέες εἰσαγωγή, *Παρατηρήσεις στόν Σολωμό καί Σολωμικά* (μέ ἐρμηνεία τοῦ Κρητικοῦ τοῦ Σολωμοῦ καί μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ του ὑπόβαθρου, καθώς καί νέα ἀνασυγκρότηση καί ἐρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων τῆς *Ροδόσταμο* καί τοῦ *Πόρφυρα*). Στίς ἐργασίες αὐτές ὁ Ἀλεξίου ἔδωσε τό μέτρο τῆς λογοτεχνικῆς του εὐαισθησίας καί καλλιέργειας καί ἔδειξε ὅτι παρακολουθεῖ καί γνωρίζει σέ βάθος καί τή νεώτερη ἑλληνική καί εὐρωπαϊκή λογοτεχνία, καί ὅτι διαθέτει τή σπάνια ἐκείνη ἰκανότητα τοῦ βαθιά καλλιεργημένου καί διανοομένου ἀνθρώπου νά βλέπει τά φαινόμενα τῆς λογοτεχνίας συνολικά, συστηματικά καί κριτικά.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ

I. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ - ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΤΙΚΑ

1. Παραστάσεις πολύποδος επί πρωτοελληνικών αγγείων ἐκ Κρήτης, *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, σ. 294 κ.έ.
2. Πρωτογεωμετρικός ναϊσκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, σ. 441 κ.έ.
3. Πρωτομινωικά ταφαί παρά τό Κανλί Καστέλλι Ἡρακλείου, *Κρητικά Χρονικά* 5, 1951, σ. 275 κ.έ.
4. Νέα στοιχεῖα διά τήν ὑστέραν αἰγαιακήν χρονολογίαν καί ἱστορίαν, *Κρητικά Χρονικά* 6, 1952, σ. 9 κ.έ.
5. Tête archaïque en poros du Musée de Candie, *BCH* 76, 1952, σ. 1 κ.έ.
6. Ὑστερομινωικός τάφος Παχνάμμου, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 399 κ.έ.
7. The Boar's Tusk Helmet, *Antiquity* 28, 1954, σ. 211 κ.έ.
8. Ἱερόν παρά τό Καδοῦσι Ἱεραπέτρας, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, σ. 7 κ.έ.
9. Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα Πολυρρηνείας, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, σ. 237 κ.έ.
10. Ὁ δακτύλιος τῆς Ὁξφόρδης, *Minoica (Sundwall Festschrift)* 1958, σ. 1 κ.έ.
11. Ein frühminoisches Grab bei Lebena auf Kreta, *Archäologischer Anzeiger* 1958, σ. 1 κ.έ.
12. Ἡ μινωική θεά μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958, σ. 179 κ.έ.
13. Νέα παράστασις λατρείας ἐπί μινωικοῦ ἀναγλύφου αγγείου, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, σ. 346 κ.έ.
14. Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ δίου, Κρητομυκηναϊκόν ἐμπόριον, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1953 - 54, *Εἰς μνήμην Γ. Οἰκονόμου*, τ. Γ', 1961, σ. 135 κ.έ.
15. Οἱ τάφοι τῆς Λεθῆνος καί ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθμῶν, *Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειον 1961), Α', σ. 88 κ.έ.
16. Eine neue Linear A Inschrift aus Kreta, *Kadmos* 2, 1963, σ. 14 κ.έ.
17. Neue hieroglyphische Siegel aus Kreta, *Kadmos* 2, 1963, σ. 79 κ.έ.
18. Μινωικοί ἱστοί σημαίων, *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, σ. 339 κ.έ.
19. *Μινωικός πολιτισμός*, Ἡράκλειον, 1964, τέταρτη ἔκδοσις 1983. Μεταφράσεις τοῦ βιβλίου: *Minoan Civilization*, Ἡράκλειον, 1968· *Minoische Kultur*, Göttingen, 1976· *Civilisation minoenne, Héraklion*, 1979.
20. Neue Wagendarstellungen aus Kreta, *Archäologischer Anzeiger* 1964, σ. 785 κ.έ.
21. Μινωική τέχνη, *Ἀρχιτεκτονική* 58, 1966, σ. 56 κ.έ.
22. Ὅστρακον μέ παράστασιν ἀνθρωπίνης μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, Β', 1966, σ. 112 κ.έ.
23. Περί τό πρόβλημα τῆς ὑστέρας χρήσεως τῶν χώρων τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Χανιά 1966), Α', σ. 105 κ.έ.
24. Contribution to the Study of the Minoan Sacred Knot, *Europa, Festschrift für Ernst Grumach*, 1967, σ. 1 κ.έ.
25. Ὑστερομινωικοί τάφοι Λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπά), Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 56, 1967.

26. *Das antike Kreta, Zürich*, 1967 (Σέ συνεργασία με τούς Ν. Πλάτωνα, L. Von Matt και H. Guanella).
27. *A Guide to the Minoan Palaces, Knossos, Phaestos, Mallia, Héракlion*.
28. *Ὁδηγός τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου*, Ἀθήναι, 1968.
29. Ἱστοί μινωικῶν ἱερῶν καί αἰγυπτιακοί πυλώνες, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 2, 1969, σ. 84 κ.έ.
30. Ἐν παράλληλον διά τόν Βασιλέα - Ἱερέα τῆς Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 2, 1969, σ. 429 κ.έ.
31. *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, 2, 1969, σ. 193 κ.έ. (Δημοσίευση τῶν προανακτορικῶν σφραγίδων τῆς Λεβήνος).
32. Εἷς νέος τάφος παρά τόν Λιμένα Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 3, 1970, σ. 233 κ.έ. (Προσωρινή ἔκθεσις).
33. Εἷς νέος τάφος παρά τόν Λιμένα Κνωσοῦ, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1970, σ. 1 κ.έ.
34. Μινωική θρησκεία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Α', σ. 221 κ.έ.
35. Νέα παράστασις πλοίου ἐπί μινωικῆς λάρνακος, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο 1971), Α', σ. 3 κ.έ.
36. Ἀνασκαφή εἰς Ἀγίαν Πελαγίαν, *Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα* 5, 1972, σ. 230 κ.έ.
37. Λάρνακες καί ἀγγεῖα ἐκ τάφου παρά τό Γάζι Ἡρακλείου, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1972, σ. 86 κ.έ.
38. Περί τῶν μινωικῶν δεξαμενῶν καθαροῦ, *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, σ. 414.
39. A Silver Pin from Mavro Spelio with an Inscription in Linear A, *Kadmos* 11, 1972, σ. 113 κ.έ. (Σέ συνεργασία με τόν W. Brice).
40. Πόλεις τῆς βορείου παραλίας τῆς Κρήτης, Ἔρευνα εἰς Ἀγίαν Πελαγίαν, *Κρητικά Χρονικά* 26, 1974, σ. 32 κ.έ. (Μόνο σέ ἀνάτυπα).
41. A Silver Pin from Platanos, *Kadmos* 15, 1976, σ. 18 κ.έ. (Σέ συνεργασία με τόν W. Brice).
42. Προανακτορικές ἀκροπόλεις τῆς Κρήτης, *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἡράκλειον 1976) Α', σ. 9 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 44.
43. Sulla funzione di alcuni ambienti nei palazzi minoici, *Antichità Cretesi* (τιμητικός τόμος Doro Levi), I, 1977, σ. 60 κ.έ.
44. Τείχη καί ἀκροπόλεις στή μινωική Κρήτη, (Ὁ μύθος τῆς μινωικῆς εἰρήνης), *Κρητολογία*, τεῦχος 8, Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1979, σ. 41 κ.έ.
45. Nouvelle identification de villes crétoises, *Studia Mediterranea P. Meriggi dicata*, I, Pavia, 1979, σ. 5 κ.έ.
46. Une nouvelle inscription de Panormos - Apollonia, *Aux origines de l'Hellénisme, Hommage à Henri van Effenterre*, Paris, 1984, σ. 323 κ.έ.
47. Ἀπό τήν Ὀδύσσεια τοῦ Ὀμήρου, καί ἕνα σημεῖωμα γιά τόν οἶνοπα πόντον, *Παλίμψηστον*, τεῦχος 2, Ἰούνιος 1986, σ. 7 κ.έ.
48. Ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα ἀπό τή δυτική Κρήτη, *Ἀμάλθεια*, τεῦχος 72-73, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1987, σ. 149 κ.έ.
49. Minoan Palaces as Centres of Trade and Manufacture, *Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 10-16 June 1984, «The Function of the Minoan Palaces», Stockholm, 1987, σ. 251 κ.έ.
50. Das Wesen des minoischen Handels, στόν τόμο *Ägäische Bronzezeit*, ἐκδότης H. - G. Buchholz, Darmstadt, 1987, σ. 149 κ.έ.

51. Καλλιμάχου - Κατούλλου, Βερενίκης κόμη, *Παλίμψηστον*, τεύχος 6/7, Δεκέμβριος 1988, σ. 49 κ.έ.

52. Ἀρχαιολογικά καί ἱστορικά στοιχεῖα στήν «Περιγραφή τῆς Κρήτης» τοῦ Buondelmonti, *Φίλια ἔπη* (τιμητικός τόμος Γ. Μυλωνᾶ), Γ', 1989, σ. 342 κ.έ.

Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν

Ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν καί ἄλλων ἀρχαιολογικῶν καί ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν, ποῦ πραγματοποιήθηκαν στήν Κρήτη, δημοσιεύθηκαν στό *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* ἀπό τό 1961 ὡς τό 1975. Ἐπίσης στά *Κρητικά Χρονικά* ἀπό τό 1963 ὡς τό 1973 καί κατά διαστήματα στά *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. Οἱ κυριότερες ἀπό τίς τελευταῖες αὐτές, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

53. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, I. Ὑστερομινωικοί τάφοι, II. Νεολιθική οἰκία καί σπηλαιώδης τάφος, *Πρακτικά* 1953, σ. 299 κ.έ.

54. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, *Πρακτικά* 1954, σ. 369 κ.έ.

55. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, I. Ὑστερομινωική οἰκία παρὰ τόν Καίρατον, II. Μεσομινωικόν μέγαρον, *Πρακτικά* 1955, σ. 311 κ.έ.

56. Ἀνασκαφαί Κατσαμπᾶ, (Τάφος Η), *Πρακτικά* 1963, σ. 189 κ.έ.

57. Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägaischen Frühzeit 1961-1965, Die Minoischen Perioden, *Archäologischer Anzeiger* 1971, σ. 305 κ.έ.

Βιβλιοκρισίες

1. Chr. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne: Ζυγός*, τεύχος 9, Ἰούλιος 1956, σ. 6 κ.έ.

2. Agnès Xenaki-Sakellariou, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis*, 1958: *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 493 κ.έ.

3. Elfriede Brandt, *Gruss und Gebet*, 1965: *Gnomon* 39, 1967, σ. 609 κ.έ.

4. Ingo Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*, 1968: *Gnomon* 43, 1971, σ. 274 κ.έ.

5. L. R. Palmer, *A new Guide to the Palace of Knossos*, 1969: *Gnomon* 43, 1971 σ. 727.

6. Dorothea Gray, *Seewesen*, *Archaeologia Homerica*, 1974: *AJA* 80, 1976, σ. 205 κ.έ.

II. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ (ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ)

1. Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Κρητικά Χρονικά* 6, 1952, σ. 351 κ.έ.

2. Ὅδηγός Ἱστορικοῦ Μουσείου Κρήτης, Ἡράκλειον, 1953.

3. *Κρητική Ἀνθολογία*, Ἡράκλειον, 1954. Δεύτερη ἔκδοση, Ἡράκλειον, 1969.

4. Ἡ κρητική λογοτεχνία καί ἡ ἐποχή της, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 76 κ.έ. Ἀνατύπωση μέ βελτιώσεις, Ἀθήνα, 1985.

5. Παρατηρήσεις στό κρητικό θέατρο, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 133 κ.έ.

6. Φιλολογικαί παρατηρήσεις εἰς κρητικά κείμενα, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, σ. 238 κ.έ.

7. Οἱ Κρηῖτες κληρικοί κατά τόν Κρητικόν Πόλεμον, Ἀπόστολος Τίτος, *Δελτίον Ἱεράς Μητροπόλεως Κρήτης*, 1954, σ. 28 κ.έ.

8. Ἡ διαθήκη τοῦ Κορνάρου καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, σ. 49 κ.έ.
9. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τοῦ Χάνδακος, Ἡράκλειον, 1958.
10. Κρητικά φιλολογικά, *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, σ. 289 κ.έ.
11. Τὸ δουρικόν ἀνάκτορον τοῦ Χάνδακος, *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, σ. 102 κ.έ.
12. Ἡ Βοσκοπούλα, ποιμενικό εἰδύλλιο τοῦ 1600, κριτική ἔκδοση, Ἡράκλειο, 1963.
13. Ἀπόκοπος (κριτική ἔκδοση), *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, σ. 183 κ.έ.
14. Τὸ Κάστρο τῆς Κρήτης στὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα, *Κρητικά Χρονικά* 19, 1965, σ. 146 κ.έ.
15. Κρητικά σύμμεικτα, 1. Παρατηρήσεις στὴν «Ἐρωφύλη», 2. Ἐπιγραφή τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων, 3. Τὸ Ἀνακάλυμα τῆς Κωνσταντινόπολης, *Ἑλληνικά* 22, 1969, σ. 441 κ.έ.
16. Γλῶσσα καὶ στιχοουργία τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» στὴν ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδου, *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 199 κ.έ.
17. Μία ἔκρηξις τῆς Θήρας εἰς τὴν κρητικὴν ποίησιν, *Ἀμάθεια*, Μάιος - Ἰούνιος 1971, σ. 136 κ.έ.
18. Ἀπόκοπος, ἢ Βοσκοπούλα. (Δεύτερη ἐνιαία ἐκλαϊκευτική ἔκδοση στὴ σειρά «Ἐρμῆς»), Ἀθήνα, 1971. Ἀνατύπωση μετ' ἐπεξεργασίας, 1979.
19. Παρατηρήσεις σὲ ποίημα τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου, *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, σ. 360 κ.έ.
20. Ποικίλα κριτικά, *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, σ. 207 κ.έ.
21. Κριτικά στὸν Κορνάρο, *Κρητικά Χρονικά* 25, 1973, σ. 397 κ.έ.
22. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ καὶ τοπωνύμια ἐκ Κρήτης, *Λειμῶν, Προσφορά εἰς Ν. Β. Τομαδάκη, ΕΕΒΣ ΛΘ' - Μ', 1972 - 73*, σ. 451 κ.έ.
23. Πρόσφυγες ἀπὸ τῆ Μικρᾶ Ἀσία στὴ μεσαιωνικὴ Κρήτη, *Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, 1975, σ. 307 κ.έ.
24. *Anonimo Cretese, la Voskopoula*, a cura di S. Alexiou, A. Gentilini, M. Peri, F. M. Pontani, Università di Padova, Istituto di Studi Bizantini e Neogreci, Quaderno 9, 1975.
25. Συμπληρωματικά στὴ Βοσκοπούλα, *Φίλτρα, Τιμητικός τόμος Σ.Γ.Καψωμένου*, 1975, σ. 223 κ.έ.
26. Λέξεις Ἐρωτοκρίτου, *Κρητολογία*, τεῦχος 2, Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1976, σ. 155 κ.έ. Βλ. καὶ ἀριθ. 38.
27. Στοιχεῖα τῶν μεταγενεστέρων ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν στὰ νέα ἑλληνικά, κυρίως στὴν Κρήτη, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 30, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1977, σ. 73 κ.έ. Βλ. καὶ ἀριθ. 38.
28. Κοινωνία καὶ οἰκονομία στὴν Κρήτη κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰώνα. Κρητικὴ λογοτεχνία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Γ', σ. 207 καὶ σ. 384 κ.έ.
29. Ἀπὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, Ἡράκλειο, 1977.
30. Προσθήκη γιὰ τίς βυζαντινὲς ζάβες, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 32, Ἰούλιος - Σεπτέμβριος 1977, σ. 213 κ.έ. Βλ. καὶ ἀριθ. 38.
31. Ἡ συμβολὴ τοῦ Ρεθύμνου στὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση, Ἐναρκτήριος στοῦ Πανεπιστήμιου Κρήτης (9 Νοεμβρίου 1977) καὶ μιὰ προσθήκη γιὰ τοὺς Νίνι, *Ἀμάθεια*, τεῦχος 39, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1979, σ. 171 κ.έ.
32. Ἀκριτικά, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Χρονολόγησις - ἀποκατάστασις χωρίων - ἐρμηνευτικά*, Ἡράκλειο, 1979.
33. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, *Μαντατοφόρος* 13, Ἰούνιος 1979, σ. 4 κ.έ.

34. Πρώτες άναμνήσεις από τήν Ἑλλη Ἄλεξιού, *Μικρό άφιέρωμα*, Ἀθήνα, 1979, σ. 31 κ.έ.
35. Παρατηρήσεις σέ χριστιανικές έπιγραφές, Ἄπόστολος Τίτος, περίοδος Β΄, τεῦχος Α΄, Ἡράκλειον, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1980, σ. 24 κ.έ.
36. Βιτσέντζος Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα, 1980. Ἀνατύπωση μέ βελτιώσεις, 1986.
37. Επιστημονικά Λεξικά της Μεσαιωνικής - Νέας ελληνικής στον αιώνα μας στην Ελλάδα, *Μαντατοφόρος* 16, Ἰούλιος 1980, σ. 3 κ.έ. Βλ. καί άριθ. 38.
38. *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα, 1981. Ἀναδημοσίευση μέ βελτιώσεις καί εύρετήριο, τών άρθρων «Λέξεις Ἐρωτοκρίτου», «Στοιχεία τών μεταγενεστέρων ελληνικῶν καί λατινικῶν στά νέα ελληνικά, κυρίως στήν Κρήτη», «Προσθήκη γιά τίς δυσαντινές ζάβες», «Επιστημονικά Λεξικά της Μεσαιωνικής - Νέας ελληνικής στον αιώνα μας στην Ελλάδα» καί «Ἀδυναμίες τοῦ νεοελληνικοῦ έτυμολογικοῦ».
39. Ὁ πύργος τοῦ ποιητή Μ.Α. Φόσκολου στό Καινούργιο Χωριό Πεδιάδας, *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (Ἅγιος Νικόλαος 1981), Β΄ σ. 9 κ.έ.
40. Παρατηρήσεις στόν Ἀκρίτη, Ἀριάδνη 1, 1983, σ. 41 κ.έ.
41. Ὁ Διγενής Ἀκρίτης τοῦ Ἐσκοριάλ, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 58, 1983, σ. 68 κ.έ.
42. Κορνάρος καί Albani, *Κορνάρεια 83, Πεπραγμένα τοῦ Α΄ Φιλολογικοῦ Συμποσίου γιά τόν Βιτσέντζο Κορνάρο*, Σητεία, 4-5 Ἰουλίου 1983 = Ἀμάλθεια, τεύχη 56-57, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1983, σ. 202 κ.έ.
43. Παρατηρήσεις στόν Σολωμό (Γερμανικές έπιδράσεις στόν Ὕμνο, τό *Λάμπρο καί τή «Φεγγαροντυμένη»* τοῦ Κρητικοῦ), *Lirica greca da Archiloco a Elitis, Studi in onore di F. M. Pontani*, Padova, 1984, σ. 309 κ.έ.
44. Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης καί τό Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, Ἀθήνα, 1985.
45. Βιτσέντζος Κορνάρος, Ἐρωτόκριτος, (μικρή έκδοση), Ἀθήνα, 1985. Ἀνατύπωση μέ βελτιώσεις, 1988.
46. Συμπληρωματικά σέ κρητικά κείμενα, 1. Ἀπόκοπος, 2. Ἐρωτόκριτος, Ἀριάδνη 3, 1985, σ. 267 κ.έ.
47. Μιά άπεικόνιση τοῦ Ρεθύμνου τών άρχῶν τοῦ ΙΖ΄ αιώνα, *Τιμητικό Ἀφιέρωμα στόν όμότιμο καθηγητή Κ.Δ. Καλοκύρη*, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 229 κ.έ.
48. Bemerkungen zu den Ptochoprodromika, *Akten zum Symposium «Neograeca Medii Aevi»*, Köln, 1986, σ. 19 κ.έ.
49. Σολωμικά: Αίμιλία Ροδόσταμο, Πόρφυρας, Ἐλευθεροί Πολιορκημένοι, *Παλίμνηστον*, τεύχος 3, Δεκέμβριος 1986, σ. 11 κ.έ.
50. Το πρόδλημα της σημερινής ελληνικής γλώσσας, Ἀφιέρωμα στόν Ν. Σβορώνο, Β΄, 1986, σ. 292 κ.έ.
51. Για την έκδοση του Ακρίτη και του Αρμούρη, *Μαντατοφόρος* 25 - 26, Νοέμβριος 1987, σ. 57 κ.έ.
52. Cretice Cantilene, *Είλαπίνη, Τόμος τιμητικός γιά τόν καθηγητή Ν. Πλάτωνα*, Ἡράκλειον, 1987, σ. 27 κ.έ.
53. Γ. Χορτάτση, Ἐρωφίλη, (κριτική έκδοση, σέ συνεργασία μέ τή Μάρθα Ἀποσκήτη), Ἀθήνα, 1988.
54. Ἡ κρητική λογοτεχνία κατά τή Βενετοκρατία, *Κρήτη - Ἱστορία - Πολιτισμός*, τόμος δεύτερος, Ἡράκλειον, 1988, σ. 199 κ.έ.

55. Ἐδυναμίεσ τοῦ νεοελληνικοῦ ἐτυμολογικοῦ, *Μνήμη Γ. Ι. Κουρμούλη*, Ἀθήνα, 1988, σ. 147 κ.έ. Βλ. καί ἀριθ. 38.
56. Λανθάνον κείμενο τοῦ Σολωμοῦ γιά τό 1848 στήν Ἰταλία, *Τό Δέντρο*, τεῦχος 44/45, 1989, σ. 12 κ.έ.
57. Σαίξπηρ, *Σονέτα*, εἰσαγωγή, ἐπιλογή, μετάφραση, Ἀθήνα, 1989.
58. Δημοσθένεσ Βοστυράσ, *Αφιέρωμα στον Γ. Μ. Παναγιωτόπουλο*, Θεσσαλονίκη, «Μαλλιάρησ - Παιδεία», 1989, σ. 25 κ.έ.
59. Νεοελληνική Λογοτεχνία καί Πανεπιστήμιο, *Τό Δέντρο*, τεῦχος 48/49, 1989, σ. 10 κ.έ.
60. Διορθωτικά στόν Πτωχοπρόδρομο, *Ἀφιέρωμα στόν Μανούσο Μανούσακα*.
61. Ἱστορικά καί γεωγραφικά στόν Διγενή Ἀκρίτη, *Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη*.
62. Βασίλειοσ Διγενήσ Ἀκρίτησ καί τό ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, μικρή ἔκδοση, Ἀθήνα, «Ἐρμῆσ».

Βιβλιοκρισίεσ

1. Γ. Α. Μέγα, *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, 1954: *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, σ. 523 κ.έ.
2. Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ἀνθολογία: Κρητικά Χρονικά* 20, 1966, σ. 295 κ.έ.
3. Ἐμμ. Κριαρά, *Γ. Χορτάτησ, Πανώρια*, 1975: *Ἑλληνικά* 29, 1976, σ. 381 κ.έ.
4. Α. van Gemert, *Μαρίνου Φαλιέρου, Ἐρωτικά ὄνειρα*, 1980: *Ἑλληνικά* 33, 1981, σ. 449 κ.έ.
5. Γιάννη Μαυρομάτη, *Τό πρότυπο τοῦ Ἐρωτοκρίτου*, 1982: *Διαβάζω* 70, 1 Ἰουνίου 1983, σ. 71 κ.έ.
6. Ι. Προμπονά, *Ἀκριτικά, Α'*, 1985: *Ἑλληνικά* 39, 1988, σ. 189 κ.έ.

ΜΕΛΕΤΕΣ

PETER WARREN

EGYPTIAN STONE VESSELS FROM THE CITY OF KNOSSOS:
CONTRIBUTIONS TOWARDS MINOAN ECONOMIC
AND SOCIAL STRUCTURE*

Introduction

By 1969 it was possible to record some 81 Egyptian stone vessels and fragments of the pharaonic period from Crete, of which no fewer than 60 came from Knossos and its environs, not including those from nearby separate centres such as Arkhanes or Katsamba (Warren 1969, 105-14). The great number from Knossos alone is one pointer to the unique international importance of the site in the Aegean Bronze Age. Of the Knossian pieces 16 came from tombs, notably the splendid series from the 'Royal Tomb' at Isopata, 28 from settlement occupation, and 16 were Knossian but without find context. Of those from settlement occupation 3 pieces came from Late Neolithic houses (2 of the 3 being uncertain), 3 from Early Minoan occupation, 8 from unstratified material north-west of the palace (possibly EM-MM I A prepalatial fill removed when the first palace was built), 7 from the palace itself and 8 from the Minoan city (Royal Road excavations 1957-61). The present study is not concerned with chronology, but it may be noted that these vessels were arriving at Knossos from the Early Minoan period onwards¹, the great majority coming during the earlier XVIIIth Dynasty or Late Minoan I - II.

---

* This article is offered with affection and respect to my friend and distinguished colleague, Stylianos Alexiou, scion of a family at the forefront of Cretan letters and recent history, and whose own researches have so much advanced our knowledge of Cretan culture at every stage, from its earliest foundations through to the glories of the Cretan Renaissance of the 16th and 17th centuries.

1. Warren 1980, 493-4; 1981. We may note here that the total from north-west of the palace (see Fig. 1) includes a new addition, a rim-body fragment of a shallow, open bowl, probably of grey-wacke, identified by me in 1987 among EM III (pre-polychrome Knossian MM I A) pottery from Professor N. Platon's post-War soundings north-west of the palace. The material is under study by Mr A.A.D. Peatfield and I am grateful to him for permission to refer to the piece, housed with the pottery in the Stratigraphical Museum, Knossos. There are 1st Dynasty parallels (Petrie 1937, pls. XVIII 248-9; XX 304-5, 307; El-Khouli 1978, 560-2, Class XVII d-f, shallow bowls with plain, rounded rim pl. 108 nos. 4329, 4331-42) and two or three from Dynasties II-III (El-Khouli 1978, *ibid.*), while the type/material does not extend to the Vth-VIth Dynasties (cf. Bernard 1966-7). For the material see Lucas and Harris 1962, 419-20. The context of the piece at Knossos provides further evidence that Predynastic - Old Kingdom stone vessels were reaching Crete in the Early Minoan, prepalatial period.

TYPES

	Predynastic - Archaic - Old Kingdom											MK/ XVIII	XVIIIth	Dyn	Total	%	
	Spheroid bowls	Bowls, open	Bowls, with collar	Bowls, carinated	Jars, cylind.	Jars, piriform	Indiv- iduals	Globular alabs.	Baggy alabs.	Jars	Lids	Indiv- iduals					
Neo. houses below Palace	2				1										3		
Early Min. houses S. of Palace		1			1										2		
Palace, N. W. unstratified	2	4			1		1								8		
Palace- Knossos, no provenance	1			1				1	2		1	1			7		
Isopata cemetery	1	2		4		1	1		5			2			16		
Temple tomb Mavro Spelio cemetery	1		1						6			5			13		
Tomb near Temple Tomb							1						1		1		
Knossos Strat Excs. 1957/61	1								7			1	Eg.?		8		
Unexplored Mansion							2	1							3		
Royal Road South 1971/3							1		2		1				4		
Strat. Mus. Excs. 1978/82	2					2	1		11	3	2	1			22		
Knossos total	10	7	1	5	3	3	7	2	34	3	3	11			89	80.9	
Rest of Crete	3		4			1	2	2	6			3			21	19.1	
Crete total	13	7	5	5	3	4	9	4	40	3	3	14			110	100.0	
MATERIALS	DI GA O PR SY	DI GA PR	DI MA PR	DI	AL LI?	BA DI PR	AL C/S DI GR OB O	AL	AL	AL	AL	AL					

AL Alabaster BA Basalt C/S Chlorite or Serpentine DI Diorite GA Gabbro
GR Granite LI Limestone MA Marble O Others OB Obsidian PR Porphyritic rock

Sources: Warren 1969 (type 42 [HM 49, HM 2238], 43); Warren 1981; Evely 1984; Previously unpublished (Royal Road South 1971-3; Palace, north-west; Stratigraphical Museum Site Excavations 1978-82).

Fig. 1 Egyptian Stone Vessels from Crete

Since 1969 three substantial excavations have taken place in the city of Knossos, namely the Unexplored Mansion (Popham 1984), on the south side of the Royal Road (Warren 1972; 1973; 1973-4) and the Stratigraphical Museum site, some 350 metres west of the palace (Warren 1980-1; 1982-3). The Unexplored Mansion yielded at least 3 Egyptian stone vessels or fragments, of which two were fragments apparently of Chephren diorite, the other a globular alabastron of Egyptian alabaster (calcite) converted to a Minoan rhyton with a hole in the base; there was also a Minoan vase, probably a conical rhyton, made of alabaster, and «rhyta and bowls-up to ten vessels», presumably Minoan, of the same material (Evely 1984, 234, 236). The Royal Road South 1971-3 excavations produced 4 Egyptian pieces, 2 being body fragments probably from large alabastrons (71/203, context LM I A and earlier; 72/652, context LM III, ? A), one a domed lid without handle (72/456, context EM II – LM III), all three of alabaster, and the fourth piece a rim fragment of an obsidian vase from an EM II A level (72/524)². This addition of about 7 Egyptian pieces to the previously known Knossian corpus³ is substantial. Now, however, the position is transformed with the recognition of no less than 22 more Egyptian pieces from the Stratigraphical Museum site excavations of 1978-82. The purpose of the present paper is twofold, to publish these new, Stratigraphical Museum site pieces and to discuss possible economic interpretations of the Knossian corpus as a whole. First, the corpus from Crete, including the new material from Knossos, may be set out in a table (Fig. 1).

Egyptian Stone Vessel Fragments from the Stratigraphical Museum Site

All measurements are in centimetres; excavation catalogue number and date of find context are given at the end of each entry.

1. Large spheroid bowl with flat collar (Warren 1969 type 43 A); whole profile pres., quarter to fifth of whole vase; collar not well defined and not undercut; no handle pres.; tool grooves inside. Ht 10.5 Diam. 26.9. Porphyritic rock, a mass of large, irregular black crystals and some white, pinkish and orange brown crystals; for the material Lucas and Harris 1962, 416-7, cf. 408-9; see also under no. 2 below. IInd-IIIrd Dynasties. Cf closely Warren 1969, type 43 A no. 2. For a taller form with similar collar and thick wall see Petrie 1937 pl. XV 168 (IIIrd Dyn.); also 157 (IIIrd

---

2. In the publication (Warren 1981) the fragment was compared to obsidian bowls of 1st-IIInd Dynasty date. Since the piece, small as it is, appears to flare outwards, better Egyptian parallels are the flaring beaker, which is mainly of 1st Dynasty date, or the chalice, also 1st Dynasty (El-Khouli 1978, 659-66, Class XXVIII c, g, h, l, m, and pls. 119-20 (beakers); 669, Class XXIX c, and pl. 157, no. 5190 [chalice]) or a small pot with flaring collar, made of obsidian and of VIth Dynasty date (Bernard 1966-7, 76 no. 535 and pl. XXIX). Our rim would suit any of these three Egyptian forms, beaker, chalice, collared pot (with an example of the latter actually in obsidian). On the other hand the EM II A date of the Knossian piece requires a pre-VIth Dynasty connexion. Several of the 1st Dynasty pieces are made of rock crystal, as hard to work as obsidian.

3. As well as the bowl described in note 1 there is to be added to the material from the older excavations, included in Fig. 1, a fragment of a cylindrical jar of alabaster, for which see Warren 1981.

- Dyn.). 80/1057. Modern pit. Fig. 2, Pls. 1-2.
2. Body fragment of large spheroid bowl. 7.8 x 6.5. Porphyritic rock, black, pink and white crystals in dark grey matrix; for the material see no. 1 above; the rock is close to Gnoli's «quarzo-diorite» / «granito della Colonna» from Umm Shegilat, Gebel Dokhan (Mons Porphyrites) (Gnoli 1971, 126 and fig. 108 [colour]). Late Predynastic – early Dynastic. Cf Warren 1969, type 43 A no. 1; also no. 1 above. 78/205. LM III A-C. Fig. 2, Pl. 3 left.
  3. Rolled rim fragment, the angle of the shoulder suggesting a jar rather than a bowl; the form could be El-Khouli 1978, class III J, pl. 75 nos. 1725-7; the material indicates a IIIrd-VIth (probably IIIrd-IVth) Dynasty date. Diam. external approx. 8.0. Diorite (Chephren), pale grey with black mottling; for the material Lucas and Harris 1962, 409. 79/427. Classical-later Hellenistic pit, with residual Minoan. Fig. 2, Pl. 3 centre.
  4. Lid fragment. Diam. approx. 14.0. Diorite (Chephren), blue/grey with black mottling. IIIrd-VIth Dynasty. For the form Petrie 1937, pl. XXIX 648, 656. 79/517. Late LM III. Fig. 2, Pl. 3 right.
  5. Body fragment of large open bowl, smooth inside and out, little curvature on profile. 14.4 x 8.8. Diam towards one end about 11.0. Diorite (Chephren), grey/white with dark grey/black bands in broken lines, plus one broad band. Could be from an open bowl of large size and thickness, like Petrie 1937, pl. XXIII 382 (IIIrd Dyn.). IIIrd-VIth Dynasties (given size, probably early in that period). 82/1710. LM I-II. Fig. 2, Pl. 4.
- 6-16. Body or rim fragments of Egyptian alabaster (for which see Lucas and Harris 1962, 59-61, 406-7), some certainly, all possibly from baggy alabastrons (for which see Petrie 1937, pl. XXIX 659 (XIIth Dyn.); XXXIII 840-2 and XXXIV 869-72 (XVIIIth Dyn.); Hayes 1959, II figs. 35 and 43 (early XVIIIth Dyn. and Hatshepsut); Warren 1969, type 43 I).
6. Body fragment, giving most of the profile, but no rim. Ht pres. 12.6. Diam 12.1 78/145 + 80/1131. LM I (plus some LM II) (78/145) and LM I B (plus some MM III B/LM I A) (80/1131). Almost certainly a vessel in use in the LM I B North House (Warren 1980-1, 79-92). Fig. 2 (angle uncertain). Pl. 5 left and centre.
  7. Rim/neck fragment, flaring, with four horizontal grooves pres. Diam approx. 9.1 Cf. Warren 1969, 112, HM 175 and pl. P 607. 82/1653. LM I-II. Fig. 2. Pl. 6 top, second from right.
  8. Body fragment. 7.3 x 3.2. 82/1636. LM I-II. Pl. 6 top, left.
  9. Body fragment of large vessel. 12.7 x 8.6. Thickness of wall 2.0. 79/444. LM I-II. Pl. 5 right.
  10. Probably shoulder fragment, broken on all edges. 4.0 x 2.7. 81/1918. LM I-II. Fig. 2. Pl. 7.
  11. Body fragment. 5.5. x 2.0. 79/1824. LM II. Pl. 6 top, second from left.
  12. Flat rim fragment. 79/543. LM II.
  13. Body fragment. 5.0 x 1.4. 79/1972. LM III.
  14. Body fragment, strongly curved. Ht pres. approx. 8.3. 80/915. LM III C (probably; context not yet studied). Fig. 3. Pl. 6 lower, right.
  15. Body fragment, straight-sided (and so could also be from a Minoan conical rhyton

- of Egyptian alabaster, as Warren 1969, 85, HM 35 and HM 885, and pls P 465, 466). 9.5 x 4.4. 80/969. Hellenistic with residual Minoan. Pl. 6 lower, centre.
16. Body fragment, straight-sided, from large vessel (seems too thick for Minoan rhyton). 8.0 x 9.2. 82/1669. Roman, with Hellenistic and LM I-III. Fig. 3. Pl. 6 lower, left.
  17. Jar or perhaps alabastron rim-collar fragment; the thickness of the wall suggests this was a large vase, a fragment of the neck only being preserved. Ht pres. 4.6 Diam (rim) 6.7. Not a Minoan shape and could be from the collar of a drop alabastron like Petrie 1937, pl. XXXIV 875-6 (XVIIIth Dyn.), but with inset rim. 80/1184. LM I-III A. Fig. 3. Pl. 8 top, left.
  18. Body-base fragment of large jar; base slightly rounded. Ht pres. 15.9 Diam (base) 12.7. Presumably Egyptian; there are no Minoan vases of this shape in this material. 81/1322. MM III B-LM I and LM II. Fig. 3. Pls. 9-10.
  19. Body-base fragment of small cylindrical jar or pyxis, grooves on body, everted base. Ht pres. 4.0 Diam (base) 5.6. 80/1163. LM I B. Fig. 3. Pl. 8 lower, left.
  20. Rim-neck fragment; it could be from a jug, since at the lower break point of the neck is the beginning of a sharp outturn, perhaps a neck ring. Cf a Second Intermediate Period jug, Egyptian or a Syro-Palestinian imitation, from a Knossian tomb, including the groove round the rim edge (Hutchinson 1956, 68, 73 and fig. 2, 18 and pl. 7 e. Warren 1969, 113, HM 2403, and pl. P 623). The shape of our fragment is not Minoan, the nearest Cretan form being the pulley-shaped neck of some rhyta, eg Warren 1969, pls. P 480-1; but these Minoan necks are symmetrical, the outer edge of the neck ring lying directly below the outer edge of the rim. The present fragment has a much wider rim, like the jug HM 2403. Ht pres. 5.9 Diam approx. 10.3. 81/1381. MM III B-LM I (with a very little LM II), a context contemporary with the Second Intermediate Period. Fig. 3. Pl. 6 top, right.
  21. Lid fragment. For the shape cf. no. 4 above. Length of frag. 4.9 Diam of lid approx. 11.0. 80/1804. MM III B/LM I A.
  22. Lid fragment, incut underside to fit rim. Length of frag. 5.5. Diam of lid 7.0. 79/372. LM I, with a little MM III B/LM I A and LM II. Fig. 3. Pl. 8 lower, right.

In addition to these 22 Egyptian pieces 4 Minoan fragments show connexion with Egypt: 79/375, probably a spout fragment, made of Egyptian alabaster, Pl. 8 top, right; and 3 fragments imitating Egyptian spheroid bowls with roll handles on the shoulder (Warren 1969, type 30 A, following the Egyptian form, Warren 1969, type 43 A [cf nos. 1-2 above]): 80/1162, no collar, but with solid roll handles (one preserved) on the shoulder, of white marble (probably Cycladic), LM I B, cf Warren 1969, 75, HM 2625 and pls. D 224 and P 402, Fig. 3. Pl. 11; 82/1736, body fragment, gabbro (Warren 1969, 131-2), LM I B; 82/1779, with small collar, mottled limestone, MM III B/LM I A, Fig. 3. Pl. 12. The roll handle preserved on 80/1162 strengthens the case for this class, Warren 1969, type 30 A, as imitating the Egyptian bowl type.

Discussion

First, the limitations of the Stratigraphical Museum site material must be noticed.

All are fragments of vessels, and had thus gone out of use as whole vessels by the time of their context. As fragments they have very little chronological value, except for providing a *terminus ante quem* for the existence and use of the whole vessel. Four are from post-Minoan contexts. However, 12 out of 17 of the alabaster pieces are from MM III B – LM II contexts and this number probably reflects importation of the vessels during their contemporary Egyptian *floruit*, that is during the earlier XVIIIth Dynasty. One alabastron, no. 6, has just enough preserved and is from a clear enough context, the LM I B destruction fill of the North House, to suggest the whole vessel was in use in the building. Otherwise, again because the pieces are fragments, their find contexts (as distinct from context dates) are of no value for the original use of the vessels.

The material does, however, have positive value. First, there are quantitative implications for the city of Knossos as a whole. The research design of the Stratigraphical Museum site excavations was to treat the site as a random plot or sample of the city. Within this framework the recognition of no fewer than 22 Egyptian pieces from such a miniscule area (approx. 700 m² excavated, which is approximately 0.09% of the city area in MM III – LM I [Warren 1984, 40]) implies an originally very large number of Egyptian imports at Knossos⁴. The smaller numbers of such imports from the 1957-61 Knossos Stratigraphic Excavations (primarily on the Royal Road), the 1971-3 Royal Road South excavations and the Unexplored Mansion, Fig. 1, warn against any simple extrapolation from the Stratigraphical Museum site total (which on its own would yield 22,000 Egyptian stone vessels for the city as a whole!). But given the numbers of alabaster vessels from all these sites, the total number of Egyptian imports at Knossos in MM III – LM II may well have reached several thousands and cannot have been less than many hundreds, distributed throughout the city. This access to foreign products immediately suggests a high level of prosperity generally throughout the city, a situation or scale unparalleled elsewhere in Crete.

Do these actual or hypothetical numbers provide economic or social information? A first point is that they suggest direct trade, Egypt ↔ Crete, since there do not appear to be such numbers of Egyptian vessels at any Levantine site. Given the natural currents and indirect route from Egypt to Crete, via the Levant and Cyprus, it would be worthwhile for this apparent evidence of direct trade to be proved wrong.

The quantities and distribution of Egyptian stone vessels within the Knossos area lead to fundamental general questions. Who controlled the Knossian economy, how was it organized or what was its structure? A subsidiary problem is that, on the assumption of Mycenaean political control of Knossos from LM II to III A, these questions need to be posed separately for the (Minoan) period MM III B – LM I B and for (Mycenaean) LM II – III A.

In relation to these general questions alternative models may be proposed.

1) External trade and/or internal (*intra*-city) distribution or access to imports were

---

4. Although the site had unique circular platforms (dancing places) in LM III A there is no evidence that it had any special or unique character in MM III – LM I A, nor in LM II. In LM I B the North House (with its children's bones and ritual vessels) had a distinctive function; but Egyptian fragments from LM I-II levels did not come exclusively from this part of the site.

controlled directly by the palace or by palace-controlled merchants (cf. Alexiou 1953-4).

2) External trade and/or internal distribution or access to imports were in the hands of semi-independent or independent merchants/distributors (cf. the *tamkars* of Ugarit, Heltzer 1978, especially 132-5).

3) Individuals traded directly with Egyptian (or other foreign) merchants visiting Crete.

Is any of these models more appropriate than the others for explaining the observed distribution of Egyptian stone vessels and its density?

The argument for palace-controlled or 'royal' trade has been thoroughly put by St. Alexiou (1953-4; 1987. Cf. Kopcke 1987; Wiener 1987). There is the obvious evidence that raw materials, copper ingots, ivory, *lapis Lacedaemonius* for example, were stored in the palaces. With regard to the Egyptian stone vessels, the palace could also have received or controlled access to them – and some were found in the palaces of Knossos and Zakros (see below) –, and then distributed or exchanged them against goods or services. One may say, however, that while this evidence must be accepted, it is also incomplete; the full picture must take account of non-palatial, urban evidence also. The latter evidence is the main focus of the present study, on the details of one class of material. Thus, given the recorded numbers and the consequently almost certain large scale of the original distribution of Egyptian stone vessels *through the city*, the model of complete palatial commercial control seems less appropriate than the second or third models. It seems very unlikely that the population generally would be "paid" for goods or services with Egyptian stone vessels. The third model could explain the extent and scale of the distribution. But there appears to be little or no evidence that Egyptian merchants themselves (whether free or state/ruler-controlled) travelled widely. At least one Ugaritian merchant did travel to Crete (Heltzer 1978, 134, 155), but the numbers of Egyptian vessels in Crete, as apparently distinct from the Near East, suggests in this instance direct trade, without Levantine intermediaries, whatever route taken. Finally, in relation to the third model, it is most unlikely that the Minoan population generally and from throughout the city went themselves to Egypt (or the Levant) to trade. The second model, that of Minoan merchants, independent or semi-independent of the palace (like the Ugaritian *tamkars*), trading with Egypt and being free to distribute or exchange products such as Egyptian stone vessels generally throughout the city population of Knossos, seems the more appropriate for explaining the known distribution and numbers of vessels. Whether distribution was to or exchange was with persons or groups of differential status within the general population seems, on present evidence, untestable, though it should be an aim of future analysis. What these city recipients, of whatever status, gave to merchants in exchange for products such as Egyptian stone vessels is an interesting question. Services, on ships, in warehouses or in transportation of materials, or manufactured products seem at least as likely as agricultural produce.

External trade and internal disposal of goods could each have been in separate hands. But such division *within* the economic structure and organization of the merchant groups does not weaken the more appropriate applicability, in the present case, of an autonomous or semi-autonomous merchant model. Such a separation of economic

power merely divides the merchant class itself. An autonomous or semi-autonomous merchant class as a whole remains suggestive for the distribution of our products, as perhaps for others in Crete (Warren 1985, 101). Which of the two, autonomous or semi-autonomous, remains a question for further investigation or testing against more sophisticated hypotheses. As far as the Near Eastern comparative evidence has a bearing on this point, the total economic picture is in fact remarkably varied. St. Alexiou presents the palatial evidence, which is strong. Foster's recent survey (1987) shows that there were also strong elements of private and "semi-free" merchant groups, especially in the Early and Middle Bronze Age, and the Ugaritian evidence has been cited above. We may therefore have an open mind about the Minoan case. I agree that it would be surprising if Minoan merchants operated in total independence of palace authority. One positive indication of some degree of dependence is that Egyptian alabaster, like other fine foreign stones, came to Knossos in the form of raw material as well as vessels (Warren 1969, 125-6, 160, 186, 190). Although it was being worked on part of the town site (Royal Road), at least some production was for Minoan vessels used in the palace's Central Treasury (in the last, Mycenaean period, though the vessels were probably made in MM III-LM I) (Warren 1969, 85, 90, 91 and pls. P 465, P 466, P 493). This indicates at least partial control of the material, and thus of the providers of it, by the palace⁵. When, however, the total Knossian evidence, palatial and urban, is examined a semi-independent (rather than a wholly dependent or wholly independent) status is suggested.

This paper does not discuss in detail the possible *forms* in which the trade was conducted (directional, 'tramping', down-the-line, prestige gift exchange, for example). It would seem, however, that the numbers and distribution of the Egyptian stone vessels rule out prestige gift exchange, while the presence in Knossos of such numbers and their apparent absence on this scale elsewhere outside Egypt appear most unlikely correlates of 'tramping' or down-the-line trade. The material in fact looks very compatible with directional exchange. The latter mode is, however, a quite separate matter from that of control and organization of the directionality.

Finally, we may return to the relationship of our material to periods of different palatial authority or political control. We may say 1) that there are enough pre-LM II contexts among the stone vessels to allow the semi-free merchant model to stand for the Minoan period; 2) that for LM II-III A the position is less clear. If the Isopata tomb *was* royal (which may be doubted, given its distance from the palace) it would support a model of palace control of Egyptian material. On the other hand those buried with one or more Egyptian vases in the Katsamba and Arkhanes tombs, or in that near the

---

5. No 18 in the Catalogue above provides further evidence. One vertical edge of this piece is not broken, but *sawn* (as Ms Jacke Phillips kindly emphasizes to me). It may therefore have been the case that *cut-up* Egyptian stone vessels were being imported into Crete as scrap material (cf metalwork in the Gelidonya wreck) for Minoan working, along with raw alabaster itself. Alternatively the vessel, no. 18, could have broken in Crete and its fragments reused. The find-place was a disturbed gypsum slab floor in the LM II Gypsum House (Warren 1982-3, figs. 2-3). Working of Egyptian alabaster at this distance from the palace suggests at least some independence from the palace in the control of the imported material.

Temple Tomb at Knossos were surely not the ruling authorities of the palace. The fragments in the LM II Unexplored Mansion also suggest a non-palatial distribution in the city in the Mycenaean period. The Stratigraphical Museum site post-LM I B contexts, with fragmentary pieces, are insufficient to demonstrate widespread city use of Egyptian vases in LM II-III A, though they do not exclude such usage. Therefore, a semi-autonomous merchant class in the period of Mycenaean control remains undemonstrated, though there are pointers to its existence.

REFERENCES

- Alexiou, St. 1953-4: Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κορητομυκηναϊκὸν ἐμπόριον. Ἄρχ. Ἐφ. (published 1961) 135-45.
- 1987: Minoan palaces as centres of trade and manufacture, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 251-3.
- Bernard, M. 1966-7: *Les vases en pierre de l'Ancien Empire (Ve et VIe Dynasties)* (Louvain).
- El-Khouli, A. 1978: *Egyptian Stone Vessels. Predynastic Period to Dynasty III* (Mainz am Rhein).
- Evely, D. 1984: The other finds of stone, clay, ivory, faience, lead etc., in Popham 1984, 223-59.
- Foster, B. R. 1987: The Late Bronze Age palace economy: a view from the East, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 11-16.
- Gnoli, R. 1971: *Marmora Romana* (Rome).
- Hayes, W.C. 1959: *The Scepter of Egypt II* (Cambridge, Mass.).
- Heltzer, M. 1978: *Goods, Prices and the Organization of Trade in Ugarit* (Wiesbaden).
- Hutchinson, R.W. 1956: A Late Minoan tomb at Knossos, *BSA* 51, 68-73.
- Kopcke, G. 1987: The Cretan palaces and trade, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 255-60.
- Lucas A. and Harris, J.R. 1962: *Ancient Egyptian Materials and Industries* 4th ed. (London).
- Petrie, W.M.F. 1937: *Stone and Metal Vases* (in *Funeral Furniture and Stone Vases*) (London).
- Popham, M.R. 1984: *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (London).
- Warren, P.M. 1969: *Minoan Stone Vases* (Cambridge).
- 1972: Knossos. Royal Road South excavations, Ἄρχ. Δελτ. 27, Χρονικά 627-9.
- 1973: Knossos. Excavation in the area of the Royal Road, Ἄρχ. Δελτ. 28, Χρονικά 574-6.
- 1973-4: Knossos 1973. Royal Road excavations and study season, Ἄρχ. Δελτ. 29, Χρονικά 903-4.
- 1980: Problems of chronology in Crete and the Aegean in the third and earlier second millennium B.C., *AJA* 84, 487-99.
- 1980-1: Knossos: Stratigraphical Museum excavations, 1978-1980. Part I, *Archaeological Reports for 1980-81*, 27, 73-92.
- 1982-3: Knossos: Stratigraphical Museum excavations, 1978-82. Part II, *Archaeological Reports for 1982-83*, 29, 63-87.
- 1984: The place of Crete in the thalassocracy of Minos, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality* (Stockholm) 39-43.
- 1985: Minoan palaces, *Scientific American* 253, no. 1, 94-103.
- Wiener, M. 1987 Trade and rule in palatial Crete, in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The Function of the Minoan Palaces* (Stockholm) 261-6.

ΤΟ ΔΑΧΤΥΛΙΔΙ - ΣΦΡΑΓΙΔΑ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΣΦΡΑΓΙΔΟΓΛΥΦΙΑ

Τό δαχτυλίδι-σφραγίδα σημειώνει τό κορύφωμα τῆς σφραγιδογλυφίας, ὡς τέχνης, ἀφοῦ τό φέρον εἶναι ἕνα περίτεχνο κόσμημα πολλές φορές ἀριστουργηματικό, καί τό φερόμενο, ἡ γλυφή, προσφέρει τίς πιό ὀλοκληρωμένες καί ἀκέραιες σκηνές τῆς θρησκείας καί τῆς ζωῆς τῶν Κρητομυκηναίων· γι' αὐτό εἶναι ἀπό τά πολυτιμότερα τεκμήρια πού διαθέτομε γιά τή γνώση τοῦ κρητομυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τό ἀφιέρωμά μου στόν καθηγητή Στυλιανό Ἀλεξίου εἶναι ἔκφραση φιλίας, πού χρονολογεῖται ἀπό τά χρόνια τῶν σπουδῶν μας, καί εὐγνωμοσύνης γιά τή συμβολή του στή μόρφωσή μου, ὅταν μέ τόν καθηγητή Ν.Πλάτωνα, ἦταν οἱ πρῶτοι συνομιλητές καί δάσκαλοι στήν προσέγγιση τῆς ἐπιστήμης.

Σέ τρεῖς πρόσφατες μελέτες μέ ἀπασχόλησε τό θέμα τῆς σφραγίδας - δαχτυλιδιοῦ καί μάλιστα τά προβλήματα: 1^ο. Ἡ τεχνική τῶν δαχτυλιδιῶν καί ἡ ἐξέλιξή της¹. 2^ο. Ὁ ρόλος τοῦ δαχτυλιδιοῦ καί ἡ σχέση του μέ τή λίθινη σφραγίδα². 3^ο. Ἡ συμβολή μιᾶς τεχνικῆς τῶν δαχτυλιδιῶν στή διαμόρφωση μιᾶς ὀρισμένης τεχνοτροπίας στίς λίθινες σφραγίδες³. Στήν παρούσα συμβολή μου ἀποβλέπω νά δώσω μιᾶ σύνθεση μέ δάση τίς ἔρευνες πού προανέφερα.

Δυό εἶναι οἱ παράγοντες πού συνέβαλαν ὥστε τό δαχτυλίδι-σφραγίδα νά καταλάβει τήν πρώτη θέση στήν ἐκτίμησή μας μεταξύ τῶν ἔργων τῆς σφραγιδογλυφίας: ἡ καλλιτεχνική του ἀξία καί ἡ προσφορά γνώσεων. Τό εὐπλαστο ὕλικό, τό μέταλλο, καί κυρίως τό χρυσάφι, ἐπέτρεψε τήν κομψότητα καί τήν ποικιλία στά σχήματα, καί στήν ἀπόδοση τῆς παράστασης ὀλοκληρωμένων, μικροσκοπικῶν μορφῶν. Ἐξάλλου ἡ μεγαλύτερη σφραγιστική ἐπιφάνεια συνέβαλε στήν ἀπεικόνιση πολυπρόσωπων παραστάσεων.

Ἡ γένεση τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας ἔχει ἀφετηρία τή σφραγίδα καί ὄχι τό δαχτυλίδι, γιατί ἡ ἀρχική του μορφή ἦταν ἕνα σφαιροειδές σχῆμα, ἐπιπεδωμένο σέ τιμῆμα τῆς ἐπιφάνειας, γιά νά δεχτεῖ τή γλυφή καί μικρό τρημα κατά τή διάμετρο γιά τήν ἀνάρτηση. Βαθμιαῖα τό τρημα μεγάλωσε καί τό σφαιροειδές σχῆμα κατέληξε σέ

---

1. A.Xenaki-Sakellariou, *Technique et évolution de la bague-cachet dans l'art créto-mycénien*, CMS, Beiheft 3, *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik, Beiträge zum 3. Internationalen Marburger Siegel-Symposium*, 1985 (Ἔπό ἐκτύπωση).

2. A.Xenaki-Sakellariou, *Le rôle de la bague-cachet dans la glyptique créto-mycénienne*, *Simpósio Europeo, Technology and analysis of ancient gemstones*, Ravello, 1987 (Ἔπό ἐκτύπωση).

3. *Εἰλαπίνη, τόμος τιμητικός γιά τόν καθηγητή Ν.Πλάτωνα*, Ἡράκλειον, 1987, σ. 245 κ.έ.

κρίκο, στο τέλος των παλαιότερων ανακτόρων. Ἀκόμη καί ὅταν πήρε τό σχῆμα ἑνός τέλειου δαχτυλιδίου, δέν φαίνεται νά χρησιμοποιήθηκε, ὡς δαχτυλίδι, ἀλλά ὡς σφραγίδα τουλάχιστον στήν ἀρχή των νεωτέρων ανακτόρων τῆς Κρήτης καί στήν πρώτη φάση των ἑλλαδικῶν ανακτόρων. Τό σχῆμα τοῦ δαχτυλιδίου ὑποδύθηκε πολλές παραλλαγές πού ὑπαγορεύθηκαν ἀπό μιὰ τεχνολογία ὄλο καί πιό ἐξελιγμένη στήν ἐπεξεργασία καί στή διάπλαση μετάλλινων ἀντικειμένων, ἀλλά καί ἀπό λόγους οικονομικούς καί ἀκόμη μαγικούς.

Ἡ πολυμορφία των δαχτυλιδίων ἔχει ἀνάγκη μιᾶς τυπολογικῆς κατάταξης, μέσα ἀπό τήν ὁποία θά φανοῦν καί οἱ φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ τυπολογία πού προτάθηκε ὡς τώρα ἀπό τόν J. Younger πᾶσχει ἀπό τήν ἔλλειψη σταθεροῦ κριτηρίου⁴. Στό 3^ο Συμπόσιο Σφραγιδογλυφίας τοῦ Marburg παρουσίασα μιὰ τυπολογία μέ βασικό κριτήριο τόν τρόπο τῆς κατασκευῆς. Σέ συνεργασία μέ τόν ἀρχιτεχνίτη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, κύριο Χρ. Χατζηλιού, ὁ ὁποῖος ἐξέτασε τήν κατασκευή των δαχτυλιδίων μέ τό μικροσκόπιο, καταλήξαμε νά διακρίνουμε ἑπτά τύπους:

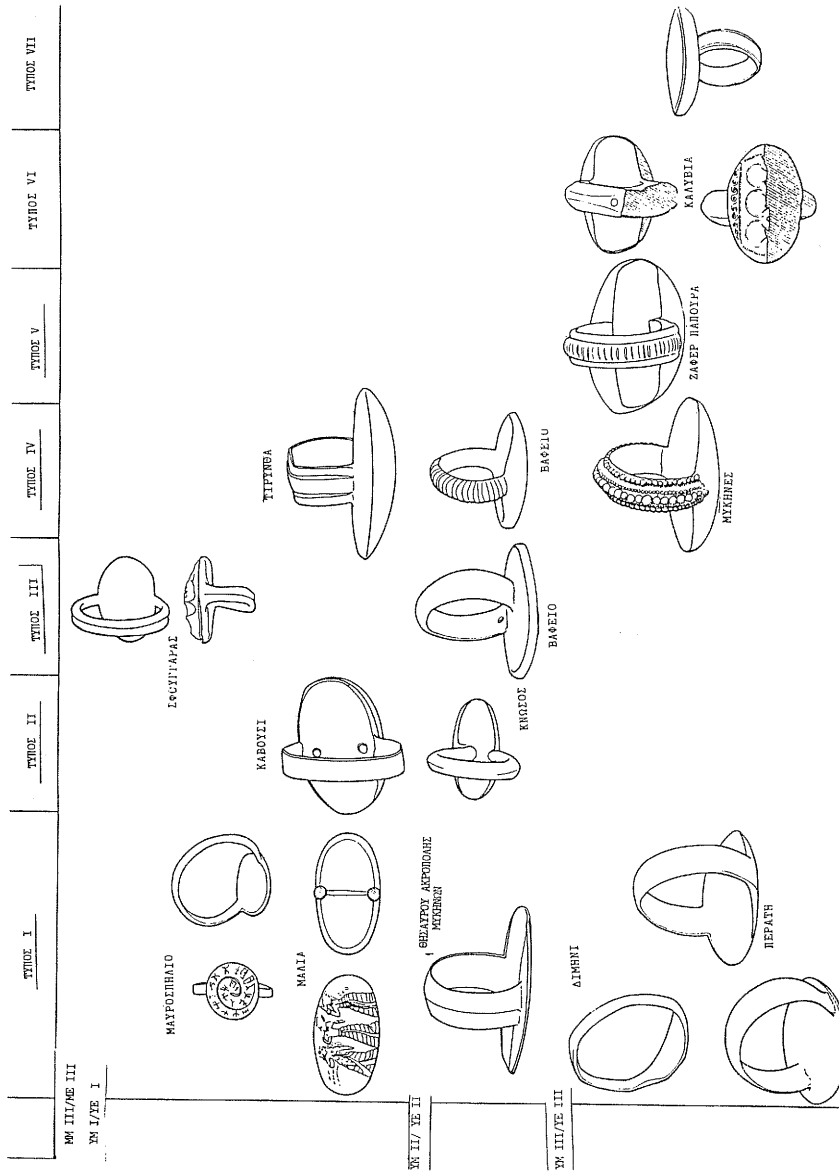
Τύπος I. Δαχτυλίδια χυτά καί συμπληρωματικά σφυρήλατα. Τά χυτά ἔχουν σχήματα ἀπλά, κυκλικές ἢ ἔλλειψοειδείς σφενδόνες μέ δακτύλιους ταινιωτούς· πολλές φορές σφυρηλατοῦνται γιά τήν τελική διαμόρφωση. Τά πιό ἐξελιγμένα χυτά μιμοῦνται τόν τύπο IV, μέ πλατειά, ρηχή κοιλότητα στή μέση τῆς πίσω ὀψης. Ὁ δακτύλιος ἄλλοτε ἀποτελεῖ συνέχεια μέ τή σφενδόνη καί ἄλλοτε εἶναι πρόσθετος, συγκολλημένος σ' αὐτή.

Τύπος II. Δαχτυλίδια σφυρήλατα σέ δύο χάλκινα, ἐπάλληλα φύλλα, μέ ταινιωτό δακτύλιο, ὁ ὁποῖος στερεώνεται ἀνάμεσα στά φύλλα τῆς σφενδόνης μέ ἕνα καρφάκι στήν κάθε ἄκρη.

Τύπος III. Διακρίνεται ἀπό τόν προηγούμενο μέ τήν προσθήκη μιᾶς λίθινης σφραγίδας πού συγκρατεῖται στό χάλκινο ὑπόδαθρο μέ τήν ἀναδίπλωση τοῦ ἐλάσματος πάνω στήν περιφέρεια τῆς πέτρας. Τά ἄκρα τοῦ κρίκου εἶναι στερεωμένα εἴτε μεταξύ λίθου καί χάλκινου ὑπόδαθρου, εἴτε μέ καρφάκια στήν πίσω ὀψη τοῦ χάλκινου φύλλου, τά ὁποῖα συγχρόνως συγκρατοῦν καί τή λίθινη σφραγίδα πάνω στό ὑπόδαθρο.

Τύπος IV. Ἡ σφενδόνη, ἀπό χρυσό ἔλλειψοειδές ἔλασμα, ἔχει σφυρηλατηθεῖ στίς δύο μακρές πλευρές, ἔτσι ὥστε τό ἔλασμα ἔχει ἀναδιπλωθεῖ πρὸς τά μέσα δημιουργώντας σχῆμα ἀμυγδαλοειδές: Ἡ κύρια ὀψη, ἔλλειψοειδής στό σχῆμα, εἶναι ἐλαφρά κυρτή, ἐνῶ ἡ πίσω ὀψη διαμορφώνεται σέ δύο ἐπιμήκεις, ἐπικλινεῖς ἕδρες, σχήματος τόξου κύκλου, πού πλαισιώνουν τήν ἔλλειψοειδή κοιλότητα, ἡ ὁποία σχηματίσθηκε ἀνάμεσά τους μέ τήν ἀναδίπλωση των πλευρῶν. Στήν περίπτωση πού τό ἔλασμα εἶναι λεπτό, ἡ κοιλότητα εἶναι μεγαλύτερη καί γι' αὐτό τήν ἔχουν γεμίσει μέ κάποια ὕλη, ὥστε τό δαχτυλίδι νά γίνει ἀνθεκτικότερο στήν πίεση. Ὁ δακτύλιος σ' αὐτόν τόν τύπο εἶναι πολλές φορές διακοσμημένος μέ κοκκίδωση ἢ ἔκτυπη διακόσμηση· στερεώνεται μέ τά ἄκρα του πού καταλήγουν στή μεσαία κοιλότητα, τήν ὁποία καλύπτει ἔλασμα μέ ὅμοιο σχῆμα. Τό κάλυμμα τῆς κοιλότητας, συγκολλημένο στά χεῖλη τῆς, συγκρατεῖ καί τόν δακτύλιο στή θέση του.

4. Seven types of ring construction in the Greek late Bronze Age, *Aux origines de l'Hellénisme, Hommage à H. van Effenterre*, Paris, 1984, σ. 83.

Εικ. 1. Τύποι μετάλλινων δαχτυλιδιών - σφραγίδων.

Τύπος V. Είναι μία παραλλαγή του τύπου IV που υπαγόρευσαν λόγοι οικονομίας, επειδή τα δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από κοινά μέταλλα. Ένώ το σχήμα μοιάζει με τον τύπο IV, διαφέρει ως προς την επένδυση με λεπτό φύλλο χρυσοῦ.

Τύπος VI. Μοιάζει με τον τύπο IV, αλλά διαφέρει στο συνδυασμό των υλικών, όπως σίδηρος, σίδηρος, χαλκός· έχει ίδιο σχήμα με τον τύπο IV, αλλά το δαχτυλίδι καλύπτεται, εν μέρει, από λεπτό χρυσό φύλλο, στη μισή σφενδόνη, κατά το μεγάλο άξονα, στη συνεχόμενη όπισθια έδρα και το κάλυμμα της μεσαίας κοιλότητας, είναι χρυσό φύλλο. Ο δακτύλιος στην εσωτερική πλευρά έχει επένδυση χρυσή, ενώ στην εξωτερική μόνο στο ήμισυ του, που βρίσκεται προς την πλευρά με τη χρυσή επένδυση. Ο συνδυασμός των διαφορετικών μετάλλων αποδόθηκε στην αναζήτηση μαγικής ιδιότητας.

Τύπος VII. Η σφενδόνη αποτελείται από δυό μέρη: το μέταλλο υπόδαθρο σε σχήμα κοίλο, έλλειψοειδές, και από ένα πλακίδιο με τη γλυφή, έλλειψοειδές, μέταλλο, που σφηνώνεται στο κοίλο υπόδαθρο. Φαίνεται σαν μία εξέλιξη του τύπου III, στην οποία η λίθινη σφραγίδα αντικαταστάθηκε από μέταλλο πλακίδιο.

Η τυπολογία της γλυφής, που καθορίζεται από τα έργα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή της, δεν είναι τελειώς ανεξάρτητη από την τυπολογία του σχήματος: μερικοί τύποι δαχτυλιδιών δεν είναι κατάλληλοι για να δεχτούν όρισμένο τύπο γλυφής. Ο αρχιτεχνίτης του Έθνικου Μουσείου κ.Χρ.Χατζηλιού ξεχώρισε τρεις τύπους με μικροσκοπική εξέταση:

Τύπος I. Η γλυφή γινόταν με σφυροκάλεμο, το οποίο δεν αφαιρεί το μέταλλο, αλλά το μεταθέτει με την πίεση του εργαλείου· το εργαλείο, άθετο πάνω στη σφραγιστική επιφάνεια, αποτυπώνει το σχήμα της άκρης του με χτύπημα που γίνεται με σφυρί. Ο συνδυασμός εργαλείων, καθένα με διαφορετικό σχήμα στην άκρη του, δημιουργεί μορφές που χαρακτηρίζονται για τα καθαρά σχήματα, τους στρογγυλεμένους όγκους, τις απότομες μεταβάσεις, τα τονισμένα περιγράμματα.

Τύπος II. Η γλυφή γινόταν με χειροκάλεμο, το οποίο αφαιρεί μέταλλο. Ο τεχνίτης έπλαθε τη μορφή με το ελεύθερο χέρι που χειριζόταν το καλέμι χωρίς παρεμβολή σφυριού. Η γλυφή που διαμορφωνόταν με το ελεύθερο χέρι του καλλιτέχνη χαρακτηρίζεται από σχήματα ρευστά που ήταν αποτέλεσμα πυκνών χαραγμάτων της όξείας άκρης του καλεμιού και όχι το αποτύπωμα έτοιμου σχήματος· για τούτο οι μορφές έχουν όγκους και περιγράμματα κυματιστά και λεπτομέρειες φευγαλέες.

Τύπος III. Χυτή τεχνική. Η χυτή γλυφή είναι σπανιότατη, ίσως γιατί δεν έχει τη δυνατότητα να αποδώσει λεπτουργικό πλάσιμο με την παρεμβολή της μήτρας. Οι δυό άλλες τεχνικές, ή μία με το χειροκάλεμο και ή άλλη με το σφυροκάλεμο, φαίνονται να συνδέονται με δυό διαφορετικές παραδόσεις, όπως τουλάχιστον επιτρέπει να συμπεράνομε ή γεωγραφική τους κατανομή. Οι σφραγίδες του Έθνικου Μουσείου που αντιπροσωπεύουν τον έλλαδικό χώρο είναι κυρίως κατασκευασμένες με σφυροκάλεμο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, ανάμεσά τους, το δαχτυλίδι του Βαφειού που έχει γίνει με χειροκάλεμο. Το δαχτυλίδι όμως του Βαφειού ανήκει σε μία ομάδα, της οποίας τα περισσότερα δαχτυλίδια βρέθηκαν στην Κρήτη (Ίσοπατα, Καλύδια, Σελλόπουλο). Το γεγονός αυτό μάς επιτρέπει να υποθέσομε ότι ή τεχνική του χειροκάλεμου καλλιεργήθηκε κυρίως στην Κρήτη, ενώ ή τεχνική του σφυροκάλεμου, έλλαδικής προέλευσης, χρησιμοποιήθηκε στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή εποχή, και σποραδικά.

Ἡ τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου ἀποδεικνύεται ὅτι εἶχε ἔμμεσα ἐπίδραση καί πέρα ἀπό τή γλυφή τῶν δαχτυλιδίων στή μορφολογία τῶν λίθινων σφραγίδων. Σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵ εἶχα ἀναγνωρίσει τρεῖς τεχνοτροπίες, Α (μινωική), Β (ἐλλαδική), Γ (μαγιική). Τήν τεχνοτροπία Β συνέδεσα μέ τήν ἐλλαδική παράδοση καί τῆς ἀπέδωσα τά ἑξῆς χαρακτηριστικά: σκληρό πλάσιμο, πού διαμορφώνει σχήματα καθαρὰ μέ σχεδιαστικές λεπτομέρειες καί τεκτονικό στήσιμο τῆς μορφῆς μέ διαφανή ἀρθρωτή δομή. Αὐτά τά ἴδια χαρακτηριστικά συναντῶνται στά δαχτυλίδια πού ἔγιναν μέ σφυροκάλεμο, γιατί τό ἐργαλεῖο αὐτό συντελεῖ στήν ἀπόδοση καθαρῶν ὄγκων, μέ σαφές περιγράμμα καί ἀρθρωτή δομή. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτή ἡ μορφολογία πού διαμόρφωσε ἡ χρήση τοῦ σφυροκάλεμου στά χρυσά δαχτυλίδια, ἐπηρέασε τούς τεχνίτες τῶν λίθινων μυκηναϊκῶν σφραγίδων. Ὁ J.Boardman γράφει: «There is in fact an overall homogeneity of style in late Bronze Age Greece where even the devices of the gold rings have more in common with the style of the cut stones than they did in Crete, except where they are indistinguishable from the Minoan»⁶. Αὐτή ἡ διαπίστωση πού ἔκανε ὁ J.Boardman, ἀνεπηρέαστα, ἀφοῦ ἀγνοοῦσε τήν τεχνική τοῦ σφυροκάλεμου στά ἐλλαδικά δαχτυλίδια, ἐπιβεβαιώνει, τήν ὑπόθεση ὅτι τό στυλ Β εἶναι δημιούργημα τῆς ἐλλαδικῆς παράδοσης: ἡ ἐλλαδική καταγωγή τῆς τεχνικῆς τοῦ σφυροκάλεμου μαρτυρεῖται μέ τή χρήση στίς γλυφές τῶν ἐλλαδικῶν δαχτυλιδίων καί ἡ μίμησή της ἀπό τούς σφραγιδολύφους (στυλ Β) θά ἔγινε στόν ἴδιο χώρο.

Ἡ δημιουργία τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας δέν εἶχε μόνο αἰσθητικά κίνητρα, ἀλλά ἐξυπηρέτησε καί πρακτικές ἀνάγκες, ἐξασφαλίζοντας τήν ἀναγκαῖα διάκριση ἀνάμεσα στό πεδίο χρήσης τῆς λίθινης σφραγίδας καί στό πεδίο χρήσης τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ δαχτυλιδιοῦ-σφραγίδας συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνακτορικῆς ζωῆς καί τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης. Τά δείγματα τῶν σφραγίδων εἶναι πολύ λίγα γιά νά θεμελιωθοῦν ἐπάνω τους ὀρισμένες ὑποθέσεις, ὁμως τά πῆλινα σφραγίσματα, πού προέρχονται ἀπό τά δαχτυλίδια, εἶναι ἀρκετά γιά νά πλατύνουν τή βάση τῆς τεκμηρίωσης. Ἀφοῦ ἐπεξεργάστηκα μιὰ μέθοδο – ἔκρινώντας ἀπό τά δαχτυλίδια πού μᾶς διασώθηκαν – γιά τή διάκριση τῶν σφραγισμάτων ἀνάμεσα σέ αὐτά πού προέρχονται ἀπό λίθινες σφραγίδες καί σέ αὐτά πού προέρχονται ἀπό δαχτυλίδια, μπόρεσα νά ἔχω στή διάθεσή μου ἕνα πλατύτερο ὕλικό γιά παρατηρήσεις. Εἶδα, πράγματι ὅτι ὑπάρχει διαφοροποίηση στό θεματολόγιο ἀνάμεσα σέ δαχτυλίδια καί λίθινες σφραγίδες. Ἡ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια σέ δαχτυλίδια ἐπέτρεπε σέ αὐτά μεγαλύτερες σκηνές μέ περισσότερες μορφές. Τά θέματα πού ἐπέλεξαν οἱ σφραγιδολύφοι ἦταν σχετικά μέ τή θρησκεία, παρουσιασμένα εἴτε μέσα ἀπό πολυπρόσωπες, ρεαλιστικές σκηνές, εἴτε μέ συμβολικό τρόπο σέ συνεπτυγμένα, συμβατικά συμπλέγματα. Μιά δεύτερη ὁμάδα θεμάτων εἶναι ἥρωϊκοῦ καί ἡγεμονικοῦ χαρακτήρα: ἀγῶνες, κινήγια, ταξίδια κτλ. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι οἱ σκηνές ζῶων ἢ τά μοναχικά ζῶα πού κατ' ἐξοχήν διακοσμοῦν τίς λίθινες σφραγίδες λείπουν ἀπό τά δαχτυλίδια-σφραγίδες. Αὐτές οἱ παρατηρήσεις μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό θεματολόγιο τῶν δαχτυλιδίων εἶχε ὀρισμένους περιορισμούς καί ἀκολουθοῦσε προδιαγραμμένους κανόνες.

5. *Μυκηναϊκή σφραγιδολογία*, Ἀθήνα, 1966, σ. 109 κ.έ.

6. *Greek Gems and Finger Rings*, 1970, σ. 57.

Μιά εικόνα της ποιοτικής και ποσοτικής σχέσης των δαχτυλιδιών και των λίθινων σφραγίδων μας δίνουν τα αρχαία πήλινων σφραγισμάτων – Κνωσού, Ζάκρου, Ἐγ. Τριάδας, Χανίων, Πύλου – όπου τα σφραγίσματα από δαχτυλίδια είναι πολύ λίγα, αλλά καλής ποιότητας. Αὐτή ἡ διαφορά μαρτυρεῖ τὴ σπανιότερη χρήση τῶν δαχτυλιδιών καὶ ἐπιπλέον τὸ διαφορετικὸ τομέα πού ἐκάλυπταν. Οἱ λίθινες σφραγίδες ἐβεβαιώνουν μιά διοικητικὴ πράξη ἢ ἕνα ἔλεγχο πού θά ἀπαιτοῦσε περισσότερες ὑπογραφές, γιὰ νά μιλήσομε μὲ τὴ σημερινή γλῶσσα, ἐνῶ μὲ τὸ δαχτυλίδι θά ἔμπαινε ἡ τελικὴ σφραγίδα ἀπὸ ἕνα πρόσωπο σὲ μιά ὑψηλότερη βαθμίδα.

Σφραγίσματα πού μαρτυροῦν συναλλαγές ἢ διοικητικὲς πράξεις στὴν Κρήτη μᾶς διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἐκτός ἀπὸ τὰ πήλινα σφραγίσματα τῆς Λέρνας καὶ ἐλάχιστα ἀλλὰ σποραδικά τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, ἡ χρήση τῶν σφραγισμάτων σὲ διοικητικὲς πράξεις βεβαιώνεται σὲ προχωρημένη φάση τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ κενό αὐτό, πιθανότατα, ὀφείλεται σὲ κενό τῆς τεκμηρίωσης, ἀφοῦ τὰ ἀνάκτορα τῆς ἀρχῆς τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ δὲν ἔχουν σωθεῖ.

Τὸ δαχτυλίδι-σφραγίδα, δημιούργημα τῆς μινωικῆς σφραγιδογλυφίας, φαίνεται ὅτι εἶχε μεγάλη ἀνάπτυξη στὴ διάρκεια τῶν νεωτέρων ἀνακτόρων τῆς Κρήτης καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τὸν 15^ο ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ 13^{ου} αἰῶνα. Στὴν Κρήτη δὲν σώθηκαν πολλὰ δαχτυλίδια, ἀλλὰ τὰ πήλινα σφραγίσματα βεβαιώνουν τὴ χρήση τους. Ἡ ξεχωριστὴ θέση πού κατέχουν τὰ δαχτυλίδια-σφραγίδες δὲν ὀφείλεται μόνο στὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαιολογικὴ, μὲ τίς πολὺτιμες πληροφορίες πού προσφέρουν στὸ ἐπίπεδο τῆς θρησκείας, τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης καὶ γενικά τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ στὴν Κρήτη καὶ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.

SINCLAIR HOOD

A BAETYL AT GOURNIA ?

In the Spring of 1948 I visited Gournia for the first time and was impressed by a large rough slab of stone set upright on edge in the paved stretch of road flanking the south-west corner of the palace (A on Fig. 1, Plate 1, 2). In my notebook I recorded my impression that this might be a baetyl.

The stone is marked, but without comment, on the original plan of the excavations¹. The appearance of the stone, and the way that it has been set in the middle of a paved space at a different angle to the main lines of the adjacent palace, suggest that it was in some way sacred and connected with cult. I am still inclined to think that it was a baetyl in the strict sense of the term: that is, a λίθος ἔμψυχος, regarded as the dwelling place of a god or spirit². It is a pleasure to offer this suggestion to Professor Stylianos Alexiou, who has contributed much to our understanding of the religion of Bronze Age Crete, and whom I met in the company of the late Mr and Mrs Piet de Jong at Knossos not long after my first visit to Gournia.

In the Summer of 1983 with the kind permission of Dr Costis Davaras, who was then in charge of the antiquities of eastern Crete, I spent a day at Gournia with the architect, Mr William Taylor. Mr Taylor obliged me by drawing the basic plan and elevation which are published here as Fig. 1. The eastern part of the plan, however, is adapted with his generous permission from a state plan of the palace which Professor Jeffrey Soles has made. The levels have been taken from, or harmonised with, those which appear on this plan.

The cult of stones, whether natural or shaped by human hands, was once very widespread throughout the world, and it survived in Greece into Greek and Roman times³. As Nilsson observed: 'Baetyls, sacred stones, columns and cairns being so

---

I am most grateful to Dr Costis Davaras for allowing me to work at Gournia, to Mr William Taylor for drawing the basic plan and elevation of Fig. 1, and to Professor Jeffrey Soles for his generosity in letting us amplify this from his new plan of the palace. Mr Peter Goodliffe took the photograph on Plate 8. Professor Peter Warren has kindly permitted me to refer to his forthcoming article on baetyls and the cult that may have been associated with them.

1. Harriet Boyd Hawes, *Gournia* (1908) 25 fig. 10 and Plan opp. 26. Hereafter referred to as *Gournia*.

2. For baetyls e.g. *RE* ii 2779-2781 s.v. Baitylia. A.J.Evans, *Mycenaean Tree and Pillar Cult* (1901) 14 ff. C.Picard, *Les religions préhelléniques* (1948) 195 f.

3. M.W. de Visser, *Die nicht menschengestaltigen Götter der Griechen* (1903) for the testimonia.

frequent in later Greek and Semitic cults and in other parts of the world, it would certainly be astonishing to find them absent in Minoan and Mycenaean Greece⁴!

Our assumed baetyl at Gournia (A on Fig. 1, Plate 1,2) is a rough slab-like block of conglomerate with a more or less rounded top. There is no sign that any attempt has been made to shape it or dress its surface. While many of the sacred stones of the Aegean Bronze Age were evidently pillar-like or worked in some way, there are representations of what appear to be natural stones. An irregularly shaped sacred stone or baetyl of this kind seems depicted with wild goats flanking it on top of the central part of the shrine on the Zakro relief rhyton⁵. The highest part of the Gournia baetyl is c. 0.75 m above the level of the surrounding pavement. At its base the baetyl is 0.95 m wide, but it is only c. 0.25 m thick. The baetyl has been set in the paving at an angle to the palace facade and with the width aligned more or less due east-west. This orientation is clearly deliberate, and is in harmony with the idea that the stone served a religious purpose.

The baetyl stands in effect in the middle of a small paved court where three ways meet. This court is approached from the south-east by the road which runs around the south facade of the palace from the large "Public Court" as the excavators called it. A broad flight of three steps leads from the court with the baetyl down the slope to the west. A narrow road continues northwards from the court along the west facade of the palace. It is just possible that this road was a kind of tunnel, bridged over to link the palace with a structure to the west described by the excavators as a "terrace". This "terrace", that is to say, might have formed a kind of annexe to the palace in the way that the Unexplored Mansion evidently did to the Little Palace at Knossos⁶.

Set in the paving of the court at the base of the palace facade just to the east of the baetyl is part of a stone slab which had a ring of cupmarks (B on Fig. 1, Plate 3. Cf. Plate 6). Stones like this with rings of cupmarks are often interpreted as tables of offerings⁷. In this case the stone is incomplete; but Professor Soles has suggested that it might have been connected with the baetyl, and it is tempting to think that it was.

There are indications that the whole of the southern part of the palace near the baetyl was devoted in some special way to religious cult. On the east this southern section of the palace was flanked by a "stylobate" (as it is called in the excavation report) running from south to north and facing on to the "Public Court" (Plate 4)⁸. This "stylobate"

4. M. Nilsson, *Minoan-Mycenaean Religion* (1950) 258. The classic treatment for baetyls and sacred stones in Bronze Age Greece remains A. J. Evans, *Mycenaean Tree and Pillar Cult* (1901).

5. B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean* (1986) 84, 89, 142. See 'Ιστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, A', (1970) 185 for a good illustration.

6. D. Preziosi, *Minoan Architectural Design* (1983) 80 f. Cf. *Ibid.* 43, 68 f., 217 fig. I.3, for the suggestion that Tyllissos House B was similarly linked as an annexe to House A, and *ibid.* 87 for a possible bridge joining the North-West Treasury to the palace at Knossos.

7. For a discussion with references see S. Hood, "Games at Knossos?", in *Aux Origines de l'Hellénisme: Hommage à Henri van Effenterre* (1984) 39 f. Cf. S. Swiny, *Report of the Dept of Antiquities Cyprus*, 1976, 51 f.

8. *Gournia* 25.

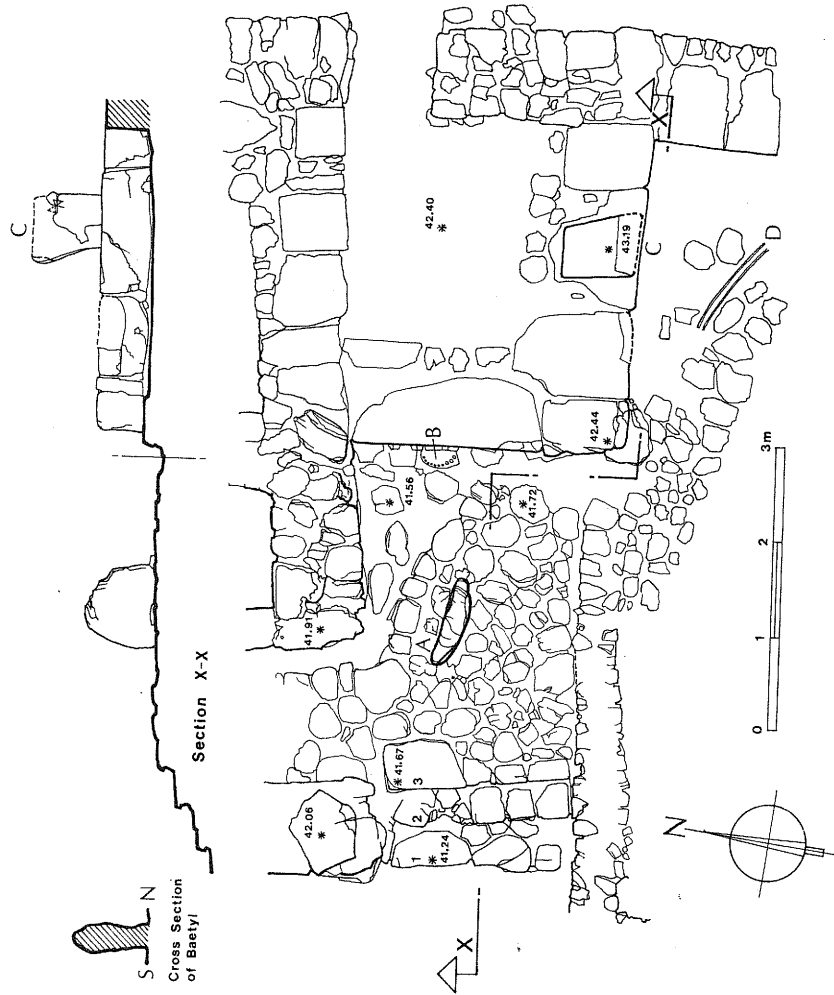

Fig. 1. Court with (?) baetyl (A) outside south-west corner of palace at Gournia

may have supported some construction like the Tripartite Shrine which Evans reconstituted in an equivalent position on the west side of the Central Court of the palace at Knossos⁹.

The southern quarter of the palace at Gournia has been much destroyed. But several stones with cupmarks have survived in the area. These cupmarks may have been made to receive offerings or libations. A huge slab with large cupmarks in its upper surface is shown on the published plan beyond the north-west corner of the "Public Court" immediately north of the "stylobate" (Plate 5)¹⁰. It is interesting that some of the pavement slabs in what may have been open air spaces adjacent to the shrine building north of the palace have similar cupmarks. To the west of the huge slab with cupmarks in the palace there is a smaller stone with a rough circle of little hollows (Plate 6). This is a complete example of the class often described as tables of offerings like stone B on Fig. 1 (Plate 3)⁷. A large stone horns of consecration found in the north-west corner of the "Public Court" may have adorned a cornice overlooking it as the excavators believed¹¹. Its discovery here serves to confirm that this part of the palace was set apart for sacral functions.

It is suggestive that the only sign of the class known as mason's marks found at Gournia is on the dressed outer face of a poros block in a stretch of the palace facade a few metres south-east of the presumed baetyl (C on Fig. 1, Plate 7)¹². The sign is a double axe, lightly engraved like comparable double axe signs in the palaces at Knossos and Zakro. Lightly engraved signs like this appear to be assignable to the Late Minoan I period, when in the opinion of the excavators the palace at Gournia was established¹³. The signs known as mason's marks are a feature of the Middle Minoan and the beginning of the Late Minoan period in Crete. While their function is disputed, the weight of opinion favours the view that they were cut with some religious or magical purpose in mind¹⁴. A stretch of open terracotta drain (D on Fig. 1) in the part of the road south of the facade with the double axe sign might have had some connection with cult installations here, serving to carry away libations for instance; but this is highly speculative, and other explanations for the drain occur to mind.

The assumed baetyl A on Fig. 1 is not the only stone visible in this part of the site at Gournia with a claim to a sacred character. Some twelve metres to the south of it, on the west side of a stretch of paved road here, another unusual stone can be seen, and this, unlike our baetyl, attracted the notice of the excavators. This stands c. 0.49 m high and is circular in section like a column drum. It has been carefully shaped, and the sides

---

9. A.J. Evans, *PM* II 804-810. J.W. Shaw, "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine", *AJA* LXXXII (1978) 429-448.

10. *Gournia* 25 fig. 10.

11. *Gournia* 25, 48 pl. XI no. 25.

12. *Gournia* 25 fig. 9.

13. *Gournia* 24.

14. S. Hood, "Mason's Marks in the Palaces", in Robin Hägg and Nanno Marinatos (edd.), *The Function of the Minoan Palaces* (1987) 205-212. Cf. C. Picard, *Les religions préhelléniques* (1948) 196.

curve inwards towards the top, which is flat and some 0.57 m across. The drum is not fixed in place like the baetyl, but it seems to be standing more or less where it was originally found by the excavators¹⁵. The stone is a light greyish green in colour, and there are traces of a vein of white on the flat top. The original block from which the drum was made appears to have been split along this vein.

The excavators of Gournia noted that this drum “suggests a wayside monument of sacred character”¹⁶. Professor Joseph Shaw has illustrated and described it¹⁷, and has aptly compared it with a couple of similar stone drums with flat tops from the palace at Knossos¹⁸. One of these is still in position in the middle of the room named after it the “Room of the Stone Drum” immediately north-west of the Throne Room (Plate 8). Evans called it a “column drum” or “drum”; but it has a couple of shallow compartments cut in one half of the flat top as if for the reception of offerings or libations¹⁹. Professor Niemeier has reasonably suggested that the drum was used as an altar²⁰: in the last period of their history at any rate the rooms behind the Throne Room in the palace at Knossos appear to have been devoted to cult as he has indicated. Possibly, however, this drum and the other cylinder-like stones of the same class, to which Professor Shaw has drawn attention, were in the nature of baetyls to which or upon which offerings and libations were made. In connection with the east-west orientation of our presumed baetyl A on Fig. 1 it is interesting that Evans describes the base of the pair of compartments cut in the top of the Knossos drum as “running almost exactly towards the magnetic north”. The baetyl at Gournia, that is to say, and the stone drum in the Room of the Stone Drum at Knossos appear to have had the same orientation.

The cult and beliefs that may have been associated with baetyls in Bronze Age Crete were discussed in an interesting paper given by Professor Peter Warren at the Sixth Cretological Congress held in Khania in the Autumn of 1986. An expanded version of this paper with the title “Of Baetyls” is due to appear in *Opuscula Atheniensia*.

---

15. It appears to be indicated on the Plan in *Gournia* opp. 26 immediately south of the partition dividing rooms 75 and 77 in House Ef.

16. *Gournia* 26.

17. J.W.Shaw, *Minoan Architecture: Materials and Techniques* (1973) 117-120 fig. 146 c.

18. *Ibid.* 120 figs. 146 a, b.

19. A.J.Evans, *PMIV* 925 f. fig. 898.

20. W. - D.Niemeier, «On the Function of the ‘Throne Room’ in the Palace at Knossos», in Robin Hägg and Nanno Marinatos (edd.), *The Function of the Minoan Palaces* (1987) 166.

NANNO MARINATOS

THE BULL AS AN ADVERSARY:
SOME OBSERVATIONS ON BULL-HUNTING AND BULL-LEAPING*

In a brief but penetrating exposition in his *Minoan Civilization*, S. Alexiou makes certain observations about the so-called bull games of Minoan Crete which capture the essence of this extraordinary activity. Firstly he notes that there is a relationship between bull-hunting and bull-leaping¹. Secondly, he does away with the concept of the "bull-game" as a sport and suggests instead that the event took place in the context of a festival in which contests were performed (the evidence for the latter is the iconography of the steatite rhyton from Hagia Triada). It is not an accident that the subject is treated in his chapter on Minoan religion under the characteristic title "Bull Sports and Other Festivals"².

These statements will serve as a base on which I shall build my own contribution. Due to lack of space, a full discussion of bull-leaping is impossible, nor can one hope to do justice to the rich bibliography³. Only those aspects which pertain to the social/

---

* The following special abbreviations are used in addition to the customary ones:

Marinatos - Hirmer = S. Marinatos & M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (Munich 1976³).

Minoan Society = *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, O. Krzyszkowska & L. Nixon eds. (Bristol 1983).

MMR = M. P. Nilsson, *The Minoan - Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (Lund 1950²).

PM = A. E. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (London 1921-35).

ProclCretCongr = *Proceedings of the 1st International Congress of Cretan Studies, 1961* (Heraikleion 1961-62).

1. S. Alexiou, *Minoan Civilization* (Herakleion 1969) 109. The relationship between the hunt and leaping is explored also by F. Marz, 'Minoischer Stiergott?', *ProclCretCongr*, 215-223.

2. Alexiou (*supra* n.1) 108-110. A. also correctly notes Egyptian contests in the context of religious festivals. Extreme is the position that the bull is a god: A. W. Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times* (Berkeley 1942); cf. also N. Platon, *Crete* (Geneva 1968) 182-184; idem in *Iconographie Minoenne*, 151 (where he too connects bull-hunting and religion). To the other extreme goes M. P. Nilsson, *MMR*, 374, who designates bull-leaping as a very popular *secular* sport.

3. On the location of bull-games: J. W. Graham, *The Palaces of Crete* (Princeton 1987²) 73-83; idem in *Antichità Cretesi I*, Festschrift D. Levi, 63-65; N. Platon, in *Kernos*, Festschrift G. Bakalakis (Thessalonike 1972) 143-145 (in Greek). Iconography: Evans, *PM* III, 207ff; A. Ward, 'The Cretan Bull-Sports', *Antiquity* 42 (1968) 117-122; J. G. Younger, *AJA* 80 (1976) 125-137; idem, *Muse* 17 (1983) 72-80; J. Pinsent in *Minoan Society*, 259-269; N. Marinatos, *Minoan Sacrificial Ritual* (Stockholm 1986) 51-72. Many of the above authors deal with the *manner* in which bull-leaping was conducted and with the problem of how realistic the representations are.

religious context of the games and to the identity of the participants will be treated.

It is to Sir Arthur Evans that we owe the first interpretation of the bull games. Although they were supposed to be performed in a religious context, to please the goddess, they could best be described as the “glorification of athletic excellence”⁴. Bull-leaping was to be dissociated from bull-grappling (which is what Evans calls the bull-hunt), the latter being utilitarian in character. «The skilled feats of the actors in these scenes are brought to bear on the practical needs of cattle-breeding and might be paralleled at the present day on many ranches of the “Wild West”»⁵. Although Evans was certainly right in distinguishing two types of events in the iconography, his phrasing presupposes a discrepancy in the class of the participants. On the one hand we have people motivated by “cattle-breeding” needs, on the other, aristocratic youths, who are professional acrobats. I intend to show that, as far as we can judge from the iconography, it is one and the same class of persons that participate in both events.

Most important is Evans’s idea about the sex of the participants: that female acrobats took part along with male ones is an accepted dogma today which has rarely been questioned⁶. And yet, even this is open to doubt.

To start with the bull-hunt, this is depicted often and in a variety of media. Suffice it to mention the fresco from the north entrance of the Knossos palace, the Vaphio cups, a seal from Routsis (CMS I, 274), the Katsambas pyxis⁷. A characteristic of the iconography is the nature ambiente with trees, rocks etc. which indicate an outdoor setting in the wilderness.

There are two main ways to capture the wild bull. Either he gets caught alive in a net (Vaphio cups, Routsis seal), or he is hunted down by spears (Katsamba pyxis=Fig. 1). Yet these two types of hunt are linked by one common feature: the bull is caught by the horns (Routsis seal, Katsamba pyxis=Fig. 1). On the Katsamba pyxis the man is being tossed high like the bull-leaping acrobats⁸. The question then arises, why it was necessary to have this contact with the bull when the aim was to capture or hunt him. Matz suggested that the purpose of grappling with the animal was to make it even more wild so that it would be caught in the net⁹. This is rather unlikely; one can think of other, less dangerous methods of achieving the same goal. Besides, how can the Katsambas scene, where the animal is hunted by spears, be explained in Matz’s hypothesis? It seems to me that it was not practical considerations that dictated bull-grappling but ritual/symbolic ones. The whole procedure looks like ceremonial hunt, an important aspect of which is the confrontation with the wild animal.

---

4. Evans, *PM* III, 232.

5. *Ibid.*, 206.

6. An exception is S. Damiani-Indelicato in a paper delivered during the 6th Cretological Congress at Chania 1986.

7. Marinatos-Hirmer, pls. XIV; 200-206; 231; also: p. 166, fig. 34; p. 174, figs. 38-39. For discussion of hunting scenes: Matz (*supra* n.1).

8. This similarity of bull-leaping and bull-hunting has led scholars to hypothesize that the latter evolved out of the former. This goes contrary to common sense and denies hunting its primeval importance. Matz (*supra* n.1) put it very poignantly when he said: «Priorität liegt nicht bei dem Spiel» (219).

9. *Ibid.*, 219.

Fig. 1 Bull-hunt: acrobat and hunter with spear. Katsambas pyxis. Drawing after S.Hood, *The Arts of Prehistoric Greece*, fig. 111

Already in the prepalatial period there exist zoomorphic clay vessels in the shape of bulls with small human figures hanging from the horns. These will be discussed briefly as their early date may throw light on the significance of bull-grappling¹⁰. Three features are important. Firstly, the vessels were found in or around tombs and there is little doubt that they did not serve a secular, utilitarian purpose but were used for libations¹¹. This would suggest that the significance of the man-bull complex is religious. Secondly, the bulls are disproportionately large in relation to the humans. Thirdly, some of the animals have a painted decoration which «clearly represents harness of some kind»¹². The bull is thus represented as simultaneously formidable (hence the overwhelming size) and tamed (hence the meaning of the net). The men hanging on the horns (Fig. 2) might signify an attempt at dominance of the animal. These elements continue in palatial times: the bull rhyta with nets on their backs from Pseira, Mochlos and Thera are direct descendants of the Mesara vessels¹³. I would further suggest that bull-hunting, which is commonly represented in art of the neopalatial period, is ceremonial in nature and exemplifies the desire to tame the most dangerous and strongest animal indigenous to Crete, the wild bull.

The hunting urge goes back to the beginnings of mankind. While it was originally necessary for sustenance, as human societies and cultures became increasingly complex, it became a symbolic behavioural pattern, one aspect of which is dominance over nature¹⁴. Thus, ritual hunting is neither unexpected nor unique to Crete. In the

10. S. Xanthoudides, *The Vaulted Tombs of the Mesara* (London 1924) pl. II; Evans, *PM I*, 188-190; Marinatos-Hirmer, pl. 14. K. Branigan, *The Tombs of Mesara* (London 1970) 81 suggests a possible foreshadowing of bull-leaping. Idem, *The Foundations of Palatial Crete* (London 1970) 102, 110 with pl. 11. There, p. 102, he points out that there is also a jug from Koumasa with a human around its rim and finds that puzzling. But if the jug is a libation vessel, the small human figure can be explained as a servant of the deity, who is small in comparison with the cultic vessel.

11. Branigan, *Foundations* (*supra* n.10) 110.

12. *Loc. cit.*

13. Evans, *PM II*, 259-260; Sp. Marinatos, *Excavations at Thera III*, pl. 52.2. Recent treatment: N. Marinatos (*supra* n. 3) 30-31.

14. For the origins of ritual hunting and its connection with sacrifice: Burkert, *Homo Necans*

Ancient Orient examples of ceremonial hunt are not uncommon: the Egyptian Pharaoh and the Assyrian King had to kill, even struggle with beasts, especially lions¹⁵. In Crete, the most ferocious animal indigenous to the island was the bull. Experienced both as hostile and awesome¹⁶, he dominates the imagery of Minoan Crete. The entrances of the palace of Knossos, as well as the Throne Room, were decorated with bulls charging or galloping outwards, thus emitting messages of power to the approaching visitor¹⁷. Bull-leaping scenes also abound in Knossos. But what do they mean?

If the above thesis, that the hunt represents a contest between man and wild animal, is correct, then bull-leaping can be seen as a feat of similar character. What changes is not the essence but the technique and the locality. Whereas in hunting spears or nets are used, it is only the superior skill and intelligence of man that counts in bull-leaping. We have seen, however, that even during the hunt, acrobatics were performed; no doubt they were meant to confuse the animal, even to outwit it. Bull-leaping then represents a metamorphosis of the more primeval hunting into an acculturized form; a transference from the wilderness into the urban centre under the control of the palace of Knossos.

A unique feature of the Minoan bull-hunt is that, unlike in the Orient, it was not conducted by the king. Who then are the figures that we see in the iconography? Two features stand out: only males are involved and they are all young¹⁸. Their youth can be deduced by their long hair, wasp-waists and lack of beards¹⁹. That they come from the aristocracy can hardly be doubted, but what did they achieve by this feat? One occasion fits the situation particularly well: Rites of Passage. Ever since the seminal work of A. van Gennep²⁰, the phenomena accompanying these rites have been shown

---

(Berlin 1972). A recent summary of his views in *Violent Origins*, R. G. Hammerton-Kelly, ed. (Stanford 1987) 149-176. Paleolithic ritual hunt is, of course, vividly represented in the caves of the period.

15. Concerning Egyptian ritual hunt, the coronation ceremony of Tutankhamen in the lively account of Ch. Desroches-Noblecourt, *Tutankhamen* (London 1963, Engl. transl.) 176, can serve as an example: «On the eve of the coronation ... kings customarily displayed their hunting prowess-taming wild horses, baiting savage bulls, or wrestling with lions...» For Assyrian examples see H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (Harmondsworth 1954) 89, pl. 87.

16. However, F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta* (Stuttgart 1964) 156, exaggerates when he says that the bull was experienced as a hostile deity of earthquakes whose power had to be overcome through bull-leaping.

17. *PM* II, 160-176, 772ff.; IV, 905.

18. It is noteworthy that bearded priests are represented as hunters also in Minoan art. Evans, *PM* IV, 413, thinks he recognized a bow in the hands of one of the long-robed priests. On a steatite vase from Knossos, a bearded man (I think he is a priest because of his characteristic hairstyle and beard) is depicted as an archer: *PM* III, 106, fig. 59. But the capture and hunting of bulls is conducted only by young men.

19. On hairstyles and youth see N. Marinatos, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984) 62, and especially E. Davis, *AJA* 90 (1986) 399-406 and R. Koehl, *JHS* 106 (1986) 99-110, esp. 99-104. In general: E. Leach, 'Magical Hair', *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 88 (1958) 147-164.

20. A. van Gennep, *The Rites of Passage* (1908, Engl. transl. Chicago 1960). For Greek religion see A. Brelich, *Paides e Parthenoi* (Rome 1969) as well as H. Jeanmaire, *Couroi et Couretes* (Lille 1939).

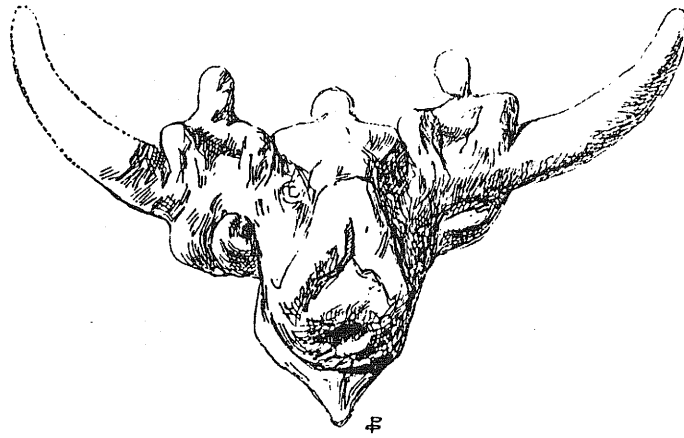

Fig. 2 Bull-rhyton from Koumasa with men hanging on the horns of the bull. After Evans, *PMI*, fig. 137 d

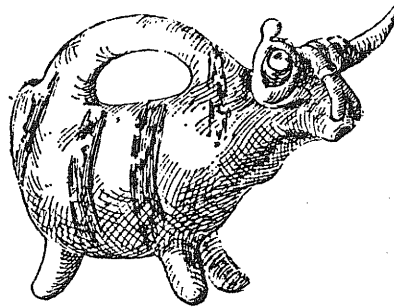

Fig. 3 Bull-rhyton from Koumasa. After K. Branigan, *The Tombs of Mesara*, fig. 18

to have universal traits which transcend cultural boundaries²¹. One of the procedures that young men (especially those that belong to the aristocracy) have to undergo is a series of difficult ordeals in which their strength is tested²². Hunting is a common ordeal; it may even represent a phase in the life of young men during which they live in the wilderness, away from the urban environment, and practice their hunting skills²³. The capturing of the bull, which sometimes resulted in fatal injuries, would confer desired status on the young hunters. Seen in this light, bull-leaping is a test of skill connected with Rites of Passage. To this interpretation concurs the iconography of the Boxers' Rhyton from Hagia Triada²⁴ where the acrobatic ordeal is part of an iconographical programme consisting exclusively of contests²⁵. In all of them youth confronts youth except in one case where man confronts bull and loses: the acrobat is gorged by the animal.

If the above is correct, bull-leaping presents us with an anomaly: female acrobats. They would be an incongruity because although females also undergo ordeals, these are very different from the ordeals of men. Their purpose is to prepare women for their roles as wives and especially mothers²⁶. Where confrontation of a girl with a wild, male bull would fit in a social scheme, I do not know. A further difficulty is that males and females rarely mingle in ritual; on the contrary, there usually is strict segregation²⁷. Nor can one argue that there is a hidden sexual contrast, a juxtaposition of the young

21. V. Turner, 'Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*' in *The Forest of Symbols* (Ithaca, N. Y. 1967) 93-101.

22. Many Greek myths reflect initiatory patterns involving the prince defeating the wild beast or monster and marrying the princess, for example. See W. Burkert, *Structure and History in Greek Mythology and Ritual* (Berkeley 1979) 29ff. Hunting in connection with initiatory practices has been also postulated by Koehl (*supra* n.19) 104-110.

23. Thus Ephorus, *FGrHist* 70 F 149 (Strabo X 483-484) describes how Cretan youths of the Greek period were secluded in the mountains and learned how to hunt from their tutors/lovers. See also Koehl (*supra* n. 19) 104-106, who sees the origin of this institution, including homosexual relations between tutor/initiate, in Minoan times. I disagree here: the existing similarities in puberty rites of the Minoan and Greek periods can be explained phenomenologically as repetitions of constantly recurring features. But each social system has its own distinctive code. In this sense it is dangerous to project the Greek code into a totally different type of society such as palatial Crete.

24. Marinatos-Hirmer, pls. 106, 107.

25. G. Säflund, 'The *Agoge* of the Minoan Youth as Reflected by Palatial Iconography', in *The Function of the Minoan Palaces*, R. Hägg, N. Marinatos eds. (Stockholm 1987) 230-231, stresses the initiatory character of the scenes on the Boxers' vase. He makes some penetrating observations regarding the increasing difficulty of the trials if you read the scenes from bottom to top, and notes that only the victors wear boots. A mark of higher status? R. Koehl ('The Boxer Rhyton and the 'Famous Ones' of Minoan Crete', paper presented at the College Art Association: Session on Greek Iconography) connects the iconography of the same vase with initiation. I am grateful to R. Koehl for making his manuscript available to me.

26. I have proposed a female puberty rite which involves wounding on the foot and shedding of blood for Thera: N. Marinatos (*supra* n. 19) 73-84. In general see Turner (*supra* n. 21).

27. N. Marinatos, 'Role and Sex Division in Ritual Scenes of Aegean Art', *Journal of Prehistoric Religion* 1 (1987) 23-34.

girl with the male bull-god²⁸. If that were the case, the male acrobats would be out of place.

As we have seen, we owe the idea of girl leapers to Sir Arthur Evans himself. The reason is, of course, the colour: only women are painted white in Minoan art. That a more complex colour code may have existed has not been seriously considered, despite the fact that the woman acrobats are extremely peculiar, not to mention abnormal looking.

First of all, they wear a male costume, the kilt. It is normally stated that this is dictated by the nature of the activity which required that the limbs be free. However, this does not explain why the kilt should have a pronounced phallus sheath! Indeed, it is precisely this sheath which gives the male costume connotations of manhood²⁹ and may be considered a counterpart to the 'feminine' open bodice of female dress. Thus, while it is true that had girls taken part in bull-jumping, they would have worn some kind of practical outfit, I do not see the necessity for an ostentatiously male costume. Noteworthy are also the male boots (Fig. 4).

Secondly, not only do our presumed girls have no breasts, but they have pronounced abdominal and stomach muscles. Such musculature is rendered on male but never female figures. If artistic convention is so absolute as not to allow a multivalent meaning for the colour white, why does the rule not hold for the rendering of the anatomy? Without belabouring the point, I suggest a comparison of the 'prince' from the Chieftain's Cup and one of the 'female' taureadors from the palace of Knossos (Fig. 5). It becomes obvious that, had it not been for the white colour, there would have been no doubt whatsoever that the taureador is male. Anatomical details, kilt, boots, even hairstyle are the same in both figures. It should also be noted that in all other media where bull-leaping is depicted, the male sex of the taureadors has never been questioned.

The above does not explain the use of white which in all other cases is used exclusively to designate women. Yet, the colour code may have been more complex, than we suspect. In Egypt, lighter/darker tones indicate age, status³⁰, or possibly superiority in strength/skill³¹. One of the Boxing Boys from a Thera fresco has a lighter face than the other and I see here a case of hierarchy: he is the eventual victor³². On

28. For example M. Cameron believed that the significance of bull-leaping was the shedding of blood in connection with a fertility festival. The female element was represented by the goddess impersonator, the male by the bull. In *The Function of the Minoan Palaces*, R. Hägg, N. Marinatos eds. (Stockholm 1987) 325.

29. E. Giesecke, *OpAth* 17 (1988) 91-98.

30. In the tomb of Usherat, for example, the priest Usherat is shown together with his wife and mother. The two females are identical except that the mother is painted darker than the wife. *Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art*, reprinted from the Metropolitan Museum Art Bulletin 1979, fig. 39. In the tomb of Queen Nefertari at Thebes, the queen has a colour different from the goddess leading her. K. Lange - M. Hirmer, *Ägypten* (Munich 1955) pl. 247.

31. On an Egyptian painting with two wrestling boys, one is lighter possibly to indicate he is superior in strength. Illustrated in N. Marinatos (*supra* n. 19) 111, fig. 77.

32. Sp. Marinatos, *Excavations at Thera IV* (Athens 1971) 46 ff. col. pl. E; N. Marinatos (*supra* n. 19) 106-112. I think that the left Boxing Boy with the light face is a victor because: 1. His body

Fig. 4 Bull-leaping figure from the palace of Knossos. After Evans, *PM III*, col. pl. XXXI

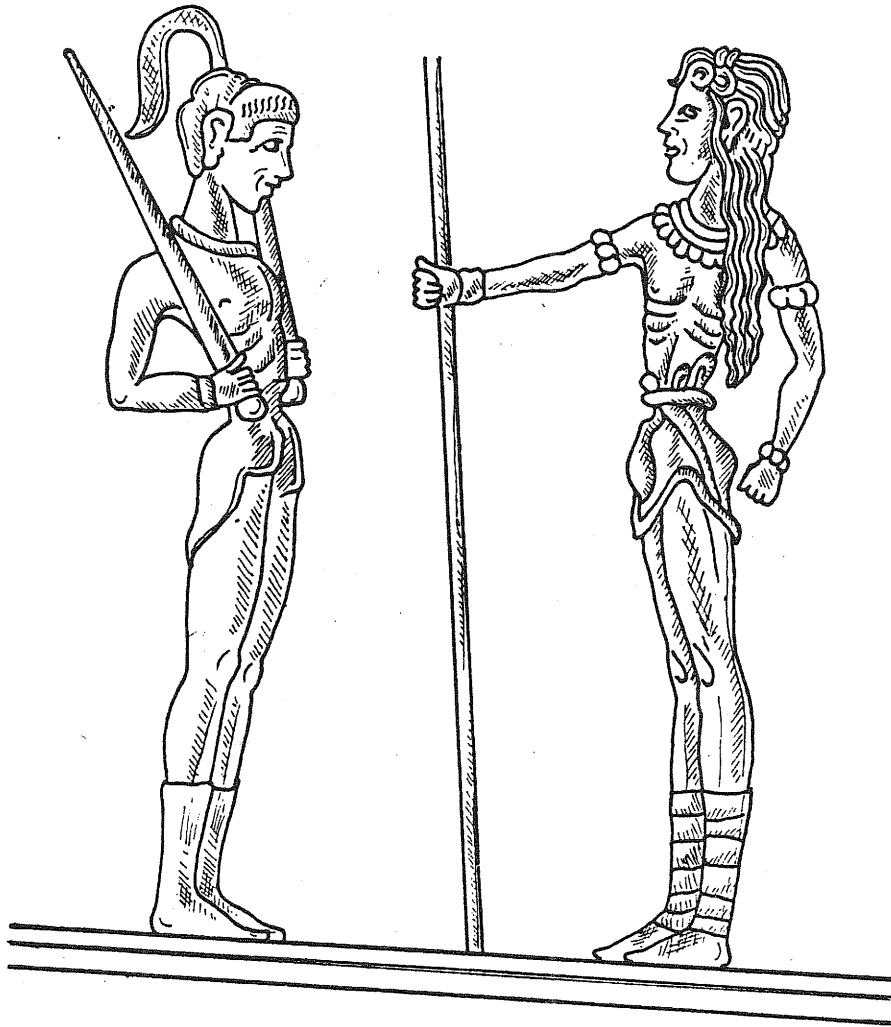

Fig. 5 The 'Prince' on the 'Chieftain's Cup' from Hagia Triada. After Evans, *PM*, II, fig. 516

the whole, one gets the impression that colour was manipulated to express more than just the male-female distinction. One has to go to Greece of the 7th cent. to find a similar use of white colour: on the famous Proto-Attic amphora showing the blinding of Polyphemus, Odysseus is white, so that his role and superiority in status can be marked in contrast to his dark companions. Conversely, Circe, although female, is painted in a dark colour on an Archaic kylix because she is a witch³³. It is not being argued here that there is continuity of tradition; only that artists of various periods and cultures were willing to play around with colour conventions to express nuances.

It remains to speculate what the Minoan painters of the Knossos taureadors had in mind. It is interesting to note that on the best preserved panel from Knossos³⁴ the white acrobats are not leaping at all. One is catching the bull by the horns, the other is behind him; only the brown figure is depicted as a true leaper. Another differentiating feature between the dark and light figures is that only the white ones wear boots. S. Damiani-Indelicato suggested that what is attempted here is rendering of time phases³⁵. I think it is more likely that a type of hierarchy is expressed. But that is only a hypothesis which needs to be worked out in greater detail.

I have attempted to place bull-hunting and bull-leaping in a social context plausible for the Minoan world of the new palace period³⁶. A model of ceremonial initiation has been proposed in which some of the aristocratic youths of Crete had a chance to excell. The bull was an adversary to be overcome by bodily skill and human cunning thus confirming man's mastery over nature.

---

posture shows more control. 2. His eyes are rolling (a sign of aggression and wild mood?). 3. He has blocked the blow of his opponent whereas he has perhaps managed to hit the latter. Note that the restoration may not be accurate. What stops us from restoring the fist against the opponent's face? 4. The left boy is bejeweled, the other boy is not.

33. Blinding of Polyphemus illustrated, for example, in J. Boardman, *Pre-Classical. From Crete to Archaic Greece* (Harmondsworth 1967) 90, fig. 50. For the Circe kylix: N. Himmelmann-Wildschütz, *Erzählung und Figur in der archaischen Kunst, AbhMainz* 1967, Nr. 2. pl. 4.

34. Marinatos-Hirmer, pl. XVII.

35. *Supra* n. 6.

36. I have deliberately abstained from connections with the much later Greek (and not Minoan) myth of Minos, the Minotaur and the seven youths and maidens. Myths do not always refer to past historical events, on the contrary, most often they articulate concerns of the society that generates them (in our case the myth of Minos is an Athenian invention). A structuralist analysis of the Theseus-Minotaur myth shows that it falls into a pattern too widely spread (it is common even in fairytales) to be a unique reflection of a distant past. Theseus is the young prince who goes to a far-away, liminal land (Crete) to overcome the monster and marry the princess. He then returns and succeeds his father. This falls neatly into a pattern of 'separation – successful completion of an ordeal – return'. The monster here is a bull who eats humans: an inversion of Greek sacrificial practice in which humans eat the bull. The story can thus fit perfectly well into a Greek (specifically Athenian) context of the historical period. For a recent collection of essays on Greek myth with methodological points: J. Bremmer, ed., *Interpretations of Greek Mythology* (Totowa, New Jersey 1986).

But even if the above is rejected, and the seven maidens are brought in as arguments in favour of the girl-taureador hypothesis, there are still insurmountable difficulties. The story tells us that the seven youths and maidens were sent to Crete to be *devoured* by the monster, not to perform a bull-dance (only M. Renault's imagination has made that mental leap). It is Theseus who confronts the Minotaur, not the youths and maidens.

M. SAKELLARIOU

A PROPOS DES MOUVEMENTS MIGRATOIRES DE LA PENINSULE BALKANIQUE VERS L'ANATOLIE ET LE LEVANT VERS ET APRES 1200 AVANT NOTRE ÈRE

L'ampleur des mouvements migratoires qui semblent s'être produits, aux environs de 1200 et plus tard, de la péninsule balkanique vers l'Anatolie et le Levant est une question très discutée. Mais, loin de s'accorder sur les conclusions, les spécialistes divergent. Quatre points de vue s'affrontent.

1. Le plus modéré ne tient compte que de certaines données, incontestables, sur la foi desquelles les chercheurs s'accordent pour admettre que des groupes originaires des pays balkaniques passèrent en Anatolie.

2. De nombreux savants ajoutent à ces mouvements ceux des Pelešet et des Denen parvenus avec d'autres «peuples de la mer» jusqu'aux portes de l'Égypte, sous le règne de Ramsès III. Ces savants identifient les Pelešet avec les Philistins, originaires, croit-on, de l'île de Crète, et les Denen avec les Danaens.

3. D'autres érudits rattachent aux migrations des «peuples de la mer» des déplacements qui auraient eu lieu de l'Europe centrale ou du nord de la péninsule balkanique vers la Grèce continentale et insulaire¹.

4. Enfin, F.Schachermeyr postule une suite de mouvements sur une grande échelle du nord de la péninsule balkanique jusqu'aux confins de la Palestine et de l'Égypte. Il s'agit d'une synthèse faisant appel à une documentation archéologique d'une ampleur et d'une richesse extraordinaires exposée dans trois volumes². Étant la plus récente et

---

1. N.K.Sandars, «Aegean Bronze Age Swords», *AJA*, 67, 1963, 117-153; idem, «The Last Mycenaean and the European Late Bronze Age», *Antiquity*, 38, 1964, 258-262; W.Kimmig, «Seevölkerbewegung und Urnerfelder Kultur», *Studien aus Alteuropa*, 1, 1964, 220-283; M.Gimbutas, *Bronze Age Culture*, 1965, 339; J.Bouzek, *Homerisches Griechenland im Lichte der archäologischen Quellen*, 1969; J.B.Rutter, «Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late III C Period», *AJA*, 79, 1975, 17 sq.; S.Deger-Jakoltzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland. Zu einer Gruppe handgemachten Keramik aus den Myk. III C Siedlungsschichten von Aigeira*, 1977; eadem, «Das Problem der «Handmade Burnished Ware» von Myk. III C'», in: *Griechenland und die Levante während der «Dark Ages» vom 12. bis zum 9. Jh v. Chr. Akten des Symposions von Stift Zwettl (NO), 11.-14. Oktober 1980*, herausgegeben von S.Deger-Jakoltzy, 1983, 161-168, cf. discussion 169-176.

2. F.Schachermeyr, *Die Agäische Frühzeit, III (Kreta zur Zeit der Wanderungen vom Ausgang der minoischen Ära bis zur Dorisierung der Insel)*, 1979; IV (*Griechenland im Zeitalter der Wanderungen vom Ende der mykenischen Ära bis auf die Dorier*), 1980; V (*Die Levante im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr.*) 1982.

la plus révolutionnaire des contributions au problème, elle sera pendant longtemps le point de départ ou le centre des discussions qui portent sur ce sujet.

Présentement, je me bornerai à tester les trois idées fondamentales de cette grandiose construction, sans entrer dans les détails. Parallèlement, je présenterai quelques nouvelles données et proposerai certaines conclusions différentes.

I. La première idée à tester est une hypothèse selon laquelle des groupes partis du nord des Balkans, notamment de Dalmatie, auraient défait les Mycéniens et fondé de nouveaux états sur les ruines de ceux qu'ils liquidèrent. Cette hypothèse est fondée par Schachermeyr sur l'apparition, en Grèce continentale et dans les îles, de certaines nouveautés en matière de céramique, d'armement et de vêtement. Pour la céramique, Schachermeyr se réfère à une classe de céramique grossière fort courante en Europe centrale. Pour l'armement, il invoque les épées de type Naue II et les poignards de type Peschiera. En matière vestimentaire, il cite les fibules en forme d'archet de violon et celles dites *Kniefibeln*. Les nouveautés qui apparaissent pour la première fois à l'horizon de l'HR III C 1, immédiatement après les catastrophes qui frappèrent plusieurs sites mycéniens, sont interprétées par Schachermeyr comme signes d'arrivée d'immigrants. Les nouveautés qui se rencontrent dès l'HR III B l'incitèrent à penser que les immigrants auraient été dévancés par des mercenaires de la même souche³.

L'hypothèse d'immigrants nordiques s'emparant des royaumes mycéniens a été soutenue, bien avant Schachermeyr, par d'autres savants, et avec les mêmes arguments⁴. Elle a donc déjà été discutée, et a suscité des objections dont il faut tenir compte. Entre autres, N.K.Sandars a contesté la valeur démonstrative de la poterie grossière, en invoquant: (a) sa très grande diffusion, de la France à la Roumanie, (b) sa très longue durée, et (c) son manque de caractère. Sandars en a conclu que cette poterie était partout le fait de non-professionnels. Elle nota encore que l'Europe centrale produisait à l'époque concernée des classes céramiques de bonne qualité, qui, elles, n'apparaissent pas en Grèce. Au sujet des armes et des fibules, Sandars propose d'y voir uniquement des traces de mercénaires⁵. Sans prendre position directement contre la thèse de F. Schachermeyr, certains archéologues donnent à la classe céramique en question d'autres origines. En revanche, S.Deger-Jalkotzy a critiqué les estimations de Sandars et des autres et soutenu celles de F.Schachermeyr⁶.

Le dossier sous étude peut-être enrichi de quelques autres données, qui, sans être inconnues des savants, n'ont pas été mises en valeur à cet effet. Il s'agit de quelques traditions grecques et faits onomastiques.

1) Les traditions en question concernent en premier lieu la Béotie, l'Attique et la Phocide, en deuxième lieu la Sicyonie et les îles de Skyros et de Skiathos. Rappelons-les brièvement. a) Certains textes anciens nous ont transmis des souvenirs au sujet des Pélasges et des Thraces en Béotie; ils se seraient emparés du pays à une date qui se

3. F.Schachermeyr, *op. cit.*, V 41 sq., 48 sq.

4. Voir références citées dans la note 1.

5. A.M.Snodgrass, *The Dark Ages of Greece*, 1971, 304 sq., surtout 309 et 323; N.K.Sandars, *The Sea Peoples* (= *Ancient Peoples and Places*, 19), 1978, 81-96, 191-193, 197.

6. Voir références citées dans la note 1.

situeraient après la prise de Thèbes par les Epigones et avant la guerre de Troie et en auraient été expulsés par les Béotiens lors de leur immigration en Béotie; les Pélasges se seraient alors repliés en Attique, tandis que les Thraces auraient trouvé refuge en Phocide. En termes de chronologie archéologique, la période thraco-pélasgique en Béotie aurait commencé peu avant l'expiration de l'HR III B et pris fin à la limite inférieure de l'HR III C. *b)* Les Sicyoniens prêtaient le nom de Pélasgos à l'un de leurs rois mythiques qu'ils plaçaient à la génération qui aurait suivi la guerre de Troie. On peut supposer que ce personnage cristallise des souvenirs sur les Pélasges qui se seraient imposés en Sicyonie à une époque correspondant à l'HR III C. *c)* D'autres souvenirs situaient des Pélasges également dans les îles de Skyros et de Skiathos. Les poèmes homériques faisant de Skyros une île habitée par des Grecs, on présumera que les Pélasges y arrivèrent après l'époque qui se reflète dans la saga de la guerre de Troie. Il est à noter que les Pélasges habitaient alors en Thrace orientale. C'est donc de cette région que partirent leurs groupes qui s'infiltrèrent en Grèce et dans les îles, en association, parfois, avec des groupes thraces⁷.

2) Des faits onomastiques non seulement confirment les souvenirs que nous venons d'évoquer, mais, qui plus est, autorisent à supposer des mouvements migratoires de Thraces, de Phrygiens et d'autres éléments ethniques cantonnés aux abords de la péninsule helladique. De tels faits se rencontrent en Parrhaïe, Pélasgiotie, Phocide, Béotie, Eubée, Attique, Mégaride, Corinthie, Argolide, Sicyonie, Arcadie, Laconie, Messénie. Pour les détails, je me permets de renvoyer à une étude spécifique inédite⁸.

Dès lors que l'on dispose (1o) de traditions anciennes se souvenant de Pélasges et de Thraces dans des pays grecs à une époque correspondant à l'HR III C et (2o) de faits onomastiques attestant l'établissement sur toute l'aire qui s'étend de la Perrhaïe au sud du Péloponnèse, de Thraces, de Phrygiens et d'autres éléments – tous immigrés de régions situées au nord de la péninsule helladique – on est autorisé à attribuer à ces peuples les destructions des sites mycéniens à la fin de l'HR III B et le recul culturel qui s'en suivit. Il n'y a nul besoin de postuler des immigrations de groupes venus à ce moment du nord de la péninsule balkanique ou de l'Europe centrale.

II. Venons en maintenant à l'hypothèse de Schachermeyr, selon laquelle certains des «peuples de la mer» repoussés par les Egyptiens sous Ramsès III n'étaient que des descendants des groupes dont il supposait qu'ils avaient émigré de la Dalmatie vers la Grèce à la fin de l'HR III B. Pour pouvoir étayer cette hypothèse, il faut établir des rapports entre ces «peuples de la mer» et la Grèce à l'HR III C. Voyons si Schachermeyr l'a fait.

Schachermeyr a rattaché à la Grèce continentale et insulaire quatre «peuples de la mer» qu'il a considérés également comme des immigrés venus du nord balkanique: les Pelešet et les Tekker, les Šekeleš et les Šerden. En accord avec plusieurs savants, il identifia les Pelešet avec les Philistins, les Tekker avec les Teucriens. Il n'avança aucun argument prouvant la présence de Philistins en Grèce continentale. Mais il est

7. M.B.Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indoeuropéenne*, 1977, 150-230, 299.

8. *Entre Mémoire et Oubli, Contribution à l'étude des traditions grecques de haute époque*.

universellement reconnu qu'ils se rattachent à la Crète, fait qui justifie lui seul l'ampleur et la variété des éléments égéens que présentent leur religion, leur architecture, leur armement, et surtout leur céramique. Ajoutons que le nom de leur pays historique, Παλαιστίνη, a été à juste titre rapproché du nom de lieu Παλαίστη, sur la côte acrocéranienne de l'Épire septentrionale; d'où l'on conclut que les Philistins étaient originaires de cette région. Au contraire, rien ne prouve qu'ils y seraient descendus d'un foyer plus septentrional. Pour ce qui est des Teucriens, Schachermeyr a repéré leurs traces dans l'île de Salamine et en Crète: à Salamine, en raison du héros Teucros; en Crète, à cause du toponyme Zakro. On ne peut qu'à applaudir à cette démonstration. Le même savant évoqua, toujours avec bonheur, les Teucriens de Troade et le rapport dont parle Hérodote entre Teucriens et Paioniens. Ce rapport localise donc les Teucriens près des Thraces, des Phrygiens, et des Pélasges. Quant aux Tekker qui attaquèrent l'Égypte, il n'est pas impossible qu'ils soient originaires de Salamine, comme le veut Schachermeyr, ou de Crète. En ce qui concerne les Šekeleš et les Šerden, Schachermeyr les a cru originaires de Dalmatie, ayant séjourné quelque temps dans l'Égéïde. Il a songé à la Dalmatie pour deux raisons: d'une part, il a accepté, avec de nombreux savants, l'identification des premiers avec les Sicules et des seconds avec les Sardes; d'autre part, il a pris en considération la localisation en Dalmatie de trois peuples appelés l'un Siculi, l'autre Siculotae, et le troisième tantôt Sardeates, tantôt Sardiatae. Or d'autres savants ont déjà rapproché à juste titre le nom des Šerden de noms de lieu Sardes, Sardiane, Sardenè, en Lycie, et le nom des Šekeleš de Sagalassos en Mysie. On a aussi prêté attention au fait que des figurines trouvés dans le Caucase portent des armes semblables à celles des Šerden qui figurent dans les représentations égyptiennes et à celles trouvées à Sardaigne⁹. Schachermeyr n'a pas tenu compte de ces données. En revanche, il insista sur les ressemblances qu'on observe entre les représentations égyptiennes des Serden et quelques représentations helladiques de guerriers datant de l'HR III C 2. Sandars, elle, reconnaît dans ces guerriers des mercénaires au service des Mycéniens¹⁰. Cette hypothèse est vraisemblable. Mais, compte tenu de la date avancée de ces représentations, on pourrait tout aussi bien y voir des Mycéniens qui auraient adopté les armes et l'habillement militaires des «peuples de la mer», impressionnés par leurs exploits.

Rien ne prouve donc que les Šekeleš et les Serden qui poussèrent jusqu'aux portes de l'Égypte venaient de Grèce; en revanche, il est certain que les Pelešet-Philistins et les Tekker-Teucriens sont partis de l'Égéïde, où ils s'étaient infiltrés, venant de pays situés au nord de la péninsule helladique.

III. La troisième hypothèse maîtresse de Schachermeyr veut que de Danaens, originaires de la Grèce, aient activement participé au bouleversement ethnique et politique de l'Anatolie et du Levant en colonisant plusieurs endroits et en fondant un grand royaume en Cilicie et en Pamphylie. L'auteur fonde son argumentation sur: a) les traditions grecques qui rapportent que Mopsos et Amphilochos auraient mené leurs compagnons, après la chute de Troie, en Lydie, Pamphylie, Cilicie et Palestine et qu'ils

9. Références dans M.B.Sakellariou, *La Migration Grecque en Ionie*, 1958, 460-461.

10. N.K.Sandars, *op. cit.*, 93-94.

auraient fondé des colonies sur leur route; b) la célèbre inscription bilingue de Karatepe qui nous a appris l'existence en Cilicie, au 8ème siècle, d'un royaume que la version «hittite» hiéroglyphique désigne sous le nom de Danana et la version phénicienne, sous le nom de Danunym. Ce royaume avait pour roi un descendant de Muksas ou Mupsas dont le nom peut être identifié, croit-on, à Mopsos ou Moxos; c) l'identification, déjà proposée des Denen des textes égyptiens avec les Danaens.

Dans *Les Protogrecs*, paru en 1980, j'ai soutenu que la présence de Danaens en Anatolie et au Levant ne saurait dater du début du 12ème siècle, mais doit être reculée d'un millénaire. Je résume ici mes arguments. Le premier tient à la grande diffusion de traces danaennes à travers toute l'Anatolie et le Levant (Lydie, Phrygie, Pamphylie, Cilicie, Arménie, Syrie, Palestine, peut-être aussi Galatie et Pont). Il faut cependant se demander si les Grecs qui s'emparèrent de Troie furent en nombre tel qu'ils purent essaimer sur une aire aussi vaste, et même fonder un grand royaume. Mon deuxième argument repose sur l'existence de données qui témoignent de la présence de Danaens en Anatolie et en Syrie bien avant 1200: l'une remonte à 1365, l'autre au début du 13ème siècle avant notre ère. Dans l'impossibilité de dater la pénétration danaenne en Anatolie et au Levant vers 1200, il ne nous reste qu'à l'associer aux migrations qui eurent lieu dans la même aire vers la fin du 3ème millénaire, à l'époque de l'arrivée d'autres groupes danaens en Grèce¹¹.

Il est bien possible aussi que les Danaens qui attaquèrent l'Égypte sous Ramsès III soient arrivés non par terre, à travers l'Anatolie et le Levant, mais par mer, venus directement des rivages égéens. Deux des textes égyptiens qui mentionnent les Danaens, en effet, les localisent «dans leurs îles».

Tenant compte des mes conclusions partielles, négatives et positives, je suppose que les mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Orient, peu avant la fin de l'Âge du Bronze, se déroulèrent selon le schéma suivant.

1) De masses considérables de peuples habitant la péninsule balkanique passèrent en Anatolie. Elles étaient si nombreuses et si combattives qu'elles réussirent à mettre fin à l'empire hittite et à d'autres états puissants et changèrent la carte ethnique de l'Asie Mineure. Les migrants étaient surtout des Thraces et des Phrygiens. Les Thraces passèrent en Anatolie par tribus entières, dont les plus importantes étaient les Bithyniens et les Paphlagoniens. Des Phrygiens, seuls quelques résidus demeurèrent dans leur foyer balkanique, condamnés à disparaître par la suite. A la même époque des bandes originaires de la même zone balkanique se sont infiltrées dans l'aire de la civilisation mycénienne. Elles étaient formées de Thraces et de Pélasges, venant les uns et les autres de la partie orientale de la péninsule, de Teucriens proches des Paioniens, de Phrygiens, habitant un peu plus à l'ouest, et de Philistins que l'on pense pouvoir localiser en Épire de nord. Or les mouvements vers l'aire mycénienne furent de loin moins massifs et moins puissants que les déplacements en direction de l'Anatolie. Les traditions grecques conservèrent le souvenir du repli des Thraces et des Pélasges devant les Béotiens. La renaissance mycénienne postérieure à l'HR III C 1 n'aurait pu avoir lieu

---

11. M.B.Sakellariou, *Les Protogrecs*, 1980, 239-246.

si les envahisseurs avaient continué d'imposer leur loi. Il est tout à fait probable qu'ils ont en majorité quitté la Grèce, et que ceux qui restèrent n'ont pu jouer un rôle perceptible. Si je pense pouvoir conclure à l'établissement durable de quelques-uns c'est en raison des traces qu'ils laissèrent dans l'onomastique de certaines régions.

Les traditions et les faits ne permettent pas de saisir quelconque immigration en Grèce et en Anatolie de groupes originaires du nord de la péninsule balkanique ou de l'Europe centrale, à cette époque.

2) Je crois que les mouvements des «peuples de la mer», pour reprendre la formule égyptienne, sont liés aux précédents; mais, à mon sens, ils se sont produits à une échelle plus réduite que ne l'a supposé Schachermeyr. Cependant, il n'est pas question, me semble-t-il, de souscrire à son hypothèse qui fait descendre les Šekeleš et les Serden de Dalmatie en Grèce et ensuite quitter la Grèce pour l'Orient; pas plus qu'à cette autre hypothèse de Schachermeyr qui veut qu'un group de Danaens issus de la Grèce aurait participé au bouleversement de la physionomie ethnique et politique de l'Anatolie et du Levant, en fondant un grand royaume en Pamphylie et en Cilicie et en essayant ailleurs. En revanche, on peut distinguer deux sortes de liens entre les mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Orient et les opérations des «peuples de la mer»: a) Les Philistins et les Teucriens qui s'introduirent dans l'Egée poussèrent par la suite vers l'Orient, trouvant leur place parmi les «peuples de la mer»; b) la tourbillon des «peuples de la mer» a pu entraîner des éléments appartenant à l'ancienne population de l'Egée et de l'Anatolie. C'est le cas des Danaens qu'on peut localiser en l'Egée ou en Cilicie. En faveur de la première localisation plaide, nous l'avons dit, l'indication égyptienne selon laquelle ils occupaient des îles; la deuxième doit être prise en considération dès lors que les scribes égyptiens rendirent ce nom ethnique sous une forme qui répond manifestement à la variante *Danuna* qui désignait les Danaens établis en Cilicie dès la fin du 3ème millénaire.

On se demandera peut-être, pourquoi je n'ai pas tenu compte de l'apparition d'éléments de la culture Lausitz en Macédoine¹². Les raisons sont les suivantes: a) Cette culture ne se répandit pas en Anatolie ou au Levant; elle n'est donc pas liée à des mouvements de populations se dirigeant de la péninsule Balkanique vers l'Orient. C'est d'ailleurs pourquoi je ne peux me rallier à l'avis à Hammond qui identifie les porteurs de cette culture en Macédoine aux Bryges ou Brygi, c'est-à-dire à une partie des Phrygiens. b) Il est bien établi que l'apparition de cette culture en Macédoine est postérieure aux signes d'invasions en Grèce mycénienne. En effet, elle coïncide avec le Mycénien III C 2. Elle apparaît donc comme le signe d'un mouvement isolé et de portée locale, à moins qu'il ne fût favorisé par quelque raison qui se rattacherait aux grands mouvements de la fin du BR III B ou ne compte, à son tour, parmi les causes des mouvements qui assénèrent un coup final au monde mycénien.

12. N.G.L.Hammond, *Macedonia*, I, 1972, 305-308; idem, *Cambridge Ancient History*, 2ème éd., III, 1982, 627-650*; E.P.Hänsel, «Lausitzer Invasion in Nordgriechenland?», in: *Beiträge zur Ur- und Frühzeit*, Teil I (Arbeits- und Forschungsberichte aus sächsischen Bodendenkmalpflege, Beih. 16), 1981, 207-224; E.Nylén, «Gürtel und Bergbau» in: *Mitteleuropa und etwas über die Entstehung der griechischen Kultur*, in: *Beiträge etc.*, 462-474; J.Bouzek, «Relations between the Aegean and Europe during the Bronze Age, A Methodological Approach». *Archeologické Rozhledy*, 1982, 56-62.

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΣ ΨΕΥΔΟΣΤΟΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΛΑ

Τό καλοκαίρι του 1983 ανασκάφηκε στην ακρόπολη του Γλα τό βορειοανατολικό δωμάτιο του κτιρίου Η. Τό δωμάτιο αυτό, Η4, έχει μήκος 17,50 μ. και πλάτος 6,23 μ. και είναι όμοιο στό σχήμα και στίς διαστάσεις μέ τά άλλα τρία δωμάτια του κτιρίου (Η1, Η2 και Η5). Όπως και εκείνα, διασχίζεται στό βόρειο μέρος του από ένα άκάλυπτο λιθόχτιστο αλάκι πλάτους 0,25 - 0,30 μ. και βάθους 0,35 - 0,40 μ. τό όποιο, στην προκειμένη περίπτωση, αρχίζει από τό Η1, περνάει κάτω από τό δάπεδο του κεντρικού χώρου Η3 και βγαίνει στό ύπαιθρο έξω από τόν ανατολικό τοίχο του Η4 (Πίν. 1). Κατά μήκος του βορείου τοίχου του δωματίου ύπήρχε συνεχές πλιθόχτιστο θρανίο πλάτους 0,65 - 0,70 μ. και διατηρημένου ύψους 0,75 μ. Μικρά κομμάτια ζωγραφιστό κονίαμα, πού βρέθηκαν διάσπαρτα στό δάπεδο του δωματίου, έδειχναν ότι ό νότιος τοίχος του ήταν τοιχογραφημένος¹. Τά άφθονα καμμένα σπυριά σιτάρι όμως πού σκέπαζαν τό πάτωμα και ή κεραμική στην επίχωση του δείχνουν ότι τό Η4, όπως και τά άλλα τρία δωμάτια, ήταν αποθήκη και μάλιστα για γεννήματα².

Τό αλάκι περιείχε αρκετά όστρακα, ανάμεσα στα όποια και κομμάτια δύο μεγάλων ψευδοστόμων άμφορέων τύπου Καδμείου³. Μερικά από τά κομμάτια ήσαν μαυρισμένα από φωτιά.

Οί δύο αυτοί ψευδόστομοι δέν είναι οί μόνοι του είδους τους πού βρέθηκαν στον Γλα. Άλλος ένας, επίσης καμμένος και έλλιπής, συγκολλήθηκε από κομμάτια πού βρέθηκαν στη στρώση δαπέδου του δωματίου Η1⁴. Έπιπλέον, οί παλαιότερες ανασκαφές του 'Ι. Θρεψιάδη έφεραν στό φώς θραύσματα από τούς ώμους, τίς λαβές και τούς δίσκους τουλάχιστον μιás δωδεκάδας όμοιων άγγείων από τή Βορεία Πύλη, τό Νοτιοανατολικό Δίπυλο, την αυλή του μελάθρου, τή Νοτία είσοδο του κεντρικού περιβόλου και τό δωμάτιο 4 του κτιρίου Β. Οί ανασκαφές 1981 - 1984 πρόσθεσαν μερικά άκόμη ανάλογα κομμάτια.

Οί ψευδόστομοι αυτοί είναι όλοι από τραχύ κοκινωπό πηλό πού παρουσιάζεται κατά τόπους μαυρισμένος από τήν πυρκαϊά πού κατέστρεψε τά κτίρια. Από τούς τρεις πού διατηρούν τό σχήμα τους οί δύο (ό έλλιπής του Η1 και ό ένας του Η4) είναι χαλαρά ώσειδεις, ό άλλος του Η4 όμως είναι ψηλότερος και στενότερος. Οί λαβές και τά στόμα είναι χαμηλά, τά ίδια τά στόμα είναι πλατιά και κατακόρυφα και οί

1. ΠΑΕ 1983, σ. 100.

2. ΠΑΕ 1981, σ. 94, 1982, σ. 107, 1983, σ. 100.

3. ΠΑΕ 1983, σ. 99 έξ., πίν. 98 β, γ.

4. ΠΑΕ 1981, σ. 94, πίν. 88α.

βάσεις επίπεδες δισκοειδείς, μόλις διαμορφωμένες.

Όσο φαίνεται από τὰ κομμάτια πού σώθηκαν, οἱ πέντε ἦσαν ἄβαφοι. Ἐκτός ἀπό ἓνα, τόν ψευδόστομο ἀπό τή Βορεία Πύλη, πού ἔχει τό στόμιο, τίς λαβές καί τό στέλεχος τοῦ δίσκου θαμμένα καστανόμαυρα, οἱ ἄλλοι εἶναι διακοσμημένοι μέ ἄσπρη ἢ κιτρινωπή βαφή πού περιορίζεται, καθώς φαίνεται ἀπό τὰ διατηρημένα δείγματα, σέ ταινίες κάτω ἀπό τόν ὦμο καί στό κάτω μέρος τῆς κοιλιᾶς, κύκλους ἀπλούς ἢ τετράκτινους στό δίσκο τῶν λαβῶν καί δακτυλίους στή βάση τοῦ στομίου. Εἰδικά ὁ ψευδόστομος τοῦ Η1 ἔχει στόν ὦμο ταινία πού ἐλίσσεται γύρω στή βάση τοῦ στομίου καί τῶν λαβῶν περικλείοντας καί τό στέλεχος τοῦ δίσκου⁵.

Ὁ ψευδόστομος αὐτός προέρχεται ἀπό τό δάπεδο τοῦ δωματίου, δηλαδή ἀπό τή στρώση τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Οἱ δύο τοῦ Η4 βρέθηκαν στό ἐσωτερικό τοῦ αὐλακιοῦ, πού πρέπει νά γέμισε κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς χρήσεως τοῦ χώρου. Ἡ κεραμική τῶν δύο αὐτῶν οὐσιαστικά συγχρόνων φάσεων χαρακτηρίζεται ἀπό ἄφθονες κύλικες μέ τροπιδωτό χεῖλος καί κοίλωμα κάτω ἀπό τή βάση⁶, ἀπό ἓνα μικρό ψευδόστομο μέ επίπεδο δίσκο καί διχαλωτά ἄνθη στόν ὦμο⁷ καί ἀπό σκύφους μέ περιθέουσα διακόσμηση ἀπό σπείρες⁸, ὁμόρροπα τριπλά ὄρθια ἄγκιστρα⁹ ἢ κατακόρυφες πορφύρες¹⁰. Οἱ περισσότεροι σκύφοι εἶναι ἐσωτερικά ἄβαφοι, ὑπῆρχαν ὁμως καί λίγοι ἐσώβαφοι¹¹. Τά ἄγγεα αὐτά ἀνήκουν στό τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙ Β1 περιόδου ἢ στή μεταβατική φάση πρὸς τήν ΥΕ ΙΙΙ Β2.

Ὁ μεγαλύτερος ἀπό τούς ψευδοστόμους τοῦ Η4¹² (ὑψος 0,443 μ., διαμ. ἄγγείου 0,263 μ.) συγκολλήθηκε ἀπό πολλά κομμάτια καί συμπληρώθηκε, ἐκτός ἀπό τό τοίχωμα τῆς κοιλιᾶς κάτω ἀπό τίς λαβές πού λείπει ὀλόκληρο καί πού ἀφέθηκε ἀσυμπλήρωτο. Μερικά κομμάτια εἶναι ἐντελῶς καμμένα, ἄλλα ἐν μέρει μόνο, τά περισσότερα καθόλου. Ἡ καμπύλη τοῦ περιγράμματος τοῦ ἄγγείου ἀρχίζει ἀπό τή βάση καί συνεχίζεται, ἐλλειπτικά ἀνοιχτή, ὡς τόν ἡμισφαιρικό ὦμο (Πίν. 2). Τό στόμιο, ὑψους 0,087 μ., εἶναι ὄρθιο μέ ἐξώστροφο, ἐλαφρά χωνοειδές χεῖλος. Οἱ λαβές, ἐπίσης χαμηλές (0,054 μ.) ἔχουν κυλινδρική διατομή καί ἐξέχουν κάπως πάνω ἀπό τό δίσκο πού εἶναι ἐντελῶς επίπεδος. Ὁ πηλός εἶναι κοκινωπός, ἀμμώδης, καλοψημένος καί σκληρός. Τό ἄγγεο εἶναι διακοσμημένο μέ ἄσπρη παχύρρευστη βαφή, πού σχηματίζει μιά παχιά, σχεδόν ἐντελῶς ἐξίτηλη ταινία γύρω στή βάση, ἄλλη μία, πλατύτερη, στό κάτω μέρος τοῦ ὦμου, κάτω ἀπό τίς λαβές. Στόν ἴδιο τόν ὦμο μιά συνεχῆς κυματιστή ταινία περιβάλλει τό στόμιο, τίς λαβές καί τό στέλεχος τοῦ δίσκου (βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 5). Στή μέση περίπου τοῦ ὑψους τοῦ στομίου εἶναι σχεδιασμένος λοξός ἀνοιχτός δακτύλιος. Ἄλλος ἓνας περιβάλλει τό χεῖλος. Στίς ράχες τῶν λαβῶν

5. Ὁμοια διακόσμηση στόν ὦμο ἐμφανίζουν τέσσερις ψευδόστομοι τῶν Θηβῶν καί ἓνας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀπό τήν Ἀνάπολη Πεδιάδος (J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien*, 1968, εἰκ. 17, ἀρ. 28, 29, 30).

6. ΠΑΕ 1981, πίν. 90 α, β.

7. ΠΑΕ 1982, πίν. 78 α.

8. ΠΑΕ 1981, πίν. 91 α, 1983, πίν. 98 α.

9. ΠΑΕ 1981, πίν. 89 β.

10. ΠΑΕ 1982, πίν. 78 β, γ.

11. ΠΑΕ 1981, πίν. 91 β.

12. ΠΑΕ 1983, πίν. 98 β.

είναι θαμμένες πινελιές, ή μία από τις οποίες καταλήγει στο δίσκο του στελέχους σε ανοιχτή έλικα. Έπιπλέον, χαμηλά στην κοιλιά, κάτω από τή μία λαθή, ό ψευδόστομος διατηρεί τρεις λοξά παράλληλες πινελιές των οποίων ή άρχή θρισκόταν στο τμήμα του άγγείου πού λείπει, και πού είναι χωρίς άμφιβολία τό κάτω μέρος συλλαβογράμματος τής γραμμικής γραφής Β (Πίν. 3). Όπως δείχνει τό σωζόμενο τοίχωμα, ή έπιγραφή δέν συνεχιζόταν προς τά δεξιά. Τό συλλαβόγραμμα λοιπόν είναι τό τελευταίο, είναι όμως άπίθανο νά ήταν τό μόνο. Τό τμήμα τής κοιλιάς πού λείπει έχει χώρο για τρία-τέσσερα ακόμη πού θά γέμιζαν τό πεδίο από λαθή σέ λαθή. Άλλωστε, οί λίγοι μονοί χαρακτήρες πού παρουσιάζονται σέ αυτού του είδους τούς ψευδοστόμους, κύκλοι κατά κανόνα τετράκτινοι ή διχοτομημένοι όριζόντια ή κάθετα¹³ έχουν έρμηνευτή ως σήματα άγγειοπλαστών¹⁴ και γράφονται συνήθως στην κοιλιά του άγγείου, κάτω από τό στόμιο. Σέ δύο περιπτώσεις εμφανίζονται κάτω από τή λαθή και μακρόστενα σχήματα άσχετα προς τά συλλαβογράμματα τής γραμμικής γραφής Β¹⁵. Τό ψηφίο λοιπόν πού σώθηκε πρέπει νά είναι τό τελευταίο ενός συμπλέγματος και οί τρεις παράλληλες γραμμές πού διατηρήθηκαν δείχνουν ότι ήταν ή προς τά κάτω άπόληξη ενός από τρεις χαρακτήρες τής γραφής αυτής, του -ru, του -du ή του -wa.

Όπως έχει ήδη παρατηρηθ¹⁶ οί έπιγραφές των ψευδοστόμων άποτελούνται συνήθως από ένα κύριο όνομα στην όνομαστική (πιθανότατα του άποστολέως), ένα τοπωνύμιο, έπίσης στην όνομαστική (του τόπου κατασκευής του άγγείου ή παραγωγής του περιεχομένου του;) και ένα κύριο όνομα στή γενική (του παραλήπτη;) ή τό επίθετο wa-na-ka-te-ro (Φανάκτερος = του άνακτος). Στίς έπιγραφές αυτές κανείς από τούς χαρακτήρες -ru ή -du δέν εμφανίζεται ως τελικός¹⁷ και, έπιπλέον, καμμία λέξη του μυκηναϊκού λεξιλογίου δέν τελειώνει μέ τίς συλλαβές αυτές ή μέ -wa. Στόν ψευδόστομο τής Έλευσίνας όμως τό -wa κλείνει τό κείμενο τής έπιγραφής από τό όποιο τό ξεχωρίζουν μάλιστα και δύο διαιρέτες. Άντιπροσωπεύει δηλαδή όλόκληρη λέξη, τήν τελευταία, και έπομένως άποτελεί θραχυγραφία¹⁸, ύπόθεση πού ένισχύεται και από ένα μεμονωμένο -wa χαραγμένο στο δίσκο ψευδοστόμου από τά Χανιά¹⁹. Η Α. Morpurgo-Davies θεωρεί ότι θραχυγραφεί τή λέξη wato²⁰. Αυτή όμως είναι τοπωνύμιο, μαρτυρημένο και από τίς πινακίδες τής Κνωσού, και στην έπιγραφή τής Έλευσίνας αναφέρεται ήδη τό έπίσης μαρτυρημένο τοπωνύμιο da-*22-to. Πρέπει λοιπόν τό -wa νά συμβολίζει άλλη λέξη και ή πιθανότερη είναι τό επίθετο wanakatero²¹.

13. J. Raison, *έ.ά.*, σ. 90, 91-96.

14. A. Sacconi, *Corpus delle Iscrizioni vascolari in Lineare B*, 1974, σ. 207.

15. Raison, *έ.ά.*, ύποσ. 13, πίν. LXV, THZ 873, 875.

16. Πρβλ. J.T.Hooker, *Linear B, An Introduction*, σ. 18, E. Hallager, *The Inscribed Stirrup Jars: Implications for Late Minoan III B Crete*, *A.J.A.* 91, 1987, σ. 178-9.

17. Πρβλ. Raison, *έ.ά.*, ύποσ. 13, Sacconi, *έ.ά.*, ύποσ. 14.

18. E.L.Bennett jr., *Φίλια Έπη εις Γ.Ε.Μυλωνών*, Α', σ. 143.

19. E.Hallager – M.Vlasakis, *AAA* 9, 1976, σ. 215.

20. A.Morpurgo – Davies, *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, σ. 350.

21. E. Hallager, *έ.ά.*, ύποσ. 16, σ. 177.

Είναι φανερό ότι ένα άγγειο που έχει πανωγραμμένο, και μάλιστα προτού ακόμη ψηθῆ, τόν τόπο από όπου προερχόταν ἢ / και τόν τελικό του προορισμό δέν κατασκευαζόταν γιά νά χρησιμοποιηθῆ ἐκεῖ ὅπου πλάστηκε. Ὁ ἐνεπίγραφος ψευδόστομος τοῦ Γλά, ὅπως καί ὄλοι οἱ ἄλλοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς, πρέπει νά εἶχε σταλῆ ἀπό κάπου ἄλλου. Ἀπό ποῦ;

Ἡ συζήτηση γιά τήν προέλευση τῶν μεγάλων ψευδοστόμων ἀμφορέων, ἐνεπιγράφων καί μή, πού βρέθηκαν στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί στήν Κρήτη ἄρχισε τό 1963 μέ τή δημοσίευση τοῦ ἄρθρου τῶν H.W. Catling, E.E. Richards καί A.E. Blin-Stoyle²² ὅπου ὑποστηρίζοταν ὅτι ἐπί τῆ βάσει ἀναλύσεων καί φασματοσκοπικῆς ἀνιχνεύσεως διαφόρων χημικῶν στοιχείων τοῦ πηλοῦ τους οἱ περισσότεροι ἀπό τούς ψευδοστόμους πού εἶχε βρῆ ὁ Α. Κεραμόπουλος στό Καδμεῖο τῶν Θηβῶν παρουσίαζαν ὁμοιότητες μέ ἄγγεῖα ἀπό τήν ἀνατολική Κρήτη (Ζάκρο καί Παλαίκαстро). Δύο χρόνια ἀργότερα ἡ συνέχιση τῶν ἐξετάσεων αὐτῶν διέκρινε στούς ψευδοστόμους τῶν Θηβῶν μεμονωμένα δείγματα ἀπό ἐπτά διαφορετικά ἑλλαδικά ἐργαστήρια, δέχτηκε ὅμως ὅτι οἱ ὑπόλοιποι 18 προέρχονταν ἀπό τήν Κρήτη καί μάλιστα τήν ἀνατολική²³. Ὁ J. Raison²⁴ διατύπωσε τίς ἀντιρρήσεις του, θεωρώντας ὅτι ὄλοι οἱ ψευδόστομοι εἶχαν κατασκευαστῆ στά μέρη ὅπου βρέθηκαν, πράγμα πού ἐπέσυρε ἀπάντηση τῶν H.W. Catling καί A. Millet²⁵. Ἀκολούθησαν περισσότερες καί συστηματικότερες ἀναλύσεις στά ἐργαστήρια τῆς Ὁξφόρδης καί τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, καθώς καί σημαντικές ἀνακαλύψεις νέων δειγμάτων, ἰδίως στήν περιοχή τῶν Χανιῶν. Τά δείγματα αὐτά ὑποβλήθηκαν στίς ἴδιες ἀναλύσεις (γιά τή μεθοδολογία τῶν ὁποίων εἶχαν ἐκφράσει μερικές ἐπιφυλάξεις οἱ J. καί J. Mc Arthur²⁶, A. L. Wilson²⁷ καί J. M. Fossey²⁸) πού ἔδειξαν χημική σύσταση τοῦ πηλοῦ ὅμοια πρὸς τούς ψευδοστόμους τοῦ Καδμεῖου καί προκάλεσαν ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τήν προέλευση τῆς ομάδας τῶν Θηβῶν ἀπό τό ἀνατολικό μέρος τῆς μεγαλονήσου. Παράλληλα ἄρχισε καί ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ καί γλωσσικοῦ ὕλικου. Παρά τίς ἀντιρρήσεις τῆς Χρ. Σουρβίνου-Inwood²⁹, οἱ L. Godart³⁰, L.R. Palmer³¹, A.L. Wilson³², J. Chadwick³³, J.L. Melena³⁴ καί J.F. Cherry³⁵ ὁδηγήθηκαν ἀπό τή

22. *BSA* 58, 1963, σ. 94-115.

23. H.W. Catling – A. Millet, A Study of the Inscribed Stirrup Jars from Thebes, *Archaeometry* VIII, 1965, σ. 3 ἔξ.

24. Raison, ἔ.ἀ., ὑποσ. 13.

25. *Archaeometry* XI, 1969, σ. 3-20.

26. *Minos* XV, 1974, σ. 68-80, *Archaeometry* XX, 1978, σ. 177 ἔξ.

27. *Archaeometry* XVIII, 1976, σ. 51-8.

28. *Teiresias* (*Archaeologica*) 1978, σ. 5.

29. *Minos* XIII, 1972, σ. 130-6.

30. *Minos* XII, 1970, σ. 418-24.

31. *Kadmos* X, 1971, σ. 70-86, XI, 1972, σ. 27-46, XII, 1973, σ. 60-75, *VI International Colloquium on Mycenaean Studies*, Switzerland, 1975.

32. *Mycenaean Geography*, 1977, σ. 48.

33. *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Α', σ. 41.

34. *Emerita* XLII, 1974, σ. 307-36, *Minos* XV, 1976, σ. 133-63, *Minos Suppl.* V, 1975.

35. Βλ. H.W. Catling – J.F. Cherry – R.E. Jones – J. T. Killen, *Linear B Inscribed Stirrup Jars and West Crete*, *BSA* 75, 1980, σ. 55, ὑποσ. 24.

σπουδή τῶν κρητικῶν πινακίδων στό συμπέρασμα ὅτι τὰ τοπωνύμια πού ἀναγράφονται στούς ψευδοστόμους, καί ἰδίως τὰ wato καί oduwiwo πρέπει νά τοποθετηθοῦν νότια καί δυτικά ἀπό τήν Κνωσό, πράγμα πού δέχτηκαν καί οἱ H.W.Catling, J. F. Cherry, R.E.Jones καί J.T.Killen στή σύνοψη τῆς ὄλης συζητήσεως πού δημοσίευσαν τό 1980³⁶.

Τήν ἀποψη αὐτή ἀσπάστηκαν καί ὅσοι συνέχισαν τήν ἔρευνα, μέ τήν διευκρίνιση ὅτι οἱ ψευδοστόμοι προέρχονται χωρίς ἀμφιβολία ἀπό τήν περιοχή τῶν Χανιῶν καί ἀπό μερικές ἄλλες θέσεις τῆς δυτικῆς καί κεντροδυτικῆς Κρήτης³⁷. Τό ἐμπόριό τους ὅμως, τόσο αὐτῶν ὅσο καί τῶν ἄλλων προϊόντων γενικά – τό εἶδος καί ἡ ὀργάνωση τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀπασχολήσει τόν ἐδῶ τιμῶμενο συνάδελφο καί φίλο – ὀργανωμένο καί ἐλεγχόμενο ἀπό τούς Μυκηναίους κυριάρχους τοῦ νησιοῦ, μοιάζει νά γινόταν κατά τό μεγαλύτερο μέρος μέσω Κυδωνίας (Χανιῶν), πού ἦταν λιμάνι εἰσαγωγικοῦ καί ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου³⁸. Εἶναι ἐπίσης γενικά παραδεκτό ὅτι ἡ κατασκευή καί διακίνηση τῶν ὑπό συζήτηση ἐνεπιγράφων ψευδοστόμων ἀμφορέων στόν Κρητομυκηναϊκό χῶρο ἀνάγεται στούς τελευταίους χρόνους τοῦ YE III A 2 καί στήν YE III B περίοδο³⁹.

Καθώς τονίζει ὁ T.G.Palaima, οἱ ψευδοστόμοι ἐκείνοι στούς ὁποίους ἀναγράφονται τὰ τοπωνύμια wato καί oduwiwo καί τό ἐπίθετο wanakatero προέρχονται ἀπό τήν περιοχή τῆς Κυδωνίας⁴⁰. Ἐφόσον λοιπόν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιγραφή τοῦ ψευδοστόμου τοῦ Γλᾶ καταλήγει σε -wa καί ὅτι αὐτό εἶναι βραχυγραφία τοῦ wanakatero τότε τό ἄγγειο αὐτό πρέπει νά εἶναι προϊόν ἐργαστηρίου τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι κατασκευάστηκε ἐκεῖ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., στάλθηκε στόν ἄνακτα τῆς περιοχῆς τῆς Κωπαίδος, δηλαδή, κατά τὰ φαινόμενα, στόν Ὀρχομενό, καί ἀπό κει προωθήθηκε στό Γλᾶ, πού δέν ἦταν ἔδρα ἄνακτος ἀλλά ὁ κύριος σταθμός ἐπιβλέψεως τῶν ἐγκαταστάσεων γιά τήν ἀποξήρανση τῆς λίμνης καί τόπος συγκεντρώσεως τῆς παραγωγῆς τῆς περιοχῆς⁴¹. Ἐκεῖ κατέληξε στήν ἀποθήκη H4, ὅπου τελικά ἔσπασε καί τὰ κομμάτια του, μαζί μέ ἄλλα ἄγγεια τῆς μεταδατικῆς περιόδου ἀπό τό YE III B1 στό YE III B2, πετάχτηκαν στό αὐλάκι τοῦ δωματίου λίγο πρῖν ἀπό τήν πυρπόληση τοῦ κτιρίου, ὅταν αὐτό καταστράφηκε μαζί μέ τίς ἄλλες ἐγκαταστάσεις τῆς ἀκροπόλεως.

36. Catling – Cherry – Jones – Killen, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 35.

37. T.G. Palaima, *Inscribed Stirrup Jars and Regionalism in Linear B Crete* [Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, fasc. XXV, 1984], σ. 190, Hallager, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 16, 179, 180.

38. Hallager, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 16, σ. 184, 190.

39. Catling – Cherry – Jones – Killen, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 35, σ. 95-7, 99, Palaima, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 37, σ. 190, Hallager, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 16, σ. 171-2, 187.

40. Palaima, *ἔ.ἀ.*, ὑπόσ. 37, σ. 193.

41. S.Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, 1983, σ. 107.

ΣΑΠΦΩ, ΑΠΟΣΠ. 111 VOIGT

«'Από τά ποιήματα τῆς Σαπφοῦς πού χάθηκαν ἡ ἀπώλεια τῶν ἐπιθалаμίων εἶναι πού μᾶς προξενεῖ τόν βαθύτερο πόνο!» 'Ο H. Usener (*Rh.M.* 55, 1900, 288) στόν ὁποῖο ἀνήκει ἡ συγκινητική διαπίστωση ἔχει δίκιο. Τά ἐλάχιστα ἀποσπάσματα πού διασώθηκαν καθὼς καί οἱ μμήσεις τοῦ Κατούλλου ἀποκαλύπτουν μέ ποιὰ θαυμαστή τέχνη κατόρθωσε ἡ ποιήτρια νά προσδώσει σέ ἓνα παραδοσιακό λαϊκό εἶδος, στό ὁποῖο θά πρέπει νά κυριαρχοῦσαν τά χονδροειδή σκώμματα καί οἱ θαναυσολογίες, ἀστική ἀδρότητα καί εὐτραπελία. 'Η χάρις πού ἐπανθεῖ σέ αὐτά τά ποιημάτια ὀφείλεται κυρίως σέ δυό λόγους. 'Ο πρῶτος εἶναι ἡ λεπταίσθητη καταγραφή τῶν ἀντιφατικῶν συναισθημάτων καί τῶν ἀμφιθυμιῶν πού ἐκδηλώνουν οἱ πρωταγωνιστές καί δευτεραγωνιστές τῆς γαμήλιας τελετῆς. 'Η καταγραφή αὐτή ἀποκαλύπτει ὀξύτατη παρατηρητικότητα καί ἀνήλεη ἐνδοσκόπηση. 'Ο δεύτερος λόγος εἶναι ἡ εἰρωνική ἀντίθεση στή διατύπωση μέ τίς πολυσημίες, τά παρ' ὑπόνοιαν, τίς ὑπουλες συγκρίσεις καί τίς δολερές ὑπερβολές: μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀπατηλή διάσταση τοῦ ποιητικοῦ της λεκτικοῦ. 'Ο ἀναγνώστης τῶν συνθεμάτων αὐτῶν πρέπει νά βρῖσκεται σέ συνεχή ἐργήγορη, γιατί ὁ εὐανθῆς λειμῶν τῶν σαπφικῶν χαρίτων εἶναι γεμάτος παγίδες· ἡ ἀδροέπεια ἐνδέχεται νά εἶναι συγκεκαλυμμένη ἀσεμνολογία, ὁ ψόγος πιθανόν νά εἶναι κατ' οὐσίαν ὕμνος, ὁ ἔπαινος μπορεῖ νά ἔχει τό δικό του δηλητήριο, ἡ ὑπερτίμηση ἴσως καί νά ἀποδειχθεῖ, ἂν διερευνηθεῖ βαθύτερα, μοχθηρότατη ὑποτίμηση. 'Ενα παράδειγμα ἀρκεῖ γιά νά ἀποσαφηνιστοῦν οἱ γενικόλογες παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν:

*Ἵψοι δὴ τὸ μέλαθρον
ὑμήναον,
ἀέρορετε, τέκτονες ἄνδρες·
ὑμήναον.
5 γάμβρος † (εἶσ)έρχεται ἴσος Ἄρσει †,
< ὑμήναον >
ἄνδρος μεγάλω πόλυ μέσδων.
< ὑμήναον >*

Τό ἀπόσπασμα ('Η Ε. Μ. Voigt καί ἄλλοι τό θεωροῦν ἀκέραιο ποίημα) παραδίδεται ἀπό τόν 'Ηφαιστίωνα (*Περὶ ποιημ.* 7, 1, p. 70C), τόν Δημήτριο (*Περὶ ἐρμηνείας* 148, cod. P) καί τόν Ἄρσενιο 51, 83 (= Ἄποστόλ. 17, 76a. CPG 2, 705). Τό κείμενο παρουσιάζει κάποια προβλήματα (ιδίως στόν πέμπτο στίχο), τά ὁποῖα δέν ἔχουν ὀρεῖ ἀκόμη ἰκανοποιητική λύση¹. 'Η αἰτ. *ὑμήναον* (ἴσως πρέπει νά ἐννοηθεῖ μέλ-

1. Βλ. G. Perrotta, «Il frammento 123 Diehl (=111 L.P.) di Saffo», *Maia* 1, 1948, 52-56. Denys

πετε ἢ ἔσπετε), εἶναι, κατά τόν Ἑφαιστίωνα (δ.π.), ἕνα «μεσύμνιον», δηλαδή μιὰ παρέμβλητη ἀναφώνηση ἀνάμεσα στους στίχους πού δέν διακόπτει τό νόημα τῆς φράσης.

Τό ἐπιθαλάμιο λοιπόν θά πρέπει νά τό τραγουδοῦσαν τά κορίτσια καθώς ὁ γαμπρός πλησίαζε μέ τή συνοδεία του τό σπίτι τῆς νύφης. Οἱ κτίστες (ἢ μήπως οἱ μαραγκοί; *Τέκτονες ἄνδρες* στόν Ὅμηρο, Ν 390 καί Π 485, εἶναι οἱ μαραγκοί) καλοῦνται νά σηκώσουν πιό ψηλά τό μέλαθρον, γιατί ὁ γαμπρός εἶναι πανύψηλος – ἴσος μέ τόν Ἄρη (πρβλ. Η 208 *πελώριος...* Ἄρης). Ἡ ποιήτρια μετανιώνει εὐθύς ἀμέσως γιά τήν ὑπερβολή καί μετριάζει τόν τόνο· δέν εἶναι καί σάν τόν Ἄρη, ἀλλά πάντως πολύ πιό μέγας καί ἀπό ἕναν μεγαλόσωμο ἄντρα. Ἔστι δὲ ἰδίως χάρις Σαπφική, παρατηρεῖ ὁ Δημήτριος (δ.π.), ἐκ μεταβολῆς ὅταν τι εἰποῦσα μεταβάλληται καί ὥσπερ μετανοήση, οἶον «ἴψοι κτλ.» ὥσπερ ἐπιλαμβανομένη ἑαυτῆς, ὅτι ἀδυνάτω ἐχρήσατο ὑπερβολῆ, καί ὅτι οὐδείς τῶ Ἄρη ἴσος ἐστίν.

Εἶναι ὅμως ποτέ ὁ λόγος τῶν γυναικῶν (ἰδίως ὁ ἐπαινετικός) μονοσήμαντος; Ποιός μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ὅτι ὅλα ὅσα λέγονται στήν προκειμένη περίπτωση γιά τήν κορμιοστασιά τοῦ γαμπροῦ δέν πρέπει νά κατανοηθοῦν κατ' ἀντίφρασιν²; Μήπως δηλαδή ὁ γαμπρός ἦταν κοντός ἢ κοντότερος ἀπό τή νύφη; Παρόμοιες χλευαστικές ἀντιστροφές τῆς πραγματικότητας εἶναι πολύ συνηθισμένες στόν λαϊκό καί λαϊκότροπο λόγο – πόσες φορές στίς φαρσοκωμωδίες τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου δέν προσφωνήθηκε ὡς γίγας ὁ Νίκος Ρίζος; Ἄλλά ἔστω· ὁ γαμπρός ἦταν πράγματι ψηλός, ὁ βράδιος ὄρπαξ. Ὁ ψηλός ἄντρας ἐντυπωσιάζει ὀπωσδήποτε μέ τό ἀνάστημά του, ἰδίως ὅταν βρῖσκεται σέ στιγμές ἐσχάτης ἀμχανίας, ὅπως ἐπὶ παραδειγματι στήν περίπτωση πού πρέπει νά ἐμφανιστεῖ ὡς γαμπρός. Ἄλλωστε οἱ περιπαιχτικές ἐκφράσεις γιά τούς ψηλούς καί στά Ἀρχαῖα (λ.χ. Ἀποστόλιος ΙΙΙ, 4 ἄνους ὁ μακρός) καί στά νέα ἑλληνικά (κορκολέτσος, λέλεκας, τιμάριθμος κττ) δέν εἶναι καθόλου λιγότερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες γιά τούς βραχύσωμους. Ὑστερα καί ὁ προσεικασμός μέ τόν Ἄρη – ὅπου καί ἂν βασίζεται – ἐνδέχεται νά μὴ εἶναι καί τόσο κολακευτικός. Οἱ Αἰολεῖς ποιητές, ἐπισημαίνει ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης (*Ῥώμης ἐγκώμιον* 14)... ἐπειδάν τι δούλωνται τῶν καθ' αὐτούς φαυλίσαι, μεγάλω αὐτὸ παρέβαλον καί παρ' ἀρχαίω περιφανεῖ, ἠγούμενοι μάλιστ' ἂν οὕτως ἐλέγξιν.

Τά προδλήματα πού ἔθεσε στή φιλολογική ἔρευνα τό ποιημάτιο εἶναι ἐπίσης «πόλυ μέζονα» τῆς ἔκτασῆς του. Ὁ Max Treu ὑποστήριξε ὅτι «τό μοτίβο “οἱ θύρες ἀνοιχτές” (Die Türe hoch) καί τά παρόμοια χαρακτηρίζουν τήν προσομνὴ τῆς ἔλευσης μιᾶς θεότητος (*Ψαλμ.* 24, Ἄδέσπ. μελ. 6 D). Στά ἑλληνικά ἐπιθαλάμια αὐτὸ τό παλιό θρησκευτικὸ μοτίβο θά μπορούσε προφανῶς νά συνδεθεῖ μεταξὺ σοδαροῦ καί ἀστείου μέ κωμικὲς ὑπερβολές»³. Τό πρῶτο παράλληλο πού παραθέτει ὁ Μ. Treu εἶ-

L. Page, *Sappho and Alcaeus. An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry*, Oxford 1955, 124. E.- M. Voigt, *Sappho et Alcaeus*, Amsterdam 1971, 122.

2. Γιά τίς ἀντιφράσεις στά Ἀρχαῖα καί στά Νέα Ἑλληνικά βλ. Ν. Ἀνδριώτης, «Ἡ ἀντιφράση στήν ἑλληνική γλώσσα», *Ἀντιχάρισμα...*, Θεσσαλονίκη 1976, 557-562.

3. *Sappho, Griechisch und deutsch*, Hrsg. Max Treu, München 1968⁴, 226. Ἦδη ὁ R. Merkelbach εἶχε ἐπισημαίνει τήν παρουσία τοῦ μοτίβου: «Sappho und ihr Kreis», *Philologus* 101, 1957, 8: «Das Motiv von der Epiphanie ist hier ins Scherzhafte gewendet; sein alter Sinn ist aber noch

ναι οἱ ἀκόλουθοι στίχοι ἀπό τόν 24 (23) Ψαλμόν:

- 7 ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν,
καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι,
καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.
- 8 τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;
κύριος κραταιὸς καὶ δυνατός,
κύριος δυνατὸς ἐν πολέμῳ.
- 9 ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν,
καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι,
καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.
- 10 τίς ἐστὶν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;
κύριος τῶν δυνάμεων, αὐτὸς ἐστὶν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης.

Ἡ Edith Mora⁴ χρησιμοποίησε μαζί με ἄλλα ἐπιχειρήματα (καθόλου πειστικά, νομίζω) καὶ αὐτὴν τὴν ἐπιφανειακὴ ἀναλογία γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Σαπφῶ ἀνῆκε σὲ μιὰ προαρχαϊκὴ κοινωνικὴ ὁμάδα τῆς Λέσβου καὶ ὡς ἐκ τούτου στὸ ἔργο τῆς ἀπαντοῦν πολλὰ στοιχεῖα ἀνατολικῆς προέλευσης. Ἡ ἐξάρτηση τῆς Σαπφῶς ἀπὸ τὸ βιβλικὸ κείμενο πρέπει, ὅπως ἔχει ὑποδείξει ὁ Dirk Meyerhoff⁵, νὰ ἀποκλειστῇ. Ἡ θριαμβευτικὴ εἴσοδος τοῦ πολεμικοῦ θεοῦ τῶν νομάδων στὴ Σιών δὲν ἔχει καμιά σχέση με ἱεροῦς γάμους καὶ παρόμοιες τελετές. Δύσκολα μπορεῖ νὰ φανταστῇ κανεὶς τὸν μονήρη καὶ αὐστηρὸ Γιαχβέ ὡς νυμφίον.

Τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ ποιήματος τὸν ἔθεσε, πιστεύω, ὁ G.S. Kirk⁶: «ὁ γαμπρὸς εἶναι ἴσως ἓνας μεγαλόσωμος ἄντρας, ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πρέπει νὰ εἶναι πολὺ πιὸς μέγας καὶ ἀπὸ ἓναν μεγαλόσωμο ἄνδρα – γιατί εἶναι ἀπίθανα ἰθυφαλλικός. Καθὼς πλησιάζει στὸν νυφικὸ θάλαμο καὶ στὴ νεαρὴ του γυναίκα, τὸ μόριο τοῦ φύλου του (*membrum virile*) δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι προεκτείνεται πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του (ἀνάλογες ὑπερβολές μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ σὲ παραστάσεις ἀγγείων), καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ κολακευτικὴ ὑπερβολὴ ἀποτελεῖ τὴν αἰτία τῆς ἐντολῆς νὰ ὑψώσουν τὴ στέγη». Τὴν εἰκασία τοῦ G.S. Kirk ὑποστήριξε με πρόσθετα ἐπιχειρήματα ὁ J.F. Killeen: ἓνα φαλλικὸ τραγούδι (*PMG 851 ἀνάγεται*, *εὐρυχωρίαν τῷ θεῷ ποιεῖτε* κτλ.) βρῖσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ σαπφικοῦ ἐπιθαλαμίου καὶ τὸ ἐπίθετο *μέγας* φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει σὲ ἀρκετὰ χωρία (κυρίως ἀπὸ κωμικοῦς) τὸ ἀνδρικό μόριο⁷. Μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Kirk καὶ τοῦ Killeen

wohl kenntlich: «Macht hoch die Tür, die Tür macht weit, es kommt der Herr der Herrlichkeit.»

4. Edith Mora, *Sappho, histoire d'un poète et traduction intégrale de l'oeuvre*, Paris 1966, 246 κέ.

5. Dirk Meyerhoff, *Traditionelle Stoff und individuelle Gestaltung. Untersuchungen zu Alkaios und Sappho*, (Beiträge zur Altertumswissenschaft, Bd 3), Meisenheim/Glan 1984, 39-40.

6. G.S. Kirk, «A Fragment of Sappho Reinterpreted», *CQ* 13 (57), 1963, 51-52.

7. J. F. Killeen, «Sappho fr. 111», *CQ* 23 (67), 1973, 198. Βλ. ἀκόμη William M. Calder III, «Aristophanes Vespae 68-69: An Unnoticed Obscenity», *CPh* 65, 1970, 257. J.F. Killeen, «The Comic Costume Controversy» *CQ* 21 (65), 1971, 51-54. Τὰ χωρία τοῦ Ἀριστοφάνη στὰ ὅποια τὸ μέγας (καὶ στὰ τρία γένη) φαίνεται νὰ σημαίνει, καθ' ὑπόνοιαν, *membrum virile* εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Ἀχ. 787, Σφ. 68, Λυσ. 23, Ὀρν. 1733, Νεφ. 549, Εἰρ. 1351 (βλ. G. Wills, *CQ* 20 [64], 1970, 112), Ἐκκλ. 1048 (;

συντάσσεται και ὁ Hugh Lloyd-Jones⁸, διακριθώνοντας ὅτι ἡ συμπλοκή *μέγας ἀνήρ*, σέ ἕνα χρησμό πού διασώζονται ὁ Ἰωάννης Τζέτζης στά Σχόλια στόν Λυκόφρονα (ἸΑλεξάνδρα, στ. 1378, ed. Scheer II 381) καί τό *Μέγα Ἐτυμολογικόν* (s.v. ἀσελγαίνειν), ἔχει τή σημασία bene mutuniat. Ὁ Μ. Marcovich⁹ θεώρησε τήν ἐκδοχή αὐτή ἀπίθανη γιά δύο λόγους· πρῶτον γιατί tertius comparationis ἀνάμεσα στό γαμπρό μας καί στόν Ἄρη δέν εἶναι ἡ ὀρητικότητά καί ἡ ἀκόρεστη ἐπιθυμία γιά μάχη, ὅπως ὑπονοεῖ ὁ Kirk (ὁ.π.), ἀλλά τό ὑψηλό ἀνάστημα καί τῶν δύο. Δεύτερον γιατί τά λαϊκά ἐπιθαλάμια τῆς Σαπφοῦς δέν ἀνήκουν στό ἴδιο γένος μέ τήν μεταγενέστερη ἐλευθεριάζουσα ἐπιθαλάμια ποίηση (λ.χ. Ἄριστοφ. *Εἶρ*. 1349-50 τοῦ μὲν μέγα καί παχύ, τῆς δ' ἠδὺ τὸ σύκον) καί τίς ἄσμενες ἀγγειογραφίες, ἀλλά στά παραδοσιακά ἦθη καί ἔθιμα τοῦ γάμου. Ἐπιπλέον, ὁ Μ. Marcovich ἐντοπίζει ἕνα παράλληλο στό ἀκόλουθο σεργικό (περιοχή Βοϊδοδίνης) ἐπιθαλάμιο:

Συγγένισά μας, μάνα τῆς νύφης,
ἡ στέγη σας εἶναι πολύ χαμηλή γιά τό γαμπρό μας.
Ψηλά σηκῶστε τή στέγη, νέοι μας συγγενεῖς,
νά μήν τσακίσει τό φτερό τῆς σκούφιας του ὁ Ράνκο μας!

Τό συμπέρασμα στό ὁποῖο καταλήγει ὁ ἐπιφανής μελετητής εἶναι ὅτι τό σαπφικό ἐπιθαλάμιο εἶναι αὐστηρῶς παραδοσιακό καί λαϊκό χωρίς ἄσμενες προθέσεις.

Οἱ ἐνστάσεις τοῦ Μ. Marcovich δέν εἶναι καθόλου πειστικές. Τά χονδροειδή πειράγματα, τά αἰσχρολογήματα καί τά ἐλευθεριάζοντα ὑπονοούμενα εἶναι σταθερά στοιχεία τοῦ λαϊκοῦ ἀκριβῶς ἐπιθαλαμίου. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἀπώτερος σκοπός αὐτῶν τῶν τραγουδιῶν εἶναι νά συντρέξουν στήν εὐόδωση τῆς ἐρωτικῆς ἔνωσης καί στήν τεκνογονία. Ἀνήκουν συνεπῶς καί αὐτά ὅπως καί ἄλλα γαμήλια ἔθιμα, στή σφαῖρα τῆς «συμπαθητικῆς» μαγείας. Ἡ Σαπφώ ἀποφεύγει βέβαια τίς χωριάτικες χοντροκοπιές, ἀλλά δέν ἀποστρέφεται ὁλότελα τήν Fescennina iocatio, πού εἶναι σύμφυτη μέ τό ἐπιθαλάμιο. Ἡ διαφορὰ τῆς ποιήτριας ἀπό τόν λαϊκό στιχοπλόκο πού αὐτοσχεδιάζει δέν ἔγκειται τόσο στή «διάνοιαν» καί στή θεματολογία ὅσο στή διατύπωση. Ὁ λαϊκός ποιητής μιλά ἀπροκάλυπτα ἢ μέ ἐντελῶς διαφανεῖς μεταφορές, ἢ ποιήτρια χρησιμοποιοῖ τή μεταφορική σύγκριση, τήν ὑποδήλωση, τόν ὑπαινιγμό καί τήν ἀμφισημία. Πάντως καί στήν ποίηση τῆς Σαπφοῦς δέν λείπουν οἱ ἐκφράσεις ὁμοῦ ρεαλισμοῦ. Καί ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι ἡ χρήση τῆς λ. *ὀλισβόδοκος* (ἀπόστ. 99)¹⁰ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαίρεση, ὁ στίχος (ἀπόστ. 114) *παρθενία, παρθενία ποί μὲ λίποις ἀποίχη;* εἶναι ἀπό τούς τολμηρότερους τῆς ἑλληνικῆς ποίησης. Ποιός ἀκόμη δέν ἀντιλαμβάνεται τόν ἀκρατο αἰσθησιασμό πού ἀποπνέει ἡ περίφραση *πόρφυρον ἄνθος*,¹¹

8. Hugh Lloyd-Jones, «Sappho fr. 111», *CQ* 17 (61) 1967, 168.

9. M. Marcovich, «Bedeutung der Motive des Volksglaubens für die Textinterpretation», *QUCC* 8, 1969, 34-6.

10. Βλ. G. Giangrande, «Sappho and the ὀλισβός», *Emerita* XLVIII, 1980, 249-250.

11. Ἄπ. 105 c. Τό ἀπόσπασμα παραδίδεται ἀπό τόν Δημήτριο (*Περί ἐρμηνείας* 106) ἀνωνύμως, ἀλλά οἱ περισσότεροι ἐκδότες καί μελετητές τό θεωροῦν σαπφικό. Γιά τήν ἐρμηνεία βλ. Anne Pippin Burnet, *Three Archaic Poets: Archilochus, Alcaeus, Sappho*, Duckworth 1983, 269 σμ. 110.

Τό σεργικό παράλληλο τό όποιο προσκομίζει ό Μ. Marcovich είναι πράγματι έντυπωσιακό, αλλά φαίνεται ότι οι προτροπές για άρχιτεκτονικές έπεμβάσεις σέ οικοδομήματα είναι κοινός τόπος σέ «μακαρισμούς», σέ έπιθαλάμια και σέ σατυρικά ποιήματα πού έχουν θέμα τους τόν γάμο. Πότε οι καλεσμένοι είναι πολλοί, πότε ό γαμπρός είναι ψηλός, πότε – τό πάντων δεινότατον – ή νύφη είναι τετράπαχη, όποτε πρέπει νά διαπλατυνθεί ή θύρα:

Του παπα τή θυγατέρα
 δέκ' άμάξια δέν τή σέρονουν
 και όχτώ δέν τήν ταράζουν.
 Τήν έκάμαν μαύρη νύφη,
 φτάνουν στού γαμπρού τό σπίτι,
 δέν τήν χώραεν ή πόρτα·
 χάλασαν τρεις πήχες τοίχο
 κ' έχαρβάλωσαν τό σπίτι
 και τήν χώρεσε κ' έμπήκε
 — καλημέρα, πεθερά μου,
 — καλώς ήλθες, πέρδικά μου κτλ.¹²

Ή όρθότητα τής εικασίας του G. S. Kirk επιβεβαιώνεται άν αναζητηθούν οι δυνατές παρασημασίες και άλλων λέξεων του κειμένου. Κατά πρώτον ύποπτη για άμφισημία είναι ή λ. *μέλαθρον* που σήμαινε αρχικά τό μεσοδόκι πού στήριζε τή στέγη και, συνεκδοχικώς, τήν ίδια τή στέγη (B 414) και τό οίκημα όλόκληρο (λχ. Πίνδ. *Πυθ.* 5.52). Σύμφωνα μέ τό *Μέγα Έτυμολογικόν* (576.16) τό *μέλαθρον* παράγεται από τό *μελαίνω*, αλλά μάλλον πρόκειται για λαϊκή παρετυμολογία¹³ πού άφορμάται από τό μαύρο χρώμα πού άποκτοϋσε μέ τόν καιρό και έξαιτίας του καπνού ή στέγη. Δύό άκόμη παρασημασίες του *μελάθρου* μνημονεύονται από τόν Ήσύχιο (λείπουν ώστόσο από τό LSJ):

μ 623 *μέλαθρα*: οίκια. *ύπέρθυρα*. *δοκός δέ και ή διάτονος*.

624 *μέλαθρον*: οίκημα και τό τών *γυναικών μόριον*¹⁴.

Μέλαθρον δέν σημαίνει μόνο «μεσοδόκι, στέγη» και οίκια αλλά και «ύπέρθυρον», δηλαδή άνώφλι. Αϋτή ή σημασία ταιριάζει καλύτερα στό άπόσπασμά μας· οι χτίστες δέν καλοϋνται νά σηκώσουν ψηλά τή στέγη – ή διαδικασία αϋτή ήταν έξαιρετικά περίπλοκη, χρονοδόρα και μη άναγκαία – αλλά άπλώς νά ύψώσουν τό άνώφλι ώστε νά εισέλθει, χωρίς νά σκύψει, ό γαμπρός. *Μέλαθρον* έπίσης όνομάζεται, για εϋνόητους λόγους, και τό τών *γυναικών μόριον* – «*ύπέρ έπιξήνου λέγω*»: ή γλώσσα μ 624 του Ήσυχίου αναφέρεται στό προκειμένο σαπφικό έπιθαλάμιο! Ή έρμηνεία βέβαια

12. Π. Άραβαντινός, *Συλλογή δημοδών άσμάτων τής Ήπείρου*, Άθήνα 1880, 214-215 (άρ. 353).

13. Μ. Ε. 576, 16 από του *μελαίνεσθαι από του καπνού*. Προτάσεις πού έχουν γίνει από νεότερους γλωσσολόγους (άπό τό *βλωθρός*: ψηλός, ή από τό *κμελεθρον*: δοκός) δέν θεωρούνται πειστικές άπό τόν P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, s.v. *μέλαθρον*.

14. Ό Κ. Latte εκδίδει ως άκολούθως: μ 624 *μέλαθρον*: οίκημα και 625 (...): τό τών *γυναικών μόριον*, και σημειώνει στό ύπόμνημα: 24/25 una gl. in H, excidit, l. gl. 25 (compositum nigros rudendorum pilos significans). Ό Schmidt: *μέλαθρον*: οίκημα. [και τό τών *γυναικών μόριον* referat ad 621 *μελαγορύφους*: μοιχούς τους γεννητικούς ανθρώπους].

τοῦ λεξικογράφου θά ἦταν ὀρθότερη ἂν στήν θέση τοῦ πρώτου ἐρμηνεύματος (οἰκῆμα) ὑπῆρχε ἡ λ. *ὑπέρθυρον*. Καί τό ρῆμα *αἴρειν* εἶναι μιά συνειδητή ἐπιλογή γιατί σέ σύναψη μέ τόν πληθ. ἡ δυνάμει τῆς λ. σκέλος εἶναι τουλάχιστον στόν Ἄριστοφάνη *technicus terminus* γιά τήν ἐρωτική συνέρουση:

Εἰρ. 889-90 *ὥστ' εὐθέως ἄραντας ὑμᾶς τῷ σκέλει/ταύτης μετέωρα*

Ἐκκλ. 265 *εἰθισμέναι γάρ ἐσμὲν αἴρειν τὰ σκέλη.*

Τό θέμα «οἱ θύρες ἀνοιχτές» ἀπαντᾷ στήν ἐρωτική λογοτεχνία σέ ποικίλες μορφές: ὡς ἀπειλή παραβίασης τῶν θυρῶν ἀπό τόν ἀποκεκλεισμένο ἐραστή (συνήθως σέ παρακλαυσίθυρα), ὡς συνδιάλεξη ἐραστή καί θύρας, ὡς διάρρηξη θυρῶν, ὡς συμπεφωνημένο ἀνοιγμα θυρῶν ἐκ τῶν ἔσω, ὡς πανηγυρικό ἀνοιγμα θυρῶν κττ. Ἐάν οἱ θύρες τοῦ οἰκῆματος, ὅπου κατοικοεδρεύει ἡ ποθουμένη, παραμείνουν κλειστές, ἡ προσπάθεια γιά ἐρωτική προσέγγιση ἔχει ἀποτύχει. Ἐναντίως τό ἀνοιγμα, – ἀδιάφορο πῶς ἔχει συντελεστεῖ – ὑποδηλώνει τήν ἐρωτική ἀποδοχή γιατί θάλαμος καί θαλαμειομένη ταυτίζονται. Ἡ γυναίκα ὡς θύρα εἶναι ἕνα ἀρχετυπικό σχῆμα βαθιά ριζωμένο στό συλλογικό ἀσυνείδητο¹⁵. Ἐνα παράδειγμα ἀπό τό *Ἄσμα ἀσμάτων* 8, 8-9:

*Ἄδελφῆ ἡμῖν μικρὰ καί μαστοὺς οὐκ ἔχει
τί ποιήσωμεν τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν
ἐν ἡμέρᾳ, ἢ ἐὰν λαληθῇ ἐν αὐτῇ;
εἰ τεῖχος ἐστίν, οἰκοδομήσωμεν ἐπ' αὐτὴν ἐπάλξεις ἀργυρᾶς·
καί εἰ θύρα ἐστίν, διαγράψωμεν ἐπ' αὐτὴν σανίδα κεδρίνην.*

Ἐτσι, πολὺ συχνά οἱ λλ. *θύρα*, *πύλη*, *πρόθυρον* καί τὰ συνώνυμα τους χρησιμοποιοῦνται ὡς εὐκολονόητοι εὐφημισμοὶ γιά τὰ γυναικεῖα ἀπόκρυφα, λ.χ.

Εὐρ. Κύκλ. 499-502 *ἐπὶ δεμνίοις τε ξανθόν
χλιδανῆς ἔχων ἐταίρας
μυρόχριστος λιπαρὸν βόστρυχον,
αὐδᾶ δέ· θύραν τίς οἶξει μοι¹⁶;*

Ἄριστοφ. Λυσιστρ. 249-251 *Οὐ γὰρ τοσαύτας οὐτ' ἀπειλὰς οὔτε πῦρ
ἤξουσ' ἔχοντες, ὥστ' ἀνοιῖξαι τὰς πύλας
ταύτας, ἐὰν μὴ 'φ' οἴσιν ἡμεῖς εἴπομεν¹⁷.*

Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ συμπλοκή *ἴσος Ἄρειν* δέν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Συνήθως σέ ἐκφράσεις τέτοιου εἶδους μιά αἰτιατική τῆς ἀναφορᾶς προσδιορίζει σαφέστερα τὴ σχέση, λχ. *Αἰσχύλ. ἀπόσπ.* 74.7 *ἴσος Ἄρειν βίαν*. Ἡ προτροπή στοῦς

15. Βλ. C.G. Jung, *Man and his Symbols*, London 1964, 78.

16. Βλ. R. Seaford, *Euripides Cyclops*, Oxford 1984, (Σχ. στόν στίχο 502) alludes to the *παρακλαυσίθυρον*... But this does not preclude... a sexual double entendre: cf *Ar. Eccl.* 990: *ὅταν γέ κρούσης τὴν ἐμὴν πρῶτον θύραν* (the door or gate as a sexual image: J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, 70-71, 77 κτλ.).

17. J. Henderson, *The Maculate Muse, Obscene Language in Attic Comedy*, New Haven and London 1975, 95. G. Wills, «Phoenix of Colophon's κορώνισμα», *CQ* 20 (64), 1970, 113: Προβλ. καί Ἀρχιλ. ἀπόσμ. 196A West, 21 (*ZPE* 14, 1974, 106), Θεόδ. Στουδ. 96. 664c Migne.

τεχνίτες και ή επιδιόρθωση στόν τελευταίο στίχο (άν πρόκειται για επιδιόρθωση, γιατί κάλλιστα θά μπορούσε να θεωρηθεί ή σύγκριση μέ τόν μεγάλο άνδρα ως απλή επεξήγηση του *ἴσος Ἄρεινι*: ἴσος μέ τόν Ἄρη, δηλαδή πολύ πιό μέγαςος κτλ.) υποβάλλουν τήν αἴσθηση ότι ό προσεικασμός εἰρείδεται στήν όγκολιθική σωματική διάπλαση του θεοῦ, πού στήν επική παράδοση εμφανίζεται ως πελώριος (H208, πρβλ. Φ 407)¹⁸. Ὁ γαμπρός εἶναι μεγαλόσωμος και ώραιος σάν τόν Ἄρη, ὅπως επί παραδείγματι και ό Εὐρύαλος: θ 115-6 *άν δέ και Εὐρύαλος, θροστολογῶ ἴσος Ἄρηϊ, Ναυβολίδης, ὄς ἄριστος ἔην εἰδός τε δέμας τε*. Μιά δεύτερη δυνατότητα εἰρμηνείας εἶναι ότι ό γαμπρός πλησιάζει σάν τόν Ἄρη, δηλαδή γρήγορος και μέ ἀπειλητικές διαθέσεις, ὅπως επί παραδείγματι ό Πάτροκλος: Α 604 *ἐκμολεν ἴσος Ἄρηϊ...* Νομίζω ότι ή άοριστία τήν όποία ενέχει τό επίθετο *ἴσος* και ἐδῶ και στό 31.1 (*ἴσος θεοῖσιν*) διευκολύνει τή λειτουργία τῶν ἐλευθέρων συνειρμῶν και τῶν συνυποδηλώσεων. Οἱ συνυποδηλώσεις, τίς όποίες συμεριζόταν φυσικά ὄλο τό άκροατήριο γιατί άνήκαν στή τυπική χαρακτηρισολογία του θεοῦ, εἶναι: μέγεθος, ώραιότητα, σφρίγος, κατακτητική βουλιμία, ὄρημητικότητα, ἐρωτική διάθεση. Ἔτσι ό γαμπρός παρουσιάζεται ψηλός σάν τόν Ἄρη, ὄρημητικός και βίαιος σάν τόν Ἄρη, ἐρωτικός σάν τόν Ἄρη, τόν ἐραστή τῆς Ἄφροδίτης¹⁹ – *notior in caelo [et in terra] fabula nulla fuit* (Ovid, *amores* I, 9, 40)! Ὁ γαμπρός εἶναι και αυτός ένας πολεμιστής πού ἔχει ἀναλάβει μία ιδιότυπη άποστολή.

Ἡ ἐξομοίωση του γαμπροῦ μέ τόν θεό του πολέμου ἐντάσσεται, νομίζω, στό θέμα «ό Ἔρωσ ως πόλεμος» πού εἶναι κοινός τόπος και στή Σαπφῶ²⁰ και στήν ἐρωτική ποίηση γενικότερα. Ὁ ἐραστής (νόμιμος ή παράνομος, μόνιμος ή περιστασιακός) εμφανίζεται ως πολεμιστής πού εἶναι ἀναγκασμένος να κυριεύσει μία πόλη ή ένα φρούριο, ή ἔστω να διαρρήξει, ως πολιορκητικός κριός, μία θύρα. Παραθέτω τρία παραδείγματα που συνιστοῦν τρεῖς παραλλαγές του ίδιου θέματος. Τό πρώτο προέρχεται από τήν πασίγνωστη ἐλεγεία του Ὀβιδίου (*Amores* 1,9) *militat omnis amans...* Και ό στρατιώτης και ό ἐραστής καλοῦνται να παραδιάσουν θύρες ἐρημητικά κλειστές:

18. Μοναδικόν *tertium comparationis* ανάμεσα στόν Ἄρη και στόν γαμπρό θεωρεῖ ό Μ. Marcovich τό ὑψηλό ἀνάστημα, «Sappho fr. 31: Anxiety Attack or Love Declaration; Appendix: «A Bridegroom Like Ares» (fr. 111.5)», *CQ* 22 (66), 1972, 29-32.

19. Σύμφωνα μέ μία σκοτεινή γενεαλογία, πού άπαντά μόνο στόν Σιμωνίδη, ό Ἔρωτας ήταν γιός του Ἄρη και τῆς Ἄφροδίτης (*PMG* 575).

20. Jesper Svenbro, «La stratégie de l'amour, Modèle de la guerre et théorie de l'amour dans la poésie de Sappho», *Quaderni di Storia* 1984, 57-79. Leah Rissman, *Love as War: Homeric Allusion in the Poetry of Sappho*, Königstein/Ts.: Hain 1983, Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 157. Ἡ Leah Rissman θεωρεῖ, (σελ. 91-92) ότι πρότυπο του στίχου 5 εἶναι οἱ στίχοι H 208 -212:

σεύατ' ἐπειθ' οἶος τε πελώριος ἐρχεται Ἄρης,
ὄς τ' εἶσιν πόλεμόνδε μετ' άνέρας, οἷς τε Κρονίων
θυμοδόρου ξριδος μένει ξυνέηκε μάχεσθαι.
τοῖος ἄρ' Αἴας ὄρητο πελώριος, ἐρκος Ἄχαιῶν,
μειδιῶν βλοσυροῖσι προσώπασι.

Ὁ γαμπρός παρομοιάζεται ως προς τό ἀνάστημα μέ τόν Ἄρη και ταυτοχρόνως μέ τόν Αἴαντα πού εἶναι ό πιό μεγαλόσωμος από τούς Ἕλληνες (Γ 116-170 και 226-229).

στ. 19-20 *ille graves urbes, hic durae limen amicae
obsidet; hic portas frangit, at ille fores*²¹.

Τό δεύτερο είναι ένα επίγραμμα (ή μάλλον μία ἐλεγεία) τοῦ Ἀγαθία τοῦ Σχολαστικού (Παλ. Ἀνθολ. V, 294). Ἡ κόρη περιβάλλεται ἀπό τριπλό τεῖχος: λίθινο (μέλαθρον!), ὑφασμάτινο (ἀπλοῖς ἐκταδίη) καί ἀνθρώπινο (τροφός). Ἔτσι ἡ πρώτη ἀπόπειρα ἐκπολιόρησης εἶναι μοιραῖο νά ἀποτύχει ἐν μέρει. Ὅμως ὁ ἐπίμονος πολιορκητής εὐελπιστεῖ· μέ τή βοήθεια τῆς Ἀφροδίτης ἡ δεύτερη προσπάθεια θά τελεσφορήσει:

- Ἡ γραῦς ἡ φθονερῆ παρεκέλιτο γείτοني κούρη,
δόχμιον ἐν λέκτρῳ νῶτον ἐρεισαμένη
προβλής ὡς τις ἐπαλξις ἀνέμβατος· οἶα δ' ἐπ' ἦρι
ἔσκεπε τὴν κούρην ἀπλοῖς ἐκταδίη.*
- 5 *Καὶ σοβαρῆ θεράπεινα πύλας σφίγξασα μελάθρου*²²
κεῖτο χαλικρήτῳ νάματι θριθομένη.
*Ἔμπης οὐ μ' ἐφόβησαν· ἐπεὶ στρεπτήρα θυρέτρου
χερσὶν ἀδουπήτοις βαιὸν ἀειράμενος
φρυκτοῦς αἰθαλόεντας ἐμῆς ῥιπίσματος λώπης*
- 10 *ἔσβεσα, καὶ διαδύς λέχριος ἐν θαλάμῳ
τὴν φύλακα κνώσσοσαν ὑπέκφυγον· ἦκα δὲ λέκτρου
νέρθεν ὑπὸ σχοίνοις γαστέρι συρόμενος,
ᾠρθούμην κατὰ βαιόν, ὅπη βατὸν ἔπλετο τεῖχος·
ἄγχι δὲ τῆς κούρης στέρνον ἐρεισάμενος*
- 15 *μαζοὺς μὲν κρατέεσκον, ὑπεθρύφθην δὲ προσώπῳ
μάστακα παιίνων χεῖλεος εὐαφίη.*
*Ἦν δ' ἄρα μοι τὰ λάφυρα καλὸν στόμα, καὶ τὸ φίλημα
σύμβολον ἐννυχίης εἶχον ἀεθλοσύνης.*
Οὕπῳ δ' ἐξαλάπαξα φίλης πύργωμα κορείης,
- 20 *ἀλλ' ἔτ' ἀδηρίτῳ σφίγγεται ἀμβολίη.*

Τό τρίτο εἶναι ἓνα δημοτικό ἐπιθαλάμιο ἀπό τὴν Ἠπειρο. (Ἀσφαλῶς πρόκειται γὰρ παρωδία ἐπιθαλαμίου, γιατί δέν φαντάζομαι, νά τραγουδήθηκε ποτέ σέ γαμήλιες τελετές παρὰ μόνο σέ κλειστές συντροφίες ἀντρῶν.) Ὁ γαμπρός πρόκειται νά ἐμφανιστεῖ «ξεσπαθωμένος» (ὁ ὑπαινιγμός εἶναι εὐκολονόητος) μέ δξύμωρη διάθεση («σάν φίλος σάν ἐχθρός») καί νά διαρρήξει τὴν «κλειδωνιά» τῆς νυφικῆς αὐλόπορτας:

*Ἀπόψε κυρά νύφη
θά παίξει ὁ μάνταλος
τά δύο κουπιὰ τοῦ Μπάγκα
κι ὁ παρασάνταλος.*

21. Γιά τά παρ' ὑπόνοιαν σημαίνόμενα βλ. M.Fruhstorfer, «Fores perfringere - Eine Metapher in der erotischen Dichtung?», *Rh. M.* 129, 1986, 54-56.

22. Ἡ ἀμφισημία, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, τῶν λέξεων *μελάθρον* καί *πύλη*, σέ συσχετισμό μέ τή θεματική καί τὴν εἰκονοποιία τοῦ ποιήματος, μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι στήν ἐκφραση «*πύλας σφίγξασα μελάθρου*» λανθάνει ἓνας εὐκολονόητος ὑπαινιγμός.

Ἐπόψε κυρά νύφη
 τῆς πεθερᾶς σου ὁ γιός
 θά μπεῖ ξεσπαθωμένος
 σάν φίλος σάν ὄχτρος.
 Ἐπόψε ἡ κλειδωνιά σου
 μέ μιά θά τσακιστεῖ
 κι ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς σου
 θά στέκεται ἀνοιχτή²³.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ στίχου 5 νοσεῖ: *locus varie tentatus et nondum persanatus* (Lobel). Ὁ Ἡφαιστίων (*Περὶ ποιημάτων* 7, 1, p. 70 C) καὶ ὁ Ἄρσένιος (51, 83 p. 460 Walz = Apost. 17, 76a) παραδίδουν *ἔρχεται ἴσος*, ὁ Δημήτριος (*Περὶ ἑρμηνείας* 148) *εἰσέρχεται ἴσος*. Πιθανόν ὁ Lobel ἔχει δίκιο γράφοντας *εἶσ' (ι) ἴσ' Ἄρσενι*. Τό *ἔρχεται* ἐνδέχεται νά ἦταν τό ἑρμηνευμα τοῦ *εἶσι* πού εἰσχώρησε στό κείμενο στήν μία περίπτωση ἐκτοπίζοντας τό ἑρμηνευόμενο (Ἡφαιστίων, Ἄρσένιος) καί στήν ἄλλη συνεννούμενο μέ αὐτό (Δημήτριος), προφανῶς λόγω τῆς ὁμογραφίας τοῦ ρηματικοῦ τύπου (*εἶσ'*) μέ τήν πρόθεση *εἰς*. Τό μέτρο εἶναι τόσο ἀβέβαιο πού δέν μάς βοηθᾶ στήν ἀξιολόγηση τῶν λύσεων πού ἔχουν προταθεῖ.

Τό νόημα πάντως ἀπαιτεῖ ἓνα ρῆμα κινήσεως σημαντικό, πού δύσκολα θά μπορούσε νά παραλειφθεῖ. Πολύ συχνά ρήματα κινήσεως σημαντικά χρησιμοποιοῦνται ὡς εὐφημισμοί τοῦ συνουσιάζεσθαι, ὅπως λχ. τό NE «πηγαίνω μέ» τά ἀγγλικά «go into (ἢ in)», «go with», «come» (:ἔρχομαι σέ ὄργανο) καί τό AE «ἔρχεσθαι»: Ἡρόδ. II. 115 (ὁ Πρωτεύς ἀπευθύνεται στόν Πάρι) *ὅς, ᾧ κάκιστε ἀνδρῶν, ξεινίων τυχῶν ἔργον ἀνοσιώτατον ἐργάσασο· παρὰ τοῦ σεωντοῦ ξείνου τήν γυναῖκα ἤλθε*²⁴. Ἡ ἐρωτική παρασημασία τοῦ *εἰσέρχεται*, σέ τέτοιου εἶδους συμφραζόμενα, εἶναι κραυγαλέα (γιά τό *εἶναι* δέν κατόρθωσα νά βρῶ παραδείγματα).

Συνοψίζω. Στό σαπφικό ἐπιθαλάμιο συνυπάρχουν τρία στοιχεῖα: τό ὕμνικό πού ἀνταποκρίνεται στόν ἱερό χαρακτήρα τῆς γαμήλιας τελετῆς, τό σκωπτικό πού ἐκφράζει τήν χαρούμενη ἀτμόσφαιρα, καί τό φαλλικό πού προοιωνίζεται καί ὑποστηρίζει τήν ἐρωτική συνάντηση τοῦ ζεύγους. Τό ποίημα συνεπῶς ἐπιδέχεται τρεῖς ἀλληλοσυμπληρούμενες ἀναγνώσεις. Ἐάν μείνουμε στή χονδρική σημασία τῶν λέξεων πού δίνουν τά λεξικά, τό ποίημα εἶναι ἓνας ὕμνος στήν κορμοστασιά καί στό σφρίγος τοῦ γαμπροῦ. Γιά χάρη αὐτῆς τῆς ἐπιδητικῆς παρουσίας ἀξίζει νά ἀναδομηθεῖ ἀκόμη καί ἡ θύρα τῆς νυφικῆς κατοικίας. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη τά ἀντικρουόμενα συναισθήματα καί τίς ἀνταγωνιστικές τάσεις, κυρίως τῶν δευτεραγωνιστῶν τῆς τελετῆς (ἀλληλοὑποβλεπόμενα πεθερικά, ζηλότυπα ἀδέρφια, φθονεροί φίλοι τοῦ γαμπροῦ, φθονερότερες φίλες τῆς νύφης), καθώς καί τήν ἰλαρότητα καί εὐδια-

23. Π. Ἀραβαντινός, *δ.π.*, 223 (ἀρ. 373). Ἐρμηνεῖα στόν Εὐιο Ληναῖο (Χ.Χ.Χαριτωνίδης), Ἐπόρρητα, Θεσσαλονίκη 1935, 37. Ἡ συνολική πραγμάτευση τοῦ θέματος «Σαπφῶ καί δημοτική λογοτεχνική παράδοση» (παραλληλίες, *similia et contraria*) παραμένει, ἓνα ἐπεὶ γον ζητούμενο. Πρῶτες καίριες ἐπισημάνσεις στόν Ο. Tsagarakis, *Self-expression in Early Greek Lyric Elegiac and Iambic Poetry*, (Palingenesia xi), Wiesbaden 1977, 74 κέ. Τοῦ ἴδιου, «Some Neglected Aspects of Love in Sappho's fr. 31LP.», *Rh. M.* 122, 1979, 101-118, «Broken Hearts and the Social Circumstances in Sappho's Poetry», *Rh. M.* 129, 1986, 1-17.

24. Henderson, *δ.π.* 155.

θεσία πού επιβάλλει ή στιγμή, τότε πρέπει κάπως νά δυσπιστοῦμε στήν άνυποκρισία τοῦ ἐπαίνου καί τοῦ μακαρισμοῦ· ὁ γαμπρός παρουσιάζεται σάν ἀδέξιος κρεμαντάς πού πλησιάζει ὀρμητικός, καί σίγουρα θά χτυπήσει τό κεφάλι του στό ἀνώφλι τῆς πόρτας, ἄν δέν προφτάσουν οἱ μαστόροι νά ἐπέμβουν. Ἐν, τέλος, ἀναλογιστοῦμε τά φυσικά ἐπακόλουθα τῆς τελετῆς, – ἐρωτική παννυχίδα, ἐνήδονη συμβίωση τουλάχιστον στό πρῶτο στάδιο, εὐγονία –, τότε δικαιούμαστε νά εἶμαστε ἐξαιρετικά φιλύποπτοι ἀκόμη καί γιά τήν πιό ἀθῶα ἔκφραση. Εἰδικά γιά τήν ποίηση τῆς Σαπφοῦς, ἡ ρήση τοῦ φιλοσόφου – «οἱ λέξεις δέν ἔχουν σημασίες παρά μόνο χρήσεις» – εἶναι μίτος ὀδηγητικός.

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΑΥΛΟΣ*

Στόν «μουσική και πάση φιλοσοφία
προσχωμένον» «χρηστών άνδρα»¹

προσφέρεται ή παλαιότερη ίσως γνωστή εικόνα Έλληνα αΰλητή, πού προέρχεται από τό ιερό του Έρμη και τής Έφροδίτης στή Σύμη τής Βιάννου².

Πρόκειται για ένα πρώιμο χάλκινο ειδώλιο (Πίν. 1α-β, 2δ)³, πού δέν λύνει βέβαια όλα τά προβλήματα τά σχετικά μέ τόν αΰλό, αλλά προωθεί αρκετά τόν προβληματισμό για τήν καταγωγή και τήν εξέλιξη αυτού του μουσικού όργάνου.

Γιά νά διερευνηθεί τό συγκεκριμένο πρόβλημα άρκει ή σύντομη άναφορά στόν χώρο προέλευσης του ειδωλίου, στά επί μέρους εικονογραφικά του γνωρίσματα και στά άμεσα χρονολογικά του παράλληλα. Η λεπτομερειακή περιγραφή, ή έρμηνεία και ή ένταξη τής μορφής στά έργα τής κρητικής μεταλλοτεχνίας παραμένουν για τήν τελική δημοσίευση, πού θά περιλάβει 38 ακόμη χάλκινα άνθρωπόμορφα ειδώλια από τό ιερό τής Σύμης.

Τό ειδώλιο βρέθηκε σέ άνάμεικτο στρώμα πυράς θυσιών, πού έκτεινόταν γύρω από ύπαίθριο βωμό. Η άνάμειξη του στρώματος δέν προσφέρεται για τή χρονολόγηση του άναθήματος μέ βάση τά άνασκαφικά του δεδομένα. Ώστόσο τό θέμα του ειδωλίου συνδέεται άμεσα μέ τόν τόπο όπου βρέθηκε, γιατί ή αΰληση συνόδευε κατά

---

* Ευχαριστώ θερμά τή Διεύθυνση του Γερμανικού Έρχ/κού Ίνστιτούτου τής Άθήνας για τίς φωτογραφίες των πιν. 1α-β, ε και 2α-β, όπως και του Βρετανικού Μουσείου για τίς φωτογραφίες του πίν. 1γ-δ. Η φωτογραφία του πίν. 2γ έγινε από τόν φωτογράφο Γ. Ευλούρη (Έρακλειο). Τή σχεδιαστική άποκατάσταση του ειδωλίου (Πίν. 2δ) όφείλω στόν ζωγράφο Κ. Ηλιάκη (Άθήνα).

1. Πλ. Τιμ. 88c. Άρ. Έπ. 191. Για τό πολυσήμαντο έννοιολογικό περιεχόμενο τής λέξης *μουσική* στήν άρχαιότητα: U. Klein στό *Der Kleine Pauly* 3 (1979) 1485 κέ. στή λ. Musik.

2. Για τό ιερό: Ά. Λεμπέση, *Πρακτ.* 1972, 193-203· 1973, 188-99· 1974, 222-27· 1975, 322-29· 1976, 400-407· 1977, 403-18· 1981, 380-96· 1983, 348-66. P. Muhly, Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme, *Kadmos* 23, 1984, 124-35. Ά. Λεμπέση, *Τό ιερό του Έρμη και τής Έφροδίτης στή Σύμη Βιάννου I/1. Χάλκινα κρητικά τορεύματα* (1985) (στό έξής = Σύμη I/1). Π. Μεταξά-Muhly, Οι ένεπιγραφες τράπεζες προσφορών από τό ιερό τής Σύμης Βιάννου στόν τόμο *Φίλια Έπη εις Γ.Ε. Μυλωνάν Α΄* (1986) 272-83. A. Lebessi and P. Muhly, The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme, Crete, *National Geographic Research* 3/1, 1987, 102-13.

3. Μουσείο Έρακλείου, άρ. χαλκ. 3147. Έύρημα του 1972. Σωξ. ύψ. 0.085 μ. Πατίνα πράσινη σκούρα καλής ποιότητας. Άποσπασματικά διατηρημένα τά σκέλη.

κανόνα τίς θυσίες και τίς θρησκευτικές τελετουργίες⁴.

Τό ιερό τῆς Σύμης ἀποτελεῖ σπάνιο παράδειγμα συνεχοῦς λατρείας ἀπό τή νεοανακτορική τουλάχιστον περίοδο ὡς καί τόν 3ο αἰ. μ.Χ. Ἡ σημασία τοῦ ἱεροῦ δέν ἐγκείται τόσο στόν πλοῦτο τῶν ἀναθημάτων, στή συνεχή χρήση τοῦ χώρου γιά δύο χιλιετίες ἢ στήν ἀδιάκοπη ἄσκηση τελετουργιῶν. Τό ἐνδιαφέρον του βρῖσκεται στό εἶδος καί τόν βαθμό μετασχηματισμοῦ, πού παρουσιάζουν οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές καί οἱ ἀρχές μορφοποίησης στόν τομέα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, οἱ ἱεροπραξίες καί οἱ λατρευόμενες στό ἱερό θεότητες ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου⁵.

Ἡ ἀύλητῆς τῆς Σύμης (Πίν. 1α-β) εἰκονίζεται γυμνός καί μέ ἐλαφρά λυγισμένα σκέλη. Στίς πλατιές παλάμες τῶν ὑπέριμετρα μακρῶν χειρῶν, πού θά καμπυλώνονταν συμμετρικά ἔμπρός ἀπό τό στήθος, κρατεῖ τούς δόμβυκες διαύλους⁶. Ἡ κάμψη στό ἀνώτερο τμήμα τους καί τά ἀσύμμετρα συμπίεσμένα χέρια τοῦ ἀύλητῆ ὀφείλονται στή μηχανική παραμόρφωση τοῦ μετάλλου, πού προέκυψε ἀπό τό σπάσιμο τοῦ αὐλοῦ πάνω ἀκριβῶς ἀπό τά χέρια τῆς μορφῆς. Τό σχέδιο τοῦ εἰδωλίου (Πίν. 2δ) ἀποκαθιστά κατά τό δυνατόν τό ἀρχικό σχῆμα τῆς ἀύλης καί ἀποδίδει καθαρά τά ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ αὐλοῦ.

Στήν τολμηρή διατύπωση τοῦ σχήματος συμβάλλουν ἐκτός ἀπό τά χέρια καί ὁ στενός τριγωνικός κορμός τοῦ ἀύλητῆ, πού διευρύνεται ὑπέριμετρα στούς ὤμους, ὅπως καί τό ἀνυψωμένο πρόσωπο πού συμπαρᾶσσει πρὸς τά πίσω τόν ἐπάνω κορμό. Ἡ κεφαλή εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη σέ σχέση μέ τό μεγάλο πρόσωπο καί ἡ κόμη, μόλις πού διαγράφεται στό πίσω μέρος τοῦ κρανίου ἀνάμεσα στά ἰδιαίτερα μεγάλα αὐτιά. Γενικά, ἡ δυσμορφία μέ τή μορφοπλαστική δυσαρμονία στά ἐπί μέρους καί ὁ διάχυτος ἐξπρεσιονισμός στό σῶμα καί τό πρόσωπο ἀποτελοῦν βασικά γνωρίσματα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ εἰδωλίου.

Τό διηγηματικό στοιχεῖο, πού ἐνυπάρχει στό θέμα τῆς ἀύλης, μορφοποιεῖται μέ σαφήνεια καί στά ἐπί μέρους χαρακτηριστικά τοῦ ἀύλητῆ. Τό ἀνυψωμένο πρόσωπο, τά φουσκωτά μάγουλα καί τό ἐπάνω συνεσταλμένο λεπτό χεῖλος ἀποτελοῦν μορφές, πού ἀπορρέουν ἀπό τήν πράξη τῆς ἀύλης. Ἀντίθετα τά μεγάλα φακοειδή φύματα τῶν ματιῶν καί ἡ πλακουτσή μύτη ἀνταποκρίνονται στίς τρέχουσες ἐξπρεσιονιστικές τάσεις μορφοποίησης. Τέλος οἱ μικρές κωνικές θηλές τοῦ στήθους, ἡ προβαλλομένη κοιλιὰ καί τό ἀνυψωμένο ἀνδρικό μέλος πλουτίζουν τό διηγηματικό ὕφος καί προσδίδουν στή μορφή τοῦ ἀύλητῆ βακχική χροιά, πού συνηγορεῖ γιά τή σύνδεση τῆς ἀύλης μέ γνωστό εἶδος, τόν *ἐπίφαλλον* (Ἀθῆν. 14.681c. Πρὸβλ. Εὐστ. 1236.56).

Ἡ σύγκριση τοῦ εἰδωλίου τῆς Σύμης μέ ἀνάλογα χάλκινα ἔργα ἀπό τήν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπως π.χ. μέ τόν χορό ἀνδρῶν ἀπό τήν Ἀρκαδία πού ἔχει χρονολογηθεῖ

4. M. Wegner, *Das Musikleben der Griechen* (1949) 57, 96 κέ. 111 κέ. Εἰδικά γιά τήν Κρήτη πρὸβλ. τούς αὐλοῦς, πού ἀναφέρονται στόν ὕμνο τοῦ Παλαικάστρου: M.L. West, *JHS* 85, 1965, 149-59, ἰδιαίτερα 149 στ. 8-10.

5. Ἡ Λεμπέση, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιδιώξεις καί ἀναδιώξεις, *Ἐφημ.* 1981, 1-24 εἰκ. 1-8 πίν. 1-3 παρ. πίν. Α'-Β'. Τῆς ἴδιας, *Σύμη I/1*, 151, 163 κέ. 180, 211 κέ.

6. Γιά τά εἶδη καί τά ὀνόματα τῶν αὐλῶν: S. Michaelides, *The Music of Ancient Greece. An Encyclopaedia* (1978) 45-6.

στόν 9ο ή τόν 8ο αἰ. (Πίν. 1ε)⁷, θά συμπαρέσυρε καί τό κρητικό ἔργο σέ μία ἐξίσου χαμηλή χρονολόγηση. Ἄλλά ἡ δυσανάλογη ἀνάπτυξη τῶν μελῶν καί τοῦ σώματος, ἡ ἐμφαντική δυσμορφία τοῦ προσώπου καί τά ἐπί μέρους, διηγηματικοῦ ὕφους, χαρακτηριστικά ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλα πρῶιμα εἰδῶλια τῆς κρητικῆς μεταλλοτεχνίας, πού χρονολογήθηκαν σωστά στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή⁸.

Συγκεκριμένα ἡ σύγκριση τοῦ ἀύλητῆ τῆς Σύμης μέ χάλκινο εἰδῶλιο ἀντρικῆς μορφῆς τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Πίν. 1γ-δ)⁹ ἐπιτρέπει τήν ἐργαστηριακή καί χρονική σύνδεση τῶν δύο ἔργων. Εἰδικότερα ἡ παραβολή τῆς πλάγιας ὄψης τῶν προσώπων δείχνει ὅτι ἡ ζωώδης ἔκφραση δέν προσδιορίζει τό εἶδος, ἀλλά τήν ἐποχή τῶν μορφῶν. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὄσο πῶι πρῶιμες εἶναι οἱ ἀνθρώπινες μορφές, τόσο περισσότερο προσεγγίζει τό πρόσωπό τους τό ζωικό σχῆμα προσώπου. Πρόκειται δηλαδή γιά ἕνα τρόπο μορφοποίησης, πού ἀποτελεῖ τόν ἀντίποδα τῆς πτηνόμορφης διατύπωσης σέ ἐξίσου πρῶιμα πρωτογεωμετρικά εἰδῶλια¹⁰. Ἄν αὐτό τό κριτήριο εἶναι σωστό, ὁ ἀύλητῆς τῆς Σύμης προηγείται χρονικά τοῦ εἰδῶλιου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καί συμπαράσχει τόν ἀρακτικό χορό σέ πῶι πρῶιμη χρονολόγηση ἀπό τή γενικά ἀποδεκτή.

Πράγματι, στό εἰδῶλιο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἡ δυσανάλογη σχέση τῶν μελῶν πρὸς τό σῶμα εἶναι λιγότερο ἐμφανῆς καί ἡ ἀνάπτυξη ἀνάμεσα στόν κάτω καί τόν ἐπάνω κορμό εἶναι πῶι σύμμετρο ἡ σχέση πάντα μέ τόν ἀύλητῆ τῆς Σύμης. Τά ἴδια γνωρίσματα, ἀλλά σέ μία πῶι ἐξελιγμένη διατύπωση, παρουσιάζονται καί στό χάλκινο εἰδῶλιο ἀντρικῆς μορφῆς ἀπό τήν Ἄμνισό (Πίν. 2α-β)¹¹. Ἄν τό εἰδῶλιο ἀπό τήν Ἄμνισό, μέ τόν σαφέστερο διαχωρισμό τῶν ἐπί μέρους μορφῶν καί τά ἀκριδῆ περιγράμματα τους, μέ τό ἐξανθρωπισμένο πρόσωπο καί τήν ἰσότιμη ἀνάπτυξη τοῦ κάτω πρὸς τόν ἐπάνω κορμό, χρονολογήθηκε σωστά στή μετάδραση τῆς πρωτογεωμετρικῆς πρὸς τή γεωμετρική ἐποχή¹², τότε ὁ ἀύλητῆς τῆς Σύμης καί τό εἰδῶλιο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἀντιπροσωπεύουν τή μορφοπλαστική ἀντίληψη τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Ἄκριδέστερος χρονολογικός προσδιορισμός τῶν δύο εἰδῶλιων στόν 10ο ἡ τόν πρῶιμο 9ο αἰ. δέν εἶναι ἐφικτός στά στενά ὄρια αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, γιά τή ἡ σχετική

7. Ἐθνικό Ἀρχικό Μουσείο Ἀθηνῶν ἀρ. 13788. Ὑψος 0.051 μ. Γιά τήν ἐποχή παραβάλλεται μέ χορό γυναικῶν ἀπό τήν Ὀλυμπία, πού χρονολογεῖται στόν 8ο (H. Heilmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte* [1972] 34 σημ. 113· 75 σημ. 283-4) ἡ στόν 9ο αἰ. (W. Fuchs - J. Floren, *Die griechische Plastik I*, HdArch [1987] 57, σημ. 222). Γιά τήν ταύτιση τῶν μορφῶν μέ ἄνδρες καί ὄχι τράγους: R. Hampe, *Gymnasium* 72, 1965, 77 κέ.

8. U. Naumann, *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta*, 6 Beih. AM (1976) 49 κέ. ἰδιαίτερα 75 κέ. 78 σημ. 106.

9. Ἀρ. 1930. 6-17, 1. Ὑψ. 0.08 μ. *BrMusQuarterly* 5, 1930-31, 51 ἀρ. 37 πίν. 232. C. Verlinden, *Les statuettes anthropomorphes crétoises en bronze et en plomb du IIIe mill. au VIIe siècle av. J. - C.* (1984) 166 κέ. 218 ἀρ. 211 πίν. 83.

10. Ἐνδεικτικά παραδείγματα βλ. G. Rizza - V.S.M. Scrinari, *II santuario sull'acropoli di Gortina I* (1968) 208 κέ. ἀρ. 28 εἰκ. 265 πίν. 7· ἀρ. 38 εἰκ. 267 πίν. 8.

11. Μουσείο Ἡρακλείου ἀρ. 2316. Ὑψ. 0.105 μ. Μαρινάτος, *Πρακτ.* 1935, 199 εἰκ. 3. Verlinden, ὁ.π. 221 ἀρ. 234 πίν. 91.

12. Naumann, ὁ.π. 67 κέ. 79 κέ. 87 κέ. πίν. 28, 1.

τεμνηρίωση προϋποθέτει διεξοδική συζήτηση του προβλήματος για τις αρχές της πρωτογεωμετρικής εποχής και της χρονικής της σχέσης με την ύπομινωική.

Οι γνωστές ως τώρα παραστάσεις αὐλητῶν σέ ἀγγεῖα καί οἱ σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες γιά τόν αὐλό δέν εἶναι παλαιότερες τοῦ ὕστερου 8ου αἰ. Μέ αὐτό τό δεδομένο καί μέ δεδομένη τήν ἀρνητική στάση τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων γιά τόν αὐλό, ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὑποστήριξε ὅτι ὁ αὐλός εἰσάγεται τόν ὕστερο 8ο αἰ. στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν Ἀνατολή¹³. Κατ' ἀκολουθία καί ἡ *αὐλητική* τῶν κατοίκων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου δέν ἦταν συνεχῆς ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου. Ἀνάμεσα στά γνωστά εἰδώλια αὐλητῶν ἢ στόν φρυγικό αὐλό, πού εἰκονίζεται στή σαρκοφάγο τῆς Ἁγίας Τριάδας, καί τίς παραστάσεις αὐλητῶν στά ἀγγεῖα τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς δέν ὑπάρχει κάποιος συνδετικός κρικός¹⁴.

Μόνο ὁ Η. Huchzermeyer ὑποστήριξε πρὶν ἀπό ἀρκετές δεκαετίες, μέ βάση τή διεξοδική μελέτη τῶν γραπτῶν πηγῶν, τήν παλαιότητα χρήση τοῦ αὐλοῦ ἀπό τοὺς Ἑλληνας. Παράλληλα ἔδειξε ὅτι στή φιλολογική παράδοση τήν παλαιότερη τοῦ 5ου αἰ. διαγράφεται καθαρά ἡ ἰσοτιμία τοῦ αὐλοῦ ἔναντι τῆς *φόρμιγγος* ἢ τῆς κιθάρας καί τέλος πρότεινε νά ἀναζητηθεῖ ἡ καταγωγή τῆς ἑλληνικῆς αὐλωδίας στήν Κρήτη¹⁵. Μέ βάση τήν τυπολογική ἐξέλιξη τῶν μουσικῶν ὄργάνων ὑποστήριξε καί ὁ Β. R. Aign τή συνέχεια τῆς μουσικῆς παιδείας ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, χωρίς ὅμως νά διαθέτει τό σχετικό ἀποδεικτικό ὑλικό, εἰδικότερα γιά τόν αὐλό¹⁶.

Τό πλούσιο ὑλικό ἀπό τό ἱερό τῆς Σύμης δικαιώνει τόν Η. Huchzermeyer. Αὐλός καί *φόρμιγξ* ἀντιπροσωπεύονται ἰσότημα στήν Κρήτη, γιατί ἐκτός ἀπό τό εἰδῶλιο τοῦ αὐλητῆ εἶχε ἀνατεθεῖ σέ αὐτό τό ἱερό καί εἰδῶλιο *φορμικτοῦ*, τοῦ πρῶμου 7ου αἰ.¹⁷ Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἀναθέτες τῶν δύο εἰδωλίων ἦταν ἄτομα κοινωνικά ἰσότημα καί ὅτι ἡ προσφορά τους ἐπήγαγε ἀπό τό ἴδιο θρησκευτικό συναίσθημα, ἀφοῦ πρόκειται γιά ἔργα πού ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπό τό ἴδιο ὑλικό, ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία ἀναθήματος καί ἔχουν ἀνατεθεῖ στό ἴδιο ἱερό.

Ἀκριβῶς, ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη ἐπικοινωνίας τῶν πιστῶν μέ τό θεῖον ἐπέδαλλε τήν πρῶμη μορφοποίηση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στά ἀναθήματα. Ἡ ἀπουσία τῆς

13. Wegner, *δ.π.* (σημ. 4) 52 κέ. 102 κέ. 129 κέ. 138 κέ. 144 κέ. 152 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Musik und Tanz, ArchHom III U* (1968) U19 κέ. D. Paquette, *L'instrument de musique dans le céramique de la Grèce antique* (1984) 23 κέ.

14. Wegner, *δ.π.* (σημ. 4) 129 κέ. Τοῦ ἴδιου, *δ.π.* U25. A. J. Neubecker, *Altgriechische Musik. Eine Einführung* (1977) 40 κέ.

15. Η. Huchzermeyer, *Aulos und Kithara in der griechischen Musik bis zum Ausgang der klassischen Zeit* (1931) μέ ἀναφορές γιά τήν Κρήτη 16 κέ. 22 κέ. 37 κέ. 42 κέ. Γιά τήν ὀνομασία τῶν ἐγγόρδων ὄργάνων: Wegner, *δ.π.* (σημ. 13) U2, U9 κέ.

16. Β. R. Aign, *Die Geschichte Musikinstrumente des ägäischen Raumes bis um 700 v. Chr.* (1963) 17 κέ. 203 κέ. γιά τόν αὐλό 210 κέ. 294 κέ. 347 κέ. Τήν ἐπιβίωση τῶν ἐγγόρδων ἀπό τόν μινωικό μυκηναϊκό πολιτισμό στόν ἑλληνικό ὑποστήριξε ὁ Ν. Πλάτων, *Μινωική λύρα, στό Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον Γ'* (1966) 208-232 πίν. 67-71. Ἐπιφυλάξεις διατυπῶνε ἡ Ἄ. Δραγώνα - Λατσούδη, *Ἐφημ.* 1977, 86-98, ἰδιαίτερα 93 κέ.

17. *Πρακτ.* 1972, 200 πίν. 189γ. Μεταγενέστερα τοῦ 1972 ἀνασκαφικά δεδομένα συνηγοροῦν γιά τήν ταύτιση τοῦ *φορμικτοῦ* καί μέ θνητή μορφή.

από τη σύγχρονη άγγειογραφία δέν άποτελεί έπιχείρημα για τήν όψιμη χρονολόγηση τών άνθρωπομόρφων ειδώλιων¹⁸. Άγγεία και ειδώλια άνήκουν σέ διαφορετικές κατηγορίες έργων και λόγω της διαφορετικής λειτουργίας τους δέν διέπονται από τούς ίδιους κανόνες μορφοποίησης. Άποδεσμευμένοι από τή χρονική σύνδεση τών πλαστικών μέ τίς ζωγραφιστές μορφές στά άγγεία και για νά προσδιοριστεί σωστά ή καταγωγή τών μουσικών όργάνων, ίσως χρειάζεται νά επανεξεταστεί ή χρονολόγηση όρισμένων ειδώλιων, πού είκονίζουν μουσικούς και χρονολογούνται συλλήβδην στόν ύστερο 8ο ή πρώιμο 7ο αί.¹⁹

Μέ τή χρονολόγηση του άλλητη από τή Σύμη στόν 10ο ή τόν πρώιμο 9ο αί. άποδεικνύεται ότι οι κάτοικοι τής Κρήτης γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν στίς θρησκευτικές τελετές τόν *δίαυλο* στήν πιό κρίσιμη περίοδο τής ιστορίας τους, στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες. Ένα πήλινο ειδώλιο άλλητη από τήν Άγία Τριάδα, πιθανόν του τέλους τής μετανακτορικής περιόδου (Πίν. 2γ)²⁰ άποτελεί τόν συνδυακό κρίκο ανάμεσα στόν άλλητη τής Σύμης και τόν άλλητη τής σαρκοφάγου από τήν Άγία Τριάδα²¹. Δυστυχώς στό πήλινο ειδώλιο έχουν σπάσει οι άκριες του *διαύλου* και δέν γνωρίζομε, άν ό άριστερός βόμβυκας είναι όμοιος μέ τόν δεξιό ή άν είχε στήν άκρη τή χοανοειδή προσθήκη, πού παρουσιάζει ό διπλός αύλος τής σαρκοφάγου και πού γι' αυτό τόν λόγο ταυτίστηκε μέ τόν φρυγικό αύλο τών έλληνικών χρόνων²².

Κατά καλή τύχη ή μηχανική παραμόρφωση στόν άλλητη από τή Σύμη δέν έβλαψε τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αύλου. Φαίνεται καθαρά ότι οι δύο βόμβυκες έχουν τό ίδιο μήκος, αλλά διαφέρουν κατά τήν έλάχιστη μικρότερη διάμετρο του άριστερου (Πίν. 1α) και τή διευρυνένη άκρη του, πού κάμπτεται προς τά πάνω ως πρόσθετο μέλος (Πίν. 2δ). Παρουσιάζει δηλαδή ό *δίαυλος* του ειδώλιου τά τυπικά γνωρίσματα του φρυγικού αύλου, του γνωστού από τίς πηγές *έλύμου*, του όποιου ό άριστερός κατά κανόνα βόμβυκας έπαυξάνεται μέ χοανοειδή προσθήκη από κέρατο βοοειδούς (Ήσ. στή λ. *έγκεραύλης*). Τό σημείο προσαρμογής του πρόσθετου μέλους δέν έχει βέβαια άποδοθεί ούτε και τό χείλος του είναι τόσο ευρύ, όσο σέ μεταγενέστερες παραστάσεις *έλύμων*. Άλλά παρεκκλίσεις αυτού του είδους δέν είναι ούσιώδεις. Όφείλονται στίς τάσεις άφαίρεσης τής πρώιμης έλληνικής τέχνης, πού στάθηκαν άφορμή νά παραλειφθούν και πιό καιρία χαρακτηριστικά του αύλου, όπως π.χ. τά *τρυπήματα* ή τό *ύφάλμιο*.

Δέν θά είχε νά προσθέσει κανείς κάτι καινούργιο για τήν όνομασία, τή μορφή και

18. P.Kranz, *AM* 87, 1972, 4 σμ. 8.

19. Π.χ. βλ. Aign, όπ. 78 IV/5 εικ. 43· 87 V/6 εικ. 51 για ειδώλια άλλητων, πού δέν συζητᾶ τή χρονολόγησή τους. Πρόσθεσε χάλκινο ειδώλιο άλλητη τής Συλλογής Pomerance: J.L.Keith κ. ά., *The Pomerance Collection of Ancient Art* (1966) 79 άρ. 89 και R.Lodge στόν κατάλογο *Small Sculptures in Bronze from the Classical World* (1976) άρ. 7 και άρ. 6 για χάλκινο ειδώλιο άλλητη του Worcester Art Museum.

20. Μουσείο Ήρακλείου άρ. 22419. Ύψ. 0.045 μ. Άδημοσίευτο. Ευχαριστώ τήν Ann d'Agata για τήν άδεια νά άπεικονίσω τό ειδώλιο.

21. Ch. Long, *The Ayia Triada Sarcophagus*, *SMA* 41 (1974) 64-65 πίν. 31 εικ. 87 για τή σωστή σύνδεση τών θραυσμάτων τής σαρκοφάγου.

22. Aign, όπ. (σημ. 16) 47-8· 145-7· 228· 306 II/13 και Fr. Behn, *Musikleben im Altertum und frühen Mittelalter* (1954) 71.

τή λειτουργία του *έλυμου* ύστερα από τό σχετικό πρόσφατο άρθρο τής Annie Bélis²³. Ἡ Α. Bélis ἐξήγησε τήν ἀντινομία ἀνάμεσα στίς παραστάσεις τοῦ *έλυμου*, πού δέν εἶναι παλαιότερες τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., καί τίς σχετικές γραπτές μαρτυρίες, πού χρονολογοῦν τή χρήση του στήν Ἀττική ἀπό τόν 5ο αἰ., μέ τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν υἱοθέτησαν εὐθύς ἐξαρχῆς τή χοανοειδή προσθήκη τοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ. Ἀρκέστηκαν στή μείωση τῆς διαμέτρου τοῦ ἑνός σωλήνα, πού ἐξασφάλιζε βαθύτερη τονική κλίμακα, καί γι' αὐτό δέν διαφέρει ὁ φρυγικός αὐλός ἀπό τόν ἑλληνικό *δίαυλο* στίς παραστάσεις τῶν ἀγγείων.

Ἡ εὐφυής πράγματι ὑπόθεση τῆς Α. Bélis εἶναι πολύ πιθανή, ἀλλά γεννᾶ καί κάποιες ἀπορίες. Ἄν ἡ εἰκόνα τοῦ *έλυμου* δέν διέφερε ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ *δίαυλου*, πῶς ὁ Πausanias μπόρεσε νά χαρακτηρίσει ὡς φρυγικούς τούς αὐλούς πού εἰκονίζονταν στή λάρνακα τοῦ Κυψέλου; (Paus. 5.17-19). Καί ἂν πράγματι οἱ αὐλοί στή λάρνακα τοῦ Κυψέλου εἶχαν τή χαρακτηριστική χοανοειδή προσθήκη τοῦ *έλυμου*, ἔτσι πού εὐκόλα νά ἀναγνωρίζονται, πῶς μπορεῖ νά γίνεται λόγος «d'une hellénisation de l'instrument», δηλαδή τοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ τῆς μινωικῆς Κρήτης, «qui se voit désormais dépourvu de sa corne»²⁴; Μέ τόν αὐλητή ἀπό τή Σύμη ἡ ἱστορική διαδρομή τοῦ αὐλοῦ δέν εἶναι τόσο «χαοτική», ὅσο τήν περιγράφει ἡ Α. Bélis²⁵.

Γενικά ἡ χρήση τοῦ αὐλοῦ ἦταν στήν Κρήτη συνεχῆς ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, ὅπως δείχνουν τά εἰδῶλια ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα (Πίν. 2γ) καί τή Σύμη (Πίν. 1α-β, 2δ). Τό ἴδιο ἴσχυε πιθανότατα καί γιά τήν ἄλλη Ἑλλάδα, ἔστω καί ἂν λείπει τό σχετικό ἀποδεικτικό ὑλικό. Θρησκευτικές ἢ νεκρικές τελετουργίες μέ εὐρύτατη λαϊκή ἐξάπλωση δέν ἐπηρεάζονταν ἀπό ἐθνολογικές ἀνακατατάξεις τοῦ εἴδους πού γνώρισαν οἱ λεγόμενοι σκοτεινοί αἰῶνες²⁶, ὥστε νά παύσει ἡ αὐληση νά συνοδεύει τούς παιάνες. Ἐξάλλου τά καλάμια, δηλαδή, τό πιό συνηθισμένο ὑλικό γιά τήν κατασκευή ἑνός αὐλοῦ²⁷, δέν ἔγιναν ξαφνικά δυσεῦρετα οὔτε ὁ τρόπος τῆς κατασκευῆς τοῦ αὐλοῦ ἀπαιτοῦσε προηγμένη τεχνολογία, ὥστε νά δικαιολογεῖται ἡ διακοπή τῆς χρήσης του στήν κρίσιμη περίοδο τῶν σκοτεινῶν αἰῶνων.

Στήν Κρήτη ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἐπιβίωσε ἀπό τή νεοανακτορική στήν πρωτογεωμετρική ἐποχή καί ὁ τεχνικά βελτιωμένος *δίαυλος*, ὁ γνωστός στά μεταγενέστερα χρόνια ὡς *έλυμος* ἢ φρυγικός αὐλός. Τό μεγάλο χρονικό διάστημα, πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στούς αὐλητές τῆς σαρκοφάγου ἀπό τήν Ἁγία Τριάδα καί ἀπό τή Σύμη, δέν ἐμποδίζει τήν ἱστορική σύνδεση τῶν δύο αὐλῶν, ἀκόμη καί ἂν συνέβαινε νά μήν

23. L'aulos phrygien, RA 1986, 21-40 εἰκ. 1-9. Ὁ φρυγικός αὐλός μέ διευρυμένη προσθήκη καί στούς δύο βόμβυκες ἀπαντᾶται τόν 7ο αἰ. καί σέ παραστάσεις ἔργων τοῦ πολιτισμοῦ Hallstatt: A. Eibner, Musikleben in der Hallstattzeit, στό *Musik in Antike und Neuzeit, Quellen und Studien zur Musikgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart* 1 (1986) 271-318, ἰδιαίτερα 278 κέ. σμ. 10 σέ ἀντίθεση μέ τήν Bélis, 24 σμ. 14.

24. Bélis, ὄπ. 39 πού ἐκ παραδρομῆς προφανῶς κάνει λόγο γιά παραστάσεις *δίαυλου* σέ πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα.

25. Bélis, ὄπ. 40.

26. Βλ. Σύμη I/1, 165 μέ σχετική βιβλιογραφία.

27. W. Boetticher στό *Der Kleine Pauly* 1 (1979) 755 κέ. στή λ. αὐλός, Michaelides, ὄπ. (σμ. 6) 44 κέ.

κρατούσε φρυγικό αυλό ή μορφή του ειδωλίου από την Ἁγία Τριάδα.

Ἐφόσον ὁ βελτιωμένος τεχνικά *δίαυλος* ὑπάρχει σέ περίοδο ἀκμῆς τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ (σαρκοφάγος Ἁγίας Τριάδας) καί ἐπανεμφανίζεται στήν πιό κρίσιμη περίοδο τῆς ἱστορίας τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ (αὐλητής Σύμης), εἶναι ἀπίθανο νά ἐξαφανίστηκε στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα τῆς μετανακτορικής περιόδου. Κατ' ἀκολουθία καί οἱ ἠχητικοί τόνοι μέ τήν ἁρμονία τοῦ προϊστορικοῦ *έλυμον* θά ἐπιβίωσαν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ στήν ἐποχή τοῦ σιδήρου, τουλάχιστον στόν στενό γεωγραφικό χώρο τῆς Κρήτης. Τό ἱερό τῆς Σύμης προσφέρεται ὡς ἰδεώδης χώρος ἀνεύρεσης τοῦ ζητουμένου συνδετικοῦ κρίκου ἀνάμεσα στόν μινωικό καί τόν ἑλληνικό *έλυμο*, γιατί σέ αὐτό τό ἱερό συνεχίστηκαν οἱ ἱεροπραξίες στήν κρίσιμη περίοδο τῶν σκοτεινῶν αἰώνων²⁸ καί ὁ *έλυμος* ἦταν τό κατ' ἔξοχήν μουσικό ὄργανο πού συνόδευε τίς θρησκευτικές τελετουργίες.

Ἀφήνοντας κατά μέρος τό πρόβλημα τῆς πιθανῆς καταγωγῆς τοῦ μινωικοῦ φρυγικοῦ αὐλοῦ ἀπό τόν κυκλαδικό *δίαυλο*²⁹ ἢ τῆς εἰσαγωγῆς του ἀπό τή Φρυγία³⁰, μέ τά συναφή ἀκανθώδη προβλήματα τῶν ἐθνολογικῶν μετακινήσεων, μποροῦμε νά δεχτοῦμε χάρι στά νέα δεδομένα ὅτι στήν Κρήτη τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ὑπῆρχε ἕνας βελτιωμένος τύπος αὐλοῦ καί μία προηγμένη *αὐλητική*. Ἴσως στό ἐθνικό ἐπίθετο κρητικός αὐλός³¹ ὑποφώσκει ἡ ἀνάμνηση τῆς διάδοσης ἀπό τήν Κρήτη στήν ἄλλη Ἑλλάδα αὐτοῦ τοῦ βελτιωμένου μουσικά τύπου αὐλοῦ. Ἴσως ὁ κρητικός ρυθμός (*κρητικόν μέτρον, κρητικόν μέλος*) καί ἡ παράδοση γιά τόν Θαλήτα, πού ὡς ἐκπρόσωπος τῆς αὐλωδίας καί συνθέτης παιάνων ταξίδεψε ἀπό τήν Κρήτη στή Σπάρτη (Πλουτ. Μουσ. 42· Βίοι, Λυκ. 4. Στρ. 10.481), νά ἀπηχοῦν τήν προηγμένη *αὐλητική* τῆς Κρήτης καί τή διάδοσή της στήν ἄλλη Ἑλλάδα. Ὡστόσο πέρα ἀπό τά ἐπισηφαλή συμπεράσματα, στά ὁποία ὁδηγοῦν καμιά φορά οἱ γραπτές πηγές, τά μνημεῖα πού ἀναφέρθηκαν σκιαγραφοῦν γιά τήν Κρήτη τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ρόλο ἀνάλογο μέ αὐτόν, πού ἔπαιξε ἡ Φρυγία στόν 7ο αἰ.³² Δηλαδή ὅτι συνέβαλε στή διάδοση μιᾶς ἐντεχνης αὐλωδίας, πού ἀνανεώθηκε ὕστερα ἀπό τρεῖς αἰῶνες μέ τή βοήθεια τῆς προηγμένης μουσικά αὐλητικῆς τέχνης τῆς Φρυγίας. Ἡ συμβολή τῆς Κρήτης λησμονήθηκε πιθανότατα, γιατί μέ τό νά εἶναι τόσο παλαιά δέν εἶχε τήν τύχη νά ἀπασχολήσει τή διανόηση, ὅπως ἡ χρονικά νεώτερη συμβολή τῆς Φρυγίας.

Πειραιᾶς 1988

28. Βλ. Λεμπέση 1981 ὄπ. (σημ. 5)

29. Aign, ὄπ. (σημ. 16) 145 κέ.

30. Bélis, ὄπ. (σημ. 23) 34 κέ.

31. Michaelides, ὄπ. (σημ. 6) 44.

32. Βλ. Huchzermeyer, ὄπ. (σημ. 15) 35 κέ. Πρὸβλ. Michaelides, ὄπ. (σημ. 6) 42.

ΝΙΚΟΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ;

Κατά τή γνώμη τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (*Πρὸς μαθηματικούς* VII· 129 κ.έ.), ὁ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος ἰσχυρίζεται πὼς τὸν θεῖον λόγον δι' ἀναπνοῆς σπᾶσαντες νοεροὶ γινόμεθα, καὶ ἐν μὲν ὕπνοις ληθαῖοι, κατὰ δὲ ἔγερσιν πάλιν ἐμφρονες. Αὐτόν τόν ὀπωσδήποτε παράδοξο ἰσχυρισμὸ ἐπιχειρεῖ ὁ Σέξτος νά τόν ἐπεξηγήσει μέ τοῦτα τά λόγια: ἐν γὰρ τοῖς ὕπνοις μυσάντων τῶν αἰσθητικῶν πόρων χωρίζεται τῆς πρὸς τὸ περιέχον συμφυΐας ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς, μόνης τῆς κατὰ ἀναπνοὴν προσφύσεως σφισομένης οἶονεὶ τινος ῥίξης, χωρισθεῖς τε ἀποβάλλει ἢν πρότερον εἶχε μνημονικὴν δύναμιν· ἐν δὲ ἐγρηγόρει πάλιν διὰ τῶν αἰσθητικῶν πόρων ὥσπερ διὰ τινων θυρίδων προκύψας καὶ τῶ περιέχοντι συμβαλὼν λογικὴν ἐνδύεται δύναμιν. ὄνπερ οὖν τρόπον οἱ ἀνθρακες πλησιάσαντες τῶ πυρὶ κατ' ἀλλοίωσιν διάπυροι γίνονται, χωρισθέντες δὲ σβέννυνται, οὕτω καὶ ἡ ἐπιξενωθεῖσα τοῖς ἡμετέροις σώμασιν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος μοῖρα κατὰ μὲν τὸν χωρισμὸν σχεδὸν ἄλογος γίνεται, κατὰ δὲ τὴν διὰ τῶν πλείστων πόρων σύμφυσιν ὁμοιοειδῆς τῶ ὄλῳ καθίσταται.

Ἦ Οχι δέβαια μόνον κατὰ τὸν ὕπνον, ἀλλὰ καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι δέν κοιμοῦνται ἐνδέχεται νά ἀποδειχθοῦν (μέ τά ἔργα τους) ἀμέτοχοι τοῦ θεῖου λόγου. Ἦδη στό ἀπ. 1 (Diels - Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* = DK22B1) ὁ Ἡράκλειτος προβαίνει σέ αὐτή τή διάκριση, ὅταν λέγει: «γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροσιν ἐοίκασι [οἱ ἄνθρωποι], πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὀκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὀκως ἔχει. Τοῦς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὀκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὀκωσπερ ὀκόσα εὔδοντες ἐπιλανθάνονται». Ἦ ἀπόφανση αὐτή γιά τὴν ἄρρηκτη σχέση πού ἐπικρατεῖ μεταξύ ὕπνου καὶ ἀπειρίας συνάγεται ἐμμέσως καὶ ἀπό τά DK22B55 καὶ 101α, ὅπου ἡ ὀραση καὶ ἡ ἀκοή (πού, κατὰ κανέναν τρόπο, δέν συνδέονται, ὡς αἰσθήσεις, μέ τὴν κατάσταση τοῦ ὕπνου) σαφῶς ἀναγνωρίζονται ἀπό τὸν Ἡράκλειτο ὡς πρωταρχικῆς σημασίας προϋποθέσεις τῆς γνώσης.

Ἦ Ὄστόσο, ἡ συνεξέταση τῶν παραπάνω χωρίων καὶ ἀποσπασμάτων, ἂν καί, ὀπως ὀλα τά φαινόμενα δείχνουν, προσφέρει κάποιαν ἀσφαλῆ βάση γιά μιά δέβαιη ἐρμηνεία, ἐντούτοις τά πράγματα περιπλέκονται ὅταν κανένας λάβει ὕπ' ὀψη του ὀρισμένα ἄλλα ἀποσπάσματα ἀπό τό *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου. Γιά αὐτόν τόν λόγο, θά πρέπει τώρα νά προχωρήσουμε σέ μίαν ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων, πού δέν θά εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπό μιά στοιχειώδη

«ἐκκαθάριση τοῦ ἐδάφους». Ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ θά εἶναι σύντομη καί θά κατευθυνθεῖ πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν DK22B21 καὶ 75 – πρὸς τὴν ἐρμηνεία δηλαδή τῶν ἀποσπασμάτων ἐκεινῶν πού τό περιεχόμενό τους ἔρχεται φαινομενικῶς σέ ἀντίθεση μέ ὅσα διισχυρίζεται ὁ Ἡράκλειτος στά DK22B1, 55 καὶ 101α, ἀφενός, καί μέ ὅσα συλλαμβάνει διαβάζοντάς τα ὁ Σέξτος, ἀφετέρου.

α. DK22B21 = Κλήμεντος *Στρωματεῖς* III, 21, 1 (II, σ. 205 St.) τί δέ; οὐχί καί Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ Πυθαγόρα τε καὶ τῶ ἐν Γοργία Σωκράτει ἐμπερῶς, ἐν οἷς φησι· *θάνατός ἐστιν ὀκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν, ὀκόσα δὲ εὐδοντες ὑπαρ*¹;

Στά σωζόμενα ἀπό τό *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου ἀποσπάσματα, πούθενά δέν γίνεται λόγος γιά τόν *ὄνειρον* ἢ τό *ὄναρ* – γεγονός τό ὅποιο δέν ἀφήνει περιθώρια νά τεκμηριωθεῖ σέ πραγματικά δεδομένα ἢ ὁποιαδήποτε ταύτιση τῆς καθ' ὕπνον «ὀράσεως» ἢ «ἐπινοίας» μέ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἐν λόγῳ φιλοσόφου γιά τὴν *ἀλήθεια*. Ἀντίθετα, στά σωζόμενα ἀποσπάσματα εἶναι δυνατόν νά ἐπισημανθοῦν πολλές ἐνδείξεις πού ὀδηγοῦν στήν καθ' ὄλα βάσιμη παραδοχή ὅτι ἡ καθ' ὕπνον «ὄρασις» ἢ «ἐπίνοια» οὐδεμίαν σχέση ἔχει μέ αὐτό πού, κατά τόν Ἡράκλειτο, συνιστᾷ τὴν πρὸς τὴν *ἀλήθεια* ὁδὸ. Γιά παράδειγμα, στό DK22B1 ἡ γνώση τοῦ λόγου ἀποκτᾶται μέ τὴν ἀκοή (*καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον*), στό DK22B19 καὶ 34 ἀλί μέ τὴν ἀκοή οἱ ἄνθρωποι φθάνουν στή γνώση καί, ἀντί νά συμμορφωθοῦν σέ αὐτήν, ἀδυνατοῦν νά τὴν διακρίνουν (*ἀκούσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν καὶ ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειναι*), στό DK22B72 οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζονται νά συνομιλοῦν ἢ νά συναναστρέφονται μέ τόν λόγον, χωρὶς νά γίνεται καμία σύνδεση αὐτῶν τῶν συνομιλιῶν ἢ συναναστροφῶν μέ ὁποιαδήποτε καθ' ὕπνον κατάσταση (*ᾧ μάλιστα διηνεκῶς ὀμιλοῦσι λόγῳ <τῶ τὰ ὄλα διοικοῦντι>, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται*) καί στό DK22B101 καὶ 108, ὅπου ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται νά ἔχει μίαν «ἐξομολογητική» στάση, ἢ γνώση γενικά καί ὁ προσδιορισμός τῆς διαφορᾶς τοῦ σοφοῦ ἀπό τὰ πάντα κάθε ἄλλο παρά ἐν ὕπνῳ ὑπονοεῖται ὅτι ἐπιτυγχάνονται (*ἐδιζησάμην ἐμεωυτὸν καὶ ὀκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεις ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφόν ἐστι πάντων κεχωρισμένον*).

Μέ ἀφετηρία τίς διαπιστώσεις αὐτές, καί μέ τὴν παραδοχή ὅτι ὁ Ἡράκλειτος χαρακτηρίζεται *σκοτεινός, μεγαλόφρων, ὑπερόπτης, αἰνικτῆς καὶ ὀχλολοῖδορος*, ἀλλά ποτέ *ἐναντιολόγος* (βλ. Διογένης Λαέρτιος IX, 1 κ.ἐ. καὶ Στράβων XIV 25 σ. 642), νομίζουμε πῶς ἡ ἐρμηνεία τοῦ DK22B21 θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ ὑπό τό φῶς τοῦ DK22B27 (*ἀνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδέ δοκέουσιν*). Σέ αὐτό τό ἀπόσπασμα, μέ σημαντικὴ σαφήνεια, δηλώνεται πῶς κάποιες ἔσχατες ἀλήθειες περιμένουν τοὺς ἀνθρώπους πού πεθαίνουν – ἀλήθειες

1. Υἱοθετοῦμε τὴ γραφὴν *ὑπαρ* ἀντὶ τῆς γραφῆς *ὑπνος* τοῦ χφ τοῦ Κλήμεντος. Γιά τὴν σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία βλ. M. Marcovich, *Heraclitus*, Merida – Venezuela, The Los Andes University Press, 1967, σ. 248.

ὅμως οἱ ὅποιες δὲν καθορίζονται ρητὰ οὔτε εἶναι ὀπωσδήποτε ἀποσυνδεδεμένες ἀπὸ ὃ,τι ἡ συναναστροφή ὀρισμένων ἀνθρώπων, ἐν ζωῇ, μὲ τὸν θεῖον λόγον ἀποκαλύπτει. Ὁ ὕπνος λοιπὸν τῶν εὐδόντων τοῦ DK22B21 μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ὕπαρ, τὴν ἀληθινὴ δηλαδή πραγματικότητα, καὶ ὄχι μὲ τὸ θναρ, μόνον ἂν προεκτείνουμε τὴν ἀνάγνωση πού προτείνεται ἀπὸ τὸν Κλήμεντα γιὰ τὴν πρώτη φράση τοῦ ἀποσπάσματος DK22B21 (*Ἡράκλειτος θάνατον τὴν γένεσιν καλεῖ*) – μὲ ἄλλα λόγια, μόνον ἂν δεχθοῦμε πὼς οἱ ἐγεροθέντες καὶ οἱ εὐδοντες ἀποτελοῦν μεταφορικῆς ἐκφράσεις γιὰ τὴν ὑποδήλωση τῶν ζώντων καὶ τῶν νεκρῶν ἀντίστοιχα². Τό ὅτι τώρα αὐτὰ πού ἐν ζωῇ ὀρέομεν εἶναι θάνατος, πιστεύουμε πὼς εὐκόλα ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου. Τό ὅτι δὲ αὐτὰ πού ἐν θανάτῳ ὀρέομεν εἶναι ὕπαρ, ἀπορρέει εἰδικὰ ἀπὸ τὴν περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς διδασκαλία τοῦ σοφοῦ τῆς Ἐφέσου, ὅπως αὐτὴ ὑπονοεῖται σὲ αὐτό τοῦτο τό DK22B27, στό DK22B24, στό DK22B28, στό DK22B63, στό DK22B96 καὶ ὅπως αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Περὶ ψυχῆς* A2.40 α. 24) καὶ ἀπὸ τὸν Ἀέτιο (IV 7,2). Τέλος, γιὰ τὸν μεταφορικὸ συσχετισμὸ τοῦ ὕπνου μὲ τὸν θάνατον, νομίζουμε ὅτι, στὰ ὄρια αὐτοῦ τοῦ σύντομου ὑπομνήματος, ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνηση μόνον τῶν σχετικῶν χωρίων στὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο (*Ἰλιάς*, Ξ231 καὶ *Θεογονία* 756).

6. DK22B75 = Marcus Antoninus VI 42 *τοὺς καθεύδοντας οἶμαι ὁ Ἡράκλειτος*³ *ἐργάτας εἶναι λέγει καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.*

Σὲ αὐτὸ τό ἀπόσπασμα, ἡ ἀντίφαση μὲ τὰ DK22B1, 55 καὶ 101α εἶναι ἐπίσης φαινομενικὴ, γιὰτί τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἐδῶ ὁ Ἡράκλειτος ἀναφέρεται στὴν *κατὰ λόγον* πράξη τῶν ἀνθρώπων – ὁπότε καὶ οἱ *καθεύδοντες* θὰ ἦταν δυνατόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀναζητοῦντες ἢ κατέχοντες τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἴδιος ὁ Marcus Antoninus ἀποκλείει αὐτὴν τὴν ἐρμηνεῖα στὸ εἰσαγωγικὸ γιὰ τό DK22B75 σχόλιό του, ὅπου λέγει: «πάντες εἰς ἐν ἀποτέλεσμα συνεργοῦμεν, οἱ μὲν εἰδότως καὶ παρακολουθητικῶς, οἱ δὲ ἀνεπιστάτως... ἄλλος δὲ κατ' ἄλλο συνεργεῖ». Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡράκλειτος, τοῦλάχιστον σὲ τρία ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *περὶ φύσεως* σύγγραμμά του, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς ὑποτιμᾷ τὴ «γνώση» πού ἀποκτᾶται κατὰ τύχην ἢ ἐν ὕπνῳ, θεωρώντας τὴν ἀπατηλὴ καὶ μερικὴ (DK22B47: «μὴ εἰκὴ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλώμεθα», DK22B73: «οὐ δεῖ ὡσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν· καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν», DK22B89: τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον *εἰς ἴδιον* ἀποστρέφεισθαι»). Ἐπομένως, αὐτὴ ἡ «γνώση» σὲ τίποτε δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ διακόσμηση (*διακόσμησις*) καὶ τὴν εὐτακτὴ κίνηση τῶν πάντων (*ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσθεννύμενον μέτρα*) – διαδικασίες πού ὑπόκεινται ἀπολύτως εἴτε στὸν λόγον τοῦ DK22B1 (*γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε*) εἴτε στὴν *δίκη* ἢ *ἔριδα* καὶ τὸ *χρεῶν* τοῦ DK22B80 (*γινομένα πάντα κατ' ἔριν*

2. Βλ. καὶ DK22B63, ὅπου ἡ ἐκφραση *ἐγεῖρτι γίνεσθαι* ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ *ἐγείρεσθαι*, πού σημαίνει ἐδῶ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν θάνατο στὴ ζωὴ.

3. «Der Austausch der Stoffe geht auch ohne unsern Willen nachts vor sich. So bleiben wir mit dem κόσμος in Verbindung. Freilich οἶμαι! Vgl. auch Reinhardt *Parmenides* S. 195 Anm». [Σχόλιο τοῦ Diels στό DK22B75].

καὶ χρεών), σέ ἀρχές δηλαδή πού, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, κατά τόν Ἡράκλειτο ὑπερβαίνουν καί, συνάμα, καθορίζουν τόν ἄνθρωπο. Τό μόνο πού ὁ ἄνθρωπος ἔχει τή δυνατότητα νά πράξει εἶναι νά «παρακολουθήσει» ὁ,τι συνιστᾶ τόν συμπαντικό κανόνα, ἐγκαταλείποντας ὁ,τι συνιστᾶ τήν ἀπατηλή καί μερική «γνώση»: «διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῷ <ξυνῶ, τουτέστι τῷ> κοινῷ· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν» (= DK22B2). Μιά παρόμοια σκέψη ἐμπεριέχεται καί στό DK22B89, ὅπου μάλιστα οἱ ἀποκλειόμενοι ἀπό τόν ἕνα καὶ κοινὸν κόσμον δέν εἶναι οὔτε οἱ ἀξύνετοι τοῦ DK22B1, οὔτε οἱ πολλοὶ τοῦ DK22B29, ἀλλὰ οἱ κοιμώμενοι: «τοῖς ἐγρηγοροῦσιν ἕνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται».

Ἐπομένει νά διερευνηθεῖ τó μέ ποιόν τρόπο θά ἦταν δυνατόν ὁ Ἡράκλειτος νά ἀποφανθεῖ πῶς οἱ *καθεύδοντες* συνεργοῦν στά *ἐν τῷ κόσμῳ γινόμενα* – μέ ἄλλα λόγια, τó ἄν εὐσταθεῖ τó εἰσαγωγικό σχόλιο πού διατυπώνει ὁ Marcus Antoninus. Νομίζουμε πῶς στά σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπό τó *περὶ φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, καί εἰδικά σέ αὐτά ὅπου περιέχεται ἕνα τμήμα τῆς *περὶ τῶν ἐναντίων* διδασκαλίας του, μπορεῖ κανεὶς νά ἀναζητήσει τήν ἀπάντησι.

Κατ' ἀρχάς, θά πρέπει νά κάνουμε τή διαπίστωση ὅτι ὁ Ἡράκλειτος, στοὺς δύο πόλους τῶν διαφόρων ζευγῶν τῶν *ἐναντίων*, δέν τοποθετεῖ πάντα ἐνεργητικῶς ἀντίθετα στοιχεῖα (ὅπως εἶναι, λ.χ., τó *συνᾶδον* καί τó *διᾶδον*, *ἡμέρη* καί *εὐφρόνη*, *χειμῶν* καί *θέρος*, *κόρος* καί *λιμός*), ἀλλὰ καί παθητικά (ὅπως εἶναι, λ.χ., ὁ *πόλεμος* καί ἡ *εἰρήνη*, *ζῶν* καί *τεθνηκός*, *κάματος* καί *ἀνάπαισις*). Σέ αὐτὴν τή δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγεται καί τó ἀντιθετικό ζεῦγος *ἐγρηγορός* καί *καθεύδον*, τó ὁποῖο ρητᾶ ἀναφέρεται στό DK22B88, ὅπου θεωρεῖται *ταυτό*, μέ τήν Ἡρακλείτεια ἔννοια τῆς ὑποκείμενης σέ ὅλα τὰ *ἐναντία* «ἐνότητος». Ἡ ἀέναη μετάπτωσι τοῦ καθενὸς ἀπό αὐτά τὰ στοιχεῖα στό ἀντίθετό του, τὰ καθιστᾶ ὅλα ἰσοτίμους συντελεστές τῆς *ἐλλογῆς* μεταβολῆς, στήν ὁποία ὑπόκεινται τὰ πάντα.

Ἡ, ἀπό ὅλα τὰ παραπάνω, ἀποδεδειγμένη ἐπιμονή τοῦ Ἡρακλείτου στήν ἀνωτερότητα τῆς *ἐν ἐγρηγόρσει* ἀποκτημένης ἀλήθειας γιά τὰ πάντα, καί ἡ συνταύτισι τῆς *ἐν ὑπνῷ* ἀποκτημένης ἀλήθειας μέ τήν ἐξ ὀρισμοῦ κατώτερη *ἰδίαν φρόνησιν*, εἶναι δυνατόν νά κατανοηθοῦν καλύτερα ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ σοφός τῆς Ἐφέσου – αὐτός ὁ «gewaltigste der griechischen Weisen»⁴ – εἶχε τή συνήθεια νά στρέφεται ἐναντίον ἐκείνων πού γνώριζαν νά λένε *ψεύδεια πολλὰ ἐτύμοισιν ὁμοῖα* (Ἡσιόδου *Θεο-*

4. Hofmannsthal, *Gesammelte Werke*, 1934, vol. III, part III, σ. 149.

γονία 27) και νά τούς επιτιμᾶ είτε για κάποιον συγκεκριμένο λόγο είτε αορίστως⁵. Ὡστόσο, στά σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπό τό *περί φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, ὑπάρχουν και ἐπιτιμήσεις οἱ ὁποῖες δέν στρέφονται ἐναντίον συγκεκριμένων ἐκπροσώπων τῆς ποιητικῆς ἢ τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, ἀλλά πού εἶναι διατυπωμένες γενικῶς και ἀορίστως για κάποιους, θά λέγαμε, μὴ κοινωνούς τοῦ λόγου⁶. Σέ αὐτές τίς διατυπωμένες γενικῶς και ἀορίστως ἐπιτιμήσεις – οἱ ὁποῖες, πολλές φορές, εἶναι λανθάνουσες – εἶναι κάποτε δυνατόν νά διακρίνει κανεῖς ποιό εἶναι τό πρόσωπο ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφονται, κατά πᾶσαν πιθανότητα. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἰσχύει και για τήν ομάδα ἐκείνην τῶν φθεγμάτων τοῦ Ἡρακλείτου ὅπου ἐπιτιμᾶται ἢ ἐν ὕπνῳ ἀποκτημένη για τά πάντα ἀλήθεια.

Ὁ πιθανότερος, λοιπόν, «παραλήπτης» τῶν ἐπιτιμήσεων πού περιέχονται σέ αὐτήν τήν τελευταία ομάδα τῶν φθεγμάτων τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι, κατά τή γνώμη μας, ὁ Ἐπιμενίδης ὁ Κρής. Ἡ γνώμη αὐτή θεμελιώνεται σέ πέντε λόγους: 1. Στό ὅτι ἡ ἀκμή τοῦ Ἡρακλείτου τοποθετεῖται γύρω στά 500 π.Χ. – γεγονός πού ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε βάσιμα πῶς ὁ Ἐπιμενίδης ἦταν γνωστός σέ αὐτόν ἀπό τή μεγάλη φήμη πού ἀπέκτησε μέ τόν «καθαρισμό» τῶν Ἀθηνῶν ἀπό τό *κυλώνειον ἄγος*, είτε αὐτός ἐγινε στά 596 - 593 π.Χ., ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Διογένης Λαέρτιος (I, 110), είτε δέκα ἐτη *πρὸ τῶν Περσικῶν*, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πλάτων (*Νόμοι* I, 642D)⁷. 2. Στό ὅτι ὁ Ἐπιμενίδης, σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ Μάξιμου Τύριου, «...ἦν δεινός τά θεῖα... Ταῦτα οὐ μαθῶν, ἀλλ' ὕπνον αὐτῷ διηγείτο μακρόν και ὄνειρον διδάσκαλον» (c. 38 = σ. 439, 14 Habein = c. 22, σ. 224 Dan.). 3. Στό ὅτι ὁ δεύτερος κατά σειράν «παραλήπτης» αὐτῶν τῶν ἐπιτιμήσεων, δηλαδή ὁ Ἡσίοδος, ἀποκλείεται, διότι στήν μέν *Θεογονία* ὁ ἴδιος ἀποκαλύπτει ὅτι τόν δίδαξαν οἱ Μοῦσες ἐκεῖ πού ἔδωκε τά πρόδάτα του στόν Ἐλικῶνα, ἐνῶ στό *Ἔργα και Ἡμέραι* ἔχουμε μίαν τυπική ἐπίκληση τῶν Μουσῶν – ὅπως ὅποτε ὅμως, και στίς δύο περιπτώσεις, ὁ Ἡσίοδος δέν διανοητίζεται ρητά ὅτι ἀπέκτησε κάποια ἀπό τίς γνώσεις του ἐν ὕπνῳ. 4. Στό ὅτι σέ δύο ἄλλα ἀποσπάσματα ἀπό τό *περί φύσεως* σύγγραμμα τοῦ Ἡρακλείτου, στό DK22B5 (*καθαίρονται δ' ἄλλῳ αἵματι μαινόμενοι οἶον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαινεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτόν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. και τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὄκοιον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὐ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἴτινές εἰσι*) και στό DK22B14 (*νυκτιπόλοις, μάγοις, θάκχοις, λήναις, μύσαις*: τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον [ὁ Ἡράκλειτος], τούτοις μαντεύεται τό πῦρ: *τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωσὶ μειννται*), ἐνυπάρχουν στοιχεῖα τά ὁποῖα εὐκολα ἀνακαλοῦν στή μνήμη κυρίαρχες στιγμές ἀπό τήν παραδιδόμενη δραστηριότητα τοῦ Ἐπιμενίδου⁸. 5. Στό ὅτι ὁ Ξενοφά-

5. Βλ. DK22B40, 42 και 106.

6. Βλ. DK22B15, 17, 34, 51, 72, 104 και 107.

7. Στό *A History of Greek Religion* (σ. 203) ὁ Μ. Ρ. Nilsson γράφει: «Ὁ πιό φημισμένος ἀπό ὅλους τούς θαυματουργούς, προφήτες και ἐξιλαστικούς ἱερεῖς εἶναι ὁ Ἐπιμενίδης ὁ Κρής. Πρόκειται ἀσφαλῶς για ἱστορικό πρόσωπο, ἀλλά ὁ θρύλος ἔχει ὑφάνει τά δίκτυα γύρω του, και αὐτό ἔχει δημιουργήσει ἀνεπίλυτα προβλήματα».

8. Σύμφωνα μέ τόν Διογένη τόν Λαέρτιο, ὁ Ἐπιμενίδης *ἐκάθηρεν* τήν Ἀθήνα θυσιάζοντας στοὺς τοπικούς θεοὺς μαῦρα και λευκά πρόδατα, ἐνῶ, κατ' ἄλλους, *ἐκάθηρεν* τήν πόλη θυσιάζοντας δύο *νεανίας*, τόν Κρατίνο και τόν Κτησίβιο (I, 110 κ.έ.). Σύμφωνα δέ μέ τόν Πausανία,

νης ὁ Κολοφώνιος, ὁ ὁποῖος ἦταν λίγο προγενέστερος τοῦ Ἡρακλείτου καί τοῦ ὁποῖου ἡ *πολυμαθίη* ἐπικρίνεται στό DK22B40, ἀσχολήθηκε μέ τόν Ἐπιμενίδη – γεγονός πού ὑποδηλώνεται στό DK21B20: «ὡς δὲ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος ἀκηκοέναι φησί, *τέτταρα πρὸς τοῖς πενήκοντα καὶ ἑκατόν* (sc. ἔτη βιώναι Ἐπιμενίδην)».

ὁ Ἐπιμενίδης *πόλεις ἐκάθηρεν ἄλλας τε καὶ τὴν Ἀθηναίων* (I 14, 4) – γεγονός τό ὁποῖον, ἂν ἀληθεύει, θά εἶχε καταστήσει τὴ φήμη του ἀκόμα μεγαλύτερη, ὥστε νά ἐνισχύεται ἡ πιθανότητα νά τόν εἶχε ἀκουστά ὁ Ἡράκλειτος καὶ αὐτόν νά εἶχε κατὰ νοῦν στό DK22B5. Ὅσο γιὰ τόν πιθανό συσχετισμὸ τῶν *μάντεων* καὶ τῶν *κατ' ἀνθρώπους νομιζομένων μυστηρίων* τοῦ DK22B14 μέ τόν Ἐπιμενίδη, εἶναι δυνατόν νά παρατεθοῦν ἐδῶ οἱ μαρτυρίες τοῦ Διογένηος Λαερτίου (I, 114: «*λέγουσι δὲ τινες* ὅτι Κρήτες αὐτῷ θύουσιν ὡς θεῷ· φασὶ γὰρ καὶ *προγνωστικώτατον* γεγονέναι. ἰδόντα γοῦν τὴν Μουνηχίαν παρ' Ἀθηναίους ἀγνοεῖν φάναι αὐτούς, ὅσων *κακῶν* αἴτιον ἔσται τοῦτο τὸ χωρίον αὐτοῖς· ἐπεὶ καὶ τοῖς ὁδοῦσιν αὐτὸ διαφορῆσαι. ταῦτα ἔλεγεν τοσοῦτοις πρότερον χρόνοις. λέγεται δὲ ὡς καὶ πρῶτος αὐτὸν Αἰακὸν λέγοι καὶ Λακεδαιμονίοις προείποι τὴν ὑπὸ Ἀρκάδων ἄλωσιν προσπορηθῆναί τε πολλάκις ἀναβεβιωκέναι»), τοῦ Πλάτωνος (*Νόμοι* I 642 D: «τῆδε γὰρ ἴσως ἀκήκοας, ὡς Ἐπιμενίδης γέγονεν ἀνὴρ θεῖος, ὃς ἦν ἡμῖν οἰκείος, ἔλθῶν δὲ πρὸ τῶν Περσικῶν δέκα ἔτεσιν πρότερον παρ' ἡμᾶς κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ μαντείαν θυσίας τε ἐθύσατό τις, ἃς ὁ θεὸς ἀνείλεν, καὶ δὴ καὶ φοβουμένων τὸν Περσικὸν Ἀθηναίων στόλον εἶπεν, ὅτι δέκα μὲν ἐτῶν οὐχ ἤξουσιν, ὅταν δὲ ἔλθωσιν, ἀπαλλαγῆσονται πράξαντες οὐδέν ὧν ἠλπίζον παθόντες τε ἢ δρᾶσαντες πλείω κακά»), τῆς Σούδας («Ἐπιμενίδης Φαίστου ἢ Δωσιάδου ἢ Ἀγισάρχου υἱὸς καὶ μητρὸς Βλάστας, Κρής ἀπὸ Κνωσοῦ ἐποποιός... ἔγραψε δὲ πολλὰ ἐπικῶς καὶ καταλογάδην μυστήριά τινα καὶ καθαρμῶν καὶ ἄλλα αἰνιγματώδη») καὶ τοῦ Πλουτάρχου (*Σόλων* 12: «οὕτω δὴ μετὰπεμπος αὐτοῖς [ἐνν. τοῖς Ἀθηναίοις] ἦκεν ἐκ Κρήτης Ἐπιμενίδης ὁ Φαίστιος, ὃν ἔδομον ἐν τοῖς σοφοῖς καταριθμοῦσιν ἐνιοὶ τῶν οὐ προσιεμένων τὸν Περιάνδρον. ἐδόκει δὲ τις εἶναι θεοφιλῆς καὶ σοφὸς περὶ τὰ θεῖα, τὴν ἐνθουσιαστικὴν καὶ τελεστικὴν σοφίαν»).

DE TRIBUS PLATONIS CRITIAE CODICIBUS

Edituro *Critiam*, cui Plato noluit summam imponere manum, codices septendecim praesto sunt, neglecto Urbinate gr. 29 (fol. 166r - 175r), quem saeculo XVII ex editione quadam prelis impressa descriptum esse, ut non pro certo adfirmaveris, ita veri simillimum videtur¹. Ex tota librorum multitudine plerosque, utpote interpolatae memoriae noxios vel e superstitibus manantes, indignos esse qui conferantur sponte patet, ideoque, *Critiae* recensendo siquis operam collocare instituerit, satis sibi sit, eis quae ad codicum omnium inter se cognitionem pertinent omissis, libros antiquiores praestantioresque, Parisinum dico et Vindobonensem, denuo conferre et dialogi semitractati textum ad horum codicum scripturam, quoad fieri possit, reducere². At praestantia librorum A F, qui tamquam recensionis fundamenta sunt adhibendi, noviciorum

---

1. Quo de libro, manu Iosephi Cretensis exarato (C. Stornajolo, *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae*, 1895, 36), fusius agere opus non est: M. Wohrab, *Jahrb. f. class. Phil., Suppl. XV*, 1887, 680; cf. Alline (*infra* [n. 2], 308, n. 2: «les *Urbinates* 28, 29, 30 (i)... ont peut-être été copiés sur l'édition Aldine»); L.A. Post, *The Vatican Plato and its Relations*, 1935, 75. – Ad textum constituendum nihil adfert Scorialensis Ψ-I-1 (419), anno 1462 scriptus (S. Lambros, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 4, 1907, 316), quippe qui non *Critiae* minimam partem praebeat (fol. 196-7 = «Cleinias», fort. Critias»: E. Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial*, 1848, 409), sed *Axiochi* («Cleinias is another name for Ax. as in Z and Laur. z»: Post, 82). Cf. G. de Andrès, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial III*, 1967, 1f.; usque ad fol. 207v scriptus est liber a Demetrio Tribola (A. Diller, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, 1983, 258). Non aliter est iudicandum de Vossiano gr. Q 54 (Wilson [*infra*, n. 2], no. 60), saeculo XV vel XVI exarato, qui cum variorum Platonis scriptorum tum *Critiae* excerpta servet perbrevia (fol. 451): K.A. de Meyier, *Bibliotheca Universitatis Leidensis, Codices Vossiani et Miscellanei*, 1955, 172.

2. «Im Kritias kommt man mit A F gut aus»: Wilamowitz, *Platon, Beilagen und Textkritik*², 1920, 393. Viam aperuere J.C. Chr. Schneideri, viri de *Critia* edendo egregie meriti, dissertationes anno 1855 in publicum emissae: (a) *Index lectionum in Universitate Vratislaviensi per hiemem a MDCLV habendarum*, (b) *Diem natalem Regis... Friderici Guillemi IV celebrandum... indicit C.E. Chr.S.* (cf. H. Herter, *Rhein. Mus.* 92, 1944, 243). – Codices phototypice depictos inspexi et, quantum fieri poterat, siglo a Post adhibito (65-92) unumquemque insignivi; adieci notas numerorum elenchi perutilis quem conegessit N. Wilson: «A List of Plato Manuscripts», *Scriptorium* 16, 1962, 387-395. Ad textus platonici quae dicitur historiam pertinent: H. Alline, *Histoire du texte de Platon*, 1915; H. Erbse, in *Geschichte der Textüberlieferung*, 1961, 258ff.; G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*², 1952, 247ff.; M. Schanz, *Ueber den Platocodex der Markusbibliothek in Venedig*, 1877; M. Sicherl, *Jahrb.d.österr. Byz. Gesellschaft* 15, 1966, 201ff. (= [A. Harlfinger], *Griech. Kodikologie und Textüberlieferung*, 1980, 535ff.); Wilamowitz, 324ff.; Wohrab, 611ff.

pretium ad nihilum redigere nequit, cum inde fructus, exiguus quidem sed haud spernendus, percipi possit: quamquam perraro fit ut recentiores soli lectionem veram exhibeant et textui perturbato locisque vitiis manifestis laborantibus subveniant, gregarios perscrutando nonnullas alicuius momenti lectiones facile reperias, quas a coniectura tantummodo felici originem trahere optimo iure abstinere quin sumas; praeterea, cum nemo adhuc, librorum omnium lectionibus accurate exscriptis, uniuscuiusque codicis cum ceteris cognationem plane statuerit, textus traditi historiam fundamentis solidis latisque carere non est cur ambigas³. Quae cum ita sint, quaerenti mihi quidnam collegae humanissimo studiorumque ad renascentis Graeciae litteras pertinentium paene coryphaeo dono donarem visum est ab re non fore textus *Critiae* fortunas aliquatenus repetere, ita ut, recensitis testibus duobus cum A modo quodam cohaerentibus, non solum lectiones varias quae per se consideratione dignae sunt sed etiam vitia excuterem quae certis vestigiis nonnumquam ad sinceram nos memoriam revocant. Ut ne minutias quidem orthographicas silentio praetermitterem eo adductus sum quod huiusce generis quisquiliae ad librariorum indolem cognoscendam aliquotiens usui sunt⁴.

Dialogi nostri codices adhuc innotuere hi:

1. Ambrosianus gr. 316 (E 113 sup.), chartaceus, 279 x 204: Platonis Gorgias, Io, Hippias maior, Hippias minor, Critias (fol. 79r-88v), Meno, Aeschinis orationes et epistulae. Codex, manu Ioannis Rhosi Cretensis anno 1482 exaratus, fuit Georgii Alexandrini.

A. Martini-D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, 1906, 361-2; Wilson, no. 79; Post, 70; A. Diller, *Illinois Class. St.* 4, 1979, 53 (= *Studies*, 238).

---

3. «... per vergogna della filologia, i codici di Platone sono noti imperfettamente: a che darsi tanta fatica con apografi?»: Pasquali, 253. Quod erat Wilamowitzio in votis (337: «Aber zu wünschen bleibt immer noch eine Ausgabe, die uns die Ueberlieferung vollständig bietet, aus den Handschriften und den Zitaten, wo auch noch mancherlei zu tun ist...») nondum effectum est; cum lectiones memoratu dignas in recentioribus latere consentaneum sit, «ist der moderne Herausgeber verpflichtet, alle Varianten solcher Zeugen auf ihren Wert zu prüfen» (Erbse, 261). Quod ad librorum affinitates spectat, «on doit établir pour chaque dialogue un groupement particulier»: Alline, 313. – Ut hoc consilium exsequeretur, viro κρηταγενει aliquid donaturus, eo magis adductus sum quod narrationem de Atlantidis ortu interituque in Cretae historia fabulari radices capere non desunt qui contendunt: «... πιστώως άντεκατοπτρίσθη εις την διήγησιν του πολιτισμου των κατοικων της Ατλαντίδος ο μινωϊκός κόσμος, ό όποϊός τόσον αίφνιδίως και παραδόξως έξηφανίσθη» (N. Platon, *Ζάγκος*, 1974, 310); vide sis J. V. Luce, *The End of Atlantis*, 1969, 28ff.; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy V*, 1978, 248f. Contra, C. Gill, *Plato: The Atlantis Story*, 1980, VIII f.; P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir*, 1981, 340f.

4. Tota codicum varietate nixus, lectiones A Mu Mo communes siglo p, consensum vero Mu Mo littera q notavi. Quod ad vitiorum q originem attinet, Georgium Valla minore quam debebat diligentia A usum esse exemplari mihi persuasum habeo: praeter voces nihili, velut πάρορηθος (110 e1) vel κατάμορρόθος (118 b2), contempleris velim scholia Mu marginalia plerumque cum scholiis A adamussim congruentia, necnon spatii relicti signum (108 d8) ambobus libris commune; unde orta sit vox έπιθειν (121 c1), accisa in A folii 151 pars satis superque docet.

2. Ambrosianus gr. 329 (F 19 sup.), chartaceus, 144x108: Excerpta cum e Platonis dialogis epistulisque (Crit. 109 b1-c4: fol. 237r-237v) tum e Plotini et Procli operibus. Scriptus est liber a Marsilio Ficino.

Martini-Bassi, 376; Wilson, no. 80; Post, 70-1; M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 61.

3. Angelicus gr. 101 (C.1.7), membranaceus (inde a fol. 383 chartaceus), 235x205: Platonis Gorgias, init., Meno, Critias (fol. 17v-26r), Minos, Respublica, Hippias maior, Hippias minor, Phaedrus, Leges, Alcibiades secundus, Albini Praefatio, Theonis Smyrnaei Mathematica, Alcinoi λόγος διδασκαλικός, Plutarchi De musica. Codex, a duobus librariis exaratus, quorum alter saec. fortasse XV fol. 1-153 scripsit, fuit Aegidii de Viterbo. – [v Bekker, Ang B Schneider].

P. Franchi de' Cavalieri, *St.it.fil.class.* 4, 1896, 140-1 (= C. Samberger, *Catalogi codicum graecorum* II, 1968, 154-5); Wilson, no. 161; Post, 37; T. W. Allen, *Class. Review* 3, 1899, 347, no. 30; J. Whitakker, *Scriptorium* 31, 1977, 228-31.

a 4. Laurentianus LIX.1, bombycinus, f^o: Diogenis Laertii Vita Platonis, Albini Praefatio, Theonis Mathematica, Alcinoi λόγος, Plutarchi De musica, Platonis tetralogiae I-III, Pythagorae Carmen aureum, Timaei Locri Epitome, Epitome libelli Plurarchi De animae procreatione, Platonis Timaeus, tetralogiae IV-VII, Spuria, Clitopho, Respublica, Critias (fol. 423r-427v), tetralogia IX, Definitiones. Codicem, qui ex libris omnia Platonis opera continentibus antiquissimus est, saeculo XV scriptum esse constat fuisseque Marsilii Ficini (R. Marcel, *Marsile Ficin*, 1958, 254); emit anno 1492 Ioannes Lascaris «Candie insule Crete», agens nomine ac vice Laurentii de Medicis. – [a Stallbaum, z Bekker, Flor. A Schneider].

A. M. Bandini, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae* II, 1770, 487; Wilson, no. 22; Post, 36f.; E. Legrand, *Bibliographie Hellénique* II, 1885, 326; Wohlrab, 666-7; Sicherl, 225; Diller, *Studies*, 257.

x 5. Laurentianus LXXXV.7, membranaceus, f^o: Platonis Gorgias, Meno, tetralogiae VII-VIII (Critias: fol. 215r-224v), Minos. Codex, anno 1420 a Gerardo Patrensi exaratus, fuit Marsilii Ficini. – [x Stallbaum, b Bekker, Flor. R Schneider].

Bandini III 254; Wilson, no. 34; Post, 68; Schanz, 105f.; J. Burnet, *Class. Review* 19, 1905, 99f.; E. R. Dodds, *Plato: Gorgias*, 1959, 45; M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 59; N. Wilson, *Rev. hist. text.* 4, 1974, 139ff.; [J. Glénisson-J. Bompaire-J. Irigoien], *La paléographie grecque et byzantine*, 1977, 539f.

c 6. Laurentianus LXXXV.9, membranaceus, f^o, continet cum Pythagorae Carmen aureum, Alcinoi λόγον, Theonis Mathematica, Diogenis Vitam, Albini Praefationem, Platonis tetralogias I-VII, Spuria, Clitophontem et Rempublicam, Timaei et Plutarchi libellos, Platonis Timaeum, Critiam (fol. 284v-287v) et tetralogiam IX, tum aliorum scripta. Saeculo XV (non XIII: Wohlrab, 669) scriptum esse constat. – [c Stallbaum, Flor. C Schneider].

Bandini, III 265; Wilson, no. 35; Post, 66; E. Hiller, *Herm.* 10, 1876, 325f.; Alline, 207; A.

Diller, *Scriptorium* 8, 1954, 126 (= *Studies*, 386); M. Sicherl, *Scriptorium* 16, 1962, 51.

- o 7. Laurentianus C.S. 180, membranaceus, 390x270, saec. XV, continet Pythagorae Carmen aureum, Timaei Locri Epitomen, Epitomen libelli Plutarchi de animae procreatione, Platonis Timaeum, tetralogias IV-VI, Critiam (fol. 152r-157r), tetralogiam IX et Definitiones.
- E. Rostagno - N. Festa, *St. it. fil. class.* 1, 1893, 168; Wilson, no 45; Post, 68; Schanz, 60ff.
- M 8. Malatestianus D 28.4, bombycinus, f^o: Platonis tetralogiae I-VII, Spuria, Clitopho, Timaeus, Critias (fol. 334r-338r), Minos, Respublica. Codex, saeculo XIII vel XIV (non XII: Rostagno, Alline, Chambry [cf. Post, 56]) adsignandus, fuit Ioannis di Marco da Rimini.
- R. Zazzeri, *Su i codici e libri a stampa della Bibliotheca Malatestiana di Cesena*, 1887, 236-8; Wilson, no. 8; Post, 66; Schanz, 56f., *Studien zur Geschichte des platonischen Textes*, 1874, 67f.; L. Campbell, *Journ. Phil.* 9, 1882, 195ff., Wohlrab, 666; O. Immisch, *Philol. Studien zu Plato* II, 1903, 67; Alline, 289; E. Chambry, *Platon* VI, p. CXLIII; Dodds (ad no. 5), 49.
- E 9. Marcianus Z 184 (326), membranaceus. f^o: Platonis Eryxias, tetralogiae I-IX (Critias: fol. 355v-360r), Spuria praeter Axiochum, Timaei Locri Epitome, Epitome libelli Plutarchi de animae procreatione. Liber, iussu Bessarionis ab Ioanne Rhoso exaratus, fuit Marsilii Ficini. – [Ξ Bekker, Ven B Schneider].
- A. M. Zanetti - D. Bongiovanni, *Graeca D. Marci Bibliotheca codicum manuscriptorum per titulos congesta*, 1740, 106; Wilson, no. 224; Post, 40f.; A. Jordan, *Herm.* 12, 1887, 170-1; Wohlrab, 686-7; Alline, 307-8; A. Diller, *Scriptorium* 8, 1954, 126 (= *Studies*, 386); Sicherl, 225.
- N 10. Marcianus Z 187 (742), membranaceus, q^o: Platonis Respublica, Timaeus, Timaei Locri Epitome, Plutarchi De animae procreatione in Timaeo Platonis, Platonis Critias (fol. 154r-159v), tetralogia IX. Librum scripsit posteaque correxit Bessario card.
- Zanetti - Bongiovanni, 107; Wilson, no. 227; Post, 39f.; A. Jordan, *Herm.* 13, 1878, 475; Wohlrab, 689.
- S 11. Marcianus Z 189, bombycinus, f^o: Diogenis Laertii Vita Platonis, Albini Praefatio, Platonis tetralogiae I-II, Parmenides, Gorgias, Meno, Hippias maior, Symposium, Timaeus, Alcidiades I et II, Spuria (praeter Eryxiam), Hippias minor, Menexenus, Io, Clitopho, Phaedrus, Critias (fol. 286v-292v), Philebus, Hipparchus, Amatores, tetralogia V, Euthydemus, Protagoras, Eryxias, Definitiones. Liber, saeculo XIV exaratus, fuit Bessarionis. – [Σ Bekker, Ven a Stallbaum].
- Zanetti-Bongiovanni, 107-8; Wilson, no. 229; Post, 58; M. Schanz, *Philol.* 35, 1876, 658ff.; Wohlrab, 690-1; Alline, 243; Erbse, 262; Sicherl, 217; Carlini [infra, n. 14], 165.

- Mo 12. Monacensis gr. 514, chartaceus: Platonis Gorgias, Phaedo, scholia e Marciano Z 542 (T Greene) descripta, Critias (fol. 115r-125r), Minos, De iusto, Definitiones. Codex a pluribus scriptoribus saeculo XV exaratus est.
- I. Hardt, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae Regiae Bavaricae* V, 1812, 262f.; Wilson, no. 102; Post, 89; Schanz, 67; Wohlrab, 711.
- Mu 13. Mutinensis 89 (Q.5.18), chartaceus, 232x165: Platonis Critias (fol. 2r-15v), Timaeus, Minos, De iusto, Definitiones. Codex a Georgio Valla exaratus fuit Alberti Pii principis Carpensis.
- V. Puntoni, *St. it. fil. class.* 4, 1896, 444 (= C. Samberger, *Catalogi codicum graecorum* I, 1965, 360); Wilson, no. 91; Post, 71; A. Jordan, *Herm.* 13, 1878, 473; A. Diller, *Class. Phil.* 59, 1964, 271 (= *Studies*, 350).
- A 14. Parisinus gr. 1807, membranaceus, f^o: Platonis tetralogiae VIII-IX (Critias: fol. 145r-151r), Definitiones, Spuria. Librum nitidissime saeculo IX exeunte scriptum Petrarchae fuisse contendit A. Diller, *Class. Phil.* 59, 1964, 271 (= *Studies*, 350).
- H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale* II, 1888, 145f.; *Platonis Codex Parisinus A, Fac-similé en phototypie*, 1908; Wilson, no. 127; Post, 6ff.; G. Cobet, *Mnem.* 3, 1875, 195ff.; M. Schanz, *Rhein. Mus.* 33, 1878, 303ff.; Wohlrab, 696ff.; Alline, 210ff.; Erbse, 258; A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts*, 1918, 383ff.; E. Chambry, *Platon* VI, p. CXXXVIII f.; Diller, *Studies*, 251f; A. Carlini, *Studi sulla tradizione antica e medievale del Fedone*, 1972, 89.
15. Vaticanus gr. 228, chartaceus, 250x163, saex. XIV: Platonis tetralogiae I-II (omisso Cratylo), Timaeus, Critias (fol. 194r-203r), Menexenus, Phaedrus, Alcibiades I, Hippias maior, Hippias minor, Timaei Locri Epitome, excerpta e Platonis Phaedone et Euthyphrone. – [o Stallbaum].
- I. Mercati - P. F. de' Cavalieri, *Codices Vaticani Graeci* I, 1923, 298; Wilson, no. 198; Post, 77; Wohlrab, 683f.; E. Diehl, *Rhein. Mus.* 58, 1903, 262; P. Canart - V. Peri, *Studi e testi* 201, 1970, 394.
16. Vaticanus Palatinus gr. 175, membranaceus, f^o: Platonis Timaeus, tetralogiae IV-V, Protagoras, Critias (fol. 162r-169v). Codex ab Ioanne Scutariota scriptus (A. Biedl, *BZ* 38, 1938, 98) fuit Iannotii Manetti.
- H. Stevenson, *Codices manuscripti Palatini Graeci*, 1885, 92; Wilson, no. 179; Post, 75; Wohlrab, 680; D. Peipers, *Quaestiones criticae de Platonis Legibus*, 39f.; Canart-Peri, 253.
- F 17. Vindobonensis suppl. phil. gr. 39 (55), chartaceus, q^o: Platonis Gorgias, Meno, tetralogiae VII-VIII (Critias: fol. 245r-252v), Minos. Codex, qui anno 1420 erat Francisci Barbaro, e libro litteris uncialibus exarato saeculo XIII vel XIV descriptus est.
- H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*,

Supplementum Graecum, 1957, 33; Wilson, no. 259; Post, 92; Schanz, 105f.; Wohlrab, 720f; Alline, 242f.; J. Burnet, *Class. Review* 16, 1902, 98f.; A. C. Clark, *The Descent of Manuscripts*, 1918, 414f.; E. Deneke, *De Platonis dialogorum libri Vindobonensis Memoria*, 1922; Chambry, CLXf.; Diller, *Studies*, 254-5.

Libri A Mu Mo, multum a ceteris dissentientes, in *Critia* familiam primam repraesentant, et duos novicios, licet propriis virtutibus careant, cum A conferendos esse vitiis singularibus satis comprobatur. Nam, ut lacunam solos A Mu Mo foedantem (111e 6-112 a 5) omittam, permultos est afferre locos e quibus patet duos gregarios cum libro praestantiore artissimo vinculo copulatos esse: 111 a 5 αἴτιον pro ἀγγεῖον, 112 e 2 ὄντες om., 114 e 9 γένος om., 115 a 6 ἡμέτερον pro ἡμερον, 116 d 5 καὶ ἀργύρω om., 117 c 4 μειζόνων pro μείζω τῶν. Testibus his conferendis si operam navas, non est quin perspicias menda insignia, quibus A caret, duobus recentioribus propria esse, ita quidem ut Mo ex Mu fluxisse paene manifestum sit: nam, praeter errores notabiles, velut 118 e3, κατορυχθείσης pro κατεύθυντο τάφρου κύκλω περιορυχθείσης (cf. 108 b3, 109 c7, 111 b6, 114 e9, 119 d8), in quibus Mu et Mo valde conspirant, nonnulla menda significativa solum Mo foedant: 106 a1, 113 d7 ἄλλους pro ἀλλήλους, 112 b6 αὐτῆς om., 114 a7 αὐτῶ pro ἦν τῶ, 120 d4 τόν δέκα. Cum Vindobonensis familiam codicum alteram repraesentet, lectiones testi notissimo proprias denuo congerere usui fore censui, praesertim quod collationi a Burnet usurpatae diffidendum esse dudum constat. Minus uberem quam speraveram fructum Malatestianus tulit; cur lectiones M proprias scripturis F adiciendas existimaverim (duorum testium consensum littera r signavi), ipsa collatio docet⁴.

Tit. Κριτίας ἢ Ἀτλαντικός (Πλάτωνος Κριτίας ἢ Ἀτλαντικός A Mu) Τά τοῦ λόγου πρόσωπα Τίμαιος Κριτίας Σωκράτης Ἐρμωκράτης (Ερμωκρ. Mu): om. A Mo

106 a 1 ἀναπαυμένος Mo a2 ὁδοῦν M / διαπορίας (διαπορείας fort. Aac) a3 τό δέ περίν F a4 νυ pro νῦν F a6 περί αὐτόν F b2 ἐπιτηθέναι Mo b4 λέγομεν F b7 μέν ᾧ δέ καί (μέν ᾧ Mo) p: μέν ᾧδε ὃ r

107 a1 μειζόνως r: μείζονος p a3 ἀγροικωτέραν F a5 ἔμφρον Mu a7 πη Mu, πη M a8 λέγοντας M b1 ἢ πρός ἡμᾶς (ἢ postea deleto F) r b2 ἄγνοια: ἄνοια Fac, ἄνοια M b5 συνεπιπέσθαι r b6 μέν om. r b8 τὰ ἀνθρώπινα p: ἀνθρώπινα r c1 λεπτότης (χαλεπότητος mg) M c2 μεμμεῖσθαι (ex - μῆσθαι F) r: μεμνήσθαι p c3 τε ξύμπαντα r: τε καί ξύμπαντα p c5 τίς τι: τις εἰ Fac, τισι M c6 ἦ: εἰ Mo/ἄτε r: ἄτ' p d1 ἀσαφεῖ: ἀσαφῆ Mo d2 ὀξέως, quod omiserat M, ipse librarius add. s. l./ ὀπότ' ἄν d4 ξύνουικον d6 τοῦς λόγους: τόν λόγον M, sed τοῦς λόγους add. s. l.

108 a1 δῆ: δέ M / ἡμᾶς Fac a2 μείζονα p a6 γέ τι z / διδόσθω r b3 συγγνώμης... λεγέτω om. q/ εἰς τότε A: ἴστω τε r b4 θαυμαστός r b5 εὐδοκίμηκεν p: —σεν z b6 δεῖση F b7 παραλαβεῖν r: —βαλεῖν p b8 μῆν: μέν p (M ac) / κάμοι r: καί ἐμοί Arc (καί μοι A) c3 παῖονά p: παῖονά F, παῖονα M c5 ὑστερας p: ὑστερας F, ὑστερας M c6 μῆν Mu c7 αὐτός σοι r d 1 πιστέον F Mo d3 τήν μνημοσύνην r d4 ἀπαγγείλλαντες Mu d5-6 κομισθέντα ὑπό Σόλωνος M d6 καί τῶδε r d7 αὖ τ' ἤδη p: αὐτός ἤδη r / μελητέον Mo e2 ἐννακισχίλια ἔτη (ἐνάκις — A ac) p: ἐννάκις ἔτη χίλια r e5 ἄρχουσα r e6 βασιλεῖς (—λῆς A ac)

e8 σεισμόν *r* / τοῖς δέ ἔνθεν *r*

109 a3 ἦν τότε γένη *r* / ἀνηλλομένη *Mo* a5 οἷς *p*: ὡς *r* b2 ἔχει *F ac* b4 ἑτέροις *p* / ἐρείδων *F* b5 λαγγάνοντας *Mo* b6 νομῆς *A ac, r*: νομεις *A pc, q* b7 καὶ κτήματα *r* c3 ὕακι *F* 4 ἀθηνᾶν *F ac* c7 ἐκ τοῦ πατρὸς *q* d1 πεφυκυῖαν *A Mu* d3 σέσωσται *r Mo* d4 τῷ μήκει *r* d5 ἐρρύθη *Mo* d6 ὀρείων καὶ ἀγραμμάτων *F* d7 ἀκηκῶς *A ac* d8 ἐγγόνους *F* e3 καὶ αὐτοὶ *r*

110 a5 κατασκευασμένα *Mo* a7 διασέσωσται *r* a8 ἐρηχθονίου *F* / ἐριώχθονος *M* (γρ. σῖ *s.l.*) d3 ἐπονομάζοντες *r* b4 καὶ τὰ τῶν: κᾶτα τῶν (καὶ τῶν *Mo*) *p* / κατὰ τὰ αὐτά: καὶ ταῦτα *F* b7 νόμον: πόνον *r* b8 θεόν: θέαν *F* c1 ξύννομα c3 δῆ: om. *r* d4 καὶ δῆ καὶ τό: καὶ δῆ τό *r* (καὶ *add. M s.l.*) d5 ἐλέγετον *Mo* e1 κηθαίρωνος *F ac* / πάρηθος *q* e2 ὠρωπίας *q* e3 θαλάττης: θαλάσση *r* e4 ὑπό: ὑπέρ *r* / διό: δύο *Mu* e5 τῶν τόν περὶ τήν γ' ἄρ ὄν ἐργωρ *F*, τῶν περὶ τήν γα ρόν *M* e7 τό πάμφορον

111 a2 παμπληθὺ *Mo*, παμπληθῆ *r* a4 προτείνουσα: προτείρουσα *Mu* a5 ἀγγειον: αἷτιον *p* a7 ἑννακισχιλίους b4 μικραῖς *r* / νόσοις *p* b6 πιερά *r* b7 ληφθέντος *F* c1 γηλόφους: γελόφους *Mo* / φελλέως (τόπος *Mu Mo mg e scholio A, p. 290 Greene*) *r*: φελλέας *F*, φυλλέα *M* c2 πεδία: παιδία *Mo* / πιεράς *F M ac* c6 οικοδομάς *M* (ex οἰκοδομῆς εἰς *F*) c7 σᾶ: σῶα *r* c8 καὶ δῆ τό *M* d3 κεραιμίτιδι *A pc*, κεραιμίτιδι *Mo* / γῆ: τῆ *r* d5 τρόπους *Mo* d6 κρινῶν *Mo* d8 ὅτι περὶ αὐτῆς: διότι περ ταύτης *F*, διόπερ ταύτης *M* e6 πρῶτον — 112 a5 χρόνῳ om. *p*

112 a3 σεισμόν *M* / ἐπί om. *F Mac* / δευκαλλίωνος *F* a4 omissum γενομένου *add. M mg* a5 ιλισσόν (altero σ *s.l.*) *M*, ἰλυσόν *Mo* a7 λυκανητόν *q* (ex *A*) / πυκνός: πυκνῶς *r* (om. τῆς *M*) a8 ὀλίγων *p* b1 ὠκητο *r* b4 κατωκήκει *r* b5 οικείας *Mo* b6 πρὸς βορρᾶν *F*, πρὸς βορᾶν *M* / αὐτῆς om. *Mo* / οικείας κοιναῖς *p* / ξυσσίτια *r* c1 οἰκοδομῆς ἐών *r* c2 ἀργυροῦ *M* c3 μέσσον *Mu* c4 τὰς ante οἰκήσεις *add. M²* c6 ἀεῖπερ ἐδίδοσαν *p* d1 ἅμα τὰ σμικρά *F*, νάματα σμικρά *M* d3 εὐκροῆς *r* d6 ἑαυτῶν *r* d7 τότε ἔτι *p* e1 ὄντες *p* e2 ὄντες om. *p* e3 ἑαυτῶν *r* e6 τὰ τε δῆ *r* e7 οἷ' ἂν *A*, οἷ' ἂν *p* / ἀπαρχῆς *r* e8 ὦν: ὡς *p* / παῖδες ὄντες: παιδευθέντες (παῖ δέ ὄν *A mg*) *p*

113 a2 θαναμάζηται *F* a3 πεύσεσθαι *F* a5 εὔρεν (εὔρε *M*) b3 ὑπ' ἐμοῦ: ὑπ' αὐτοῦ *p* b4 ἀκούηται *r* b6 ἦν: ἦ *r* c1 μίξεις *F* c3 ἑαυτοῦ *r* / κατώκισεν *M*: κατώκισαν *F*, κατώκησεν *p* c7 ἀφεστῶς *Arc q* c8 τοῦτο *r* d2 ἐγγεννησάσθην *F* d4 αὐτῆς δέ εἰς ἐπιθυμίαν *p*: αὐτῆς εἰς ἐπιθυμίαν *F*, εἰς ἐπιθυμίαν δέ (omisso αὐτῆς) *M* d5 συμμίγνυται *r*, ξυμμίγνυται *p* d6 περιορύγνισιν *Mo* d7 ἀλλήλους: ἄλλους *Mo* e4 κομίσας: κοσμήσας *r Mo* e7 ατλατίδα *Mu* e8 τῷ μέν πρεσβυτάτῳ *r*

114 a4 τόπον om. *r* a5 τούτῳ *M* a7 ἦν τῷ: αὐτῷ *Mo* b1 τε: τότε *r* b4 ἐπιχόριον *F* b5 ὄπερ τ' ἦν ἐπίκλην ταύτη *p*: ὄπερ ἂν τήν ἐπίκλησιν ταύτην *r* b6 γενομένην *F* b7 τριτοῖς *r* c1 τῷ δέ: τό δέ *F* / μετ' αὐτόν *r* c2 τῆς πέμπτης *r* / τε: δέ *r c4* καὶ om. *q* c5 πολλάς: πάμπολυς *F*, παμπόλους *M* c7 καὶ om. *q* / τυραννίας *F* / δεῦρο: δευτέρῳ *p* d1 ἄλλο καί: καὶ ἄλλο *M* d4 πλὴν τοσοῦτον (πλητοσοῦτον *A ac*) *p* d5 βασιλέως *p* d7 κατασκευάσασθαι: κατασκευάσθαι *F*, κατασκευάσθαι *M* d8 προσῆει *r*, προσήκειν (κ *s.l.*) *Mo* e1 νόσος *F* / αὐτή: αὐτῆ *r* e3 τικτά *F* / τό: τόν *F* e4 ὀνόματος: ὀνομαστός *F*, —όν *M* e5 ὄρυχάλκου: ὄρει χαλκοῦ *F*, ὄρη χαλκοῦ *M* / νήσου: νόσου *F* e8 περὶ τὰ *r*: τὰ περὶ τὰ *p* e9 γένος om. *q* / νομὴν *M*

115 a1 ξύμπασιν a2 ἄδην: ἀλλ' ἦν *r*/ταῦτα *r* a3 δέ: δὴ *M* a4 χυλῶν: χιλῶν *M*
 a5 ἦ: εἶτε *r* a6 ἡμερον: ἡμέτερον *p* b1 ξύμπαντα *om.* *r*/πόματα *A rc Mu*
Mo rc b2 παιδιᾶς *M*: παιδείας *p* *F/τε ὅς: τέως r* b3 ἡδονῆς *τε: ἡδονῆς r*
 b4-5 τίθεμεν ἅπαντα: τιθέμενα πάντα *r* c2 ξύμπασαν c4 ἦσαν: οὔσαν *p* c5 μέν:
 γε μέν *Mo* c7 κατοικήσεις *r/καταρχάς r* d1 αἰεὶ εἰς δύναμιν *M* d3 ἀπειργάσαντο:
 ἀπεργ. *F* d5 τόν: τῶν *Mo* d6 ταύτης *r* e2 διέκπλουν *r: ἔκπλουν p* e4 ὑπερέ-
 χοντ (τ *s.l.*) *F*, ὑπερέχοντα *M* e8 ἴσος: ἴσως *F*

116 a3 πλεθριαίαν *p*: πλεθριδίαν *r* b1 ἅμα ἀπειργάζοντο *r*, ἀπειργάζοντο *p*/
 νεωσοίκους (νεῶς *A ac*): νεῶς οἴκους *F* b3 μινύντες b4 παιδιᾶς *p*: παιδείας *r*/
 ξύμφυτον b5 ἐξωτάτῳ *p* b6 περιελαμβάνοντο *r* c1 ὄρει χαλκῷ *r* c6 ἐφίτησαν *F*,
 ἐφοίτησαν *M*/ἐγεννήσαντο *r*, ἐγενήσαντο (ἐγγενν. *A*) *p* c7 βασιλειδῶν: βασιλί-
 δων *F*, βασιλειδῶν *M* 8 αὐτόσε: αὐτός σε *F* d1 τρισὶ πλέθροις d3-4 ἀκροτη-
 ρίων *et* ἀκροτήρια *F* d5 καὶ ἀργύρω *om.* *p* d5-7 ὄρει χαλκῷ *F* d8 ἀνέστησαν *M*/
 ἔξ] ἐξ *e1* *τε r*: δέ *p* e2 δελφίνων *e* δελφικῶν *M* e3 ἐντός *om.* *p* e6 ἐγγεγόνεσαν
Mu (*sed pr. γ del.*) *Mo*

117 a1 ξυνεπόμενος a6 τήν *iter.* *F* b1 υποστέρους (—στέγους *A*²) *p*, ὑπό στέγους *F*,
 ὑπό στέγας *M ut vid.* b7 τῆς *om.* *p*/ἔχοντα: ἔχοντος *p* c2 πολλά *om.* *p*/ἔκχει-
 ρουργεῖτο *F*, ἐπεχειρουργεῖτο *M* c4 τήν μειζόνων νήσων (*sed ω supra* *ό A*) *p*
 c5 αὐτῷ *p* d1 σμικροτέρω *r* d2 πρὸς *p*: πρὸ *r* d5 διδόμεναι *M*, δεδομημένα *A rc q*
 / μεστά: μετά *q* d6 δέ *om.* *p*/ἐξηρημένα *M* e1 ἦεν *A ac*: ἦει *p*, ἦν *r*
 e3 ταυτό *M*/διόρυχος *F/τό πρὸς τό F* e4 συνώκει τό *r*

118 a4 κύκλω *A ac*: ἐν κύκλω a5 καθημένοις *F Mo*; *omiserat M*, *sed add. M*² *s.l.*
 a6 ὀμαλόν *M*/τρισχιδίων *Mu* b1 ὄλης: ὄλος *q* b2 ἄρκτω *F/κατάδορος*
 (—δορος *M*, —μορρος *Mu*): κατά μέρος *Mo*/ὑμνεῖ τό *p*, ὑμνεῖ τό *r* b7 δέ *om.* *r*/
 ξύμπασιν *r* c2 αὐτό *r* 3 κατεύθυντο *A*, κατ' εὐθύν τό *F*, κατ' εὐθύ τῆς *M*/
 κατωρχθεισης *pro* κατηύθυντο τάφρου κύκλω περιορχθεισης *q* c4 τό *τε: τό δέ r*
 c5 λεχθέν: τό λεχθέν *p* διαπονήμασι: καὶ πονήμασι *p* d1 περὶ δέ πᾶν τό: περὶ δέ
 τό πᾶν *r* d2 ὑποδεχόμενοι *M* d4-5 θάλατταν — αὐτῆς *om.* *F*; *omissa praebet M mg*
imo d6 διορχχές *r* d7 θάλατταν *M* d8 ἦ δῆ: ἦδη *r* e2 διάπλους: διπλοῦς *F*,
 διπλοῖς *M* e3 πλαγίας: πλατείας *p/τεμόντες: τέμοντες r*

119 a2 ξυμπάντων b2 σμικράσπιδα *F ac* b4 γυμνήτας/δέ: *τε Mo* c2 δέκα: δέ *p*
 c3 μέρει εἰ *q* c4 πλείστον *om.* *M*; *add. M*² *s.l.* / ἀποκτειννύς (*sed i supra* *ει*) *F*,
 —κτιννύς *M*, —κτιννύων *A*, —κτινύων *q* d1 ὄρει χαλκινῆ *F* d2 δῆ: δέ *r*/τότε δέ *p*,
 τότε δέ *p*, τό δέ *r* (*sed te add. M s.l.*) / ἔκτου: ἐκ τοῦ *F*, ἐκ τούτων *M* d3 συνελλέ-
 γοντο *r*: ξυν— *p* d4 ξυλληγόμενοι d5 παραβαίνει (*sed oi add. F s.v.*) *r Mo*
 d7 ἀφειῶν *M* d8 δέκα ὄντες ἐπευξάμενοι *om.* *q/τό om.* *r* e1 ἐλεῖν *r*: ἔδειν *p*
 e3 προσαγόντες *Mo*

120 a1 αὐτῶν: αὐτοῦ *M/καθαρίζοιεν r* a3 τά δ' ἄλλ' *M*, τό δ' ἄλλο *q* a5 ἀρυσό-
 μενοι *r*, ἀριτόμενοι *Mo* a6 καὶ κολάσειν *τε r* c8 μηδ' ἄρχοντι *p* b2 ταῦτα δέ *r*/
 ἑαυτῷ *r* b3 δῆ (δι' *Mu*) ἀνμαθείς *p* b5 ἐγίνοντο (εἰν *in gas.*) *F*, ἐγίνετο *M/σκότος:*
 κόπος *F*, κότος *M* b7 ὄρκωμοσιῶν *F*, ὄρκωμοσιῶν *M* c1 ἀποσθενύντες *Mu*
 c5 γέρα *p*: ἱερά *r* c6 ἐπ' ἀλλήλοισι *r* c8 βασιλικόν *q/ἐπιχειρεῖν* (ἦ *add. s.v.*) *F*
 d4 τόν δέκα *Mo* d8 ξυντάξας e2 ξυγγενές e3 θεῖον ὄν *r* e5 ξυμβαινούσας
 ε6 σμικρά *r*

121 a1 τῶν τοῦ *F* a3 τροφῆς *r/διά πλοῦτον: διπλοῦ τοῦ r/αὐτῶν: αὐτόν F*, αὐτ'

ὄν M a6 τῆ τιμῆ r/ξυναπόλλυται a8 αὐτοῖς: αὐτῆς r/ἅ] τά b3 ὁρᾶν μὲν r
 b6 πάγκαλοί τε p b7 ἐμπιπλάμενοι r Mo b9 διατιθεμένοις p c1 ἐπιθεῖναι r
 et re vera A: ἐπιθεῖν Mu Mo/ δουλευθείς p c2 ξυνήγειρεν c4 ξυναγείρας

Restat ut de Malatestiano quid sentiam summatim exponam. In *Critia* longe aliter res se habet ac in *Republica* (Burnet, *Platonis Opera IV*, praef.: M, «licet cum Parisino artiore quodam modo conexus sit, non tamen ex eo descriptus»; Chambry: M et D [Marcianus Z 185] «sont une contamination de A et de F; M est beaucoup plus près de A...»). Me quidem iudice, si M ex F descriptum esse adfirmaveris, in errore non versaberis, dummodo addas librarium ea quae suo Marte conaretur emendare nonnumquam depravasse⁵.

---

5. Quin 'corrupta' librarius coniectura plerumque temptaverit vix est qui dubitet: 107b2 ἄννοια, 108c3 παιᾶνα, 111c1 φυλλέα, 112c2 ἀργυροῦ, 114c5, e5, 116c6, 117b1, 118c3, 119d2, 120b5. Verba tamen θάλασσαν — αὐτῆς (118d4-5), quae solus F omittit, documento sunt in lacuna supplenda scribam alio libro usum esse adminiculo.

ΕΚΑΤΟΜΠΟΛΙΣ ΚΡΗΤΗ

Ἡ Κρήτη τῆς Ἰλιάδας εἶναι «ἐκατόμπολις» (Β 649), ἐνῶ ἡ Κρήτη τῆς Ὀδύσειας ἔχει «ἐννήκοντα πόλεις» (τ 174). Σχολιαστές τῶν ἐπῶν καί ἄλλοι νομίζουν ὅτι πρόκειται γιά μιὰ διαφορά στόν ἀριθμό τῶν κρητικῶν πόλεων καί οἱ ἀπόψεις τους ἐνδιαφέρουν. Ὁ Εὐστάθιος (I, 313, 30 κ.έ.) γράφει: «Ἐκατόμπολις δὲ ἡ Κρήτη λεγομένη ἐνταῦθα, ἐνενηκοντάπολις ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα ποιεῖται. καί οἱ μὲν φασιν, ὅτι ἀληθῶς ἐκατόμπολις μὲν ἦν κατὰ τὴν ἐνταῦθα ἱστορίαν. Λεῦκος δέ, οὗ καί Λυκόφρων μέρνεται, δέκα πόλεις ἐπόρθησεν ἀποστατήσας καί ἐπαναστὰς τῷ Ἰδομενεΐ. ὅθεν ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα ἐννήκοντα πόλεις ἔχειν ἡ Κρήτη λέγεται. ἄλλοι δὲ εἶπον, ὅτι ἐκατόμπολιν ὁ ποιητὴς τὴν Κρήτην εἰπὼν τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ εἶπεν, ἦγουν τὸ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν, ἐν αἷς αὐτὸς περιῆν· ἐπὶ μέντοι τῶν Τρωϊκῶν ἐννήκοντα ἦσαν. Ἀλθαμένης δέ, φασίν, ἐκπεσῶν Ἄργους ἔκτισε τὰς δέκα ἢ καί, ἄλλως εἰπεῖν, μετὰ τὰ Τρωϊκὰ ἐπεκτίσθησαν δέκα, ὡς ἱστορεῖ Ἐφορος. ὥστε κατὰ τούτους πρὸ μὲν τοῦ Ὀμήρου ἐννήκοντα ἦσαν, εἴτε Λεύκου πολιορκήσαντος τὰς δέκα, εἴτε καί ἄλλως πως, ἐπὶ δὲ τοῦ Ὀμήρου ἐκατόν»¹. Τό σχόλ. Α στοῦ Β 649 δίνει μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία: «ἐκατόμπολιν ἀντὶ τοῦ πολύπολιν, ἢ ἐπὶ τὸν σύνεγγυς καί ἀπαρτίζοντα ἀριθμὸν κατενήνεκται νῦν, ἐν Ὀδυσσεΐα δὲ τὸ ἀκριβὲς ἐξενήνοχεν»².

Ἡ ἐκδοχὴ τῆς Ἰλιάδας ἐπέδρασε σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως βλέπομε στόν Εὐριπίδη (ἀπόσπ. 472 Nauck, ἀνάσσειν/Κρήτης ἐκατομπτολιέθρου), Πλίνιο (Hist. Natur. 4, 58, Creta centum urbium clara) καί στόν Στράβωνα (Γεωγρ. 8.4.11, Ἐκατόμπολις δὲ ἡ Λακωνικὴ τὸ παλαιόν, καθὰ καί ἡ Κρήτη λέγεται), καί σὲ νεώτερους ἐρευνητές³. Ἄλλοι σχολιαστές τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου ἀναφέρουν ἀπλῶς τὰ χωρία αὐτὰ⁴ ἢ τὰ παραλείπουν⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν P. Waltz ὁ ἀφηγητὴς, στό τ 174, χρησιμο-

1. Βλ. καί Στράβ., Γεωγρ. 10.4.15 (Γιά τίς πηγές τοῦ Στράβωνα σχετικὰ μὲ τίς παρατηρήσεις του στόν Κατάλογο Νεῶν βλ. B. Niese, «Apolodors Commentar zum Schiffskatalog als Quelle Strabo's», *Rhein. Mus.* 32, 1877, 267 κ.έξ.). Σύμφωνα μὲ μιὰ ἄλλη ἀποψη (σχολ. V στό τ 174) οἱ δέκα πόλεις καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν Ἰδομενεά καί ὄχι ἀπὸ τὸν Λεῦκο. Ὁ P. Faure, «La Crète aux cent villes», *Κρητ. Χρον.* II' (1959), σ. 216, ἀποδίδει τὴν καταστροφὴ τῶν κρητικῶν πόλεων στή δωρικὴ κατάκτηση.

2. Βλ. καί τὸ σχετικὸ σχολ. στό τ 174, «οὐχ ὠρισμένως ἐκατόν πόλεις ἔχουσαν, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ πολλὰς», κτλ.

3. Βλ. λ.χ. Γ. Μιστριώτη, Ὀμήρου Ἰλιάς, τ. I, ἐν Ἀθήναις 1895, σ. 200, «ὁ ἀριθμὸς ἐκατόν ἐλέχθη μόνον διὰ τὴν στρογγυλότητα», καί Ameis - Hentze - Cauer, *Homers Odyssee*, Leipzig - Berlin 1911, σ. 13 «B 649 mit runder Zahl ἐκατόμπολις».

4. Βλ. G.S.Kirk, *The Iliad: A Commentary* I, Cambridge 1985, 224, «Crete has 90 towns, not 100, at Od. 19, 174».

5. Ποβλ. Leaf-Bayfield, *Homer Iliad*, I, σ. 318, Monro, *Homer Iliad*, I, 273.

ποιεῖ σκόπιμα τὸν ἀριθμὸν «ἐνενηντα» γιὰ νὰ δώσει κάποια ἀληθοφάνεια στὰ λόγια του⁶, ἀλλὰ ἡ ἀληθοφάνεια τοῦ ἥρωα ἀφηγητῆ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἄλλους παράγοντες⁷. Εὐκόλα μποροῦμε ἐπίσης νὰ ποῦμε ὅτι καὶ τὰ δύο χωρία ἀπλῶς δηλώνουν τὸ πλῆθος τῶν κρητικῶν πόλεων⁸ καὶ μάλιστα σήμερα πού εἶναι γνωστόν, ἀπὸ τίς ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες, τίς ἐπιγραφές καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κρητικῶν πόλεων ἦταν πράγματι μεγάλος. Καὶ στὸ ἴδιο τὸ ἔπος ἔχομε ἄλλωστε ἀρκετὰ στοιχεῖα πού συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ὅπως ἡ παρουσία κρητικῶν ἀρχηγῶν γύρω ἀπὸ τὸν Ἰδομενέα (Γ 231) καὶ ἡ συμμετοχὴ στὸν πόλεμο μὲ ὀδοήντα πλοῖα (Β 652)⁹.

Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει τὸ γεγονός ὅτι στὸ Β 649 ὁ ποιητὴς χαρακτηρίζει τὴν Κρήτη, δὲν ἀπαριθμεῖ τίς πόλεις τῆς¹⁰. Ὁ ποιητὴς δὲ χρησιμοποιεῖ ἓνα ἀριθμητικὸ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ, ὅπως στὴν Ὀδύσεια ἢ στὸν *Κατάλογο Νεῶν*, πού ἀναφέρεται σὲ ἀριθμούς πλοίων ἢ ἀνδρῶν¹¹, πράγμα πού σημαίνει ὅτι μπορεῖ ν' ἀντιμετώπισε μετρικὰ προβλήματα¹² ἢ, τὸ πιθανότερο, δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ καθορίσει (μὲ τὸν τρόπο αὐτό;) τὸν ἀριθμὸ τῶν κρητικῶν πόλεων.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ «ἐκατόμπολις», πού εἶναι *ἄπαξ λεγόμενον* στὸν Ὅμηρο, ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχή. Τὸ «ἐκατόν» δὲ σημαίνει πάντα «ἐκατό» στὰ σύνθετά του καὶ σὲ μερικές περιπτώσεις ἡ ἐρμηνεία του εἶναι προβληματική. Τὸ πλησιέστερο σύνθετο στὸ «ἐκατόμπολις Κρήτη» εἶναι «ἐκατόμυλοι Θῆβαι» (Ι 383). Εἶχε ἡ αἰγυπτιακὴ Θῆβα ἑκατὸ πύλες; Σύμφωνα μὲ τὸ σχόλ. Τ στὸ Ι 383, «τὸ δὲ ἄστυ εἶχεν... καὶ πύλας ἑκατόν». Ὁ Εὐστάθιος (Ι, 660) παραπέμπει στὸν Ἡρόδοτο καὶ σημειώνει «οὐ μόνον αὐταὶ (δηλαδὴ αἱ Θῆβαι), ἀλλὰ καὶ ἡ Βαβυλὼν ἑκατόμυλος ἦν»¹³. Ὁ Διόδ. Σικελιώτης γράφει (Ι, 45), «ἔνιοι δὲ φασιν οὐ πύλας ἑκατόν ἐσχηκέναι τὴν πόλιν ἀλλὰ πολλὰ καὶ μεγάλα προπύλαια τῶν ἱερῶν, ἀφ' ὧν ἑκατόμυλον ὠνομάσθαι, καθαπερεῖ πολύπυλον». Οὔτε λύνεται βέβαια τὸ πρόβλημά μας μὲ μιὰ ἀπλή ἀναφορὰ στὴν «ἐπικὴ ὑπερβολή»¹⁴.

6. Βλ. «L'exagération numérique dans l'«Iliade» et dans l'«Odyssee»», *Revue des Études homériques* 3 (1933), σ. 20 ὑποσ. 5. Ὁ Stanford, *The Odyssey of Homer*, ΙΙ, σ. 321, δέχεται, παραδόξως, τὴν ἀποψη αὐτῆ: «In Il. 2, 649 Crete is more vaguely described as «hundred-cities». The more precise number here (δηλαδὴ στὸ τ 174) adds to the verisimilitude of O's fiction».

7. Βλ. τὴ μελέτη μου, «Why is Odysseus' Tale Narrated in the First Person?» *Πλάτων* 32 (1980), σ. 341 κ. ἐξ.

8. Βλ. Μάρθα Ἀποστίτου, «Κρήτη καὶ Ὅμηρος», *Κρητ. Χρον.* ΙΔ' (1960), σ. 154.

9. Ὑπάρχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, πολλές ἐνδείξεις ὅτι ὁ ποιητὴς ἦταν καλὰ πληροφορημένος γιὰ τὰ κρητικὰ πράγματα.

10. Αὐτὸ πέρασε νομίμως ἀπαρατήρητο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ «ἐνενηκοντάπολις» τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Εὐστάθιου: «τοῦ δὲ ποιητοῦ τὸ μὲν ἑκατόμπολιν λέγοντος τὴν Κρήτην, τὸ δὲ ἐνενηκοντάπολιν» (Στράβ. 10.4.15), «Ἐκατόμπολις δὲ ἡ Κρήτη λεγομένη ἐνταῦθα, ἐνενηκοντάπολις ἐν τῇ Ὀδυσσεΐα ποιεῖται» (Εὐστ. Ι, 313, 30 κ. ἐξ.).

11. Πρὸβλ. Β 509-510, πενήτηκοντα νέες/κούροι Βοιωτῶν ἑκατόν καὶ εἴκοσι βαῖνον, στ. 576 ἐκατόν νεῶν ἤρχε κρείων Ἀγαμέμνων, κτλ.

12. Ὁ G. Huxley, «Numbers in the Homeric Catalogue of Ships», *GRBS* 7 (1969), σ. 313 κ. ἐξ., εἰδείξε ὅτι ὁ ποιητὴς μποροῦσε νὰ ξεπεράσει τίς δυσκολίες πού δημιουργοῦσαν ὀριμμένα ἀριθμητικά. ὅπως τὸ «ἑβδομήκοντα», στὴ δομὴ τοῦ στίχου.

13. Βλ. Ἡροδ. Ι, 179, 3, «πύλαι δὲ ἐνεστάσι περίξ τοῦ τεύχεος ἑκατόν, χάλκεαι πᾶσαι, καὶ σταθμοὶ τε καὶ ὑπέρθυρα ὡσαύτως». Παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποιεῖ τὸ ἀριθμητικὸ «ἐκατόν», ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος τὸ «ἐκατόμυλος» σάν νὰ μὴν ὑπῆρχε διαφορὰ.

14. Βλ. P. Gilbert, «Homère et l'Égypte», *CP* 27 (1939), σ. 47.

Τό «έκατόν» μπορεί νά δηλώνει «πάρα πολύ»¹⁵, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό «πολύ-πολιν» τῶν ἀρχαίων σχολίων, ἀλλά κάθε περίπτωση πρέπει νά ἐξετάζεται χωριστά. Ἐν π.χ. τό «ἐκατόμπεδον» στό Ψ 164 σημαίνει «έκατό» πόδια καί ὄχι «πάρα πολλά», ἀφοῦ καθορίζει τά ὄρια τῆς ταφικῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου, τό «ἐκατόμβη» στό Ζ 115 δέ σημαίνει «έκατό» βόδια. Ἐπίσης τούς στίχους 93, 274 καί 308 μαθαίνομε ὅτι πρόκειται γιά δώδεκα βόδια. Ὁ Ἔκτορας μποροῦσε βέβαια νά μιλήσει κάπως γενικά καί ἀόριστα στούς συμπολεμιστές του γιά τήν ἀποστολή πού τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ (στ. 86 κ.έ.) καί γι' αὐτό λέει «δαίμοσιν ἀρήσασθαι, ὑποσχέσθαι δ' ἐκατόμβας». Δέν μποροῦσε ὅμως νά τούς πεί κάτι πού δέ θά γινόταν ἢ κάτι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπ' αὐτό πού θά γινόταν, γιατί φυσικά οἱ συμπολεμιστές του θά μάθαιναν ἀργότερα τήν ἀλήθεια. Ἡ ἐντολή τοῦ Ἑλένου (στ. 90 κ.έ.), πού μετέφερε ὁ Ἔκτορας στή μητέρα του (στ. 269 κ.έ.), ἦταν σαφές στό σημεῖο αὐτό: οἱ Τρωαδίτισσες θά προσεύχονταν στήν Ἀθηνᾶ (ὄχι «δαίμοσιν») καί θά τῆς ὑπόσχονταν δώδεκα βόδια («δυοκαίδεκα βοῦς») γιά νά κρατήσει τό Διομήδη μακριά ἀπό τά τείχη τῆς Τροίας.

Ἡ «ἐκατόμβη» (ἐκατόν+βοῦς) δηλώνει ἕναν ἀριθμό, μικρό ἢ μεγάλο, βοδιῶν ἢ ἄλλων ζώων¹⁶. Ὁ Εὐστ. (I, 49 κ.έ.) σημειώνει ὅτι ἡ «ἐκατόμβη» εἶναι «θυσιά ἐξ ἐκατόν δηλονότι κυρίως βοῶν» καί συμπληρώνει «καταχρηστικῶς μέντοι καί ἡ ἐξ ἐκατόν ζώων... καί τό ἐκατόν ἀντί τοῦ πολλὰ νοήσαντες ἐκατόμβην φασί τήν ἐκ τῶν πολλῶν ἀπλῶς ζώων». Στήν παραπάνω περίπτωση ὁ ἀριθμός εἶναι συγκεκριμένος, ὅπως εἶναι καί στό γ 5 κ.έ. Οἱ Πύλιοι θυσιάζουν στόν Ποσειδῶνα: ἐννέα πόλεις, κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τοῦ Νέστορα (B 591 κ.έ.), προσφέρουν ἐννέα ταύρους¹⁷ ἢ κάθε μιά, δηλαδή ὀγδόντα ἕνα ταύρους συνολικά. Ἀναφερόμενος στή θυσία αὐτή, στήν ἐπίκλησή του, ὁ Νέστορας μιλεῖ γιά «ἐκατόμβη» («ἀγακλειτῆς ἐκατόμβης», στ. 59).

Στήν ἀρχή τά σύνθετα τοῦ ἐκατό δήλωναν, φαίνεται, τόν πραγματικό ἀριθμό καί μερικά ἀπ' αὐτά διατήρησαν τήν ιδιότητά τους¹⁸, ἐνῶ ἄλλα τήν ἔχασαν, ὅπως δείχνει ἡ σημασία τῆς «ἐκατόμβης» στά παραπάνω παραδείγματα¹⁹. Πρέπει ἐπίσης νά μήν ξεχνοῦμε ὅτι ἄλλα σύνθετα, ὅπως τό «ἐκατόμβη», χρησιμοποιήθηκαν ἀπό τούς ποιητές, ἐνῶ ἄλλα δημιουργήθηκαν ἀπ' αὐτούς καί στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν τά «ἐκατόμπολις» καί «ἐκατόμπυλος». Εἶναι δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νά φαντασθεῖ κανεῖς τή χρήση τους ἔξω ἀπό τό ἔπος. Στό χῶρο τῆς καθημερινῆς ζωῆς δέν ὑπῆρχαν σίγουρα ἀντικείμενα ἀναφορᾶς: οὔτε ἀνάκτορα ἢ ναοί μέ ἐκατό πύλες (οὔτε «πάρα πολλές»)²⁰, οὔτε ὁμοσπονδίες μέ ἐκατό πόλεις, παρά μόνο ὀνομαστές

15. Βλ. Liddell-Scott, *Gr. Engl. Lex.*, s.v. ἐκατόν, «in compds. freq. loosely for very many».

16. Βλ. π.χ. A 315-16, ἔρδον δ' Ἀπόλλωνι τελέσσας ἐκατόμβας/ταύρων ἠδ' αἰγῶν, κτλ.

17. Ὁ ποιητής ἔχει, ὅπως εἶναι γνωστό, μιά ἰδιαίτερη προτίμηση γιά τόν ἀριθμό ἐννέα (πρβλ. Stanford, *ἔ.ἀ.*, σ. 249).

18. Ὁ μυθολόγος τοῦ Βριάρεω εἶχε σίγουρα ὑπόψη του ἕνα καθορισμένο ἀριθμό χειρῶν, πού δηλώνει τό «ἐκατόχειρον» (A 402). Καθορισμένος ἦταν ἐπίσης καί ὁ ἀριθμός τῶν θέσεων τῶν κωπηλατῶν ἐνός πλοίου: δέν κατασκεύαζε κανεῖς ἕνα πλοῖο μέ «πολλές» ἢ «πάρα πολλές» θέσεις κωπηλατῶν ἀλλά μέ ἕνα συγκεκριμένο ἀριθμό, ἀκόμη κι ὅταν τό ὀνόμαζε «πολύζυγος» (B 293).

19. Γιά τήν «ἐκατόμβη» στή Μυκηναϊκή ἐποχή βλ. J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed. Cambridge 1973, σ. 119.

20. Διαφέρει βέβαια τό «ἐπτάπυλος» τῆς βοιωτικῆς Θήβας (Δ 406, λ 263).

πόλεις, ισχυρές, πλούσιες κτλ.²¹.

Οί έπικοί δημιούργησαν μιά γλώσσα πού προσάρμοσαν στίς στιχουργικές ανάγκες και κινήθηκαν βασικά μέσα σέ καθορισμένα πλαίσια, αλλά δέν έβλεπαν πάντα τίς λέξεις (λογότυπους) σάν «ύλικό»²². Για τό «έκατόμπολις» δέν ύπάρχει ένας έναλλακτικός τύπος «πολύπολις», όπως για τό «έκατόζυγος» (Υ 247) ύπάρχει τό «πολύζυγος» (Β 293), και τό ίδιο ισχύει και για τό «έκατόμπυλος». Αυτό θέβαια δέ σημαίνει ότι τό πρώτο δέν μπορεί νά έχει τή σημασία του δευτέρου (όπως φαίνεται και από τά σχόλια). "Αν όμως τό «πολύζυγος» ήταν, σημασιολογικά, έναλλακτικός τύπος του «έκατόζυγος»²³, θά έπρεπε νά ύπάρχει κι ένα «πολύπολις» ή «πολύπυλος». "Η «έκατόμβη» δέν μπορούσε νά είναι πάντα μιά «έκατόμβη», άκόμη και όταν χρησιμοποιούσε κανείς τή λέξη αυτή. Είχε όμως ή Κρήτη έκατό πόλεις και ή Θήβα έκατό πύλες; "Αν ό ποιητής ήθελε νά δηλώσει άπλώς τό πλήθος των πόλεων ή των πυλών αντίστοιχα, μπορούσε νά τό κάμει μέ τά εκφραστικά μέσα πού είχε στή διάθεσή του.

Τό «έκατόζυγος» («νηϋς») μπορεί νομίζω νά μās όδηγήσει στή σωστή έρμηνεία του «έκατόμπολις» (Κρήτη). Στο συγκεκριμένο χωρίο της Ήλιάδας ό Αινείας βρίσκεται αντιμετώπος μέ τόν Ἄχιλλέα και, μεταξύ άλλων, του λέει (στ. 244 κ.έ.):

άλλ' άγε μηκέτι ταύτα λεγόμεθα νηπίτιοι ώς,
έσταότ' έν μέσση ύσμίνη δηιοτήτος.
έστι γάρ άμφοτέροισιν όνειδεα μυθήσασθαι
πολλά μάλ', ούδ' άν νηϋς έκατόζυγος άχθος άροιτο.

Προφανώς ό Αινείας δέ θέλει νά δηλώσει, μέ τό «έκατόζυγος», τόν αριθμό των θέσεων των κωπηλατών²⁴, αλλά τό μέγεθος του πλοίου: άκόμη κι ένα τέτοιο πλοίο (δηλαδή τόσο μεγάλο) δέ θά μπορούσε νά σηκώσει τό βάρος των προσβολών πού είχαν νά πουν ό ένας στον άλλο. Καταλαβαίνουμε καλύτερα τό πνεύμα του Αινεία (και έμμεσα φυσικά του ποιητή) άν λάβουμε ύπόψη ότι τά πλοία αυτά ήταν σπάνια, άν υπήρχαν²⁵, και κανονικά είχαν λιγότερες θέσεις²⁶ και ήταν δηλαδή μικρότερα.

"Αν ό Αινείας έλεγε «πολύζυγος» αντί «έκατόζυγος», ό Ἄχιλλέας (και έμμεσα ό άκροατής του Ὅμηρου ή ό σημερινός άναγνώστης) θά καταλάβαινε ότι έννοούσε ένα πλοίο μέ πενήντα λ.χ. κωπηλάτες. "Ενα τέτοιο πλοίο θά ήταν «πολύζυγος» συγκριτικά μέ ένα άλλο πού είχε μόνο δώδεκα θέσεις κωπηλατών, αλλά δέ θά ήταν «έκατόζυγος», πράγμα πού κάνει σαφές ότι τά δύο αυτά σύνθετα δέν είναι, σημασιολογικά, έναλλακτικοί τύποι. Τό «πολύζυγος» δέν άρκοϋσε νά δηλωθεί ή έννοια του «έκατόζυγος», δηλαδή ή έννοια του μεγαλύτερου πλοίου από τό συνηθισμένο μεγάλο πλοίο.

21. Πρβλ. τόν *Κατάλογο Νεών* (Β 494 κ.έξ.), πού θεωρείται ιστορικό ντοκουμέντο (βλ. R. Hope Simpson - J.E.Lazenby, *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford 1970).

22. Πρβλ. τή μελέτη μου, *Form and Content in Homer*, Wiesbaden 1982 (Hermes Einzelschriften, 46).

23. Πρβλ. Εύσταθ. Ι, 44, «έκατόζυγος ναϋς ή πολύζυγος» και σχόλ. Τ στό Υ 247, «πολύκωπον».

24. Πρβλ. Ἡσύχ. s.v. έκατόζυγος, «έκατόν καθέδρας έχουσα» και σχόλ. D στό Υ 243.

25. Βλ. Monro, *Homer Iliad*, ΙΙ, σ. 370, «such a ship being then an impossibility».

26. Τά πλοία του Φιλοκτήτη είχαν π.χ. πενήντα κωπηλάτες (Β 719), ενώ τό πλοίο πού μετέφερε τή Χρυσίδα είχε μόνον είκοσι (Α 309).

Με δάση τά παραπάνω μπορούμε νά ποῦμε ὅτι τό «ἐκατόμπολις» χαρακτηρίζει τό μέγεθος τῆς Κρήτης, δηλαδή τήν ἰσχύ της, καί ὄχι τόν ἀριθμό τῶν πόλεων της²⁷. Ἐνα «πολύπολις» (Κρήτη) δέ θά ἀπέδιδε ποτέ τήν ἔννοια αὐτή στόν ἴδιο βαθμό. Ὁ ποιητής ἀναφέρει στό σχετικό χωρίο τοῦ *Καταλόγου* (Β 645 κ.έ.) ἑπτὰ ὀνομαστικές πόλεις²⁸, κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τοῦ Ἰδομενέα, γιά νά προσθέσει ἀμέσως μετά (στ. 649):

ἄλλοι θ' οἱ Κρήτην ἑκατόμπολιν ἀμφενέμοντο

Δέν ἦταν ὄλοι οἱ Κρήτες τοῦ Ἰδομενέα αὐτοί πού κατοικοῦσαν στίς ἑπτὰ πόλεις, ἦταν περισσότεροι πού ζοῦσαν στή μεγάλη (ὡς πρός τόν ἀστικό πληθυσμό) Κρήτη. Τό συνηθισμένο ἐπίθετο «μεγάλην» (Γ 221, Ν 336) στή θέση τοῦ «ἐκατόμπολιν» θά ἦταν (πέρα ἀπό κάθε στιχουργικές δυσκολίες) κάπως γενικό καί ἀόριστο, ὅπως εἶναι τό «καλή καί πείρα» τῆς Ὀδύσειας (τ 172-3). Τό φυσικό, γεωγραφικό θά λέγαμε καλύτερα, μέγεθος τῆς Κρήτης ὑποδηλώνεται μέ τό «γαία... περιόρυντος» στό ἴδιο χωρίο²⁹. Τή συγκέντρωση τοῦ μεγάλου πληθυσμοῦ («ἄνθρωποι/πολλοί, ἀπειρέσιοι», στ. 173-4) σέ πάμπολλα ἀστικά κέντρα δείχνει καί ἡ δήλωση τοῦ ἀφηγητῆ γιά τίς «ἐννήκοντα πόλεις»³⁰. Τά δύο χωρία μᾶς δίνουν μιά ἐνιαία εἰκόνα γιά μιά πλούσια καί ἰσχυρή Κρήτη πού ἤξερε ὁ Ὅμηρος.

27. Κανείς ποιητής ἢ ἄλλος δέν τίς μέτρησε ποτέ (ὅπως κανείς δέ μέτρησε καί τίς πύλες τῆς αἰγυπτιακῆς Θήβας) καί εἶναι μάταιο (καί ἀδικαιολόγητο) νά ζητᾶ κανείς τήν ἐπαλήθευση τῶν ἑκατό πόλεων (γιά τίς προσπάθειες πού ἔγιναν πρός τήν κατεύθυνση αὐτή βλ. Faure, ἔ.ἀ. 173 κ.έξ.) ἢ νά συγκρίνει τόν ἀριθμό μέ τό ἐνενήντα τῆς Ὀδύσειας καί νά προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τή διαφορά.

28. Βλ. σχετικά Simpson - Lazenby, ἔ.ἀ., σ. 112 κ.έξ.

29. Βλ. καί Ι. Καλιτσουνάκη, «Κρήσιον πέλαγος», *Κρητ. Χρον. Α'* (1947), σ. 7 κ.έξ., πού ἀναφέρει καί ἄλλες μαρτυρίες.

30. Ἐπιφυλάξεις ὑπάρχουν γιά τόν ἀριθμό «ἐνενήντα». Βλ. F. Bennet Anderson, «Cycles of Nine», *CJ* 50 (1954-1955), σ. 131 κ.έξ., πού διαβλέπει κάποια σχέση ἀνάμεσα στό «ἐννήκοντα» καί στό «ἐννέωρος» (στ. 179 τοῦ ἴδιου χωρίου) καί σημειώνει (σ. 132): «It might be also that there is related significance in the number ninety for the cities of the island».

JÖRG SCHÄFER

ÜBER DIE DARSTELLUNG VON EMOTION, GEFÜHL UND STIMMUNG IN DER FRÜHEREN GRIECHISCHEN MALEREI*

Emotionen, d.h. transitorische Gefühle, lassen sich im Bild als ein spontanes Gebaren der Gestalt darstellen. Emotion wird sich also im Bereich der Gebärde fassen lassen. Darüber hinaus können Emotionen in der «Position» der Gestalt zum Ausdruck kommen¹. Schließlich sind es die spontan veränderlichen Formen bzw. Bewegungen des Antlitzes, welche in der Kunst die Emotion verraten können.

Die Kunst des 7. Jahrhunderts stellt die Figur unter dem Gesichtspunkt der aktiven, praxisbezogenen Handlung oder in einer begrenzten Anzahl von konventionellen Gesten dar. «Momentangebärden» mit heftig ausfahrender Bewegung der Arme und Hände, meist affekthafte Reaktionen auf punktuelle äußere Anstöße, sind die Ausnahme². Daß sich diese Situation gegen Ende des 6. Jahrhunderts gründlich geändert hatte, mag aus einer Bemerkung B. Schweitzers zur Gestaltung der um 500 entstandenen Kore von der Akropolis, Inv. 674, deutlich werden; hier zeige sich nämlich «eine Strömung..., welche die Inbrunst der Gefühle und die Bewegung der Seele darzustellen unternimmt»³.

Nur zögernd schien sich die figürliche Kunst der Darstellung der Emotion zuzuwenden als einer Regung, die die Person in ihrer Totalität ergreift. Die Skulptur des westlichen Olympiagiebels, auch schon der Sterbende in der linken Ostgiebelecke des Aphaiatempels in Aegina, bezeichnet die Stufe dieses Durchbruches. Dies gilt, wenigstens im Ganzen, auch für die Malerei, die großenteils, gerade in ihren besten Zeugnissen, verloren ist.

Die Dichtung von Homer über Archilochos, Sappho bis Ibykos spricht direkt, in Gleichnissen und in Bildern von den Emotionen: meist von Liebe und Haß, aber auch vom Hin- und Hergeworfensein des Zweifelnden. Verglichen mit dieser Fülle bleibt

---

* Abkürzungen: ABV = J. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters* (1956)
ARV = ders., *Attic Red-figure Vase-painters* (1963)
History = M. Hirmer - P. E. Arias, translated and revised by B. B. Shefton, *A History of Greek Vase Painting* (1962)

1. G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst* (1965). Dort, 1 ff. Definition der 'Gebärde', 'Geste', 'Position'.

2. Die Begriffe in wörtlicher Anlehnung an Neumann a. O. 97.

3. B. Schweitzer, Die Darstellung des Seelischen in der griechischen Kunst, *N.Jb.f. antike u. dt. Bildung* 10, 1934, 308 (= ders., *Zur Kunst der Antike I*, 1963, 322 f.) Kore Akropolis Inv. 674: G.M.A. Richter, *Korai* (1968) 81 Nr. 127 mit Abb.

der bildhaften Kunst häufig nur das Vertrauen in das Vorwissen und die Erlebnisfähigkeit des Betrachters. Die jahrhundertelange Zurückhaltung, die in der Malerei als einer Gattung mit potentiell reichen Ausdrucksmöglichkeiten gegenüber der Gefühlswelt geübt wird, mag in einem Grundzug griechischer bildhafter Kunst verankert sein: Im Streben, das Allgemeingültige der Körperwelt als überschaubare Norm darzustellen, hingegen das ungreifbare 'Innerliche', Unbildliche, der Dichtung und der Musik zu überlassen. Die Kluft wäre dann nicht so sehr in der seit dem 2. Jahrtausend unterschiedlichen Kontinuität der Gattungen begründet⁴, sondern vor allem im verschiedenartigen ästhetischen Anspruch an die jeweilige Gattung zu suchen, ein Problem, dem sich bereits G.E. Lessing im «Laokoon» (1766) zugewendet hatte.

Schrecken, Trauer und Schmerz

Die Trauer an der Bahre des Toten ist in der Malerei des 7. und der schwarzfigurigen Malerei des 6. Jahrhunderts – wie schon auf den geometrischen Grabamphoren – ritualisierter Gestus: Neigung des Hauptes, strömendes Blut aus den zerkratzten Gesichtern werden zwar in der attischen Malerei gegen 650 dargestellt⁵; sie dienen aber nur der Drastik des Vorganges, nicht der Darstellung von Trauer als eines individuellen persönlichen Affektes. Selten genug ist im 7. Jahrhundert die Darstellung punktuellen Schreckens, wie z.B. bei der Troianerin auf der Reliefamphora der Zeit um 670 aus Mykonos⁶; angesichts der Niedermetzlung troianischer Kinder legt sie die Arme überkreuzt auf die Brust: Ausdruck tiefen Entsetzens (Taf. 2, 4).

Innerhalb der Malerei ist die attische des 7. Jahrhunderts in der Linienführung expressiver, d.h. freier schweifend als alle anderen Malstile. Indem die attischen Maler, anknüpfend an spätgeometrische Tradition, die Körperkonturen weitgehend zu vereinheitlichen bestrebt sind, gelingt eine stärker von Bewegung bestimmte und lebenswärmere Form als insbesondere in der gleichzeitigen protokorinthischen Vasenmalerei; dort wurden, in der Regel mit Ritzlinien, die einzelnen Abschnitte der Gestalt scharf begrenzt. Nirgends wird die attische Lebendigkeit der 1. Hälfte des 7. Jahrhunderts deutlicher als auf dem Halsbild der Polyphemamphora aus Eleusis der Jahre um 670⁷ (Taf. 1, 1). Die Löwin der protokorinthischen Kotyle aus Kamiros (um 670)⁸ wirkt, gemessen an den 'sehnigen' Gestalten jenes attischen Malers, höchstens wie federnde Materie. Kein Wunder, wenn erstmals für uns beim Polyphem des attischen

4. Vgl. C.H. Whitman, *Homer and the Heroic Tradition* (1954) Kap. V S.91 «... it should be remembered that his [Homer's] tradition is even older», ferner, J.Schäfer, *Forschungen und Funde (Festschrift B.Neutsch, 1980)* 417.

5. K.Kübler, *Kerameikos VI 2*, Kanne Inv. 149, S. 456 ff. Taf. 41 und Frontispiz, ders., *Attische Malerei* (1950) Taf. 36.

6. M.Ervin, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 18, 1963 (1964) Taf. 25 b. Ähnliches Frgt. N.M.Kontoleon, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1939/41, 28 Abb. 18. Vgl. Neumann a. O. 104 «Momentangebärde». 103 f Hinweis auf wenige ähnliche Darstellungen.

7. G.Mylonas, *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνας* (1957) Taf. 16. *History* Taf. 13.

8. H.G.G.Payne, *Protokorinthische Vasenmalerei* (1933) Taf. 13, 2.

Bildes der Ausdruck des körperlichen Schmerzes sichtbar wird: Der Kyklop, dessen Auge verzischt, öffnet weit den Mund zum brüllenden Schrei (Od. 9, 395). Der Schrei ist allerdings von der Gestalt 'isoliert'. Er ist Höhepunkt des Geschehens: ihm gehen der Trunk aus dem *κισσόβιον* und ermüdetes Niedersinken voran (Od. 9, 344 ff.). Drei konsekutive Phasen werden in einer Figur erzählt, sind in einzelnen Teilen der Figur anschaulich: vorgehaltener Skyphos, angelehntes Sitzen und der Schrei ergeben eine kontinuierliche Darstellung; nicht der 'fruchtbare Moment' ist dargestellt – die einzelnen Figurenteile können nicht als Ausdruck momentanen Geschehens gelten, wie die Handlung des Odysseus und seiner Gefährten. Schmerz ist nicht in seiner den ganzen Körper durchdringenden Spontaneität veranschaulicht; er ist nicht augenfällig, sondern wird aus epischer Distanz erlebt. Zwei Generationen später, beim Netos der Athener Amphora⁹, ist der leidend geöffnete Mund des Kentauren fast völlig in die Plötzlichkeit der Reaktion integriert, ist der Ausdruck körperlichen Schmerzes in den Bewegungsablauf eingeschmolzen. Differenzierter, nun im Zusammenhang mit einer «Momentangebärde», setzt sich dieses frühe Wagnis in der späteren attischen Kunst fort: so z. B. in der Darstellung lautstarken Stöhnens des von Achill versorgten Patroklos auf dem spätarchaischen Schaleninnenbild des Sosiasmalers in Berlin¹⁰.

Die Maler Korinths denken – wenigstens im 7. Jahrhundert – nicht daran, dem leidenden Opfer auch nur ein Stöhnen zu entlocken. So gräbt auf der Chigikanne auf der Höhe eines realistischen Stils des 7. Jhs. der Löwe seine Zähne tief in die Schulter des Jägers. Blut strömt in Bächen, aber die präziöse Kalligraphie seines Gesichtes bleibt davon unberührt¹¹ – der prästabilisierte Formenkodex regiert.

Flehen um Gnade und Liebeswerben

Knie oder Kinn mit ausgestreckter Hand zu berühren, ist ein alter Gestus epischer Erzählung¹² und des Lebens: um 670, nach Trauergestus und *χείρ' ἐπὶ καρπῶ* eine Neuerung der Bildkunst auf dem Gebiet konventionalisierter Zeichensprache, vielleicht erstmals in Attika oder auf den Inseln eingeführt; so mehrfach auf dem genannten Reliefpithos aus Mykonos¹³: dort sind es die Troianerinnen, die nach dem Kinn der mordenden Achaier die Hand ausstrecken. Ungefähr gleichzeitig ist der Kentaur Nessos eines attischen Kraters aus Ägina in Berlin¹⁴; es folgt die Darstellung auf der New-Yorker Nessos-Amphora gegen 660¹⁵ und schließlich das Halsbild der Netos-Amphora in Athen¹⁶ am Ende des 7. Jahrhunderts (Taf. 1, 2). Auf der letztgenannten

9. ABV 4f. 1. *History* Taf. 19 f. Kübler *a. O.* Taf. 86.

10. ARV 21, 1. *History* Taf. 118. S. auch den Text von F. Hauser in A. Furtwängler - K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei* III (1932) 16.

11. G. Karo, in: *Antike Denkmäler* II, 1899-1901, 7 ff. Taf. 44 f. *History* Taf. 17.

12. Etwa *Ilias* 20, 403 (Knie). 1, 500 ff. (Kinn).

13. Ervin *a. O.* Taf. 17. 21. 23. 27.

14. CVA Deutschland 2, Berlin 1 Taf. 11. Kübler *a. O.* Taf. 45.

15. G. M. A. Richter, *JHS* 32, 1912, Taf. 10-12. Kübler *a. O.* Taf. 49. 50.

16. s. Anm. 9.

Darstellung berührt Netos mit der Linken das Kinn des Herakles, während die Rechte mit nach oben geöffneter Hand lediglich ausgestreckt ist, ein zusätzlicher, auch sonst nachweisbarer Gestus des Flehens¹⁷. Erst der Realismus dieses Malers führt den Gestus aus der Dimension des Zeichenhaften heraus in die Unmittelbarkeit der Anschaulichkeit, und wir empfinden ihn als eine spontane Regung.

Das erschütternde Flehen wird im Rahmen einer realistischeren Darstellung entscheidend durch die differenzierende Herausarbeitung der geöffneten Hände (Daumen, Zeigefinger, Mittelfinger) anschaulich. Wir stehen auf der Schwelle zur schwarzfigurigen attischen Vasenmalerei; bis hin zu Kleitias gehören fortan die expressiv gedehnten Hände zum Repertoire.

Bei dem mythologischen Paar auf dem Hals der Kanne aus Aphrati in Herakleion¹⁸ umfaßt der Werber von unten das Kinn der Umworbene, mit der Rechten berührt er ihre Hüfte (Taf. 1, 3). Ihre Rechte umfaßt seinen erhobenen linken Unterarm, ihre Linke das Handgelenk seines gesenkten rechten Armes. Bei diesem bald nach 650 entstandenen Bild ist zwar ein konventioneller Gestus symbolischer Art für das Inhaltliche entscheidend – gleichwohl kann sich der Betrachter kaum dem Eindruck verweigern, daß hier eine «innere Beziehung» mitschwingt¹⁹. Das ließe sich auch an Einzelheiten, wie vor allem am gegensätzlichen 'Stand' der Figuren, zeigen. Gleichwohl bleibt es beim konventionellen Gestus der Verbundenheit des Brautpaares. Der Griff der Braut mag zum Ritual gewordene verhaltene Abwehr bedeuten. Aufgelöst in Zudringlichkeit und spontane leise Abwehr kann das Formelhafte in lebendige Gebärde umschlagen wie bei dem Männerduo auf dem Bauch der schwarzfigurigen Phrynos-Amphora in Würzburg, die hundert Jahre später entstanden ist²⁰ (Taf. 1, 4). Hier erst können wir vom Ausdruck erotischer Emotion sprechen, die in der Körperhaltung, ja sogar in der Gestaltung der Lippen des Werbers erkennbar ist.

Der Sprung zur Darstellung differenzierter Emotion – mit größerem Recht können wir nun von 'Gefühlen' sprechen – erfolgt im frühen 6. Jahrhundert. Momentane Gebärden²¹ werden zum Charakteristikum bildlicher Zusammenhänge; die Bildkunst wird hier und da Illustration der subtileren Gefühlswelt der Epik. Dies ist einer der grundsätzlichen Unterschiede zwischen der Malerei vor und nach 600.

Aufregung, Jubel und Zerknirschtheit

Sophilos und Kleitias waren vor allem auf dem Gebiet der Körpersprache Bahnbrecher. Innerhalb der Figurenreihen auf den Friesen des Florentiner Kraters, den Klei-

17. s. Neumann a. O. 70.

18. D. Levi, *Annuario* 10/12, 1927/29, 339 Taf. 23; ders., *Hesperia* 14, 1945, 24 Taf. 16.

19. Neumann a. O. 68 f. unter «Gesten des Besitzergreifens» behandelt. «Die eindrucksvolle Verschränkung und Verflechtung der Arme bringt dabei die innere Beziehung... in drastisch... in drastisch sichtbarer Weise zum Ausdruck».

20. ABV 169, 5. *History* Taf. 52.

21. s. auch Neumann a. O. 97 ff.

tias bemalte, können uns hin und wieder einzelne Figuren suggestiv fesseln, da ihr Gebaren spontan gefühlsbestimmt erscheint: Zuerst Priamos in der oft beschriebenen Troilosszene²² (Taf. 2, 1). Priamos schreckt bei der Meldung des Geschehens vom *θάκος* auf. Schon das Motiv ist neu. Körperbewegung wird nicht wie im 7. Jahrhundert durch Aktion, d.h. 'handgreiflich' bestimmt, sondern durch die Nachricht über das drohende Verhängnis, die sein Innerstes trifft. Er reckt sich, gestützt auf das Szepter, auf; gleichzeitig stemmt er das Körpergewicht mit gespreizten, durchgebogenen Fingern vom Sitz, auch das linke Bein ist angespannt. Das Gesäß hebt sich bereits, nur noch die Oberschenkel berühren die Sitzkante. In dieser 'Momentaufnahme' kommt das Blitzartige und Unwillkürliche der Verwandlung von Emotion zu Aktion zum Ausdruck – wir dürfen hier unmißverständlich von einer «Momentangebärde» sprechen²³.

Der Gestalt des Priamos entspricht auf der anderen Seite des Kraters²⁴ das Gebaren des Ares in umgekehrtem Sinne (Taf. 2, 2): Ares hat versagt, vor allen Göttern liegt dies offenbar, als nicht er, sondern Dionysos, den Hephaistos in den Olymp zurückholt. Ares' Körpergebaren zeugt von tiefer Beschämung. Er beugt sich ins Knie, gestützt auf den Speer, scheint sich hinter seinem Schild verbergen zu wollen; das behelmte, schwere Haupt ist gesenkt. Der Eindruck von schamvoller Zerknirschung wird durch Athena verstärkt, die sich über ihn hinweg Artemis zuwendet.

Es war G. Neumann, der ausdrücklich auf die «Momentangebärde» des jubelnden Atheners hinwies, der auf dem Randfries des Kraters dargestellt ist²⁵ (Taf. 2, 3): wohl die früheste bekannte Figur der griechischen Kunst, die ihre ungehemmte Freude ausdrückt. Der Gefährte ist aufgesprungen, reißt die Arme empor, in gespannter Kurve ist der Körper nach hinten gestreckt. Durch Wendung der Köpfe und gestikulierende Hände ist das Schiff voll Erregung, aber keiner gibt sich so völlig der Emotion hin wie dieser Mann.

Auch hier sind die gelängten Hände eine wichtige Vokabel der Ausdruckssprache. Dieses Element, bereits beim Netos-Maler vorbereitet, erscheint ausgeprägt zunächst beim KX – und beim Gorgo-Maler und hatte wohl zuerst in Attika seine Ausbildung erfahren. Es ist Sophilos, der gegen 670, wenig früher als Kleitias, die Sprache der Hände im dramatischen Zusammenhang als offensichtliche Trägerin der Emotion einsetzt: nämlich auf der bekannten Dinos-Scherbe aus Pharsalos in Athen²⁶.

Zwei der auf der Tribüne sitzenden Zuschauer des Wagenrennens strecken die überlangen Arme mit weit geöffneten Händen wie es scheint einem bestimmten Gespann entgegen: Freilich, so lebendig die Gebärde wirkt, so bleibt sie doch nicht völlig deutbar. Sie könnte anfeuernd, aber auch einfach hinweisend sein; sicher ist, daß sich in ihr große innere Anspannung ausdrückt. Als Hintergrund gilt natürlich die erregte

22. "Kleitiaskrater" ABV 76, 1. A. Furtwängler - K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei I* (1904) Taf. 1-3. 11-13. Troilosszene Taf. 11-12. *History* Taf. 44 unten.

23. Neumann a. O. 97 («Teilgebärde»).

24. Furtwängler-Reichhold a. O. Taf. 11-12.

25. Neumann a. O. 97 f. Furtwängler - Reichhold a. O. Taf. 13.

26. ABV 39, 16. *History* Taf. 39. G. Baker, Sophilos (1981) 65 Abb. 10.

Debatte Ilias 23, 448 ff. Zu Recht wurde angesichts dieser Darstellung auf ein bekanntes singuläres Motiv der spätminoischen Miniaturmalerei hingewiesen. Es erscheint in einer Massenszene: inmitten einer wogenden Menschenmenge, die auf einer Stufentribüne an einer festlichen Handlung teilnimmt, werfen Männer ihre geöffneten Hände offenbar erregt empor²⁷. Die genaue Deutung des minoischen Motives ist ungesichert, da das Objekt der Erregung auf den Fragmenten nicht erhalten ist. In seinem allgemeinsten Ausdruck läßt sich das Erregung veranschaulichende Motiv am ehesten mit der Gruppe singender Männer auf der 'Schnittervase' aus Hagia Triada verbinden, die aus der selben Zeit stammen dürfte²⁸. Im übrigen ist zu betonen, daß die Darstellung von Emotion und spezifizierbaren Momentangebärden, die nicht konventionell kodifiziert sind, in den altägäischen Kunst selten überzeugend nachweisbar ist.

Kleitias und Sophilos stellten die Emotion im Zusammenhang narrativer Schilderung dar, beim Phrynos-Maler ist die Emotion die beherrschende Note der Genreszene und verleiht ihr Faszination. Noch tiefere Schichten emotioneller Erregtheit werden erst seit Exekias angesprochen. Hier führt der Maler den Ausdruck momentaner Gefühlserregung aus dem Bereich der dialogischen Gebärde heraus, und erst das Ganze des Bildes drückt im Zusammenspiel seiner Elemente einen Gefühlsgehalt aus. Es sind dann weniger individuelle Gefühle als Gefühlswelten, 'Stimmungen'. Die Stimmung von häuslicher Geborgenheit wird im Bild von der 'Heimkehr der Dioskuren' auf der vatikanischen Amphora²⁹ auf diese Weise herbeigeführt: Tyndareos die Nüstern des Pferdes Klyaros sanft tätschelnd, Polydeukes, der sich die Hände vom Hund berühren läßt, der ihn freudig anspringt.

Nearchos um die Mitte des selben Jahrhunderts sieht das Verhältnis des Menschen zum Pferd stärker vom praktischen Handeln bestimmt³⁰. Auch hier steht der Heros vor dem Pferd. Aber Achilleus streichelt Chaitos nicht, sondern greift kräftig in Mähnenbusch und Trense, um das Roß mit sanfter Gewalt zu bändigen.

Wenden wir uns dann dem Bild des Einsamen auf der Amphora in Boulogne zu³¹. Aias ist, wie schon die Haltung andeutet, in sich selbst gekehrt. Jeder Gegenstand weckt Assoziationen: Der Erdhügel in der Mitte, die abgelegte Rüstung am Bildrand. Selbst das Hängen der Palmenzweige scheint zur Stimmung beizutragen. Schließlich wird durch die Komposition der Malgrund befähigt, die Projektion der persönlichen Gefühlslage des Selbstmörders aufzunehmen. Diese Bilder schreiten über die Darstellung von transitorischen Gefühlen, oft unter Verzicht auf dialogische Gebärde, zur

---

27. A. Evans, PM III (1964) Taf. XVIII. *History* 286 wird im Vergleich zur Darstellung des Sophilos auf dieses Bild hingewiesen: «We are reminded in some ways of the crowds watching bull fighting on the frescoes from Minoan Knossos». Die Fragmente bergen freilich keinen Hinweis auf das Stierspiel.

28. z.B. Sp. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta und das mykenische Hellas* (1959) Taf. 103 ff.

29. ABV 145, 13. *History* Taf. 63.

30. ABV 82, 1. J. Boardman, *Schwarzfigurige Vasen aus Athen* (1974) Taf. 49.

31. ABV 145, 18. W. Technau, *Exekias* (1936) Taf. 24.

Darstellung von Charakteren. Der Weg zum ἦθος des Polygnot, nämlich zur Darstellung des qualifizierten Soseins des Handelnden, scheint hier bereits betreten. Freilich war es dann, wenn wir der Beschreibung des Pausanias und dem Zeugnis des 'Argonautenkraters' in Paris³² folgen, vor allem der Ausdruck des Antlitzes, der den Gestalten individuellen, vom Schicksal geprägten Charakter verlieh: τῶν προσώπων δὲ ἅπασιν οἶον ἐπὶ συμφορᾷ σχῆμά ἐστι³³.

Der Kunst des Hellenismus blieb es vorbehalten, der Darstellung von Emotion die geschlossene klassische Form zu opfern; dies gilt nicht bloß für die Modellierung der Körper, sondern ganz besonders für die Physiognomie. Gleichwohl: «there is always present a typical element, a belief that the general transcends the specific»³⁴.

---

32. Vgl. besonders *History* Taf. 174. ARV 601, 22.

33. Paus. X. 27, 4.

34. G.M.A. Hanfmann, in: *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 92 (Hellenistic Art, «Emotion»).

VINCENZO LA ROSA

L'ALTARE NEL PIAZZALE DEI SACELLI AD HAGHIA TRIADA

Nelle visite annuali delle quali ci onorava allo scavo di H. Triada, St. Alexiou, divenuto nel frattempo professore di Filologia medievale all'Università di Retimno, ebbe a chiederci a più riprese della cronologia e della funzione di un piccolo monumento – messo in luce agli inizi del secolo e mai pubblicato – situato all'angolo N.E. del piazzale dei sacelli. L'occasione per un riesame si è finalmente presentata l'estate scorsa e siamo assai lieti di offrire immediatamente alcune preliminari osservazioni di scavo proprio a colui che ce le aveva espressamente sollecitate. E' questo il modo per noi più naturale di continuare il dialogo con una singolare figura di umanista, i cui interessi spaziano dalla preistoria alla venetocrazia, amico sincero, piacevole e colto conversatore, convinto *laudator temporis acti*, punto di riferimento per quanti "stranieri" frequentano ed amano la Sua isola.

Il monumento in questione fu scavato verisimilmente nel 1904, proprio alla confluenza fra la strada N.-S. che continua la scala monumentale e il lastricato del piazzale dei sacelli (tav. II, 2). Nei pochi accenni delle relazioni preliminari¹, rimasti anche gli unici, fu ipoteticamente interpretato come un altare e collegato all'area dei c.d. sacelli anche per la presenza, nelle vicinanze, di un deposito di «ossa frantumate e combuste» che diede l'idea di uno «scarico sacrificale»². La cronologia, solo indirettamente adombrata negli accenni di Halbherr, si ricava dalle piante Stefani – sia quella dei rapporti

---

1. F. Halbherr, *Scavi eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana ad Haghia Triada ed a Festo*, in *Mem. Ist. Lomb.*, s. III, XXI, 1905, p. 241; Id., *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana in Creta dal 15 Dicembre 1903 al 15 Agosto 1905*, in *Rend. Accad. Linc.*, s. V, XIV, 1905, p. 370.

2. *Mem. Ist. Lomb.* 1905, *loc. cit.* Qualche ulteriore dettaglio è in *Rend. Accad. Linc.* 1905, *loc. cit.*: «Intorno ad essa (*scilicet* costruzione) era una quantità di figurine votive di terracotta e di bronzo, e, pochi metri più a levante, trovaronsi al livello più basso della collina, dei depositi di materie carbonizzate con frammenti di ossa che alludono ad uno scarico sacrificale». Vedi anche L. Banti, *I culti minoici e greci di Haghia Triada (Creta)*, in *Annuario*, n. s. III-V, 1941-43, p. 69 (con riproduzione, a fig. 68, di un elemento di kernos proveniente dalla fossa).

Un primo accenno ai depositi votivi del piazzale dei sacelli («stipe del sacello di nord-est») è in F. Halbherr, *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana ad Haghia Triada e nella necropoli di Phaestos dal 15 maggio al 12 giugno 1902*, in *Rend. Accad. Linc.*, XI, 1902, pp. 13-14; Id., *Resti dell'età micenea scoperti ad Haghia Triada presso Phaestos*, in *Monum. Ant. Linc.*, XII, 1903, coll. 73-74.

appena citati che la definitiva³ – dalle quali risulta l'attribuzione alla seconda epoca, cioè al TM III. Esplicita è la proposta di L.Banti, per la quale la «strana» (o «enigmatica») «costruzione», da collegare al culto del piazzale dei sacelli, fu addirittura «costruita nel tardo minoico I e ampliata nel tardo minoico III»⁴.

Bisogna comunque aggiungere che già nei primi anni era stata adombrata dagli scavatori, nell'area del piazzale, una generica continuazione del culto fino ad età ellenistica⁵. Tale affermazione era stata in seguito «corretta» in favore dell'edicola di Velchanos (Halbherr ed altri), con l'energico disaccordo di L.Banti⁶. Nessun dato ulteriore si ricava, per il nostro monumento, dai taccuini di scavo relativi agli anni della scoperta⁷; di un «saggio eseguito presso l'altare dinanzi allo scalone orientale», nel 1913, abbiamo invece notizia da E.Stefani⁸. Dopo la descrizione corredata da misure, egli ribadiva la cronologia micenea sulla base della coincidenza dei livelli di fondazione fra l'altare e il parapetto del piazzale, rispetto al quale, tuttavia, il monumento doveva considerarsi appena posteriore⁹.

I lavori di ripulitura e scavo¹⁰ ed il nuovo rilievo del 1987 (tav. I), consentono di farsi un'idea abbastanza precisa del complesso. Si tratta di una costruzione rettangolare,

3. Cfr. *Mem. Ist. Lomb.* 1905 cit., tav. I, 1; F.Halbherr - E.Stefani - L.Banti, *Haghia Triada nel periodo tardo palaziale*, in *Annuario*, LV, 1977, tav. f. t.

4. *Annuario* 1941-43 cit., p. 68. La studiosa aderisce in via ipotetica alla interpretazione come altare, proposta da Halbherr e Nilsson (*ivi*, pp. 68-69, nota 5).

5. R.Paribeni, *Lavori eseguiti dalla Missione Archeologica Italiana nel palazzo e nella necropoli di Haghia Triada dal 23 febbraio al 15 luglio 1903*, in *Rend. Accad. Linc.*, XII, 1903, p. 319. I dati relativi al piazzale più tardo, desunti dalle carte Stefani, sono ora discussi in V.La Rosa, *Considerazioni sul sito di Haghia Triadà in età ellenistico-romana*, in *Annuario* LXIV, 1987-88, (in corso di stampa).

6. *Annuario* 1941-43 cit., p. 71 (con bibliografia alla nota 2).

7. Gli unici due accenni di Halbherr (in data 23 marzo e 16 luglio 1904) contengono soltanto una sommaria descrizione della struttura. Assai indeciso egli si mostra sull'identificazione con un altare: «ma fino ad oggi ogni congettura sull'uso di questa costruzione mi riesce vano» (16 luglio).

I taccuini Halbherr si conservano presso la Scuola Archeologica Italiana di Atene, il cui Direttore, prof. A. Di Vita, vivamente ringrazio per avermene consentito la consultazione.

8. Taccuino 1913, p.119 sgg. (conservato nel Fondo Stefani della Biblioteca Apostolica Vaticana).

9. «Un esame ulteriore ci ha convinti che tanto l'altare di libazione descritto quanto il grande listone obliquo, di cui si è messo in luce il tratto a gradinata discendente a Nord nella sua estremità orientale, sono entrambi del LM III, del periodo cioè del 2 Palazzo. Ciò ci è stato chiarito dal fatto che il marciapiede dell'altare di libazione ha origine allo stesso livello di quello del primo gradino inferiore della gradinata. Soltanto si ha motivo di credere che questa specie di altare non sia stato costruito contemporaneamente al grande listone limitante il piazzale lastricato, ma qualche tempo dopo. Soltanto così si può spiegare la mancata aderenza del listone e dei gradini alla parete occidentale dell'altare. Per la costruzione di questo, anziché tagliare regolarmente l'uno e gli altri, si preferì togliere alcune pietre che dovettero poi essere supplite con terra o che so io».

Come assegnabile al TM III, l'altare si ritrova (con due colonne nell'elevato!) in uno «schizzo ricostruttivo» dello stesso Stefani, riprodotto ora in *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, Roma 1984, p. 171, fig. 246.

10. Sorvegliarono i lavori i dott. G.Bertucci e V.Tiné; il rilievo si deve al topografo B. Salmeri; la documentazione fotografica al sottoscritto ed a M.Quaresima.

orientata N.E. - S.W., alla quale si accedeva mediante una rampa irregolare di lastroni, sistemata a Sud; poggiava direttamente sul vergine (in pendio da Est ad Ovest), e si era inclinata o sconnessa sul lato occidentale (tav. II, 1-2). Il paramento esterno è costituito, sui lati lunghi, da coppie di blocchi a faccia regolare, ma di spessore differente, con uno *hiatus* al centro (di 20 cm. ca.), originariamente inzeppato. La lunghezza conservata, sul lato ovest, è di m. 2, 40 ca. (alt. mass. cm. 65); Stefani proponeva, tuttavia, di considerare pertinente anche un blocco più stretto, ormai a ridosso del piazzale presso la curva della strada (segnato con asterisco nella pianta di tav. I): la lunghezza massima risulterebbe in tal caso di m. 3, 25. Appare verisimile che il limite nord sia andato comunque distrutto; una lacuna è anche all'angolo S.E. Il blocco nord-orientale poggiava direttamente sul terreno sterile; quello di S.E. era invece sistemato su zeppe (sez. A-A', tav. I). Ad Ovest, la struttura presentava uno o due filari di fondazione assai regolari, lisciati all'esterno, ma a superficie ruvida e con tracce degli strumenti di lavorazione sulla faccia di imposta (tav. II, 3): più larghi di quelli dell'elevato, erano destinati, oltre che a colmare il dislivello, ad assicurare la stabilità dell'insieme, compromessa, tuttavia, dalle spinte del terreno. Sul lato sud si conserva soltanto una lastra-soglia, che poggia parzialmente sopra il tratto terminale della rampa di accesso: la superficie meno lisciata, lungo la metà interna della faccia superiore, lascia supporre, come aveva già notato Stefani, l'esistenza di un gradino. Il sistema di fondazioni regolari continua sotto la soglia, lungo il lato occidentale: un filare inferiore, della stessa quota ed altezza di quello superiore ovest, è sormontato da un blocco (alto 28 e largo 35 cm.), notevolmente slittato.

All'interno della struttura, nella metà nord, si trovano due lastroni regolari, disposti di coltello (tav. II, 4)¹¹, paralleli ai lati lunghi (alla distanza di 20/25 cm.), inclinati anch'essi verso Ovest. L'opinione di Stefani era che tali lastroni, attraverso il rinzeppo delle intercapedini, costituissero il paramento dell'interno. Non esiste tuttavia alcuna prova che questa tecnica continuasse nella metà sud, anche perché il blocco di S.E. si trova già allineato col lastrone corrispondente. Gli elementi posti di coltello, d'altro canto, superano di 20/25 cm. le sommità dei blocchi attigui, a loro volta di quote diverse¹². Le facce superiori, in tutti e quattro i casi, non appaiono lisciate; il blocco di S.W. presenta inoltre, nella metà sud, un incasso profondo 8 cm. ca. E' pertanto plausibile che l'elevato della struttura esterna avesse, almeno ad Ovest, un secondo filare, destinato a colmare il dislivello fra i due lati. Non appare invece ragionevole collocare altri elementi verticali sopra i lastroni, per i quali penseremmo piuttosto, senza le esitazioni della Banti¹³, ad una copertura orizzontale con elemento simile. Nello spazio fra i lastroni, largo 85/90 cm., abbiamo potuto riportare alla luce un piano abbastanza regolare di piccole lastre, pietre e terra, appena più basso della soglia (tav. II, 4). Tale livello, da identificare probabilmente col piano di calpestio, continuava anche a Sud, men-

11. Dimensioni ricostruibili di quello est: largh. 90x96x13 cm.; di quello ovest: 102x58x12 cm. Il primo poggiava direttamente sul vergine, il secondo sopra un riempimento di terra e piccole pietre.

12. Sommità blocco N.W. = + 0,04; lastrone ovest = + 0,24; blocco N.E. = + 0,39; lastrone est = + 0,21.

13. *Annuario* 1941-43 *cit.*, p. 68.

tre era stato rimosso, per un saggio in profondità, nel settore centrale in corrispondenza dello *hiatus* fra i blocchi (sez. C-C', tav. I).

Della rampa di accesso, in pendio da Sud a Nord¹⁴ e piuttosto irregolare, solo il tratto nord (a lastre di piccola e media grandezza) è, anche se divergente, strutturalmente connesso al monumento. Il restante, separato da una lacuna e con andamento appena diverso, è costituito da due lastroni frammentari, poggianti direttamente sul vergine, per i quali non escluderemmo la possibilità di un rifacimento.

La descrizione permette di confermare l'interpretazione avanzata, con qualche titubanza, dai primi scavatori. La costruzione, preceduta da una rampa, constava di una struttura esterna a grossi blocchi, piattaforma piuttosto che recinto, alla quale si accedeva da uno o due gradini; l'altare vero e proprio era costituito da tre lastroni (due guance ed una mensa), disposti a cellula dolmenica.

Dal punto di vista cronologico, l'attribuzione al TM III lascia adito, già per la sola tipologia architettonica, a non poche perplessità. D'altro canto, l'osservazione di Stefani sulla coincidenza di piano di calpestio fra rampa d'accesso ed allineamenti addossati al parapetto del piazzale, è risultata non determinante: le strutture dell'intera area, come più volte ribadito, sono infatti sistemate direttamente sul vergine argilloso, poco compatto e assai facilmente rimovibile (da vecchi e nuovi scavatori!). Una certa corrispondenza – casuale o voluta che fosse – esiste, comunque, fra il livello dell'elevato a S.W. ed il piede del gradino inferiore appoggiato al parapetto (cfr. sezz. A-A' e B-B', tav. I). Lo Stefani, d'altronde, non mostra di conoscere, nello schizzo del taccuino, l'esistenza dei filari di fondazione lungo il lato ovest dell'altare: è quindi probabile che il suo "saggio" sia consistito nella ripulitura del piede tanto della parete occidentale che dei gradini addossati al parapetto (l'inferiore dei quali, presente nello schizzo del 1913, non risulta invece nella pianta generale). Manca infine, nel taccuino, qualsiasi accenno a materiali ceramici.

L'esame della planimetria della zona conferma l'osservazione di Stefani che il nostro monumento avesse spezzato il parapetto e che fosse quindi posteriore. Il rapporto con le strutture precedenti appare tuttavia contraddittorio: l'altare è di orientamento nettamente diverso rispetto al marciapiede TM III, ma sembra volersi inserire nella concavità determinata dalla spalletta di raccordo fra lastricato del piazzale e strada per Festos, in uso nello stesso periodo del marciapiede-parapetto; si trova, infine, proprio all'angolo N.E. dell'intero piazzale dei sacelli. Queste osservazioni rendono inevitabile l'ipotesi che nel momento di costruzione dell'altare fossero almeno parzialmente visibili alcune delle strutture appena citate o, addirittura, che la sistemazione complessiva dell'area ricalcasse quella TM III. E' di estremo interesse, a tal riguardo, un'ulteriore affermazione di Stefani, da noi discussa in altra sede¹⁵, che tratti del lastricato del piazzale fossero stati rifatti o comunque riadoperati in età ellenistica; e non va neanche trascurato che dalla nostra località provengono alcune statuette di età tardo-classica¹⁶.

14. Dislivello massimo fra soglia e lastra terminale sud, cm. 40 ca.; lungh. mass. m. 3,30.

15. La Rosa *cit.* a nota 5.

16. In corso di studio da parte di A.L.D'Agata, insieme col complesso delle statuine dal piazzale dei sacelli.

I lavori di quest'anno hanno, per fortuna, chiarito ogni dubbio sulla cronologia del monumento, che diventa uno dei capisaldi topografici per la Haghia Triada di età ellenistica. Il saggio lungo il lato ovest, con un solo strato fino al vergine (terra di colore marrone chiaro, argillosa, in qualche tratto con ghiaietto), rivelò l'esistenza di zeppe, fra l'altare e il parapetto, soltanto in corrispondenza del blocco N.W.; nella metà sud la terra apparve invece piuttosto allentata, tanto da far pensare a manomissioni (anche se l'ipotesi risulta in contrasto con l'assenza dei due filari di fondazione nello schizzo Stefani!). Nel settore sicuramente non scavato i cocci risultarono assai scarsi, minuti ed insignificanti (uno ellenistico?); nell'area forse già saggiata, per quanto poco numerosi, furono isolati frammenti dal MM all'ellenistico. Nessun dato restituì la pulizia del lato est, mentre decisamente già scavata apparve l'area a Nord. Lungo la rampa, sulla faccia ovest, si poterono rimettere in luce il blocco regolare schizzato da Stefani sotto la soglia, e quello ancora inferiore; i materiali ceramici erano praticamente assenti anche sotto i lastroni terminali. All'interno dell'altare, si ripulì preliminarmente il piano di calpestio visto dai primi scavatori e si effettuò un saggio in profondità al centro (largh. cm. 40): la terra fino al vergine risultò tuttavia, come già detto, di riporto, e così pure quella fra lo *hiatus* dei blocchi (sez. C-C', tav. I). Ci si avvide comunque, ai tagli, che il vecchio scavo aveva risparmiato il resto del riempimento interno: da noi rimosso nella metà sud, esso risultò costituito da diverse pietre di piccole e medie dimensioni, terra di colore marrone chiaro e pochissimi frammenti¹⁷ (sez. C-C', tav. I e II, 4). Lo strato, sicuramente intatto, era in rapporto col momento di costruzione: i suoi materiali più recenti vanno pertanto considerati *terminus ad o post quem* per la cronologia dell'altare. Fra i pochi frammenti recuperati risultano decisivi HTR 1411 e HTR 1479 che, per quanto di piccole dimensioni, possono essere ragionevolmente attribuiti ad età tardo classica od ellenistica. Il primo è un tratto di parete di coppetta(?) appena carenata, a vernice nero lucida; il secondo è invece il resto di un fondo e beccuccio di lucerna acroma, forse con basso pieduccio a disco¹⁸. Appare dunque lecito attribuire l'altare ad età ellenistica e riferirlo a quella anonima *kome* della quale abbiamo altrove tentato di ricostruire la consistenza¹⁹: risulta anzi, al momento, l'unica struttura di tale età risparmiata dai vecchi scavi.

Nel villaggio ellenistico di H. Triada, il monumento si pone ora come ulteriore polo culturale rispetto alla limitrofa edicoletta di Velchanos²⁰. Situata a Sud del bastione, nell'area della stoà n. 10, essa aveva un profilo a semplice nicchia (larga 1,25 e profonda

---

17. Lo scavo si arrestò alla quota della sommità delle fondazioni ovest, a -0,55/0,60 m. dalla soglia.

18. HTR 1411: dimens. mass. cm. 2,4x3,8; argilla rosa scuro, fine. HTR 1479: dimens. mass. cm. 5,4x2,2; argilla rosa, con qualche impurità; superficie consunta.

I termini previsti per la consegna di questa nota ci impediscono, purtroppo, di presentare la documentazione dei due frammenti.

19. La Rosa *cit.* a nota 5.

20. Halbherr, in *Rend. Accad. Linc.* 1905 *cit.*, pp. 380-381; Id., in *Mem. Ist. Lomb.* 1905 *cit.*, p. 242.

1,70 m.ca.), ricoperta verosimilmente con le note tegole iscritte; all'angolo S.E. della costruzione si attaccava una grossa muratura di funzione non perspicua, davanti alla quale stava una piccola ara²¹. La nuova cronologia qui proposta permette, a questo punto, di affermare che l'eredità del culto dei sacelli non fu raccolta dal *Velchanion*, ma (se son lecite certe affermazioni), proprio dal nostro monumento: la sistemazione nel complesso delle strutture precedenti, i livelli di calpestio, i rifacimenti tardi del piazzale, sono dati che hanno, comunque, il loro peso. Su questo altare di divinità ignota si spese la *pietas* del villaggio, a quasi 1200 anni di distanza dal sacrificio presso quell' altro altare, rappresentato sul sarcofago dipinto.

---

21. Banti, in *Annuario* 1941-43 *cit.*, p. 70. La planimetria del complesso e il profilo dell'arula, ricostruiti dalle carte Stefani, sono ora in La Rosa *cit.* a nota 5.

HENRI et MICHELINE van EFFENTERRE

UN OBITUAIRE CRÉTOIS?

à Stylianos ALEXIOU et à Martha APOSKITOU - ALEXIOU

Au cours des fouilles qu'il poursuivait en Crète orientale sur la célèbre colline de Vasiliki, notre ami A. Zoïs a eu l'occasion de sauver et de faire transporter au Musée de St-Nicolas une intéressante stèle inscrite hellénistique. Elle avait été découverte près d'une vieille église, au bas du site minoen et à distance suffisante pour n'avoir apparemment aucun rapport avec l'occupation tardive de ce site lui-même, où des tessons hellénistiques avaient été notés dès 1937 par Pendlebury¹. Sans que l'on dispose d'aucune information sur l'emplacement précis où devait se dresser la pierre dans l'Antiquité, son seul poids permet de penser qu'elle n'a pas dû venir de bien loin ou même qu'elle a pu être retrouvée *in situ*².

L'inventeur nous ayant généreusement confié la publication de cette inscription³, c'est un plaisir pour nous de la présenter aujourd'hui dans un volume d'hommages à Stylianos Alexiou auquel nous lient une vieille amitié et une profonde reconnaissance pour l'aide qu'il a constamment apportée à nos recherches en Crète quand il était directeur des Antiquités de l'île. Que cette pierre qui commémore, à notre sens, le sacrifice de patriotes crétois dans une région alors déchirée entre tant de cités hostiles, soit pour lui, au seuil de la longue et fructueuse retraite que nous lui souhaitons, le gage de l'εὐτυχία, mais au sens où l'entendait Aristote dans une définition bien connue de la *Rhétorique*⁴: ὧν ἡ τύχη ἀγαθῶν αἰτία, ταῦτα γίγνεσθαι καὶ ὑπάρχειν ἢ πάντα ἢ τὰ πλεῖστα ἢ τὰ μέγιστα.

Inv. 11 682 au Musée de St-Nicolas. Deux fragments qui se recollent, au coin inférieur

---

1. *Arch. of Crete* (1939, rééd. 1963), p. 363. Cf. les cartes données par A. Zoïs, *Vasiliki I*, (1976), plans I-II.

2. L'argument n'est pas probant, on le sait, mais la découverte du bloc près d'une chapelle isolée dans la plaine cultivée peut être l'indice d'une sacralisation quelconque du lieu qui aurait traversé les siècles, comme on le constate souvent en Crète.

3. Nous lui en exprimons nos vifs remerciements. Notre gratitude va aussi à tous ceux qui nous ont aidés dans cette étude, les directeurs du Musée de St-Nicolas, C. Davaras et N. Papadakis, ainsi que leur personnel, qui nous ont facilité le travail dans les réserves, le Ministère de la Culture qui, sur l'intervention de I. Tzedakis, a bien voulu nous confirmer, sous le n° A3/28295/369, du 13.07.1987, l'autorisation de publier le document, le spécialiste Stephanos Alexandros qui n'a pas ménagé sa peine pour réaliser les difficiles prises de vues qui ont permis d'illustrer cet article: notre déchiffrement doit beaucoup à ses excellentes photographies.

4. I, 5, 1361 b - 1362 a.

gauche, d'une grande stèle de calcaire gris foncé (*sidéropétra*) largement écornée en haut à droite. Hauteur totale conservée: 110 cm; largeur: 51,5 cm; épaisseur: 22 cm.

La stèle est brute de taille sur ses faces latérales et postérieure. Elle garde un tenon d'encastrement, grossier ou très usé, d'environ 24 cm de large sur 18 cm d'épaisseur en saillie de 6 à 7 cm sous la base. La face antérieure de la pierre a été ravalée sommairement sur un centimètre de profondeur, à l'exception de la partie basse qui présente ainsi en relief un bandeau plat d'environ 10,5 cm de hauteur. Il n'est plus possible de dire la forme du couronnement, la partie supérieure de la stèle ayant été brisée sur une hauteur inconnue.

L'inscription occupait le haut de cette face antérieure, sans que l'on puisse savoir combien de lignes ont été perdues. La surface de la pierre, assez irrégulière et usée par places, rend la lecture très difficile ou incertaine, surtout en milieu de ligne. Le texte ne comporte plus aujourd'hui que vingt et une lignes d'écriture, sur 35 cm de hauteur. Encore la plupart de ces lignes sont-elles incomplètes à droite en raison de la mutilation de la stèle. Les lettres, peu régulières, mais profondément gravées, ont 1,5 cm à 2,5 cm de hauteur et l'interligne, assez variable, ne dépasse guère quelques millimètres. À gauche, on observe pour les quinze premières lignes une marge de 5 cm, au haut de laquelle on croit distinguer peut-être quelques lettres isolées (fins de lignes reportées faute de place à droite?). La ligne 9 a été affectée par un martelage et la ligne 15 est gravée en caractères sensiblement plus hauts et plus espacés que les autres. Les six dernières lignes, au contraire, sont plus tassées: elles ne respectent pas la marge à gauche et commencent aussi près du bord que le permet le dégrossissage des surfaces.

Les caractères suggèrent une datation à la fin du IIe siècle avant J.-C. ou au début du premier. L'*alpha* est à barre brisée, le *bêta* et le *rho* sont étroits et hauts, l'*epsilon* et le *sigma* à branches bien horizontales, le *thêta* a la forme ronde à point central, le *mu* a des jambages ouverts et de courtes branches médianes croisées, si bien qu'on les prendrait pour celles d'un *chi*. L'*omicron* est plutôt plus petit que les autres lettres, l'*upsilon* a le pied bien marqué, l'*oméga* est en pont étroit à longues barres horizontales. Il n'y a pas d'apices. Dans l'ensemble, cette écriture est très proche de celle d'une inscription édilitaire de Hiérapytna découverte près du sanctuaire de Zeus Dictéen et relative à des travaux qui y furent effectués, texte attribué à la fin du IIe siècle avant J.-C.⁵ On verra ci-dessous que l'onomastique garantit également au document de Vasiliki une origine hiérapytnienne.

---

5. *Inscr Cret.*, III, II, Dictaeum fanum, n° 1, p. 10.

Photos (pl. I à III). Estampage

- Ὁ]νάσανδρος Α[- ---
 Ὑπεράνθης Πάγ[ωνος, ---
 Μενίας Λεύκω, Ἱμε[ραῖος ---
 Φάλαρος Εὐθυτίμω, Στρα[- ---
 5 Εὐχ[ρ]ήστας Σταροπεῖ[θιος, ---
 Λύ[γ]ερος Βαναξάνδρω, Ἑλ. [- ---
 Ἐ[τ]εάνωρ Ν[...., Ἀρ]ισ[τῶ]νυμος. [- ---
 Βεῖδυλο[ς] Ἐ[ρμ]αίω, [Ἀρ]ισταγόρας Μ[- ---
 Καλ. φάνης ..... ωνίω
 10 [Ἡ]ρακλ.εἰ[δας (?) Σ[τ]ασία, Ἀγ[.]ίων. [- ---
 Εὐθύδικος [.....]ατιος, Ἀσθα[ντος] ---
 Λίβυς [Β]έργιος, Εὐχρη[στας (?) [Κ]αυσί[λω,
 Λεύκος Μενία, [.....]μος Λε[ύκω
 Εὐδέτης Ν[έων] ο[ε, -----]ς Ὀρ[- ---
 15 Καλλιφάνης Ἀπολλωνίω
 Σεμνόν Α... δροῦμα. ὑποστηλῆαι παν. ε.
 ὄροι ... // ιν ... // ἔστασαν α. [υυ - υυ υ
 οἱ μετ' Ὀνασάνδρ(ω) αν. [- υυ - υυ] ἐσθλῶ
 π]ρείγιστοι συ[...] αν σὺν κισίθηροφόνους
 20 ἰ]χνευταῖ γιν [υ - υυ - υυ - υυ - υ
 ὦ]ρους καθ[ῆ]σί[ους θῆκ]αν ἐν εὐτυχίαι vac.

N.C. L.1: on lirait aussi bien M]νάσανδρος; en fin de ligne, A ou le début d'un M. L.2, fin: peut-être Πασ. L6: Π]ύ[λ]ερος serait possible également, mais les traces conviennent moins bien; à la fin, on croit lire un A. L.9: on lirait dans la *rasura* Καλ[ι-]φάνης (*sic*) [Ἀπολλ]ωνίω. L. 10 sq.: les traces sont de plus en plus évanides, surtout dans la seconde moitié des lignes où les lectures sont données sous toutes réserves. L.12, fin: on lirait aussi bien Π]αυσι[- ou Ν]αυσι[-; nous avons préféré cependant Κ]αύσι[λω pour des raisons qui seront indiquées dans le commentaire.

Pour les lignes 16 à 21, on se reportera à la photographie ou au fac-simile établi après charbonnage de la pierre et contrôle sur l'estampage et sur un jeu de clichés pris sous divers éclairages rasants: le résultat est encore décevant. L.16: il y a la place plutôt pour trois que pour quatre lettres entre A et Δ: Ἀ[ρηα], plutôt que Ἀ[ρηος], ἀ[υτάν] ou ἀ[γῶνα]; faut-il lire ἄξεε(?); en tout cas ἀ[γαλμα]⁶ serait trop long, alors que le Δ est sûr; en fin de ligne, le N est suivi d'un caractère indistinct, endommagé ou surchargé, que l'on prendrait pour un Φ si la métrique ne l'interdisait, puis E, bien lisible, et une haste verticale, I ou P. L.17: pratiquement illisible dans le second hémistiche; *vacat* à

6. Cf., pour σεμνόν ἀγαλμα la dédicace au dieu Pan, *ibid.*, I, Lato, n° 7, p. 129, avec laquelle d'autres rapprochements sont aussi à faire. Au sens propre de «vénérable», l'épithète se rencontre avec ἀγῶνα, au IIe siècle ap. J.-C., sur un sarcophage de Prousius de l'Hypios, W. Peek, *Griech. Versinschr.* (1955), I, n° 1112, dans une épigramme qui insiste sur ce caractère de noblesse. Quant à un emploi du simple nom du dieu Arès pour désigner le combat, il est bien attesté depuis Homère, cf. II, II, 381; etc.

la fin. L. 18: après le *P*, on croit lire plutôt un *I*; est-ce une faute? ensuite, seul le sixième pied est lisible: ἐσθλῶ mais la finale peut être à un autre cas, nom. sg. ou plur., acc., gén. L. 19: on peut couper le premier mot avant ou après le second Σ; il y a place ensuite pour trois ou quatre lettres entre l'Y et A aucune évidence. L. 20, début: la trace du X est faible; juste avant, il y a place pour une initiale dont il ne reste rien; en milieu de ligne, on croit lire OYΔΩΣTH et à la fin AΠO ou AYTO. L. 21: il y a place pour une lettre en début de ligne, mais la trace est beaucoup plus faible que le reste du mot, très lisible; au milieu, on distingue *II* avec une graphie attestée à l'époque à Hiérapytna, mais avec des barres horizontales plus longues, pour un *zêta*; la métrique s'en accommoderait mal, aussi peut-on préférer lire ΣI. La forme avec apocope καῶδᾶσιος, surprenante en crétois, s'autorise d'analogies poétiques comme Pind., *Ném.*, 6, 87. Elle est imposée par la métrique. Le milieu de la ligne est illisible; *vacat* en fin de vers.

Dans la marge des lignes 2, 3 et 4, on croit voir quelques lettres isolées, respectivement OΣ, E et O. Au milieu de la stèle, verticalement, un graffiti moderne: Πέτρος.

Les deux parties du document, l.1-15 et l.16-21, sont sans doute écrites de la même main, malgré les différences que l'on a pu noter dans la dimension des lettres ou leur disposition sur la stèle⁷. On a donc affaire à un texte unique, ce qui ne veut pas dire qu'il ait forcément été gravé d'un seul coup. On y reconnaît d'abord une double liste de personnages, de part et d'autre de la *rasura* de la l.9. Puis il semble y avoir, en écriture plus serrée, un commentaire sous forme de poésie élégiaque: les l.16-21 se scanderaient en effet en trois distiques, avec des blancs en fin du premier et du dernier pentamètre. Il manque, en tête du document, tout intitulé qui aurait pu en annoncer le sens. Force sera donc de considérer d'abord les six lignes de l'élégie pour y chercher la clef de l'ensemble. Malheureusement, en dépit de nos efforts, nous n'avons pas réussi à établir un texte sûr⁸. La surface de la pierre, déjà craquelée naturellement, a mal résisté à l'usure et s'est même trouvée fragilisée par la gravure assez profonde de certaines lettres. A défaut d'une lecture satisfaisante en tous points, il faut donc nous contenter des indications fragmentaires fournies par quelques mots isolés, constituant comme des jalons incontournables.

Au début de la l.18, la mention des compagnons d'Onasandros, οἱ μετ' Ὀνασάνδρου(ω)⁹, doit faire référence au même personnage qui est cité à la l.1.: l'épigramme finale et les listes de noms forment bien un tout. Trois hypothèses se présentent alors à l'esprit. Le dernier hémistiche se restituant apparemment en θέσ *vel* θῆκ *vel* θάψ]αν ἐν εὐτυχίαι, cela aiguillerait vers l'idée d'un texte funéraire. On serait donc en pré-

7. On notera seulement que le *mu* n'a plus les jambages médians croisés en x comme aux lignes 3, 4, 7 et 13 du texte.

8. Nous avons travaillé nos copies, un estampage et les clichés de S. Alexandros à notre séminaire d'épigraphe grecque de Paris I et, par ailleurs, les professeurs O. Masson et F. Vian ont bien voulu les examiner avec nous et nous communiquer leurs impressions. Nous avons aussi confronté nos lectures et celles de notre ami J. Pouilloux.

9. La même formule se rencontre à Olonte dans les dédicaces à Zeus Meilichios qui sont gravées sur les rochers de Spinalonga. On avait alors pensé à des équipages de marins rescapés des tempêtes. cf. *REA*, 1949, pp. 53-59. L'hypothèse d'équipes de jeunes recrues chargées de la surveillance des côtes est tout aussi plausible.

sence d'une commémoration de soldats tués au combat, d'un «obituaire»¹⁰, comme on en connaît tant¹¹. Mais l'*eutychia*, en dépit de la connotation funéraire de l'adieu banal du type εὐτυχεῖτε¹², semble bien correspondre plutôt à une chance, à un bonheur terrestre¹³, au moins avant l'ère chrétienne. Plusieurs des termes de notre texte rappellent d'ailleurs une dédicace au dieu Pan, de même date et de même écriture que notre document et qui provient des environs de Kritsa, l'ancienne Lato, à une vingtaine de kilomètres seulement vers l'Ouest¹⁴. Quelle pourrait être à Vasiliki l'occasion d'une telle consécration? Il semblerait qu'on puisse en voir deux. Considérons en effet d'abord le début de la l.20: le mot de π]ρεῖγιστοι, «les Anciens», évoque le système crétois des classes d'âge¹⁵ et orienterait vers l'hypothèse de quelque document éphébique, du genre des inscriptions des cosmètes athéniens¹⁶. Mais la restitution toute naturelle de la fin du même vers, σὺν κυσὶ θηροφόνου[ς, avec son cortège de chiens de chasse, suggérerait une autre direction: elle fait penser à un document cynégétique, pourquoi pas à une société de chasseurs¹⁷? Au fond, les trois hypothèses sont moins exclusives qu'il ne paraît au premier abord et nous serions enclins à les combiner.

Nous proposons, tout compte fait, d'interpréter la stèle de Vasiliki comme une «liste

10. Le mot a été consacré par la belle étude de N. Loraux sur les «listes de tués» athéniennes, cf. sa thèse *L'invention d'Athènes* (1981), p. 359, n. 43.

11. Cf. *ibid.*, pp. 22-23, où sont indiquées, avec toutes les références utiles, les caractéristiques de tels monuments: relief, liste nominative et épigramme.

12. Cf. *LSJ*, s. v.: c'est l'équivalent du latin «Vale», «Valet».

13. Cf., par ex., *JG XII 3*, Suppl. 275, 1271 D (= W. Peek, *GV*, 1717), où l'on voit bien la différence de sens avec εὐσέβεια. Dans la dédicace latienne citée *ci-dessus*, n. 6, A. Wilhelm, *Symb. Ost.*, Suppl. XIII (1950), pp. 46-47, a corrigé la finale ἐν εὐτυχίαι en ἐν ἡστυχίαι, mais seulement pour des raisons de place. Il s'agit toujours là d'un bonheur terrestre.

14. *Ibid.* Est-ce le hasard si l'on retrouve là, en sus des expressions déjà relevées, les mots ἔστασεν et ἐσθλωῖ qui rappellent notre document, les deux textes étant par ailleurs écrits de façon presque identique.

15. Le mot est étudié, avec toutes les références voulues, par C. Davaras, *ArchDelt*, XVIII (1963), pp. 141 sq., surtout pp. 150-151, et *ArchEph*, 1980, pp. 1-7 (cf. J. et L. Robert, qui confirment, *REG*, 1983, *Bull.*, 307). Le sens y est bien dégagé: il s'agit toujours d'Anciens qui peuvent, soit à titre individuel comme «doyens», présider un Conseil (Hiérapytna) ou diriger un détachement de gardes (Caudos, Rhitténia), soit collectivement mener un corps d'enquête ou d'intervention plus politique (Lato-Olonte). A l'un ou l'autre nombre ou sous la forme collégiale de πρεισογηία (Lato-Olonte, Rhaucos), le mot est l'équivalent crétois de πρεσβεύς, πρεσβευταί, πρεσβεία, avec acception diplomatique (A vos, Aptère, Rhaucos). Dans le cas de la concession de leur autonomie aux Rhitténiens occupés par les Gortyniens, le sens d'«Anciens» à la tête d'un corps de garde (et non pas de magistrats) fait préférer la première interprétation que donnait Marg. Guarducci, *RivFil*, 1930, p. 480, à celle qu'elle a maladroitement défendue dans les *InscrCret*, IV, p. 187: il s'agit bien de Gortyniens.

16. Cf. Chr. Pélékidis, *Hist. de l'éphébie att.* (1962), pp. 119 sq.

17. Sur la chasse en Grèce, on se reportera maintenant à la thèse d'A. Schnapp (1987), bien qu'elle utilise surtout les représentations céramiques. La question de la réglementation de la chasse dans le monde grec – et donc, éventuellement celle de l'existence de sociétés de chasseurs – restent entières. Pour les κύνες θηροφόνου, cf. Eurip., *Hipp.*, 216. Les chiens de chasse crétois étaient réputés, cf. *La Crète et le monde grec* (1948, rééd. 1968), p. 111. Cf. aussi P. Vidal-Naquet, *Le chasseur noir* (1981), pp. 151-174.

de tués», terminée par l'allusion élégiaque aux circonstances de leur décès. Cet obituaire rappellerait le souvenir à tout jamais vénérable, *σεμνόν*¹⁸, d'un fait de guerre dans lequel auraient été associés, comme il est légitime de le penser, des Anciens, *πρῆγιστοι*, et de jeunes gardes-frontière, *ὄροι*¹⁹ dont la mention apparaît sans doute au dernier vers et peut-être déjà au second de l'épigramme, l.17²⁰. Dans cette affaire serait intervenue une meute de chiens de chasse, ce qui n'a rien de choquant s'il s'agit d'aider des «traqueurs» *ἰχνευταί*, l.20, à une quelconque poursuite²¹.

Une restitution – et surtout une lecture – plus complètes de la stèle permettraient probablement à de plus savants ou à de plus audacieux que nous d'aller plus avant. Nous préférons ne pas risquer les divers compléments auxquels nous avons songé pour les trois distiques en respectant les traces isolées ou les lettres fugitives qui s'entrevoyaient sur la pierre. Nous savons trop bien le danger de tels jeux d'esprit...²² Mais l'imagination n'est pas interdite quand elle ne prétend à aucune assurance. Nous esquisserions donc timidement, en référence au document de Vasiliki et au tableau connu de la Crète orientale à la veille de la conquête romaine, ce qui peut, ci-après, n'être qu'un roman historique...

Considérons les noms de l'obituaire. Ils sont au nominatif comme dans les documents similaires, mais ils sont suivis de patronymes au génitif sans article, ce qui n'est pas l'usage à Athènes²³. Il y en avait deux paires par ligne, sauf aux l.9 et 15. Seule la l.12 nous donne, malgré sa lecture incertaine, le schéma complet des quatre noms propres²⁴. A raison de deux personnages par ligne, nous aurions donc, sur les treize lignes normales, vingt-six personnages au total. Une dizaine gardent leur désignation complète, nom et patronyme, une douzaine un nom seulement, plus ou moins lisible, le restant est simplement supposé dans les lacunes de l'inscription à droite. Le cas des l.9 et 15 est différent: il est exclu qu'elles aient enregistré plus d'un personnage, nom et

18. La valeur habituelle du mot *σεμνόν*, lancé en tête de l'épigramme, fait penser aux vers célèbres de V.Hugo: «Ceux qui *pieusement* sont morts pour la patrie...».

19. Cf., notre étude sur les «Fortins crétois», *Mélanges Ch. Picard* (= RA, 1948), p. 1033, note, et les deux textes relatifs à l'occupation gortynienne de Caudos, Marg. Guarducci, *InscrCret*, IV, n° 183 et C. Davaras, *ArchDelt*, XVIII (1963), pp. 141 sq. La valeur du terme comme «éléments militaires de surveillance» dans les régions frontalières ou les zones d'occupation n'est plus discutée. Ces *όροι* crétois seraient à rapprocher pour leurs fonctions des *péripoloi* athéniens, dont on sait qu'ils montaient la garde aux frontières, cf. Chr. Pélékidis, *Hist. de l'éphébie att.*, pp. 35 sq. Peut-on scander, au vers 17 de notre document *ὄροι[σ]ιν /// ἔστασαν* comme le premier hémistiche du pentamètre?

20. Les traces de lettres conservées au début de la l.17 font hésiter en effet entre les restitutions possibles: de toute manière, il y a des creux sur la surface de la pierre qui ont pu être «sautés» par le graveur.

21. Pour la double valeur du mot, cf. Poll., V, 10: *ἰχνευτῆς ἀνήρ και κύων* et sur les termes de chasse en général, P. Chantraine, *Etudes sur le voc. grec* (1956), pp. 31-96.

22. Nous n'essayons donc pas plus de traduire tout le texte que d'en reconstituer complètement les trois distiques.

23. Où cette absence des patronymes aurait été significative, cf. N.Loraux, *L'invention d'Athènes*, pp. 23 et 360, n. 51: il y avait des exceptions dans d'autres cités.

24. L'alternance régulière des cas dans la moitié gauche du texte et la présence de finales nominatives à droite aux l. 7, 8 et 13, garantissent la disposition générale malgré la mutilation de la pierre.

patronyme étant suivis d'un blanc en 9 (après la *rasura*) et occupant pratiquement toute la largeur du bloc en 15. Sous le martelage de 9, les traces de lettres qui subsistent suggèrent qu'il s'agit du même individu que l'on retrouve plus bas en 15. Que s'est-il passé? Quelque erreur dont nous ne connaissons jamais l'occasion²⁵? Serait-ce un disparu que l'on a d'abord récupéré, mais qui est mort dans un second temps? S'agit-il d'un chef ou d'un héros valeureux que l'on voulait mettre en vedette à tout prix en reportant son nom et son patronyme, bien au large, en queue de la liste définitive²⁶? Les lignes 10 à 15 ont pu être rajoutées à peu d'intervalle de temps et par le même lapicide: on aurait en fait une double énumération de victimes. Saura-t-on jamais?

Mais deux faits sont significatifs à nos yeux. D'abord, la remarquable homogénéité du document. Aucun des noms qui subsistent ne surprend dans un texte de Crète orientale²⁷ et la moitié de ceux que l'on peut lire est dûment attestée à Hiérapytna, le grand port hellénistique de l'isthme sur la mer libyque²⁸. Nous pouvons donc en inférer que l'obituaire concernait des guerriers hiérapytniens tombés dans un combat sur la fron-

25. Il est peu vraisemblable que le graveur ait seulement voulu corriger l'orthographe du nom Kalliphanès, écrit avec un seul *lambda* à la l. 9.

26. Les Grecs préféreraient mettre en tête les personnages importants. On trouve toutefois dans des obituaires des officiers en queue de liste, notamment des triérarques. Dans le cas de Vasiliki et s'il s'agit bien d'un incident de frontière ayant intéressé une troupe de jeunes, le fait que deux personnages soient distingués du lot pourrait rappeler l'usage crétois qui, selon Strabon, X, 4, 20, 483, distinguait dans chaque *agéla* le jeune noble qui l'avait recrutée parmi ses fidèles et le chef qui la menait au nom de la Cité, ce dernier étant en général (ὡς τὸ πολὺ) le père du premier. L'expression οἱ μετ' Ὀνασάνδρου(ω) pourrait indiquer le nom du recruteur, d'où sa place en tête de liste, Kalliphanès serait l'Ancien choisi pour commander la troupe et qui aurait péri au combat également, ou, tout aussi bien l'inverse s'il faut lier grammaticalement les vers 18 et 19: il n'y aurait alors pas de parenté entre les deux.

27. Aristónymos, Leukos et Onasandros sont attestés à Olonte, Anaxandros à Cnossos, Bergis à Lato, Euthytimos sur l'îlot de Prasonisi, au Nord-Ouest de l'isthme; on trouve à Priansos et à Malla respectivement Euthydikè et Stasis, bref, la coloration générale de l'onomastique est évidente, cf. les *indices* des *InscrCret*, I et III.

28. On y retrouve en effet: 1) des appellatifs peu significatifs comme Apollónios, *InscrCret*, III, III, n° 34, 2, ou Aristagoras, *BCH*, 103 (1979), p. 75; 2) d'autres dont la lecture pourrait être inspirée dans notre texte par des rapprochements avec l'onomastique hiérapytnienne, comme Hermaios, *InscrCret*, III, III, n° 4, 3, Himéraiios, *ibid.*, n° 9, 15, Kausilos et Néôn, *BCH*, 103 (1979), p. 79; 3) une série incontestablement hiérapytnienne, avec Asbantos, *ibid.*, p. 75, Beidylos, *InscrCret*, III, IV, n° 10, 2, Etéanôr, *ibid.*, III, n° 8, 11, Eubétès, *ibid.*, IV, n° 10, 2, Euchrèstas, *BCH*, 103 (1979), p. 81, Libys, *ibid.*, p. 76, Ménias, *InscrCret*, III, IV, n° 6, 11, Hyperanthès, *ibid.*, III, n° 50, 2 (dont le fils est justement un Pansôn comme, selon toutes probabilités, le père que nous avons ici), enfin Phalaros, *ibid.*, n° 8, 6. La série est trop longue pour être accidentelle. On notera en passant qu'elle contient deux noms, Néôn et Phalaros, qui sont probablement associés dans deux autres séries hiérapytniennes. Le premier (qui a été omis par inadvertance dans l'index dressé par O. Masson, *BCH*, 103 [1979], p. 82, des monétaires de la cité), y voisinerait avec un Phala - - que nous restituerions en Phala (ros) sur le monnayage. Et les deux noms se retrouvent encore dans la liste des Etéanorides, *InscrCret*, III, III, n° 8, si l'on veut bien la faire commencer aussitôt après τέκνα, en lisant, sans doute d'après l'ordre des naissances: E...α (une fille, e.g. Ἐσθλά), Νέων, Μελάνθυρο[ος], [Φ]άλαρος, etc.

tière septentrionale de la cité qui devait passer dans la région de Vasiliki²⁹.

Le second fait est d'ordre prosopographique, c'est la présence d'un Ménias, fils de Leukos à la l.3 et d'un Leukos, fils de Ménias à la l.13. Malgré tous les risques bien connus d'homonymies, la vraisemblance est qu'il s'agit d'un père et de son fils, sans que l'on puisse dire l'ordre des parentés à première vue. Mais situons-nous dans l'hypothèse historique d'où part cette reconstitution. Est-il inconcevable d'imaginer qu'un parti ennemi a surpris, au Nord de l'isthme, les jeunes recrues qui assuraient la garde à la frontière³⁰? Les pertes auraient été sévères (l. 1 à 9: au moins dix-sept morts³¹). Les vétérans seraient accourus à la rescousse, poursuivant les ennemis (et récupérant peut-être des prisonniers?) avec l'aide de leurs chiens de chasse. La victoire serait restée aux Hiérapytniens qui dresseraient alors la stèle de Vasiliki sur les lieux qu'ils ont décidé d'annexer à leur territoire. Mais d'autres victimes se sont ajoutées à la première liste, peut-être tout simplement les blessés qui n'ont pas survécu à leurs blessures (l. 10 à 15: dix morts, plus celui de la l.9 reporté à la fin). Leukos, fils de Ménias mentionné à la l.13 serait sans doute le père de jeune ὄρος Ménias, fils de Leukos inscrit à la l.3: le père aurait rejoint le fils dans l'*eutychia* des guerriers morts au champ d'honneur!

Il resterait à tirer la conclusion de la découverte de notre stèle, si elle était bien restée *in situ*, pour la topographie historique de la région. La cité portuaire du Sud de l'isthme n'a dû pouvoir dresser un mémorial guerrier au Nord³², près de la colline minoenne de Vasiliki, que dans la mesure où elle avait réussi à étendre son domaine d'une mer à l'autre. Il faut donc intégrer une telle situation dans ce que l'on sait de l'histoire de Hiérapytna à la fin de l'époque hellénistique, dans cette sorte de conquête progressive de son espace vital qui lui fait dominer les deux zones montagneuses qui encadrent

29. La géographie politique de «l'isthme de Hiérapétra» aux temps helléniques n'a pas encore été complètement établie. A la différence de l'ère minoenne où de nombreux sites y sont connus, aucune autre cité grecque que celle de Hiérapytna n'y est sûrement localisée. Quel crédit historique faut-il accorder en effet à la notice géographique de Strabon, X, 3, 475, qui définit la largeur de l'isthme à soixante stades «entre Minôa de Lyttos et Hiérapytna sur la mer Libyque»? On pense à Pachyammos pour cette Minôa, cf. Marg. Guarducci, *InscrCret*, III, pp. 19 et 168. Mais que vient faire la mention des Lyttiens? Devrions-nous admettre que la côte Nord et la côte Sud aient eu des destins différents et qu'une démarcation transversale ait existé à un moment sur l'isthme, vers la ligne de partage des eaux? La hauteur de Vasiliki n'était pas loin de là au Nord.

30. La double liste de noms et la distinction ὄρον/πρωτόιστοι font supposer une affaire qui aurait eu au moins deux temps: c'est ce qui nous conduit à envisager d'abord le succès d'un agresseur, puis la victoire des Hiérapytniens revenus en force. Si l'on pouvait accepter, à la l.16, la restitution d'une épithète παν(α)ει[χές], se rapportant à δρωμα (elle convient au mètre), le premier vers de l'épigramme pourrait faire allusion aux deux formes typiques du combat, l'ἄγων hoplitique noble cher à Arès et «l'action tout à fait indigne» de l'attaque par surprise(?)

31. Deux fois huit, plus celui de la l. 9. Il ne manquerait pas de nom au début du texte. Seul un intitulé éventuel aurait disparu.

32. Les obituaires ont leur place normale au cœur de la cité. Cependant le cas est connu de *polyandria* célébrant le souvenir de guerriers morts au lieu même de leur sacrifice, cf. W. Peek, *GV*, section A 1. Cela conviendrait d'autant mieux que, si la lecture du vers 21 est juste, les défunts enterrés sur le lieu du combat y restent comme des «gardiens souterrains» de la frontière!

l'isthme jusqu'à obtenir une frontière commune avec les Latiens, à l'Ouest, et avec les Itaniens, à l'Est. Nous avons déjà esquissé cette aventure des Hiérapythniens au Colloque International de géographie historique de Stuttgart, en mai 1987, et nous espérons y revenir plus précisément dans un prochain article. Pour une telle étude, la découverte de la stèle de Vasiliki apparaît comme un jalon de première importance.

ST. SPYRIDAKIS

NOTES ON A FUNERARY STELE FROM ITANOS

The upper part of a fragmented grave stele from Crete was recently discovered and published by N. Papadakis, the *epimeletes* of antiquities of the Seteia eparchy of Lasiathi, on the easternmost region of the island¹.

The stele which bears the inscription

ΜΝΑΣΤΗΡΑΣ
ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ
ΧΑΙΡΕ

was found in the northern area of the archaeological site of Itanos (modern Erēmoupolis), the well-known Ptolemaic protectorate in Hellenistic Crete, among the ruins of a Byzantine church which had been built on the debris of a pagan temple, perhaps of Athena², on the acropolis of the city. This fortuitous discovery is interesting in view of the fact that the stele had not been detected during the systematic French excavations of 1950 and had been overlooked by previous archaeological investigators of the site³. Subsequently, the inscription of the epitaph was cursorily examined by Masson and has been finally published, without comments, by Pleket and Stroud in the *SEG*⁴.

Based on the form of the letters, Papadakis dated the stele in the second century B.C. without denying the possibility of a first century chronology and his suggestion has been tacitly accepted by Masson and the editors of the *SEG*. However, the dating of inscriptions of the Hellenistic and Roman periods solely on the basis of lettering is not certain especially in cases where large corpora of dated material for comparison do not exist. Thus, it is highly likely that the date of this badly damaged stele could be inaccurate by as much as a century or more, which would place it as late as the first century of the Christian era. Ostensibly, the epitaph conforms to a common pattern of the Hellenistic and Roman periods in which the name of the deceased in the nominative is fol-

---

1. Nikos Papadakis, «Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη-στήλη ἀπὸ τῆν Ἴτανου», *Amaltheia* 31 (1977) 139-142 (with *addenda et corrigenda*).

2. Evidence for the worship of Athena Polias in Itanos may be seen in *Inscriptiones Creticae* III, iv, 3; 8; 12. For coin representations see N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne* (Macon 1980) 201 f., and tables XVIII 12-XIX 27.

3. For the French excavations of 1950 see «Chronique de fouilles en 1950. Itanos et environs (Crète Orientale)», *BCH* 75 (1951) 190-198. For French archaeological activities in Crete since 1857-1858 see Claire Tiré et H. van Effenterre, *Guide des fouilles françaises en Crète* (Paris, 1966). See also A. J. Reinach, «Inscriptions d'Itanos», *REG* 24 (1911) 337-425.

4. O. Masson, *BCH* 103 (1979) 73-4 and *SEG* XXVII, 628.

lowed by his patronymic in the genitive and the invocation χαῖρε, and has no intrinsic epigraphic value; yet, a closer examination of the two names suggests that the inscription may well be an important document for the study of Greek onomastics.

Morphologically, Μναστήρας clearly derives from Μναστήρ, the Cretan Doric form of the name Μνηστήρ, which was not uncommon in the Greco-Roman world, as various Greek and Latin sources attest, e.g. Dio Cassius⁵, Tacitus⁶ and Suetonius. In Roman times it occurs also as a surname: A pantomime actor and favorite of the Emperor Caligula is identified by Suetonius as M. Lepidus Mnester⁷. Epigraphically, the name appears also as a patronymic⁸ in the remote Cnidian colony of Corcyra Nigra on the Dalmatian island of Curzola (Croatian Korčula and Karkar), and as a Messenian month⁹. Finally, it is mentioned in Hesychios¹⁰.

As a name of an individual, the derivative from Μναστήρας, which is recognized by Masson as a probable *hapax*, occurs for the first time in the Greek world in the Itanian stele although the original form Μναστήρ naturally remained in use elsewhere. Thus, it is evident that Crete provides us with one of the earliest examples of the formation of a nominative from an accusative singular which characterizes the vast majority of Greek masculine and feminine nouns since the early middle ages¹¹. More specifically, the change from Μναστήρ to Μναστήρας represents a fundamental step in the morphological evolution of Greek whereby third declension masculine nouns in -ρ (both agent nouns and members of families) have added -s to the accusative singular and entered the masculine -as declension: πατήρ > πατέρας, Σωτήρ > Σωτήρας.

Although in morphology the changes of Greek through the centuries cannot be dated with precision, the inscription of the Itanian stele suggests that this important noun formation had evolved in Crete long before the early middle ages (sixth to eleventh centuries A.D.), i.e. the chronologic period in which its use was well-established¹². Thus, besides Egypt, Crete may also supply us with a surprisingly early, albeit isolated and enigmatic, manifestation of one of the important ways in which the Greek language was destined to evolve in later years¹³. Although this unique usage may well

5. Dio Cassius, 60.24.

6. Tacitus, *Annales*, 11.36.

7. Suetonius, *Caligula*, 36.1; 55.1; 57.4. These references are in Papadakis, *op. cit.*

8. The individual is ἡ μέλαινα Κόρχυρα. Its appearance in this remote and obscure Greek colony, known as ἡ μέλαινα Κόρχυρα proves that the name was not uncommon. See J. Brunsmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens* (Wien 1898) 8 v. 48 as cited in the *addenda et corrigenda* of Papadakis.

9. *IG*, VI, 1447.

10. Hesychios, *Lexicon*, s.v.

11. See e.g. Robert Browning, *Medieval and Modern Greek* (London 1969) 64.

12. Browning, *ibid.* Cf. common ancient Boeotian personal names in -ώνδας, -όνδας, occasionally found also in Thessalian, Phocian and Megarian, and nominative singular masculine in -α gen. -ας. See Carl D. Buck, *The Greek Dialects* (Chicago 1955) 131, 156 and E. Schwyzler, *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora*, (Leipzig 1923), 143, 430.

13. The transference from the third declension to a type in -as, gen. -a occurred long before the sixth century A.D. However, there is meagre epigraphic evidence for this phenomenon before the fourth century A.D., a fact which makes the Itanian stele of Mnasteras an epigraphic document of

reflect the common speech of Itanos in a manner recalling the non-literary papyri of its mistress, Egypt, and did not replace the older forms even in Crete for centuries (new and old habits may, in fact, coexist for a long time in the speech patterns of a community), it does provide us, nevertheless, with new evidence from the old Greek world of the Aegean that, morphologically speaking, many modern Greek names could trace their origin not in Byzantine times, but in the Roman or even late Hellenistic periods.

The paronymic of the inscription, ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ, is equally interesting since it appears frequently in Cretan inscriptions and is not found in the rest of Greece, as far as I know. However, the feminine name Ἀριστοφῶσα attested in an Attic epigraphic document¹⁴ may be related to it. The masculine nominative form of the name appears as Ἀριστόφοος in Phaestus and its genitive Ἀριστόφω is also found in Phaestus¹⁵ as well as in Gortyn¹⁶. The genitive form Ἀριστοφῶ occurs in Pylorus¹⁷, Aptera¹⁸ (although it refers to a Sybritian) and Gortyn¹⁹, while the accusative Ἀριστόφω is preserved in an inscription from Elyros²⁰ in the western region of the island.

The name is clearly Ἀριστόφοος, Ἀριστόφως (in fact, both forms were preserved in a Phaestian inscription²¹) and not Ἀρίστοφος acc. Ἀρίστοφ(ο)ν suggested by Blass for the Elyrian inscription²². Unfortunately, the error persists and resurfaces once again in the recent edition of the epitaph of Mnastēras in the *SEG* where Pleket and Stroud uncritically cite the name as Ἀρίσσοφος in their index of names of men and women, p. 331.

The use of a double Σ in the ΑΡΙΣΣΤΟΦΩ of the Itanian grave stele, which does not appear in the other Cretan documents bearing that name, was originally explained by Papadakis as an error on the part of the stone mason or of the relative of the deceased

---

unusual interest. On the other hand we should note that, although there is abundant papyrological evidence from Egypt, only few examples of the transference of similar third-declension nouns can be found in papyri as early as the second century A.D. Similarly, the New Testament which was written down long before the early middle ages provides some evidence for this linguistic feature. For some examples see Dietrich's *Untersuchungen der Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10ten Jahrhundert nach Chr.* (Leipzig, 1898) 159; Edwin Mayser's *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit* 1.2 (Berlin and Leipzig, 1938) 46 and Ludwig Radermacher's *Neutestamentliche Grammatik* (Tübingen, 1911) 46, 53.

14. *IG II*, 3503 and Papadakis, *op. cit.*

15. *Inscriptiones Creticae I*, xxiii, 16.

16. *Inscriptiones Creticae IV*, 195b.

17. *Inscriptiones Creticae I*, xxv, 4.

18. *Inscriptiones Creticae II*, iii, 5B.

19. *Inscriptiones Creticae IV*, 259.

20. *Inscriptiones Creticae II*, xiii, 2.

21. *Inscriptiones Creticae I*, xiii, 16.

22. F. Blass, *Die Kretischen Inschriften* in Collitz-Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften III*, 4960; see also Guarducci's comments on *Inscriptiones Creticae II*, xiii, 2. Cf. also the parallel case of the name Ἀγησίφοος, Ἀγησίφως appearing in several Cretan inscriptions. For western Crete see *Inscriptiones Creticae II*, iii, 14, cl; vi, 6, 4; xiii, 4, 1; xiii, 2, 3; xv, 9, B (Ἀγησίφοος) and *Inscriptiones Creticae II*, xiii, 3, 3; xiii, 5, 1 and xiii, 10, 1 (Ἀγησίφως). The name is not Ἀγησίφος as De Sanctis had suggested in *Mon. Ant.* XI (1901), 507 n.44.

who inscribed it. However, the doubling of the consonant is simply the phenomenon of syllabic division by which Σ was heard at the end of one syllable and the beginning of the next. In fact, such spellings were rather common throughout the Greek world and not limited to a particular Greek dialect²³. This double Σ form has been also retained, without comment or explanation, by the editors of the *SEG*, although it is clear from the other inscriptions of the island that the standard Cretan spelling of the name was Ἄριστόφορος, Ἄριστόφως.

These onomastic peculiarities of the Itanian grave stele are not totally surprising, however. Itanos was a well-known, strategically located maritime city-state that enjoyed extensive contacts with the outside, non Cretan world and Egypt in particular²⁴, which gave it a rather cosmopolitan character reflected in its language²⁵, foreign relations and even religious practices²⁶. In such an environment, free of the inhibiting influences of traditional Cretan cultural conservatism, the evolution of new language forms would not have been out of place.

---

23. C.D. Buck, *The Greek Dialects*, 75; for Crete see e.g. K. Davaras, «Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 18 (1963) 159 and Papadakis, *addenda et corrigenda*.

24. See S. Spyridakis, *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete* (Berkeley 1970).

25. For the language of Itanos, which is not typically Cretan, see especially Collitz-Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften* III, pp. 228 and 323, discussion of inscription no. 5057. Linguistic evidence suggests contacts with Doric Cyclades, the Dodecanesian islands and influence of the Attic *koine*. Also, R.F. Willetts, *Aristocratic Society in Ancient Crete* (London 1955) 231.

26. Note, *inter alia*, the service of Ptolemaic mercenaries in the city's garrison which included a motley group of Greeks, Egyptians, Illyrians and Latins; also the worship of the unique, syncretistic cult of Isis Tyche Protogeneia αἰθέραος which combines Greek, Egyptian and Latin religious elements. See S. Spyridakis, «The Itanian Cult of Tyche Protogeneia», *Historia* 18 (1969) 42 f.

ANTONINO DI VITA

«PUZZLES» IN VETRO E CERAMICA D'ETÀ BIZANTINA A GORTINA

Gli scavi da me diretti, a partire dal 1983, a Gortina, nell'area immediatamente ad Occidente del complesso del pretorio, hanno rimesso in luce un quartiere proto-bizantino, installatosi nel corso della 2a metà del V secolo, su quella che dovette essere una piazza trapezoidale. Si tratta della piazza attraverso la quale si operò il raccordo fra il venerato antichissimo Pythion, rimodellato in età ellenistica, ed il nuovo monumentale complesso del pretorio che segnò il punto di partenza della fase urbanistica romana della città verso Est e Sud-Est.

Questo quartiere, che si estese certamente nella vicina area del pretorio, visse, con numerose ricostruzioni, fino alla distruzione e all'abbandono finale di Gortina – acropoli eccettuata – che più elementi mi hanno indotto a datare poco dopo il 668¹.

Esso fu occupato – almeno nelle sue ultime fasi – da artigiani: certamente vasai e probabilmente vetrai che avevano insediato i propri forni anche fra i ruderi della vicina basilica e del complesso termale succeduto al pretorio vero e proprio.

E' dallo strato della distruzione finale che vengono i reperti che qui si presentano e che costituiscono – a mia conoscenza – una rarità e oserei dire, nel loro insieme, un *unicum* nel mondo romano e bizantino: elementi in vetro e in ceramica di veri e propri «puzzles»².

Nel vano 5 dello scavo «delle case bizantine» furono trovati, nella campagna del 1987, in uno strato di distruzione (US526) contraddistinto da un violento incendio (un focolare occupava la parete nord del vano), i sette elementi di vetro riprodotti qui alle figg. 1-4. E' evidente che sono stati ricavati da una lastra di vetro tagliata appositamente in maniera tale che essi potessero incastrarsi l'uno nell'altro, sì da ricostituire la lastra e, magari, una figura.

Di colore verde-acqua con iridescenze da corrosione ma con su un lato una vera e propria crosta giallo-dorata che si sfalda assai facilmente, conservano uno spessore che

---

1. Vedi lo scrivente in *Annuario LVII-LVIII* (1979-80, ed. 1986), p. 440.

2. Con questi elementi fu trovato un piattello su piede, di sicuro importato dal basso Egitto (87 GO 3889), che si data bene alla fine del VII secolo: cfr. M. Egloff, *Kellia III*, Genève 1977, «calices à encens», pp. 157-160, nr. 301-303, 305, tavv. 84, 111 (datazione: 630-700).

varia da mm 3 a 6, e tutti e sette insieme hanno una lunghezza massima di cm 19 x cm 8 di larghezza massima. E' verosimile che a questi elementi altri se ne attaccassero da tutti i lati, e che si tratti di un puzzle non è dubitabile, dato che i pezzi sono tagliati a «maschio e femmina» (spesso con alte gobbe e profonde rientranze) ed appaiono di dimensioni assai diverse fra loro, con elementi piccoli che si giuntano perfettamente ai grandi e li chiudono a formare un'unica lastra³. Una volta mescolati, la ricostituzione della lastra (o della figura su essa dipinta o dai suoi elementi formata) non era agevole.

Dei sette frammenti, sei furono ancora trovati aderenti l'uno all'altro (l'ultimo a destra era leggermente spostato) e mi apparve presto chiaro che la sola ipotesi utilitaristica che per essi mi sembrava potesse avanzarsi – quella di elementi di una finestra – andava scartata⁴.

In verità Stilianos Pelekanidis ebbe a pubblicare nell' *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* del 1955 la fotografia di quattro elementi di vetro di differenti colori, trovati all'interno della basilica «extra muros» di Filippi, i quali possono assai bene confrontarsi con i nostri⁵ e per essi aveva cautamente avanzato l'ipotesi che si trattasse proprio di elementi di una finestra. Essi sarebbero stati tenuti insieme da lamine di piombo – di cui peraltro non fu trovato nello scavo alcuna traccia – secondo la tecnica del *vitrail* e se così fosse stato davvero avrebbero costituito il più antico esempio conosciuto di *vitrail* (siamo in età di Giustiniano).

L'ipotesi del Pelekanidis è stata di recente ripresa da Eutyhia Kourkoutidou-Nikolaïdou, la quale ha pubblicato una scelta di 747 frammenti di vetro provenienti anch'essi da Filippi, ma dalla basilica del Museo. In questo caso dallo scavo vengono anche numerose lamine di piombo che rendono del tutto verosimile l'attribuzione, sostenuta dall'Autrice, di questi elementi di vetro colorato a finestre lavorate a *vitrail*, le quali potevano avere al centro una grande lastra di vetro incolore⁶. Basta però confrontare le fotografie dei vetri provenienti dalla basilica del Museo con quelle dei vetri ritrovati dal Pelekanidis per rendersi conto che si tratta di oggetti del tutto diversi: figg. 5-6. In effetti gli elementi di *vitrail* pubblicati dalla Kourkoutidou-Nikolaïdou non presentano, com'è logico, nessuno di quegli incastri ripetuti e, spesso, profondi che

3. Inv. 87 GO 3962b. Le dimensioni di ogni singolo elemento sono (lunghezza ed altezza massima; figg. 1, 3, da sinistra):

1) cm 5,8x5,5	3) cm 7,8x4,2	5) cm 9,5x4,6 (in sezione, evidente una bolla d'aria)
2) cm 6,6x4,5	4) cm 2,6x1,7	6) cm 1x3,2
		7) cm 2,8x4,8

4. Da notare che nel vano in cui questi vetri furono trovati non sono stati rinvenuti dati che possano fare pensare ad una finestra: il vano prendeva luce dalla porta e da un *opaion* fittile sul tetto. Una breve storia dei vetri da finestra in R.J. Forbes, *Studies in ancient Technology*, V, Leiden 1957, pp. 181-184 (*ivi*, pp. 194 seg., un accenno alla nascita dei *vitreaux* occidentali).

5. Alle pp. 141-143, fig. 22.

6. E. Kourkoutidou-Nikolaïdou, *Vitreaux paléochrétiens à Philippes*, in *XXXI Corso di Cultura sull'Arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1984, pp. 277-296. Gli elementi trovati dal Pelekanidis sono riprodotti alla fig. 3, quelli da lei studiati, alle figg. 4-6.

contraddistinguono i quattro pezzi editi dal Pelekanidis e quelli da noi ora ritrovati a Gortina. Sarebbe stato assurdo dare un profilo così sinuoso, «accidentato», a dei pezzi che sarebbe stato per ciò estremamente difficile congiungere, sia pure con colate di piombo e, d'altronde, non ve n'era bisogno per la composizione di un disegno, qualunque esso fosse. In realtà ancora oggi nessun artigiano che lavori *vitraux* taglierebbe mai in tal modo gli elementi delle sue composizioni.

Sia nel caso dei frammenti pubblicati dal Pelekanidis sia nel nostro caso si tratta invece certamente di un puzzle. Dal mettere insieme i singoli elementi, magari variamente colorati o sovradipinti, doveva risultare un disegno, un'immagine. Che si trattasse poi di un pannello decorativo di limitate dimensioni fatto di «tarsie» di vetro – e gli splendidi pannelli in *opus sectile* vitreo di Kenchreai testimoniano di che raffinatezze fossero capaci e che esempi potevano fornire i vetrai alessandrini in età tardoantica⁷ – o che si trattasse di un puzzle nel senso oggi comune, non saprei dire, né il luogo dove i nostri elementi sono stati trovati ci aiuta, trattandosi probabilmente della casa-bottega di un artigiano.

Va a questo punto ricordato che, fra il V ed il VII secolo, con l'utilizzo del forno retangolare e della cenere al posto della soda si migliorò e si diffuse ampiamente la produzione del vetro ed anche Gortina ebbe di sicuro sue officine vetrarie⁸; nulla di strano quindi che vi si tagliassero lastre vitree di vari colori secondo un disegno preordinato o magari già decorate con figure dipinte⁹.

Ad ogni modo policromi o no, dipinti o meno, non è sorprendente che dei puzzles in vetro (e forse anche in altro materiale di pregio) fossero in uso nel mondo bizantino del VII secolo e ciò anche se l'origine del puzzle come gioco pare sia stato appannaggio dei Cinesi, i quali inventarono puzzles di molte specie ed anche non pochi basati su principi matematici. Il puzzle più comune presso i Cinesi era costituito da piante, disegni, immagini colorate, tagliati in numerosi pezzi dalle forme più varie e da rimettere insieme per ritrovare la figura originaria¹⁰. Ora, contatti – almeno mediati attraverso i Sasanidi – fra Costantinopoli e la Cina sono più che un'ipotesi e a tal riguardo le fonti cinesi ci sono di non poca utilità. Esse testimoniano, con abbondanza di dati, come già dal novembre-dicembre del 455 una prima missione dalla Persia sasanide avesse raggiunto la corte dei Wei Settentrionali nel lontano, favoloso estremo Oriente e come, sia pure con saltuarie interruzioni, le relazioni commerciali (le «ambascerie» erano in realtà di solito costituite da compagnie di mercanti) tra Persia e paesi indiani

---

7. R. Scranton, J. Shaw, L. Ibrahim, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth*, I, Leiden 1978. *Ivi*, p. 228, è espressa la «tentazione» di vedere nei pannelli di Kenchreai il precedente dei *vitraux*, tentazione respinta non solo per la tecnica, certo diversa, ma anche per il grande lasso di tempo che sarebbe intercorso fra quei pannelli e i *vitraux* occidentali. Questa ultima obiezione va ora rimossa: gli elementi da *vitraux* pubblicati dalla Kourkoutidou-Nikolaidou, si datano fra il 525 ed il 550.

8. Importante è la quantità e la varietà di oggetti vitrei provenienti dagli strati bizantini della città, e almeno lucerne di vetro appaiono di sicuro prodotte *in loco*.

9. Su una o su entrambe le facce. Se mai i nostri frammenti erano dipinti, lo erano solo sulla faccia in cui è rimasta, come detto, una sottilissima «crosta».

10. Al riguardo, *Enc. Brit.*, s.v.

da un lato e Cina dall'altro ebbero luogo con regolarità fino all'VIII secolo. Ed anzi l'ultimo re sasanide, Peroz (Pilussu nelle fonti cinesi), sotto la pressione degli invasori arabi (661-664) si rifugiò in Cina ove divenne governatore militare di una parte dei «territori dell'estremità occidentale» che i T'ang erano occupati a riordinare¹¹.

Sull'altro versante i contatti e gli scontri fra Persia sasanide e impero bizantino non hanno bisogno di essere ricordati: è del 626-628 l'ultima campagna che Eraclio condusse contro Cosroe II. Aggiungerò che, sempre dalle fonti cinesi si ricava come Ardasir nipote di Cosroe II fosse stato sul punto di rifugiarsi proprio presso i Bizantini, mentre l'iscrizione di un A-lo-han, principe di Persia morto in Cina nel 710-711, attesta che fra il 656 ed il 661 gli furono affidati dall'imperatore Kao-Tsung importanti incarichi, fra cui una missione nel Fu-lin, vale a dire nell'impero bizantino¹².

Per il nostro scopo sarà inutile continuare nell'elenco delle attestazioni nelle fonti cinesi di «ambascerie persiane» fino alla seconda metà dell'VIII secolo (una parte del territorio già occupato dai Sasanidi riuscì a mantenersi indipendente), giacché una conclusione mi pare possa già delinearsi con sufficiente chiarezza: l'antichissima via della seta non fu tagliata dall'impero sasanide e a Costantinopoli continuarono ad arrivare merci ed anche certe idee e novità dalla lontana Cina: il puzzle fu fra essi?

Qualche decina di metri a Sud vano 5, in un cortile nel quale ho ritrovato le testimonianze di due forni che, fra l'altro, produssero certamente quella classe di ceramica bizantina a sovradipinture geometriche che costituisce la novità più importante del nostro scavo a Gortina in fatto di ceramiche¹³ e che furono attivi l'uno dopo l'altro a partire dagli inizi del VII secolo, nello svuotamento del forno più tardo, US93, parzialmente distrutto dal crollo finale, fu recuperato un frammento (cm 6 di lunghezza x 0,5 di spessore) forse di anfora – comunque di una forma chiusa – che appare anch'esso tagliato su uno dei lati lunghi ad elemento di puzzle: figg. 7-8¹⁴.

Questo lato presenta infatti una gobba (ed incavi relativi) che gli danno un aspetto uguale a quello degli elementi di vetro sopra descritti (figg. 3-4), considerando anche

11. Traggio queste notizie nonchè quelle che seguono da un accurato recente studio di Paolo Daffinà, *La Persia sassanide* secondo le fonti cinesi, in *Rivista degli Studi Orientali*, LVII, 1983, pp. 121-170. A Paolo Daffinà, cui sono debitore anche dell'estratto, e a Piero Corradini, che ha aiutato le mie ricerche, va il mio più amichevole, vivo ringraziamento.

12. Il Daffinà, *art. cit.* p. 139, dà anche un elenco dei ritrovamenti di monete sasanidi in Cina e dedica poi un interessante capitolo alle notizie geografiche che le fonti cinesi danno della Persia (fra i cui confinanti viene ricordato l'impero bizantino e la sua capitale) ed un altro all'economia e finanze con un ampio elenco delle merci e dei prodotti provenienti dall'Ovest e che le fonti cinesi classificavano come «persiane».

13. Vedi da ultimo lo scrivente in AA. VV. *Gortina, I*, (Monografie SAIA III), Roma 1988, pp. 142-148.

14. Inv. 87 GO 4115a; argilla giallo-crema, rossiccia in frattura; il lato sagomato appare lisciato con colpi di lima portati sia dall'interno verso l'esterno che viceversa, i due lati ad angolo mostrano fratture antiche semplicemente levigate.

il fatto che verso destra, il frammento appare rotto e non levigato, ed assai verosimilmente incavi e gobba dovevano ripetersi almeno ancora una volta come ad esempio negli elementi di vetro 3 e 5 (fig. 9). Ad ogni modo, anche nella condizione in cui ci è pervenuto, è evidente che questo frammento di anfora (?) debba essere considerato un elemento lavorato apposta per incastrarsi in un altro tagliato ad hoc per riceverlo.

Naturalmente in questo caso non può parlarsi di puzzle in senso proprio quanto piuttosto di una composizione a «maschio e femmina» che dava a due persone (o a due gruppi di persone) il possesso di un elemento di riconoscimento, valido solo in presenza dell'elemento con cui era stato tagliato a coppia. Nè può escludersi il fatto che – su un prototipo di cuoio o di legno o di metallo – venissero tagliate più copie di uno dei due elementi, che, distribuite, consentivano a tutti i possessori dei singoli pezzi di avere accesso a qualcosa: ad esempio ad una distribuzione di generi o ad un posto riservato al circo, qualunque altra ipotesi essendo possibile.

In conclusione due singolari testimonianze dell'uso, almeno nell'ultima età di Gortina, del puzzle nel senso pregnante del termine di «elementi da rimettere insieme»: sia per gioco o per farne quadretti decorativi, sia anche per servirsene nella vita di tutti i giorni come elementi di un «contratto», di un rapporto privilegiato fra due o più persone.

Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ διοικητική ὀργάνωση τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης εἶναι ἀνεπαρκῶς γνωστή¹ γιατί δέν ὑπάρχουν ἀρκετές πηγές. Πότε-πότε, ὅμως, ὀρισμένες πτυχές τῆς διαφωτίζονται χάρις σέ φαινομενικά ἀσήμαντες πληροφορίες.

Στόν κώδικα 44 τῆς ἀγιορειτικῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, φ. 56^Γ, βρῖσκεται ἕνα σημεῖωμα πού πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπό τόν Α. Ehrhard². Τό κείμενό του ἀποκαταστάθηκε ἀπό τόν Θ. Δετοράκη³ καί ἀπό τόν Ρ. Lemerle⁴. Τό παραθέτω μέ διορθωμένα τά πολυάριθμα ὀρθογραφικά λάθη του⁵:

Πίστει ζεούση καὶ ἀδιστάκτω πόθω
πάσης μερίμνης καὶ λύπης πεπανμένος
τέθηκα πάντων τῶν καλῶν τὰς ἐλπίδας
ἐν σοί, μαρτύρων, Δημήτριε, τὸ κλέος,
5 ὡς ἂν κακῶν λυτροῦσθαι φορῶν ἐν δίῳ
ἀπαλλαγὴν εὔροισι τῶν ἐγκλημάτων.
Καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῆδε τῆ δέλτω
εὔχεσθε ὑπὲρ < ἐμοῦ >⁶ τοῦ κτησαμένου
Νικήτα πρωτοσπαθαρίου καὶ ταξιάρχου Κρήτης τοῦ Γουυπάτη.

Πρόκειται γιὰ ἕνα συνηθισμένο κολοφῶνα· ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτώ δωδεκασύλλα-

---

1. Hélène Glykatzī-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, *Byzantion* 31 (1961) 217-228. – V. Laurent, Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug arabe, *Πεπραγμένα τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου II (Κρητικά Χρονικά 15-16, 1961-62)*, 382-396. Στὴν Βυζαντινὴ Κρήτη εἶναι ἀφιερωμένη ἡ διατριβὴ τοῦ Δ. Τσουγκαράκη (Ἀθήνα 1988), ὁ ὁποῖος ἔγραψε καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν Βυζαντινὴ ἱστορία τοῦ νησιοῦ στὸν τόμο *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, ἐκδ. Ν. Παναγιωτάκη, Ἡράκλειο 1987.

2. A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche I*, Leipzig 1937, 231, σμμ. 1.

3. Θ. Δετοράκη, Νικήτας ταξιάρχος. Ἐνας ἀγνωστος ἀξιωματοῦχος τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 16-19 (1983-84) 195-196.

4. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Dèmètrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I*, Paris 1979, 25-26.

5. Εὐχαρίστῳ τόν καθηγητὴ Π. Χρήστου πού μοῦ ἔστειλε μιά φωτογραφία τοῦ φ. 56 ἀπὸ τὸ Πατριαρχικό Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν τῆς μονῆς Βλατάδων.

6. Προσθήκη τὴν ὁποία προτείνω γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ μέτρο τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στίχου. Ὅπως θὰ δεῖξω ἀμέσως παρακάτω, ὁ κολοφῶν εἶναι ἀντιγραμμένος ἀπὸ παλαιότερο χειρόγραφο καὶ συνεπῶς δέν ἀποκλείεται νὰ ἔχει λάθη ἀντιγραφῆς.

βους στίχους πού ακολουθοῦνται ἀπό τό ὄνομα καί τούς τίτλους ἑνός ἀτόμου, πού διετέλεσε ἰδιοκτήτης τοῦ χειρογράφου⁷. Ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (στ. 4) ἐξηγεῖται ἀπό τό ὅτι στόν κώδικα προηγείται ἡ ἀφήγηση τῶν θαυμάτων τοῦ ἁγίου αὐτοῦ⁸.

Ἀπό τήν φωτογραφία ὁμως γίνεται σαφές ὅτι ὁ κολοφών, γραμμένος στήν κορυφή τοῦ φ. 56 ἀπό τόν ἴδιο γραφέα πού ἔγραψε ὅσα κείμενα προηγούνται στό χειρόγραφο ἀλλά καί ὅσα ἔπονται, δέν σώζεται σέ πρωτότυπο ἀλλά σέ ἀντίγραφο. Συνεπῶς, ἡ χρονολογία πού προτάθηκε γιά τό χειρόγραφο ἀπό τόν Σπ. Λάμπρο, 12ος-13ος αἰ.⁹, δέν μπορεῖ νά χρησιμεύσει παρά μόνο ὡς *terminus ante* γιά τήν χρονολόγηση τοῦ Νικήτα Γουυπάτη.

Ὁ πρωτοσπαθάριος καί ταξιάρχης αὐτός μᾶς εἶναι ἄγνωστος. Ἐπειδή ὁμως ὁ τιμητικός τίτλος τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἐμφανίζεται γύρω στό ἔτος 700 καί μνημονεύεται γιά τελευταία φορά στίς πηγές τό 1115¹⁰, ὁ Γουυπάτης θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στήν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης (961) καί τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. Ἡ χρονολόγηση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν μελέτη τοῦ ἀξιώματος τοῦ ταξιάρχου, πού μαρτυρεῖται, ὅπως θά δοῦμε, ἀπό τά μέσα τοῦ 10ου ὡς τά τέλη τοῦ 11ου αἰ.

Ἡ λέξη *ταξιάρχης* ἢ *ταξίαρχος*¹¹ δήλωνε ἀρχικά τόν ἀρχηγό μιᾶς «τάξεως», δηλαδή ἑνός ὀργανωμένου σώματος στρατοῦ. Ἡ γενική αὐτή σημασία, γνωστή ἀπό τήν ἀρχαιότητα¹², ἐπανέρχεται συχνά ὡς τό πρῶτο μισό τοῦ δέκατου αἰ.: τήν βρισκόμε, παραδείγματος χάριν, στά Τακτικά τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ¹³, στό Περί Θεμάτων¹⁴ καί στό Περί Βασιλείου Τάξεως¹⁵ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, καί στό ἀνώνυμο στρατηγικό τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰ. (:), πού εἶναι γνωστό μέ τό λατινικό ὄνομα *Sylloge Tacticorum*¹⁶.

Κατά τήν διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Φωκά (963-969) ὁ ὄρος *ταξίαρχης* ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλώσει ἕνα συγκεκριμένο ἀξιωματικό τοῦ

7. Συχνά συναντᾶμε ἑμμετρος κολοφῶνες χειρογράφων, πού ακολουθοῦνται ἀπό πεζά κείμενα. Πρβλ. π.χ. Α. Κομίνη, *Facsimiles of Dated Patmian Codices*, Ἀθήνα 1968, πίνακες 7 (1056), 9 (1069), 27 (1297).

8. Ἔργο τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωάννη: F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica Graeca*³, Bruxelles 1957, ἀρ. 502.

9. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐλληνικῶν κωδίκων* I, Cambridge 1895, 175. Προσωπικά νομίζω ὅτι ἡ γραφή πρέπει νά χρονολογηθεῖ στόν 12ο αἰ.

10. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 297.

11. *Les listes...*, 335-336. – Vera von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*, Bari 1978, 125-127. – J. C. Cheynet, Note sur l'axiarque et le taxiarque, *Revue des Etudes Byzantines* 44 (1986) 233-235. – Καί τό παλιό ἄρθρο τοῦ V. Valdenberg, *Vizantijskij Vremennik* 24 (1923-26) 134-137.

12. Αὐτή εἶναι ἡ σημασία τῆς λέξης στά στρατηγικά συγγράμματα τοῦ 6ου αἰώνα. Βλ. π.χ. G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington D.C. 1985, 48, στ. 66.

13. Migne, P.G. 107, 1101· *τάγμα μὲν καί τάξις μέρος τῆς παρατάξεώς ἐστιν, ἐξ οὗ καί ταγματάρχης καί ταξίαρχος λέγεται.*

14. Costantino Porfirogenito, *De Thematis*, ἔκδ. Α. Pertusi, Città del Vaticano 1952, 60, 15.

15. Constantini Porphyrogeniti, *De cerimoniis aulae byzantinae*, ἔκδ. I.I. Reiske, Bonn 1829, 279, 282, 679.

16. *Sylloge Tacticorum*, ἔκδ. Α. Dain, Paris 1938, 35, 10· πρβλ. καί 22, 8 καί 50, 6.

Βυζαντινού στρατού. Σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο, τό 968 ὁ αὐτοκράτορας αὐτός ἀνέθεσε στόν ταξίαρχο Μιχαήλ Βούρτζη νά διαχειμάσει μπροστά στήν Ἀντιόχεια¹⁷. Ἐπειδή ὁμως, σύμφωνα μέ τόν Σκυλίτζη, ὁ Βούρτζης ὀνομάσθηκε τότε πατριίκιος καί στρατηγός τοῦ Μαύρου Ὀρους¹⁸, μπορούμε νά ὑποθέσουμε μαζί μέ τόν Cheynet, ὅτι ὁ Βούρτζης εἶχε διατελέσει ταξίαρχης καί ὅτι τό 968 ἐγινε πατριίκιος καί στρατηγός¹⁹. Ἄλλος ταξίαρχης ἀναφέρεται στίς 10 Δεκεμβρίου 969: ὁ σύντροφος τοῦ Τξιμισκῆ Λέων Ἀβαλάντης (ἢ Βαλάντης), πού σκότωσε μέ τά χέρια του τόν Νικηφόρο Φωκά²⁰. Ἀπό τό Τακτικό τοῦ Escorial, πού χρονολογεῖται ἀνάμεσα στό 971 καί τό 975, πληροφοροῦμαστε τήν θέση τῶν ταξιαρχῶν στήν πρωτοκαθεδρία: μιὰ θέση ἄρκετά χαμηλή, στήν προτελευταία θέση τῶν πρωτοσπαθαρίων, ἀμέσως μετά ἀπό τούς τοποτηρητές (δηλ. τούς ὑποδιοικητές) τῶν ταγμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης²¹. Οἱ μνεῖες τοῦ ἀξιώματος πολλαπλασιάζονται κατά τά ἐπόμενα χρόνια καί ἐμφανίζεται καί ὁ παράλληλος τύπος ἀξίαρχης.

Τό στρατιωτικό ἀξίωμα τοῦ ταξίαρχη παρουσιάζεται στίς πηγές ταυτόχρονα μέ μιὰ νέα στρατιωτική μονάδα, πού ἀποκαλεῖται ταξιαρχία: ἓνα σῶμα χίλιων πεζῶν στρατιωτῶν ἱκανό νά ἀντιμετωπίσει τό βαρῦ θωρακισμένο ἵππικό. Σύμφωνα μέ τά Praecepta militaria, πού ἀποδίδονται στόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά († 969)²², μιὰ ταξιαρχία ἐπρεπε νά ἀποτελεῖται ἀπό 400 ὀπλίτες, 300 ψιλούς τοξότες, 200 ἀκοντιστές καί σφενδοβολιστές καί 100 μεναυλάτους²³. Στό «περί καταστάσεως ἀπλήκτου», πού χρονολογεῖται στά χρόνια τοῦ Βασιλείου Β', ἀναφέρονται 500 ὀπλίτες, 300 τοξότες καί 200 ἀκοντιστές²⁴. Ταξίαρχαι... μετὰ τῶν χιλιάδων αὐτῶν ἀναφέρονται καί ἀπό τόν Κεκαυμένο²⁵, ἐνῶ ὁ Ἀραβας πολυῖστορας al-Biruni, πού πέθανε τό 1048, μᾶς βεβαιώνει πῶς ὁ Βυζαντινός ἀξίαρχης (k.s.y.r.h.s) διοικοῦσε χίλιους ἄνδρες²⁶. Ὁ ταξίαρχης ἦταν λοιπόν ἓνας χιλίαρχος.

Οἱ ταξιαρχίες, ἀποτελούμενες πάντα ἀπό πεζούς, διακρίνονται μέ σαφήνεια ἀπό τίς τάξεις τῶν (300) ἵππέων στά στρατιωτικά ἐγχειρίδια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 10ου αἰ., ὅπως τά Praecepta militaria καί τό Περί καταστάσεως ἀπλήκτου. Κείμενα ὁμως πού γράφτηκαν λίγα χρόνια νωρίτερα, ἡ Sylloge tacticoorum (μέσα τοῦ 10ου αἰ.) καί τό Περί παραδρομῆς πολέμου (Νικηφόρος Φωκάς;)²⁷ ἀγνοοῦν τόν ὄρο ταξιαρχία

17. Leonis diaconi Caloensis, *Historiae...* ἔκδ. C. Hase, Bonn 1828, 81.

18. Ioannes Scylitzes, *Synopsis Historiarum*, ἔκδ. I. Thurn, 271.

19. J.C. Cheynet – J.F. Vannier, *Etudes prosopographiques*, Paris 1986, 19.

20. Scylitzes, 279.

21. *Les listes...* 273, 30.

22. Ju. Kulakovskij, Strategika Imperatora Nikifora, *Zapiski Imperatorskoj Akademii Nauk*, 8η σειρά, τόμ. VIII/9, Saint Petersburg 1908, 3.

23. Οἱ στρατιώτες αὐτοῦ ἦταν ὀπλισμένοι μέ μεναύλια, δηλαδή μέ ιδιαίτερα ἰσχυρά δόρατα, ἱκανά νά διατρυπήσουν ἀκόμη καί τίς θωρακίσεις τῶν ἵππεων χωρὶς τά ἴδια νά σπᾶσουν. Βλ. E. Mc Geer, Μεναύλιον - μεναυλάτοι, *Δίπτυχα* 4 (1986) 53-57.

24. Dennis, 246-248, 268.

25. *Sovety i rasskazy Kekavmena*, ἔκδ. G. Litavrin, Μόσχα 1972, 174.

26. A. Vasilev, *Byzance et les Arabes*, éd. française par M. Canard, 2/2, Bruxelles 1950, 429.

27. Τό περί παραδρομῆς πολέμου ξαναδημοσιεύθηκε πρόσφατα ἀπό τόν Dennis καί, μέ λεπτομερῆ σχολιασμό, ἀπό τούς G. Dagron καί H. Mihaescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986.

(στό δεύτερο απ' αυτά δέν αναφέρεται καν ό όρος *ταξιάρχης*) και χρησιμοποιούν για τούς πεζούς τήν λέξη *τάξις*. Βλέπουμε λοιπόν ότι ή ταξιαρχία ήταν τεχνικός όρος που δημιουργήθηκε κατά τήν βασιλεία του Νικηφόρου Φωκά, και που ανταποκρινόταν στην νέα όργάνωση του Βυζαντινού πεζικού²⁸.

Ύποθέτω ότι μιá άλλη áλλαγή στην όργάνωση και τακτική του βυζαντινού στρατού²⁹ όδήγησε στην έξαφάνιση των ταξιαρχιών και των ταξιαρχών. Οί τελευταίες μνείες τους δέν ξεπερνούν τό 1088³⁰. Σέ μεταγενέστερα κείμενα ή λέξη ταξιάρχης δέν φαίνεται πιά νά έχει τεχνική σημασία³¹.

Άπό τά παραπάνω στοιχεία μπορούμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ότι ό Νικήτας Γουνατής πρέπει νά άσκηκε τά καθήκοντά του κατά τόν 10ο / 11ο αί. Τήν εποχή αυτή οί ταξιάρχες, όταν ήταν ειρήνη, δρίσκονταν κάτω από τίς διαταγές ενός έπαρχιακού διοικητή: νοτιοϊταλικά έγγραφα τούς παρουσιάζουν νά έκτελούν διαταγές του κατεπάνω σχετικές μέ τήν πολιτική διοίκηση³². και σέ ένα γράμμα του ό δούκας Άντιοχείας Νικηφόρος Ούρανός μιλάει για τόν «δικό του» ταξίαρχο (*διά του ήμετέρου ταξιάρχου*), άφήνοντας νά έννοηθεί ότι ήταν άμεσος ύφιστάμενος του³³. Ούσιαστικά όλοι οί ταξιάρχες που γνωρίζουμε ζούσαν στην έπαρχία. Μερικές μάλιστα φορές φαίνεται πώς ήταν διορισμένοι σέ πόλεις, που αναφέρονται στίς σφραγίδες τους:

Θεόδωρος ταξιάρχης [Λυκ.] ανδ(οῦ)³⁴

Ήλίας πρωτοσπαθάριος και ταξιάρχης Σεβαστείας³⁵

Θεόδωρος Βαλάντης, ταξιάρχης Κασής³⁶

... πρωτοσπαθάριος... άξίαρχος του Ίκονίου³⁷.

28. E. McGeer, Infantry versus Cavalry: the Byzantine Response, *Revue des Etudes Byzantines* 46 (1988) 135-145.

29. Σκέφτομαι κυρίως τήν δημιουργία νέων ταγμάτων και τήν αύξουσα χρησιμοποίηση ξένων μισθοφόρων, που χαρακτηρίζει τό δεύτερο μισό του 11ου αί. Τίς σχετικές άπόψεις μου έχω διατυπώσει στα *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 143 κέξ.

30. *Έγγραφα Πάτμου* I. Αυτοκρατορικά, έκδ. Έρας Βρανούση, Άθήνα 1980, άρ. 6, στ. 60.

31. Π.χ. στον Βίο του Κυρίλλου Φιλεώτη, που έγγραψε ό Νικόλαος Κατασκεπηνός μετά από τό 1143, διαδάζουμε πώς ό μέλλων αυτοκράτωρ Άλέξιος Κομνηνός ήταν ταξιάρχης τό 1074, όταν πήγε νά πολεμήσει έναντίον του Roussel de Bailleul· από άλλες όμως πηγές, πύ άξιόπιστες, γνωρίζουμε ότι ό Άλέξιος ήταν τότε πρόεδρος και στρατοπεδάρχης. Βλ. E. Sargologos, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin*, Bruxelles 1964, 233-234· πρβλ. και τίς σημειώσεις τής σελ. 459. Έπίσης ό Νικήτας Χωνειάτης (Nicetae Choniatae, *Historia*, έκδ. A. van Dieten, Βερολίνο 1975, I, 23, 154, 283) χρησιμοποιεί τόν όρο ταξίαρχος μέ τήν γενική έννοια του στρατιωτικού ήγέτη.

32. Falkenhausen, 126.

33. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, 229.

34. Κ. Κωνσταντοπούλου, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα του έν Άθήναις Έθνικού Νομισματικού Μουσείου*, Άθήνα 1917, άρ. 224α. Τό τοπωνύμιο θά μπορούσε επίσης νά διαβαστεί ως [Ποδ]ανδ(οῦ).

35. Άνέκδοτη σφραγίδα του 11ου αιώνα τής συλλογής του Dumbarton Oaks (58.106.3659).

36. N. Banescu, Les inscriptions byzantines du château d'Anakouphè au Caucase (XIe s.), *Revue Historique du Sud-Est Européen* 18 (1941) 103-108. Ή Κασή είχε διατελέσει τούρμα του θέματος Χαρσιανού.

37. Άνέκδοτη σφραγίδα τής συλλογής Seyrig τήν όποία αναφέρει ό Cheynet, *Axiarque*, 235.

Ἐκ τῶν παραπάνω ὀνόματα πόλεων, μόνο τὰ δύο πρῶτα ὑπῆρξαν καί ὀνόματα θεμάτων. Ἐπίσης λοιπόν μπορεί κανείς νά συμπεράνει ὅτι ὁ γεωγραφικός προσδιορισμός στούς τίτλους τῶν ταξιαρχῶν δήλωνε μονάχα τό μέρος στό ὁποῖο ἐστάθμευαν καί τό ὁποῖο ἐνδεχομένως θά ὑπερασπίζονταν³⁸. Ὅταν συμμετείχαν σέ ἐκστρατεία, οἱ ταξίαρχοι ὑπάγονταν στόν *ὀπλιτάρχη* ἢ *ἀρχηγέτη*, δηλ. τόν γενικό διοικητή τοῦ πεζικοῦ³⁹.

Δέν γνωρίζουμε πολλά πράγματα γιά τήν προέλευση τῶν στρατιωτῶν τῶν ταξιαρχῶν. Στά *Praecepta Militaria* διαβάζουμε πῶς οἱ πεζοί ἔπρεπε νά εἶναι Ῥωμαῖοι, Ἀρμένιοι ἢ καί Ῥῶσοι⁴⁰. Πουθενά δέν γίνεται λόγος γιά στρατιωτικά κτήματα, τὰ ὁποῖα ἦταν, φαίνεται, μόνο γιά ἵππεις. Φαντάζεται λοιπόν κανείς πῶς οἱ πεζικάριοι αὐτοί θά ἦταν μισθοφόροι. Ἡ χρηματοδότησή τους θά μπορούσε ἴσως νά ἐξασφαλιζόταν ἀπό τήν ἔκτακτη «ἐπήρεια» πού ἐπιδίαιρνε τούς καλλιεργητές τῆς γῆς καί πού ὀνομαζόταν *ἐκβολή* ἢ *ἐξόπλισις* κονταράτων (ὀπλιτῶν), ματζουκάτων ἢ μαλάρτων (στρατιωτῶν ὀπλισμένων μέ ραβδιά), τοξοτῶν, κ.λπ.⁴¹. Θά στρατολογοῦνταν στό ἐξωτερικό ἀλλά καί μέσα στήν αὐτοκρατορία, ὑποθέτουμε στά λιγώτερο ἀναπτυγμένα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ. Ὅταν ὁ Βασίλειος Β΄ πῆρε τὰ Βοδενά τό 1015, ἐγκατέστησε ἐκεῖ Ῥωμαίους... τούς καλουμένους κονταράτους, τούς ὁποίους ὁ ἐπίσκοπος Δεαδόλεως Μιχαήλ περιγράφει ὡς *θηριώδεις ἀνθρώπους καί φονικούς, ἀνελεήμονάς τε καί ὀδοστάτας*⁴². Δυσκολεύεται κανείς νά φαντασθεῖ τί εἶδους ἀνθρώποι ἦταν αὐτοί πού κατόρθωσαν νά τρομοκρατήσουν πληθυσμούς πού εἶχαν περάσει ἀπό τόσα χρόνια πολέμου.

Οἱ ταξίαρχοι πού γνωρίζουμε δέν φαίνεται νά ἀνήκαν στήν ἀριστοκρατία. Οἱ τιμητικοί τους τίτλοι, ὅταν ὑπάρχουν, τούς τοποθετοῦν στό μέτριο γιά τόν 11ο αἰῶνα ἐπίπεδο τοῦ σπαθαροκανδιδάτου ἢ τοῦ πρωτοσπαθαρίου⁴³. Μερικά ἀπό τὰ ὀνόματά τους⁴⁴ μαρτυροῦν Ἀρμενική ἢ Γεωργιάνικη καταγωγή. Ἐπισημαίνεται μάλιστα κανείς ἄν ἦ ὑπηρεσία στό αὐτοκρατορικό πεζικό ἀποτελοῦσε παραδοσιακή ἀπασχόληση γιά ὀρισμένες οἰκογένειες: ἀπό τούς λίγους ταξίαρχοι πού γνωρίζουμε μέ τό ὄνομά τους, τρεῖς ἀνήκαν στήν οἰκογένεια τῶν (Ἀ)Βαλάντιων.

38. Παραδείγματα ἀπό τήν Μακεδονία καί τήν Συρία: *Sovety i rasskazy*, 174· Cheynet, *Axiarque*, 235.

39. Βλ. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 36 (1912) 567-571 (Ἐπίδιος Βραχάμης, ταξίαρχος· ἐπιγραφή ἀπό τήν Θράκη, τῆς ἐποχῆς τοῦ Βασιλείου Β΄). Πρβλ. *Les listes...*, 335.

40. Kulakovskij, 1, 2.

41. Ἡ «ἐπήρεια» αὐτή ἀναφέρεται ἀπό τό 1044 ὡς τό 1088 στούς καταλόγους φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν. Βλ. I. καί Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum* I, Ἀθήνα 1931, 617 καί Ἐγγραφα Πάτμου, ἀρ. 6, στ. 54.

42. Sculitzes, 352.

43. Ἐκτός ἀπό ὄσους ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, γνωρίζουμε καί τούς σπαθαροκανδιδάτους Ἀδράμιο, Βάρδα καί Φαρισμάνιο (G. Zacos, *Byzantine Lead Seals* II, Berne 1984, ἀρ. 355, 370· Λάμπρου, *Κατάλογος* II, 67, ἀρ. 4378) καί τούς πρωτοσπαθαρίους Μιχαήλ Παχύ, Βάρδα (πού κατοικοῦσε στήν Ἑλλάδα) καί Ἀνδρόνικο Βαλάντη (Κωνσταντοπούλου, ἀρ. 224· Γ.Ράλλη - Μ.Ποτλή, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καί ἱερῶν κανόνων* 5, 57· *Fontes Minores* 3, 1979, 268).

44. Γνωρίζουμε δύο ἀκόμη ὀνόματα ταξιαρχῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας, Κωνσταντίνου τοῦ Κωντοῦ καί Λέων Μαυροῦτζικος: Falkenhausen, 126.

Ένας τέτοιος μέσος αξιωματικός, ύφιστάμενος του στρατηγού Κρήτης, ήταν κι ο Νικήτας Γονυπάτης, του οποίου οί χίλιοι πεζοί μισθοφόροι αποτελούσαν, κατά τον 10 / 11ο αί., μέρος της φρουράς του νησιού. Ίσως είχε πιά γεράσει όταν γραφόταν τό σημείωμα και έτοιμαζόταν να αποσυρθεί σε κάποιο μοναστήρι (κάτι τέτοιο αφήνει να έννοηθεί ο στίχος 2 του κολοφώνα) χωρίς όμως να έχει ακόμη εγκαταλείψει τά έγκόσµια, έφόσον αναφέρει στην ύπογραφή του τούς πλήρεις τίτλους του.

Παρά την ταπεινή καταγωγή του, ο Νικήτας ήξερε να διαβάξει και ήταν διατεθειμένος να κάνει έξοδα προκειμένου να αποκτήσει διβλία που ανταποκρίνονταν στά προσωπικά του ένδιαφέροντα. Οί Βυζαντινοί στρατιωτικοί του 11ου αί., άριστοκράτες και μή, δέν περιφρονούσαν τά γράµµατα. Ζούσαν σ' αυτή τή «νέα» κοινωνία, όπου χρειαζόταν όχι μόνο άνδρεία και ευσέβεια, αλλά και κάποια μόρφωση. Θυμάται κανείς τον Έρωτόκριτο:

ένεθρεψέν το 'ς άρετές, 'ς άρµατα κ' είσέ γράµµα

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ Ε ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΚΡΙΤΙΚΩΝ ΤΡΑΓΟΥΔΙΩΝ

Μέ τις πρόσφατες έργασίες του για τό έπος του Διγενή 'Ακρίτη¹, ό Στυλιανός 'Αλεξίου έδειξε μέ τρόπο όριστικό αυτό που ό ίδιος όνομάζει «έγκυρότητα» τής μορφής του έπους που διασώζει τό χειρόγραφο του 'Εσκοριάλ (Ε) άπέναντι σ' εκείνην του χειρογράφου τής Κρυπτοφέρρης (G): 'Η «σύνταξη» Ε διασώζει ένα μεγάλο αριθμό από βυζαντινά και άραβικά τοπωνύμια, όνόματα και άναφορές σέ ιστορικά πρόσωπα και πράγματα, καθώς και στρατιωτικούς και τεχνικούς όρους, ή γνησιότητα των όποιων τεκμηριώνεται μέ τή βοήθεια βυζαντινών και άραβικών ιστορικών πηγών· πολλά από αυτά τά στοιχεία έμφανίζονται άλλοιωμένα, ή δέν έμφανίζονται καθόλου, στό χφ. G, πράγμα που δείχνει ότι ό συντάκτης τής διασκευής που άντιπροσωπεύει τό χφ. G δέν καταλάβαινε τή σημασία τους ή, για όρισμένα, ότι δέν έθεώρησε σκόπιμο νά τά διατηρήσει κατά τή διαδικασία τής ανασύνταξης του κειμένου. "Όμως τά ιστορικά, γεωγραφικά και γλωσσικά αυτά στοιχεία αποτελούν άντικειμενικά κριτήρια χρονολόγησης, και σχετικής και άπόλυτης: 'Από τή μία μεριά, τεκμηριώνουν μέ τρόπο που είναι πιά πολύ δύσκολο νά άμφισβητηθεί τή χρονική προτεραιότητα τής σύνταξης Ε σέ σχέση μέ τήν G – άσχετα άν τό χφ. Ε, που χρονολογείται, μέ παλαιογραφικά κριτήρια, μετά τά μέσα του ιε' αιώνα, είναι νεότερο² από τό χφ. G – και κάνουν πολύ πιθανή τή στενή σχέση της μέ τήν άρχική σύνθεση του έπους³. 'Από τήν άλλη μεριά, οδηγούν στή χρονολόγηση τόσο τής σύνταξης Ε, που άλλωστε άγνοεί τούς Φράγκους, πριν από τό 1204, όσο και τής άρχικής σύνθεσης του έπους γύρω στά μέσα του ιβ' αιώνα. 'Εξάλλου, όρισμένα επίσης ιστορικά κριτήρια οδηγούν στή χρονολόγηση και τής διασκευής G πριν από τό 1204, ίσως όχι πολύ άργότερα – άλλά πάντως μετά – από τή σύνταξη Ε⁴.

'Η χρονολόγηση, άπόλυτη και σχετική, των συντάξεων Ε και G και ή σαφής διαφοροποίησή της από τή χρονολόγηση των αντίστοιχων χειρογράφων δίνει όριστική

---

1. 'Αναφέρομαι κυρίως στή μονογραφία του 'Ακριτικά (Ήράκλειο, 1979) και στήν έκδοση τής σύνταξης του 'Εσκοριάλ (μέ μεγάλη εισαγωγή και σχόλια), Βασίλειος Διγενής 'Ακρίτης (Αθήνα, 1985· στό έξίς ΒΔΑ).

2. 'Αλλά πόσο νεότερο; 75, 150 ή και 200 χρόνια; βλ. ΒΔΑ, σ. ζ' ζ', σημ. 160.

3. 'Αποφεύγω τόν όρο «άρχέτυπο» τής κριτικής του κειμένου (Textkritik), που υποβάλλει άλλης τάξεως συγγένειες και σχέσεις άνάμεσα στους άπογόνους του από εκείνες που ισχύουν άνάμεσα στις συντάξεις, ή καλύτερα ανασυντάξεις και διασκευές, που άντιπροσωπεύουν τά σωζόμενα χειρόγραφα του άκριτικού έπους.

4. 'Ακριτικά, σσ. 50 κέ., ΒΔΑ, σ. ρ'.

επίσης απάντηση σέ δύο άλλα ζητήματα, πού ἔχουν τήν τάση νά ἐπανερχονται κάθε τόσο στή βιβλιογραφία. Τό ἕνα ἀναφέρεται στόν χαρακτήρα τοῦ κειμένου Ε ὡς δῆθεν καταγραφῆς – καί μάλιστα στήν Κρήτη – μιᾶς μορφῆς τοῦ ἔπους πού μέχρι τότε μεταδιδόταν προφορικά. Σέ καμιά περίπτωση, ὑποστήριξε πολύ πειστικά ὁ Ἄλεξιου, δέν θά μποροῦσε ἡ προφορική παράδοση νά διασώσει, οὐσιωδῶς ἀναλλοιώτα, τόσα πολλά ἱστοριογεωγραφικά στοιχεῖα, καθῶς καί τόν ἀμιγῶς βυζαντινοαραβικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου, χωρίς προσιμῆξις φραγκικῶν καί τουρκικῶν στοιχείων.

Τό δεύτερο ζήτημα ἀναφέρεται στήν προτεραιότητα τῆς δημῶδους ἢ τῆς λόγιας μορφῆς τοῦ ἔπους καί, ἀντίστοιχα, στή γλώσσα καί τόν τρόπο τῆς ἀρχικῆς του σύνθεσης. Ἡ συγκριτική ἀνάλυση τοῦ Ἄλεξιου δείχνει πέρα ἀπό κάθε θεμιτή ἀμφιβολία ὅτι ἡ σύνταξη Γ εἶναι διασκευῆ ἑνός δημωδέστερου κειμένου ἐπὶ τῷ ἀρχαικώτερον – ἂν καί ἡ ἀρχαιομάθεια τοῦ διασκευαστῆ εἶναι συζητήσιμη – καί ὄχι τῷ ἀντίστροφο, ὅτι εἶναι τάχα ἡ πλησιέστερη ἐκδοχή πρός μιάν ἀρχική, λόγια σύνθεση σέ ἀρχαία ἢ ἀρχαϊκή γλώσσα, τῆς ὁποίας διασκευῆ καί ἐξέλιξη πρός τῷ δημωδέστερο (ἴσως καί μέσω ἑνός σταδίου προφορικῆς μετάδοσης) θά ἔπρεπε νά θεωρηθεῖ ἡ σύνταξη Ε.

Σχετικά τώρα μέ τήν ἀρχική σύνθεση καί μορφή τοῦ ἔπους, ὁ Ἄλεξιου ἀκολουθεῖ μιᾶ λογική, μέση ὁδó. Δέχεται δηλαδή ὅτι τόσο τά πολυάριθμα λόγια γλωσσικά στοιχεία πού ἐμφανίζει καί ἡ σύνταξη Ε, ὅσο καί τά ἀκόμα περισσότερα λαϊκά, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἀφθονίας τῶν λογοτύπων, πού χαρακτηρίζουν τῷ ὕφος τῆς Ε ἀλλά ἀπουσιάζουν ἀπό τῆ διασκευῆ Γ, συναντῶνται ὀργανικά καί ἀνάγονται στήν ἀρχική σύνθεση τοῦ ἔργου· ἡ σύνθεση αὐτή συντελέστηκε γραπτῶς, στή μεσαιωνική μικτή γλώσσα πού ἐμφανίζουν γενικά τά δημῶδη – ὅπως λέγονται, ὡστόσο – ἔργα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς γραμματείας, ἀπό τόν 16^ο αἰῶνα καί πέρα⁵. Ἀπορρίπτονται, ἐπομένως, ἔτσι οἱ δύο «ἀκραῖες» θέσεις: καί ἡ θεωρία τοῦ λαϊκοῦ προφορικοῦ ἔπους (Ν. Γ. Πολίτης, Σ. Κυριακίδης, Κ. Krumbacher, Η. Grégoire), γιατί δέν ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικά τή διατήρηση τῶν ἱστορικά ἐξακριβώσιμων ἀναμνήσεων, ὀνομάτων καί πραγμάτων, καί, γιά τόν ἴδιο λόγο, ἡ θεωρία τῆς λόγιας ἐπικῆς σύνθεσης, ἐπειδή ἡ ἀρχαικότερη ἀπό τίς σωζόμενες ἀνασυντάξεις τοῦ ἔπους (Γ) ἔχει φθεῖρει αὐτά τά ἴδια ἀκριβῶς ἱστορικά στοιχεῖα, ἄρα εἶναι νεότερη ἀπό τῆ δημῶδη σύνταξη Ε.

Λογική καί πιθανή καθῶς εἶναι ἡ τοποθέτηση αὐτή τοῦ Ἄλεξιου, ἀφήνει ὡστόσο κάποια ἐρωτηματικά σχετικά μέ τόν λογοτυπικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου καί τή σχέση του μέ τήν ἐπική, ἥρωική ποίηση τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Οἱ λογότυποι ἀπό μόνοι τους δέν σημαίνουν ὅτι ἕνα ἔργο ἔχει συντεθεῖ προφορικά (ἐκτός κι ἂν σχηματίζουν συστήματα βασισμένα στήν ἀρχή τῆς ἐπικῆς οἰκονομίας, ὅπως εἶναι, π.χ., τά ὀνόματα καί ἐπίθετα τῶν θεῶν καί ἡρώων στόν Ὅμηρο, ὅπου πολύ σπάνια συναντοῦμε μετρικά ἰσοδύναμες φόρμουλες, πού μποροῦν νά ἐναλλαχθοῦν στήν ἴδια θέση τοῦ στίχου), καί εἶναι γνωστό ὅτι λογότυποι ἀπαντοῦν σέ ὅλα ἴσως τά ἔργα τῆς δημῶδους μεσαιωνικῆς γραμματείας, πού στήν πλειοψηφία τους ἔχουν συντεθεῖ μέ τή βοήθεια τῆς γραφῆς. Στήν περίπτωση ὁμως τοῦ *Διγενῆ*, ὁ ἐπικός χαρακτήρας τοῦ

5. ΒΔΑ, σσ. οζ' κέ., ζ', ρ'.

έργου (παρά τίς όποιες μυθιστορηματικές επιδράσεις σ' αυτό), ή πληθώρα τών λογοτύπων, πολλοί από τούς όποιους είναι κοινοί στή σύνταξη Ε και στά άκριτικά και άλλα δημοτικά τραγούδια, και ή ίδια ή ύπαρξη μιάς γνήσια λαϊκής έπικής παράδοσης, πού από τούς βυζαντινούς χρόνους συνεχίστηκε άδιάκοπη σχεδόν ώς τίς μέρες μας, όλα ύποβάλλουν τήν ιδέα μιάς πρωταρχικής προφορικής σύνθεσης του έπους του Διγενή. Ή συστηματική άνάλυση τόσο τής ποιητικής κατασκευής του Ε – τών λογοτύπων και λοιπών τυπικών μορφολογικών του στοιχείων σέ συνάρτηση μέ τίς θεματικές μονάδες του περιεχομένου του, όλων τών στοιχείων δηλαδή πού τό συγκροτούν ώς ποιητικό έργο –, όσο και ή όμοια άνάλυση τών άκριτικών τραγουδιών, παραλογών, και άλλων άκόμη τραγουδιών, στά όποια άπαντούν τά θέματα ή μοτίβα⁶ του έπους, κάμει κάποτε άναγκαία τήν ύπόθεση τής προφορικής σύνθεσης του πρωταρχικού έπους, τότε τά «ρεάλια» και τά ιστορικά στοιχεία πού διασώθηκαν στό χφ. Ε θά μπορούσαν νά έξηγηθούν μέ τήν ύπόθεση ότι τό έργο καταγράφηκε σχετικά γρήγορα μετά τή σύνθεσή του. Ήσως μάλιστα ή λεγόμενη σύνταξη Ε (άλλά όχι βέβαια τό χφ. Ε) νά μήν είναι τελικά παρά ή πρώτη καταγραφή του άρχικού έπους.

Ή συστηματική άνάλυση πού έννοώ άπομένει νά γίνει στό μέλλον, γιατί ούτε οί κατάλογοι τών λογοτύπων πού μās έδωσε πρόσφατα ό Ί.Κ. Προμπονάς⁷, ούτε ή άπλή έπισήμανση κοινών θεμάτων στό έπος και στά δημοτικά τραγούδια, όπως «άπαγωγή και γάμος» ή «ή άπειλή τής κατάρας τής μάνας», πού έκαμε ένδεικτικά ό R. Beaton⁸ και συμπλήρωσε ό Άλεξίου⁹, άρκούν για νά μās άποκαλύψουν τόν τρόπο συγκρότησης του ποιητικού κειμένου.

Ή χρησιμότητα έργασίας του Προμπονά άποκαλύπτει ένα πλήθος από «στερεότυπα γλωσσικά στοιχεία», όπως τά όνομάζει, κοινά στό Ε και στό δημοτικό τραγούδι, αλλά δέν έπιτρέπει στατιστική έπεξεργασία, γιατί ούτε έξαντλητική είναι (σ. 260), ούτε τό ύλικό πού συλλέγεται και συγκρίνεται είναι ταξινομημένο σέ συστηματικές κατηγορίες: άπεναντίας, οί ίδιες φράσεις επανέρχονται κάτω από διαφορετικά λεξιλογικά λήμματα. Είναι πάντως έντυπωσιακός ό άριθμός τών λογοτύπων, πού πρέπει νά άποδοθούν σέ κοινές ρίζες, ή σέ άλληλεπίδραση, του έπους και τών τραγουδιών· π.χ., πρώτα ήμισίχια:

6. Ή διάκριση μεταξύ θεμάτων και μοτίβων πού προσπαθεί νά κάμει ό R. Beaton (*Byzantion*, 51, [1981], 28) είναι στ' αλήθεια πολύ δύσκολη και άμφίβολης χρησιμότητας, άφου και οί δύο όροι άναφέρονται σέ θεματικές ένότητες, άπλούστερες ή συνθετότερες, χωρίς άναφορά στή μορφή ή στή λειτουργία τους. Ό A. B. Lord, στόν όποιο παραπέμπει ό Beaton, συσχετίζει τά θέματά του μέ τίς λειτουργίες του Propp, αλλά τελικά δέν κάνει χρήση τής μεθόδου του τελευταίου (*The singer of tales*, Cambridge, MA, 1960, σ. 284· τό βιβλίο του V. Propp, *Μορφολογία του παραμυθιοϋ*, έχει τώρα μεταφραστεί στα έλληνικά από τήν Ά. Παρίση [Άθήνα, 1987]). Για μιά σημειωτική άντίληψη τής θεματικής ένότητας, βλ. τή μελέτη μου *Για μιά ποιητική του έλληνικού δημοτικού τραγουδιού* (Ήράκλειο, 1988), σσ. 42 κέ.

7. *Άκριτικά Α΄*, Άθήνα, 1985.

8. *Byzantion*, 51 (1981), 30 κέ.

9. ΒΔΑ, σ. ρκη΄.

υ υ αὐθέντρια καί κυρά (E 1172, 1381, Κέρκυρα, Κρήτη Πρ. 73)¹⁰
 Εἰς τόν Ἀφράτην ποταμόν (E 1320, πβ. 1620, Κύπρος Πρ. 75)
 γυρεύγω καί κατερωτῶ (E 643, 654, Ρόδος Πρ. 166)
 Τά δένδρη ἐξεριζώνοντα (E 39, Πόντος, Πελοπόννησος Πρ. 123, β' ἡμιστίχιο)
 Καί ὁ Διγενής ὡς τό ἤκουσεν (E 763, Λήμνος, Κέρκυρα, Κύπρος Πρ. 89)
 ἐβάστα καί εἰς τήν χέραν του (E 931, Ἀμοργός, Κύπρος, κτλ. Πρ. 255)
 καί ἐκράτουν εἰς τά χέρια των (E 433, Ἡπειρος, Κρήτη Πρ. 112)
 Ἐξέδηκεν ὁ Διγενής (E 1097, Κύπρος Πρ. 122)
 Ἐπαρε τά φουσάτα σου (E 1302, 1522, Πόντος Πρ. 251)
 ἐπήραν τό στρατίν στρατίν (E 1413, Πόντος Πρ. 127)
 Καί ἐπήρεν την κ' ἐκάτσε την (E 961, Κύπρος, Πόντος Πρ. 109)
 Ἐκεῖ ἤϊραν τοὺς Σαρακηνοὺς (E 333, πβ. 431, Κύπρος Πρ. 225)
 Ἄ θέλης, ἄς παλεύσωμεν (E 1100, Κάρπαθος Πρ. 207)
 Καί κονταρέαν τόν ἔδωκεν (E 941, 1452, Θήρα, Ρόδος, Πόντος Πρ. 171)
 Ὁ κύρης μου τόν κύρη σου (E 1048, Κάρπαθος Πρ. 176)
 Τόν λόγον οὐκ ἐπλήρωσεν (E 56, 804, κτλ., Θράκη, Πόντος Πρ. 183)
 ὄμπρός ὀπίσω ἐστράφησαν (E 516, Κύπρος Πρ. 139)
 Σαρακηνόν ὑπήντησαν (E 67, Κάρπαθος, Πόντος Πρ. 225)
 σαθαέαν μίαν μέ ἔδωκεν (E 1248, Κύπρος, Κῶς Πρ. 228)
 στέκουν καί διαλογίζονται (E 1318, Θράκη, Νάξος, κτλ. Πρ. 88)
 Καί σύρνει τό σαθίτσι του (E 520, 1245, Πόντος Πρ. 229)

Δεύτερα ἡμιστίχια:

ἀνάμεσα πελάγου (E 1057, Κρήτη, Τήλος, Χίος, κτλ. Πρ. 48)
 ἀνάμεσα τόν κάμπον (E 509, Σύμη Πρ. 48)
 καί ἀπάνω του ἐκατέδην (E 767, πβ. 1136, 1444, 1539, Κύπρος Πρ. 109)
 ἀσήμιν καί χρυσάφιν (E 573, 1781, Κρήτη, Πόντος Πρ. 69)
 κάτω εἰς τήν Βαβυλώνα (E 234, 536, Κεφαλληνία, Κύπρος, Νάξος Πρ. 75)
 ἀπό τήν πέραν δίγλαν (E 928, Λήμνος, Νάξος Πρ. 77)
 γλυκέα μου συνοδεῖα (E 957, Κάρπαθος Πρ. 232)
 εἰς τοῦ δενδροῦ τοὺς κλώνους (E 1657, Κύπρος Πρ. 87)
 διά νά τόν δοκιμάσω (E 1269, 1391, πβ. 790, Κύπρος Πρ. 90)
 καί ἐστάθην ἔμπροσθέν των (E 1228, πβ. 1690, Κύπρος Πρ. 120)
 ἤρξαντο πάλιν κλαίειν (E 66, Θήρα, Θράκη, Κύπρος Πρ. 168)
 τῆς θαυμαστῆς τῆς κόρης (E 185, Πόντος Πρ. 154)
 μή σέ κακοδοικῆση (E 29, 329, Κύπρος Πρ. 159)

10. Πρ. 73 = Προμπονάς, Ἀκριτικά Α', σ. 73. Οἱ λογοτύποι εἶναι θαμμένοι σέ ἀλφαβητική σειρά μέ βάση τήν πρώτη λέξη τοῦ λογοτύπου (τυπώνεται μέ πλάγια), ἀλλά μέ ἐξαίρεση τῶν μικρῶν λέξεων (μορίων, συνδέσμων, κτλ.) πού μποροῦν νά μεταβάλλονται κατά τίς χρήσεις τοῦ λογοτύπου χωρίς νά παραβιάζεται ὁ ὀρισμός του, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ ἀπό τόν Μ. Parry, *L'épithète traditionnelle dans Homère* (1928), σ. 16, πβ. Γ. Μ. Σηφάκη, *Γιά μιά ποιητική...*, σ. 83.

ὅς τόν κάμπο κατεδαίνουν (E 32, Κάρπαθος, Κρήτη Πρ. 162)
 κείται εἰς τό κλινάριν (E 393, Ρόδος Πρ. 169)
 τήν κόρην συντυχαίνει (E 934, Θράκη Πρ. 233)
 τόν ὁ κόσμος οὐκ ἔχει (E 813, 895, κτλ., Σύμη Πρ. 174)
 λαγούδια καί περδίκια (E 744, Καππαδοκία, Κάρπαθος, Κρήτη, κτλ. Πρ. 177-178)
 τοῦτον τόν λόγον λέγει (E 18, κτλ., Αἴγινα, Ρόδος, κτλ. Πρ. 179-181)
 μέ τό μαργαριτάριν (E 14, 1465, 1494, Ἡπειρος, Κύπρος, κτλ. Πρ. 187)
 ὡς μῆλον μαραμένον (E 181, Κεφαλληνία, Λήμνος, κτλ. Πρ. 186)
 καί ὄλον τό φουσατόν (E 242, 1293, 1393, Πόντος, Τήλος, κτλ. Πρ. 251)
 ἐκ τά ὄρη κατεδαίνουν (E 1625, Κύπρος, Πόντος, Πρ. 202)
 ὡς ὄσον ἐδυνέτον (E 486, Ἰκαρία, Κρήτη, Χίος, κτλ. Πρ. 99-100)
 ὥστε νά πάγω νά ῥθω (E 381, Κύπρος, Σωζόπολις Πρ. 260)
 παρηγορίαν οὐκ ἔχουν (E 239, Σκύρος, κτλ. Πρ. 211)
 ὡς διά νά περιδιαβάση (E 616, Κάρπαθος Πρ. 213)
 πηδᾶ, καθαλικεύγει (E 566, κτλ., Καππαδοκία, Κύπρος Πρ. 158)
 πολλά τούς ἐφοθήθη (E 132, 350, Κύπρος Πρ. 145)
 ποτέ οὐκ ἐλημονῶ το (E 153, 157, Καππαδοκία Πρ. 117)
 ὅς τά σπίτια των ὑπᾶσι (E 1014, Κάρπαθος, Κύπρος, Πόντος Πρ. 229)
 ὅς τόν στάβλον κατεδαίνει (E 830, Κῶς, Ρόδος, Πρ. 229)
 καί στέκουν ἔμπροσθέν του (E 1690, Κύπρος Πρ. 230)
 ὅς τήν στράταν ὀπού ὑπηνέω (E 792, Θράκη, Κάρπαθος Πρ. 231)
 καί ὑπά εἰς τά γονικά του (E 1027, 1085, πβ. 1006, Κάρπαθος Πρ. 83)
 καί ὑπάμεν εἰς κυνήγιν (E 751, Ἡπειρος, Κάρπαθος, Κρήτη Πρ. 244)
 χαιράμενοι ὑπαγαίνου (E 916, Πόντος Πρ. 253)

Ἐκτός ἀπό τούς λογοτύπους αὐτούς, καί μερικούς ἀκόμα πού ἀποτελοῦνται ἀπό τυπικά ζεύγη οὐσιαστικῶν καί ἐπιθέτων (*ἀγένειον παλληκᾶρι*, E 276, 342, 1200, Ρόδος Πρ. 38· *κάμποι ἄνδρῶν*, E 1710, Κρήτη, Νάξος Πρ. 53· *λιθάρια ἀτίμητα*, E 1079, Θεσσαλία, Πελοπόννησος, Πόντος Πρ. 72· *[κατα]κρύας θρύσας*, E 1026, Κάρπαθος, Χίος Πρ. 79), τό ὑλικό πού ἔχει συγκεντρῶσει ὁ Προμπονάς ἐμφανίζει καί πολλές ἄλλες φόρμουλες, πού ὁμως δέν ξέρω ἂν πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν τεκμήρια κοινῶν πηγῶν ἢ ἀλληλεπιδράσεων τοῦ ἔπους καί τῶν τραγουδιῶν. Ὁ λόγος τοῦ δισταγμοῦ μου εἶναι ὅτι πολλοί ἀπό τούς λογοτύπους αὐτούς εἶναι κοινές εκφράσεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου – γλωσσικά σημεῖα –, πού θά μπορούσαν νά ἔχουν προέλθει ἀπό ἓνα εἶδος πολυγένεσης, νά ἔχουν δηλαδή διατυπωθεῖ μετρικά, ὡς ποιητικά σημεῖα, σέ διάφορες, ἀνεξάρτητες μεταξύ τους, περιστάσεις· π.χ.,

ἀπ' ὧδε κι ἀπ' ἐκείθεν (E 1497, Πόντος Πρ. 56)
ἀπό θαθέων καρδιάς (E 1699· *ἀπ' τά βάθη τῆς καρδιάς / ἀ' τῆς καρδιάς τά βάθη*, Σμύρνη, Νάξος Πρ. 164)
τά δάκρυα τους σφουγγίζουσιν (E 77, Ἀγοριανη, Πόντος Πρ. 85)
ἔλαμπεν ὡς ὁ ἥλιος (E 183, πβ. 237, 612, Πόντος, Ρόδος Πρ. 150)
Ἐξέδηκέν σου καί ἡ ψυχή (E 112· *ἐξέην ἡ ψυχή του, Κύπρος· κι ἐξέβγην ἡ ψυχή του, Κάρπαθος· ἦβγηκεν ἡ ψυχή τῆς, Θήρα, Πρ. 258)*
Ἐχασα τό παιδί μου (E 920, Ἡπειρος Πρ. 146)

νά ἔχῃς τήν εὐχὴν μου (E 274, Κύπρος Πρ. 143)
 καί νά ἔχῃς τήν κατάραν μου (E 291, Κρήτη, Νάξος, κτλ. Πρ. 165)
 ἡμέρας τε καί νύκτας (E 167, Κύπρος Πρ. 151)
 καί ὁ Θεός νά μᾶς βοηθήσῃ (E 8, 414, 447, Κέρκυρα, Κύπρος Πρ. 77)
 ὅς ἄλῃν τήν οἰκουμένην (E 446, Θήρα, Κρήτη, κτλ. Πρ. 197)

Τό γεγονός ὅτι πολλές ἀπό τίς ἐκφράσεις αὐτές εἶναι ἀρχαῖες καί ἀκόμη ὅτι μπορεῖ νά ἀντιστοιχοῦν σέ ὁμηρικούς λογοτύπους εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακό¹¹, ἀλλά ἐπειδή μαρτυρεῖ τή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ προφορικοῦ λόγου, ὄχι τῆς προφορικής ποίησης εἰδικά:

ὅτι σέ λέγω ἀλήθειαν (E 1591, πβ. 1218, 1227, 1677, Πόντος Πρ. 44) ~ ἀλήθειαν καταλέξω / κατέλεξα / κατάλεξον (η 226, ρ 108, 122 / η 297 / Ω 407)
 καί κάθονται καί κλαίουν (E 89, Ἡπειρος, Κρήτη, Κύπρος, Πόντος, κτλ. Πρ. 169) ~ κλαῖε καθήμενος (ε 82, πβ. δ 539, κ 497, υ 58)
 καί ἐκλαιεν καί ὀδύρετον (E 182), κλαίων καί ὀδυρόμενος (E 978, πβ. 393, 1012, Κάρπαθος, Κύπρος, Ρόδος Πρ. 111) ~ κλαῖον ὀδυρόμενοι (κ 454), κλαίεις καί ὀδύρεαι (θ 577, πβ. Ω 48)

Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά μικρότερες ἐκφράσεις ἢ μεμονωμένες λέξεις, πού γιά λόγους σύνταξης, ἔμφασης, καί μετρικῆς κάθε φορά καταλληλότητας, τυχαίνει νά κατέχουν τήν ἴδια θέση, π.χ. τήν ἀρχή ἢ τό τέλος τοῦ δεκαπεντασύλλαβου καί τοῦ ἑξαμέτρου ἀντίστοιχα, στίχων δηλαδή πού δέν ἔχουν καμιάν ἱστορική σχέση: *εἰπέ μου* (E 882, Κάρπαθος Πρ. 104) ~ *εἰπέ μοι* (ν 328, ο 263, κτλ., στήν ἀρχή τῶν στίχων)· *ἦλθεν / ἦλθαν* (E 1090, 1186, κτλ., 364, 435, κτλ., Πόντος Πρ. 149) ~ *ἦλθεν* (A 475, B 673, κτλ., στό τέλος τῶν στίχων).

Στόν ἀντίποδα τῶν κοινῶν αὐτῶν τόπων τῆς γλώσσας βρῖσκονται τά ποιητικά σημεῖα, πού τό νόημά τους ὑπερβαίνει τήν κυριολεξία καί πού τό ἀκριτικό ἔπος τά ἔχει ἀπό κοινου μέ τό δημοτικό τραγούδι. Τέτοια βέβαια εἶναι ἤδη τά λογοτυπικά ἡμιστίχια πού εἶδαμε πῶς πάνω, ἀλλά γιά τήν ἐξακριβίωση τῆς σχέσης τοῦ ἔπους μέ τά τραγούδια τά κοινά ποιητικά σημεῖα θά ἦταν τόσο ἐνδεικτικότερα, ὅσο θά ἦταν μεγαλύτερα καί συνθετότερα: στίχοι, ἐνόητες ἀπό μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ὁμάδες στίχων, καί συνδυασμοί τους σέ ἀκόμη μεγαλύτερα σύνολα.

Μολονότι ὁ ἀριθμός, ὅπως εἶδαμε, τῶν λογοτύπων - ἡμιστιχίων δέν εἶναι εὐκαταφρόνητος, μεγαλύτερα ποιητικά σημεῖα κοινά στό E καί στά τραγούδια δέν θά τά βροῦμε τόσο πολύ στό ἐπίπεδο τῶν λογοτύπων ἀλλά τῶν *ἀλλομόρφων*. Γιατί, ἂν στίχοι ὅπως:

Καί ὄσ' ἄστρα ἔν' ὅς τόν οὐρανόν καί φύλλα ἔν' εἰς τά δένδρα (E 923)
 ὄσα ἄστρον εἰς τόν οὐρανόν καί φύλλα εἰς τά δένδρα (Ἄρμουρης, 77, 144)
 ὄσ' ἄστρα εἶναι στόν οὐρανόν κι ὄσα φύλλα στά δένδρα
 (Θράκη· Κύπρος, Ρόδος, Πρ. 71)

11. Καί δόγησε τόν Προμπονά νά γράφει μιὰ δεύτερη ἐργασία μέ τόν τίτλο *Τά ὁμηρικά ἔπη καί τό νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Α', Ἀθήνα, 1987.

ἀντιπροσωπεύουν τόν ἴδιο λογότυπο, οἱ ὁμάδες τῶν παρακάτω στίχων ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικές μορφές τοῦ ἴδιου ποιητικοῦ σημείου (εἶναι δηλαδή ἀλλόμορφα)¹²:

Α΄

Καί σύρνει τό σπαθίτιν του, κόπτει τήν κεφαλήν του (Ε 520)
 ἦβγαλε τό σπαθάκι του, κόβγει τήν κεφαλήν του (Κάρπαθος)
 Βγκάλντω τό δαμασκι σπαθί, κόβγκω τή τσεφαλή της (Κάλυμνος)
 γυρίζει τό σπαθακιν του, κόβκει τήν κεφαλήν του (Κύπρος, Πρ. 168)

Β΄

πηδᾶ κ' ἔκαβαλίκευσε καί παίρνει καί κοντάριν (Ε 1555)
 Ππηᾶ τσ' ἔκαβαλίτσεψεν τσ' ἄρπαξεν τό κοντάριν (Κύπρος, Πρ. 171)

Γ΄

Καί ἀπέτις ἀπεξέδηκαν κανέναν μίλι, δύο (Ε 1411)
 Πήτις 'πολαγαρώσανε κανένα μίλι τόπο (Κῶς, Πρ. 192)

Δ΄

καί τριγύρου του στέκουσιν τριακόσια παλληκάρια (Ε 1688)
 παππέξω τριυρίζουν τον τρακόσσα παλληκάρια (Κύπρος, Πρ. 207)

Ε΄

καί τρίτον τόν ἐγύρισεν καί ἐμπασίαν οὐκ ἠῦρεν (Ε 632)
 καί τρεῖς γύρους ἐν' πού 'δωκε καί πόρταν 'ἐν εὔρισκει (Κύπρος, Πρ. 153)

Ϛ΄

τά δάκρυα του ἔκατέβαιναν ὡς ὄμβροι τοῦ Μαῖου (Ε 420, 468)
 τά δάκρῳ 'τ'ς ἔκατέβαιναν Καλομηνέσ' χαλάζιν (Πόντος, Πρ. 85)

Ζ΄

Καί τότε ὁ νεώτερος τέτοια τήν κόρην λέγει (Ε 1047)
 τότε κι ὁ νιός ἐμίλησε τῇ κόρης καί τῇ λέει (Νάξος, Πρ. 173)

Η΄

υ υ υ ἐστέναξαν, τοιοῦτον λόγον εἶπαν (Ε 188)
 υ υ υ 'νεστέναξε κι αὐτά τά λόγια λέει (Σύμη, Πρ. 138)

Ι΄

υ υ υ ἐκύκλωσαν καί ἐθάλαν με εἰς τήν μέσην (Ε 1713)
 υ υ υ περικλώσαν τον τζαί θάλαν τον 'ς τη μέση (Κύπρος, Πρ. 92)

12. Γιά τόν ὀρισμό τῶν ἀλλομόρφων καί μερικῶν ἀκόμη ὄρων πού χρησιμοποιοῦνται ἐδῶ, πρέπει νά παραπέμψω (γιά λόγους συντομίας καί οικονομίας χώρου) στή μελέτη μου *Γιά μία ποιητική...*, σσ. 95 κέ.

Ὡς τεκμήρια συγγένειας, οἱ παραπάνω ομάδες ἄλλομρφων ἔχουν ἀκριβῶς τήν ἴδια ἀξία μέ τούς λογοτύπους, γιατί οἱ μικρές ἀλλαγές τῆς μορφῆς, πού ὁμως ἀφήνουν ἀνεπηρέαστο τό νόημα τῶν ποιητικῶν σημείων, ἐξηγοῦνται ἀπό τό μεγάλο χρονικό ἀνοιγμα τῆς προφορικῆς παράδοσης, στά δύο ἄκρα τοῦ ὁποίου ἀνήκουν τά φαινόμενα πού συγκρίνονται ἐδῶ. Θά παραλείψω τά πολυάριθμα ἄλλομορφα πού δέν ὑπερβαίνουν τήν ἔκταση τοῦ ἑνός ἡμιστιχίου (π.χ., *τόν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις*, E 378 ~ *τόν τρέμει ἡ γῆ κι ὁ κόσμος*, Εὐβοία, Κύπρος, κτλ., Πρ. 241· *τά τέσσερά του ὀνύχια*, E 12, 1488 ~ *τά τέσσερά σου πέταλα*, Κρήτη, Πρ. 240· *Εὐχαριστῶ σε, Θεέ καλέ*, E 988 ~ *Δοξάζω σε, καλέ Θεέ*, Κύπρος, Πρ. 154· *καί ὑφάπλωμα σωληνωτόν*, E 1685 ~ *τσαί πάπλωμα μεταξωτό*, Κῶς, Πρ. 246· κτλ.), γιά νά σημειώσω μερικά ἄλλα στοιχεῖα τοῦ αὐθόρητου αὐτοσχεδιασμοῦ.

Ἡ σύνταξη E παρουσιάζει πολλούς στίχους καί ἡμιστίχια πού συνανήκουν μέ στίχους καί ἡμιστίχια τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στά ἴδια συνειρμικά ἢ παραδειγματικά πεδία, σέ σειρές δηλαδή *σημείων τοῦ ἴδιου τύπου* (βλ. σημ. 12). Ἡ στενότητα τοῦ χώρου μέ ἀναγκάζει νά περιοριστῶ σέ πολύ λίγα παραδείγματα:

Α'

Καί ὡς εἶδεν τούτους ὁ ἀμιράς, πολλά τούς ἐφοθήθην (E 132)
 Καί ὡς τόν εἶδε ἡ Μαξιμού, πολλά τό ἑταράχθη (E 1359)
 Σάν τόν θωρεῖ ὁ βασιλιάς, πολλά τόν ἐφοθήθην (Κύπρος, Πρ. 102)
 Σάν εἶδεν ἔτσ' ὁ μάστορας, πολλά τόν ἐφοθήθην (Κύπρος, αὐτ.)
 Τζαί πού τόν εἶε Διενής, πολλές χαρές παθθαίνει (Κύπρος, αὐτ.)
 Τζαί πού τόν 'δῆ ὁ δράκοντας, πολλήν χαράν ἐπήρεν (Κύπρος, αὐτ.)

Β'

Σπαθέαν τῆς φάρας ἔδωκα ἀπάνω εἰς τό κεφάλιν (E 1558)
 Καί μίαν σπαθέαν τοῦ ἔδωσα 'ς τās δισσομέας ἀπάνω (E 1137)
 καί ὡς ἔδωκα τήν λέαιναν ἀπάνω εἰς τό κεφάλιν (E 1727)
 κι ἔδωκέ τα τοῦ βασιλέα ἐπάνω στό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. 54)
 καί μίαν ξυλέαν τοῦ 'χάμνησε 'πάνω εἰς τό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. αὐτ.)
 Μιάν κονταρκάν τοῦ χάρισε 'πού πάνω στό κεφάλιν (Κύπρος, Πρ. 55)

Γ'

Καί ὡσάν ἀπεσώσασιν εἰς τοῦ Ραχέ τό κάστρον (E 527)
 'Αλλά ὄνταν ἀπεσώσασιν εἰς τά ὄρη τά μεγάλα (E 755)
 Καί ὄταν ἀπεσώθημεν 'ς τοῦ στρατηγοῦ τούς οἴκους (E 836)
 κι ὑπᾶσι κι ἀποσώνουσιν εἰς τοῦ ληστή τήν πόρταν (Κάρπαθος, Πρ. 59)
 'Ἐπῆαν κ' ἐποσώσασι στής μάννας τους τήν πόρτα (Ρόδος, αὐτ.)

Παραλείπω καί πάλι τά συχνότατα πεδία πού ἡ συνταγματική τους διάσταση δέν ὑπερβαίνει τό ἡμιστίχιο (π.χ., *ἀνάμενέ με, Φ' λοπαππού*, E 1456 ~ *Ἀνάμεινον, καλέ υἱέ μ'*, *Ἀνάμ'νον με, τρυγόνά μου*, Πόντος, Πρ. 47· *πολύν καί θουρκωμένον*, E 1535 ~ *θολό καί φουρκωμένο*, Εὐβοία, κτλ., Πρ. 78· κτλ.), γιά νά δώσω μερικά παραδείγ-

ματα του είδους εκείνου του χναριού, πού έχω ονομάσει «ΐχνη φόρμουλας»¹³:

Α'

καί ἀπό τόν κτύπον τόν πολύν καί ἀπό τό δός καί λάβε (E 37)
 Ἐπό τό κλάμα τό πολλύν, ἔπου τόν ἴναστεναγμόν της (Κύπρος, Πρ. 61)
 καί ἀπ' τοῦ πουλύ τοῦ κέρασμα καί ἀπ' τά φιλά τραγούδια (Θεσσαλία, αὐτ.)
 Ἐπ' τό πολύ τ' ἀνάθεμα καί ἀπό τήν βαρυγγώμια (Κύμη, αὐτ.)

Β'

Στράτορα, πρωτοστράτορα καί πρώτε τῶν στρατόρων (E 797)
 Μάστορα, πρωτομάστορα καί πρώτε τοῦς μαστόρους (Κύπρος, Πρ. 220)
 Μέρμηγκα, πρωτομέρμηγκα καί πρώτε τῶν μερμήγκων (Κῶς, αὐτ.)

Γ'

καί ἄλλα εἰκοσιτέσσερα ὥστε νά πάγω νά ἴρθω (E 381)
 καί ἄλλα ἑκατό δενέτικα ὥστο ν' ἀνταμωθοῦμε (Πόντος, Πρ. 45)

Ἐδῶ ἀνήκουν καί στίχοι δομημένοι γύρω ἀπό ζεύγη ἀντιθέτων (π.χ., ἀνατολή / δύση, ὀμπρός / ὀπίσω, φιλή / πόθος, κτλ.) πού ἀπαντοῦν συχνά καί στό Ε καί στό δημοτικό τραγούδι.

Ἐπίσης, τά κοινότατα στό δημοτικό τραγούδι χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τῆς αὐξητικῆς κλιμάκωσης εἶναι συχνά καί στό Ε. Θά ἀναφέρω ἐλάχιστα παραδείγματα, σημειώνοντας ὅτι οἱ στίχοι αὐτοῦ τοῦ είδους εἶναι, πάντως, ἀναλογικά πολύ λιγότεροι στόν Διγενή ἀπ' ὅ,τι στόν Ἄρμουρη καί τά δημοτικά τραγούδια:

νά μή φοδᾶται τās πληγās, νά μή φοδᾶται ξίφη (E 1327, AB ~ AB')
 ἐκαύστηκαν τά σπλάχνα του, ἐχάθην ἡ καρδία του (E 300, AB ~ A'B')
 ἐσέναν νά σκοτώσουσιν καί ἐμέναν νά διαγείρουν (E 872, AB ~ -AB')
 Ἐδῶγατε εἰς τά φουσάτα μου, γυρεῦσατε τās τέντας (E 63, AB ~ A'B'')
 ὅπου εἶδαμεν τό ὄνειρον, ὅπου εἶδαμεν γεράκια (E 331, ABΓ ~ ABΓ')
 πόσους Ρωμαίους ἐσφαξεν, πόσους δούλους ἐπῆρεν; (E 255, ABΓ ~ AB'Γ')
 εἰς Νικομήδειαν ἐφθασεν καί εἰς Πραίνετον ἐπέδην (E 259, ABΓ ~ AB''Γ'')
 εἰς ἀπελάτας δυνατός καί εἰς τοῦς ἀνδρειωμένους (E 222, ABΓ ~ AB')
 Δός μου, ξανθή, ὑπολούρικον, δός μου καί τό ραβδίν μου (E 1171, ABΓ ~ AΓ')
 ὀκτώ τέντας ἐπῆδησεν καί δεκαοκτώ κουρτίνες (E 929, ABΓ ~ A'B')
 οἱ ρίζες ἦσαν σμάραγδοι καί τά κανόνια κρῦα (E 1680, ABΓ ~ A'Γ')
 Τοῦς ἀνδρας κτείνει μάχαιρα, τά δέ κοράσια ὁ Ἄδης (E 370, ABΓ ~ -A-Γ)
 καί ἡ κόρη οὕτως λέγει με, οὕτω παρακαλεῖ με (E 1140, ABΓ ~ BΓ')
 ὅτι ἦσαν κάμποι ἄνδρσι καί καύματα μεγάλα (E 1710, ABΓ ~ B'Γ')
 τῆς κόρης νά μήν λησμονῆς, τῆς ἡλιογεννημένης (E 441, AB ~ A')
 καί ἐδιάγειρεν τόν ἀμιράν, τόν πρότον τῆς Συρίας (E 216, AB ~ B')

13. Γιά μιά ποιητική..., σσ. 176 κέ.

Ἦκουσα ἐγέννησας παιδίν, δράκοντα τῆς Συρίας (E 244, ABΓ ~ Γ')
 ἑλάφους τε καί συναγρούς καί πέρδικας ώραίας (E 1377, A<A'<A'')
 Καλή μου καί πανθαύμαστη, τό ἄνθος τῶν ἐρώτων (E 1477, A<A'<A'')
 φωνιάζουν καί ἀνταρεύγονται καί ταραχάς σηκώνουν (E 947, A<A'<A'')
 νά μῆδέ φᾶς, νά μῆδεν πιῆς, νά μῆδε ὕπνον χορτάσης (E 662, AB<AB'<AB'')
 οἱ ρίζες ἦσαν σμάραγδοι καί τά κανόνια κρύα
 καί τά ποδάρια δλόχρυσα, διά λίθων πολυτίμων (E 1680-81, ABΓ<A'Γ'<A'Γ'')
 Τά βότανα ἑλαλούδιζαν καί τά βουνιά ἐψηλῶναν
 καί τά ἄστρον παρασκύπτουσι (εἰς τήν χαράν ἐκείνην) (E 1061-62 AB<A'B'<A'B'')

Θά ἤθελα τώρα νά εἰσαγάγω καί νά ὀρίσω ὡς τεχνικούς ὄρους τίς ἔννοιες *παραλλαγή* καί *γενικευτική περίληψη*. Κατ' ἀρχήν, μέ τόν ὄρο παραλλαγή δέν ἀναφέρομαι στίς μορφές τῶν τραγουδιῶν πού συνήθως ὀνομάζομε παραλλαγές, ἀλλά στίς παραλλαγές ποιητικῶν σημείων καί συνθετότερων ἐνοτήτων, στίς ὁποῖες ὑποδιαιρεῖται ἓνα τραγούδι. Ἄν δέν χρησιμοποιηθεῖ πρόχειρα, γιά νά χαρακτηρίσει ἀπροσδιόριστες καί ἴσως διαφορετικές ὁμοιότητες, ἀλλά ὀριστεῖ ὡς ἔννοια καί χρησιμοποιηθεῖ μέ συνέπεια, ἡ παραλλαγή μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ πολύ χρήσιμο καί ἀκριβές ἐργαλεῖο ἀνάλυσης. Ἔτσι λοιπόν μποροῦμε νά ὀνομάσομε παραλλαγές στίχους ἢ ὀμάδες στίχων πού εἶναι δυνατόν νά ἀναχθοῦν στήν ἴδια παράφραση, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἔχουν τό ἴδιο ἀναφορικό ἢ δηλωτικό (denotative) περιεχόμενο, ἀλλά διαφέρουν στή μορφή περιεσσότερο ἀπ' ὅσο τά ἄλλομῶρφα (πού ἐμφανίζονται τήν ἴδια συνταγματική δομή). Π.χ., οἱ στίχοι:

λέοντα δεινόν εἶδασιν ἀπέσω εἰς τό καλάμιν (E 786)
 λιοντάρην ἐπετάχτηκεν 'πού μέσ' στόν καλαμιώνα (Κύπρος, Πρ. 160)

εἶναι παραλλαγές τοῦ ἴδιου νοήματος, ἀφοῦ μποροῦν νά ἀναχθοῦν στήν ἴδια παράφραση: λιοντάρι κρυμμένο σέ καλαμιώνα γίνεται ξαφνικά ἀντιληπτό.

Ἄλλα παραδείγματα παραλλαγῶν εἶναι τά ἀκόλουθα:

Α'

τόν κόσμον καί ἄν ἐγύρευες, κάλλιον οὐκ εἶχες εὔρειν (E 984)
 στόν κόσμο, ὅπου γύρισες, εἶδες καλύτερή μου; (Ζάκυνθος, Πρ. 173)

Β'

Ἦφιν δερμάτια ἔσχισεν καί ἐποίησεν του τὰς κόρδας (E 828)
 σκοτώνει φίδκια καί θερκά τζαί βάλλει της τές κόρτες (Κύπρος, Πρ. 173)

Γ'

Τραπέξιν ἦστεσαν ὀμπρός, νά φάγουν καί νά πῖουν (E 679)
 Τραπέξιν ἐμ' πού βάλασιν, γιά νά μεσομερκάσουν (Κύπρος, Πρ. 240)

Δ'

καί ἔκρουεν τό λαβοῦτον του καί ἀηδόνη καί ἔτραγοῦδει (E 833)
 ἔβγαλεν τό ταμποῦριν ἀτ' κι ὠρόν τραγοῦδιν λέγει (Πόντος, Πρ. 259)

Ἡ γενικευτική περίληψη, τέλος, εἶναι μιὰ παράφραση πού γενικεύει, συσχετίζοντας ἔτσι μέ ἀκρίβεια τίς ὁμοιότητες πού παρουσιάζουν διαφορετικά σημεῖα μέ τό νά τά ἀνάγει στό ἐπίπεδο τοῦ «ἐκτίθεσθαι καθόλου» (Ἄριστοτ. *Ποιητ.* 1455 b 1). Π.χ.,

Α΄

δούβαλον ἐπεκάθετο ἀπό τά ὠτία ᾿ς τό σῦράδιν
καί ἐθύζανεν τό αἷμαν του, στανέου του τόν ἐκράτει
(δηλ. ὁ λέων) (Ε 787-788)
᾿Σ σ' ὠμία σ' ἐκαβάλλ' κειψεν, ᾿ς σά κότηζα σ' ἐκατέδεν
καί σ' ἔκοιψεν τή δύναμι σ' κ' ἐθύζαξεν τό αἷμα σ'
(δηλ. ὁ Χάρως) (Πόντος, Πρ. 20)

Γενικευτική περίληψη: Ἕνα φοβερό ὄν κάθεται στή ράχη ἑνός πιό ἀδύναμου πλάσματος καί τό θανατώνει ἀπομυζώντας το.

Β΄

ὀκτώ τέντας ἐπήδησεν καί δεκαοκτώ κουρτίνες,
φαρία τεσσαράκοντα, νά κάτση εἰς τό ἐδικόν του (Ε 929-930)

καί φέρτε μου ἑννέα μαύρους καί τόν δικόν μου δέκα,
νά τραπηλήσω τούς ἑννέα, νά κάτσω στόν δικό μου (Κύπρος, Πρ. 166)

Γενικευτική περίληψη: Ἄντρειωμένος ἱππέας πηδᾷ πάνω ἀπό πολλαπλά ἐμπόδια, γιά νά κάτσει στό ἄλογό του.

Γ΄

καί ἐσύ μόνος μέ κέρδισε καί ἄλλος μή μέ κερδίση (Ε 1566)

Κέρδα με, κάλη μ', κέρδα με, Χάρως νά μήν κερδαίν' με
(Πόντος, Πρ. 167, πβ. ΒΔΑ, σ. ρκθ')

Γενικευτική περίληψη: Κάποιο ἔρωτικά ποθητό ἄτομο προσφέρει τόν ἑαυτό του σάν ἔπαθλο σέ κάποιο ἄλλο.

Θά ἤθελα τώρα νά ἐπισημάνω τήν ἀντιθετική ἀντιστοιχία πού ὑπάρχει στά χνάρια, πού εἶδαμε πιό πάνω, καί στή γενικευτική περίληψη. Καί τά πρῶτα καί ἡ δευτέρα δέν εἶναι ποιητικά σημεῖα· ἀλλά, ἀπό τή μιὰ μεριά, τά χνάρια ἀντιπροσωπεύουν μορφολογικές ὁμοιότητες, ἀφοῦ εἶναι σχήματα ὀργάνωσης σημείων πού ὑποβάλλουν σημασιολογικές σχέσεις ἀνάμεσα στά τμήματα τῶν σημείων, ἀλλά δέν δηλώνουν συγκεκριμένα νοήματα· ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη, οἱ γενικευτικές περιλήψεις ἀντιπροσωπεύουν ὁμοιότητες στό ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου – ἢ τῶν σημειομένων –, ἀνεξάρτητες ἀπό τή μορφή τῶν σημείων. Τά πρῶτα, ὡς σχήματα πού εἶναι, ἀνήκουν στή μορφή καί ὕφανση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου· οἱ γενικευτικές περιλήψεις ὅμως καί ὁ καθόλου λόγος τοῦ Ἄριστοτέλη δέν ἀνήκουν στήν ὕφανση τοῦ κειμένου ἀλλά στή βαθύτερη δομή του – π.χ., στήν ἀφηγηματική του δομή, ἂν μιλοῦμε γιά ἐπι-

κή, ήρωική, ποίηση –, χάρη στήν οποία ένα έργο μετέχει σέ ένα συγκεκριμένο ποιητικό γένος. Ἡ γενικευτική περίληψη, επομένως, μάς επιτρέπει νά συνδέσουμε τή σημειωτική ανάλυση – τήν ανάλυση τῆς ὕφανσης – τοῦ κειμένου μέ τήν ανάλυση τῆς δομῆς του (μέ τό εἶδος δηλαδή τῆς ανάλυσης πού ὑπέδειξε πρῶτος ὁ Βλαντίμιρ Πρόπ [βλ. σημ. 6 παραπάνω] καί πού ἔχει γνωρίσει ἀξιόλογη ἀνάπτυξη ἔκτοτε).

Αὐτά, λοιπόν, εἶναι τά μεθοδικά ἐργαλεῖα – στό ένα ἄκρο τά χνάρια, στό ἄλλο τό ἐκτίθεσθαι καθόλου, κι ἀνάμεσά τους οἱ ἔννοιες τῶν λογοτύπων, τῶν ἀλλομόρφων, τῶν σημείων τοῦ ἴδιου τύπου καί τῶν παραλλαγῶν – πού πιστεύω ὅτι, ἂν χρησιμοποιηθοῦν συστηματικά καί μέ τρόπο πού νά ἐπιτρέπουν ποσοτικοποιήσεις τῶν δεδομένων, θά μπορούσαν νά μάς ὀδηγήσουν σέ πολύ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα γιά τόν τρόπο δημιουργίας τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους καί τίς σχέσεις του μέ τά τραγούδια τῆς προφορικής παράδοσης. Καί γιά νά γίνω σαφέστερος, ἐπειδή οἱ ἔννοιες αὐτές δέν εἶναι αὐθαίρετες ἐπινοήσεις τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας, ἀλλά εἶναι – προσπαθοῦν τουλάχιστον νά εἶναι – ὀρισμοί καί περιγραφές πραγματικῶν τεχνασμάτων πού στηρίζουν τόν αὐτοσχδιασμό τοῦ παραδοσιακοῦ ποιητῆ, ὁ ὁποῖος συνθέτει τό τραγούδι του χωρίς τή βοήθεια τῆς γραφῆς, ὅσο ἀκριβέστερα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τά τεχνάσματα αὐτά συλλαμβάνοντας ἔτσι τήν ποιητική διαδικασία, τόσο ἀσφαλέστερα καί πιό ἀξιόπιστα μπορούν νά θεωρηθοῦν ὡς ἀναλυτικά ἐργαλεῖα.

Ἀπομένει, λοιπόν, πολλή δουλειά νά γίνει ἀκόμα πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς συστηματικῆς ανάλυσης τῶν κειμένων, πρὶν νά μπορούμε νά ἔχομε ἀσφαλῆ συμπεράσματα (χωρίς νά λογαριάσουμε τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης τοῦ Διγενῆ καί τῶν ἄλλων κειμένων τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου τόσο μέ τά ἀνατολικά ὅσο καί μέ τά δυτικά μεσαιωνικά ἔπη, τήν ὁποία ἔχει ὑπογραμμίσει κατ' ἐπανάληψη ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου). Ἰδεωδῶς, ἡ ἐπιστημονική ἀνάλυση πρέπει νά ἀποκαλύπτει, ἀπό τή μιὰ μεριά, πῶς συγκροτοῦνται οἱ θεματικές ἐνότητες τοῦ κειμένου ἀπό μικρότερα ποιητικά σημεῖα (γιά τήν παραγωγή τῶν ὁποίων ἐγινε παραπάνω ἰκανός λόγος) καί, ἀπό τήν ἄλλη, πῶς οἱ ἐνότητες συνδυάζονται σέ μεγαλύτερες ἀφηγηματικές δομές, ἀφοῦ πρῶτα διακρίνει τόν λειτουργικό χαρακτήρα τους: ἂν εἶναι, δηλαδή, πράξεις πού προωθοῦν τήν ἐξέλιξη τοῦ μύθου (δυναμικά μοτίβα, κατά τήν ὀρολογία τῶν Ρώσων φορμαλιστῶν), ἢ χαρακτηρισμοί τῶν φορέων τῆς δράσης, περιγραφές καί «ἐκφράσεις» (δηλαδή στατικά στοιχεῖα τῆς ἀφήγησης).

Πρὸς τό παρόν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀρκούμαστε σέ ἐντυπώσεις, εἰκασίες καί συλλογισμούς χωρίς ἀποδεικτική ἀξία. Θέλω, ὡστόσο, νά κλείσω τοῦτο τό μελέτημα διατυπώνοντας τίς παρακάτω γενικές θέσεις:

1. «Ἐνδείκνυται νά θεωρηθεῖ βέβαια ὅτι τό Βυζάντιο εἶχε τήν προφορική ἥρωική ποίησή του καί σ' αὐτή βασίστηκε ἡ πρώτη γραπτή ἐπική σύνθεση τοῦ “Ἀκρίτη”. Διαφορετικά θά ἔμενε ἀνεξήγητο τό ἀπό πού κληρονομήθηκε τό λογοτυπικό ὕφος κτλ.» (ΒΔΑ, σ. ριβ'). Συμφωνῶ ἀπόλυτα μέ τήν παραπάνω διατύπωση, ἀλλά θεωρῶ πιθανό ὅτι πρὶν ἀπό τήν πρώτη γραπτή σύνταξη τοῦ ἔπους (δηλαδή τόν πρόδρομο τῆς σύνταξης Ε ἢ καί τήν ἴδια τή σύνταξη Ε) μεσολαβεῖ μιὰ προφορική σύνθεση ἑνός ἔπους, ἡ ἐνός κύκλου ἐπικῶν ἀσμάτων, μέ ἥρωα τόν Διγενῆ, τουλάχιστον ἀνάλογου μεγέθους μέ ἐκεῖνο τοῦ Ε. Τό μέγεθος τῶν 2000, ἢ καί πολύ περισσότερων, στίχων δέν ἀποτελεῖ κώλυμα γιά τήν ὑπόθεση αὐτήν, ἂν θυμηθοῦμε πόσο ἐκτενέστερα εἶναι

τά προφορικά έπη τής Κεντρικής Ἀσίας καί τής Νότιας Γιουγκοσλαβίας¹⁴. κώλυμα δέν εἶναι ἐπίσης ἡ διάδοση τής γραφῆς (ΒΔΑ, σ. οε'), γιατί οὔτε στό Βυζάντιο, οὔτε στίς μεσαιωνικές κοινωνίες γενικότερα, θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ πώς ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε νά παρεμβάλλεται σάν ἐμπόδιο στή δημιουργία λαϊκῆς προφορικῆς ποίησης.

2. Ἄν ἡ γνωστή μαρτυρία τοῦ Ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα χρονολογεῖ τήν ὑπαρξη λαϊκῆς ἠρωικῆς ποίησης – καί ὄχι ἀπαραίτητα τίς ἀπαρχές της – στόν ι' αἰώνα, στό τραγούδι τοῦ Ἀρμούρη ἔχομε ἕνα γνήσιο δείγμα τής ποίησης αὐτῆς. Ἡ ἀρχική δημιουργία του πρέπει νά χρονολογηθεῖ, γιά λόγους ἱστορικούς, στίς ἀρχές τοῦ ι' αἰώνα (ΒΔΑ, σ. 167) καί, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πότε πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἡ μορφή πού μᾶς διασώζεται γραπτῶς, ὁ Ἀλεξίου τήν ἀντιμετωπίζει, πολύ σωστά, σάν πηγὴ τοῦ Διγενῆ Ε.

Ἡ γραπτὴ μορφή τοῦ Ἀρμούρη δέν εἶναι ἀνασύνταξη ἀλλὰ καταγραφή τοῦ τραγουδιοῦ (παρά τήν ἔλλειψη διαίρεσης ἀνάμεσα στά ἡμιστίχια σέ ἕναν δυό στίχους, πού ὑποδηλώνει παρέμβαση τοῦ γραφέα σ' αὐτούς), γιατί διατηρεῖ ὅλα τά σημάδια τής προφορικῆς σύνθεσης σέ ποσοστὸ πού δέν ἀφήνει ἀμφιβολία γιά τόν τρόπο δημιουργίας του: ἐκτός ἀπό τό ἐκδηλο λογοτυπικὸ ὕφος του, ἀπουσιάζουν ἀπό τό τραγούδι σχεδόν ἐντελῶς οἱ ἀναπαιστικὸι τονισμοί, ὅπως συμβαίνει στό δημοτικὸ τραγούδι, ἀλλὰ ὄχι στόν Διγενῆ Ε, πού ἐμφανίζει ἕνα ποσοστὸ 4% στίχων μέ ἀναπαιστικὸς τονισμούς (πολύ μικρότερο βέβαια ἀπὸ ἐκεῖνο τής σύνταξης G, δηλαδή 21,5%, ΒΔΑ, σ. πς', μέ ἀναφορὴ στήν εἰδικὴ βιβλιογραφία). Μποροῦμε ἐπίσης νά ποῦμε τώρα ὅτι τό ποσοστὸ τῶν στίχων τοῦ Ἀρμούρη πού ἐμφανίζουν τά χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τής ἀυξητικῆς κλιμάκωσης, περίπου 26%, εἶναι πολύ κοντά στά ποσοστά του δημοτικῶν τραγουδιῶν: 26% στό τραγούδι τοῦ Καλομούρου ἀπὸ τήν Κάρπαθο, 33% στό τραγούδι τοῦ Ἀζγουρη ἀπὸ τήν Κύπρο¹⁵. Τά τραγούδια αὐτά εἶναι ἐπιδιώσεις τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Ἀρμούρη στήν προφορικὴ παράδοση καί ἀποδεικνύουν τὴ συνέχεια τής ἠρωικῆς προφορικῆς ποίησης ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ὡς τόν αἰώνα μας. (Το ποσοστὸ τῶν στίχων τοῦ Διγενῆ Ε στοὺς ὁποίους ὑπόκεινται τά χνάρια τοῦ παραλληλισμοῦ καί τής κλιμάκωσης εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερο ἀπὸ 7%).

3. Ἡ νέα χρονολόγηση τής σύνταξης Ε ἀχρηστεύει τήν ὑποτιθέμενη σειρά: ἀρχικὴ λόγια σύνθεση τοῦ ἔπους, G, Ε, ἀκριτικὰ τραγούδια· καί στήν πραγματικότητα τήν ἀντιστρέφει: προφορικὴ ἠρωικὴ ποίηση, Ε, G. Ἐπιπλέον, καθιστᾷ ἀντιοικονομικὴ καί περιττὴ τήν ὑπόθεση ὅτι τά τραγούδια γιά τόν Διγενῆ πού διασώθηκαν ἀπὸ τήν προφορικὴ παράδοση ἔχουν προέλθει ἀπὸ τὴ σύνταξη Ε, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει κανεὶς λόγος πού νά μᾶς ἐμποδίζει νά δεχτοῦμε τήν ἀνεξάρτητὴ ἐπιδίωση τῶν τραγουδιῶν μέσω τής προφορικῆς παράδοσης.

Ἄπεναντίας, ὑπάρχουν τουλάχιστον δύο λόγοι, γιά νά ἀποδώσουμε τίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό ἔπος καί τά τραγούδια στίς κοινές τους καταβολές στή βυζαντινὴ ἠρωικὴ ποίηση. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι τό ἔπος εἶχε περιορισμένη γραπτὴ διάδοση στά

14. N.K.Chadwick καί V. Zhirmunsky, *Oral epics of Central Asia* (Cambridge, 1969). A.B.Lord, *The singer of tales* (Cambridge, MA, 1960).

15. Γ.Κ.Σπυριδάκης, Γ.Α. Μέγας, Δ.Α. Πετρόπουλος, *Ἑλληνικά δημοτικὰ τραγούδια*, Α' (Ἀθήνα, 1962), σσ. 44-51.

μεταβυζαντινά χρόνια, αγνοήθηκε από την τυπογραφία και τά λίγα χειρόγραφα τῶν διασκευῶν του ἀνακαλύφθηκαν ἀπό λόγιους ἐρευνητές τόν περασμένον αἰώνα σέ μοναστήρια καί βιβλιοθήκες.

Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ἡ στενή ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἀπεικόνιση δρακοντοκτονίας σέ βυζαντινό πιάτο τοῦ 13^{ου} αἰώνα καί στόν παρακάτω στίχο τραγουδιοῦ ἀπό τή Γορτυνία:

πέντε κοντάρια τοῦ ἴδωκα καί μιά σπαθιά στή μέση.¹⁶

Πράγματι, στό πιάτο ὁ λαιμός τοῦ δράκοντα ἔχει διαπεραστεῖ μέ πέντε μικρά κοντάρια, ἐνῶ ὁ δρακοντοκτόνος ἥρωας ὑψώνει τό ξίφος του, καθῶς ἐτοιμάζεται νά δώσει στόν δράκοντα τό τελειωτικό χτύπημα¹⁷. Ὅμως αὐτή ἡ «πράγματι ἐκπληκτική λεπτομέρεια» (ΒΔΑ, σ. ρλβ') τῆς ἀπεικόνισης δέν ἀντιστοιχεῖ σέ περιγραφή τοῦ ἔπους (ὅπως τουλάχιστον αὐτό μᾶς σώζεται στίς γραπτές πηγές), ἀλλά μόνο σέ στίχο ἀπό τραγούδι τῆς προφορικῆς παράδοσης, δείχνοντας ἔτσι ὅτι τό ἐν λόγω τραγούδι ἀνάγεται σέ χρόνο προηγούμενον ἀπό ἐκείνον τῆς κατασκευῆς τοῦ πιάτου. Τό εὔρημα αὐτό δέν εἶναι τό μόνο τοῦ εἴδους του πού ἔχει συσχετιστεῖ μέ τόν Διγενή¹⁸, ἀλλά εἶναι τό μόνο πού δέν μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τό γραπτό ἔπος. Γι' αὐτό καί ἀποτελεῖ πολύ σημαντική μαρτυρία γιά τήν ἀνεξάρτητη ἀπό τίς γραπτές μορφές τοῦ ἔπους προφορικῆ παράδοση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν.

4. Οἱ παραπάνω συλλογισμοί θά μπορούσαν, νομίζω, νά στηρίξουν τήν ὑπόθεση

16. Ν.Γ. Πολίτης, «Ἀκριτικά ἄσματα. Ὁ θάνατος τοῦ Διγενή», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 223, ἀρ. 9, στ. 19.

17. Ἡ πρώτη δημοσίευση τοῦ πιάτου, πού βρέθηκε στίς ἀνασκαφές τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἔγινε ἀπό τήν Μ. Alison Frantz, «Akritas and the Dragons», *Hesperia*, 10(1941), σσ. 9-13, εἰκ. 1-2· βλ. καί ΒΔΑ, εἰκ. 76. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ δρακοντοκτόνος πῶ ἀφηγεῖται, στό τραγούδι τῆς Γορτυνίας, τίς περιπέτειές του στούς συντρόφους του δέν ὀνομάζεται, ἀλλά γιά τήν ταύτισή του μέ τόν Διγενή δέν ἀφήνει ἀμφιβολία ὁ κοινότατος τύπος τοῦ τραγουδιοῦ στόν ὁποῖο ἀνήκει (βλ. τή μελέτη τοῦ Πολίτη στήν προηγούμενη σημείωση), σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ Διγενής ἀφηγεῖται στούς συντρόφους του, πού μαζεύονται γύρω ἀπό τήν κλίνη του λίγο πρῶν πεθάνει, μερικά ἀπό τά κατορθώματά του, πού τώρα ὁμως δέν μπορεῖ νά τά ἐπαναλάβει, καθῶς ἔχει ἀναγνωρίσει ὅτι ἀντίπαλός του εἶναι ὁ Χάρος.

18. J. A. Notopoulos, «Akritan ikonography on Byzantine pottery», *Hesperia*, 33 (1964), 108-133.

19. Δέν μοῦ εἶναι ἐντελῶς σαφές ἂν ὁ R. Beaton (βλ. σημ. 6) θεωρεῖ τήν κατηγορία τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν σάν ἀνύπαρκτη – καί ἐπομένως ἀδικαιολόγητη ἐπινόηση τῶν Ἑλλήνων φιλολόγων –, ἐπειδή τά τραγούδια αὐτά δέν μποροῦν πάντα νά διακριθοῦν σαφῶς ἀπό τίς παραλογές. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, στό ἐπίπεδο τῆς προφορικῆς παράδοσης, τά ἀκριτικά τραγούδια ἐπικαλύπτονται καί ὡς ἓνα σημεῖο συγχέονται θεματικά μέ τίς παραλογές (καί μέ τά παραμύθια), καί τό φαινόμενο αὐτό εἶναι ἀνάλογο μέ τίς μυθιστορηματικές καί παραμυθικές, ἐπίσης, προσμίξεις πού ἐμφανίζονται, στό πλαίσιο τῆς γραπτῆς λογοτεχνίας, οἱ γραπτές συντάξεις τοῦ ἔπους τοῦ Διγενή (ἄς μὴν ξεχνοῦμε καί τά ἀφθονα παραμυθικά στοιχεῖα πού ἐμφανίζονται ἡ Ὀδύσεια καί τά ἔπη τοῦ *Beowulf*, τῶν *Nibelungen*, κτλ.). Τά στοιχεῖα ὁμως αὐτά δέν ἀναιροῦν τόν ἥρωικό χαρακτήρα τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν. Ἐξάλλου, ὁ ἴδιος ὁ Beaton, σέ ἄλλη του μελέτη (βλ. τήν ἐπόμενη σημείωση, σ. 20), μιλάει γιά τήν προφορικῆ ἥρωική παράδοση τῶν ἀνατολικῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας.

ὅτι τό ἐπος ἢ ὁ κύκλος ἐπικῶν ἀσμάτων γιά τόν Διγενή ἀνήκουν σέ ἓνα πολύ εὐρύ-
τερο πλαίσιο βυζαντινῆς ἠρωϊκῆς ποίησης, ἐπιδιώματα τῆς ὁποίας ὡς τίς μέρες μας
εἶναι τά ἀκριτικά τραγοῦδια, τόσο αὐτά πού ἔχουν ἠρωά τους τόν Διγενή, ὅσο καί
ἐκεῖνα πού ἀφηγοῦνται τά κλέα ἄλλων ἀνδρῶν (καί εἶναι περισσότερα ἀπό τά προη-
γούμενα).

Παράλληλα μέ τήν προφορική παράδοση, ὀρισμένα ἔργα τῆς ποίησης αὐτῆς κατα-
γράφτηκαν ἢ διασκευάστηκαν ἀπό ἐγγράμματους, ἄν καί ὄχι λόγιους, ποιητές, καί
εἶχαν ἔτσι μιάν ἄλλη, γραπτή, διάδοση, κατά τήν ὁποία εἰσχώρησαν σ' αὐτά κάποια
λογιότερα στοιχεῖα ἢ χαρακτηριστικά τοῦ γραπτοῦ λόγου, καί ἀλλοιώθηκε, λιγό-
τερο ἢ περισσότερο, ὁ χαρακτήρας τους ὡς προφορικῶν συνθεμάτων²⁰.

Ἄπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπική προφορική παράδοση ἔχασε τή ζωτικότητα τῆς,
ἀφότου στηρίχτηκε περισσότερο στή συλλογική μνήμη τῶν παθητικῶν φορέων τῆς
παρά στούς δημιουργικούς ἀοιδούς πού συνέθεταν καί ἐκτελοῦσαν τά ἐπικά ἄσμα-
τα, ἀλλά κάποτε, γιά λόγους ὀπωσδήποτε ἱστορικούς (δυστυχῶς ἀδιευκρίνιστους
ἀκόμα) ἔπαψαν νά ὑπάρχουν ὡς ἐπαγγελματική κοινωνική ομάδα (τῆς ὁποίας τήν
ὑπαρξη πρέπει νά ὑποθέσουμε μέ βάση τά παράλληλα φαινόμενα τῆς μεσαιωνικῆς
Εὐρώπης, τῶν σλαβικῶν λαῶν καί τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Κεντρικῆς
Ἀσίας). Ἔτσι, τά μεγαλύτερα ἐπικά ἄσματα διασπάρστηκαν σέ μικρότερα καί ἐνσω-
ματώθηκαν στόν κορμό τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, πού ἐξακολούθησε γιά αἰῶνες
νά ἀντλεῖ τή δική του ζωτικότητα ἀπό τήν πολύπλευρη λειτουργικότητά του μέσα
στή μεταβυζαντινή καί νεοελληνική κοινωνία.

Ἐλπίζω ὅτι κάποτε ἡ συστηματική μορφολογική ἀνάλυση, ἀπό τό ἓνα μέρος, θά
μᾶς ἐπιτρέψει νά καταλάβουμε καλύτερα τόν τρόπο συγκρότησης τῆς σύνταξης Ε καί
τῶν ἀκριτικῶν τραγοῦδιῶν καί, ἀπό τό ἄλλο, θά συντελέσει στό νά ἀποκτήσουμε μιá
πιό καθαρή καί ἀξιόπιστη γραμματολογική εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς ἐπικῆς ποίησης,
τῶν σχέσεων τῆς μέ τή γραπτή δημῶδη λογοτεχνία καί τῶν ἐπιδιώσεων τῆς μέσα ἀπό
τή λαϊκή προφορική παράδοση.

20. Τό ζήτημα δέβαια τῆς προφορικῆς ποιητικῆς παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καί παράδοσης,
καί τῶν ἀλληλεπιδράσεών τῆς μέ τή γραπτή παράδοση τῆς *Volksliteratur* τῶν τελευταίων αἰῶνων
τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀπό τά πιό βασικά, ὅσο καί ἐνδιαφέροντα, προβλήματα τῆς βυζαντινῆς
φιλολογίας, γιά τό ὅποιο ἔχουν γραφεῖ τά τελευταία χρόνια ἀρκετές ἐνδιαφέρουσες – ἄν καί ὄχι
πάντα ἐξίσου πειστικῆς – ἐργασίες· βλ. E. Jeffreys, *Μαντατοφόρος*, 14 (1979), 20-34, R. Beaton,
Byz. and Modern Greek Studies, 7 (1981), 7-27, H. Eideneier, *Ἑλληνικά*, 34 (1982-83), 117-150
(μέ ἀναφορές στήν πρόσφατη βιβλιογραφία).

B. FENIK

EPIC NARRATIVE STYLE IN THE ESCORIAL *DIGENIS AKRITIS*

Stylios Alexiou's edition of the Escorial *Digenis Akritis* has made that poem accessible for the first time to a wide circle of readers¹. The poor manuscript and difficult content had relegated Escorial to relative obscurity and low esteem. Alexiou has reversed that by publishing a superior text and critical notes of equal quality. He has also demonstrated that Escorial is our oldest and most authentic version. The most important categories of evidence are these: Escorial's accurate memory of details that could not have survived a long oral transmission, these being (A) Byzantine military terms² and (B) historical events³, social customs⁴, geography⁵, language⁶, and proper names⁷ from the Arab world; (C) the relatively inaccurate record of the same in Grottaferrata (Escorial's only serious rival for primacy among the versions); (D) Escorial's integrity of language and style compared with the generally derivative quality of Grottaferrata (henceforth G)⁸. This evidence is sure to find acceptance by an increasing majority of scholars. The relative age and importance of the two versions has, then, finally been established, and Alexiou's dating to the twelfth century also seems certain.

---

1. Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης καὶ τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, Κριτική ἔκδοσις (Ἐρμῆς, Ἀθήνα, 1985). Cited henceforth as Alexiou¹.

2. See S. Alexiou, Ἀκριτικά. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε - Χρονολόγησις, Ἀποκατάστασις χωρίων - Ἑρμηνευτικά, Ἡράκλειο - Κρήτης, 1979, pp. 31-2. Cited henceforth as Alexiou².

3. A striking example is mention of the Κασίοι at 245. These were sectarian terrorists, mentioned in only three other medieval sources, all from the twelfth century. This gives a *terminus ad quem*, since a muslim sect would scarcely have been remembered in Greek song long after its demise. Their center in Persia was destroyed by the Mongols in 1256. Their last strongholds in Syria fell in 1273, after which they became vassals of the Franks. See Alexiou¹, p. 99 and Alexiou², 30-1.

4. E.g. the utterance or writing of curses in sacred places (248); see Alexiou², pp. 33-5.

5. *Ibid.*, 17 ff. A striking example is found in verse 732, where the place-names Herakleion, Iconium (Κόνιον) and Amori appear in that order as cities overrun by the emir. Assuming he attacked from south to north, the order is correct. Grottaferrata (I. 294-5) jumbles them. See Alexiou², p. 59.

6. E.g. μούλε (31). See Alexiou's note *ad. loc.* The word occurs in no other Greek text.

7. See Alexiou², pp. 24 ff.

8. To cite just two examples, see Alexiou's discussion of Grottaferrata's use of the verb ἐκπίπτω at VI. 96, and his comparison of Digenis' song to his beloved at Escorial 839 ff. and Grottaferrata IV. 401 ff. - Παρατηρήσεις στὸν Ἀκρίτη, Ἀριάδνη 1 (1982), 47-8 and 49-51.

The style of Escorial (henceforth E) confirms Alexiou's conclusions. What I mean is that it reveals certain techniques of composition (and I do *not* refer to formulaic expressions) that associate it, on the one hand, with the epics of ancient Greece, the *Iliad* and *Odyssey*, and, on the other, with the epics of roughly contemporary medieval Europe – the *Nibelungenlied* and *Chanson de Roland*. This assertion will surprise, given the humble nature of E in comparison with these monumental epics. To explain: a striking feature of the Homeric epics, besides formulaic diction, is their orderly and methodical composition of single scenes. This same characteristic obtains in the great epics of medieval Europe. They reveal the same kind of symmetrical arrangements, both in the narration of events and construction of speeches. The epic poets are, above all, *orderly*. Their narratives are sustained by a close taxis⁹.

The origins of this style lie, I believe, in the realm of the practical, namely in the circumstances of oral composition – although I do not believe that *Digenis* is an oral creation. We have to do with a phenomenon intrinsic to living heroic poetry, whether composed extemporaneously before a live audience, or merely recited to it. Repetition in fixed progressions, incessant use and re-use of certain details, orderly disposition – all this had practical value for a singer assembling a piece and for the audience hearing it. Systematic composition was born from the exigencies of oral delivery imposed on poet and audience alike.

It is because of this fundamental similarity in genetic inheritance, so to speak, that the epics of ancient Greece and medieval Europe share a stylistic habitus. I do not mean that they are oral compositions. The *Nibelungenlied* and *Digenis* are surely not, and the origins of the *Iliad* and *Odyssey* remain murky. What I do mean is that the scrupulous scene-design they all share descends ultimately from basic techniques of oral performance¹⁰.

But if this style originated in every-day practice, it eventually outgrew its utilitarian beginnings. All the epics in question, and I include the Escorial *Digenis* among them, refined orderly composition into a vehicle of artistry. Whether this was ever an accomplishment of the pure oral style, or was attained only by literate poets who knew the oral manner first-hand and adopted its mannerisms – I leave that question in abeyance because I do not know how to answer it. Nor is it the most fruitful question right now.

Escorial *Digenis* shows, then, strong and precisely identifiable stylistic affinities with Homer and medieval European epic. It is of little importance that *Digenis* is not composed at the same level of mastery as, say, the *Iliad*. What matters is that the two share fundamental stylistic traits. They construct narrative, at the level of scene and episode, in the same manner. Significantly, G does not. Where E shapes and articulates, G flows

---

9. For the orderliness of epic narrative in general, see A.B. Lord, *The Singer of Tales* (Harvard, 1960), pp. 92 f. For this same feature in Homer and medieval European epic, see B. Fenik, *Homer and the Nibelungenlied* (Harvard, 1986), *passim*.

10. Similarly, Mark Edwards emphasizes the style of the *Iliad* and *Odyssey* as a product of centuries of development by epic singers. Their oral techniques are so visible that, no matter what the circumstances of their composition or writing, they must be considered «oral» poems. *Homer, the Poet of the Iliad* (Johns Hopkins University Press, 1987), p. 3, 21-3.

with looser constraint. E holds itself to the primal rules of its genre. G has lost contact with these roots. It is a more free and idiosyncratic creation. Whatever learned sources helped shape it, E feeds from a living tradition of heroic poetry. G has retained little beyond the irreducible kernel of plot and cast of characters.

I shall present here several examples from a full-length study in progress, confining myself to *speeches* in E, because limitations of space preclude examining longer narrative episodes. I shall cite a few parallels from ancient and European epic, but my main effort will be to illustrate from E itself.

1. *The emir returns to Syria*

E's characters often say the same thing twice in succession and in the same order, but at greater length the second time. It is a basic stylistic feature, and examples range from the simple to the complex. Lines 373-81 demonstrate the manner at its most plain: the emir promises his bride that he will return after a brief visit with his family:

Ἡ ἀγάπη γὰρ μὲ ἀνάγκασεν, πρὸς ὀλίγας ἡμέρας,
τῆς ταπεινῆς μου τῆς μητρὸς καὶ ὄλων τῶν συγγενῶν μου,
θέλω νὰ πάω νὰ τοὺς ἰδῶ καὶ πάλι νὰ ὑποστρέψω. 375

«Love for my mother and family compel me: I will visit them for a few days and come back». Having said that once, the emir now says it again, binding himself this time with an oath and setting an exact term for his absence:

Εἶδασι γὰρ < τὰ > ὀμμάτια μου τὰ δάκρυα τῆς μητρὸς μου
καὶ ὡς δι' αὐτὸν ὑπαγαίνω.
Καὶ μά τὸν φοβερὸν κριτὴν, τὸν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις,
τὸν τρέμουν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ οἱ Χριστιανοὶ < καὶ οἱ > πάντες,
δώδεκα νυκτοῦμερα νὰ ποιήσω εἰς τὰ ἐδικὰ μου 380
καὶ ἄλλα εἰκοσιτέσσερα ὥστε νὰ πάγω νὰ ῥθῶ.

Reasons for leaving (373-4; 376-7) are followed by a promise to return (375; 378-81). The second round amplifies the first. There is no equivalent to these lines in G.

2. *The brothers apologize*

For a longer and more impressive example, we turn to 439-54. The girl's brothers ask forgiveness for their harsh language and guarantee the emir his freedom to leave -if he promises not to desert his family for good. (1) Pardon us our bitter words (439). (2) Go to Syria, but swear not to forget your wife and son (439-42):

Καὶ μὴ μᾶς μέφεσαι, γαμπρέ, διατὶ σὲ ἀγριομιλοῦμεν.
Καὶ ἂν θέλῃς πᾶν εἰς τὴν Συρίαν, θέλομεν νὰ ὁμώσης,
τῆς κόρης νὰ μὴν λησμονῆς, τῆς ἡλιογεννημένης,
καὶ τοῦ παγκάλου σου υἱοῦ, τοῦ Διγενῆ τ' Ἀκρίτη. 440

They now make the same two points again, but at greater length. (1) Do not take our rebuke to heart:

Καὶ μηδὲν σοῦ φανῆ κακὸν διατὶ ὄνειδίσασμέν σε,
ἀμὴ ἔβγαλέ την τὴν κακὴν καρδίαν ἀπὸ τὸν νοῦν σου
καὶ ἔχε ἡμερότητα, μᾶλλον δὲ καὶ πραότητα, 445
νὰ εἶσαι καὶ πανεύφημος ἔς ὄλην τὴν οἰκουμένην.

(2) Swear to return:

Καὶ ἔμεις νὰ σὲ ἀποβγάλωμεν καὶ ὁ Θεὸς νὰ σὲ βοηθήσῃ,
 ὅπου τὸν κόσμον διακρατεῖ καὶ πάντας ἐπιβλέπει·
 καὶ πάλιν νὰ ὑποστραφῆς, νὰ ἔλθῃς διασυντόμως.
 Εἰ δὲ καὶ βούλεσαι, γαμπρέ, ἄλλον < νὰ > μὴ υποστρέψῃς 450
 καὶ ν' ἀρνηθῆς τὸ ἀδελφί μας
 ἢ τὸ ἄνθος, τὸν αὐγεινόν, τὸν Διγενή σου παῖδαν,
 ἐλπίζομεν εἰς τὸν Θεόν, ὅπου τοὺς πάντας βλέπει,
 < ἄλλον > νὰ μὴ ἴδῃς τὴν Συρίαν, ἃν οὐδὲν ὑποστρέψῃς.

Both these examples depict solemn moments: departure, promise, and oath. Repetition makes for emphasis; repeats in a fixed order even more so. G has none of this. The brothers' apology is reduced to three lines (II. 346-8), and the emir's exuberant thanks (E 457 ff.) becomes a prayer to Jesus (II. 251 ff.).

Sequential repetition of block units is found in all the great epics. Limitations of space prevent little more than bare mention of the parallel *laissez* in the *Chanson de Roland*, the repeated patterns, one after the other, there and in the *Nibelungenlied*, and the repeated ideas in a single speech, more insistent and marked even than those in E, in the *Chanson de Roland* and *Rolandslied*¹¹. The feature is deeply rooted in the epic manner. I cite just one example from the *Chanson de Roland*¹². When Oliver dies (*laisse* 150, lines 2010-20), Roland sees him and weeps:

Morz est li quens, que plus ne se demuret.
 Rollant li ber le pluret, sil duluset,
 Jamais en tere n'orrez plus dolent hume!

The count is dead, he lingers no more.
 Noble Roland weeps over him and laments him,
 You shall never see a sadder man on earth!

But the next *laisse*, and the lines immediately following, repeat the same action:

Or veit Rollant que mort sun ami,
 Gesir adenz, a la tere sun vis.
 Mult dulcement a regreter le prist:

11. I refer especially to: *laissez* 40-42 of the *Chanson de Roland*, where the Saracen king, Marsile, asks the same question three times and receives the same answer three times from Ganelon; to Sivrit's battle against the giant and dwarf, who guard his treasure, in two successive and mirrored combats (*Nibelungenlied* 489-499), and to the habit of the *Rolandslied* of developing scenes and speeches in two parallel stages – cf. 2415 ff., 1636 ff., and 1760-2264. For a discussion of these various scenes, see B. Fenik, *Homer and the Nibelungenlied*, pp. 132-5, 51, 146-9.

12. Text and translations from the *Chanson de Roland* and from G.J. Brault, *The Song of Roland, an Analytical Edition*, Vol. 2, Oxford Text and English Translation (Pennsylvania State University Press, 1978).

Now Roland sees that his friend is dead,
Lying prone, his face toward the earth.
He begins to lament him very softly.

Roland's lament is completed only in the second instance. We first hear of it in short form (2021-3). Then, at 2024 ff., as if Roland now learned of his friend's death for the first time («Now Roland sees that his friend is dead»), he proceeds to lament him in full. The long version follows the short. Patterned repetition creates emphasis, solemnity, and elevation.

3. *The maiden's despair*

Speeches in E are often built around simple but highly regular patterns. A good example are the maiden's cries of despair at the threats of the ἀπελάτες (1161-7):

τὰ λόγια ταῦτα ἐπίστευσεν καὶ ἔμην τοιαῦτα ἐλάλει:
«Ὅϊμέν, ἀφέντη μου καλέ, βέβαιον νὰ μᾶς χωρίσουν
σήμερον ἀπ' ἀλλήλων».
Σφικτὰ σφικτὰ μὲ ἐφίλησεν καὶ οὕτως μὲ συντυχαίνει:
«Αὐθέντη μου, ἄς φιλήσωμεν τῆς ἀποχωρισίας». 1165
Κλαίουσα γὰρ μὲ ἔλεγεν ἐκ στεναγμοῦ καρδίας:
«Σήμερον χωριζόμεθα, τίς νὰ τὸ ὑπομένη;».

The verses alternate between one-line introductions (1161, 1164, 1166) and one-line speeches (1162, 1165, 1167). The six-plus verses thus comprise three *couplets*. In the introductions, we observe the variation of words «to speak»: ἐλάλει (1161), συντυχαίνει (1164), ἔλεγεν (1166). The second distichs of 1161 and 1164 are strongly parallel. All three one-line speeches emphasize impending separation. Note as well ἀφέντη μου and αὐθέντη μου at 1162 and 1165. Thus, three almost hysterical outbursts are held to a clock-work regularity. This is a disciplined expression of high emotion. G omits it almost entirely, giving the girl only two lines: one speaks of separation, the other develops a rhetorical conceit. VI. 140-1:

«ὄτι», φησί, «πρὸ τῆς ψυχῆς τέθνηκεν ἡ φωνή μου·
ἰδοὺ γὰρ χωριζόμεθα καὶ ζῆν οὐ θέλω φέρειν».

4. *The emir admits his abduction of the maiden*

The emir begins (145-7) and ends (158-9) the first part of his speech on the subject of ancestry: first, the names of his father, uncle, and grandfather, and their honorific burial¹³; then, at the close, the disgrace he has brought them:

13. The burial of distinguished persons near the tomb of Mohammed was an Arab custom. This is an important example of authentic historical tradition preserved in E (G has no trace of the detail – I. 284 and IV. 37), as are the forms of the Arab names. See Alexiou², 24-8, 93. and Alexiou¹ *ad loc.*

τὰ φουσάτα ἐντροπίασα καὶ ὄλην μου τὴν γενέαν.

Σήμερον νὰ ἀπόθανα καὶ οὐ θέλω τὴν ζωὴν μου.

In between, two ideas alternate: (1) nobody ever withstood me before, for I have overcome countless Persians and Greeks alike (149-52); (2) I will never forget the disgrace I suffered at your hands today (153); (1) since I started to campaign, no one ever equalled me or stopped my advance (154-6); (2) but I will never forget what I suffered from you (157). In outline:

- A. Ancestry, 154-7.
- B. Nobody ever withstood me before, 149-52.
- C. τὸ θέαμα τὸ ἔπαθα εἰς ἐσᾶς ποτὲ οὐκ ἐλησιμονῶ το. (153)
- B. Nobody ever equalled or stopped me, 154-6.
- C. καὶ ἐδάριτε τὸ ἔπαθα εἰς ἐσᾶς ποτὲ οὐκ ἐλησιμονῶ το. (157)
- A. I have disgraced my army and my family, 158-9.

The corresponding section of G shows no trace of this¹⁴.

5. *Digenis' farewell*

The hero's last words to his men show a firm pattern (1709 ff.), at least up to verse 1749. The pious admonitions after that (1750-8), with their ecclesiastical flavor and biblical reminiscences, belong to a different style.

Digenis recalls his exploits and asks his friends' remembrance. He does this in two stages, each in the same sequence of anecdote and sentiment.

- I A. Remember how three-hundred Arabs surrounded me, and I scattered them before you could arm yourselves and mount, 1709-14.
- B. Remember how you all fled the lions by the Euphrates; I slew the lioness and drove away the others, 1715-28.
- C. I am reminding you so you will always remember me. You never achieved what I accomplished alone. I guarded you and my beloved single-handedly, 1729-32.

The second set of reminiscences follows immediately, and in the same order:

- II A. I endured fierce trials protecting my bride from the freebooters, 1733-9.
- B. The two of us met the dragon alone. He wanted to take the maiden and devour me, but God saved us and we came to no harm, 1740-7.
- C. You see what trials I endured, but you were not with me, 1748-9.

14. G I. 284 ff. G garbles the proper names (see preceding note) and confuses the geographical relation of Herakleia, Amorion, and Iconium (294-5). E puts them in proper order in a different context at 732. This is an important detail - Alexiou², 59.

A clear pattern, then: I, how he rescued his men, II, how he rescued his bride. There are two examples for each: the first (A) against men (Arabs in the first instance, freebooters in the second), the second (B) against beasts (lions against his men, the dragon against his bride). Each series is summed up (C) with emphasis on how he did it himself:

1733-4,   Καὶ εἰς τὰ ἄλλα οὐδὲν ἐφθάσετε, τὰ μόνος μου ἐπολέμουν,
καὶ ἐγὼ μόνος σᾶς ἔβλεπα ἐσᾶς καὶ τὴν καλήν μου.

1748-9,   Καὶ εἶδετε, παλληκάρια μου, μόνος πῶς ἐπειράσθην
καὶ ἐσεῖς ἄλλοῦ ἠύρισκεσθε καὶ μετ' ἐμὲν οὐκ ἦσθε.

Verbal repetitions articulate the single parts: θυμᾶσθε (1709), ὡς διὰ νὰ μοῦ θυμᾶσθε (1732), νὰ μοῦ θυμᾶσθε (1762). These mark sections of the speech: (1) reminiscence about his men, (2) about his bride, (3) final words¹⁵. The encounter with the lion is introduced by εἶδετε (1715), and that same verb stresses the men's witness to the deed at 1723 and 1725. That sets the exploit in contrast to what they did *not* see (1733-4, 1748-9, above). The whole series is rounded off with another εἶδετε at 1748-9. This is mature epic style.

G substitutes a generally equivalent farewell by Digenis to his wife (VIII. 64 ff.), recalling their elopement, the dragon, the lion, the brigands, and Maximou. G may be holding to a source here, for it builds a refrain. Most of the exploits are introduced by «Do you remember?» (69, 77, 81, 90, 104), and concluded with «I did all this out of love for you» (79-80, 88-9, 102-3, 115-6, 121-2). But the repetition is mechanical and excessive. G cannot imitate the true epic manner even when it tries, and the speech is also disfigured by G's usual verbosity and trivial sentiment.

I append two examples of repeated patterns and symmetrical composition from the *Odyssey*. In Book 5, Odysseus suffers shipwreck and battles a heavy sea to reach the island of Scheria. This desperate struggle is described in orderly and repetitive sequences¹⁶.

1. Odysseus reflects on his plight in a monologue, 297-312.
2. The sea shatters his raft, 313-23.
3. He clings to the timbers, 324-32.
4. The goddess Ino helps him, 333-55.

These same events now repeat themselves in order.

1. Odysseus reflects on his prospects in a second monologue, 356-64.
2. Another wave shivers the remains of his raft, 365-70.
3. He drifts on the debris, 370-5.
4. The goddess Athena quiets the waves, 382.

Both sequences begin with a monologue. These, in turn, are introduced by the same verse (299 = 356). Odysseus holds two more monologues in the sequel, at 408-23 and 465-73. These also serve as mark-points in a large narrative structure. In both these

15. Compare the repeated (ἐν)θυμᾶσθε in the letter from the emir's mother: 236, 238, 240, 249, 254, 257, 264.

16. See Fenik, *Homer and the Nibelungenlied*, p. 66.

later monologues, Odysseus weighs two alternatives, *each of them bad*. First (408-23): If I try to make land, I may perish in the surf; if I remain offshore, I may be swept away and fall prey to a creature of the deep. Second (465-73): If I sleep by the river, I may die of cold; if I seek the thicket, I may be attacked by an animal. Between these two deliberations, Athena saves the hero *twice*, and in the same terms. He *would* have been ground against the cliffs, but the goddess inspires him to seize a rock until the wave flows by (425-9). But when flung from his perch by the ebb of that same wave, he again *would* have drowned had Athena not inspired him to swim parallel to the beach for an easy landfall.

Second example: in Book three of the *Odyssey* (130 ff.), Nestor describes for Telemachus the Greeks' departure from Troy. There are many single persons to tell about, but mere listing would make for a dull and shapeless account. Homer's solution is simple and elegant. Nestor bases everything on personal experience and relates as follows. After the sack, the Achaians hold an assembly in which the army falls into *two* opposed camps: (1) those following Menelaus who want to sail immediately, (2) those siding with Agamemnon who remain to complete the sacrifices. The force with Menelaus sails to the island of Tenedos and there splits *in two*: (1) some, under Odysseus, return to Agamemnon; (2) the rest continue on their way. These last now divide again *in two*: (1) Diomedes and Nestor sail ahead in one squadron; (2) Menelaus embarks a little later and overtakes them at Lesbos. Here they consider *two* possible routes home, and choose one after a sign from the gods. Nestor and Diomedes cross as *one* pair; of the *rest*, Nestor can report only from hearsay. The procedure is methodical and tidy. It has obvious convenience for the storyteller. Selection and distribution reduce a jumble of events to orderly stages with direction and even a modest story-line¹⁷.

Examples like these from the *Odyssey* are impressive for their length and complexity, but also for their quiet operation. They lie beneath the surface, giving shape, direction, emphasis, and order, but they remain unobtrusive. Homer employs the technique at a high level. The point of comparing him to *Digenis* is not that the latter achieves the same virtuosity, but because it is, nevertheless, composed in a basically similar manner. And E does, in fact, attain a considerable mastery of its own.

There is an identifiable epic style in the narration of scenes and episodes. It descends from oral composition, but it is not exclusively oral. E has it. These similarities of style between the epics result from a process analogous to what natural scientists call «convergent evolution». This is the development of similar characteristics in unrelated species evolving in similar environments. The similar environments here are the singer, a listening audience, and the need for a lucid story-line with order and transparency. The techniques developed to meet these needs acquire complexity and reveal artistic potential far exceeding the practical demands that summoned them into being. They assume a life of their own and pass into the repertory of literate composers.

---

17. For more examples, see B. Fenik, *Studies in the Odyssey* (Wiesbaden, 1974), pp. 143 ff.

Ι.Κ.ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ

ΤΑ Ρ. ΕΠΑΡΑΒΡΑΔΙΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΚΑΥΧΑΣΕΤΑΙ
ΣΤΟΝ «ΔΙΓΕΝΗ» Esc

Στά προλεγόμενα τοῦ διβλίου Ἰακρινικά Α' (1985) διετύπωσα τὴν ὑπόθεση ὅτι «ὁ τόπος πού ἀρχικά συνετέθη ὁ «Διγενῆς Ἰακρίτης» φαίνεται νά εἶναι ὁ Πόντος καί εἰδικά ἡ περιοχή τῆς Τραπεζούντας... Τυπικές ἐκφράσεις, λεξιλόγιο, φωνητικά καί μορφολογικά χαρακτηριστικά καθὼς ἐπίσης τεχνοτροπικά καί θεματικά στοιχεῖα εἶναι πού μᾶς προσανατολίζουν πρὸς μιά ποντιακή καταγωγή τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους...» (σσ. 25-26). Μερικά δείγματα τῶν ποντιακῶν γλωσσικῶν στοιχείων πού, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἴτε ἀπαντοῦν εἴτε λανθάνουν στό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» Esc παρέθεσα στίς σσ. 8, 9, 13-14, 16-20, 26-31. Ὅπως σημειῶνω στό Ἰακρινικά Α' (σ. 31), συνολικά τὸ θέμα τοῦτο θά ἐξετάσω στό Ἰακρινικά Γ'. Ἡ λαϊκὴ προέλευση τοῦ «Διγενῆ Ἰακρίτη». Ἰνδείξεις γιὰ ποντιακή καταγωγή.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση κινεῖται τὸ σύντομο τοῦτο σημείωμα, ἀφιερωμένο στόν κορυφαῖο ἐρευνητὴ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ ἔπους, τοῦ ὁποῦ οἱ μελέτες ἀνοῖξαν καινούργιους δρόμους καί προώθησαν τὴ λύση τοῦ «Ἰακρινικοῦ προβλήματος».

Ι. ἔπαρραβραδιάστης

Τὸ ρῆμα τοῦτο ἀπαντᾷ στό χωρίο E 856-7 (ἔκδ. Ἰαλεξίου):

«Ἰγώ, κύρκα, ὄνειδίζω σε, διατὶ ἔπαρραβραδιάστης
καὶ ὡς ὄκνηρὸν καὶ ῥάθυμον πάντα νὰ σε ὄνειδίζω
856 ὄνειδίζω σε εἰ κ ἄ ζ ω: κτινιδίζοσε E 11857 κνηρὸν E

Τὸ ἀντίστοιχο χωρίο στίς ἄλλες παραλλαγές ἔχει ὡς ἑξῆς (ἔκδ. Trapp):

G 1390-1: Ἰγώ, κύρκα, σ' ὠνειδισα, δι' οὐ πολλὰ ἔβραδύνας,
ὡς ὄκνηρὸν καὶ ῥάθυμον πάντα νὰ σ' ὄνειδίζω,

Z 1847-9: Ἰγὼ πάντα ἐλόγιασα, ὅτι ἔβραδυσάστης,
καὶ ἔμεινα ὄλονυκτὶς ἄγρυπνος διὰ σένα
καὶ ὄκνηρὸν καὶ ῥάθυμον πάντα νὰ σ' ὄνειδίζω.

Πρῶτος, ὅσο ξέρω, ὁ Trapp¹ ἔθεώρησε τὸ ρ. ἔπαρραβραδιάστης ποντιακὸ γλωσσικὸ στοιχεῖο παραπέμποντας στό λ. παρραβραδάσκουμαι τοῦ Λεξικοῦ τοῦ ἸΑ. Παπαδό-

1. E. Trapp, Pontische Elemente im Wortschatz des Digeneseleos, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9, 1971, 603.

πουλου. Στή συνέχεια όμως ή Καραγιάννη² ἀρνήθηκε τόν ποντιακό χαρακτήρα τοῦ ρήματος προβάλλοντας τό ἐπιχείρημα ὅτι τοῦτο, σύμφωνα μέ τό Ἱστορικό Λεξικό τῆς Ἀκαδημίας, μαρτυρεῖται καί στή Χαλκιδική καί στή Νοτιοδυτική Μακεδονία. Παρατηρῶ ὅτι ή χρήση τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς ρηματικοῦ τύπου καί στήν ἴδια ἀκριβῶς θέση σέ ποντιακούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἔχομε νά κάμομε μέ ποντιακό γλωσσικό στοιχείο. Οἱ σχετικοί ποντιακοί στίχοι ἔχουν ὡς ἑξῆς:

- α) καί τ' ἐμόν τὸ μικρὸν τ' ἀρνὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Λαογραφία 9, 1926, 608]
- β) καί τὸ δικό μου τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[ΙΛΑ s.v. ἀπόψε]
- γ) καί τῆ παραδείσ'-ι-μ' τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν.
[Ἀ. Παπαδόπουλου, Ἱστορικόν Λεξικόν Ποντ. Διαλέκτου,
s.v. παραβραδάσκουμαι]
- δ) καί τ' ἐμέτερον τὸ πουλλὶν ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Π. Λαμψίδη, Δημοτικά Τραγούδια τοῦ Πόντου, Ἀθήναι 1960, σ. 96]
- ε) ἀτὸ τῆ τσοῦνας τὸ κουτάβι ἔξ' ἐπαραβραδάσταν
[Ἀρχεῖον Πόντου 7, 1937, 185]
- στ) τ' ἐμόν τῆ παραδείσ' τ' ἀρνὶν 'ς σὰ ξένα ἐβραδάσταν
[Ἀ. Παπαδόπουλου, ὁ.π., s.v. πιάνω]

Στόν ἴδιο στίχο τοῦ «Διγενῆ» Esc, ὅπου ὁ ρ. τύπος ἐπαραβραδιάσσης, ἀπαντᾷ καί τό ρ. ὄνειδίζω. Ἀξίζει τώρα νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ λεξιλογικός αὐτός ἀρχαϊσμός μαρτυρεῖται δέβαια καί ἄλλου, ὅπως στή Δ. Μάνη³, τῆ Χίο³, τῆ Λέσβο³ ἀλλά καί στόν Πόντο³. Παραθέτω τό σχετικό λήμμα ἀπό τό Λεξικό τοῦ Παπαδόπουλου: «ὄνειδίζω Κοτ. Χαλδ. ἄνειδίζω Κερ. Οἰν. Τραπ. Χαλδ.: ἄνειδίζω Χαλδ. δεινίζω Χαλδ. 1) Ἐμπαίζω, κοροϊδεύω, 2) Μέμφομαι, κατηγορῶ, 3) Καταισχύνω, ντροπιάζω».

Ὅμως ὁ στ. Ε 856 μέ τά δύο ποντιακά γλωσσικά στοιχεία ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ὁ καθηγητής Ἀλεξίου σχολιάζοντας τόν στ. G 1390 παρατηρεῖ: «Ἡ γραφή αὐτή εἶναι ἀσύντακτη, ἂν κρατηθῆ ἢ μετοχή, ὅπως ἐκδίδει ὁ Legrand. Ὁ Trapp δοκιμάζει νά τῆ μεταβάλῃ σέ ρῆμα γράφοντας ἄβραδύνας δηλαδή ἐβραδύνας, «ἄργησες», ὅπως ἀπαιτεῖ τό νόημα. Δέν νομίζω ὅμως ὅτι ὑπάρχει ἀνάλογος τύπος στό G. Θά μπορούσε κανεῖς νά γράψῃ βραδύνεις, ἀλλά αὐτό θά ἦταν λογικά ἀπαράδεκτο, ἀφοῦ ὁ νέος ἔχει ἤδη φτάσει· ὁ ἀόριστος εἶναι ἀπαραίτητος καί ἔτσι παραδίδει ἢ πολύ πειστικότερη γραφή τοῦ Ε 856... Τό ἀταίριαστο βραδύνας φαίνεται νά εἶναι μιὰ ἐξοικονόμηση, στό στίχο, ἀντί τοῦ δημῶδους ρήματος τοῦ Ε»⁴.

2. Ἰωάννα Καραγιάννη, Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας τοῦ Ἐσχοριάλ. Συμβολή στή μελέτη τοῦ κειμένου [Διατριβή ἐπί διδακτορίας]. Μελέτες στή Νέα Ἑλληνική Φιλολογία ἀρ. 1, Ἰωάννινα 1976, σ. 191.

3. Βλ. N. Andriotis, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, σ. 409 ἀρ. 4406 s.v. ὄνειδίζω.

4. Στυλιανού Ἀλεξίου, Ἀκριτικά, Τό πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε, Χρονολόγηση - Ἀποκατάσταση χωρίων - Ἐρμηνευτικά, Ἡράκλειο 1979, σ. 62.

II. *καυχάσεται*

Ἐορηματικός αὐτός τύπος ἀπαντᾷ στό χωρίο E 50-1 (ἔκδ. ἸΑλεξίου):

ἸΕγὼ οὐδέν τὸ ἐγνοιάζομαι νά τὸν καταπονέσης,
ἀλλὰ μὴ τὸ καυχάσεται ὅτι ἔτρεψεν φουσάτα.

50 ἐγὼ οὐδέν τὸ ἐγν. ἔ γ ρ α ψ α: ἐγὼ οὐδέν τὸν ἐγν. Λ . Π ο λ . // ἐγὼ δὲ μοῦλε
οὐδέν τὸν ἐγν. E // 51 φουσάτε E.

Ἐοκαθηγητὴς ἸΑλεξίου σχολιάζοντας τοὺς στίχους 50-1 σωστά σημειώνει: «Ἡ ἔννοια τῶν λόγων τοῦ Σαρακηνοῦ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «ἸΕγὼ δέν τὸ νομίζω ὅτι πρόκειται νά τόν καταβάλλεις, ἀλλὰ φοβοῦμαι μήπως θά καυχᾶται γιά τή νίκη του σάν νά ἔχει τρέψει σέ φυγή ὀλόκληρο στράτευμα». Εἶναι σαφές ὅτι ἐρμηνευτικό πρόβλημα ἐδῶ δέν ὑπάρχει. ἸΥπάρχει ὁμως, κατά τή γνώμη μου, μικρό γραμματικό πρόβλημα, τοῦ ὁποῖου ἡ λύση μᾶς ὀδηγεῖ ἀποκλειστικά στόν Πόντο, πουθενά ἄλλοῦ. Τί τύπος εἶναι τὸ *καυχάσεται*; Ὅσο ξέρω, ὁ τύπος αὐτός δέν ἀπασχόλησε τοὺς ἐκδότες τοῦ «Διγενῆ» Esc ἀλλά οὔτε καί κανένα ἀπό ὄσους ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τήν κριτική ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τούτου. Πῶς ἐρμηνεύεται ὁ τύπος *καυχάσεται* ἀντί τοῦ ἀναμενομένου *καυχῆσεται*; Κατά τή γνώμη μου, κάτω ἀπό τὸ *καυχάσεται* τοῦ χφ κρύβεται ὁ ποντιακός τύπος *καυχάσκεται, γ' ἐνικό τοῦ *καυχάσκομαι* = *καυχῶμαι*. Στήν ποντιακή διάλεκτο – πουθενά ἄλλοῦ – τὸ ρ. *λυποῦμαι*, –*μαι* ἔγινε *λυπάσκομαι*⁵, τὸ *ἀλώμαι* ἔγινε *ἀλάσκομαι* – *λάσκομαι*⁶, τὸ *ἐκσπῶμαι* – *ἀχπάσκομαι*⁷ κλπ. Τὸ *καυχάσκεται τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου κάποιος ἀντιγραφέας ἢ διασκευαστής μετέβαλε σέ *καυχάσεται*, προφανῶς στήν προσπάθειά του νά μεταγλωττίσει στήν κοινή τῆς ἐποχῆς του τὸν ἰδιωματικό τύπο, χωρὶς συγχρόνως καί νά μεταβάλλει τὸ μέτρο. Ἡ μεταγλώττιση ὁμως ἦταν ἔλλιπής. Ἐο ἀντιγραφέας ἢ διασκευαστής δέν πρόσεξε ἢ δέν ἐγνώριζε⁸ ὅτι ὁ τύπος *καυχάσεται* εἶναι ἀνύπαρκτος καί ὅτι ἔπρεπε νά μεταβληθεῖ σέ *καυχῆσεται* γιά νά εἶναι σωστός. Καί ἀκριβῶς χάρη σ' αὐτή τήν ἀπροσεξία ἢ τήν ἄγνοια, τὸ ἴχνος ἑνός ἀκόμη ποντιακοῦ γλωσσικοῦ στοιχείου διασώθηκε στό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» Esc.

Στά Προλεγόμενα τῶν ἸΑκριτικῶν Α' εἶχα ἐπισημάνει παρόμοια ποντιακά γλωσσικά ἴχνη, στά ὁποῖα κυρίως ἐστῆριξα τήν ὑπόθεση γιά μιὰ ἀρχική σύνθεση τοῦ «Διγενῆ» στήν ποντιακή διάλεκτο. Πῶς ἐρμηνεύονται αὐτά τὰ ποντιακά γλωσσικά ἴχνη, πού ἀπαντοῦν στό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» Esc; Κατά τή γνώμη μου, τὸ ἀρχικό κείμενο τοῦ «Διγενῆ» – καί αὐτό, ὅπως ἔδειξε πειστικά ὁ καθηγητὴς ἸΑλεξίου, διασώζεται πιστότερα στή διασκευή Esc – μεταγλωττίστηκε μέ διπλή κατεύθυνση: πρὸς τή λόγια γλώσσα καί πρὸς τή δημοτική κοινή. Ἡ μεταγλώττιση αὐτή εἶναι λογικό νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ἔγινε ἀπό λόγιο ἢ λόγιους, τῶν ὁποίων μητρική γλῶσσα ἦταν ἡ ποντιακή

5. Κι ὁ βασιλεὺς δαβούμενος μέ τὸν Βεζίρ - ἀζέμην
στοχάσεται λυπάσεται τὸ γράμμα τῆς καμάρας
(Π. Λαμφίδη, *Ποντιακά Δημοτικά Τραγούδια*, σ. 36).

6. Βλ. Andriotis, ὁ.π., σ. 87 ἀρ. 354 s.v. ἀλώμαι.

7. ἸΑχπάσεται ἸΑκρίτες μου νά πάγη κυνηγεύη (Π. Λαμφίδη, ὁ.π., σ. 18). Γιά τήν προέλευση τοῦ *ἀχπάσκομαι* < *ἐκσπῶμαι* βλ. ΙΑΑ s.v. ἀχπάνω.

8. Τὸ γεγονός ἄς μὴ μᾶς κάνει ἐντύπωση. Ἐο τύπος *καυχάσεται* οὔτε ἐμᾶς τοὺς σημερινούς φιλόλογους εἶχε ἐνοχλήσει.

διάλεκτος. Σέ μιά τέτοια περίπτωση αὐτονόητο εἶναι ὅτι στό μεταγλωττισμένο κείμενο θά μπορούσε νά περάσουν καί ποντιακά γλωσσικά στοιχεῖα. Τά παράλληλα δέν λείπουν. Προέρχονται μάλιστα ἀπό τόν ἴδιο τόν Πόντο. Τό 1960 ὁ Πόντιος λόγιος Π. Λαμφίδης ἐξέδωκε τὰ *Δημοτικά Τραγούδια τοῦ Πόντου*⁹ συνοδεύοντάς τα μέ «νεοελληνική ἀπόδοση». Στό μεταγλωττισμένο κείμενο εὐδιάκριτα εἶναι τὰ ποντιακά γλωσσικά στοιχεῖα. Ἀρκοῦμαι σέ λίγα παραδείγματα¹⁰.

- α) θέκον καί στό κιφάλι μου καί παρχαρί' τσιτσέκια (σσ. 18-9)
(βάλε καί στό κεφάλι μου καί *παρχαριῶν* λουλούδια)
- β) γιά ἄμε σὺ καί κόνεψον εἰς τοῦ καστρί' τήν πόρταν, (σσ. 26-7)
γιά σοῦκ' καί καλοκόνεψον καί σ σή χωρί' τή μέσην
(γιά πήγαμε καί *κόνεψε* στήν ἔμπασιὰ τοῦ κάστρου,
σῆκω καί καλοκάθησε καί στοῦ χωριοῦ τή μέση)
- γ) ἠύρανε καί τόν Κωσταντήν ἀπό λουτροῦ στὸν ὕπνον (σσ. 28-9)
(βρήκανε καί τόν Κωσταντή *ἀπό λουτροῦ* στὸν ὕπνο)
- δ) Παρχαρομάννα, φύλαξον, ἔχ' κ' ἔρχουν οἱ ρομάνες (σσ. 104-5)
(Παρχαρομάννα, φύλαξε, φτάνουν τὰ βοσκοπούλλια)
Στό ἴδιο τραγούδι ἡ φρ. *Παρχαρομάννα λάλεσεν* μεταγλωττίζεται σε: *Εἶπ' ἡ νεράϊδα τῶν Βουνῶν*.
- ε) φορεῖ ὀρτάρα ξίψιλα, ποστάλα γεμενία (σσ. 112-3)
(φοράει *ὀρτάρια* ὀλόλιγνα, καί *γεμενί* παπούτσι)

9. Παράρτημα 4 τοῦ περ. «Ἀρχεῖον Πόντου».

10. Σέ παρένθεση τό μεταγλωττισμένο κείμενο.

MIGUEL CASTILLO DIDIER

ΤΟ ΕΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΘΙΝΤ

Σημειώσεις για τή μελέτη όρισμένων όμοιοτήτων και διαφορών

Ἐπό τίς όχθες τοῦ Ὀρινόκου
Χαιρετισμός στόν καθηγητή Στυλιανό Ἀλεξίου
Χαιρετισμός στόν πολυαγαπημένη Κρήτη

Ἐν συγκρίνουμε τή λαϊκή ήρωική ποίηση τῆς Ἰσπανίας μέ τήν ήρωική νεοελληνική ποίηση, μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ότι πλάι σέ διαφορές, ὑπάρχουν και όρισμένες όμοιότητες¹.

Πρῶτα-πρῶτα, ὅπως λέει ὁ Βασίλειφ, «τό περιεχόμενο τῆς Ἐποποιίας τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα παρουσιάζει μεγάλες όμοιότητες μέ τά περίφημα ἐπικά ποιήματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ κυριότεροι εἶναι τό Ἄσμα τοῦ Ρολάνδ, πού εἶναι ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κάρολου τοῦ Μεγάλου, και τό Ποίημα τοῦ Θίντ, και τά δύο γεννήθηκαν ἀπό τόν ἀγώνα τοῦ χριστιανισμοῦ κατά τοῦ ἰσλαμισμού»².

Ἡ καστελιάνικη ἐποποιία τοποθετεῖται στό πλαίσιο τῆς σύγκρουσης και ἀκόμα τῆς συμβίωσης τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ και τοῦ ἀραβικοῦ πρῶτα και μετά, πλάι-τύτερα, τοῦ μουσουλμανικοῦ πολιτισμοῦ. Τό Βυζάντιο και ἡ Ἰσπανία ἦταν τά τείχη πού ἐπί αἰῶνες προστάτησαν τή χριστιανισμένη. Οἱ Ἕλληνες και οἱ Ἰσπανοί ἀγωνίζονται κατά τῶν Ἀράβων ἢ Σαρακηνῶν (Sarracenos), ἀλλά και συμβιώνουν, κρατοῦν κάποτε και φιλικές σχέσεις και ἀκόμα κάνουν συμμαχία μεταξύ τους. Στήν Ἰβηρική χερσόνησο, ἡ ἐπαφή τῶν χριστιανῶν μέ τούς μουσουλμάνους διήρκεσε

---

1. Νομίζουμε ότι εἶναι σωστό τό κριτήριο τῶν κυριότερων ἱστορικῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, πού τοποθετοῦν τίς ἀρχές τῆς κατά τό 10ο αἰώνα. Ἐν πιστεύουμε, μέ τόν καθ. Ἀλεξίου, ότι τό πρῶτο κείμενο τοῦ Ἀκρίτη ἦταν γραμμένο στή «μικτή δημόδη γλωσσική βαθμίδα τῶν μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν» τοῦ 11ου αἰώνα («Εἰσαγωγή», σ. 44 και ρ'), πρέπει νά περιλάβουμε τό ἔργο στή νεοελληνική λογοτεχνία και ὄχι στή βυζαντινή.

2. Α.Α. Βασίλειφ, Ἰστορία τῆς Βυζαντινῆς Ἀυτοκρατορίας, μετ. στά ἰσπανικά τοῦ Juan de Luaces, Ἐκδοτικός οἶκος Joaquín Gil, Βαρκελώνη, 1946, τ. I, σ. 451. Ἐπίσης Φώτιος Μαλέρος, *El Imperio Bizantino 395-1204*, 2η ἐκδ., Σαντιάγο Χιλῆς, 1987, σ. 272. Τή σύγκριση τοῦ Θίντ και τοῦ Διγενῆ τήν παρουσίασε ἤδη ὁ Krumbacher: «Ὁ Σίδ, ὁ μέγας ἥρωας τῆς Δύσεως, El Mas Famoso Castellano, εὐρήκεν εἰς τήν ἀνατολικωτάτην γωνίαν τοῦ πεπολιτισμένου μεσαιωνικοῦ κόσμου τόν ἀντίστοιχόν του». Ἰστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετ. Γ. Σωτηριάδου, Γενική εἰσαγωγή Νικ. Β. Τωμαδάκη, Πάπυρος, Ἀθήνα, 1955, τ. II, σ. 842.

έννεα αιώνες, από τήν εισβολή, τό 711, έως τό 1492, όταν νικήθηκε ό τελευταίος Άραβας βασιλιάς τής Γρανάδας.

Τό σκηνικό στό *Έπος του Διγενή* είναι παρόμοιο μέ εκείνο του *Έπους του Θίντ*. Στήν έλληνική έποποιία, ό ήρωας είναι τέκνο ενός Άραβα και μιās Έλληνίδας. Σέ μιá ισπανική έποποιία, τό *Άσμα των έφτά Infantes de Lara*, ό ήρωας Mudarra, πού εκδικιέται τό φόνο των έφτά νέων από χριστιανούς φονιάδες, είναι τέκνο ενός χριστιανού (του πατέρα των νέων) και μιās Άράβισσας, άνεπιμής του βασιλιά τής Κόρδοβας, του Άλμανθόρ.

Υπάρχουν τά άκριτικά τραγούδια, δηλαδή λαϊκά άνώνυμα ποιήματα, πού αναφέρονται στα κατορθώματα του Διγενή και άλλων άκριτικών ήρώων· όπως έχουμε έμεις τούς «ρομάνθες», τούς «παλιούς παραδοσιακούς» ρομάνθες, λαϊκά άνώνυμα άφηγηματικά ποιήματα, πού αναφέρονται στα κατορθώματα του Θίντ και άλλων ήρώων των καστελιάνικων έποποιιών. Στίς δύο περιπτώσεις, μπορούμε νά θεωρήσουμε αυτά τά τραγούδια σάν άποσπάσματα του παλιού έπους. Αυτή ή προέλευση των παραδοσιακών ρομάνθες διαπιστώθηκε ήδη όριστικά, μέ πειστικά φιλολογικά επιχειρήματα.

Στίς δύο περιπτώσεις, κατέχουμε ένα τουλάχιστον κείμενο στην βασικά όμιλουμένη γλώσσα τής έποχής³, δηλαδή ένα κείμενο πού είναι κοντά στο άρχικό κείμενο – γραπτό ή προφορικό –, και άλλα κείμενα στην άρχαίζουσα (στην περίπτωση του έλληνικού έπους) και στα λατινικά (στην περίπτωση του ισπανικού έπους) πού άποτελούν κατά κάποιον τρόπο για μās τήν άρχαίζουσα γλώσσα τής έποχής. Σχετικά μέ κείμενα σε πεζό λόγο, υπάρχει μιá διασκευή του *Έπους του Διγενή* σε άρχαίζουσα γλώσσα. Και του *Έπους του Θίντ* υπάρχουν διάφορες διασκευές σε πεζό λόγο αλλά, στην όμιλουμένη, μέσα στα χρονικά, από τίς όποιες τό *Χρονικό των είκοσι βασιλιάδων* περιέχει τό έπος πραγματικά όλόκληρο. Κατέχουμε επίσης μιá λατινική *Ίστορία του Θίντ*, αλλά δέν άποτελεί άκριώς μιá διασκευή του *Ποιήματος του Θίντ*.

Μιá συγκριτική λεπτομερής μελέτη του *Έπους του Διγενή* και των ισπανικών έποποιιών θά μπορούσε νά διαφωτίσει όρισμένα ζητήματα σχετικά μέ τό πρώτο. Αυτό είναι τώρα δυνατό, επειδή διαθέτουμε τήν έξοχη κριτική έδοση του χειρογράφου Escorial του *Έπους του Διγενή* και του έπυλλίου του *Άρμούρη*, πού εξέδωσε ό καθηγητής Στυλιανός Άλεξίου. Διαθέτουμε επίσης τά έξαιρετικά έπιστημονικά μελετήματά του πάνω στα κυριότερα ζητήματα πού παρουσιάζει τό όλο θέμα. Μνημονεύουμε έδω: *Άκριτικά, Τό πρόβλημα τής έγκυρότητας του κειμένου Ε, Χρονολόγηση - Άποκατάσταση χωρίων - Έρμηνευτικά*, Ηράκλειο, 1979· «Παρατηρήσεις στον Άκρίτη», *Άριάδνη* 1, 1983, σελ. 41 κ.έ., «Ό Διγενής Άκρίτης του Έσχοριάλ

3. Η γλώσσα του *Ποιήματος του Θίντ* είναι ή καστελιάνικη γλώσσα του 12ου αιώνα, δηλ. αυτή πού λέμε σήμερα «παλιά καστελιάνικη» ή «παλιά ισπανικά». Φυσικά, χρειαζόμαστε σημειώσεις για νά καταλάβουμε τά κείμενα τής έποχής εκείνης. Οι ισπανόφωνοι δέν είχαμε κάτι παρόμοιο μέ τό έλληνικό γλωσσικό πρόβλημα. Η ισπανική γράφεται σε πεζό λόγο από τό 13ο αιώνα, έπισήμως, μέ πρωτοβουλία του Βασιλιά Alfonso X του Σοφού, πού έγραψε–ή διέταξε νά γραφτούν– μεγάλα νομικά και ίστορικά έργα στην όμιλουμένη γλώσσα. Τά λατινικά έπιβίωσαν, αλλά μόνο σάν μιá λόγια γλώσσα για περιορισμένη χρήση, εκκλησιαστική και έπιστημονική. Μόνο έξαιρετικά γράφτηκαν λογοτεχνικά έργα στη λατινική γλώσσα, στην Ίσπανία και στην Άμερική.

(φιλολογική, ιστορική και αρχαιολογική προσέγγιση)», *Πρακτικά της Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 58, 1983, σελ. 68 κ.έ., *Εἰσαγωγή στήν Κριτική Ἐκδοση τοῦ Β.Δ.Α. καί τοῦ Ἀσματος τοῦ Ἀρμούρη*, Ἀθήνα, 1985. Δέν εἶναι οὔτε ἡ εὐκαιρία οὔτε ὁ χώρος γιά νά ἐπιχειρήσουμε τέτοια συγκριτική μελέτη. Ἐδῶ μπορούμε μόνο νά τονίσουμε τό ἐνδιαφέρον τῶν προοπτικῶν πού ἴσως θά ἄνοιγε μιά τέτοια μελέτη. Μ' αὐτό τό σκοπό, παρουσιάζουμε παρακάτω, σέ περίληψη, ὀρισμένα βασικά στοιχεῖα γιά τήν ἰσπανική ἥρωική ποίηση.

I. Ἱστορικότητα τῆς Ἰσπανικῆς ἐποποιίας

Ἐνα εἰδικό χαρακτηριστικό τῆς καστελιάνικης ἐποποιίας εἶναι ἡ ἱστορικότητά της, τό γεγονός ὅτι τά θέματά της εἶναι πολύ κοντά στήν ἱστορική πραγματικότητα. Ἐνῶ γιά τό Διγενή τόν ἴδιο δέν ξέρουμε σχεδόν τίποτα, γιὰτί ἀκόμα δέν μπορούμε νά ταυτίσουμε τόν ἥρωα τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου μέ ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικό πρόσωπο, ὁ Rodrigo Diaz de Vivar ἢ ὁ Cid Campeador ἢ ἀπλῶς ὁ Θίντ (ὅπως τόν ἔλεγαν Ἑβραῖοι, Ἀραβες καί χριστιανοί, καί ὅπως τόν λέμε ὡς σήμερα στίς ἰσπανό-γλωσσες χώρες) εἶναι ἱστορικό πρόσωπο καί ἔχουμε πάρα πολλά καί ἀκριβή στοιχεῖα γιά τή ζωή καί τή δράση του. Ὑπάρχει μιά πλήρης καί ἐκτεταμένη βιογραφία του, πού ἔγραψε ὁ μέγας φιλόλογος, ἱστορικός καί «θιντιστής» Ramón Menéndez Pidal⁴.

Τό ἱστορικό υπόστρωμα (substratum) τῆς καστελιάνικης ἐπικῆς ποίησης εἶναι, ἀληθινά, μεγάλο, καί ἐδῶ εἶναι, πιθανῶς, ὁ λόγος γιά τόν ὅποιο οἱ ἱστορικοί τῆς ἐποχῆς, οἱ «Cronistas», ἀντέγραψαν στά χρονικά τους ὄχι μόνο τά κατορθώματα ἢ τά γεγονότα· ὄχι μόνο ἔγραψαν τίς ὑποθέσεις (καί τίς ἔσωσαν γιά μᾶς) τῶν ἐπῶν πού τραγουδοῦσαν, δημόσια, οἱ λαϊκοί ἐπικοί ποιητές, οἱ «Juglares»⁵, ἀλλά καί πολλές φορές ἀντέγραψαν σειρές ὀλόκληρες στίχων καί ἐκτενή ἀποσπάσματα ὀρισμένων ἐπικῶν ποιημάτων. Γι' αὐτό, παρόλο πού σώθηκαν μόνο τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* σχεδόν ὀλόκληρο καί ἀποσπάσματα ἄλλων ἐποποιῶν, γνωρίζουμε σήμερα τά θέματα καί διάφορα ἀποσπάσματα καί χωρία ἄλλων ἐπῶν, πού διατηρήθηκαν μέσα στά κείμενα τῶν Χρονικῶν (Cronicas).

II. Ἡ γλώσσα τῆς Ἰσπανικῆς ἐποποιίας

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ ἰσπανική ἐπική ποίηση ἔχει ὡς ὄργανό της τήν ὀμιλουμένη καστελιάνικη γλώσσα τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα. Κατά τή γνώμη τῶν ἐρευνητῶν⁶, τά πρῶτα ἰσπανικά ἔπη δέ γράφτηκαν στήν ἀρχή καί ἡ διάδοσή τους ἔγινε μέσω τῆς δημόσιας ἀπαγγελίας ἀπό τούς λαϊκούς ἐπικούς ποιητές, τούς Juglares, τῶν ὁποίων

4. R. Menendez Pidal, *El Cid Campeador*, Ἔκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1950, (7η ἔκδοση 1973).

5. Γιά τούς λαϊκούς ποιητές, τούς Juglares, ἐπικούς καί λυρικούς, ὑπάρχει θεμελιώδης μελέτη τοῦ Menendez Pidal, *Poesia Juglaresca y Juglares*, Ἔκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1942.

6. Σ' αὐτό τό σημείο, σήμερα ὄλοι οἱ ἰσπανόφωνοι μελετητές συμφωνοῦν μέ τόν Menendez Pidal.

δέ γνωρίζουμε κανένα όνομα⁷. Οί *Juglares* μπορούσαν νά αποστηθίζουν τά μακρά ποιήματα, γιατί ή γλώσσα τής έποποιίας ήταν ή δικιά τους, ή όμιλουμένη καστελιάνικη γλώσσα. 'Η αγάπη και ό θανασμός πού ένοιωθε ό λαός (και οί *Juglares* ήταν άνθρωποι του λαού, αγράμματοι ή μισοαγράμματοι όπως οί περισσότεροι άνθρωποι του λαού) προς τούς ήρωες, διευκόλυναν τήν εργασία των ποιητών ή τραγουδιστών αυτών. 'Η ίδια συγκίνηση και ό ίδιος ένθουσιασμός συνέπαιρναν και τό κοινό πού παρακολουθούσε τήν απαγγελία, και τόν ίδιο αφηγητή, τόν *Juglar*. Και αυτή ή συγκίνηση και αυτός ό ένθουσιασμός εκφράζονταν στην κοινή γλώσσα πού μιλούσαν και καταλάβαιναν τό κοινό και ό ποιητής.

Θεωρούμε πολύ σωστό αυτό πού γράφει ό καθηγητής 'Αλεξίου σχετικά μέ τή γλώσσα του *Έπους του Διγενή* και πού συμπίπτει μέ ό,τι διαπιστώνουμε στην ισπανική έπική παραγωγή: «'Ασφαλώς τέτοιο κείμενο [δηλαδή τής *Grottaferrata*], πού επί πλέον είναι πολλές φορές πολύ δυσνόητο, δέν μπορούσε νά διαδοθεί πλατιά ούτε νά απομνημονευθεί προφορικά»⁸. Για τό κείμενο του *Carmen Roderici Campidoctois*, θά μπορούσαμε νά πούμε αυτό πού γράφει ό Morgan για τό λόγιο έπος του Διγενή, για τό κείμενο G, ότι ή γλωσσική μορφή του είναι «totally unsuited to oral popularity»⁹.

III. 'Η σχέση τής έποποιίας μέ τά λαϊκά έπικο-λυρικά τραγούδια

Θά δούμε πώς οί ρομάνθες – τά λαϊκά ανώνυμα έπικά-λυρικά τραγούδια τής 'Ισπανίας – γεννήθηκαν από τά παλιά ήρωικά έπη και πώς ή μεταμόρφωση του περιεχομένου μπορεί νά εξηγηθεί πειστικά.

Όσον αφορά τό έλληνικό *Έπος του Διγενή* και τή σχέση αυτου μέ τά ακριτικά δημοτικά τραγούδια, μνημονεύουμε δύο χωρία τής εισαγωγής στην κριτική έκδοση πού όφείλουμε στον καθηγητή 'Αλεξίου: «Όπως αναγνώρισε και ό Beaton, ή σχέση των τραγουδιών μέ τό βυζαντινό κείμενο αποδεικνύεται από τήν παρουσία στα τραγούδια χαρακτηριστικών στοιχείων του έπικου όνοματολογίου...». Οί λόγοι για τούς όποιους γίνονται τροποποιήσεις και άλλες στα λαϊκά τραγούδια παρουσιάζουν όμοιότητες στην έλληνική και καστελιάνικη λογοτεχνία. Όταν τά πρόσωπα και τά γεγονότα πού τραγουδā ή έπική ποίηση απομακρύνονται, στο πέρασμα του χρόνου, οί άλλες γίνονται μεγαλύτερες: «Τό μεσαιωνικό κείμενο του «'Ακρίτη», πού είχε τόσο παλαιωθεί ως προς τή γλώσσα και τό περιεχόμενο, ώστε νά παρουσιάζει ανυπέροβλετες δυσκολίες στην κατανόηση, και πού λόγω του αναλφάβητι-

7. «Πάντοτε αυτοί οί *Juglares* θά είναι για μās ανώνυμοι άνθρωποι και δέ θά κατορθώσουμε νά γνωρίσουμε σχεδόν τίποτα για τούς βίους τους και τούς χαρακτήρες τους μέσω των έργων τους, πού έχουν αντικειμενικό και απρόσωπο τόνο», γράφει ό Menendez Pidal, *Poesia Juglaresca y Juglares*, 3η έκδ., σ. 187. Παρόμοια ανωνυμία διαπιστώνει ό καθ. 'Αλεξίου στην πρώτη έλληνική δημόδη ποίηση, στην «Εισαγωγή» στην κριτική έκδοση του *Ακρίτη*: «'Αγνωστο φυσικά θά μείνει τό πρόσωπο (ή τά πρόσωπα) του συντάκτη. 'Η ανωνυμία αυτή, καθώς και ή ασάφεια τής ταυτότητας, είναι συχνή στην πρώτη μεσαιωνική δημόδη ποίηση, ιδιαίτερα στην ήρωική», σ. ρα'.

8. Στ. 'Αλεξίου, «Εισαγωγή» στην κριτική έκδοση του *Ακρίτη*, σ. 4ε'.

9. *Ibid.*, loc. cit.

σμοῦ τῶν ὑπόδουλων μικρασιατικῶν πληθυσμῶν δέν κυκλοφόρησε πολὺ σέ χειρό-γραφα..., δέν μποροῦσε νά διατηρήσει, στό πέρασμα τῶν αἰώνων, μεγάλους δεσμούς μέ τὰ παρακλάδια τους τὰ νεότερα δημοτικά τραγούδια. Ἡ διαπίστωση τῶν διαφορῶν δέν εἶναι κάτι καινούργιο»¹⁰.

IV. Κυριότερα λαϊκά ἠρωικά ἔπη

Τά κυριότερα λαϊκά ἐπικά ποιήματα τῆς Ἰσπανίας (λέμε λαϊκά, γιατί ὑπάρχουν καί λόγια ἐπικά ποιήματα στά ἰσπανικά καί στά λατινικά) πού γνωρίζουμε εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* ἢ *Ἄσμα τοῦ Mio Cid* (Poema del Cid ἢ Cantar de Mio Cid). Εἶναι τό μόνο ἐπικό ποίημα πού σώθηκε πραγματικά ὁλόκληρο, μέ τήν ἐξάιρεση σύντομων χωρίων, πού τὰ γνωρίζουμε μέ τή βοήθεια τοῦ *Χρονικοῦ τῶν εἴκοσι βασιλιάδων* (Cronica de Los Veinte Reyes).

2. Τό *Ἄσμα τοῦ Fernán González, κόμητα τῆς Καστίγιας*. Δέν ἔχουμε τό κείμενο, ἀλλά γνωρίζουμε τό ἔπος χάρη στό λατινικό χρονικό πού λέγεται *Cronica Najerense*, καί ἑνός λογίου ποιήματος, πού εἶναι κατά κάποιον τρόπο διασκευή τοῦ χαμένου πρωτοτύπου. Αὐτό τό λόγιο ἔπος τό ἔγραψε στά ἰσπανικά, χρησιμοποιώντας τή λόγια στροφή Cuadernavia, μέ ὁμοιοκαταληξία, πιθανῶς ἕνας κληρικός, κατά τό 1250. Ὁ ἥρωας, πού εἶναι ἱστορικό πρόσωπο, ἔζησε κατά τόν 10ο αἰώνα.

3. Τό *Ἄσμα τῆς προδοτίσας κόμησας*. Θά ἔπρεπε νά εἶναι ἐπύλλιο μέ μόνο 500 στίχους περίπου. Τραγουδᾷ τόν ἔρωτα τῆς συζύγου τοῦ κόμητα Garcí Fernandez τῆς Καστίγιας μέ τόν ἄραβα βασιλιά Almanzor τῆς Κόρδοβας, τήν προδοσία της, τό θάνατό της καί τό φόνο τοῦ Almazor ἀπό τό γιό τοῦ κόμητα (τέλος τοῦ 11ου αἰώνα). Ξέρουμε τήν ὑπόθεση τοῦ ἀρχικοῦ ἐπικοῦ ποιήματος χάρη στό *Πρῶτο Γενικό Χρονικό* (Primera Crónica General), πού γράφτηκε τό 1289, μέ πρωτοβουλία τοῦ βασιλιά Alfonso X τοῦ Σοφοῦ.

4. Τό *Ἄσμα τοῦ Infante García*, τελευταίου κόμητα τῆς Καστίγιας. Τό γνωρίζουμε χάρη στό *Πρῶτο Γενικό Χρονικό*, πού ἀντέγραψε τό κείμενό του, σέ πεζό λόγο. Ἐπίσης τό διηγεῖται ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Rodericus τοῦ Toledo, τό 1243.

5. Τό *Ἄσμα τῶν García καί Ramiro, παιδιῶν τοῦ Βασιλιά Sancho τῆς Ναβάρρας*. Τό γνωρίζουμε χάρη στό *Γενικό Χρονικό* τοῦ 1344 καί τήν *Ἱστορία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Rodericus*, τοῦ 1243. Τά γεγονότα πού τραγούδησε ὁ λαϊκός ἐπικός ποιητής ἔλαβαν χώρα κατά τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα.

6. Τό *Ἄσμα τοῦ Roncesvalles*. Δέν εἶναι οὔτε μετάφραση οὔτε διασκευή τοῦ περιφημοῦ *Ἄσματος τοῦ Roland*. Πρόκειται γιά καστελιάνικο ἐπικό ποίημα. Μᾶς σώθηκαν 100 στίχοι τοῦ ἔπους. Δημοσιεύτηκαν πρώτη φορά ἀπό τόν Menendez Pidal τό 1917¹¹. Τώρα τελευταία ἐπανεκδόθηκε τό κείμενο, μέ «μετάφραση» στή σύγχρονη μας γλώσσα μαζί καί μέ τούς ρομάνθες πού διατηροῦν τό θέμα, ἀπό τόν καθη-

10. *Ibid.*, σ. ρκζ'.

11. R. Menendez Pidal, Roncesvalles un nuevo cantar de gesta espanol del siglo XIII, *Revista de filología española*, IV, 1917, σ. 105-204. Ἡ μελέτη, περιληπτικά, καί τό κείμενο ἐπανεκδόθηκαν στό βιβλίο τοῦ M.P., *Tres Poetas Primitivos*, Ἐκδ. Espasa Calpe, Μαδρίτη, 1946, σ. 47-79.

γητή Manuel Alvar¹². Τό αρχικό ισπανικό έπος πρέπει νά γράφτηκε κατά τίς αρχές τοῦ 13ου αἰώνα, ἀλλά τό κείμενο πού σώθηκε ἀντιγράφηκε κατά τό 1310.

7. Τό *Ἄσμα τῶν ἑπτά Infantes de Lara* (ἤ Salas). Ἐπί τήν ἐποποιία αὐτή ἔχουμε 559 στίχους, πού δημοσιεύτηκαν πρώτη φορά τό 1896, ἀπό τόν Menendez Pidal, μέ τόν τίτλο *Ὁ θρύλος τῶν ἑπτά Infantes de Lara*. Ἐπανεκδόθηκε στή *Ἄπαντα* τοῦ σοφοῦ, τόμος I, τό 1934. Καί τώρα διαθέτουμε τήν ἔκδοση τοῦ Alvar, μαζί καί μέ τή σύνοψη τῶν κειμένων τῶν *Χρονικῶν* πού ἀντέγραψαν τήν ὑπόθεση τοῦ ἔπους καί μέ τούς ρομάνθες πού διατηροῦν χωρία τοῦ ἀρχικοῦ ποιήματος. Τό θέμα εἶναι μιᾶ αἰματηρή τραγωδία: μέ προδοσία φονεύονται οἱ ἑπτά νέοι, οἱ Infantes de Lara, καί τά κεφάλια τους στέλνονται στόν πατέρα, τόν εὐγενή Gonzalo Guztio, πού εἶναι αἰχμάλωτος τοῦ ἄραβα βασιλιᾶ Almanzor. Μετά, ἕνας τελευταῖος γιός τοῦ γέρου, γιός μιᾶς Ἀράβισσας ἀδελφῆς τοῦ Almanzor, εἶναι ὁ ἐκδικητής τῶν ἀδερφῶν του καί σκοτώνει τό φονιά καί τή γυναίκα του. Ὁ φόνος τῶν ἑπτά Infantes ἔγινε τό 974, ἀλλά τά καστελιανικά χρονικά ἀναφέρονται στή γεγονότα ἐκεῖνα (καί ἐπίσης τά ἀραβικά χρονικά) ἀκόμα καί κατά τό 16ο αἰώνα, καί φυσικά οἱ ρομάνθες τά τραγουδᾶνε μέχρι σήμερα.

8. *Ἄσμα τῆς πολιορκίας τῆς Θαμόρας*. Τοῦ ἔπους αὐτοῦ ἔχουμε 172 στίχους, πού ἔχουν ἀποκατασταθεῖ ἀπό τρεῖς μελετητές, χρησιμοποιοῦντας τό ὕλικό τῶν *Χρονικῶν*, πού πολλές φορές, μέσα στόν πεζό λόγο, διατηροῦν ὀλόκληρους στίχους ἤ σειρές στίχους τῶν ἐπικῶν ποιημάτων¹³. Τά *Χρονικά* πού κυρίως ἀντιγράφουν σέ πεζό λόγο τό ποίημα αὐτό εἶναι τό *Πρῶτο Γενικό Χρονικό*, τοῦ 1289, καί τό *Γενικό Χρονικό*, τοῦ 1344. Κατέχουμε καί θαυμάσιους παλιούς ρομάνθες πού τραγουδᾶνε τά γεγονότα. Πρόσωπο τοῦ ἔπους εἶναι καί ὁ Θίντ, πού πρέπει νά συνοδέψει τό βασιλιά τῆς Καστίγιας Sancho II, πού πολιορκεῖ τή Θαμόρα, τήν πόλη πού ἦ πριγκιπέσσα Urraca, ἀδερφή τοῦ Sancho, κληρονόμησε ἀπό τόν πατέρα τους, τό βασιλιά Fernando I. Ὁ Θίντ πρέπει νά μπεῖ στήν πόλη νά πεῖ στήν Urraca ὅτι ὁ ἀδερφός της ζητᾶ καί ἀπαιτεῖ νά τοῦ παραδώσει τή Θαμόρα. Ὁ Sancho δολοφονεῖται μέ προδοσία πλάι σέ μιᾶ πόρτα τῆς πολιτείας καί οἱ Καστεγιάνοι κατηγοροῦν τούς κατοίκους τῆς Θαμόρας.

9. Τό *Ἄσμα τοῦ Rodrigo καί τοῦ βασιλιᾶ Fernando*. Ἄλλοι τό ὀνομάζουν *Las Mocedades de Rodrigo*, δηλαδή τά νεανικά χρόνια τοῦ Θίντ (τό ἱστορικό ὄνομα τοῦ Θίντ ἦταν Rodrigo Diaz de Vivar) ἢ *Cronica Rimada del Cid*. Πρόκειται γιά ἐποποιία τῆς παρακμῆς (13ου ἢ 14ου αἰώνα), χωρίς τόν ἱστορικό χαρακτήρα καί τή λιτότητα τῆς παλιᾶς καστελιάνικης ἐπικῆς ποιήσεως. Περιέχει μυθιστορηματικά στοιχεῖα καί ὁ Θίντ ἔχει χάσει ἐδῶ τήν εὐγένειά του καί εἶναι παλικαρός καί φαμφαρόνος. Αὐτό

12. Manuel Alvar, *Cantares de gesta medievales*, 5η ἔκδοση, Ἔκδ. Porrúa, Μεξικό, 1986, σ. 1-16. Παρουσιάζει καί 5 ρομάνθες γιά τό θέμα τοῦ ἔπους.

13. Μέ βάση τά *Χρονικά*, τρεῖς μελετητές πρόσφεραν ἀποκατάσταση τοῦ ποιήματος: Julio Puyol Alonso, *El cantar de Don Sancho de Castilla* (Τό Ἄσμα τοῦ Κυρ Sancho τῆς Καστίγιας), Μαδρίτη, 1912· Carola Reig, *El cantar de Sancho II y cerco de Zamora* (Τό Ἄσμα τοῦ Sancho B' καί τῆς Πολιορκίας τῆς Θαμόρας), Μαδρίτη, 1947· καί Manuel Alvar, «Cantar del cerco de Zamora» (Ἄσμα τῆς Πολιορκίας τῆς Θαμόρας), στόν τόμο *Cantares de Gesta Medievales* (Ἑρωικά μεσαιωνικά ἔπη), Μεξικό, 1976.

τό ποίημα έχει λίγη άξία, αλλά από αυτό κατάγονται και κάποιοι ωραίοι ρομάνθες.

10. Τό *Άσμα τής καμπάνας τής Huesca*. Πρόκειται για τή συνωμοσία τών ευγενών κατά του βασιλιά Ramiro II τής Ναβάρρας και τή σφαγή αυτών από τό βασιλιά, τό έτος 1136. Τήν υπόθεση τή διατήρησε τό *Χρονικό του Άι-Ιωάννη τής Pena*¹⁴. Ο Antonio Ubieta προσπάθησε για πρώτη φορά νά αποκαταστήσει τό κείμενο, τό 1951. Πρόσφατα, έχουν έκδοθει ή αποκατάσταση 71 στίχων, μέ βάση στό κείμενο σέ πεζό λόγο του Χρονικού, από τόν Alvar¹⁵, καθώς και ένας ρομάνθε που αναφέρεται στό θέμα.

Πραγματικά, από όλα τά Ισπανικά έπικά ποιήματα, κατάγονται παραδοσιακοί ρομάνθες, που διατηρούν όρισμένα χωρία τών παλιών έποποιϊών εκείνων, μέ περισσότερη ή λιγότερη πιστότητα. Για τούς ρομάνθες, που είναι στην καστελιάνικη λογοτεχνία ό,τι είναι τά δημοτικά τραγούδια στην νεοελληνική λογοτεχνία, γίνεται λόγος στό παρακάτω τμήμα.

V: Οί ρομάνθες

Ο ρομάνθε είναι τό ανώνυμο λαϊκό έπικό-λυρικό ποίημα που τραγουδιέται από τό λαό, από γενεά σέ γενεά. Αποτελεί ένα από τά αξιολογότερα και ωραιότερα δημιουργήματα τής λογοτεχνίας μας και έχει μακρά ζωή, στό χρόνο και στό χώρο, από τίς άρχές τής χιλιετίας ως σήμερα, και από τή Μητέρα Ίσπανία ως τή Χιλή, και από τό Μεξικό ως τήν Πόλη ή τή Θεσσαλονίκη (μέχρι πριν από τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν ή Θεσσαλονίκη έχει ισπανόφωνο Έβραϊκό πληθυσμό).

Ο στίχος του ρομάνθε είναι ό 16σύλλαβος, αν και πολλές φορές γράφονται τά ήμιστίχια ξεχωριστά, σά νά ήταν 8σύλλαβος. Γενικά παρουσιάζει «ρίμα άσονάντε», ένα ειδικό είδος όμοιοκαταληξίας¹⁶.

Λέμε «παλιούς ρομάνθες» (Romances Viejos) εκείνους που είναι άληθινά λαϊκοί, ανώνυμοι και γεννήθηκαν ως τό 15ο αιώνα, τό άργότερο. Από τό 16ο αιώνα μέχρι σήμερα, στην Ίσπανία πρώτα και μετά στην Άμερική, γράφονται, από μεγάλους και δευτερεύοντες ποιητές, πολλοί ρομάνθες που τούς λέμε «καινούργιους ρομάνθες» (Romances Nuevos). Ίσως οί πιο γνωστοί από αυτούς έξω από τόν ισπανόγλωσσο κόσμο, είναι εκείνοι που έγραψε ό ποιητής - μάρτυρας Federico Garcia Lorca. Τούς «παλιούς ρομάνθες», δηλαδή τά άληθινά «δημοτικά τραγούδια» τής Ίσπανίας (που σώθηκαν στην προφορική παράδοση και στην Άμερική αλλά και στίς κοινότητες τών Ίσπανο-Έβραίων), τούς ταξινομούμε σέ «Juglarescos» και «Tradicionalles». Αυτοί, οί παραδοσιακοί ρομάνθες προέρχονται άπευθείας από τήν έπική ποίηση, από τήν παλιά λαϊκή Ισπανική έποποιία. Κατά τήν έκφραση του μεγαλύτερου

14. Αυτό τό *Χρονικό* δημοσιεύτηκε από τόν T. Jiménez de Embun στην Zaragoza, τό 1876.

15. M. Alvar, *op. cit.*, σ. 187-199. Παρουσιάζει και ένα ρομάνθε για τό θέμα.

16. Η «ρίμα άσονάντε» αποτελεί, ίσως, χαρακτηριστικό γνώρισμα τής καστελιάνικης ποιήσεως. Πλά στην «ρίμα κοσονάντε», που είναι ή όμοιότητα όλων τών φθόγγων από τό τελευταίο τονισμένο φωνήεν ως τό τέλος τής λέξης του στίχου, υπάρχει και ή «ρίμα άσονάντε»: σ' αυτή έχουμε μονάχα όμοιότητα τών φωνέντων από τό τελευταίο τονισμένο φωνήεν ως τό τέλος τής λέξης, και όχι όμοιότητα όλων τών φθόγγων.

μελετητή τους, του Menendez Pidal, είναι «ένα απόσπασμα ενός μεγάλου επικού ποιήματος που διατηρείται στη λαϊκή μνήμη»¹⁷. Οί ρομάνθες «Juglarescos» είναι και παλιοί, δηλαδή από πριν το 16ο αιώνα, αλλά τους έχουν συνθέσει οί Juglares, οί λαϊκοί ποιητές, ως αυτότελή δημοτικά τραγούδια, δέν είναι αποσπάσματα από έποποιίες, αν και κάποτε οί υποθέσεις του είναι ίδιες ή παρόμοιες μέ τίς επικές.

Από όλες τίς έποποιίες που αναφέραμε παραπάνω προέρχονται παραδοσιακοί ρομάνθες. Αλλά πάντοτε δέν επικρατούσε αυτή ή γνώμη. Ο Wolf και ο Hofmann, μεταξύ τών ξένων, και ο Durand μεταξύ μας¹⁸ ήταν τής γνώμης ότι οί ρομάνθες ήταν προγενέστεροι από τά μεγάλα έπη. Ο πρώτος που υποστήριξε τό αντίθετο ήταν ο Mila y Fontanals, στή μελέτη του *Παρατηρήσεις πάνω στή λαϊκή ποίηση*, τό 1853. Μετά, κατά τό τέλος του αιώνα, ο σοφός Menendez y Pelayo, στή μελέτη του για τούς Romances Viejos, στήν εισαγωγή τής μεγάλης συλλογής από ρομάνθες που μπήκαν στή μνημειώδη *Ανθολογία Καστελιάνικων λυρικών ποιητών*, παραδίνει καινούργια επιχειρήματα. Στόν 20ό αιώνα, τό θέμα μελετήθηκε έξαντλητικά από τόν Menendez Pidal, κυρίως στά έξής έργα του: *Υπόλοιπα τής Ισπανικής επικής ποιήσεως*, 1951· *Ισπανικοί ρομάνθες*, 1953· *Οί ρομάνθες στήν Αμερική*, 3η έκδοση 1958· *Καινούργιο άνθος από παλιούς ρομάνθες*, 4η έκδοση 1980¹⁹.

Τούς ρομάνθες Viejos μπορούμε νά τούς συγκρίνουμε μέ τά άκριτικά δημοτικά τραγούδια, που διατηρούν, έστω και μέ πολλές τροποποιήσεις, κάποια στοιχεία από τό παλιό έπος του Διγενή. Για τό θέμα αυτό έγινε λόγος, σύντομα στό τμήμα III. Παραπέμπουμε στήν «Εισαγωγή» τής κριτικής έκδοσης του *Ακρίτη* από τόν καθηγητή Αλεξίου, σελίδες ρκς', σς' - ρλα'.

Σχετικά μέ τήν αντιγραφή, περισυλλογή και έκτύπωση τών ρομάνθες, ή τύχη του ισπανικού δημοτικού τραγουδιού είναι άκριβώς ή αντίθετη από εκείνη του νεοελληνικού δημοτικού ποιήματος. Και μάλιστα ή κατάσταση τών Έλλήνων είναι αντίθετη από εκείνη τών Ισπανών. Κατά τόν 15ο αιώνα συμπληρώνεται ή καταστροφή του Βυζαντίου και αρχίζει για τόν ελληνικό λαό μακρά περίοδος σκλαβιάς, σφαγών και χαλασμού. Κατά τόν ίδιο αιώνα, ή Ισπανία προχωρεί προς τήν άκμή της. Διώχνονται από τή χώρα οί τελευταίοι αντιπρόσωποι τής Αραβοκρατίας και άνοίγεται τό 1492 ή Αμερική, ο Νέος Κόσμος, σάν πηγή άμέτρητου πλούτου και σάν άπέραντη γή όπου θά δημιουργηθούν καινούργιες ισπανικές χώρες. Επίσης ή πολιτική ένότητα κορυφώνεται μέ τό γάμο του Fernando de Aragon και τής Isabel la Católica. Σ' αυτές τίς συνθήκες, δέν είναι περίεργο ή λογοτεχνία μας νά φτάσει στήν άκμή της κατά τούς 16ο και 17ο αιώνες, που τούς λέμε τούς «Χρυσούς Αιώνες».

17. M. P., *Flor Nueva de Romances Viejos*, σ. 11.

18. Ο Wolf και ο Hofmann παρουσίασαν τό 1846-47 τή μεγάλη συλλογή από ρομάνθες τιτλοφορημένη *Primavera y flor de romances* ('Ανοιξη και άνθος τών ρομάνθες). Ο Durand είχε δημοσιεύσει τό 1835 τήν περίφημη μεγάλη συλλογή *Romanceso general*.

19. Τό ελληνικό κοινό πρέπει νά έχει υπόψη του ότι οί Ισπανοί και οί Λατινοαμερικάνοι λέμε «Αμερική» όλη τήν ήπειρό μας και ειδικώς τή Λατινική Αμερική, «τήν Αμερική που ακόμα πιστεύει στό Θεό και μιλάει ισπανικά», κατά τά λόγια ενός ποιητή. Τίς Ηνωμένες Πολιτείες τίς λέμε άπλώς «Ηνωμένες Πολιτείες» ή «Ηνωμένες Πολιτείες τής Βόρειας Αμερικής».

Ἡ ἀκμή τῶν ἐκδόσεων κάθε λογιῆς κειμένων καί μάλιστα λογοτεχνικῶν ἔργων κατά τό 16ο αἰώνα, συμπεριλαμβάνει καί ἐκδόσεις τῶν ρομάνθες. Ἡ πρώτη ἐκδοση εἶναι τό *Γενικό Ἀσματολόγιο* (Cancionero General), συλλογή πού ἔκανε καί δημοσίεψε ὁ Hernando del Castillo τό 1511. Ἡ 5η ἐκδοση τῆς συλλογῆς αὐτῆς εἶναι ἀπό τό 1527. Καί γύρω στό 1548 ἔχουμε τήν περίφημη συλλογή τοῦ Martin Nuncio, πού ἔγινε στήν Ἀμβέρσα καί λέγεται *Ἀσματολόγιο χωρίς ἡμερομηνία τῆς Ἀμβέρσας* (Cancionero sin fecha de Amberes). Ἡ 2η ἐκδοση αὐτῆς τῆς συλλογῆς εἶναι ἀπό τό 1550. Ὑστερα ἀπό τό χρόνο ἐκεῖνο, πολυάριθμες ἐκδόσεις ἔγιναν μέ τίτλους ὅπως *Silva de romances* (Δάσος ἀπό ρομάνθες), *Flor de romances* (Ἄνθος ἀπό...), καί παρόμοιους. Οἱ λογοτέχνες, ὅπως Lope de Vega, Cervantes καί ἄλλοι χρησιμοποιοῦν τούς ρομάνθες στά ἔργα τους. Ξένοι μελετητές καί λογοτέχνες τούς ἐκτιμοῦν: Blackwell, Percy, Walter Scott, Lord Byron, Herder, Goethe, J. Grimm, Shelley, Creuze de Lesser, Victor Hugo, κ. ἄ.

Σημαντικό εἶναι στό 19ο αἰώνα τό ἔργο τοῦ Durand, πού δημοσίεψε τό 1835 τό *Romanceo General* (Γενική συλλογή ἀπό ρομάνθες). Ἐπίσης ἐκτενῆς συλλογή ἦταν τό *Ἀνοιξη καί ἄνθος ἀπό ρομάνθες* πού ἐξέδωσαν οἱ Γερμανοί Wolff καί Hofmann κατά τό 1846-47. Ὁ Wolff καί ὁ Durand ὑποστήριξαν τή γνώμη ὅτι δέν ὑπῆρξε ἀληθινή πρωτότυπη ἰσπανική ἐπική ποίηση καί ὅτι οἱ ρομάνθες ἦταν προγενέστεροι ἀπό τά ἐκτενῆ ἐπικά ποιήματα (τά ὅποια εἶχαν ξένη προέλευση).

Πολύ διαφορετική εἶναι ἡ κατάσταση τῆς δημοτικῆς ποιήσεως στήν Ἑλλάδα. Ἡ πρώτη ἐκδοση μιᾶς συλλογῆς δημοτικῶν τραγουδιῶν (πρίν ὑπῆρξαν χειρόγραφες) ἦταν ἡ τοῦ Fauriel, πού δημοσιεύτηκε στό Παρίσι, τό 1824-25. Οἱ αἰῶνες τῆς σκλαβιάς ἐμπόδισαν νά ἔχουν τά δημοτικά τραγούδια τίς ἐκδόσεις καί τίς μελέτες πού ἀναμφίβολα ἄξιζαν, πρίν ἀπό τόν 19ο αἰώνα^{19α}.

Σχετικά μέ τήν ἔκταση τῶν ρομάνθες, ὑπάρχει μεγάλη ποικιλία. Ἔχουμε ποιήματα μέ 15, 20 ἢ 25 στίχους, ὅπως ὁ ρομάνθε τῆς Χιμένας, συζύγου τοῦ Θίντ, ἀπό τή συλλογή τοῦ Escobar, μέ 28 στίχους (ὅπως τό τραγούδι γιά τό *θάνατο τοῦ Διγενῆ*, συλλογή τοῦ Πολίτη, 3η ἔκδ. 786) ἢ πολύ μακρῶ, ὅπως ὁ ρομάνθε γιά τό γάμο τῆς κυρίας Λάμπρας μέ τόν κύριο Rodrigo de Lara, πού προέρχεται ἀπό τήν ἐποποιία *Οἱ ἑφτά Infantes de Lara*, καί ἔχει 145 δεκαεξασύλλαβους στίχους (θυμόμαστε τό *Τρασοῦδιν τοῦ Διενῆ*, Πολίτη, σελ. 251).

VI. Τό ἄσμα τοῦ Mio Cid

Τό *Ποίημα τοῦ Θίντ* ἢ *Ἄσμα τοῦ Mio Cid*²⁰ εἶναι τό πιό παλιό ἔργο τῆς καστελιάνικης λογοτεχνίας. Διατηρεῖται σ' ἓνα κώδικα πού λέγεται «κώδικας τοῦ Βιβάρο».

19α. Διαθέτουμε τήν ἐπαγέκδοση τῆς συλλογῆς τοῦ Fauriel, πού δημοσιεύτηκε στήν Ἀθήνα τό 1956, χωρίς τίς γαλλικές μεταφράσεις καί μέ τό «Discours Préliminaire» μεταφρασμένο στά ἑλληνικά.

20. «Mio Cid» θέλει νά πεί «Ὁ Θίντ μου», δηλαδή «ὁ κύριός μου». Ἀκόμα καί οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς δίνουν τό ὄνομα αὐτό, ὅπως στό *Ποίημα τῆς κατάκτησης τῆς Ἀλμερίας*: ipse Rodericus, mio Cid saepe vocatur. Ὁ Θίντ γεννήθηκε κατά τό 1043 καί πέθανε στίς 10 Ἰουλίου τοῦ 1099, στή Βαλένθια.

γιατί φυλάχτηκε μέχρι τό 16ο αιώνα στό Δημαρχείο του Βιδάο, τής γενέτειρας του Θίντ. Πρώτη φορά δημοσιεύτηκε από τόν Tomas Antonio Sanchez τό 1779. Τό χειρόγραφο πού σώθηκε δέν είναι τό πρωτότυπο, αλλά ένα αντίγραφο πιστό. Έκεινα τά λίγα χωρία πού καταστράφηκαν τά γνωρίζουμε χάρι στο *Χρονικό τών είκοσι βασιλιάδων*, πού άντέγραψε σέ πεζό λόγο όλο τό ποίημα. Μετά τήν αποκατάσταση πού έκανε ό μεγάλος φιλόλογος Ramon Menendez Pidal, τό έπος έχει τώρα 3.730 στίχους. Τό αντίγραφο είναι από τό 1307, αλλά ή πρώτη γραφή τής έποποιίας είναι από 1140-1150, ήμερομηνία πού καθορίστηκε από τόν Menendez Pidal, στα *Παραρτήματα* τής 2ης έκδοσής του του έπους²¹.

Τό κλασσικό έργο πού δάξει τά θεμέλια τής σύγχρονης μελέτης του *Ποιήματος του Θίντ*, είναι τό διδύλο *Cantar de Mio Cid* του Menendez Pidal, πού εκδόθηκε στη Μαδρίτη τό 1908. Έ κλασσική έκδοση του κειμένου άνήκει επίσης σ' αυτό τό σοφό, και κυκλοφόρησε σάν τόμος τής συλλογής «Καστελιάνικοι κλασσικοί». Όλες οι καλές εκδόσεις βασίζονται σέ κείνη^{21α}.

Τό έπος διηγείται τά κατορθώματα του Θίντ στη γή τών Άράδων, όταν εξορίστηκε από τό βασιλιά Alfonso VI τής Καστίγιας.

Ό Θίντ θεωρείται ένας από τούς μεγαλύτερους Ίσπανούς ήρωες σέ όλη τήν ιστορία τής Μητέρας μας Πατρίδας. Ό βίος του και τά κατορθώματά του αποτελούν θέμα πολυάριθμων λογοτεχνικών έργων. Έδώ μόνο θά κάνουμε σύντομη μνεία τών κειμένων πού, χρονολογικά, είναι κοντά στο λαϊκό έπικό *Άσμα του Mio Cid*:

1. *Carmen Roderici Campidoctoris* (ή Campidocti) ή *Gesta Roderici Campidoctoris*²². Πρόκειται για έμμετρο λατινικό κείμενο, άνώνυμο, πού ίσως προέρχεται από τό 12ο αιώνα. Δέν έχει εκδοθεί και βρίσκεται στην Άκαδημία τής Ιστορίας, στη Μαδρίτη. Ό συγγραφέας του πρέπει νά ήταν ένας λόγιος κληρικός, ό όποιος, όπως και ό λαϊκός ποιητής του *Ποιήματος του Θίντ*, είχε συνείδηση του μεγαλείου τών κατορθωμάτων του ήρωα. Διηγείται τό βίο του Cid ως τή μεταφορά τών όστων του ως τό μοναστήρι του San Pedro τής Καρδένια. Δέν τυπώθηκε ως τώρα.

2. Έ *Historia Roderici ή Λατινικό Χρονικό του Θίντ*. Είναι από τά λιγότερο μελετημένα κείμενα πού αναφέρονται στο Θίντ. Αυτό του λατινικού έργου σέ πεζό λόγο έπωφελήθηκε ό Menendez Pidal, όπως και άλλων πηγών - λατινικών, άραβικών και ισπανικών, για νά γράψει τή βιογραφία του ήρωα.

3. Τό *Άσμα του Rodrigo και του βασιλιά Fernando* πού λέγεται επίσης *Las Mocedades de Rodrigo* (δηλ. τά νεανικά χρόνια του Θίντ) και *Cronica Rimada del Cid*. Για τό ποίημα αυτό, γίνεται λόγος στον αριθμό 9 του τμήματος IV.

21. Έ πρώτη έκδοση είναι από τό 1908. Έ όριστική έκδοση, μέ *Παραρτήματα*, δημοσιεύτηκε από τόν οίκο Espasa Calpe στη Μαδρίτη, τό 1944-45-46.

21α. Π.χ. ή έκδοση του καθ. Juan Loveluc, μέ τό κείμενο του Μ. Ρ., και μέ μετάφραση στα σύγχρονα καστελιάνικα, πρόλογο και σημειώσεις, Έκδ. Zig-Zag, Σαντιάγκο Χιλής, 1954· ή έκδοση του Pedro H. Ureña, μέ μελέτη και σημειώσεις δικές του και μέ μετάφραση του ποιητή Pedro Salinas, πάντοτε μέ τό βασικό κείμενο του Μ. Ρ., 8η έκδ. Έκδ. Losada, Buenos Aires, 1973.

22. Αυτό τό λατινικό ποίημα, όπως και το ισπανικό λαϊκό πρωτότυπο έπος αποτελούν άξιόλογη μαρτυρία περί τής ιστορικότητας του Θίντ, πού συζητήθηκε παλιότερα από ξένους και δικούς μας.

4. Ἡ *Primera Crónica General de España* (Γενικό Χρονικό τῆς Ἰσπανίας ἢ Πρῶτο Γενικό Χρονικό). Πρόκειται γιὰ χρονικό σέ πεζό λόγο, στά καστελιάνικα, πού γράφτηκε τό 1289, μέ πρωτοβουλία τοῦ Alfonso X τοῦ Σοφοῦ. Τυπώθηκε κατά τόν 16ο αἰώνα. Αὐτό τό Χρονικό ἐπωφελήθηκε τῆς ἐποποιίας, ἀλλά ὄχι τοῦ πρωτοτύπου. Γι' αὐτό παρουσιάζει κάποιες διαφορές μέ τό περιεχόμενο ἐκείνης.

5. Ἡ *Segunda Crónica General de España* (Δεύτερο Γενικό Χρονικό τῆς Ἰσπανίας). Συντάχτηκε τό 1344. Ἐπωφελείται, ἐπίσης, τοῦ ὕλικου τῆς ἐποποιίας, ἀλλά μέ βάση μιὰ μεταγενέστερη διασκευή. Ἀπό αὐτό προκύπτουν μεγαλύτερες διαφορές.

6. Ἡ *Crónica de los veinte reyes* (Χρονικό τῶν εἴκοσι βασιλιάδων). Γράφτηκε κατά τόν 15ο αἰώνα καί ἐκδόθηκε κατά τόν 16ο. Ἀντιγράφει, σέ πεζό λόγο, τό *Ποίημα τοῦ Θίντ*, ἀπό τό στίχο 1.094.

7. Ἡ *Crónica particular del Cid* (Ἰδιαιτέρο Χρονικό τοῦ Θίντ). Εἶναι ἀπό τόν 14ο αἰώνα καί τυπώθηκε κατά τόν 16ο. Ἐχει εἰπωθεῖ ὅτι γράφτηκε ἀπό ἕναν Ἀραβᾶ.

8. Ἡ *μεγάλη συλλογή παλιῶν ρομάνθες πού ἀναφέρονται στό Θίντ* (Romanceo del Cid). Εἶναι ἀποσπάσματα τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ*.

9. Ἀραβικά κείμενα τῆς ἐποχῆς ἢ λίγο μεταγενέστερα: προπαντός τά ἔργα τῶν Ben Alcamā καί Ben Bassam. Ὅπως εἶναι φυσικό, οἱ ἀραβικές πηγές παρουσιάζουν τόν ἥρωα σάν κακό ἄνθρωπο καί σκληρό τύρρανο. Ἀλλά ἔχουν σημασία, διηγοῦνται γεγονότα ἢ πρόσωπα σύγχρονα τοῦ Θίντ. Εἶναι δηλαδή μαρτυρία γιὰ τήν ἱστορικότητα τοῦ ἥρωα καί γιὰ τό ἱστορικό καί ρεαλιστικό χαρακτήρα τῆς ἐποποιίας αὐτοῦ²³.

Πρέπει νά τονίσουμε τό γεγονός ὅτι 30 χρόνια πρὶν ἀπό τή δημοσίευση τοῦ βιβλίου τοῦ Mila y Fontanals, ὁ Βενεζουελανός χιλιανός σοφός Andres Bello (Καράκας 1881 - Σάντιάγο 1865) ὑποστήριξε τήν ἄποψη ὅτι τό παλιό «δημοτικό» καστελιάνικο τραγούδι, ὁ «ρομάνθε», προερχόταν ἀπό τίς παλιές ἐποποιίες. Ὁ Bello ἔζησε στό Καράκας ὡς τό 1810. Μετά ἔζησε στό Λονδίνο ὡς τό 1829. Καί ὕστερα στή Χιλή ὡς τό θάνατό του, τό 1865. Στή δεύτερη πατρίδα του ἔγραψε τά περισσότερα ἀπό τά

23. Οἱ «ἀντι-θιντιστές», καί εἰδικότερα, ὁ Ὁλλανδός φιλόλογος Dozy ἐπωφελήθηκαν πολύ τοῦ ὕλικου τῶν ἀραβικῶν κειμένων γιὰ νά παρουσιάσουν τόν ἥρωα μέ τά δυσμενέστερα χρώματα. Σήμερα τό κριτήριο αὐτό εἶναι ἐντελῶς ξεπερασμένο. Γιὰ τό ρεαλιστικό χαρακτήρα τοῦ πρώτου λαϊκοῦ ἔπους τοῦ Θίντ, ἔχει δίκιο τό *Kindlers Literatur Lexicon*, πού ἀναφέρει ὁ καθ. Ἀλεξίου («Εἰσαγωγή, σ. ρλ' - ρλα'): «Ἡ πρώτη σύνταξη τοῦ 'Cid' εἶναι ρεαλιστική. Οἱ νεώτερες ἔχουν τό στοιχεῖο τῆς ὑπερβολῆς καί τοῦ παραμυθιοῦ»: τόμ. I, λ. *Cantar De Mio Cid*, σ. 2093. Σχετικά μέ τόν Ἀκρίτη, ἔχουμε ἕνα παρόμοιο φαινόμενο. «Τό παλιό ἠρωικό βυζαντινό ἄσμα, ὅπως δείχνει ὁ 'Ἀρμούρης', ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ρεαλιστικό», λέει ὁ καθ. Ἀλεξίου («Εἰσαγωγή», σ. ρλ'). Καί στά ἴδια τραγούδια πού προέρχονται ἀπό τό ἔπος, διαπιστώνεται μιὰ παρόμοια διαδικασία: «Ἄλλη σημαντική ἀλλαγὴ εἶναι ὅτι τά τραγούδια, στή νεοελληνική φάση τους, ἔχασαν τόν παλιό αὐστηρό, ἀκριβολόγο καί ρεαλιστικό χαρακτήρα τους, καί ἐκφυλίστηκαν πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ φανταστικοῦ καί ὑπερβολικοῦ, συχνά τοῦ τερατώδους καί ἀκαλαίσθητου (*loc cit.*). Τό ἴδιο συμβαίνει μέ τούς ρομάνθες τοῦ Θίντ. Ἐχουμε μυθιστορηματικούς καί φανταστικούς ρομάνθες, πλάι σέ ἄλλους, παλιότερους, λιτότερους, ρεαλιστικότερους, πού εἶναι πικρό κοντά στό πρωτότυπο τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ*.

θεμελιώδη έργα του, για τὰ ὁποῖα θεωρεῖται «ὁ πατέρας τῆς ἰσπανοαμερικανικῆς κουλτούρας». Ἦταν μεγάλος ποιητής, γραμματικός, φιλόλογος καὶ νομομαθής. Στὸ Λονδίνο ἄρχισε τίς μελέτες του γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἰσπανικὴ ποίηση καὶ σχεδίασε μιὰ δεύτερη ἔκδοση τοῦ *Ποιήματος τοῦ Θίντ* (τὴν πρώτη τὴν εἶχε κάνει ὁ Tomas A. Sanchez, τὸ 1779, στὴ Μαδρίτη, μέσα στὴ συλλογὴ: *Colección de poesías castellanas anteriores al siglo XV*). Ἀλλὰ οἱ ἐνδιαφέρουσες μελέτες τοῦ Bello καὶ τὸ κείμενο γιὰ τὴν καινούργια ἔκδοση τῆς ἐποποιίας, ἔμειναν ἀνέκδοτες. Μόνο τρεῖς - τέσσερις ἐξέδωσε στὸ Λονδίνο. Τὸ 1823, στὸ περιοδικό *Biblioteca Americana* (πού ἴδρυσε κι αὐτὸς ὁ ἴδιος), στὸν τόμο II, δημοσίευσε τὴ μελέτη «Noticia sobre la obra de Sismondi sobre la literatura del mediodia de Europa», πού ἦταν μιὰ διεξοδικὴ κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ S. de Sismondi: *De la littérature du midi de l'Europe*, Paris, 1819. Στὴ μελέτη του, ὁ Bello ὑποστηρίζει τὴ γνώμη ὅτι οἱ παλιοὶ ρομάνθες προέρχονται ἀπὸ τίς παλιές ἐποποιίες καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο: «ἂν δὲν κάνουμε λάθος, πρέπει νὰ τοὺς δοῦμε σάν ἀποσπάσματα τῶν παλιῶν ἐπῶν».

Αὕτὴ ἡ μελέτη ἀνατυπώθηκε στὴ Χιλὴ, στὸν τ. VI τῶν *Ἀπάντων*, Santiago, 1883, σελ. 239-256, μαζί μέ ἄλλες μελέτες γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἥρωικὴ ἰσπανικὴ ποίηση, καὶ ἐπανεκδόθηκε στὸν αἰῶνα μας στὴ Χιλὴ καὶ πρόσφατα στὸ Καράκας, *Ἄπαντα*, τ. VII, 1987, σελ. 449-469, μαζί μέ τίς ἄλλες μελέτες καὶ μέ τὸ *Ποίημα τοῦ Θίντ*, μέ τὴ δική του ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Σήμερα, ἀναγνωρίζεται καὶ στὴν ἴδια τὴ Μητέρα Ἰσπανία τὸ γεγονός ὅτι ὁ Bello ἦταν ἀληθινὸς πρόδρομος τῶν μεγάλων μελετητῶν τῆς καστελιάνικης ἥρωικῆς ποιήσεως, τοῦ Mila y Fontanals, τοῦ Menedez y Pelayo καὶ τοῦ Menedez Pidal σὲ ὀρισμένες σημαντικὲς ἀπόψεις του.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΔΙΓΕΝΗΣ ΑΚΡΙΤΗΣ ΚΑΙ Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ Μία πρώτη προσέγγιση

«...Χωρίς άμφιβολία οφείλομε νά επαναφέρωμε τόν «'Ακρίτη» τοῦ 'Εσκοριάλ στά χρονολογικά πλαίσια τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἀπό τόν ὁποῖο ἔχει ἐξωσθῆ, καί νά δεχθοῦμε ὅτι τό κείμενο αὐτό στήν ἀρχική μορφή του συνετάγη σέ μία ἐποχή ἀρκετά παλαιά, κατά τήν ὁποία ἦταν ἀκόμη δυνατή ἡ ἐκ μέρους τοῦ συντάκτη ἀντληση πληροφοριῶν ἀπό τήν προφορική παράδοση καί ἀπό τά βυζαντινά χρονολογικά κείμενα. Τά κείμενα αὐτά, ὅπως φαίνεται, δέν συμπίπτουν πρός τούς γνωστούς βυζαντινοὺς χρονολογικούς πού ἔφθασαν ὡς τίς μέρες μας»¹. Ἡ ἀξιωματική αὐτή ῥήση τοῦ 'Αλεξίου, τήν ὁποία, μέ κάποια μικρή παραλλαγή, ἐπανέλαβε λίγο ἀργότερα στήν εἰσαγωγή τοῦ «'Ακρίτη»², θέτει γιά ἄλλη μία φορά στό προσκήνιο τή μελέτη τοῦ ἱστορικοῦ ὑποβάθρου τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ 'Ακρίτη (ἐφεξῆς Δ.Α). Εἶναι πάντως χαρακτηριστικό ὅτι ἡ προοπτική τοῦ 'Αλεξίου δέν ἐστιάζεται, σέ ἀντίθεση μέ τόν Γρέγοιρ³, στήν ὑποχρεωτική ἀνεύρεση τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τοῦ Δ.Α ὅσο στόν συγκεκριμένο χώρο ὅπου ἐπιβάλλεται νά γίνῃ ἡ αἰτούμενη διερεύνηση.

Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ Γρέγοιρ ἐθεσε πρώτος τίς βάσεις τῆς ἐξέτασης τοῦ προβλήματος μέ τόν συνήθη ἐνθουσιασμό του, ὁ ὁποῖος εὐκολα ἐλέγχθηκε τά τελευταία ἰδίως χρόνια. Ἔτσι, ἄν ὁ Μουσελάμ τοῦ Ε ταυτίστηκε ὀρθά μέ τόν κατά πολὺ γνωστότερο Μασαλάμ⁴, τό ἐπεισόδιο τῶν Μυλοκοπειῶν δέν ἔχει καμία σχέση μέ τή μάχη τοῦ Λαλακάοντος⁵ οὔτε ὁ Γενέσιος ἀποτελεῖ τήν πηγὴ τῶν γεγονότων τοῦ 9^{ου} αἰώνα

---

1. Στυλ. 'Αλεξίου, 'Ο Διγενῆς 'Ακρίτης τοῦ 'Εσκοριάλ, *Πρακτικά τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν* 58 (1983) 73.

2. *Βασίλειος Διγενῆς 'Ακρίτης*, Ἀθήνα 1985 ('Ερμῆς/Φιλολογική Βιβλιοθήκη-5), 95'.

3. H. Grégoire, Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d'Ancyre, *Byzantion* 5 (1929-30) 327-340 καί τοῦ ἴδιου, Le tombeau et la date de Digénis Akritas, *Byzantion* 6 (1931) 481-508. Εἴκοσι μελέτες τοῦ Grégoire ἀφιερωμένες στόν Δ.Α καί τά προβλήματά του ἔχουν συγκεντρωθεῖ στόν τόμο *Autour de l'épopée byzantine*, Var. Reprints, Λονδίνο 1975.

4. H. Grégoire, Notes on the Byzantine Epic..., *Byzantion* 15 (1940-41) 99· τήν ταύτιση εἶχε προτείνει καί ὁ Π. Καρολίδης, Σημειώσεις κριτικάί, ἱστορικάί καί τοπογραφικάί εἰς τό μεσαιωνικόν ἑλληνικόν ἔπος 'Ακρίταν, *Ἐπετηρίς Πανεπιστημίου* ('Αθηνῶν), 1905-1906, 193.

5. Πρόταση τοῦ Grégoire, (Michel III et Basile..., *δ.π.*, 338-339) τήν ὁποίαν ἐλέγχει ὁ Ν. Οἰκονομίδης, L'«ἐποπέε» de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles, *Travaux et Mémoires* 7 (1979) 391 καί σημ. 56 (392)· πρβλ. 'Αλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς 'Ακρίτης*, 95'-95'.

πού παραθέτει ο Δ.Α⁶. Ἐπιπλέον, οἱ σχέσεις τοῦ Δ.Α μέ τούς Παυλικιανούς δέν ἔχουν τόν κυρίαρχο χαρακτήρα πού διείδε ὁ Grégoire⁷, ἔστω καί ἂν ὁ Καρόης τοῦ G (ἢ ὁ Καροήλης τοῦ E) εἶναι ὁ ἡγήτορας τῶν Παυλικιανῶν Καρθέας⁸. Παραμένει ὁμως ἀναμφισβήτητο ὅτι τό ἱστορικό υπόβαθρο τοῦ Δ.Α εἶναι συνηθέστατα πολύ κοντά στά γεγονότα, μολονότι οἱ πηγές του παραμένουν δυσδιάκριτες καθῶς ὑπάρχει ἀναντιστοιχία ἀνάμεσα στήν ἔρευνα καί τό πραγματολογικό ὕλικό⁹.

Εἶναι ἀπόλυτα εὐλόγο νά στραφοῦμε πρὸς τά ἱστορικά ἔργα γιά νά προσεγγίσουμε τόν ἱστορικό πυρήνα τοῦ Δ.Α. Στό σημεῖο αὐτό μποροῦν νά τεθοῦν δύο ἐρωτήματα:

α) Ποιά εἶναι τά ἔργα αὐτά καί σέ ποιό κοινό ἀπευθύνονταν; καί

β) Ὑπάρχει ἀντιστοιχία πηγῆς καί Δ.Α;

Γιά τό δεῦτερο ἐρώτημα ἔχει ἐκφραστεῖ ἤδη ἡ ἄποψη ὅτι τά ἱστορικά στοιχεῖα πού ἀνευρίσκονται στόν Δ.Α δέν προέρχονται ὑποχρεωτικά ἀπό χρονογραφίες ἢ καί ἄλλα παραπλήσια ἔργα ἀλλά καί ἀπό τή λαϊκή ἱστορική μνήμη ἢ ὅποια εἶχε ἤδη ἀναχωνεῦσει τά συμβάντα στίς ἄκρες τοῦ Βυζαντίου¹⁰. Ἐπομένως ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἀφήγηση ἑνός γεγονότος ἀπό τόν Δ.Α καί τά ἱστορικά ἔργα ἐρμηνεύεται μέ σχετική εὐκολία. Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι οἱ χρονογράφοι, ἀλλά καί οἱ ἱστορικοί, χρησιμοποιοῦσαν λαϊκές ἀφηγήσεις γιά νά συμπληρώσουν τήν ἱστορική τους ὕλη¹¹. Ὁ Δ.Α ἀντανακλᾷ, κατ' ἀκολουθίαν, πολύ περισσότερο τό μυθικό στοιχεῖο

6. Πρόκειται γιά ὑπόθεση ἐργασίας τοῦ Grégoire (Michel III et Basile, 330-331), τήν ὁποία δέν υἱοθετεῖ, πολύ ὀρθά, ὁ Ἄλεξιου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκριτῆς*, ρζ'.

7. Βλ. σχετικά P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques, Travaux et Mémoires* 5 (1973) 110-113, ὅπου κριτική ἀνασκευή τῶν ἀπόψεων Grégoire.

8. Στυλ. Ἄλεξιου, *Ἀκριτικά*, Ἡράκλειο Κρήτης (1979), 25 κέξ. Πρὸβλ. τοῦ ἴδιου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκριτῆς*, νζ'.

9. Ἐνδιαφέρουσα στό σημεῖο αὐτό εἶναι ἡ ἔρευνα τοῦ I.Κ. Προμπονᾶ, *Ἀκριτικά Α'*, Ἀθήνα 1985, ἢ ὅποια κυκλοφόρησε λίγο μετά τήν ἔκδοση τοῦ Ἄλεξιου. Σημειῶνω, ἐδῶ δύο πρόσφατες βιβλιογραφικές συμβολές γιά τόν Δ.Α: R. Beaton, *Ακριτῆς καί οἱ κριτικοί: φιλολογικά καί ἐκδοτικά προβλήματα*, στόν τόμο πού ἐπιμελήθηκε ὁ Hans Eideneier, *Neograeca Medii Aevi*, Romiosini (Κολωνία 1987), 75-83 (κριτική, κατά κύριο λόγο, τῆς ἔκδοσης Ἄλεξιου) καί Catia Galatariotou, *Structural Oppositions in the Grottaferrata Digenes Akritas*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987) 29-68 (ὅπου καί βιβλιογραφία γιά τόν Δ.Α [σελ. 29 καί σημ. 1] ἀλλά καί ἐμμονή στήν παραδοσιακή ἄποψη γιά προτεραιότητα τοῦ G χωρίς ὁμως καμία αἰτιολόγηση [σελ. 30 καί σημ. 4]). Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιά τήν ἔρευνα εἶναι καί τό ἀκόλουθο ἄρθρο τοῦ Στ. Ἄλεξιου πού μόλις κυκλοφόρησε: *Για τήν ἔκδοση τοῦ Ακριτῆ καί τοῦ Αρμούρη, Μαντατοφόρος* 25-26 (1987) 57-62, στό ὁποῖο ἀναλύονται οἱ ἐκδοτικές «ἀρχές» τοῦ Δ.Α ἐνώ σχολιάζονται ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν ὅπως τοῦ Beaton, τοῦ Trapp κ. ἄ. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι ὁ A. R. Dyck συνεχίζει προγενέστερες μελέτες τοῦ ἀφιερωμένες στόν G· βλ. *On Digenes Akrites*, *Grottaferrata Version*, Book 6, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 28 (1987) 349-369.

10. Βλ. G. Huxley, *Antecedents and Context of Digenes Akrites*, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 15 (1974) 321· πρὸβλ. I. Anagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique et du roman de Digenes Akritas*, Ἀδημοσίευτη διδ. διατριβή/Université de Paris I, Παρίσι 1983, 243-244.

11. Βλ. ὅσα ἐνδεικτικά ἀναφέρει ὁ A. Každan γιά τή χρονογραφία τοῦ 10^{ου} αἰῶνα στό ἄρθρο τοῦ Khronika Simeona Logofeta, *Vizantijskij Vremennik* 15 (1959) 125-143. Πρὸβλ. J. N. Ljubarskij, *Theophanes Continuatus und Genesisios*, *Byzantinoslavica* 48 (1987) 12-27.

ἀπ' ὅ,τι τό ιστορικό στά ἐπιμέρους γεγονότα.

Ἐάν ἡ προηγούμενη ἄποψη λύνει, ὡς ἕνα σημεῖο, τό πρόβλημα τῶν ἀντιστοιχιῶν, κάνοντας, ἔστω, ὀρισμένες μερικεῦσεις, ἡ ἔλλειπτική σχέση τοῦ Δ.Α μέ τή βυζαντινὴ ιστοριογραφία παραμένει ἐρευνητικό αἰτούμενο. Ἐνα, πάντως, θά πρέπει νά θεωρεῖται σήμερα ἀσφαλές: τό ὕφος τῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας, πού ἐνδιαφέρει εἰδικότερα τήν προσέγγισή μας, εἶναι μέσο καί ὄχι σπάνια ὑψηλό. Γραμμένη, σέ ἀντίθεση μέ τίς διαπιστώσεις τοῦ Krumbacher, ἀπό ἄτομα μέ εὐρεία μόρφωση καί ὕστερα ἀπό ἐνδελεχὴ ἔλεγχο τῶν πηγῶν ἡ χρονογραφία δίνει ὄχι μόνο τίς πληροφορίες πού ἀπαιτοῦνται ἀλλά συχνά συμμετέχει στά πράγματα τῆς ἐποχῆς ἐνισχύοντας μέ διακριτικότητα τίς πολιτικές συσσωματώσεις¹². Ἐπιπλέον, ὅπως καί ἡ «κλασική» ιστοριογραφία, ἔχει ἀλλάξει διάθροση· τό ἐγκώμιο συγκεκριμένων προσώπων ἢ ἀκόμη καί οἰκογενειῶν εἶναι ἄξονας τῆς ιστορικῆς ἀφήγησης, ὅπως ὁ Βασίλειος Α' ἀπό τή «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη» καί τόν Γενέσιο¹³, οἱ Φωκάδες ἀπό τή δεύτερη σύνταξη τοῦ Συμεῶν Λογοθέτη¹⁴ ἢ ὁ Ἀλέξιος Α' ὁ Κομνηνός ἀπό τή κόρη του Ἄννα¹⁵. Εἶναι φανερό ὅτι τά ἔργα αὐτά ἀπευθύνονταν στό μέσο μορφωμένο κοινό τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τό ὁποῖο ἦταν σέ θέση νά τά ἐκτιμήσει¹⁶. Παραμένει, ὁμως, πάντοτε τό ἐρώτημα, ποιά κείμενα δρῖσκονται στόν πυρήνα τοῦ Δ.Α, τά ὁποῖα, σὺν τοῖς ἄλλοις, δέν ταυτίζονται μέ τούς βυζαντινοὺς χρονογράφους πού γνωρίζουμε σήμερα. Ἐφόσον ἡ ἀρχική πρώτη σύνταξη τοῦ Δ.Α τοποθετεῖται στόν 12^ο αἰώνα¹⁷, θά πρέπει νά διερευνηθεῖ ὁ ιστορικός περίγυρος ἀνάμεσα στόν 10^ο καί τόν 12^ο αἰώνα καί ὄχι μόνον τά κείμενα τοῦ 10^{ου} αἰ. ὅπως πρέσβευε ὁ Grégoire¹⁸. Καί ἐδῶ νομίζω ὅτι ἐπιβάλλεται νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ μαρτυρία τοῦ Σκυλίτζη. Ὅπως εἶναι γνωστό ὁ χρονογράφος αὐτός (11/12 αἰ.)¹⁹ ἀξιολογεῖ στόν πρόλογο τοῦ ἔργου του τή βυζαντινὴ ιστοριογραφία κατὰ τούς 9^ο-12^ο αἰ. παραθέτοντας ἕνα σημαντικό σύνολο ἀπό ὀνόματα ιστορικῶν συγγραφέων· πρόκειται γιά τούς ἐξῆς: Θεοφάνης, Γεώργιος Σύγκελλος, Μιχαήλ Ψελλός, Σικελιώτης διδάσκαλος, Θεόδωρος Δαφνοπάτης, Νικήτας Παφλαγών, Ἰωσήφ Γενέσιος καί Μανουήλ οἱ Βυζάντιοι, Νικηφόρος διάκονος ὁ Φρύξ, Ἀσιανός Λέων, Θεόδωρος Σίδης, Θεόδωρος Σεβαστείας, Δημήτριος Κυζι-

12. Βλ. H.Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. I, Μόναχο 1978, 257 κέξ., ὅπου προσεκτικὴ ἀνασκευὴ τῶν παλαιότερων ἀπόψεων.

13. Hunger, *Literatur*, ὁ.π., 339 κέξ., 351 κέξ.

14. A.Markopoulos, Sur les deux versions de la chronographie de Syméon Logothète, *Byzantinische Zeitschrift* 76 (1983) 279-284.

15. Hunger, *Literatur*, 400 κέξ. Εἰδικότερα γιά τό ὕφος τῆς Ἄννας Κομνηνῆς εἶναι σημαντικὲς δύο ἐπιμέρους συμβολές τοῦ H.Hunger: Stilstufen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts: Anna Komnene und Michael Glykas, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 5 (1978) 139-170 καί *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII* (Wiener Byz. Stud. 15), Βιέννη 1981, 19-24.

16. Βλ. τό ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρον ἄρθρο τῆς Evelyne Patlagean, Discours écrit, discours parlé. Niveaux de culture à Byzance aux VIIIe - XIe siècles, *Annales* 34 (1979) 264-278.

17. Βλ. Oikonomidès, L'«ερόπεε» de Digénis..., ὁ.π., 393-397, Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης*, ῥ' καί Beaton, *Ακρίτης και οἱ κριτικοί...*, ὁ.π., 81.

18. Βλ. παραπάνω σημ. 3.

19. Βλ. Hunger, *Literatur*, 389 κέξ.

κου και ο μοναχός Ἰωάννης Λυδός²⁰. Ἀπό τούς 14 αὐτούς συγγραφεῖς πού ἀναφέρθηκαν, ἔχουν φτάσει στίς μέρες μας τά ἔργα μόνον ἕξι (Θεοφάνης, Γεώργιος Σύγγελλος, Μιχαήλ Ψελλός, Νικήτας Παφλαγών, Ἰωσήφ Γενέσιος καί Λέων ὁ διάκονος²¹), ἐνῶ γιά τούς ὑπόλοιπους ὑπάρχουν μόνον ἔμμεσες μνείες μέ ἄνισο, συχνά, βάρως. Ἄν ἐξαιρέσουμε τόν Γεώργιο Σύγγελλο καί τόν Θεοφάνη, οἱ ὅποιοι καλύπτουν τή χρονική περίοδο ἀπό τή Δημιουργία τοῦ κόσμου ἕως τό ἔτος 811, οἱ ὑπόλοιποι διαπραγματεύτηκαν γεγονότα τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου ἢ τῆς Μακεδονικῆς καί εἶναι ἀσφαλῶς λυπηρό ὅτι πρέπει νά θεωροῦμε τά ἔργα τους ὀριστικά χαμένα. Ἀξιίζει, ἴσως, νά σημειώσουμε στό σημεῖο αὐτό ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό τούς συγγραφεῖς πού μνημονεύει ὁ Σκυλίτζης ἀνανέωσαν, ὅπως ἤδη τονίσαμε, τήν ἱστορική συγγραφή συντάσσοντας κατά κύριο λόγο βιογραφίες ἰσχυρῶν ἢ σημεινόντων προσώπων τῆς ἐποχῆς τους^{21α}. ἔτσι, ἐκτός ἀπό τόν Γενέσιο, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε ἡδη λόγος²², ὁ Νικήτας Παφλαγών ἔγραψε τόν πολύ γνωστό «Βίος τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου» στό ὕψος καί τό ὕψος τοῦ ρητορικοῦ ἐγκωμίου, ἐνῶ εἰδική μνεῖα ἐπιβάλλεται νά γίνει γιά τόν Μανουήλ καί τόν Θεόδωρο Σεβαστείας, τά ἔργα τῶν ὁποίων ἔχουν ἀπολεστεῖ. Ὁ πρῶτος, γνωστός, ἐκτός ἀπό τόν Σκυλίτζη, καί ἀπό τήν «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη», ἔγραψε μιᾶ ἀξιόλογη βιογραφία τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννη Κουρκούα: «...οἱ δὲ λαμπρῶς ποθοῦντες καί θέλοντες μαθεῖν τὰς τοῦ Ἰωάννου Κουρκούα ἀριστείας καί συγγραφὰς εὐθρήσουσιν ἐν ὀκτῶ διδλίοις ἐκτεθείσας παρὰ Μανουήλ πρωτοσπαθαρίου καί κριτοῦ»²³. Ὅσο γιά τόν Θεόδωρο Σεβαστείας εἶναι γνωστό ὅτι συνέθεσε ἀνάλογο πόνημα γιά τόν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β'²⁴. Ἡ περίπτωση τοῦ Μανουήλ εἶναι ἀσφαλῶς ἐλκυστική γιά τήν ἔρευνά μας, ἐφόσον ἡρωας τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου ἦταν ὁ Ἰωάννης Κουρκούας, προσωπικότητα ἢ ὁποῖα συγκρίθηκε συχνά μέ τόν ἴδιο τόν Διγενή²⁵.

Συνοψίζοντας ὡς ἐδῶ θά ἔλεγα ὅτι ὁ ἄγνωστος συγγραφέας τοῦ Δ.Α., πέρα ἀπό τήν ἀξιοποίηση τῆς λαϊκῆς ἱστορικής μνήμης, θά πρέπει νά χρησιμοποιήσει καί τμήμα τουλάχιστον τοῦ ὕλικου πού προαναφέραμε. Καί ἡ χρήση δέν θά πρέπει νά περιορίστηκε μόνον ὡς πρὸς τό πηγολογικό ἐπίπεδο ἀλλά θά ἐπεκτάθηκε καί στό

20. Σκυλίτζης 3-4 (Thurn). Πρὸβλ. Α. Markopoulos, Théodore Daphnopatès et la Continuation de Théophane, *Jahrbuch der Öster. Byzantinistik* 35 (1985) 171-173.

21. Ταῦτιση τοῦ Παναγιωτάκη (Λέων ὁ Διάκονος, *Ἐπετ. Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδῶν* 34, 1965, 20-41) μέ τόν Ἀσιανό Λέοντα τοῦ Σκυλίτζη.

21α. Βλ. τήν ὁμορφή ἀνάλυση τῆς Charlotte Roueché, *Byzantine Writers and Readers: Storytelling in the Eleventh Century* στόν τόμο: *The Greek Novel AD1-1985*, Edited by R. Beaton, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη - Σύδνεϋ (1988), 123 κέξ.

22. Βλ. παραπάνω σελ. 167 καί σημ. 13.

23. Συνέχεια Θεοφάνη 427-428 (Bonn).

24. Hunger, *Literatur*, 391 καί σημ. 331.

25. Βλ. σποραδικά τόν πρόλογο τοῦ J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Ὁξφόρδη 1956, ὅπου συνοψίζει καί παλαιότερες ἀπόψεις ἰδιαίτερα τοῦ Grégoire. Γιά τήν οἰκογένεια Κουρκούα βλ. τό ὕλικό πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ Α.Ρ. Každan, *Armjane v sostave gospodstvjuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Ἐρεδάν 1975, 13 κέξ. Πρὸβλ. Fr. Winkelmann, *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (Berl. Byz. Arbeiten 54), Βερολίνο 1987, passim· εἰδικά γιά τόν Ἰωάννη σελ. 74, 164, 175.

συγγραφικό πρότυπο: τό έπος τοῦ Δ.Α εἶναι ἡ ἔμμετρη συνέχεια τῆς ἱστορικής βιογραφίας πού ἄρχισε νά καλλιεργεῖται στά μέσα τοῦ 10^{ου} αἰ. γιά νά κορυφωθεῖ στά μετέπειτα χρόνια²⁶. Καί δέβαια ἡ ὅλη σύνθεση τοῦ Δ.Α ἐπιβάλλεται νά συνδεθεῖ ὄχι μόνο μέ τό χρόνο, μέσα στόν ὁποῖον κινεῖται ὁ συγγραφέας, ἀλλά καί μέ τόν χώρο πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τά ἀνάκτορα καί τούς «δυνατούς» τῆς ἐποχῆς²⁷.

Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο τό ὁποῖο ἰσχυροποιεῖ τήν ἄποψη τοῦ Ἄλεξιου γιά ἀξιοποίηση ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ Δ.Α προγενέστερης ἱστοριογραφικῆς ὕλης προέρχεται ἀπό τόν G. Μολονότι ὁ Ἄλεξιου δέν εἶναι φίλος²⁸ τῆς ἐν λόγω σύνταξης, νομίζω ὅτι τό εὗρημα ἐνισχύει, ὡς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον, τίς διαπιστώσεις πού ἔχουν ἤδη γίνει. Ὅπως εἶναι γνωστό, στόν G, μετά τόν ἀμφισβητούμενο πρόλογο, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τοῦ ἀμηνῶ:

Ἦν ἀμηνῶς τῶν εὐγενῶν πλουσιώτατος σφόδρα,
φρονήσεώς τε μέτοχος καί ἀνδρείας εἰς ἄκρος,
οὐ μέλας ὡς Αἰθίοπες, ἀλλά ξανθός, ὠραῖος,
ἀνθῶν ἄρτι τό γένειον εὐπρεπέστατον, σγοῦρον.
Εἶχεν ὀφρύδιον πεπανόν καθάπερ πεπλεγμένον,
βλέμμα γοργόν, ἐνήδονον, πλήρης ἔρωτος γέμον,
ὡς ῥόδον ἔξανέτειλεν ἐν μέσῳ τοῦ προσώπου,
ὡς κυπαρίσσειν ἔμνοστον τήν ἡλικίαν ἔχων,
εἶπερ ἄν τις ἰδὼν αὐτὸν εἰκόνη ἔοικέναι·
σὺν τούτοις ἀκατάμαχον τήν ἰσχὺν κεκτημένος,
καθ' ἐκάστην ἐσχόλαζεν εἰς θηρίων πολέμους,
τόλμην πειράζων τήν αὐτοῦ καί ἀνδρείαν θαυμάζων,
ὡς θαῦμα πᾶσι προὔκειτο τοῖς αὐτὸν καθορῶσι²⁹.

Ὁ Grégoire σχολιάζοντας τό παραπάνω χωρίο ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ ποιητής σκόπιμα ἀμαυρώνει τούς ἥρωες πού ἀνήκουν σέ ἄλλη ἐπική παράδοση³⁰, ἄποψη πού δείχνει νά ἀσπάζεται καί ὁ Mavrogordato³¹. Εἶναι ὁμως ἐφικτό νά προσεγγίσουμε τό προηγούμενο παράθεμα καί ἀπό μιά ἄλλη ὀπτική, καθὼς ἀνάλογες περιγραφές βρέθουν στά χρονολογικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου. Δημιούργημα τῆς ἑλληνοβυζαντινῆς περιόδου ἡ περιγραφή τῶν ἐξωτερικῶν χαρακτηριστικῶν σημαίνοντος προσώπου ἐντάχθηκε στήν ἀφηγηματική τεχνική τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας ὅπου γνώρισε ἰδιαίτερη ἐπίδοση· εἰδικά στήν ἱστοριογραφία τά σχετικά παραδείγματα εἶναι πολυάριθμα³².

26. Πρβλ. Anagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique*, ὁ.π., 278-280.

27. Oikonomidès, L'«ερόπεε» de Digénis, 397· πρβλ. Ἄλεξιου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ξη' κέξ.

28. Σύμφωνα μέ τόν χαρακτηρισμό πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Ἄλεξιου γιά τόν Beaton: *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, ζε'.

29. G 4, 30-42 (Mavrogordato)· πρβλ. E. Trapp, *Digenes Akrites* (Wiener Byz. Stud. 8), Βιέννη 1971, 80-82.

30. H. Grégoire, *Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτης*, Νέα Ὑόρκη 1942, 154.

31. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, LXXIV.

32. Βλ. σχετικά Α.Φ. Μαρκόπουλου, *Ἡ χρονολογία τοῦ Ψευδοσυμῶν καί οἱ πηγές τῆς*, Ἰωάννινα 1978, 116 κέξ. Πρβλ. Constance Head, *Physical Descriptions of the Emperors in Byzan-*

(Ίουλιανός) «... Ἦν δὲ Ἰουλιανὸς βραχὺς τὸ σῶμα, εὐπῶγων, τετανόθριξ, ὕπνου καὶ τροφῆς καὶ ἀφροδισίας ὅτι μάλιστα ἐγκρατῆς, φιλοδοξότατός τε καὶ τῶ ἄλλῳ τρόπῳ τῶ κατ' εὐσέβειαν πονηρός» (ἀνέκδοτο τμήμα τῆς χρονογραφίας τοῦ Ψευδο-συμεών, Parisinus gr. 1712, f. 91^v).

(Ίουστινιανός) «... Οὗτος τὴν μὲν τοῦ σώματος ἀναδρομὴν βραχὺ μείζων τοῦ μέσου, ἐρυθρός τὴν χροιάν, χαρωπὸν καὶ εὐπερίστροφον βλέπων καὶ τὴν κεφαλὴν πρὸς κόμης κάλλος μικρὸν ἐψιλωμένην ἔχων, ὑπατεύσας ἐν μέσῃ τῇ πόλει καὶ δούς χρήματα ἄφθονα» (Λέων Γραμματικός 125, Bonn).

(Νικηφόρος Α΄) «... Ἦν δὲ οὗτος ἀνὴρ διμοιραῖος, πλατύς, προγαστρω, δασύκομος, πρόχειρος, πρόσωπον ἔχων μέγα καὶ γένειον πολὺ πεπολιωμένον, τῶ δὲ σώματι παχύς, φρόνιμός τε πάνυ καὶ πανοῦργος καὶ δξὺς καὶ φιλάργυρος καθ' ὑπερβολήν. Διὸ καὶ τὸν ὀλεθρον αἰώνιον ἐκληρώσατο» (I. Dujsčev, *La chronique byzantine de Ian 811, Travaux et Mémoires* 1, 1965, 216).

Οἱ μαρτυρίες αὐτές, οἱ ὁποῖες μποροῦν μὲ εὐκολία νά πολλαπλασιαστοῦν, πιστοποιοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴν ἐξάρτηση τοῦ Δ.Α ἀπὸ τὰ χρονογραφικὰ κείμενα, ἐξάρτηση πού ἀβίαστα πλέον χαρακτηρίζεται ὡς τυπολογικὴ, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει κατὰ λέξιν μίμηση.

Ἡ πηγολογικὴ προσέγγιση πού ἐπιχειρήσαμε γιὰ τὸν Δ.Α θά ἦταν ἀτελής, ἂν δὲν γινόταν, ἔστω καὶ ἀκροθιγῶς, σχολιασμός τῆς θέσης τοῦ Grégoire σχετικὰ μὲ τίς συγγένειες, οἱ ὁποῖες διαπιστώθηκαν, μεταξὺ τοῦ Δ.Α καὶ τῶν χρονογραφιῶν τοῦ 10^{ου} αἰώνα. Ἡ ἄποψη τοῦ Grégoire πού θεωροῦσε τὸν Δ.Α καθαρά ἀντιμοναρχικὸ ἔργο μὲ παυλικιανὸ ὑπόβαθρο γραμμένο ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τῶν ἀφηγήσεων γιὰ τὸν Βασίλειο Α΄, δημιούργησε ἔντονο σκεπτικισμό καὶ κρίθηκε εὐφάνταστη ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ιδεολογικὴ χρῆση τοῦ Δ.Α στηρίχτηκε σὲ πολλοὺς νοηματικούς ἀκροβατισμούς ἄλλ' ἦταν ἡ πρώτη ἔρευνα πού ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τοῦ Δ.Α. Μολονότι ὁ Ἄλεξιου δὲν ἀποδέχεται ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα Βασίλειος τοῦ Δ.Α κρύβεται κάποιος αὐτοκράτορας³³, ἐν τούτοις ἡ ταύτιση τοῦ Βασιλείου μὲ τὸν συνώνυμό του ἰδρυτὴ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας δὲν εἶναι εὐκόλο, κατὰ τὴν ἄποψή μου πάντοτε, νά ἀμφισβητηθεῖ. Ἐπιπλέον, τὰ μυθικὰ κατορθώματα τοῦ Βασιλείου (ἵππος, κυνήγι, πάλη κ.ἄ.), ὅπως τὰ ἀφηγεῖται τὸ 5^ο βιβλίο τῆς «Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη», προσεγγίζουν ἀπόλυτα ἀνάλογα ἐπιτεύγματα τοῦ συνώνυμου του ἥρωα τοῦ Δ.Α ἀλλὰ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἄλεξάνδρου, ὅπως τὰ παρουσιάζει ὁ Ψευδο-Καλλισθένης, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἴδια διηγηματικὴ σειρά. Παρεμφερῆς παραλληλισμός εἶναι δυνατὸ νά γίνει ἀνάμεσα στὴν ἀφήγηση γιὰ τὴν Κανδάκη, ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ψευδο-Καλλισθένη, καὶ στίς παρεκβάσεις γιὰ τὴν Δανηλίδα καὶ τὴν Μαξιμῶ πού περιέχουν ἡ «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη» καὶ ὁ Δ.Α³⁴.

tine Historical Writing, *Byzantion* 50 (1980) 226-240 καὶ τίς ὀπωσδήποτε ἀτελεῖς προσθήκες τοῦ B. Baldwin, *Physical Descriptions of Byzantine Emperors*, *Byzantion* 51 (1981) 8-21.

33. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης, ξη'. Πρὸβλ. καὶ Oikonomidès, L'«épopée» de Digénis, 387.

34. Βλ. Anagnostakis, *La géographie des chansons du cycle akritique*, 251 κέξ., 274 κέξ. Πρὸβλ. Beaton, *Ακρίτης και οι κριτικοί*, 80 καὶ Elizabeth M. Jeffreys, *The Image of the Arabs in Byzantine Literature*, *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, Νέα Ὑόρκη 1986, 319.

Οί αντίστοιχίες πού άνιχνεύτηκαν έως έδω είναι, ίσως, έκλεκτικές αλλά οδηγούν σέ κάποιες πρόδηλες συγγένειες ανάμεσα στον Ψευδο-Καλλισθένη, τόν Βίο Βασιλείου του Πορφυρογενήτου και τόν Δ.Α. "Άλλωστε ό Βίος Βασιλείου είναι κορυφαίο ιδεολογικό προϊόν τής ιστοριογραφίας του 10^{ου} αιώνα, πού επιδίωκε νά προσδώσει βασιλική καταγωγή, και μάλιστα διπλή, όπως ό Διγενής, από τούς 'Αρσακίδες αλλά και τόν Μεγάλο Κωνσταντίνο, στον ιδρυτή τής Μακεδονικής δυναστείας³⁵. Είναι επίσης γνωστό ότι ό Πορφυρογέννητος άκολούθησε για τή συγγραφή τής βιογραφίας του παππού του τά πρότυπα του Πλουτάρχου, του Πολυβίου και του Ψευδο-Καλλισθένη αλλά και τά κελεύσματα του Μενάνδρου ως προς τή δομή του ρητορικού έγκωμίου³⁶. Στην ίδια γραμμή κινήθηκε και ό συντάκτης του Δ.Α. "Όσο και αν οι αναλογίες αυτές είναι συχνά δυσδιάκριτες στις διάφορες συντάξεις του Δ.Α, όπως μās έχουν παραδοθεί, είναι άσφαλώς άνιχνεύσιμες, αν αποτελέσουν άντικείμενο ιδιαίτερης διερεύνησης³⁷.

Η άναζήτηση του ιστορικού πυρήνα του Δ.Α δέν έξαντλείται άσφαλώς έδω. Για τήν ώρα περιορίστηκα νά φέρω στο φώς κάποιες διαπιστώσεις, οι όποιες επαναπροσδιορίζουν, ίσως, όρισμένες έπιστημονικές άφετηρίες. "Άλλωστε, όπως τονίζει και ό τιμώμενος «...δέν άρκούν μεμονωμένες γλωσσικές και στιχουργικές παρατηρήσεις για νά οίκοδομούμε θεωρίες σχετικές μέ τό κύρος των παραλλαγών του άκριτικού έπους, αλλά χρειάζεται πολύπλευρη άντιμετώπιση του προβλήματος στο σύνολό του»³⁸.

35. Βλ. τό κλασικό πλέον άρθρο του R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptores post Theophanem, *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 13-30 καθώς και τίς προσθήκες του R. Scott, The Classical Tradition in Byzantine Historiography στον τόμο *Byzantium and the Classical Tradition*, Birmingham 1981, 61-74.

36. Μένανδρος 370-373 (78-87 Russell-Wilson)· πολύ κατατοπιστικός έδω ό Jenkins, The Classical Background, *δ.π.*, 24-25.

37. Πρβλ. τήν προσέγγιση του 'Η. 'Αναγνωστάκη, Η διεκδίκηση της πορφύρας και ο Διγενής Ακρίτας, *Διαβάξω* τχ. 129 (1985) 42-45.

38. Στυλ. 'Αλεξίου, Παρατηρήσεις στον 'Ακρίτη, *'Αριάδνη* 1 (1982) 57.

GIUSEPPE SPADARO

NOTE DI CRITICA TESTUALE AL «DIGENIS AKRITIS»
DELL' ESCORIAL

Facendo seguito ai miei tre precedenti lavori sul *Διγενής Ἀκρίτης*¹ e alla recensione dell'edizione del poema curata da St. Alexiu², intendo qui presentare alcune altre proposte di critica testuale, suggeritemi dalla lettura attenta dell'opera.

Va riconosciuto ad Alexiu di aver fatto progressi da gigante nella costituzione critica del testo del *Digenis Akritis* escorialense. Questo merito gli fa indubbiamente grande onore e non sarà certo sminuito da qualche perplessità e da dubbi che voglio qui prospettargli, come in un colloquio amichevole e sempre nell'interesse della scienza.

Molte delle mie proposte possono essere, o sono, discutibili o anche errate, ma non per questo è consigliabile desistere dal prospettarle.

Nessuno di noi possiede verità rivelate e trattandosi di un campo così irto di difficoltà la soluzione di un determinato problema può venir fuori, talvolta, inaspettatamente, una lezione trädita, ritenuta errata – e per ciò corretta – può benissimo essere difesa con l'ausilio di passi consimili, non noti ad un editore. E il caso, mi sembra, del verso 512 dell'edizione di Alexiu:

Καὶ εἶχαν χαρὰν ἐξαίρετην, χαρὰν πολλὰ μεγάλην,
che ha accolto l'emendamento di Kalonaros (πολλά) ed ha sostituito γὰρ con χαρὰν nel primo emistichio. Nel manoscritto il verso, invero, è così tramandato:

Καὶ εἶχαν γὰρ ἐξαίρετην χαρὰν, ἀλλὰ μεγάλην.

Non è necessario, a mio avviso, intervenire per eliminare la zeppa γὰρ – essa non è estranea al nostro autore³ – né tanto meno per correggere il trädito ἀλλὰ con l'ovvio πολλά. Esempi di tali moduli espressivi non ne mancano. Eccone alcuni:

1. ἀπὸ (ἐ)ντροπῆς του μαινεται μανίαν, ἀλλὰ μεγάλην *Lib.* 3247 E (= 2072 Sc) ed. Lambert
2. Καὶ κατ' αὐτὴν θυμῶνεται θυμόν, ἀλλὰ μέγαν *Lib.* 3916 E (= 2759 Sc)
3. χαρὰν ἐχάρην ποταπὴν, χαρὰν ἀλλὰ μεγάλην *Fl.* 906 ed. Hesselring
4. καὶ κατὰ σοῦ κινᾶ θυμόν καὶ ὄργην, ἀλλὰ ποτάπην *Fl.* 620

---

1. Il primo di essi è in corso di stampa nella *Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν* diretta da F. Bubulidis (Atene 1985-86), il secondo negli *Atti del I Convegno della Associazione di Studi Tardoantichi. Metodologie della ricerca sulla tarda antichità*, Napoli 16-18 ottobre 1987, e il terzo in *Studi di Filologia bizantina, IV, Quaderni del Sicularum Gymnasium XVI*.

2. Uscirà nella rivista *Italoellenica* I Napoli.

3. Vedasi, per es., vv. 42,1166,1672.

5. και πρώτον ἤβουλήθηκε βουλὴν, ἀλλὰ ποτάπην Fl. 892
 6. και εἰς τὴν καρδίᾳ μου ἐσέβασα πόθον, ἀλλὰ ποτάπον Fl. 1485
 7. γίνεται μέγας κοπετὸς και κλόνος, ἀλλὰ πόσος

Dagli esempi su riportati si deduce, senza ombra di dubbio, che non occorre introdurre alcun emendamento, giacché nel greco medievale in lingua demotica era usuale servirsi – anziché usare forme comuni di superlativo – dell'enfatico ἀλλά, seguito solitamente da un aggettivo per dar maggior forza al concetto che si voleva esprimere. Ed è questo un modo di dire della lingua parlata, come provano le espressioni siciliane affini del tipo beddu, ma beddu (= bellissimo, bello, ma proprio bello, veramente bello) – brutto, ma brutto (= bruttissimo, brutto, ma proprio brutto), in cui viene sottolineato con l'inflessione della voce il secondo inciso per dare maggior enfasi a ciò che viene espresso.

Mi sia consentito adesso presentare in ordine progressivo le mie proposte di correzione, nella speranza di poter cogliere nel segno, almeno in alcuni casi, e migliorare così questo interessante e famoso testo, la cui tradizione manoscritta ha lasciato segni tangibili dell'incuria e dell'imperizia di chi vi ha messo le mani:

I Καὶ μέλη ἄν σὲ ποιήσουσιν, βλέπε ἐντροπὴν μὴ ποιήσης v. 4

Nel primo emistichio il manoscritto ha l'espressione μέλη και μέλη. Il Kalonaros⁴ lascia il testo scorretto, mentre Trapp⁵ pone il primo emistichio tra *crucēs*. Alexiu, che giustamente vuole sanare l'ipermetria, espunge la prima parola μέλη⁶ e nelle note rimanda al suo precedente lavoro⁷, dove avanza pure un altro possibile emendamento, e cioè la correzione di ποιήσουσιν in ποιούν, per ristabilire la forma corretta del decapentasilabo. Ma preferisce eliminare il primo termine μέλη ritenendolo superfluo, dal momento che l'espressione ποιῶ μέλη significa semplicemente «μελίζω» (= «faccio a pezzi») e la «ἐπανάληψη ἐπιτείνει μόνο τὴν ἴδια ἔννοια, χωρὶς νὰ προσθέτει τίποτε ἀναγκαῖο».

Quest'ultima affermazione di Alexiu, di per se ovvia, mi pare non sia da accettare in questo caso, giacché è proprio la «ἐπανάληψη» e direi meglio ancora la ἀναδίπλωση che caratterizza l'emistichio in questione. Come non tener conto, poi, dei passi di altri testi medievali in lingua demotica in cui ricorre l'identica espressione? E' chiaro che la ἀναδίπλωση ha una sua funzione, una sua particolare espressività e viene adoperata, non a caso, da questi scrittori che usano una lingua non artificiale, ma molto vicina a quella parlata. Riporto qualche esempio:

4. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν, Κρυπτοφέρρης και Ἐσχοριάλ. Νέα πλήρης ἐκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς, ὑποσημειώσεων και κριτικοῦ ὑπομνήματος, Ἀθῆναι 1941.

5. *Digenes Akritas*. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen (Wiener Byzantinistische Studien herausgegeben von H. Hunger – Band VIII), Wien 1971.

6. Secondo G. Morgan, invece, bisogna espungere il secondo membro della ripetizione, in quanto egli lo considera uno *tsàkisma*, ed editare l'emistichio in questo modo: Μέλη και ἄν σὲ ποιήσουσιν: «Cretan poetry: sources and inspiration», in *Κρητικά Χρονικά* 14, 1960, p. 63.

7. Ἀκριτικά. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐγκυρότητας τοῦ κειμένου Ε. Χρονολόγησι, ἀποκατάστασι χωρίων, ἐρμηνευτικά, Ἡράκλειο Κρήτης 1979, p. 89.

1. μέλη και μέλη τέμνεσαι και δίχα μαχαιρίου *Glikàs* 146 ed. Tsolakis
2. μέλη και μέλη ἤθελα, ἄγουρε, νὰ σὲ κόψω *Fl.* 1406
3. μέλη και μέλη κόπτε με, χαρᾶς μου νὰ τὸ ἡγοῦμαι *Lib.* 2194 Sc
4. τυράννει, σφάζε, κόπτε με μέλη μικρὰ και μέλη *Lib.* 2219 Sc
5. Τυράννει, κόπτε, σφάζε με [και] μέλη·μὲ κόπτε μέλη *Lib.* 3402 E
6. νὰ μ' ἐδιχοτομήσασιν μέλη μέλη και βρωμα
θηρίων νὰ μ' ἐδώκασιν... *Fl.* 246-247

Da questi ultimi due esempi risulta evidente che non era estranea all'*usus scribendi* dei nostri autori medievali greci la *anadiplosis* senza congiunzione. Ed allora una correzione palmare per il nostro testo si impone:

Μέλη μέλη ἂν σὲ ποιήσουσιν, βλέπε ἐντροπήν μὴ ποιήσης.

L'andamento anapestico non costituisce un ostacolo: esso è spesso presente nel testo tramandatoci dall'Escorial, come ho mostrato altrove⁸, e del resto lo stesso ritmo si riscontra anche nel secondo emistichio del su citato verso del romanzo di *Florio e Plaziafiore*.

- II Καβαλικεύει ὁ ἀμιρᾶς, εἰς αὐτὸν ὑπαγαίνει v. 9
--- ms και ὁ ἀμιρᾶς ἐκαβαλίκευσεν

Vi sono, a mio avviso, due soluzioni più vicine al testo trådito per ristabilire il metro. La prima è quella di usare la forma verbale senza aumento: και ὁ ἀμιρᾶς καβαλίκευσεν – altre forme verbali aferetiche sono presenti al v. 44 κατέδηκε e al v. 1095 κατέλαβεν. La ripresa aoristica del verso seguente (Φαρίν ἐκαβαλίκευσεν φυτυλὸν και ἄστεράτον) confermerebbe questa soluzione. La seconda è quella di invertire eliminando semplicemente la v finale del verbo: και ἐκαβαλίκευσε ὁ ἀμιρᾶς. Per questo tipo di sinalefe vedasi v. 739 Καὶ τότε ὁ Ἀκρίτης Διγενής, e per l'andatura, in genere, del verso vedi v. 32 Εὐθὺς ἐκαβαλίκευσαν, ᾽ς τὸν κάμπον κατεδαίνουν.

- III Καὶ ἐχέρισεν ὁ ἀμιρᾶς νὰ τρέμη και νὰ φεύγη v. 45
--- ms και τότε ἐχέρισεν

Alexiu ha espunto τότε seguendo Trapp; ma sarebbe stato più semplice eliminare la v finale del verbo⁹ per ristabilire il metro, anche tenuto conto del fatto che τότε è richiesto qui dal senso, giacché nel verso precedente è detto che Digenis κατέδηκε εἰς τὸν ἀμιρὰν και κρούει του ραβδέα:

Καὶ τότε ἐχέρισε ὁ ἀμιρᾶς νὰ τρέμη και νὰ φεύγη.

Per il tipo di sinalefe vedi, oltre il già citato verso 739, nel nostro stesso testo v. 457 Κύριε, ἐὰν ἐγὼ ἐνθυμηθῶ e v. 712 Βλέπετε, οἱ ἀναγινώσκοντες.

- IV Νὰ ζῆς, καλὲ νεώτερε, ἐδικὸν σου ἔναι τὸ νίκος v. 55
--- ms ζῆς, νὰ χαίρεσαι καλὲ νεώτερε

8. Vedi gli *Atti del I Convegno della Associazione di Studi Tardoantichi*, già citato.

9. Lo aveva già osservato I. Karagianni, *Ὁ Διγενής Ἀκρίτας τοῦ Ἑσχοριάλ. Συμβολὴ στη μελέτη τοῦ κειμένου*, Ἰωάννινα 1976, pp. 81-82.

L'emendamento, accolto da Trapp e da Alexiu, è di Sp. Lambros¹⁰. Non è da escludere, però, che la lezione originaria fosse proprio quella tramandata, tranne καλέ:

ζῆς, νὰ χαίρεσαι, νεώτερε, ἐδικόν σου ἔν¹¹ τὸ νίκος.

Il congiuntivo senza νά con valore ottativo non è insolito nei testi medievali in lingua demotica¹² ed è presente nella nostra stessa opera:

1. Εὐρη σε ὁ Θεός, αὐθέντη μου, ἃ μὲ ἀπαλησημονήσης v. 478
2. Ἀνάμενε καὶ ἄς δώσωμεν, χαρῆς, καὶ ἄς δευτερώσης v. 1457

Per l'uso del semplice νεώτερε vedi v. 424:

Μὴ θλίβεσαι, νεώτερε, ἔνεκεν τῆς μητρὸς σου.

V Τὰς χεῖρας των ἐξήπλωσαν, τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν
καὶ βλέπουν καὶ τὰ πρόσωπα, νὰ εὐροῦν τὴν ἀδελφὴν τους vv. 82-83
-- ms 82 των κροῦσιν / 83 νὰ ἐγνωρίσουν τ.α.τ.

Nel secondo emistichio del primo verso κρατοῦσιν è ottimo emendamento di Alexiu per il των κροῦσιν tràdito, mentre non lo è altrettanto quello del secondo emistichio del secondo verso, che Trapp pone tra *crucēs*.

I fratelli della futura madre di Digenis vanno in cerca della sorella con la speranza di trovarla nel posto indicato loro da un Saraceno, che li ha informati del massacro di molte belle fanciulle avvenuto nel giorno precedente. Ed essi effettivamente trovano nel luogo indicato molte giovinette in un lago di sangue, le une prive di mani, le altre del capo, accoltellate, insanguinate. Cercano disperatamente di riconoscerla, rimestano con le mani e sollevano le teste delle povere sventurate:

καὶ βλέπουν καὶ τὰ πρόσωπα < διὰ > νὰ < τὴν > ἐγνωρίσουν.

Lo scriba, o chi per lui, avrà sicuramente voluto rendere più esplicito l'emistichio servendosi dell'espressione più onvia: τὴν ἀδελφὴν τους, rendendo così il verso ipermetro. Che in origine vi fosse nell'archetipo διὰ νὰ τὴν ἐγνωρίσουν è confermato, oltre che dal senso generale, da A (e T) v. 438 (= Trapp v. 404):

Καὶ βλέπουν τὰ πρόσωπα διὰ νὰ ἐγνωρίσουν / τὴν ἀδελφὴν...
e da quanto è detto in G I vv. 229-230 (= Trapp vv. 200-201)

ὄν δὲ τὰ μέλη ἅπαντα καὶ τὰ ἔγκατα ἔξω,
γνωρισθῆναι ὑπὸ τινος μὴ δυνάμενα ὄλως.

Pure i versi successivi di E confermano che la lezione originaria doveva contenere il verbo ἐγνωρίζω:

καὶ οὐδὲν ἐγνωρίσαι ποσῶς τὴν ἀδελφὴν τους v. 85

καὶ πῶς νὰ τὴν γνωρίσωμεν, νὰ τὴν θέλωμεν θάψει; v. 92

Dal senso generale del contesto, come ho già accennato, non v'è dubbio che il verbo qui richiesto è proprio «riconoscere» e non «trovare». Lo stesso Alexiu senza volerlo,

10. Cfr. *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1, 1904, p. 383.

11. La forma apocopata del verbo «essere», ricorrente più di una volta nel nostro testo, ben serve, a mio avviso, ad eliminare la insolita e dubbia sinalefe in cesura.

12. Cfr. A.N.Skiàs, *Εἰς τὰ δημόδη βυζαντινὰ ἄσματα...*, in *Λαογραφία* 4, 1912-1913, p. 315 e Karaghianni, *Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας*, *op.cit.*, p. 84.

pur avendo emendato il passo (να εύρουν ἔγραψα: να ἐγνωρίσουν E) lo ammette. E difatti così commenta¹³: «Δέχτηκα τὴ γραφὴ τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν (ποὺ τὴν ἔσωσε τὸ χωρίο T2¹⁴) καὶ ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πέντε ἀδελφοὶ πιάνουν στὰ χέρια τους τὰ κεφάλια τῶν σφαγμένων κοριτσιῶν, γιὰ νὰ γνωρίσουν¹⁵ τὴν ἀδελφὴ τους».

VI Τέκνον μου ποθεινότατον, ψυχὴ μου, ἀναπνοή μου v. 228

Nel secondo emistichio ἀναπνοή è emendamento di Hesseling in luogo del tràdito ἀναπλοκή. Il guasto, secondo Alexiu, è da attribuire a ragioni di «ὁμοιοφωνία»¹⁶. Hanno ragione, secondo me, a mantenere la lezione tràdita ἀναπλοκή sia Kalonaros che Trapp, sebbene quest'ultimo mostri qualche dubbio, come si ricava dal suo apparato critico al v. 220 -egli considera la congettura di Hesseling *fortasse*¹⁷ *recte*;

Il sostantivo ἀναπλοκή, infatti, come anche ἀνάπλοκος, περίπλοκος usato in composizione, sono parole del linguaggio affettivo ed amoroso, come provano gli esempi che seguono:

- a) ἡ ἀναπλοκή του, ἡ ἀπαντοχή, ἡ καρδιοψύχωσίς του
ὁ πόθος ἔναι τῆς ὠραίας κόρης τῆς Πλατζιαφλόρες *Fl.* 871-872
- b) Παρηγορία μου τῆς ψυχῆς... / ἀναπλοκῆς μου κρέμασμε *Lib.* 1602-1603 E
- c) ἀνάπλοκε μου κρεμασμέ καὶ ἐνήδονε τοῦ πόθου *Lib.* 500 Sc
- d) ἀγάπη, πόθε μου καλέ, γλυκοπερίπλοκέ μου *Fl.* 466

Da questi esempi su riportati si deduce chiaramente che il termine ἀναπλοκή ricorrente nel *Digenis Akritis* dell'Escorial è autentico e legittimo e non va, quindi, mutato.

VII καὶ ὁ χρυσόπτερος ἀετός, φαίνεται, ἐνὶ ὁ γαμπρός μας v. 328

--- ms καὶ ὁ ἀετὸς ὁ χρυσόπτερος φεν. μου ἐνὶ γ.μ.

Alexiu ha corretto con un lieve, ma opportuno, intervento il secondo emistichio èdito in forma errata sia da Hesseling che da Kalonaros. Trapp, che è stato il primo ad accorgersi del guasto metrico, si è limitato semplicemente a porre tra *crucis* l'emistichio.

Non necessaria, a me pare però, l'inversione nel primo emistichio. Il testo tràdito καὶ ὁ ἀετὸς ὁ χρυσόπτερος presenta ritmo anapestico, come in tanti altri versi del *Digenis Akritis* dell'Escorial¹⁸ e non va quindi alterato. Vedasi, del resto, per l'ordine delle parole il verso 322:

καὶ ἀετὸς χρυσόπτερος ἐσέβη εἰς τὸ κουβούκλιν.

VIII ὅτι νὰ ἴδω τὸν υἱόν, νὰ μὲ γλυκοφιλήση v. 582¹⁹

13. Cfr. *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op. cit.*, p. 81.

14. Ma non soltanto la redazione di Trebisonda. Vedi pure il testo tràdito dal manoscritto di Andros-Atene v. 437 (ed. Kalonaros) τὰς χεῖρας τους ἀπλώσασαι, τὰς κεφαλὰς κρατοῦσιν.

15. Il corsivo è mio.

16. Cfr. *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op. cit.*, p. 87.

17. E non *fortiter*, come legge Karaghianni, la quale giustamente difende la lezione tràdita, cfr. *Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op. cit.*, p. 91.

18. Vedi quelli indicati dallo stesso Alexiu, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης*, *op. cit.*, p. π.ε' nota 134.

19. Vedi nota al v. 581 (p. 99).

Dopo il verso 581 segue nel manoscritto il seguente verso:

ὄτι νὰ τὸν ἴδω ἦτους καὶ νὰ μὲ γλυκοφιλήσει,

che Alexiu espunge, come aveva del resto fatto Kalonaros seguito da Trapp, segnando una lacuna. Invero il racconto del viaggio dell'emiro verso la Romania a questo punto si interrompe e ricomincia nel punto in cui l'emiro sta da solo nella stanza da letto con la sua donna. Il verso 582 «incomprensibile» per l'editore sarebbe stato interpolato, però egli suppone che sia detto dall'emiro – quando decide di mettersi in viaggio, innanzi tempo, per vedere la moglie e suo figlio – e ipotizza che il verso in questione fosse quello sopra riportato.

Ma il verso faceva sicuramente parte di un passo andato perduto (vedasi G III 246 e ss. e A 1197 e ss.) e come tale non va espunto, va soltanto correttamente inteso. Il verso, quindi, deve essere conservato e letto in questa maniera:

ὄτι ἴτους νὰ τὸν ἴδῶ, νὰ μὲ γλυκοφιλήση.

Si recupera così una forma avverbiale rara, ma attestata altrove, come ho già documentato²⁰.

IX νὰ στερηθῆς τὴν νεότην σου τὴν ὥραιαν ὡς διὰ ἐμένας; v. 861

- ms ὥραϊαν

Non vedo il motivo di tale accentuazione forzata, ripetuta nell'identico verso 873; τὴν ὥραιαν con ritmo anapestico, va mantenuto così come ci è stato tramandato. La parola, che sia considerata bisillabica o trisillabica, deve essere accentata sempre sulla seconda sillaba.

Accentuazione anapestica nel secondo emistichio è presente in numerosi versi del *Digenis Akritis* escorialense:

φτυλὸν καὶ ἄστεράτον	10	- νὰ τὴν θέλωμεν θάψει	92
στρατηγὸς ἢ τοπάρχης	149	- τὴν χαρὰν τούτην ὄλην	208
πόσους δούλους ἐπήρην;	255	- εὐγενεῖς Ἄραβίτας	276
πρὸς ὀλίγας ἡμέρας	373	- τὰ κρυφὰ σου μυστήρια	385
καὶ θρουχᾶται ὡς λέων	394	- τῆς μητέρας του λέγει	542
καὶ ἀμιρὰν τὸν ἐποῖκαν	727	- ἀμιρὰν τὸν γαμπρὸν του	737

e così via.

X καὶ στέκω καὶ φλογίζη μας ἢ καῦσις τοῦ ἡλίου v. 886

- ms στέκι καὶ φλογίζομαι

L'emendamento è di Xanthudidis²¹ e viene accolto da Alexiu²², il quale avverte che ci aspetteremmo al plurale il primo di questi due verbi, giacché i soggetti sono due²³.

20. Cfr. G. Spadaro, Parole greche medievali recuperate. Note di critica testuale, in *Παρθνασσός*, 25, 1983, pp. 210-211, e dello stesso Graeca medioevalia I, in *Filologia e Forme letterarie. Studi offerti a Francesco della Corte*, vol. IV, in corso di stampa.

21. Διγενής Ἀκρίτας κατὰ τὸ χειρόγραφον Ἐσκοριάλ, in *Χριστιανικὴ Κρήτη*, 1, 1912, p. 559.

22. Che sceglie giustamente μας, tra με e μας proposto indifferentemente da Xanthudidis. Preferibile l'emenamento di S. Kiriakidis, *Ὁ Διγενής Ἀκρίτας*, Atene 1926, p. 25; cfr. Trapp v. 878.

23. Cfr. p. 111.

In verità il tràdito στέκι non ha bisogno, a mio avviso, di essere corretto in quanto forma un'unica espressione con il verbo seguente; quindi il brano va letto così:

μη καρτερεύσωμεν ἐδῶ καὶ καύση μας τὸ κάμα
καὶ στέκη καὶ φλογίζη μας ἢ καῦσις τοῦ ἡλίου
καὶ καύση καὶ μαράνη μας... vv. 885-887

Per il caratteristico uso di στέκω in unione ad altro verbo²⁴, come a rafforzarlo e a dargli maggiore concretezza, vedasi nel nostro stesso testo:

καὶ ὄλας ἐγυρεύσασιν, στέκουν καὶ θεωροῦν τας 84
κ' εἰς δύο μέρη τὸν ἔσχισεν, στέκει καὶ θεωρεῖ τον 777
στέκονται καὶ θαυμάζονται τὰς πράξεις τοῦ νεωτέρου 779
ὅτι ἄνθρωποι οὐδὲν ἔτυχαν, νὰ στέκουν νὰ γελοῦσιν 1337

Ma il suo impiego è frequente pure in altre opere in lingua demotica:

κι ὁ Μέγας Κύρης ἔστεκεν κι ἀφκράζετον τὰ λόγια

Cronaca di Morea 3404 H ed. Schmitt

ὁ Μέ<γας> Κύρης ἔστεκεν καὶ ἤκουεν τοὺς λόγους *ibidem* 3404 P

στέκει καὶ ἀναγνώθει το καὶ λέγει τὸν εὐνοῦχον *Lib.* 1495 E (=378 Sc)

ἽΟ Ἀχιλλεὺς κατόπισθεν στήκει καὶ ἐρωτᾶ την *Ach.* 1168 ed. Hesseling

στέκει, θωρεῖ τον, βλέπει τον ὡς ὄτου νὰ συφέρη *Fl.* 678.

Τριγυρισμένους τσ' ἔχουσι καὶ στέκου καὶ θωροῦσι *Erot.* II 1603 ed. Alexiu

Σκύθει, φιλεῖ τὸ μαῦρο του, στέκει καὶ τὸν ρωτᾷει 70,25

N. Politis, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Ἑλλ. λαοῦ*, Atene 1958

XI Καὶ ἐγείρου, τὸ κοράσιον, ἔλα ἄς περιπατοῦμεν v. 911

- ms καὶ ἐγείρου κοράσιόν μου ἔλα νὰ π.

Necessario mi sembra l'emendamento nel secondo emistichio²⁵, non altrettanto la correzione apportata nel primo emistichio. E difatti, pur con l'accento sulla terza sillaba, l'emistichio con iato e sinizesi è normalissimo²⁶. Per il ritmo anapestico nella prima parte del verso esempi non ne mancano:

Πίασε, μούλε, τὸν ἄγουρον	31,47	- Ποῖον μαντάτον νὰ ὑπάγωμεν	93
τὰ φουστάτα ἐντροπίασα	158	- οὔτε φίλημα μ' ἐδῶκεν	166
Ἐγεννήθη, ἐμεγάλωσε	223	- Δὸς μου, φῶς μου ἀνέσπερον	472
ἄν τὸ ἀκούσουν εἰς Αἴγυπτον	536	- καὶ ποτὲ θεοὺς αὐτοὺς οὐδὲν	547
Σὺ δέ, μήτηρ γλυκεῖα μου	557	- ἔμπροσθέν μου ὑπάγαινε	558

24. Con il significato di «sto a», «mi fermo a», «continuo a», «persisto nel».

25. Trapp ha preferito mantenere il vā usando la forma sincopata περιπατοῦμεν, per ristabilire il metro. Ma il tipo verbale più usuale nel nostro testo è περιπατῶ.

26. Non capisco perché Alexiu annoti (p.112) «Ἐγραψα γιὰ τὸ μέτρο ἐγείρου, τὸ κοράσιον».

Non occorre portare esempi né per lo iato né per la sinizesi, in quanto fenomeni assai comuni. Va ricordato, invece, un altro esempio che ricorre in modo identico nel nostro testo:

Καλὰ λέγεις, κοράσιον μου, γλυκέα μου συνοδεία v.957

Non è, quindi, necessario intervenire sul testo tràdito:

Καί ἐγείρου, κοράσιον μου.

XII Καὶ οἱ τρεῖς ἀντάμα ἐστάθησαν καὶ οὕτως μὲ συντυχαίνουσι:

«Μὴν ἀπ' ἐδῶ νὰ ἐδιάδῃσαν, νεώτερε, ἀπελάτες;» vv.1203-1204

Il primo emistichio di questo secondo verso è tramandato così: μὴ νὰ ἐδιάδῃσαν ἀπεδῶ. Alexiu, che nell'apparato critico si limita a dire «ἀντέστρεψα» nelle note afferma di avere restituito il metro e che lo scriba ὁμαλοποίησε τὴ σύνταξη συνάπτοντας τὸ μὴ μὲ τὸ ρῆμα²⁷.

Non occorre affatto «invertire» perché il metro non necessita di alcuna «ἀποκατάσταση», ma si deve semplicemente leggere correttamente:

Μήνα ἐδιάδῃσαν ἀπ' ἐδῶ, νεώτερε, ἀπελάτες;

Per l'uso di μήνα – μηνά (=μήπως) che introduce una interrogativa diretta o anche indiretta, si veda:

Μήνα καὶ γάμος γίνεται, μηνά 'ναι πανηγύρι²⁸;

Μηνά 'δετε, διαβάτες μου, τὸν υἱόν μου εἰς τὰ ξένα²⁹;

Μηνά πεινάς; μηνά διψᾶς; μὴν ἔχεις κακὴ μάννα³⁰;

... ἐγύρευεν τὸν τόπον

μήνα 'πιτύχη πούπετε ἀνθρωπον νὰ ἐρωτήσῃ³¹

'Εγύρευεν ὁ Βέλθανδρος τὸν ποταμὸν ἐκεῖνον

μήνα βρῆ πτώμα κανενὸς ἀπὸ τοὺς ἰδικούς του³²

καὶ τίς ἐσὲν ἐκάλεσε κριτὴν νὰ μᾶσε κρήνης;

Μήνα σοῦ δίδῃ ὁ λογισμὸς κ' ἐμένα νὰ πατάξῃς...³³;

Μήνα σὲ φαίνεται, ἀνθρωπε, ὁ θάνατος οὐ τρέχει³⁴;

XIII Νὰ κοπιᾶσω καὶ τοὺς καβαλάρους μου καὶ ὅλα μου τὰ φουσάτα v. 1393

Il verso palesemente ipermetro³⁵ non può restare tale nel testo. Trapp pone tra *crucis* il primo emistichio. Lo stesso Alexiu pur supponendo nelle note che la lezione originaria fosse νὰ ἔλθω μὲ τοὺς ἀγούρους μου, lascia l'emistichio invariato.

27. Cfr. p. 124.

28. A. Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Leipzig 1860, 12, 18; cfr. pure Ach. Tzartanos, *Neoellenikῆ Σύνταξις*, τόμος Β', ἐν Αθήναις 1953², p. 173.

29. S. Baud-Bovy, *Chansons populaires de Crète occidentale*, Chêne-Bourg-Genève (1972, 10.b) v. 5 (p. 55).

30. Cfr. K. Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache*, Leipzig 1879, p. 113.

31. *Callimaco e Crisorroë* ed. Kriaràs vv. 1481-1482.

32. *Beltandro e Crisanza* ed. Kriaràs vv.1223-1224.

33. Γεωργίου Χούμνου, *Ἡ κοσμογέννησις* ed. Megas vv.1214-1215.

34. *Ἀλφάθητος κατανυκτικός...* ed. Wagner v. 56.

35. Alexiu nota che il verso di 19 sillabe è guasto cfr. p. 132.

Il verso, secondo me, potrebbe essere così restituito:

Νὰ κοπιάσω καὶ ἐγὼ καὶ ὄλα μου τὰ φουσάτα,

oppure:

κοπιάσω θέλω καὶ ἐγὼ καὶ ὄλα μου τὰ φουσάτα,

considerando il primo emistichio come una ripresa di quanto detto poco prima:

ἀπέλθω θέλω καὶ ἐγὼ v. 1391

XIV Καὶ ἐστράφην ὁ πρωτοληστής, τὸν γέροντα ὑβρίζει v. 1435

- ms τότε στραφεῖς ὁ πρ.

Trapp, per ristabilire il metro, legge: καὶ στραφεῖς ὁ πρ.³⁶

Per me si può mantenere la lezione trādita con una semplice inversione tra participio e sostantivo, o tra participio e avverbio:

Τότε ὁ πρωτοληστής στραφεῖς...

Στραφεῖς τότε ὁ πρωτοληστής...

Del resto si confronti il v. 1416. Τότε στραφεῖσα ἡ Μαξιμοῦ, vedasi pure *Callimaco e Crisorroë* (ed. Kriaràs) v. 642. Στραφεῖς δ' ὀπίσω πρὸς αὐτήν...

XV Περάσειν ἔχω, Μαξιμοῦ, ὡς διὰ σέναν τὸ ποτάμιν v. 1532

- ms - σέναν ἔγραψα³⁷: σέν E

Non è necessario, a mio parere, correggere il tipo pronominale – esso è attestato anche al. v. 897 – Ἐδὰ διὰ σέν – anche per non ricorrere alla dubbia sinalefe in cesura.

XVI στρεφνὰ γλυκέα μ' ἐπερίλαβε καὶ ἐμὲν ἐσυχοφίλει v. 1594

Il primo emistichio è metricamente guasto ed Alexiu non interviene ritenendo che sia difficile trovare la sua probabile forma originaria³⁸. Giustamente egli afferma che non bisogna eliminare στρεφνὰ, come ha fatto Trapp, giacché fa parte integrante della formula, e propone dubitativamente di leggere στρεφνὰ μ' ἐπεριέλαβε, γλυκὰ μ' ἐσυχοφίλει.

A parte la considerazione che la forma dell'aoristo di περιλαμβάνω è nel nostro testo sempre con il solo aumento all'inizio della preposizione³⁹ – e si sarebbe, quindi, dovuto emendare in questo modo: στρεφνὰ μὲ ἐπερίλαβε – a me pare che non possono andar divisi στρεφνὰ γλυκέα, elementi essenziali della formula. La lettura di conseguenza che io propongo è la seguente:

στεφνὰ γλυκέα ἐπερίλαβε ἐμὲν καὶ ἐσυχοφίλει

36. Secondo Alexiu il participio potrebbe essere conservato se scrivessimo τότε στραφεῖς ὁ ἀρχι-ληστής o meglio ancora τότε στραφεῖς καὶ ὁ ληστής, in quanto che ὁ Μιλιμίτσης è un semplice «ladro» e non un «capo», cfr. p. 134.

37. E nelle note (p. 139) Alexiu così commenta: «Ἐγραψα σέναν ἀντὶ σέν τοῦ χφ. ποὺ χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητο δημιουργεῖ ἀναπαιστικὸ ρυθμὸ. Ὁ στίχος παρουσιάζει συνίζηση στὴν τομὴ. Πιθανὴ ἀρχικὴ γραφὴ διὰ σέναν τὸ ποτάμιν χωρὶς συνίζηση».

38. «Κράτησα τὴν ὑπέμετρη μορφὴ τοῦ στίχου, γιατί εἶναι δύσκολο νὰ βρεθεῖ ἡ πιθανὴ ἀρχικὴ μορφὴ του» cfr. p. 141.

39. Cfr. ἐπερίλαβε(v) vv. 533, 1026, 1594, ἐπεριλάβαιν v. 480.

XVII Καὶ ἀφῶν ἀπομερίμνησεν v. 1615
- ms καὶ ἀπότης

E' più corretto, mi sembra, lasciare la forma tràdita, anche se è più popolare⁴⁰, intervenendo onvviamente per ristabilire il metro⁴¹:

καὶ ἀπότι ἀπομερίμνησεν τὸ κρούειν καὶ τὸ λαμβάνειν

La forma ἀπότι è attestata nella nostra stessa opera:

καὶ ἀπότι ἀναπαύθημαν v. 1719

XVIII Τείχια τοῦ ἔκτισε λαμπρὰ μετὰ τοὺς προμαχῶνας v. 1630

L' ultima parola di questo verso è correzione di Alexiu del τρομαρχιῶνας tràdito, difeso da Karaghianni⁴². Non è escluso che τρομαρχιῶνας sia dovuto ad influsso del sost. τρομάρχης, che cioè si sia verificato un incrocio tra τρομάρχης e προμαχιῶν. Comunque, se si deve correggere, è preferibile emendare la lezione tràdita in προμαχιῶνας, come ha fatto Kalonaros seguito da Trapp. Il termine con tale suffisso è, infatti, attestato altrove:

Καὶ οἱ προμαχιῶνες γύρωθεν μετὰ τὴν χρυσὴν τὴν ψῆφον

Fl. ms Vind. Theol. Gr. f. 219^v

Καὶ οἱ περμαχιῶνες γύρωθεν εἶναι ἠκοδομημένους *Fl. 1322*

τίσιε... πύργους καὶ περμαχιῶνια *Peste di Rodi 458 ed. Wagner*

XIX Χαίρου, Ἄκριτη, χαίρου μετὰ τῆς ποθητῆς σου v. 1659

Alexiu nelle note così commenta: «Κράτησα τὴ γραφὴ τοῦ χφ. χαίρου, Ἄκριτη, χαίρου, πὸν διαφοροποιεῖ μετρικὰ τὰ λόγια τῶν παπαγάλων»⁴³. Ma occorre, in ogni caso, intervenire dal momento che è inammissibile l'uso di un settenario nel primo emistichio di un decapentasilabo. Secondo l'editore probabilmente nell'archetipo vi era il tipo medievale dell'imperativo χαίρεσε, Ἄκριτη, χαίρεσε (o anche χαίρετε).

Io proporrei di leggere, rispettando la tradizione manoscritta:

Χαίρου, Ἄκριτη, χαίρου <ἐσύ> μετὰ τῆς ποθητῆς σου.

XX αὐτὸς μᾶς ἐβόηθησεν, καὶ οὐδὲν ἐποίησέν μας v. 1747

- καὶ οὐδὲν μᾶς ἐποίκεν κακόν

Il secondo emistichio è visibilmente guasto metricamente. Già Krumbacher proponeva di leggere Καὶ οὐδὲν κακόν μας ποίκεν, e il Trapp lo segue. Ad Alexiu sembra che questa correzione «παραμορφώνει τὸν αὐξημένο τύπο τοῦ ρήματος» ed è convinto che nella sua forma originaria il secondo emistichio doveva essere καὶ οὐδὲν ἐποίησέν μας al posto del prosastico καὶ οὐδὲν μᾶς ἐποίκεν κακόν⁴⁴.

Non riesco, invero, a capire il valore logico dell'emendamento proposto dall'edito-

40. «Ἐγραψα γιὰ τὸ μέτρο ἀφῶν ἀντὶ τοῦ ὑπέμετρου καὶ λαϊκότερου ἀπότις τοῦ χφ.» cfr. p. 142.

41. Come ha fatto anche Trapp v. 1603.

42. Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας τοῦ Ἐσχοριάλ, *op. cit.*, p. 119.

43. Cfr. p. 144.

44. Cfr. pp. 149-150.

re, dal momento che è detto subito prima che l'Onnipotente Iddio «μᾶς ἐβοήθησεν». Io ritengo che il secondo emistichio possa facilmente correggersi senza allontanarsi di molto dalla tradizione manoscritta, invertendo, come fece il Krumbacher, e intervenendo soltanto sulla forma pronominale: αὐτὸς μᾶς ἐβοήθησεν καὶ οὐδὲν κακὸν μ' ἐποίκεν.

L'errore sarebbe stato commesso da uno scriba distratto, che avrebbe sostituito la forma pronominale apocopata per influsso del precedente μᾶς. La forma singolare del pronome personale è giustificata non solo dai versi precedenti – da una parte μᾶς ἐλάλησεν v. 1741, ma dall'altra μοῦ ἐλάλησεν v. 1744, ἵνα μοῦ τὴν ἐπάσῃ v. 1744, καὶ ἐμένα νὰ φάγῃ v. 1745 – ma anche da quelli seguenti: καὶ εἶδετε... μόνος πῶς ἐπειράσθην v. 1748.

ERICH TRAPP

Ο ΛΕΞΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΟΥ «ΔΙΓΕΝΗ ΑΚΡΙΤΗ» ΣΤΟ
ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΜΗ ΔΗΜΩΔΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ*

Μέ το παρόν άρθρο ήθελα να υπογραμμίσω τό γεγονός, ότι δέν πρέπει νά διαμερίσομε τά κείμενα τής βυζαντινής λογοτεχνίας μόνο σέ λόγια καί δημώδη. Ὑπάρχουν δηλαδή ἀνάμεσα σ' αὐτά πολλά κείμενα γραμμένα οὔτε σέ ἀρχαία, ἀττικίζουσα, οὔτε σέ δλόκληρη δημοτική, σχεδόν νεοελληνική γλώσσα. Αὐτό, φυσικά, ἔχουν ἤδη παρατηρήσει καί ἄλλοι, νομίζω ὁμως πῶς ἡ παραδομένη ἄποψη «Hochsprachliche Literatur» ἐναντίον «Volksliteratur» ὑπερισχέει ἀκόμη. Μόνον στά τελευταία χρόνια τονίσθηκε σαφέστερα ἡ ὑπαρξη βαθμῶν ὕφους (Stilstufen)¹, ἀλλά τήν ἀφετηρία ἀποτελοῦσαν λόγια κείμενα. Ἐκτείνοντας λοιπόν τήν ὑπόθεση θά προσπαθήσω νά ἀποδείξω μέ παράδειγμα τόν Διγενή, ὅτι ὑπῆρξε δλόκληρη βαθμιαία μετάβαση ἀπό τή λόγια ὡς τή δημώδη γλώσσα – τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τή χρήση λέξεων –, καί γι' αὐτό θά προτείνω νά μιλήσομε ὄχι μόνον γιά βαθμούς ὕφους, ἀλλά καί γιά βαθμούς γλώσσης (Sprachstufen). Καί ὅταν συναντᾶμε κείμενα, γραμμένα σέ «γραφική κοινή» (Schrift-Koine)², πού καταλαβαίνονταν ἀπό ὅλους (π.χ. ἔργα ἀγιογραφίας), ἀκριδῶς αὐτά ἀποδειχνοῦνται «missing links» τής νομιζομένης διγλωσσίας. Τό πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τῶν δημωδῶν βυζαντινῶν κειμένων πολύ φανερά παρουσιάζεται στό πολύτιμο λεξικό τοῦ Ἰ. Κριαρά³, ὁ ὁποῖος δίστασε ἐνίοτε νά δεχθῆ κείμενα «μικτοῦ τύπου». Ὑπάρχει ὁμως τώρα ἡ ἐλπίδα νά πληρωθοῦν ὠρισμένες παραλείψεις του στό «Handlexikon zur mittelbyzantinischen Literatur», πού τό ἐτοιμάζω μέ συνεργασία τῶν συναδέλφων W. Hörandner καί J. Diethart⁴.

Θέλοντας λοιπόν νά συντελέσω μέ τό παρόν ἄρθρο κάτι γιά τή λεξική σχέση τῶν λεγομένων δημωδῶν καί τῶν ὄχι ρητά δημωδῶν κειμένων, θά ἀναφέρω σειρά λέξεων ἀπό τίς δύο σπουδαίες παραλλαγές τοῦ Ἀκριτικοῦ ἔπους Ε καί Γ (μόνον πολύ σπάνια καί ἀπό τό συμπίλημα Ζ)⁵. Ἄλλά προηγουμένως ἄς σημειωθοῦν τά

* Ἀνάλυση τῶν συντομογραφιῶν στό τέλος τῆς μελέτης.

1. H. Hunger, *Met Anna* 7, 19.

2. H. Hunger - I. Ševčenko, *Nikephoros Blemmydes*, Wien 1986, 30 (ὁ ὅρος Schrift-Koine σχηματίσθηκε ἀπό τόν κ.Η. Eideneier).

3. *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας*, α' - ι', Θεσσαλονίκη 1969-88.

4. Πβλ. ἐσχάτως Ε. Trapp, *Stand und Perspektiven der mittelgriechischen Lexikographie*, στό: *Studien zur mittelgriechischen Lexikographie*, Wien 1988, 11-46.

5. Θά παραθέσω τούς στίχους κατὰ τίς ἐκδόσεις τοῦ Σ. Ἀλεξίου (1985) γιά Ε καί τοῦ Ε. Trapp (1971) γιά Γ καί Ζ. Ἄς σημειωθῆ ἔδῳ πῶς ἡ ἐτυμολογία τοῦ *πλήρης* (*πλήρης*: Ἀλεξίου 237) δέν εὑσταθεῖ, ἀφοῦ σάν ἐπίρρημα βρίσκεται κιόλας στά ἀρχαῖα ἑλληνικά (πβλ. Liddell-Scott s.v. IV).

έξης για τή γλώσσα τοῦ Διγενῆ. Ἄν καί ξέρομε σήμερα πολύ καλά, ὅτι ἀπό τό ἕνα μέρος τό Ε ἄλλαξε τό πρωτότυπό του πρὸς τό δημῶδες, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος τό G τό δικό του πρωτότυπο πρὸς τό ἀρχαῖζον, θά δείξω μέ λίγα παραδείγματα πῶς βρῖσκομε κάποτε καί τό ἀντίθετο.

Δείγματα λόγιας γλώσσης τῆς διασκευῆς Ε

- 154 Ἄφ' ὧν ἠρξάμην πολεμεῖν ἀνδραγαθίας μεγάλας
 745 Αὐτὰ τῶν χωριατῶν εἰσὶν
 902 Κύριε Θεέ, φιλόανθρωπε, ὁ κτίσας τοὺς αἰῶνας
 1040 Αὐτὸς ὁ πενθερός σου ἐστὶν (πβλ. G 1757 ὁ πενθ. σου ἐνὶ αὐτός)
 1056-7 ὁ κτίσας γῆν καὶ οὐρανὸν καὶ θάλασσαν πεδήσας / καὶ στήσας...
 1111 ἡ δὲ μεσαία ὄφως, δράκοντος τῆς γεέννης
 1166 Κλαίουσα γὰρ μὲ ἔλεγεν ἐκ στεναγμοῦ καρδίας
 1230 Μὰ τὸν ἐξουσιαστὴν Χριστόν, ὃν τρέμει πᾶσα ἡ κτίσις
 Οἱ στίχοι 1806-67 εἶναι γραμμένοι σὲ σχεδὸν ἐντελῶς λόγια γλώσσα.

Δείγματα δημῶδους γλώσσης τῆς διασκευῆς G

- 224 τὸ ὠραῖον μας ἀδέλφιν· 247 νὰ τὸ καυχᾶσαι
 251 φέρουν καὶ τὸν πατέρα μας ἀπὸ τὴν ἐξορίαν
 307 μὲ τὰ τερπνά της κάλλη
 437 ἐὰν καὶ σύ, ψυχίτζα μου, ἔρχεσαι μετ' ἐμέναν· 453 νὰ τὴν πιάσω
 506 σὲ δὲ τὰ εὐγενικόπουλα πάντα νὰ σ' ὄνειδίζουν
 (τό Ε 368 γράφει «ὄνειδίζουσιν οἱ εὐγενεῖς Ρωμαῖοι»)
 1577 Ἄγωνίζου, ψυχίτζα μου, μὴ μᾶς ἀποχωρίσουν
 1729 μὴ θλίβεσαι, ψυχίτζα μου, ὁ ἄγουρος ἀντέφη
 1884 Μετὰ δὲ τὸ συντελεσθῆν· 2620 νὰ λείψουν ἐκ τὸ ἀδνοῦμιν

Ἐπανερχόμενος στό προκείμενο θά παραθέσω πρῶτα-πρῶτα νεώτερες καὶ σπάνιες λέξεις πού βρῖσκονται καί στό Διγενή καί στό De Cerimoniis τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γιατί οἱ ρίζες τῆς ἐποποιίας φαίνονται νὰ ἀνήκουν σ' αὐτόν τὸν δέκατον αἰῶνα:

- ἀετός (εἶδος ὑφάσματος)· E 15. De Cer 470, 5 κτλ.
 ἀκουμβίζω (-μπίζω)· E 418 κτλ. De Cer 47, 3 κτλ.
 ἀκρίτης· G 126, 1007. De Cer 489, 12.
 ἀληθινός (κόκκινος)· Z 2780. De Cer 466, 14 κτλ.
 ἄμπαρ (ἀρωματική οὐσία)· Z 1509, 2805. De Cer 468, 16 κτλ.
 ἀσήμιν· E 434. De Cer 463, 11.
 ἐπιλώρικον (ἔνδυμα πού φοριέται πάνω ἀπὸ τὸ θώρακα)· G 3069. De Cer 505, 11.
 καθάδιν (μακρὺ ἔνδυμα)· G 1874. De Cer 749, 16 (-ιον)
 καλιγῶ (πεταλῶνω)· E 13. De Cer 460, 4, 461, 12
 καστόριν (γοῦνα ἀπὸ κάστορα)· G 3069. Z 1171. De Cer 438, 11 (καστώριον)
 κλουβίον· E 206 (θαλαμίσκος φορείου). De Cer 360, 17 κτλ.
 μάσ(σ)ημα· G 1330. De Cer 463, 4

μεσοκήπι(ο)ν: Z 95-96, 111. De Cer 585, 21. Καί στόν Theoph. Cont. (βλ. Sophocles)
ὄξύς (πορφυρούς ἢ μαδύς): E 1682, 1684. G 867, 1870. De Cer 470, 9 κτλ.
ὀπισθοποδῶ (ὀπισθοχωρῶ): E 1254. De Cer 565, 18
ποδέα (ποδιά): E 658. G 1067, 2009. De Cer 752, 12
πρασινορόδιος (πράσινος καί ρόδιος): -νος ἀτέος ἕξ τὴν σέλαν ἐξοπίσω E 15. οἱ
 τὸνς -ίνους ἀτεοὺς φοροῦντες De Cer 578, 2. *βλαττίν* G 1188. *σκαρα-*
μάγγια De Cer 576, 11
πτενός (λεπτός): G 1171 (διόρθ.). Z 3615. De Cer 465, 15, 468, 7
ῥέτενον (χαλινάρι): E 77, 962, 1014. De Cer 463, 5 (*ῥέτινα*)
σελλοχάλινον (σέλλα καί χαλινάρι): G 1190 κτλ. E 1042. De Cer 80, 25
στρατήγισσα (σύζυγος τοῦ στρατηγοῦ): E 997 κτλ. G 334 κτλ. De Cer 67, 16
συμπένθερος: G 1811, 1885. De Cer 379, 14
τουθίν (περικνημίδα): E 1494. G 1177. De Cer 423.3 κτλ.
τούρκικος: E 102 χφ. (ὁ ἐκδ. τουρκικά). De Cer 466, 4
χειροκύμβαλον (μουσικό ὄργανο): G 1799. De Cer 379,7
χρυσοκέντητος: G 1858. De Cer 31, 16, 529, 15
χρυσοκλιδανιασμένος (μέ ἐπιχρυσωμένο θώρακα): E 277, 579. Πβλ. *χρυσοκλίβανου*
 De Cer 506, 14
χυμευτός (σmaalτωμένος): E 1492, 1496. G 1191 κτλ. De Cer 99, 14 κτλ. (*χειμευτός*)

Νεόπλαστες λέξεις ἀπό ἄλλα κείμενα τοῦ ι' αἰῶνος

ἀδιάντροπος: Z 1922. V And 724B (*ἀδιάτροπος*)
ἀργυραῖος (ἀσημένιος): G 1659. Script Or 65, 1 καί 15
ἀστραπηβόλος (πού ἀστράπτει): G 3190. Jo Geo 267· Συμειών Μεταφρ., JÖBG 14
 (1965) 137 στ. 129
ἀτζουπάς (σωματοφύλακας): E 1076. Z 87. Σύμμεικτα 3 (1979) 91, 1, 10. Πβλ. καί
 Theoph Cont 438, 15 (*ἀτζυπάς*)
βάλτα (ἔλος): E 1138. Leo Tact I 282
διάφημος (περίφημος): G 1214. De Them XIV 5
διβέλλον (σημαία): G 1202. Πβλ. Leo Tact I 100 App (*διβέλια*)
ἐπίγουρος (σγουρός): G 1148. Theoph Cont 656, 21 καί 820, 21 (ed. falso *ἐπιάγου-*
ρος, cf. Psaltes 41)
εὐθειος (ϊκανός): G 602, 2293. V And 644B (ὑπερθετ.)
κατάπετρος (πετρῶδης): Z 3028. Fouc Strat 12, 1
κελαδισμός (ἦχος): Z 2892 (*κηλ.*). V And 665C
κρύος (κρυστάλλινος): E 1680. Script Or 101, 11
λαζαρώω (σαβανώνω): Z 4421. Theoph Cont 468, 10
λυσσόγερος (κακός γέρος): E 1519. V And 641B
μάννα (μητέρα): E 93 κτλ. Theoph Cont 91, 23· 92, 14
μουσ(ε)ιόω (καλύπτω μέ ψηφιδωτό): G 1219, 1221. Script Or 106, 8 κτλ.
ὀλόπληγος (ἐντελῶς πληγωμένος): G 154. Halk Ined 231
ὀρθομαρμάρωσις (ἐπένδυση τοίχου μέ ὀρθιες πλάκες μαρμάρου): E 1631. Script Or
 91, 17· 93, 1-2
παραδιαβαίνω (περπατῶ): E 1474. Leo Tact I 277 App.

ῥιζιμαῖος (ριζωμένος)· Z 2026 (*εἰς πέτραν -αίαν*). DAI 9, 27 (πέτραι εἰσι ῥιζιμαῖαι)
γοῦρδος (κόμη μετώπου)· G 2886. Elp Rom 409, 16 (διόρθ.)
σπαθοκοπῶ· G 295. Theoph Cont 840, 5
συμπενθερία· G 1255. DAI 30, 74. Daph Cor 1, 141. Leo Syn 3, 7
τραγωδῶ/-ουδῶ· G 629 (-ω-). E 833, 834, 1028 (-ου-). V And 709B (-ω-). Νεώτερη
 σημασία.
ὑποκάμνω (ἀποκάμνω)· Z 2585. An Boll 99 (1981) 234
φάλκων (γεράκι)· G 449, 457, 1857. Theodos Diac 730. Achmet 232, 12. Suda IV 695,
 15
φάρας (ἄλογο)· G 137 κτλ. Theoph Cont 480, 7-8
φαρί(ο)ν (ἄλογο)· E 10 κτλ. G 402 κτλ. Leo Tact III 980A. Theoph Cont 480, 4
ψυχάριον (δοῦλος, σκλάβος)· G 1665. DAI 9, 52· 32, 55. Theoph Cont 321, 7

Λιγότερες εἶναι οἱ λέξεις τοῦ Διγενῆ πού γιά πρώτη φορά ἐμφανίζονται τόν ια' αἰώνα

βάλτος (ἔλος, βοῦρκος)· G 2074. Stephanit 153, 6
γέλ(ο)ιον (γέλιο)· E 1112. L. Gram 360, 13
γρύψος (τό ἀρχ. γρύψ)· G 867 κτλ. Mich Att Diat 129, 1787
καθιπουργῶ (προσφέρω ὑπηρεσίες)· Z 4054. A Lavra 26, 19· 27, 30
λαβοῦτον (ἐγχορδο μουσικό ὄργανο)· E 711 κτλ. Barlaam (Ed. Mattingly 114) 410
 V.L. (χφ. τοῦ ια' αἰῶνος;)
λευκοτρίβλαττον (εἶδος ἐνδύματος)· G 1872. Mich Att Diat 129, 1791
όλομέταξος (ἐντελῶς μεταξωτός)· Z 2226. Test Boil 129
πανευθαλής (ἐντελῶς εὐθαλής)· G 3140. AHG VI 192
παραβραδύνω (βραδυάζομαι)· Z 738. Halk Saints 37
σουλτάνος· E 629. Πβλ. Mor II 286-9
χρυσωτερπής (εὐάρεστος σάν χρυσάφι)· G 2369. AHG V 440
χωρισία (χωρισμός)· G 644, 3431. Rob Cart II 69 (ἐπιρρηματικῶς = χωριστά;)
ψυχοπονοῦμαι (λυποῦμαι)· Z 210. V Nil 121

Περὶ σσότερο ἐνδιαφέρον παρέχει ἴσως ἡ λέξη *μουῦλος* (= τό ἀραβικό mulla «ἄρχον-
 τας»), πού τήν ἀνεκάλυψε στό Διγενῆ τοῦ Ἑσκοριάλ ἢ Καραγιάννη⁶. Δέν ὑπάρχει
 ἀμφιβολία, κατά τή γνώμη μου, πώς τήν βρῖσκομε καί σάν κύριο ὄνομα *Μουλέ* σέ ἐγ-
 γραφα τῆς Καλαβρίας·

Guillou, Agathè 23, 1, 3 (Ρώμη 1972)

Guillou, Règion 119 (Ρώμη 1974)

Προχωρώντας τώρα στόν δωδέκατο αἰώνα, στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, ὅταν ἤκ-
 μαζε ἡ λογοτεχνία, θά βροῦμε πάλι μεγαλύτερο ἀριθμό νεόπλαστων λέξεων, πού
 εἰσέδυσαν καί στό Ἀκριτικό ἔπος:

ἀνάσκελα· E 1273, 1547. Kam Ast 178

βαστῶ· E 206 κτλ. Prod Ged LXXV 25

6. Ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας τοῦ Ἑσκοριάλ, Ἰωάννινα 1976, 83.

- δαπανίζω* (δαπανῶ)· Z 1773. Manas Arist II 416
δεξιόθεν (ἀπό τὰ δεξιά)· G 790. Anna I 99, 11· 159, 2
δισουμέαι (οἱ δύο ὄμοι, ἢ πλάτη)· E 1137, 1447. Πβλ. *δισωμίαι* Tzetz II Θ 101 σημ.,
 ὡς καὶ Tzetz II Matr 610, 7
ἐκλαφύσσω (καταβροχθίζω)· G 1085. Prod Poésies 22, 61
ἐρωτοληψία (ἐρωτικό πάθος)· Z 74, 82, 120. Prod Rhod 6, 445. N Eug 4, 253
θαμπούριν (μουσικό ὄργανο)· E 827 κτλ. Eust Op 53, 13 (*θαμβούριον*)
κομβίον (κουμπί)· G 1175. Κουκουλές, Εὐστ. Λαογρ. Α' 112
κοπιάζω (μοχθῶ)· E 436 κτλ. Mill Rec I/2, 31B, 160D, 394D
μαζώνω· Z 1827 κτλ. Barth 1436B. Mill Rec I/2, 62B
μοῦρτος (ἀνταρσία)· E 140. Cusa 471
ὄξυκάστωρος (ἀπό καστόρι πού ἔχει μαδί χρώμα)· E 1494. Typ Greg Pak 1723, 1725
παιδόπουλον· E 617 (παιδί). Tzetz Ep 69, 22 (δοῦλος)
πανεπιτήδειος (δεξιότατος)· Z 2992. Kam Ast 2012
πανεύμορφος (εὐμορφώτατος)· G 1720. Tzetz Hist II 20 κτλ.
πολυείσοδος (μέ πολλά εἰσοδήματα)· Z 2080. Balsam II 272D
πορφυρόδαφος (δαμμένος μέ πορφύρα)· G 3164. Theophyl III 729C, 1105D
πυρφλέγων (πυριφλεγής)· G 3454. Kam Ast 1909, 3180.
σοῦρος· G 4, 1304. Kam Ast 253. Τονισμένος «σογυρός» σέ Tzetz Hist XII 795, XIII
 562. Tzetz II Prol 674 κτλ.
σκάδα· E 359. Barth 1388B.
τραγούδημα (τραγούδι)· E 1146. Ὁ παλαιότερος τύπος *τραγώδημα* μέ τήν ἴδια,
 νεώτερη, σημασία βρίσκεται σέ N Gram Fast 214 στ. 117 *τραγωδήματα*
καί πᾶν ὄργανον ἄλλο (ἄστοχη ἢ μετάφραση Theaterstücke)
τώρα· E 49 κτλ. Barth 1436D κτλ.
χαμοτρίκλινος (αἶθουσα τοῦ κάτω πατώματος μεγάρου)· G 3198. Dob Christ 227
χοῦμαν (χῶμα)· E 86. Cusa 534 (δημῶδες κείμενο).
χρυσόγραμμος (μέ χρυσά γράμματα, χρυσοκέντητος)· G·868. Mark Anek A 1084.
ὠρίτζα (ῶρα)· G 1493. Kam Ast 2148.

Λέξεις κοινές τοῦ Διγενῆ καί τῶν μεταφράσεων Ἄννας Κομνηνῆς καί Νικήτα Χωνιάτη (19' αἰώνα)

- ἀπαντέχω* (περιμένω)· E 1421. Met Anna 399
βουνόν· E 1150, 1366. Met Anna 318, 339
γλυτώνω· E 212, 502. Met Anna 114
ἰστία (φωτιά)· E 1743. N. Chon Par 656
περιτριγυρίζω (τριγυρίζω)· Z 224. Diet Par II 61
πρόδοδος (ὀδηγός)· Z 646. Met Anna 353
σφοντυλέα (γιά τή σημασία πβλ. Ἄλεξιου 244)· E 697 (*τοὺς μὲν γροθῆας ἔκρουεν,*
τοὺς ἄλλους σφοντυλέας). N Chon Par 736 *σφονδηλέας κρούων*
σφουγγίζω· E 77. N Chon Par 478 *σφογγίζων*
τζάκισμα (θραῦσμα)· E 1251. N Chon Par 203
τραγοῦδι· E 852. Met Anna 235 *τραγῶδιον*
τριγύρωθεν· Z 88. Met Anna 91

χωριάτης (χωρικός): E 231, 745. N Chon Par 430

Μή θέλοντας λοιπόν νά συνεχίσω τή λεξική ἀναγραφή μέ τέτοιο τρόπο ἐξ αἰτίας περιορισμένου χώρου, θά ἀπαριθμήσω τώρα μόνο τίς υπόλοιπες λέξεις πού πιθανῶς παρουσιάζονται γιά πρώτη φορά σέ κείμενα τοῦ ιγ' καί τοῦ ιδ' αἰῶνος, τά ὁποῖα, σάν μή δημῶδη, δέν ἐμεταλλεύθησαν στό λεξικό τοῦ Κριαρᾶ. Παραπομπές στό Διγενῆ δέν γίνονται (πβλ. Κριαρᾶ ὡς καί τά γλωσσάρια τῶν ἐκδόσεων).

ιγ' αἰώνας

ἀργυροτζάπωνος Inv Patmos 19. ἀρκούδα Panag 322. βάλτον A Lavra 75, 15. βλεμματίζω Lasc Ep 94, 28. γύρισμα PK 134. ἐκφανερῶ Blem Aut I 86, 13. θηλύκιον Inv Patmos 51. ὀλιγοθυμία Lasc Ep 70, 3. σελλοχαλινωμένος Jo Apok Bees 104, 19. στέφανον Neoph Hyp 89, 47· 91, 119. ὑπόθολος MM III 56-57.

ιδ' αἰώνας

ἀναγυρίζω Cod Mes 67, 21. διασυντόμως V Max 51, 58. δραγουμάνος MM I 321, III 126. ἐπιλούρικον Ps Kod 159, 1 κτλ. κοκκινοθεβαμμένος Melit 2844. λιγοθυμῶ V Max 56. λιθομάγαρον Ephr 3740. παραδια(βι)βάζω Schol Synes 275, 24-25. πιττακοφόρος MM II 360. ἴωμογενής (Διγ. Z 2517) Pach I 317. ὑφάπλωμα V Max 63. χρυσοκόκκινος Pach II 59, 11.

Τέλος, ὅσον ἀφορᾶ τόν ιε' αἰῶνα, ἐξακριβῶσα μόνο τίς ἐξῆς τρεῖς λέξεις, πού φυσικά δέν θρῖσκονται στό κείμενο G (ιδ' αἰῶνος):

λησταρχεῖον Διγ. E 645 καί Canab 17, 23· 19, 14

συνήθειον Διγ. E 1341 καί MM II 252

χαράτζιον Διγ. Z 3752, πβλ. Mor II 340-1

Τί μᾶς διδάσκει αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση ἀξιοσημείωτων λέξεων τοῦ Διγενῆ μέ διάφορα ἄλλα κείμενα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας;

α/ Ἡ εἰκασία πρώτης γραπτῆς διαμορφώσεως τοῦ ἀκριτικοῦ ἔπους ἦ, τουλάχιστον, ὠρισμένων ἐπεισοδίων στόν δέκατον αἰῶνα δέν φαίνεται τόσο ἀπίθανη, ἂν λάβομε ὑπ' ὄψη τήν ἀρκετή σειρά λέξεων, πού ἐμφανίζονται σ' αὐτή τήν ἐποχή.

β/ Ἡ ἀπό ὅλους δεκτῆ ὑπόθεση ὑπάρξεως ἀρχετύπου τοῦ ἔπους στόν δωδέκατον αἰῶνα, δηλαδή στήν ἐποχή ἀναγεννήσεως τῶν μυθιστορημάτων, ὑποστηρίζεται καί ἀπό ἀντίστοιχο λεξικό στρώμα.

γ/ Τό γεγονός, ὅτι τό ἔπος στή προϋποτιθέμενη μορφή του δέν ἔμεινε ἀμετάβλητο, ἀλλά μεταμορφώθηκε καί ἀπό τόν ιγ' ὡς τόν ιδ' (χφ. G) ἢ ὡς τόν ιε' (χφ. E) αἰῶνα, ὑπογραμμίζεται καί ἀπό τή χρήση λέξεων.

δ/ Ἀπό τή χρήση λέξεων μποροῦμε ἴσως νά συμπεράνομε, ὅτι ἡ ἀρχική γλωσσική μορφή τοῦ ἔπους ὁμοίαζε μέ τά ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ὡς καί μέ ἀπλοποιημένες μεταφράσεις λόγιων ἱστορικῶν συγγραμμάτων (Ἔανης Κομνηνῆς, Νικήτα Χωνιάτη), γιά τά ὁποῖα χρησιμοποιοῦμε σήμερα τόν ὄρο «γραπτή κοινή» (Schrift-Koine)⁷.

7. Πβλ. σμ. 2.

ε/ Πολλές φορές τεκμηριώνονται λέξεις γνωστές ως τώρα μόνον από δημώδη κείμενα και ένωριτερα από μη δημώδη κείμενα.

ς/ Νά τονισθῆ πάλιν, πώς δέν πρέπει νά χωρίσομε τόν λεξικό πλοῦτο τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ἀπλοποιώντας σέ λόγιο καί δημῶδες τμήμα⁸.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

(προέρχονται ἀπό τήν προσωπική μου λεξικογραφική δελτιοθήκη)

Achmet	Achmetis Oneirocriticon, ed. Drexl, Leipzig 1925.
AHG	<i>Analecta Hymnica Graeca</i> , ed. Schirò, Rom 1966-80.
A Lavra	<i>Actes de Lavra I</i> , ed. Lemerle, Paris 1970.
Anna	Anne Comnène, ed. Leib, Paris 1937-45.
Balsam	Theodorus Balsamon, PG 137 (= I), 138 (= II).
Barth	Bartholomaeus Edessenus, PG 104.
Blem Aut	N. Blemmydae Autobiographia, ed. Munitiz, Turnhout 1984.
Canab	Ioannes Canabutzes, ed. Lehnerdt, Leipzig 1890.
Cod Mes	R. Cantarella, <i>Codex Messanensis gr. 105</i> , Palermo 1937.
Cusa	S. Cusa, <i>I diplomati greci e arabi di Sicilia</i> , Palermo 1868-82.
Daph Cor	Th. Daphnopatès, ed. Darrouzès-Westerink, Paris 1978.
DAI	Const. Porphyrogenitus, <i>De administrando imperio</i> , ed. Moravcsik, Washington 1967.
De Cer	Const. Porphyrogeniti, <i>De Cerimoniis</i> , ed. Reiske, Bonn 1829-30.
De Them	Const. Porphyrogenitus, <i>De Thematibus</i> , ed. Pertusi, Vaticano 1952.
Diet Par	J. van Dieten, <i>Niketaspapiraphrase</i> , <i>Byz. Forsch.</i> 6 (1979) 37-77.
Dob Christ	E. v. Dobschütz, <i>Christusbilder II</i> , Leipzig 1899.
Elp Rom	M. Chatzedakes, Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ῥωμαίου, <i>ΕΕΒΣ</i> 14 (1938).
Ephr	Ephraemius, ed. Bekker, Bonn 1840.
Eust Op	Eustathius, <i>Opuscula</i> , ed. Tafel, Frankfurt 1832.
Fouc Strat	<i>Strategemata</i> , ed. Foucault, Paris 1949.
Halk Ined	F. Halkin, <i>Inédits byzantins</i> , Bruxelles 1963.
Halk Saints	F. Halkin, <i>Saints de Byzance</i> , Genève 1986.
Inv Patmos	Ch. Astruc, L'inventaire du Trésor et de la Bibliothèque du Patmos, <i>Travaux et Mémoires</i> 8 (1981) 15-30.
Jo Geo	Johannes Geometres, ed. Cramer, <i>Anecdota Parisiensia IV</i> , Oxford 1841.
Kam Ast	Johannes Kamateros, ed. Weigl, Leipzig 1908.
Lasc Ep	Theodori Lascaris Epistulae, ed. Festa, Firenze 1898.
Leo Syn	Leon Synadorum metrop., ed. Vinson, Washington 1985.
Leo Tact	Leonis Tactica, ed. Vári I-II, Budapest 1917-22· PG 107 (= III).
L Gram	Leon Grammaticus, ed. Bekker, Bonn 1842.
Manas Arist	E. Tsolakes, <i>Κωνσταντίνου Μανασσή «Τὰ κατ' Ἀρίστανδρον καὶ Καλλιθέαν»</i> , Θεσσαλονίκη 1967.
Mark Anek	D. Chrestides, <i>Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα</i> , Θεσσαλονίκη 1984.
Melit	M. Miller, <i>Poème allégorique de Méliténote</i> , Paris 1858.
Met Anna	H. Hunger, <i>Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene</i> , Wien 1981.

8. Παρόμοιο σκοπό, ὅπως φαίνεται, ἐπιδιώκει ἡ καλὴ ἐργασία τῆς Κ. Πηδώνια, *Τὰ λόγια γλωσσικά στοιχεία στά ἔργα τοῦ Χορτάτζη*, πβλ., πρό πάντων, σσ. 61-117.

- MichAttDiat P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliate, *Rev. ét. byz.* 39 (1981).
- Mill Rec E. Miller, *Recueil des historiens des croisades, Historiens grecs*, Paris 1875-81.
- MM Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, Wien 1860-90.
- Mor II G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, Berlin 1958.
- NChonPar Nicetae Choniatae Historia, ed. Bekker, Bonn 1835, app. crit.
- NeophHyp B. Englezakes, Ἀνέκδοτον ὑπόμνημα Νεοφύτου τοῦ Ἐγκλείστου, *Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν, Ἐπετηρίς* 8 (Λευκωσία 1978).
- N Eug Nicetas Eugenianus, ed. Hercher, *Erotici scriptores* II, Leipzig 1859.
- NGramFast J. Koder, Das Fastengedicht des Nikolaos Grammatikos, *Jahrb. Öst. Byz.* 19 (1970) 208-234.
- Pach Georgius Pachymeres, ed. Bekker, Bonn 1835.
- Panag N. Krasnosel'cev, Prenie Panagiota s Azimitom, *Letopis Novoross. univ.* VI/3, Odessa 1896, 295-328.
- PK Th. Tzannetatos, *Τὸ πρακτικὸν τῆς Κεφαλληνίας*, Ἀθήναι 1965.
- ProdGed W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Gedichte*, Wien 1974.
- ProdPoésies E. Miller, Poésies de Th. Prodrome, *Annuaire de l'Assoc. des études grecques* 17 (1883) 18-64.
- ProdRhod Theodorus Prodromus, Rhodanthe et Dosicles, ed. Hercher, *Erotici scriptores* II, Leipzig 1859.
- Psaltes St. Psaltes, *Grammatik der byz. Chroniken*, Göttingen 1913.
- Ps Kod Pseudo-Kodinos, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.
- Rob Cart G. Robinson, *History and Cartulary of St. Elias and St. Anastasius of Carbone*, II 2, Rome 1930.
- ScholSynes A. Garzya, Scoli inediti alle Epistole di Sinesio, *EEBΣ* 30 (1960).
- ScriptOr *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, ed. Preger, Leipzig 1901-7.
- Stephanit L. Sjöberg, *Stephanites und Ichnelates*, Uppsala 1962.
- TestBoil P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas, *Cinq études*, Paris 1977.
- TheodosDiac Theodosii Diaconi, De Creta capta, ed. Criscuolo, Leipzig 1979.
- TheophCont Theophanes Continuatus et alii, ed. Bekker, Bonn 1838.
- Theophyl Theophylactus Ochridensis, PG 123 (I), 124 (II), 125 (III), 126 (IV).
- TypGegPak P. Gautier, Le typikon du G. Pakourianos, *Rev. ét. byz.* 42 (1984).
- TzetzEp Ioannis Tzetzae epistulae, ed. Leone, Leipzig 1972.
- TzetzHist Ioannis Tzetzae Historiae, ed. Leone, Napoli 1968.
- TzetzII Tzetzae Allegoriae Iliadis, ed. Boissonade, Paris 1851.
- TzetzIIMatr Scholia ad Allegorias Iliadis, ed. Matranga, *Anecdota*, Roma 1850.
- V And Vita Andreae Sali, PG 111, 627-888.
- V Max D. Kourilas-F. Halkin, Deux vies de Maxime le Kausokalybe, *An. Boll.* 54 (1936) 38-112.
- V Nil Βίος Νείλου τοῦ Νέου, ed. Giovanelli, Grottaferrata 1972.

ΑΚΡΙΤΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΣΕΛΛΙΩΝ

Στήν περιοχή τῆς κοινότητας Σελλιών τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης διατηρεῖται ἀσυνήθιστα πυκνός ἀριθμός ἀκριτικῶν τοπωνυμίων: τοῦ *Διγενῆ τό Πήδημα* (πβ. *Διγενῆς Ἀκριτῆς* Ε 674), οἱ *Γονατές τοῦ Διγενῆ*, τοῦ *Διγενῆ τό Βρυσίδι* (πβ. Ε 1026), καί τοῦ *Λιάντρου* (πβ. Ε 1500, 1554, 1600)¹. Στόν εὐρύτερα ἡρωικό βυζαντινό κύκλο ἀνήκει καί τό τοπωνύμιο τοῦ *Μαυγιάνου*. Τό τελευταῖο αὐτό πρέπει ὀπωσδήποτε νά ἔχει προκύψει ἀπό τή γενική *Μαυριανού* μέ ἀναβιβασμό τοῦ τόνου λόγω τῆς τοπωνυμικῆς χρήσης καί μέ ἀπλοποίηση τῆς προφορᾶς. Εἶναι τά τοπωνύμια πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Σώζεται ὁμως καί τό ἐπίσης βυζαντινό τοπωνύμιο *Βλάτος* (τό), ὅπου καί σήμερα ὑπάρχει πηγή καί λιβάδι, καί πού παραπέμπει ἄμεσα στό *Βλαττολιβάδιν* (πβ. G V 165, VIII 81). Ἕνα ἄλλο τοπωνύμιο, τοῦ *Βουκελάρη*, παραπέμπει στό γνωστό μικρασιατικό θέμα τῶν Βουκελαρίων². Μικρασιατικό θεωρεῖται καί τό τοπωνύμιο *Ταῦρος*³.

Τά δεύτερα αὐτά ἀναφέρω ὄχι μόνο γιά νά ἐνισχυθεῖ ἡ ἄποψη ἑνός ἀξιόλογου, ἄν καί περιορισμένου τοπικοῦ ἀποικισμοῦ παλαιμάχων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπό τή Μικρά Ἀσία, ὕστερα ἀπό τήν ἀνακατάληψη τῆς Κρήτης ἀπό τόν Νικηφόρο Φωκά, ἀλλά καί γιατί θεωρῶ ὅτι μ' αὐτά παρουσιάζεται ἰσχυρή ἢ πιθανότητα ὅτι εὐρύτερες ἀκριτικές παραδόσεις ἔζησαν στήν περιοχή καί ἄφησαν ὡς μαρτυρίες καί σήματα τῆς ζωῆς των τά τοπωνύμια.

Γιά νά γίνει περισσότερο νοητή ἡ σχέση τῆς ὁμάδας αὐτῆς μέ τήν ποιητική ἀκριτική ὕλη, πρέπει νά δοθεῖ ἡ τοπογραφική σχέση τῶν θέσεων τῶν τοπωνυμίων. Οἱ

---

1. Βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκριτῆς*, Ἀθήνα, 1985. Ὁ Διγενῆς καυχᾶται ὅτι θά μπορούσε νά πηδήσει ρυάκι πλάτους ἑνός μιλίου (Ε 674). Γιά τό *Βρυσίδι* πβ. *τάς κατακρύβας θρύσας*, αὐτ., Ε 1026. Ὁ Λιάνδρος ἀναφέρεται ὡς *θαυμαστός* (Ε 1500), βοήθει τή Μαξιμού φέροντάς τῆς ἄλογο (Ε 1554), καί τελικά ἠτᾶται ἀπό τόν Διγενῆ (Ε 1600). Ὁ τύπος τοῦ τοπωνυμίου *Λιάντρου* ἀνάγεται σαφῶς στόν *Λιάνδρον* τοῦ κειμένου Ἑσχοριᾶλ. Γιά ἄλλα ἀκριτικά τοπωνύμια στήν Κρήτη γενικά, βλ. Θ. Δετοράκης, *Νεοελληνικόν Ἀρχεῖον* 2, 1985, σ. 129 κ.έ., κυρίως σ. 134 γιά τό *Βρυσίδι* καί τίς *Γονατές* τοῦ Πλακιά. Τοῦ *Διγενῆ τό Σκαμνί*, αὐτ., σ. 138, παραπέμπει ἐπίσης στό χωρίο Ε 678, καί τοῦ *Διγενῆ τό Τραπεζί*, αὐτ., σ. 139, στό χωρίο Ε 679. Γιά τό τοπωνύμιο *Κιόνια* (Ε 1664) πβ. Ἀλεξίου, ἔ.ἀ., σ. ρλγ'.

2. Διον. Ἀ. Ζακυθινός, *Βυζαντινῆ Ἱστορία*, Ἀθήναι, 1972, χάρτης μετά τή σ. 208.

3. Εἶναι γνωστή ἡ ψηλή καί μεγάλη ὄροσειρά τοῦ *Ταύρου* καί *Ἀντιταύρου* στή Μικρά Ἀσία, μεταξὺ Λυκίας, Παμφυλίας καί Κιλικίας. Ἀλλά ὑπάρχουν καί πολλά ἄλλα ὀνόματα ὀρέων *Ταῦρος* σέ διάφορα σημεία κατά τήν ἀρχαιότητα. Ἡ μεταφορᾶ ὀνόματος ὀλόκληρης ὄροσειρᾶς σέ ἕνα μεμονωμένο μικρό βουνό τῆς Κρήτης δέν φαίνεται πιθανή.

θέσεις αυτές βρίσκονται εκατέρωθεν του μικρού κόλπου του Πλακιά, πού είναι το επίπεδο των Σελλιών όπως και της παρακείμενης Μύρθιος, και είναι διατεταγμένες ως εξής. Στή νότια πλευρά του κόλπου και μέ άξονα περίπου από τά ανατολικά προς τά δυτικά κείται τό χαμηλό βουνό *Ταῦρος*, στή βόρεια πλευρά του οποίου, και κάπως ψηλά, βρίσκεται του *Διγενή τό Πήδημα*. Στήν ίδια πλευρά, στό σημείο όπου τό βουνό αυτό βυθίζεται στή θάλασσα σάν νά είναι κομμένο μέ μαχαίρι, είναι σχηματισμένα δυό παρακείμενα σπήλαια σχεδόν έναλια. Είναι δυό τεράστιες κοιλότητες πού ή χωρητικότητά των πρέπει νά είναι δέκα και δεκαπέντε χιλιάδες κυβικά μέτρα αντίστοιχως. Οί κοιλότητες αυτές είναι οί *Γονατές του Διγενή*.

Στήν άπέναντι παραλία μέ απόκλιση προς τά δυτικά και λίγα μέτρα ψηλότερα από τή θάλασσα επιφάνεια βρίσκεται του *Διγενή τό Βρυσίδι*. Τό νερό, όταν τρέχει, βγαίνει μέσα από βράχο πού βυθίζεται κατά τό κάτω μέρος του στή θάλασσα. Η απόσταση από τίς *Γονατές του Διγενή* είναι τουλάχιστον πέντε χιλιόμετρα.

Κατά τή σωζόμενη σήμερα παράδοση ή Διγενής επήδησε από τήν πρώτη θέση, έγονάτισε στή δεύτερη, και ήπιε νερό από τήν τρίτη. Δικαιούται ίσως νά διερωτηθεϊ κανείς ποιά είναι τά σημεία στά όποία θά άκούμπησε, κατά τή λαϊκή φαντασία, και τά πελώρια χέρια του. Αυτά τά αντίστοιχα προς τίς *Γονατές* τοπωνύμια δέν σώζονται σήμερα, δέν μπορεί όμως νά αποκλεισθεϊ ότι κάποτε υπήρξαν.

Έδώ πρέπει νά παρατηρηθεϊ, βάσει αναλόγων τοπωνυμίων και άλλων περιοχών τής Κρήτης, ότι οί άκριτικές παραδόσεις και τά άσματα, άφου έφθασαν κατά τόν τρόπο πού είδαμε στήν Κρήτη, συνέχισαν γιά ένα διάστημα νά καλλιεργούνται μέ τήν τάση τής υπερβολής και τής διόγκωσης τών χαρακτηριστικών και τών δυνατοτήτων τών άκριτικών ήρώων. Αυτό άλλωστε προκύπτει και από τό σωζόμενο κρητικό τραγούδι του θανάτου του Διγενή. Στήν Κρήτη οί διαστάσεις και οί σωματικές δυνάμεις του Διγενή εξελίχθηκαν σέ τιτανικές.

Άς συμπληρώσουμε όμως τόν περίπατό μας και στους χώρους τών άλλων τοπωνυμίων τής ομάδας. Νοτίως τών Σελλιών ύψώνεται ή *Κάστελλος*, πού σχηματίζει ψηλά ένα πλάτωμα. Στό νότιο μέρος του πλατώματος, άπ' όπου είναι όρατός ή *Ταῦρος* μέ του *Διγενή τό Πήδημα* και τίς *Γονατές*, αρχίζει ή θέση του *Λιάντρου*. Έδώ υπάρχει μία μικρή πηγή πού τρέχει όταν αρχίσουν οί βροχές του χειμώνα, ή όποία όμως στά μεσαιωνικά χρόνια θά ήταν σέ συνεχή ροή. Η θέση του *Λιάντρου* έχει ύψόμετρο 312 μ., ενώ ή άπέναντι *Ταῦρος* και του *Διγενή τό Πήδημα* περίπου τό μισό. Είναι έντυπωσιακό ότι οί θέσεις αυτές είναι άντικρουστές, σάν νά προκαλεϊ ή μία τήν άλλη, ενώ ανάμεσά τους άπλώνεται ή θάλασσα. Όσο φυσικότερα ζούσαν τότε οί άνθρωποι, τόσο καλύτερα μιλούσαν μέ τή φύση, προσαρμόζοντας τήν παράδοση στον κατάλληλο χώρο.

Μέ τό πέμπτο τοπωνύμιο τής ομάδας πού μάς άπασχολεί, του *Μαυγιάνου*, συμπληρώνουμε τόν άκριτικό μας περίπατο στήν περιφέρεια Σελλιών Ρεθύμης. Σημειώσαμε στήν αρχή πώς από τόν *Μαυριανό* προέκυψε ή τύπος *Μαυγιάνου*. Τό όνομα πιθανώς σχετίζεται μέ τά παρεμφερή όνόματα ήρώων του έπικού κύκλου, όπως *Μαυροϊλής* και *Μαυραϊλής*, *Μιραλής* (τό τελευταίο από συμφύρομό του βενετικού *άμιραλή*). Ο *Λιάντρος*, μέ τόν τύπο *Λιάνδρος*, βρίσκεται στό έπος ανάμεσα στα πρωτοπαλλήκαρα τής Μαξιμούς (πδ. Ε 1554), αντίπαλος κι αυτός του Διγενή.

Σημειώσαμε ήδη τή σωζόμενη παράδοση κατά τήν όποία, γονατισμένος ή Διγενής στις *Γονατές*, ήπιε νερό από του *Διγενή τό Βρυσίδι*. Έχομε όμως τό δικαίωμα νά

υποθέσουμε ότι η αρχική παράδοση ήταν διαφορετική και πληρέστερη, περιλαμβάνοντας και τοπωνύμια με ονόματα των αντιπάλων του Διγενή, έντοπια στίς κατάλληλες θέσεις. Η αρχική παράδοση θά ήταν περίπου αυτή ἐδῶ. Ὁ Διγενής εὐρισκόμενος στό βουνό Ταῦρος εἶχε στίς ἀπέναντι θέσεις τούς ἀντιπάλους του, και πρῶτα τόν πλησιέστερο Λιάντρο. Πήδησε λοιπόν ὁ Διγενής ἀπό τό χαμηλότερο ὕψωμα Ταῦρος και ἐξετοξεύθη στήν ἀπέναντί του ψηλότερη ράχη, ὅπου βρισκόταν ὁ Λιάντρος. Τό ἐκπληκτικό αὐτό ἄλμα δέν μᾶς ξενίζει γιά τόν ὑπερφυσικό Διγενή τῆς Κρήτης. Ὅπως μᾶς λέει τό δημοτικό τραγούδι τοῦ θανάτου του:

*τὰ ὄρη ἐδιασκέλιζε, βουνοῦ κορφές ἐπήδα*⁴.

Στή συνέχεια τῆς ὑποθετικά συμπληρούμενης παράδοσης, ὁ Διγενής κατανικᾷ τό Λιάντρο. Τήν ἴδια τύχη θά εἶχε και ὁ Μαυριανός⁵ πού μᾶλλον θά ἐπαιξε τό ρόλο βοηθοῦ τοῦ Λιάντρου. Μετά τούς δυο αὐτούς ἄθλους, ὁ Διγενής ἀποσύρεται στόν Ταῦρο γιά νά ξεκουραστεῖ και τότε γονατίζει στίς *Γονατές* και πίνει νερό ἀπό τό ἀπέναντι παραλιακό *Βρυσίδι*, θέση πού δέν εἶναι ὄρατή οὔτε ἀπό τοῦ *Λιάντρου*, οὔτε ἀπό τοῦ *Μαυγιάνου*.

Ἀπό τά παραπάνω προκύπτει ὅτι ἡ μυθολογία τῶν τοπωνυμίων δέν εἶναι αὐθαίρετη, οὔτε ἀποτελεῖ συσσώρευση ἐπί μέρους στοιχείων, ἀλλά ἀποτελεῖ σύστημα, στό ὅποιο ἐντοπίζεται μέ ἀρκετή συνέπεια ἡ δράση τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους πού μέ συνεχεῖς ἀκροάσεις και ἀναγνώσεις κατεῖχε τή φαντασία τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων και ζητοῦσε τή μεταφορά του σέ κάτι ὄρατό και συγκεκριμένο, στόν γειτονικό χῶρο, ὄχι πιά στήν Καππαδοκία και τή Συρία. Κάτι ἀνάλογο, ἐντοπισμός στοιχείων τοῦ κύκλου τοῦ βασιλιᾶ Ἀρθούρου, φαίνεται ὅτι συμβαίνει ὡς τίς μέρες μας στή Βρετάνη τῆς Γαλλίας⁶.

Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ ἐξόγκωση τῆς ἀκριτικῆς παράδοσης στήν Κρήτη μορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἔπαρση τῶν νικητῶν γιά τήν ἀνακατάληψη τῆς νήσου στά 961. Οἱ παλαίμαχοι πού ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ και οἱ νέοι ἄποικοι ἦταν φορεῖς τῆς ἡρωικῆς μικρασιατικῆς ποίησης και ἦταν φυσικό νά δώσουν, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, αὐτή τήν ἔξαρση στόν ἀκατανίκητο προστάτη τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι ὁ Διγενής πῆρε στήν Κρήτη «διαστάσεις Τιτάνος, σχεδόν οὐδέν διατηροῦντος πλέον τό ἀνθρώπινον», ὅπως γράφει ὁ Νικόλαος Πολίτης⁷.

Ἐμπνεύσθηκα τό μελέτημα αὐτό ἀπό τίς λαμπρές ἐκδόσεις *Ἀκριτικά και Βασιλειος Διγενής Ἀκρίτης* τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου. Ἀφιερώνομε σέ κάποιον κάτι πού ἐν μέρει τοῦ ἀνήκει. Καί αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀμφίδρομη σχέση ὑποδηλώνει βαθύτερη πνευματική ἐπικοινωνία. Ἐγώ τουλάχιστον ἔτσι αἰσθάνομαι, καθώς ἡ ἀδιατάρακτη φιλία μας και ἡ ἄσπογη ἀρχαιολογική και φιλολογική συνεργασία μέ τόν ἐπαξίως τιμῶμενο καθηγητή συμπληρώνει σέ λίγο τό τριακοστό ἔτος.

4. Ἴδομ. Ἰ. Παπαρηγοράκης, *Τά κρητικά ριζίτικα τραγούδια*, Χανιά, 1956-57, σ. 131.

5. Ἡ θέση τοῦ *Μαυγιάνου* εἶναι κοντά και παράλληλα πρὸς τοῦ *Λιάντρου* και ἀπέναντι ἀπό τόν *Ταῦρο* και τίς *Γονατές*. Γιά μνεῖες τοῦ Μαυριανοῦ ὡς ἡρωικῆς μορφῆς σέ δημοτικά τραγούδια τῆς Κρήτης, πβ. Ἀριστ. Κριάρης, *Κρητικά δημοτικά τραγούδια*, Ἀθήναι, 1920, τρίτη ἐκδοση, Ἀθήναι - Χανιά, 1969, σ. 226, σ. 271. Ἐπίσης Θ. Δετοράκης, *Ἀνέκδοτα δημοτικά τραγούδια τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειον, 1976, σ. 16-17.

6. Felix Bellamy, *Bréchebant et Bérenton*, Rennes, I-IV, 1896.

7. Ἐκλογαί ἀπό τά τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ⁴1958, σ. 104.

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΤΗΣ EDDA ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ;

Παρά τό γεγονός ότι ή ποιητική *Edda* τών Ίσλανδών είναι για τούς Γερμανικούς λαούς ό,τι ή Ίλιάδα για τούς Έλληνες, στην Ελλάδα είναι άγνωστη. Ό,τι δέ έχει γραφεί κατά καιρούς στίς διάφορες έλληνικές έγκυκλοπαίδειες φαίνεται σχεδόν αυτόουσια μεταφρασμένο από Γερμανικές έγκυκλοπαίδειες, σέ σημείο πού και τά ίδια τά όνόματα μυθικών προσώπων και τόπων νά έχουν κακοποιηθεί. Τό φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα λυπηρό διότι καμμιά άλλη πρωτογενής έπική παράδοση, ούτε καν ή Σανσκριτική, δέν είναι τόσο κοντά στην Όμηρική όσο ή ισλανδική παράδοση, παράδοση πού, επί τέλους, άνήκει σέ μιά χώρα πού πρώτος άνακάλυψε ό Πυθέας ό Μασσαλιώτης.

Τό δικό μου ενδιαφέρον για τήν Ίσλανδική λογοτεχνία και, ιδιαίτερα, για τό ήρωϊκό έπος ως παμπάλαιο έπίτευγμα τών Ίνδο-Γερμανικών λαών, μέ όδήγησε στην Ίσλανδία τρεις φορές, τά καλοκαίρια του 1976, 1977 και 1980. Δέν προσφέρεται ή τωρινή εύκαιρία για νά αναφερθώ έκτενωσ στίς έντυπώσεις μου· άξίζει όμως νά ειπωθεί ότι στό μακρυνό αυτό καταφύγιο τών Ύπερβορείων, πού σέ έκταση είναι τρεις φορές όσο ή Ελλάδα, γνώρισα ένα λαό μέ παραδόσεις πού θυμίζουν πολύ τήν όρεινή Ελλάδα και ιδιαίτερα τήν Κρήτη¹. Οί Ίσλανδοί είναι παθολογικά υπερέφανος λαός μέ δυνατή προφορική και γραπτή παράδοση, ή όποία κρατεί συνειδητά και άδιάκοπα τίς ρίζες της στά πεζά έπικά άφηγήματα (*Sögur*) και στην άρχαιότερη ποιητική συλλογή τών Βορείων και δή τών Σκανδιναυικών λαών, τήν *Edda*. Οί δεσμοί τής οίκογενείας και τής φιλίας είναι πολύ δυνατοί, και οί άρετές τής φιλοτιμίας και τής φιλοξενίας θεωρούνται αυτόνοτες για κάθε άνθρωπο πού δέν θέλει νά λογιστεί κακόσειρος ή τιποτένιος (*níðingur* = ούτιδανός, χαμένο κορμί). Μέ εξαίρεση όρισμένα μέρη τής Ίταλίας και τής Ίσπανίας, ή Ίσλανδία είναι ή μόνη άλλη χώρα τής Ευρώπης ή όποία έχει φραστική και έννοιολογική άντιστοιχία στό Έλληνικό τίνος *είσαι* μέ τό κοινότατο *hversson ert thú* (= τίνος γιός είσαι σύ) και ή όποία χρησιμοποιεί σχεδόν άποκλειστικά πατρωνυμικό σύστημα άντίστοιχο προς τό Όμηρικό (*Λαερτιάδης, Πηληιάδης* κλπ). Οί λεπτομέρειες είναι άπειρες, και πολύ

---

1. Για τό θέμα αυτό έγραψε έκτενωσ ό έλληνομαθής διαπρεπής Ίσλανδός συγγραφέας και ποιητής Α. Mangússon στό βιβλίο του *Northern Sphinx: Iceland and the Icelanders from the Settlement to the Present Day* (McGill-Queens U. Press 1977). Ό ίδιος εξέφρασε τίς έντυπώσεις του για τήν Ελλάδα σέ άλλο βιβλίο του: *Griskir Reisudagar* (Reykjavík 1953).

περισσότερο ενδιαφέρουσες απ' τις λίγες πού ανέφερα. Περιορίζομαι, λοιπόν, μόνο σε μία - δύο ακόμη. 'Απ' ό,τι ξέρω κανένας άλλος λαός στην Ευρώπη δεν έχει λέξεις πού νά αντιστοιχοῦν στις δικές μας *áριστος* (ἀργότερα *καλός κάγαθός*) και τώρα *λεβέντης* καθώς βέβαια και στις έννοιες *ἀρετή* και *λεβεντιά*. Για τή λέξη *λεβέντης* π.χ. τό κοινόχρηστο Έλληνοαγγλικό λεξικό του Crighton αντιπαρατάσσει σχεδόν είκοσι 'Αγγλικές λέξεις, οί όποίες και χωριστά και σάν σύνολο απλώς αποτελούν μία λεξικολογική περιγραφή, ή όποία σκιαμαχει μέ τήν οὐσία αλλά δεν τήν όρίζει. Τό αντίθετο ακριβώς συμβαίνει μέ τις ισλανδικές λέξεις *drengur góður* (λεβέντης) και *drengskapur* (λεβεντιά)². Πολύ ενδιαφέρουσες για μάς τούς 'Ελληνες είναι και οί λέξεις *drengja-módir*, λεβεντομάννα, *drengja-val*, λεβέντες διαλεχτοί (πρβλ. τό *είχε λεβέντες διαλεχτούς* στό τραγούδι για τόν 'Όδυσσέα 'Ανδροῦτσο), και *drengs-bot*, ή φιλότιμη άμλλα τής λεβεντιάς. 'Αναφέρω τις λέξεις αυτές γιατί ή σημασία τους καθώς και ή σημασία τών συναφών *ordstírr* (κλέος) *sómi/heidur* (τιμή) και φυσικά ή ύπαρξή τους ως θεμελιωδών άξιων αποτελοῦν πάγια προϋπόθεση για τή γένεση και τήν ανάπτυξη του ήρωϊκού έπους.

Οί ρίζες τής ισλανδικής *Edda* ανήκουν στην προϊστορία τών Γερμανικών λαών. Τά δέ κοινά μυθολογικά, κοινωνικά και ποιητικά στοιχεία πού συνδέουν τήν *Edda* μέ τήν 'Όμηρική και 'Ησιοδική ποίηση έχουν κοινή καταγωγή ή όποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν προϊστορία τών 'Ελλήνων και άλλων συγγενών 'Ινδο-Γερμανικών λαών. Τό κείμενο όμως τής *Edda*, ενώ άντλει ίσως και δλόκληρα ποιήματα απ' τήν προφορική ποιητική παράδοση τών Σκανδιναυικών κυρίως λαών, δεν άνάγεται στόν άποικισμό τής 'Ισλανδίας από τούς Νορδηγούς τό 870 μ.Χ., αλλά κάπου στις πρώτες εκατονταετηρίδες μετά τόν έγκριστιανισμό τών 'Ισλανδών (1000 μ.Χ.), δηλαδή κάπου στά 1000 μέ 1200 μ.Χ. Τότε, ακριβώς, διαδόθηκε ή Λατινική γραφή στην 'Ισλανδία από τούς 'Ιεραποστόλους και κληρικούς τής νέας θρησκείας. Είμαι δέ άξιοσημείωτο ότι ενώ ή προφορική παράδοση δεν είχε διακοπεί, τό πρώτο χειρόγραφο τής *Edda* άνεκαλύφθη μόλις τό 1643 (*Codex Regius* 2365, Royal Library of Denmark). Παλαιογραφικά, όμως, τό χειρόγραφο ανήκει περίπου στό 1250 μ.Χ.

'Η *Edda* είναι μία συλλογή ποιημάτων πού, πέρα απ' τή γλώσσα και τό μέτρο, έχουν κοινό τους χαρακτηριστικό τήν ήρωϊκή ένατένιση τής ζωής και τήν έξιστόρηση παλαιών έπων μέ πρωταγωνιστές ήρωες και θεούς, και τή διδασκαλία του ήθους πού κυριαρχούσε στους παλιούς καλούς καιρούς. 'Οπωσδήποτε τό καθένα απ' τά τριανταοκτώ ποιήματα τής συλλογής είναι μία τουλάχιστον ραψωδία, αλλά οί διάφορες ραψωδιές δεν αποτελούν συνέχεια ή μία τής άλλης. Είμαι φανερό ότι ή συλλογή πού διεσώθη είναι ένα μικρό κλάσμα τής ήρωϊκής επικής ποιήσεως τών 'Ισλανδών. Είμαι έξ ίσου φανερό ότι κάποια παρόμοια συλλογή πού χάθηκε παρουσία-

2. 'Ετσι, λοιπόν, στά πεζά έπη τών 'Ισλανδών ό λεβέντης περιγράφεται ως «ψηλός και όμορφος κι' απ' τούς συντρόφους του ό πιο άγαπημένος». 'Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται από ταφόπετρες και σε διασήμους Σουηδούς πολεμιστές πού ύπηρέτησαν στην ειδική φρουρά πολλών Βυζαντινών αυτοκρατόρων και σκοτώθηκαν μακριά από τήν Πατρίδα. Στη φρουρά τών Ρώς, για τούς όποιους επικράτησε τελικά τό όνομα *Βάραγγοι* αναφέρεται μέ πλούσια βιβλιογραφία ό 'Αθανάσιος Μαρκόπουλος στό άρθρο του «Encore les Rós - Dromitai et le Pseudo - Syméon, *Jahrbuch der öster. Byzantinistik* 23 (1974) 89-99.

ζε, όπως και η ύπαρχουσα, πρώτα τά κατορθώματα τῶν θεῶν καί μετά τά κατορθώματα τῶν ἡρώων. Ἡ συλλογή τοῦ *Codex Regius* ῥοχίζει μέ τό θεογονικό ποίημα *Völuspá*, τό ὁποῖο οἱ εἰδικοί ἀνάγουν περίπου στό 1000 μ.Χ., καί συνεχίζει μέ τό διδακτικά ποιήματα *Hávamál* (II) καί *Vafthrúdnir* (III). Τό πρώτο ποίημα, σέ τόνο ἀποκαλυπτικό, διηγεῖται τήν ἀρχή καί τήν συντέλεια τοῦ κόσμου, καί τή συνεχή πάλη θεῶν, ἀνθρώπων καί τεράτων. Στό δεύτερο ὁ Ὑψηλός, δηλαδή ὁ θεός *Odin*, μιλάει ὡς σοφός ἀπό καθέδρας γιά ὅ,τι πρέπει νά ξερεῖ ὁ ἄνθρωπος γιά νά ἐπιβίωσει καί νά προκόψει μέσα σέ μιὰ κοινωνία πού τόν παραμονεύει ὁ κίνδυνος ἀπ' τούς κακούς ἀνθρώπους καί τίς πονηρές γυναῖκες. Τό τρίτο ποίημα εἶναι γιγαντομαχία μέ πρωταγωνιστή τό θεό *Odin*.

Ὑπάρχουν ποιήματα τῆς *Edda* ὅπως ἡ *Atlakvida*, τό τραγούδι τοῦ Ἄττιλα, πού ἀναφέρονται σέ γεγονότα τοῦ πέμπτου αἰῶνα στή Δυτική Γερμανία. Τέτοια ποιήματα δέν πέρασαν, βέβαια, σάν λογοτεχνικά δάνεια στήν Ἰσλανδική ἐπική ποίηση. Δέν ἀποκλείεται καθόλου νά ταξίδεψαν πρῶτα στή Σουηδία καί στή Νορβηγία, καί ἐν συνεχείᾳ σάν τραγούδια τῶν Βίκινγκς νά βρῆκαν τό δρόμο τους πρὸς τήν Ἀνατολική Ἀγγλία, Σκωτία καί Ἰρλανδία, ἀπ' ὅπου οἱ Ἰσλανδοί πειρατές τά πήραν τόν ἔνατο καί δέκατο αἰῶνα σάν λεία μαζί μέ τούς αἰχμαλώτους καί τίς πολλές γυναῖκες πού κούρσεψαν. Πρέπει ὁμως νά τονισθεῖ ὅτι σέ καμμιά ἀπ' αὐτές τίς χῶρες δέν διεσώθη παράδοσις ἀντάξια τῆς *Edda*, καί ὅτι τά ἀξιολογώτατα μνημεῖα τῆς Ἀγγλοσαξωνικῆς ποίησης *Beowulf* καί *Maldon* χρωστοῦν πολύ περισσότερα στοιχεῖα στήν ἐπαφή μέ τό Ρωμαϊκό κόσμο, καί εἶναι λιγότερο πρωτογενή καί λιγότερο ριζωμένα στήν ἀνόθευτη Γερμανο-Σκανδιναυική ἐπική παράδοση. Παρά τίς ὁποιοσδήποτε ἐπιδράσεις λοιπόν, τό Ἰσλανδικό ἔπος εἶναι στήν οὐσία του, ἂν μὴ σέ ὄλο τό εὖρος τῆς καταγωγῆς του, αὐτόχθον. Ὅσο ἀποκομμένη, ὁμως, καί νά ἦταν ἡ Ἰσλανδία ἀπ' τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, ἀναντίρρητα, ἰδίως μετά τόν ἐκχριστιανισμό τό 1000 μ.Χ., οἱ Ἰρλανδοί καί ἰδίως οἱ πρῶτοι τους Λατινομαθεῖς ἱεραπόστολοι καί μοναχοί ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς πρώτης ἐξελικτικῆς πορείας τῆς Ἰσλανδικῆς λογοτεχνίας. Μερικοί ἀπ' αὐτούς, μέσω τῶν συγγραμμάτων τῶν λογίων καθολικῶν κληρικῶν, ἴσως εἶχαν καί κάποια γνώση τῆς *Graugonarum inclyta vates nomine Sappho* (columbanus, *Fidolius*, στ. 82 κ.έ.), καί ἀπό τίς συλλογές κανονικοῦ δικαίου (κυρίως ἀπό τήν *Collectio Canonum Hibernensis*) δέν τούς ἦταν ἄγνωστα, στά Λατινικά βέβαια, ἀποσπάσματα τοῦ Ὠριγένη, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, καί ἄλλων πατέρων τῆς ἑλληνοφώνου Ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Σ' αὐτά πρέπει νά προστεθοῦν τά *Proverbia Graecorum* καί τά πολυποίκιλα ἔργα τοῦ Aldhelm (7ος αἰώνας), μεταξύ τῶν ὁποίων καί αἰνίγματα ἀποδιδόμενα στόν Ἀριστοτέλη, καί ἰδίως τό μέγα ἔργο τοῦ Beda Venerabilis, ἀπ' τό ὁποῖο δέν ἀπουσιάζουν ὀνόματα καί, καθόλου σπάνια, ἀποσπάσματα τοῦ Βιργιλίου, Ὀβιδίου, Περσίου, Λουκιανοῦ, κ.ἄ.³ Ἡ διάταξη τῶν ποιημάτων τῆς *Edda*, ἰδίως τῶν πρώτων τριῶν, καί τό περιεχόμενο τοῦ διδακτικοῦ *Hávamál*, ἡ ἐπαφή τῆς Ἰσλανδίας μέ τήν Κωνσταντινούπολη μέσω τῶν σκανδιναυῶν μισθοφόρων πού ἐπέστρεφον στήν πατρίδα τους ὕστερα ἀπό πολύχρονη ὑπηρεσία στήν αὐτοκρατορική φρουρά.

3. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Franz Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur*, τόμος α' (Wilhelm Fink Verlag, München, 1975) σελ. 156-232.

ίσως δέ και ἡ ἀφίξη μέσω Ἀγγλίας καί Ἰρλανδίας μερικῶν Βυζαντινῶν ἱεραποστόλων — ἀσχετη ἐντελῶς μπορεῖ νά μὴν εἶναι καί ἡ εἰσαγωγή στό Λατινικό ἀλφάβητο τῶν στοιχείων $\mathfrak{D} = \delta$ καί $\mathfrak{P} = \theta$ — μέ φέρουν στόν πειρασμό νά ἐλπίζω ὅτι κάποτε θά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ ἑλληνικός κόσμος προσέφερε κάποιον ὀβολόν στό μεγάλο ξεκίλημα τῆς ἰσλανδικῆς λογοτεχνίας.

Τά ποιήματα τῆς Edda, ἂν καί οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι πολλές, διαιροῦνται σέ τετράστιχες στροφές. Κάθε στίχος ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἡμιστίχια, τό καθένα ἀπ' τὰ ὁποῖα εἶναι μία σχεδόν αὐτοτελής συντακτική δομή. Ἡ δομή αὐτή συμπληρώνεται, ἐπαναλαμβάνεται συνωνυμικά, ἢ ἐπεξηγεῖται ἀπ' τό δεύτερο ἡμιστίχιο. Τό μέτρο στηρίζεται στήν ἀλληλουχία δυναμικά τονιζομένων συλλαβῶν, ἔτσι ὥστε τό κάθε ἡμιστίχιο νά δέχεται δύο τόνους, συνήθως ἐπὶ τῶν ὀνομάτων, κατά ἰαμβική ἢ σπανιώτερα τροχαϊκή διάταξη:

- han sjáldan sítr (ἰαμβικό ἡμιστ.)

- Úlfur gleypa (τροχαϊκό ἡμιστ.)

Συχνότατα τό πρῶτο ἡμιστίχιο εἶναι τροχαϊκό καί τό δεύτερο ἰαμβικό:

Bú er betra, thótt lititt sé.

Ὁ ἀριθμός τῶν συλλαβῶν τοῦ κάθε στίχου συνήθως κυμαίνεται ἀπό τίς τέσσερες ὡς τίς ἑπτά. Οἱ δυναμικοί ὅμως τόνοι εἶναι πάντοτε δύο κατά ἡμιστίχιο. Ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ τή μετρική καί φραστική δομή τοῦ στίχου εἶναι ἡ λογοτυπική σύνθεση τοῦ ποιήματος, στήν ὁποία ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου⁴. Οἱ Ὀμηρικοί λογότυποι μπορεῖ νά εἶναι συνδυασμοί ἐπιθέτων καί ὀνομάτων (λευκώλενος Ἥρα, διος Ἀχιλλεύς) ἢ καί δλόκληρες φράσεις (ἦλθε θεός ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν, ὑμῖν μὲν θεοὶ δοῖεν) πού ἀποτελοῦν κλάσμα στίχου πού ἐπαναλαμβάνεται δλόκληρο χωρὶς καμμία μετρική ἀλλαγή. Ἐπαναλαμβάνονται καί δλόκληροι στίχοι (ὑμῖν μὲν θεοὶ δοῖεν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες) τῶν ὁποίων τά δύο λογοτυπικά ἡμιστίχια ἔχουν φραστική αὐτοτέλεια μέ ὄριο τήν τομή. Ὑπάρχουν λογότυποι πού εἶναι «ἀκαμπτοι», ὅπως ἀναξ ἀνδρῶν, δια θεάων, ἀλλά καί λογότυποι πού παρουσιάζουν ἐναλλακτικότητα σύμφωνα μέ τίς μετρικές ἀνάγκες τοῦ στίχου: Ὡς ἔφατ' / Ὡς φάτο, κλπ.

Στό ἔπος τοῦ «Ἀκρίτη» (παράλλαγή τοῦ Ἑσκοριάλ) οἱ λογότυποι εἶναι «τυπικοί στίχοι, τυπικά ἡμιστίχια, καί τυπικές φράσεις πού ἐπανερχονται στό κείμενο ἀναλλοίωτες ἢ λίγο παραλλαγμένες»⁵. Στήν Edda, τῆς ὁποίας κάθε στίχος διαίρεται σέ δύο ἡμιστίχια, ἓνα λογοτυπικό ἡμιστίχιο μπορεῖ νά ἐπαναληφθεῖ, συνήθως, στόν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο, σπανίως αὐτούσιο καί συχνότατα μέ κάποια παράλλαγή:

A wench's words -let no wise man trust,

nor trust the troth of a woman (Havamál 84, tr. Hollander)

Στούς δύο αὐτούς στίχους, πού θυμίζουν τή γνωστή Κρητική μαντινάδα «Γυναίκα μὴ θαρεύγεσαι, γιά λίγος εἶν' ὁ νοῦς τῆς» κλπ, τά ἡμιστίχια, σέ βαθμό πού φυσικά δέν τό δείχνει ἡ Ἀγγλική μετάφραση, ἐπαναλαμβάνονται χιαστί. Ὁ λογότυπος πού ἐπαναλαμβάνεται, ποικίλοντας τό λόγο, μπορεῖ νά συμπληρώνει τό προηγούμενο ἡμιστίχιο συντακτικά καί σημασιολογικά:

4. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καί τό Ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη (Φιλολογική Βιβλιοθήκη 5), σελ. η' καί ρα'.

5. Ἀλεξίου, αὐτόθι.

With his friends a man - should be friends forever (Hávamál 43).

Συχνότερα όμως είναι αντιφατικού τύπου:

For good is not -though good it is thought (Hávamál 12 tr. Hollander).

Τό κυριώτερο συνδετικό στοιχείο ήμισιχίων και στίχων είναι ή παρήχησις, και, συγκεκριμένα, ή επανάληψις συμφώνων διαφορετικῶν λέξεων ή διαφορετικῶν τύπων τῶν ἴδιων ή έννοιολογικά συγγενῶν λέξεων:

Deyr fé - deya fraendur,

denr sjálfur - id sama

(Hávamál 76)

Brandur af brandi -brenn, unz brunnin er

(Hávamál 57)

Ef thú átt annan -thannz thú illa trúir

(Hávamál 45)

Τό ύφος τῆς Edda είναι λακωνικό, κοφτό, ὄχι μόνο γιατί τά σύνθετα, ὁ πλάγιος λόγος, και οἱ πολύπλοκες συντακτικές δομές ἀποφεύγονται, ἀλλά και γιατί ή τομή τοῦ στίχου ἔρχεται συνήθως μετά ἀπό 6/× τοῦ μετρικοῦ χρόνου πού συνήθως ἀποκαλούμε *mora* (= ×), ἐνῶ στό δακτυλικό ἑξάμετρο ἔρχεται ὕστερα ἀπό 10/×, 11/×, ή ἀκόμη και 14/×. Στόν «Ἐκρίτη» στίχοι ὅπως οἱ ἐξῆς:

1701 Ἄποτε ἐκτίστην ὁ παρών // και δόλιος κόσμος οὔτος

1717 ἦτον ὁ κάλαμος δασύς // και ὑπόδροσος ὁ τόπος

1746 Και ὁ θεός ὁ πάντων δυνατός // και πάντων κυριεύων

δείχνουν ὅτι μιὰ κάποια τομή, διαφορετική βέβαια ἀπό τήν τομή τοῦ δακτυλικοῦ ἑξάμετρου, χωρίζει τό στίχο μετά τήν ὀγδόη, ἐνάτη ή και δεκάτη συλλαβή. Λέγεται ὅτι ή *Edda* ἀντιπροσωπεύει μιὰ πιό πρωτόγονη παράδοση τῆς ὁποίας οἱ λογότυποι, ή φραστική ποικιλία, ή ἀφηγηματική δεινότητα και, φυσικά, οἱ διαστάσεις τῆς ποιητικῆς λειτουργίας ὕστεροῦν σέ σύγκριση μέ τήν Ὀμηρική ποίηση. Ἐν τούτοις, ὁμως, ή ὁμορφία τῆς ἔγκειται και στό γεγονός ὅτι δέν είναι ἕνας δεύτερος «Ὀμηρος», ἀλλά ἕνα γνήσιο ποιητικό μνημεῖο, μέ τέτοια ἀναμφίβολη μοναδικότητα ὥστε νά είναι ή Ἰλιάδα τῶν βορείων λαῶν.

Ἡ Edda δέν χρησιμοποιεῖ παρομοιώσεις τοῦ Ὀμηρικοῦ τύπου

μήγων δ' ὡς ἐτέρωσε κάρη βάλεν, ἦ' ἐνί κήπη

..... (Ἰλιάς Θ 306)

ή σάν αὐτές πού μᾶς είναι γνωστές ἀπό τό δημοτικό τραγούδι:

Πέφτει τό λιανοτούφεκο σά σιγαλή βροχούλα.

Οἱ ποιητές τῆς ὁμως, ἂν και πολύ λιγώτερο ἀπ' ὅ,τι στή λεγομένη σκαλδική ποίηση, χρησιμοποιοῦν ἕνα μεταφορικό ή μετωνυμικό λογότυπο πού είναι γνωστός ὡς *Kenning*. Ἡ ἔκφραση τοῦ λογότυπου αὐτοῦ είναι αἰνιγματική και πολλές φορές σχεδόν συνθηματική. Οἱ στερεότυπες ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους μοιάζουν περισσότερο πρὸς τά Ἡσιοδικά *Φερέοικος* (σαλιγκάρι), *πέντοζος* (χέρι) κλπ. Ἐναφέρω τά ἐξῆς μόνο παραδείγματα ἀπ' τό ποίημα *Hymiskvida: brimsvín* (27) = τό γουρούνι πού κορφολογᾷ τά κύματα, δηλ. τό πλοῖο, *hraunhvalir* = οἱ φάλαινες τῆς ἐρημιᾶς, δηλ. οἱ γίγαντες, *hátún horna tveggja* (19) = ὁ δικέρατος πύργος, δηλ. τό κεφάλι τοῦ ταύρου.

Ἐὸ κόσμος τῆς Edda στήν ἀρχή θά παραξενέψει τόν Ἕλληνα. Πέρα ἀπ' τό κοφτό ὄφος, και τό στίχο πού δέν ρέει, ἀλλά βηματίζει ἔτσι ὥστε αὐτός πού ἀκολουθεῖ τό

ρυθμό του νά χτυπᾶ τή γῆ, ὑπάρχει ἡ ἀνελέτη γιά μᾶς παρήχηση καί οἱ βραχύλογοι αἰνιγματικά λογότυποι, *Kenningar*. Τά στοιχεῖα αὐτά συνθέτουν μιὰ ομίχλη πού τυλίγει ἕνα κόσμο μακρυνό, τόν κόσμο τοῦ Βορείου λυκαυγοῦς, τοῦ *Götterdämmerung*. Καί ὅμως μιὰ τέτοια, ἐντελῶς φυσιολογική ἀντίδραση, εἶναι παραπλανητική. Στήν Edda θα βροῦμε τόν Ἄδη, τόν Κέρβερο, ἥρωες πού πίνουν *mjódr, méthu*, καί λεβέντες (*ἀρίστους*) πού γιά τή δόξα (τό *κλέος*) καί τήν τιμή τρέφουν τό ἴδιο πάθος ὅπως ὁ Ἀχιλλέας, καί εἶναι ἱκανοί νά γελοῦν μέ τό θάνατο (*hlæja daudan*).

Ἔρχομαι τώρα στή μετάφραση τῆς Edda. Παραλείπω τίς συνήθειες δυσκολίες, καί τήν ἀκραία θέση ὅτι ἡ ποίηση δέν μεταφράζεται, τήν σέβομαι ἀλλά δέν τή συζητῶ. Στήν περίπτωση τῆς Edda, ἐκτός ἀπό τό ἰδιόμορφο μέτρο, ὅλα τά στοιχεῖα στά ὅποια ἔχω ἀναφερθεῖ, ἀποτελοῦν ἐγγυητικές προϋποθέσεις γιά μιὰ καλή μετάφραση, γιατί οἱ δύο ἐπικές παραδόσεις, δηλαδή ἡ Ἑλληνική καί ἡ Ἰσλανδική, χαρακτηρίζονται ἀπό πολλές ὑφολογικές, σημασιολογικές καί φραστικές, ἰδιαίτερα λογοτυπικές ἀντιστοιχίες. Δέν εἶναι ἀδύνατο ἡ Ἑλληνική μετάφραση νά κρατήσῃ τό Ἰσλανδικό μέτρο. Σάν παράδειγμα παίρνω τό τετράστιχο 76 τοῦ *Hávamál*:

Deyr fé, deya fraendur
deyr sjálfur id sama;
en ordstír, deyr aldregi
hveim er sér góðan getur

Μιά κατά γράμμα σχεδόν μετάφραση εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Σβήνει τό βιός, πεθαίνουν οἱ γενιές,
πεθαίνει ὁ ἄντρας ὁ ἴδιος.
Μά τό καλό τό ὄνομα, ποτέ του δέν πεθαίνει
γι' αὐτόν π' ἄξια τό πῆρε.

Χωρίς νά εἶμαι καί ἀπόλυτα βέβαιος, νομίζω ὅτι ἡ ἀκόλουθη παραλλαγή στέκει καλλίτερα στά Ἑλληνικά:

Τό βιός τ' ἀνθρώπου χάνεται, κι οἱ συγγενεῖς πεθαίνουν,
κι ἀπό τό θάνατο ποτέ ὁ ἴδιος δέ γλυτώνει.
Μά ὅποιος πεθαίνει ἀφήνοντας ὄνομα τιμημένο
ἀπ' τήν ἀθανασία του κερδίζει ἀθανασία.

Νομίζω δηλ. ὅτι στήν ἑλληνική μετάφραση ὁ στίχος πρέπει νά ἀκολουθεῖ ρυθμό καί ὕφος πού ἀνήκει στήν Ἑλληνική ἐπική παράδοση. Ἀπό τήν ἐργασία πού ἔχω κάνει ὁ ἴδιος, μεταφράζοντας ἀπ' τό πρωτότυπο, δίνω τά παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν. Ὅλα εἶναι παρμένα ἀπό τό ποίημα *Hávamál*, καί δέν παρουσιάζονται βέβαια σάν καθοριστικά τοῦ τρόπου πού πρέπει νά μεταφραστεῖ ἡ Edda στά Ἑλληνικά. Δείγματα εἶναι πού εὐχομαι οἱ κρίσεις καί οἱ συμβουλές τῶν εἰδικῶν νά μέ βοηθήσουν νά τά ἀπαλλάξω ἀπό σφάλματα, ἔτσι ὥστε νά ἀποτελέσουν τήν ἀφετηρία γιά μιὰ προσπάθεια *τῆς ἐλπίδος εὐστοχοῦσαν*.

Hávamál

1

Τέσσερα τά μάτια σου σ' ὅποια πόρτα κι ἄν μπαίνεις·
ἐμπιστοσύνη πουθενά, πάντα ἔχε τό νοῦ σου.
Ποτέ δέν ξέρεις, ἄνθρωπε, πότε σέ φέρει ἡ ἀνάγκη

νά πέσεις πάνω στόν ὄχτρο πού σέ παραμονεύει.

2

Γειά καί χαρά σ' αὐτούς π' ἄρχοντικά φιλεύουν.
Ἔρχεται ὁ ξένος, δείξε του εὐθύς πού νά καθίσει.
Ἄσπρατοκόπος ποῦρχεται στό σπίτι ἔχει διασύνη
καί στή φωτιά πυροκοπά καλή μεριά γιά νάβρει.

3

Τή ζεστασιά ζητάει αὐτός πού ἀπ' τόν πολύ τό δρόμο
μέ παγωμένα γόνατα τήν πόρτα σου χτυπάει.
Χρειάζεται ροῦχα στεγνά καί κρέας γιά νά φάει
ἐκειός ὅπου περπάτησε διάσελλα καί ραχοῦλες.

4

Νερό, πετσέτα καθαρή καί τό καλῶς μᾶς ἦλθε
θέλει αὐτός πού τόν καλοῦν σέ τάβλα νά καθίσει·
φερσίματα εὐγενικά, κι ἀπό τόν νοικοκύρη,
λόγια καλά καί προσοχή σ' ὅ,τι ὁ ἴδιος λέει.

5

Ὅποιος μισεῦει μακρῶς ἔξυπνος πρέπει νά ναι·
στόν τόπο του ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά πράξει ὡς θέλει.
Μά ἡ ξενιτεία τό φέρσιμο ἄστοργα τό ζυγίζει·
μέ καταφρόνια οἱ σοφοί γελοῦνε καί πειράζουν
ὅποιον δέν ξέρει τίποτε ἀλλά κάθεται μαζί τους.

6

Κι ἔξυπνος νά ναι ὁ ἄνθρωπος ἄς μήν πολυκαυχιέται·
ἡ φρονιμάδα εἶναι καλλίτερη, αὐτή ἄς κυβερνάει.
Ὅταν σοφός καί σιωπηλός κάποιος μπαίνει σέ σπίτι
σπάνια τοῦ θγαίνουν σέ κακό ἢ προσοχή κι ἡ γνώση.
Φίλο πιστότερο ὁ ἄνθρωπος ποτέ δέν ἔχει ἄλλον
ἀπό τήν ἔξυπνάδα του κι ἀπ' τῆς ζωῆς τήν πείρα.

7

Φρόνιμος καί προσεκτικός εἶναι ὁ μουσαφίρης
πού ὅταν σέ δεῖπνο τόν καλοῦν γιά νά παρακαθίσει
δέν λέει πολλά, κι ὅσα θά πει τά σιγοψιθυρίζει
κι ἔχει τά μάτια ὀρθάνοιχτα, τ' αὐτιά του τρουλωμένα.
Ὅ,τι συμβαίνει γύρω του ἔτσι ὁ σοφός γνωρίζει.

8

Καλότυχος στόν κόσμο αὐτό ἐκεῖνος πού κερδίζει
καί τήν ἀγάπη τοῦ λαοῦ κι ὄνομα παινεμένο.

Καί είναι δύσκολο πολύ σ' αυτή την κοινωνία
νά βασιστεί ο άνθρωπος πάνω σέ ξένες πλάτες.

9

Ευτυχισμένος είναι εκείός που στή ζωή έτούτη
όνομα έχει και μυαλό που τό όρίζει ο ίδιος,
γιατί συχνά ο άνθρωπος παίρνει κακιά όρμήνεια
άπό τό στήθος άλλωνών που τότε συμβουλεύουν.

10

Φορτίο πιό καλλίτερο άπό τήν έξυπνάδα
δέν κουβαλάει ο άνθρωπος μέσ στής ζωής τό δρόμο.
Σέ ξένα μέρη είναι φρουρός κάλλιος κι άπό τόν πλούτο
γιατί κι εκείός που'ναι φτωχός πορεύει άν έχει γνώση.

36

Δικό σου έχει σπιτικό, όσο μικρό κι άν είναι·
έτσι μόνο στόν κόσμο αυτό λογίεσαι νοικοκύρης.
Μόνο δύο γίδες στό σκoinί, μιά ταπεινή καλύδα,
είναι πολύ καλλίτερα άπ' τής ζητιανιάς τή μοίρα.

41

Άρματα και καλές στολές δίνουν χαρά στους φίλους·
αυτό τό ξέρεις σίγουρα κι άπό τόν έαυτό σου.
Τά δώρα νάν' άρχοντικά και κείνος που τά παίρνει
πάλι νά δίνει άπλόχερα σέ κείνους που του δίνουν.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins, A.N.H., *From the Many to the One*, Cornell University Press 1970.
- Boer, K.C., *Die Edda* (Band I: Einleitung, Text; Band II: Kommentar) Haarlem 1922.
- Briem, Ólafur and Briem, Jóhann, *Eddu Kvaedi*, Reykjavík, 1968.
- Brunhölzl, Franz, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, München 1975, pp. 156-232.
- De Vries, Hugo, *Altnordische Literaturgeschichte*, Berlin, De Gruyter 1941-42.
- Donlan, Walter, *The Aristocratic Ideal in Ancient Greece* (especially pp. 1-34), Coronado Press 1980.
- Dumézil, Georges, *The Stakes of the Warrior* (transl. David Weeks), University of California Press, 1983.
- Egilsson, Sveinbjörn, *Lexicon Poeticum Antiquae Linguae Septentrionalis*, Ed. sec., Copenhagen 1931.
- Foote, P.G./Wilson, D.M., *The Viking Achievement* (London 1970).
- Gering, Hugo, *Kommentar zu den Liedern der Edda*, ed. B. Sijmons, Halle 1927.
- Hannesson, Jóhann S., Supplement to Bibliography of the Eddas, *Islandica*, τόμ. XXXVII, Ithaca, New York, 1955.
- Hermansson, Halldór, Bibliography of the Edda, *Islandica*, τόμ. XIII, Ithaca, New York, 1920.
- Hollander, M. Lee, *The Poetic Edda* (translation), University of Texas Press 1972.
- Lindow, John, *Comitatus, Individual and Honor*, University of California Press 1975.
- Mediaeval Scandinavia*, Odense University Press 1974.
- Puhvel, Jaan, *Comparative Mythology*, The Johns Hopkins University Press 1987.
- Puhvel, Jaan, ed., *Myth and Law Among the Indo-Europeans*, University of California Press 1970.
- Schmidt, Rüdiger, *Dichtung und Dichtersprache in Indogermanischer Zeit* (Wiesbaden 1967).
- Turville-Petre, Galen, *Origins of Icelandic Literature*, Oxford, Clarendon Press 1953.

RODERICK BEATON

ΟΙ ΣΑΤΙΡΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Ἐνάμεσα στήν ὀγκώδη λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, τοῦ γνωστοῦ ρήτορα καί αὐλικοῦ ἐπαίτη κατά τό πρῶτο μισό τοῦ δωδέκατου αἰώνα, ἀπό καιρό ἀναγνωρίζονται πέντε σύντομα πονήματα πού λίγο πολύ ἀνήκουν στό εἶδος τῆς λουκιανικῆς σάτιρας. Εἶναι τά ἑξῆς: Ἐμαθῆς ἢ παρὰ ἑαυτῷ γραμματικός¹, Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης², Δῆμιος ἢ ἱατρός³, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες⁴ καί Βίων πρᾶσις ποιητικῶν καί πολιτικῶν⁵. Στόν ἴδιο συγγραφέα ἀποδίδεται, μέ πολύ πειστικά ἐπιχειρήματα, καί τό ἐκτενέστερο «δραμάτιον» ἢ Κατομνομαχία⁶ καί οἱ δύο μικρές ρητορικές ἀσκήσεις πού ἔγιναν γνωστές ὡς Τά σχέδη μυός⁷. Ἐξίσου σατιρικά, μέ τήν ἔννοια ὅτι σχολιάζουν μέ σαρκασμό τήν (δῆθεν) κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, εἶναι μιά σειρά σκόρπιες καταγγελίες σχετικά μέ τήν πενιχρή ἀμοιβή πού ἀξιῶνεται ὁ συγγραφέας / ρήτορας στήν ἐποχή του⁸. Στά τελευταῖα ἢ σάτιρα κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ Λουκιανοῦ ὑποτάσσεται σέ ἄλλο εἶδος πού εἶναι κι αὐτό σχεδόν πρωτοφανές στό δωδέκατο αἰώνα, στό περίεργο καί κατά τή σημερινή εὐαισθησία ἄνοστο αὐτό εἶδος τοῦ λόγου στό ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀραδιάζει τά παράπονά του μέ τή ζωή καί αὐτοπαρουσιάζεται μέσα στά κείμενά του ὡς ἐπαίτης (Betteldichtung). Στό καθαρό εἶδος αὐτό, ἄσχετα πολλές φορές ἀπό τή σάτιρα, ἀνήκουν πολλά ἐπικαιρικά / ἱστορικά ποιήματα καί γράμματα τοῦ Προδρόμου, ὅπως καί πολλά ἀπό τά 144 ποιήματα πού σώζονται στόν κώδικα XI 22 τῆς Μαρκιανῆς

1. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [1]», *Aevum* 19 (1945), 242-50.

2. G. Podestà, «Le satire lucianesche di Teodoro Prodrómo [2]», *Aevum* 21 (1947), 4-10.

3. *Αὐτ.*, σσ. 12-21.

4. La Porte du Theil, «Notice d'un manuscrit de la Bibliothèque du Vatican», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Impériale* (Paris 1810), σσ. 105-27.

5. *Αὐτ.*, σσ. 129-50.

6. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg* (Graz, Wien, Köln, 1968). Γιά τήν πατρότητα τοῦ κειμένου, βλ. σσ. 55-8.

7. J. - Th. Papademetriou, «Τά σχέδη τοῦ μυός: new sources and text». *Illinois Studies in Language and Literature* 58 (1969), 210-22.

8. Περὶ τοὺς διὰ πενίαν βλασφημοῦντας τὴν Πρόνοιαν (J. - P. Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 133: 1291-1302). Ἐνατροπή τοῦ «Ἡ πενία σοφίην ἔλαχεν» (*αὐτ.*, 1313-22). Σχετλιαστικοὶ ἐπὶ τῇ ἀτιμῇ τοῦ λόγου (*αὐτ.*, 1419-22). Π6. τῆ βιβλιογραφία τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸν W. Hörandner, *Theodoros Prodrómos: Historische Gedichte* (Wien 1974), στοὺς ἀριθμοὺς 151, 150, 142, καί R. Beaton, «The rhetoric of poverty: the lives and opinions of Theodore Prodrómos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 11 (1987), 1-28 στίς σσ. 3-4.

Βιβλιοθήκης, τῶν ὁποίων ἡ ἀπόδοση στὸν Προδρόμο δὲν ἔγινε ὡς τώρα γενικά ἀποδεκτὴ⁹. Τὸ μείγμα λουκιανικῆς σάτιρας καὶ ἐπαιτητικῆς ποιήσης ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ τέσσερα «Πτωχοπροδρομικά», μὲ τὴν ἐνσυνείδητη μεταχείριση τῆς δημῶδους γλώσσας «τῆς πιάτσας» τῆς ἐποχῆς¹⁰. Τὸ πρόβλημα τῆς πατρῴτητας τῶν ποιημάτων αὐτῶν παραμένει ὀξύ. Ἐνδεικτικὸ ὅμως εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἔμμετρου γραμματοῦ πού ἀπηύθυνε ὁ Θεόδωρος Προδρόμος στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ τὸν Α΄ στὰ 1149, γραμμένου στὴ δημῶδη γλώσσα¹¹.

Οἱ ἀναμφισβήτητες σάτιρες τοῦ Προδρόμου ἀποτελοῦν μικρὴ ποσότητα τῆς παραγωγῆς τοῦ πολυμαθοῦς καὶ πολυγράφου αὐλικοῦ. Ἡ ἱστορικὴ τους σημασία ὅμως στηρίζεται σὲ δύο γεγονότα. Πρῶτο, ἡ σάτιρα ὅπως καὶ τὸ μυθιστόρημα εἶναι γραμματειακά εἶδη τῆς ὄψιμης ἀρχαιότητος πού ἀναδιώνουν ξαφνικά στὸ δωδέκατο αἰῶνα, ὕστερα ἀπὸ ὀχτῶ περίπου αἰῶνες σιωπῆς. Εἶναι ἄρα συμπτώματα τῆς γενικότερης πολιτισμικῆς ἀναμέτρησης πού σημειώνεται κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν, ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριπτικὴ ἥττα στὴ μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (στά 1071) καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπώλεια ὀλόκληρης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας πού ἀκολούθησε. Δεύτερο, συγγενεῦουν, θεματικά καὶ ὑφολογικά, ὅπως ἤδη διαπιστώσαμε, μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά* πού, ἄσχετα ἀν εἶναι ἔργο τοῦ Προδρόμου ἢ ὄχι, σημαδεύουν κρίσιμο στάδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μὲ βάση τὴν ὀμιλούμενη γλώσσα. Ἀντιπαραθέτοντάς τα μὲ τὰ ἄλλα λογοτεχνικά πειράματα τῆς ἐποχῆς, καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ νεώτερη ἑλληνικὴ γραμματεία δὲν ξεκίνησε τόσο αὐτοτελῆς ἢ τόσο αὐθόρμητη ὅσο διαφαίνεται ἀπὸ τὶς ἀνθολογίες καὶ ἱστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν σατιρικῶν κειμένων τοῦ Προδρόμου μὲ τὰ *Πτωχοπροδρομικά*, πού ἀκολουθεῖ, στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴ θεματικὴ ἀντίθεση πλούσιου - φτωχοῦ καὶ γραμματισμένου - ἀγράμματος, πού συνυφαίνεται καὶ στίς δύο ὁμάδες κειμένων

9. Δώδεκα μόνο ποιήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ αὐτὴ ἔχουν ἐκδοθεῖ: S. Bernardinello, *Theodori Prodromi de Manganis*, Università di Padova: Studi Bizantini e Neoellenici, ἀρ. 4 (Padova 1972). Βλ. σχετικὰ: A. Kazhdan and S. Franklin, *Studies on Byzantine literature of the eleventh and twelfth centuries* (Cambridge / Paris 1984), σσ. 87-114, καὶ Beaton, «The rhetoric of poverty», σσ. 12-25.

10. D.C. Hesseling, H. Pernot, *Poèmes prodromiques en grecque vulgaire* (Amsterdam 1910). Βλ. σχετικὰ: M. Alexiou, «The poverty of écriture and the craft of writing: towards a reappraisal of the Prodromic poems», *Byzantine and Modern Greek Studies* 10 (1986-87), 1-40, R. Beaton, «The rhetoric of poverty» καὶ «De vulgari eloquentia in twelfth - century Byzantium», στὸν τόμο: *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200* (ἐπιμ. J. Howard-Johnston) (Gran Canaria 1988), St. Alexiou, «Bemerkungen zu den 'Ptochoprodromika'», στὸν τόμο: *Neograeca Medii Aevi: Text und Ausgabe* (ἐπιμ. H. Eideneier) (Köln 1987), σσ. 19-24, καὶ H. Eideneier, «Der PTOCHOPRODROMOS in schriftlicher und mündlicher Überlieferung», στὸν *Idio τόμο*, σσ. 101-17.

Ἰδιαίτερα ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ θέμα τοῦ παρόντος ἀρθροῦ εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ καθηγητῆ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ὅτι οἱ μετρικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ *Πτωχοπροδρομικά* καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Προδρόμου (ἱστορικὰ ποιήματα) δὲν ὀφείλονται στὰ ὑφολογικά χαρακτηριστικά διαφοροετικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ ἀπλούστατα στὴ διαφορὰ τοῦ ἀντίστοιχου γλωσσικοῦ ἰδιώματος.

11. A. Majuri, «Una nuova poesia di Teodoro Prodromo», *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1913-19), 397-404.

μέ τήν τεχνική τῆς ἀποστασιοποίησης, ἢ ὅποια ἀποκλείει τήν ἀπόλυτη ταύτιση τοῦ ὀμιλητῆ / ἀφηγητῆ μέσα στό κείμενο μέ τόν πραγματικό συγγραφέα.

Τά Πτωχοπροδρομικά

Τό πρῶτο ἀπό τά *Πτωχοπροδρομικά* ἀπευθύνεται στόν «βασιλέα τόν Μαυροϊωάννην», δηλ. τόν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνό τόν Β΄. Ὁ ὀμιλητής αὐτοπαρουσιάζεται ὡς οἰκείος τοῦ παλατιοῦ: δουλειά του εἶναι νά ὑπηρετεῖ ἄξια τόν «δεσπότη» του, τόν αὐτοκράτορα. Δυστυχῶς, ὅμως δέν ἔχει τίποτε νά προσφέρει,

εἰ μή τινάς πολιτικούς ἀμέτρους πάλιν στίχους,

συνεσταλμένους, παίζοντας, ἀλλ' οὐκ ἀναισχυντῶντας... (Α΄ 9-10).

Καί γιατί; Γιατί ὁ σεβαστός του «δεσπότης» ἀδιαφορεῖ νά τόν ὑποστηρίξει οικονομικῶς ὅσο ἔπρεπε (Α΄ 268-74), μέ ἀποτέλεσμα νά τόν μαλῶνει ἢ γυναικα του καί νά γίνει ρεζίλι στή γειτονιά (Α΄ 26-267). Ὅλα τά σατιρικά ἐπεισόδια τοῦ ποιήματος διακωμωδοῦν τή (φανταστική) κατάσταση τοῦ πιστοῦ ὑπηρετῆ πού ἢ ντροπή του καταλήγει νά εἶναι ντροπή τοῦ ἀφεντικοῦ πού τόν ἀφήνει, ἄδικα, νά κυλιέται στίς λάσπες. Ὁ στόχος τοῦ ποιήματος εἶναι διπλός: ἀφενός νά διασκεδάσει τό ὑψηλό πρόσωπο στό ὅποιο ἀπευθύνεται: ἀφετέρου, κάτω ἀπό τό μανδύα τῆς εὐτράπελης διήγησης, νά ζητήσῃ στά σοβαρά τήν ἀμοιβή πού τοῦ ἀξίζει, μέ τήν ἔμμεση ἀπειλή ὅτι ἄλλιῶς θά θιγῆ τελικά ἡ φιλοτιμία τοῦ ἀποδέκτη. Στό δεύτερο ποίημα, ὁ ὀμιλητής τόσο στενεύεται ἀπό τήν πενία ὥστε νά μήν μπορεῖ ἄλλο παρά νά γράφει «δημοτικῶς». Ἀπορρίπτει ὅμως τήν ἐκδοχή ὅτι τήν οἰκιακή αὐτή γλώσσα (πού στό ποίημα αὐτό ἐμφανίζεται καταχρηστικά, καί μάλιστα μέ κωμική ἐπιτυχία) τή χρησιμοποιεῖ «ἀπό σπατάλης» (Β΄ 14), καί παράλληλα διαψεύδει ὁποιοδήποτε ὑπαινιγμό ὅτι ἡ τρομερή οικονομική του κατάσταση ὀφείλεται στήν ἴδια ἀδυναμία.

Στά ἐπόμενα δύο *Πτωχοπροδρομικά* ἡ κοινωνική θέση τοῦ ὀμιλητῆ παρουσιάζεται διαφορετικά. Στό τρίτο εἶναι ἄτακτος μοναχός, πού οὔτε πρόλαβε νά μάθει γράμματα καί γι' αὐτό ἀπευθύνεται στόν αὐτοκράτορα (τόν Μανουήλ αὐτῆ τῆ φορᾶ) μέ τά κολυβογράμματα πού ξέρει (Γ΄ 18-22). Τά δραματικά στοιχεῖα τοῦ ποιήματος αὐτοῦ βέβαια δέν ἔχουν σχέση μέ αὐτά πού βρήκαμε στά προηγούμενα, ὅπως παρατήρησαν πολλοί μελετητές¹². Δέν σημαίνει ἀναγκαστικά ὅμως ὅτι ὁ συγγραφέας (ὅποιος καί νά ἦταν) ἀποκλείεται νά εἶναι ὁ ἴδιος σέ ὅλα. Κοινό θέμα ἀκόμα καί σέ αὐτό τό ποίημα εἶναι ὁ παραλληλισμός τῆς γλωσσικῆς καί τῆς πραγματικῆς φτώχειας, καί ἔμμεσα ἡ ἀπολογία τῆς δημῶδους γλώσσας. Ἐδῶ τό «χαμηλό» γλωσσικό καί ὑφολογικό ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης (ἀλλ' ὄχι τοῦ προλόγου καί τοῦ ἐπιλόγου) δικαιώνεται ὄχι μόνο γιατί ταιριάζει στό «νέο ρακενδύτη» πού ἀφηγεῖται, ἀλλά γιατί ἔχει τό προτέρημα τῆς ἀμεσότητος (Γ΄ 23-31). Αὐτό τό ἐπιχείρημα ἐπανερχεται καί στό τέταρτο ποίημα. Ἐδῶ τά γράμματα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ὀμιλητής / ἀφηγητής, δέν φέρνουν τά δῶρα πού κάποτε τοῦ ὑποσχέθηκαν ὁ πατέρας του κι οἱ ἄλλοι, καί γι' αὐτό ἀρνεῖται νά χρησιμοποιήσῃ τή γλαφυρή καί ἀρχαῖζουσα γλώσσα πού μέ τόνσον κόπο ἔχει μάθει ἀντίθετα, μέ τή γλώσσα τῶν ἀγράμματων καί τῶν φτωχῶν θά

12. Βλ., π.χ., H. -G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur* (München 1971), σ. 102.

φανερώσει τὰ πάθη του καὶ τὴ φαυλότητα μιᾶς μόρφωσης πού δέν τόν ὠφελοῦσε σέ τίποτε. Ἐκτός (γιατί εἶναι πάντα ὁ ἐπαγγελματίας ρήτορας πού τὰ παίζει ὅλα αὐτά) ἂν τόν εὐεργετήσει πάλι ὁ προστάτης καὶ ἀφέντης του, ὁ αὐτοκράτορας (Δ' 141-4, 275-92).

Ἡ στάση τοῦ *συγγραφέα* (ἢ τῶν συγγραφέων) τῶν ποιημάτων, σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴ στάση τῶν ὁμιλητῶν / ἀφηγητῶν μέσα στὰ ποιήματα, φαίνεται νά εἶναι κοινὴ σέ ὅλα τὰ κείμενα, καὶ νά εἶναι, κατὰ περίεργο τρόπο, διφορούμενη. Καὶ τὰ τέσσερα ὑποστηρίζουν καὶ προωθοῦν τὴν ἴδια τὴ δημώδη τους γλῶσσα πού τολμηρὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν καθιερωμένη. Εἶναι ἄρα λαϊκιστὴς ὁ συγγραφέας μας; Δέν μᾶς ἀφήνει νά τό συμπεράνουμε, γιατί ταυτόχρονα εἶναι καὶ φοβερός σνόμπ. Σέ ὅλα τὰ ποιήματα ὁ ὁμιλητὴς καμαρώνει ἔκδηλα γιὰ τίς σχέσεις του μέ αὐτοκράτορες καὶ σεβαστοκράτορες. Καὶ καταλαβαίνουμε ὅτι ὁ πραγματικὸς συγγραφέας μόνο ἂν τὰ καταφέρει νά τοὺς διασκεδάσει καὶ νά τοὺς πείσει γιὰ τὴν ἀξία του ὡς ρήτορα θά μπορέσει νά τὰ βγάλει πέρα. Ἀκόμα καὶ στή γλῶσσα φαίνεται, στοὺς προλόγους καὶ ἐπιλόγους, νά ἀποδοκιμάζει τοὺς ἐκφραστικούς τρόπους πού χρησιμοποιεῖ στὰ ἀφηγηματικὰ μέρη, γιὰ ἐξαιρετικούς καὶ ρητούς λόγους παραβαίνοντας τίς συμβάσεις πού ἄλλοτε σέβεται ὁ ἴδιος. Ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ διφορομένη στάση ἀπέναντι στὰ ἀντιθετικὰ κοινωνικά καὶ γλωσσικά ἐπίπεδα θά τὴν ἀπαντήσουμε σέ ὅσες ἀπὸ τίς σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ἔχουν νά κάνουν ἢ μέ τό ἕνα ἢ μέ τό ἄλλο θέμα.

Οἱ σάτιρες τοῦ Προδρόμου

Κοινωνικὴ ἀντίθεση βρισκόμε σαφῶς στὴν *Κατομνομαχία*, καί, συνδεδεμένη μέ κάποια ἀντίθεση γλώσσας ἢ μόρφωσης, σέ τέσσερις ἀπὸ τίς πέντε ὑπόλοιπες σάτιρες. Μόνο τό *Ἀμάραντος*, πού σατιρίζει τίς αὐτάρεσκες ἀξιώσεις ἐνὸς ἡλικιωμένου γαμπροῦ, εἶναι ἄσχετο μέ τό θέμα μας.

Ἡ *Κατομνομαχία* ἐπικαλεῖται ρητὰ τὴν ψευδο-ομηρικὴ *Βατραχομνομαχία*, τῆς ὁποίας ἡ δράση ἀναφέρεται ὡς πρόσφατο γεγονός (στ. 71-4). Ἀλλὰ οὐσιαστικά οἱ 384 στίχοι τῆς σέ ἰαμβικὸ τρίμετρο ἀποτελοῦν παρωδιστικὴ μικρογραφία ἀπὸ τὴν ἀρχαία τραγωδία¹³ (εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τίς γνωστὲς σάτιρες τοῦ Προδρόμου πού γράφεται σέ στίχο). Ὁ ἀρχηγὸς τῶν καταπιεσμένων ποντικῶν, Κρεῖλλος, παροτρύνει τὸν σύμβουλό του, Τυροκλέπτη, νά κηρύξουν πόλεμο ἐναντίον τοῦ γάτου τῆς γειτονιάς. Πάνω στὴ μάχη πού ἀκολουθεῖ (ἔστερα ἀπὸ θυσίες βοῶν στό Δία!) ὁ γιὸς τοῦ ἀρχηγοῦ σπαράσσεται ἀπὸ τό γάτο – τὴν εἶδηση τὴ φέρνει ἕνας μαντατοφόρος – καὶ ἡ μάνα του τὸν θρηνεῖ. Ἐπειτα μπαίνει δεῦτερος μαντατοφόρος γιὰ νά ἀνακοινώσει τὴν ἀπροσδόκητη ἦττα τοῦ ἐχθροῦ: ὁ γάτος παρασυρμένος ἀπὸ τὴν ὄρμη του γρεμιστήκε ἀπὸ τὴ στέγη καὶ ἔμεινε στόν τόπο. Κατὰ τὸν Herbert Hunger¹⁴, ὁ *καυχησιᾶνης* ποντικὸς, ὁ Κρεῖλλος, εἶναι *καρικατοῦρα* κάποιου γνωστοῦ στρατηγοῦ ἢ αὐλικοῦ τῆς ἐποχῆς, ἐνῶ οἱ ποντικοὶ παριστάνουν κάποια συνωμοσία τοῦ καταπιεσμένου λαοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ Hunger παρουσιάζει συγκεκριμένες ὁμως δυσκολίες, ἰδιαίτερα ὅταν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι στό κείμενό μας οἱ συνωμότες / ἐπαναστάτες

13. H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, σσ. 51-5.

14. *Αὐτ.*, σ. 57.

κερδίζουν τή μάχη – όχι βέβαια από τίς δικές τους άνδραγαθίες αλλά από τό «τραγικό ελάττωμα», δηλ. τήν περηφάνεια πού οδηγεί στήν μοιραία άπροσεξία, τού έχθρου.

Πιθανότερα έχουμε νά κάνουμε έδω μέ καθαρό λογοτεχνικό παιγνίδι, όπου διακωμωδούνται οί συμβάσεις καί τό ύψηλό ύφος τής αρχαίας τραγωδίας. Ή κοινωνική σάτιρα στήν *Κατομυσομαχία* είναι γενικότερη άπ' ό,τι τή θεωρούσε ό Hunger, καί τά πρόσωπα τού δράματος σχετίζονται άπλώς μέ παραδοσιακούς τύπους – τόν καυχησιάρη στρατιώτη, τόν ύβριστή τύραννο, τή μητέρα πού θρηνεί τόν πεσμένο ήρωα τόν γιό της. ¹⁵ Αλλά είναι δύσκολο νά μήν ταυτίσουμε τίς αντίστοιχες συνθήκες ζωής τών ποντικών καί τού γάτου μέ τά στρώματα τής πραγματικής κοινωνίας. Κι άν διαβάσουμε τό κείμενο ως μεταφορικό σχόλιο γιά τήν αντίθεση κοινωνικών τάξεων, διαπιστώνουμε τήν ίδια διφορούμενη στάση άπέναντι στό θέμα αυτό όπως στα *Πτωχοπροδρομικά*. Οί κατώτεροι (οί ποντικοί) γελοιοποιούνται γιατί διεκδικούν τά προνόμια τής έξουσίας: ό Κρεϊλλος άπλώς προσδοκά νά άντικαταστήσει τό γάτο, καί οί δημηγορίες του σημαδεύονται από τόν ίδιο στόμφο καί τήν ίδια ύβριστική περηφάνεια όπως αποδίδονται στόν τυραννικό γάτο. ¹⁶ Αν μέ τούς ποντικούς ό Πρόδρομος αναφέρεται στό λαό σέ σχέση μέ τήν έξουσία, οί τυχόν έπαναστατικές έλπίδες τού λαού (τών ποντικών) νά έξουσιάσει. ¹⁷ Αλλά παρόλο αυτό, ό λόγος τόν αφήνει νά θγει νικητής. Καί μήπως δέν είναι άσχετο μέ τό άλλο, συγγενές, θέμα μας ότι όλο τό δράμα άποτελείται από λόγους καί διαλόγους, καθ' όμοίωσιν καί εικόνα τής αρχαίας τραγωδίας, αλλά πού αποδίδονται άποκλειστικά στους καταπιεσμένους ποντικούς, δηλ. στόν άπλό λαό;

Λιγότερο ένδιαφέρον γιά μās παρουσιάζει τό *Δήμος ή Ιατρός*¹⁵, πού μαστιγώνει τούς πραχτικούς ιατρούς, «τούς άλιτηρίους τούτους» (σ. 21), καί τούς συγκρίνει συντριπτικά μέ τούς αρχαίους επιστήμονες καί τούς συγχρόνους Καλλικλή καί Λίζικα, τούς οποίους επαινεί. Πού καί πού διαφαίνεται όμως ότι ή ιατρική είναι, όπως όνομάζονται τά γράμματα στα *Πτωχοπροδρομικά*, «τέχνη» καί ό άνάξιος πραχτικός ιατρός, πού άλλο δέν είναι παρά «νεκραγωγός», ταυτίζεται μέ άλλους «τεχνίτας» τής περιφρονημένης κατώτερης τάξης: τόν σκαπανέα, τόν βαφέα, τό σκυτοδέψη (σ. 14), τόν οικόδόμο, τό θυροσδέψη (σ. 20). Είναι τά ίδια επαγγέλματα πού αναφέρονται στίς άλλες σάτιρες σέ σχέση μέ τή γραμματική, όπως καί στό τέταρτο από τά *Πτωχοπροδρομικά*¹⁶.

Τό *Βίων Πράσις Ποιητικών καί Πολιτικών*¹⁷ είναι ή έκτενέστερη από τίς σάτιρες τού Προδρόμου σέ πεζό λόγο. Φαινομενικά είναι πιστή άπομίμηση τού *Βίων Πράσις* τού Λουκιανού. Αφετηρία γιά τόν Πρόδρομο στάθηκε ή υπόσχεση τού Διός μέ τήν όποία τελειώνει ό Λουκιανός τό σατιρικό του διάλογο, ότι τήν έπόμενη μέρα θά περάσουν από τό σφυρί «άγοραίοι βίοι». Στή συνέχεια πού όφείλεται στόν Πρόδρομο, ό Ζεύς τό έχει μετανιώσει: δέν πρόκειται νά πουλήσουν, λείει, βίοις άγοραίους – καί έδω προκύπτει άμέσως ό ίδιος κοινωνικός σνομπισμός πού διαπιστώσαμε στα

15. Βλ. σημ. 3.

16. Π6. Μ. Alexiou, «The poverty of écriture», σσ. 15-16.

17. Βλ. σημ. 5 καί C. Robinson, *Lucian and his influence in Europe* (Oxford 1979), σσ. 69-72.

Πτωχοπροδρομικά. Στη δημοπρασία που ακολουθεί παρουσιάζονται και γίνονται αντικείμενο ειρωνείας, σεβαστά πρόσωπα της αρχαιότητας: ο Όμηρος, ο Ίπποκράτης, ο Άριστοφάνης, ο Εὐριπίδης, ο ρωμαῖος δικαστικός Πομπώνιος και ο Δημοσθένης. Ἄλλά δέν εἶναι μόνο οἱ ἀξιῶσεις τῶν Ἀθανάτων καί Ὁραίων (ὅπως τούς χαρακτήρισε πολύ ἀργότερα ὁ Παλαμᾶς) πού σατιρίζονται ἐδῶ. Οἱ ἀγοραστῆς πού κάνουν τίς ἐξυπνες ἐρωτήσεις ὥστε νά ξεφουσκώσουν τούς καθιερωμένους «βίους» καί πού ἀρνοῦνται τελικά νά τούς ἀγοράσουν ὡς ἀνάξιους, εἶναι οἱ ἀγοραῖοι πού πλάκωσαν ἐπίτηδες γιά τή δεύτερη μέρα τῆς δημοπρασίας πού εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Ζεὺς στό τέλος τοῦ διαλόγου τοῦ Λουκιανοῦ. Μέ τρόπο πραγματικά εὐφυῆ ὁ Πρόδρομος ἔχει ἀλλάξει ἐντελῶς τό χαρακτήρα τοῦ μοντέλου του, ὥστε νά φέρει ἀντιμέτωπους τούς «ἀγροίκους σκαπανεῖς» μέ τά ἀρχαῖα ἰνδάλματα τῆς βυζαντινῆς ἐκπαίδευσης. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη καί οἱ δύο πλευρές σατιρίζονται, καί κεντρικό θέμα τοῦ διαλόγου γίνεται τό χάσμα (γλωσσικό καί πολιτισμικό) πού χωρίζει τόν ἀγράμματο λαό (πού δέν στερεῖται καθόλου ἐξυπνάδας στό διάλογο αὐτό, κάθε ἄλλο) ἀπό τά ἰδανικά τῆς μόρφωσης πού ἐπιδιώκει ὁ ρήτορας – καί πού τόν σημαδεύουν.

Στό χάσμα αὐτό ἐπανερχεται ὁ Πρόδρομος στίς ὑπόλοιπες δύο σάτιρές του. Τό *Φιλοπλάτων ἢ σκυτοδέψης*¹⁸ ἀρχίζει μέ ὑπερβολικούς ἐπαίνους πού ἀπευθύνονται στόν Πλάτωνα· μετά ὁ λόγος στρέφεται ἐνάντια στόν «ὑβριστήν σου τῆς βίβλου», στόν «ἀγροῖκο». Ὁ δεύτερος, πού χαρακτηρίζεται ὡς «λόγου ἀμέτοχος», παριστάνει τό μορφωμένο («γραμματικό») (σ. 7). Στήν οὐσία ὁ «Φιλοπλάτων» αὐτός ἄλλο δέν εἶναι παρά μόνο «Πηλοπλάτων» (σ. 11). Καί, ἀκόμα χειρότερα ἀπό τό Διογένη (πού ἀπό τήν ἀσημότητα ἔφτασε μέ πολύν κόπο μόνο στή χαμηλότερη βαθμίδα τῆς φιλοσοφίας, τόν κνιισμό), «σὺ δὲ πλατωνικός εὐθύς ἐκ καπηλικοῦ, καί θεολόγος ἐκ βοηλάτου» (σ. 11). Ἐδῶ δέν διακρίνεται εὐκόλα ὁ κοινωνικός ἀπό τό «μορφωτικό» ὀνομισμὸ. Ἄλλά τό κείμενο αὐτό δέν ἀποτελεῖ κανονικό «ψόγο» ἐναντίον ἑνὸς ἀντιπάλου: οἱ ὑπερβολές μέ τίς ὁποῖες ἀρχίζει εἶναι τόσες ὥστε νά ὑπονομεύσουν τήν ἴδια τή στάση τοῦ ὁμιλητῆ. Ἀποκλείεται ἕνας σοβαρὸς «Φιλοπλάτων» νά ἀπευθύνει στό ἰνδαλμά του τέτοιες φλύαρες κολακείες. Πάλι μᾶς ἀφήνει μέ τήν ἔννοια τοῦ χάσματος πού χωρίζει τή γνήσια μόρφωση καί τήν καθὼς πρέπει ἀρχαιολατρεία, ἀπό τίς περιορισμένες γνώσεις ἀλλά καί τήν ὑλική ὑπεροχή πού χαρακτηρίζουν τόν «ἀγροῖκο» λαό. Καί τό κείμενο δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά τοποθετήσουμε τό συγγραφέα οὔτε μέ τόν «Φιλοπλάτωνα» μαζί, οὔτε φυσικά μέ τόν «Πηλοπλάτωνα».

Στό *Ἀμαθῆς ἢ παρὰ ἑαυτῷ γραμματικός*¹⁹ ὁ ὁμιλητῆς ὑποτίθεται ὅτι ἀντιμετωπίζει τόν ἀντίπαλό του κατά πρόσωπο. Τό κείμενο ἔχει τή μορφή μονομεροῦς ἀνάκρισης τοῦ ἄτυχου συνομιλητῆ, στόν ὁποῖο δέν ἐπιτρέπει οὔτε κἂν ν' ἀπαντήσει. Ἡ ὀργή μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ὁμιλητῆς στή διατριβή αὐτή ἐξηγεῖται στό τέλος. Δουλειά τοῦ γραμματικοῦ, ὅπως φαίνεται, εἶναι νά κάνει μαθήματα στά παιδιά τῶν εὐγενῶν, οἱ ὁποῖοι δέν πρόκειται νά τά στείλουν νά μαθητευτοῦν σέ κάλικους γραμματικούς: «τῶν δὲ υἱῶν τὰς γλώττας καί τὰς ψυχὰς καταβαρβαρῶντας καί ἐξανδραποδίζοντάς» (σ. 249). Μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ ὁμιλητῆς προσπαθεῖ νά ταυτίσει

18. Βλ. σημ. 2.

19. Βλ. σημ. 1.

μιά ύψηλή κοινωνική θέση με τη γραμματική μόρφωση πού έννοείται ότι αυτός κατέχει.

Ἄλλά ἡ «ἀνάκριση» τοῦ σιωπηλοῦ συνομιλητῆ δέν εἶναι τόσο μονομερῆς ὅσο φαίνεται. Οἱ ἐρωτήσεις καί οἱ τυχόν ἀπαντήσεις πού θά ἔδινε ὁ ἄλλος ἄν πραγματικά μιλοῦσε, εἶναι ταυτόχρονα σχολαστικές καί ἠλίθιες. Ἄκόμα καί ἡ στάση τοῦ ὁμιλητῆ ἀπέναντι στή «γραμματική», δηλ. στή λογοτεχνία ὅπως θά λέγαμε ἐμεῖς, προκαλεῖ τίς ἀπορίες μας. Ποιόν προτιμᾷς: τόν Ὅμηρο ἢ τόν Ἡσίοδο; ρωτᾷει. Θά ἀπαντήσεις, συνεχίζει, καί τούς δύο. Κοίτα δῶ ὅμως: ὁ Ὅμηρος εἶναι ψεύτης, αὐτό τό ἀπέδειξε ὁ Πλάτωνας. Ὅσο γιά τόν Ἡσίοδο, τό ἔπος του θά πείς ὅτι εἶναι «χρησιμώτατον». Συνεχίζει ὀργισμένος. «Ἄλλ' οὐ τῷ γραμματικῷ γε, ὧ λῶστε, τῷ ναυτιλομένῳ δὲ πολὺ μάλιστα καί τῷ γεωργοῦντι» (σ. 247). Ἄλλά γιά τέτοιους τύπους («τοῖς ἀγροικωτέροις») ἡ γλῶσσα καί τό ὕφος τοῦ Ἡσιόδου εἶναι ἀκατανόητα, καί ἔτσι τό «ἔπος» του δέν χρησιμεύει σέ τίποτε! Τίθεται ἡ ἐρώτηση: ἐδῶ μιλάει στά σοβαρά ὁ παραγωγικότερος συγγραφέας τῆς ἐποχῆς; Τήν ἀπάντηση θά τῆ βροῦμε παρακάτω. Γιά νά γίνει κανεῖς γραμματικός, ἐπιμένει στή συνέχεια, θέλει δουλειά πολλή· ὅμως τά περιεχόμενα τῶν κειμένων πού πρέπει νά σπουδάσει δέν εἶναι πάντα σοβαρά. Γι' αὐτό ἰσχυρίζεται: «Γελοῖον γάρ ἂν εἶη καί ἐπεικῶς ἄλογον σπουδῆν μὲν περὶ τὰ παικτὰ κατατίθεσθαι, περὶ δὲ τὰ σπουδαῖα μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιεῖν» (σ. 248). «Παικτὰ» ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχει τήν ἔννοια τῆς «διασκέδασης», ὅπως ἔχει τό ρῆμα «παίζω» στά *Πτωχοπροδρομικά* (Α' στ. 10-11). Ἄλλά τό παράδειγμα πού ἀκολουθεῖ εἶναι καταπληκτικό: καταδικάζει τίς *θεατρικές παραστάσεις* ὡς σπάταλες καί ἀκατάλληλες γιά τόν μελλοντικό γραμματικό. Πάλι παραξενευόμαστε: εἶναι πολὺ αὐστηρός ἕνας ὀρισμός τῆς γραμματικῆς πού ἀπαγορεύει ἀκόμη καί τό θέατρο. Ἄλλά *θεατρικές παραστάσεις*, ὅπως τίς περιγράφει ὁ Προδρόμος ἐδῶ, δέν ὑπῆρχαν στό δωδέκατο αἰῶνα. (Κάτι ἐντελῶς ἄλλο φαίνεται ὅτι ἦταν τό «θέατρο» στήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν, πῶς πολὺ σάν καλλιτεχνικό σαλόνι²⁰). Ἡ ὅλη ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ θεάτρου δανείστηκε ἀπὸ τίς γνωστὲς καταγγελίες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τόν 5ο καί τόν 6ο αἰῶνα, τότε πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν πραγματικά θέατρα, καί μάλιστα λαϊκά.

Πῶς ἐξηγεῖται μιά τέτοια παρέκβαση ἐκ μέρους τοῦ Προδρόμου; Ὁλόκληρη ἡ παρατήρηση πού κάνει ὁ ὁμιλητῆς στό «Ἄμαθής» πρέπει νά διαβάζεται ὡς (ἐν μέρει τουλάχιστον) παρωδία τόσο τοῦ ὀργισμένου ὕφους, ὅσο τῆς αὐστηρῆς σχολαστικῆς καί «ἀριστοκρατικῆς» στάσης τοῦ ὁμιλητῆ. Καί ἀκόμη μιά φορά βλέπουμε τόν Πρόδρομο νά μᾶς διαφεύγει: δέν μπορούμε φυσικά νά ταυτίσουμε τό συγγραφέα τοῦ κειμένου μὲ τόν «Ἄμαθῆ» πού τόν ἐλέγχει τόσο αὐστηρά, μά οὔτε μὲ ἀπόλυτη σιγουριά μὲ τό πρόσωπο τοῦ ὁμιλητῆ πού ὅσο νά ἀφανίσει τόν ἀντίπαλό του στρέφεται ἐναντίον τοῦ δικοῦ του ἐπαγγέλματος, μὲ ἀποτέλεσμα νά ἐκτεθεῖ ὁ ἴδιος, σέ ἀπόσταση ἀπὸ τόν συγγραφέα, ὡς στενοκέφαλος καί ἀφελής.

Καμμία ἀπὸ τίς σάτιρες τοῦ Προδρόμου, λοιπόν, δέν εἶναι πραγματικά μονομε-

20. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. M. Mullett, «Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople», στόν τόμο: *The Byzantine aristocracy: IX to XIII centuries* (B.A.R. International Series Series 221, Oxford 1984), σσ. 173-201.

ρής, αλλά σατιρίζονται και οι δύο αντικρουόμενες στάσεις που παρουσιάζονται. Οι στάσεις αυτές δεν είναι βέβαια οι ίδιες σε όλα τα κείμενα. Ἐλλά σε όλα ὅσα ἐξετάσαμε προκύπτει ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό τόν κοινωνικό σνομπισμό καί ἀρριδισμό καί γύρω ἀπό τή γλῶσσα τῶν ἀγράμματων σε ἀντίθεση μέ τήν ἀρχαιομάθεια. Δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο ὅτι τά τέσσερα *Πτωχοπροδρομικά* ἐφαρμόζουν ἀκριδῶς αὐτή τή σατιρική μέθοδο καί θεμελιώνονται στίς ἴδιες θεματικές ἀντιθέσεις. Τό πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δημῶδων ποιημάτων μέ τίς γνωστές σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου ὑποστηρίζει ἀκόμα μιά φορά τή στενή συγγένεια ἀνάμεσα στά *Πτωχοπροδρομικά* καί τά γνωστά ἔργα τοῦ Προδρόμου. Καί τό δεύτερο εἶναι ὅτι σε ὅλα αὐτά τά κείμενα, προδρομικά καί «*πτωχοπροδρομικά*», ἡ ἀρχαία κληρονομιά τῆς σάτιρας καλλιιεργήθη με ἐξαιρετική συνοχή καί λεπτότητα, στήν κρίσιμη μεταβατική περίοδο τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων πού εἶναι ὁ δωδέκατος αἰώνας.

CONSTANTIN D. KALOKYRIS

REPRESENTATION DES TRAVAUX D'HERCULE
DANS UNE EGLISE MACEDONIENNE DU 17ème SIECLE
Le héros dans l'art chrétien

Au pied nord du bas Olympe, dans la préfecture de Piérie en Macédoine, se trouve un petit village du nom de Skotina où se situent deux ou trois églises post-byzantines intéressantes. Une d'elles, dédiée à la mémoire de St. Athanase conserve quelques fresques datant du 17ème siècle. Ce sont des ouvrages d'une valeur artistique moyenne (exécution artisanale, reproduction machinale d'ouvrages antérieurs). A l'entrée ouest de cette église, notamment sur l'épaisseur du mur d'entrée, où d'habitude sont dessinées des croix comme «apotropaia» (signes dissuasifs), le côté droit porte deux représentations que nous examinerons dans la présente étude.

En haut, figure un jeune homme d'allure athlétique revêtu d'un habit qui lui arrive à la taille en forme de ceinture tombant en pans. Il se mesure à un lion qu'il essaie de vaincre en lui écartant les mâchoires (tabl. 1, im. a). Cette représentation évoque en premier Sampson luttant avec un lion, dont le récit est rapporté dans l'Ancien Testament¹. Elle est faite selon le mode iconographique que nous connaissons à travers l'art, comme, par exemple, l'Altar en émail de l'artiste Nicolas de Verdun, réalisé en 1181, qui, depuis 1331, orne le Klosterneuburg en Autriche². En fait, il ne s'agit pas de Sampson. Ceci ressort clairement de la représentation se situant immédiatement au-dessous. Nous voyons ici le même jeune homme athlétique, à moitié nu, qui lutte avec un dragon à plusieurs têtes, dragon qu'il serre avec la main gauche en brandissant une massue dans la main droite. Il s'apprête à assener un coup sur la tête du monstre dont la bouche béante est tournée vers lui (tabl. 2, im. a). Le dragon en furie, enlace avec une tentacule la jambe gauche de l'homme en essayant de le neutraliser, tandis que d'autres têtes menaçantes surgissent aux extrémités d'autres tentacules.

Je pense qu'il s'agit là, sans aucun doute, de la représentation de la lutte du héros Hercule avec l'Hydre de Lerne. Il est aussi indéniable que la scène représentée plus haut concerne le même héros, c'est-à-dire la lutte d'Hercule avec le lion. Figurent donc ici les deux travaux du héros panhellénique; deux thèmes païens dans une église chrétienne. Quant aux modèles ayant servi à ces représentations, pour la première, nous pensons que le peintre avait en vue un ouvrage analogue représentant Sampson (cf.

---

1. *Judices*, 14,5-6.

2. «Nicolaus opus Verdunensis...». Voir, Fl. Röhrig, *Der Verduner Altar*, Wien 1955, p. 80, tabl. 37.

tabl. 1, im. b), avec la différence que dans le cas présent il s'agit d' Hercule et non pas de Sampson et dont l'image est adaptée en conséquence³; la tunique courte à manches longues de Sampson est remplacée par une simple ceinture boutonnée à la taille (sur le modèle d'Hercule). Quant au reste, la posture du héros (il avance une jambe et se tient sur l'autre en arrière), l'écartement des mâchoires du lion avec les deux mains et la posture du fauve (il recule en se tenant sur les pattes arrières) sont identiques. Bien sûr, la fresque de Skôtina est une version vulgarisée, comme cela ressort du dessin, notamment la crinière de la bête, la ceinture du héros, etc. Dans la seconde représentation le modèle dont s'est inspiré le peintre est une reproduction du tableau «Hercule et l'Hydre» du peintre italien Pollaiuolo (1430-1498) conservé au Musée des Offices en Florence (tabl. 2, im. b). En effet, une simple comparaison confirme la chose. La posture du corps et des jambes d'Hercule, son vêtement (qui descend en courbe et lui ceint la taille), sa main droite brandissant la massue et sa main gauche empoignant l'Hydre, dont deux têtes féroces lui font face et dont une tentacule enlace la jambe gauche d'Hercule, sont exactement les mêmes; à la seule différence qu'ici les détails sont rendus d'une manière populaire. Dans l'ouvrage de Pollaiuolo, Hercule revêt la peau du lion qu'il avait tué auparavant. La peau part de la tête et lui ceint la taille; la tête de la peau est portée par le héros comme un casque. Par contre, le peintre de Skotina a mal interprété certains détails: il a dessiné la tête de la peau du lion comme une coiffe poilue sur la tête d'Hercule; en outre, il a dessiné la queue de la peau comme une branche feuillue (tabl. 2, im. a).

Concernant la première scène, celle d'Hercule avec le lion, la fresque de Skotina donne l'impression qu'il s'agit du premier travail d' Hercule en train de tuer le lion qui dévastait la forêt de Nemée, puisque suit le deuxième travail d'Hercule, c'est-à-dire la mise à mort de l'Hydre. Cet ordre chronologique des travaux nous vient des temps anciens⁴. Il est probable que l'hagiographe avait en vue cet ordre. Je pense néanmoins que la première figure ne se réfère pas au lion de Nemée, mais à un exploit antérieur d'Hercule (qui ne fait pas partie des douze travaux) et qui a eu lieu quand le héros avait 18-20 ans. En effet, il s'agit de sa lutte avec le lion vivant dans la montagne de Cithéron et qui décimait le bétail d'Amphitryon et de Thespios, lion que le héros tua. Apollodore d'Athènes rapporte à ce sujet que le héros «après l'avoir tué, revêtit la peau du lion et porta la tête de celui-ci comme un casque». Dans la fresque de Skotina (tabl. 1, im. a), il n'est pas revêtu de la peau du lion, comme c'est le cas quand il est représenté tuant le lion de Nemée, ou luttant contre l'Hydre de Lerne. Au contraire, il porte, comme nous l'avons signalé, une ceinture à la taille. Il en résulte que nous ne sommes pas dans le cas présent devant le combat avec le lion de Nemée mais devant celui avec le fauve de Cithéron. Nous observons la même confusion dans des livres de mythologie plus anciens⁵, dans des dictionnaires et des encyclopédies⁶, tandis qu'Apollodore rap-

3. Röhrig, p. 35,36.

4. P.ex. selon Apollodore d'Athènes. Voir, J. Rispin, *Encyclopédie universelle*, p. 96.

5. Dupré, *Mythologie* (trad. grecque par G. Serouios, Athènes 1931, p. 121).

6. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια*, édit. Pirsos, vol. 12, p. 377.

porte la chose exacte⁷. Par ailleurs nous rencontrons des scènes analogues à celle-ci dans des anciens figures de vases, telle par exemple celle de l'amphore d'Andocide (approx. 530-515) et du peintre d'Antimème (530-510) où Hercule, luttant avec le lion de Cithéron n'est pas représenté revêtu de la peau du lion⁸ (il la revêtira après avoir tué le lion et il sera représenté depuis en la portant, lors de son premier des douze travaux – celui du lion de Nemée – et lors des suivants).

Nous devons à présent voir comment de tels thèmes païens ont pu être représentés, même si ce n'est que rarement, dans des églises orthodoxes. Nous devons tout d'abord étudier la place d'Hercule dans l'Eglise à la période paléochrétienne. Nous soulignerons par la suite les représentations de la période byzantine et médiévale et, enfin, l'image du héros telle qu'elle s'est développée à partir de la Renaissance et le sens qu'on lui attribue dans l'art chrétien, notamment, dans l'art orthodoxe.

Nous rappelons d'abord la place exceptionnelle qu'occupe Hercule dans le monde antique. Il est le plus grand héros mythique, dont les exploits ont séduit les hommes. Il l'ont vite considéré comme «sauveur», libérateur du mal, surtout sous son aspect dans la nature sauvage et difficile à dompter. En servant la justice, Hercule délivre Prométhée, enchaîné au sommet du Caucase; Prométhée le symbole éternel, porte-feu de l'humanité. En tant que demi-dieu, fils de Zeus et d'Alcmene, Hercule institue les Jeux Olympiques, bâtit des sanctuaires et, finalement, vient son apothéose, comme juste récompense. Devenu dieu, Hercule fait l'objet de culte dans la Grèce antique. Ses douze travaux et ses autres exploits deviennent source d'inspiration, d'abord dans l'art grecque, puis romaine. Son personnage est honoré. Il est représenté sur de nombreux vases (à partir du 6ème siècle avant J.-C.), sur des magnifiques bas-reliefs, des statuts, des fresques, des miniatures artistiques.

En tant que dieu païen, sujet à des nombreuses passions (sensualité, voracité, ivrognerie)⁹, il était normal qu'Hercule soit combattu par les Pères de l'Eglise et les anciens Auteurs ecclésiastiques¹⁰. En effet, de leur temps, on continuait à le considérer par superstition en tant que «protecteur contre le mal», «signe qui détourne le mal» («apotropiaion»), la tradition de son pouvoir thaumaturge (faiseur de miracles) se maintenait. Des auteurs, tels que Clément d'Alexandrie, Origène, Eusèbe¹¹, Athanase le Grand¹² et d'autres écrivent en se prononçant contre son culte.

Nous comprenons donc les réserves de l'art paléochrétien concernant la représentation du héros. Nous le trouvons néanmoins représenté sur des amulettes ou des ustens-

7. Rispin, p. 93. Par rapport à la peau du lion (λεοντή) on peut dire que se paraître dans l'art pendant le 6ème siècle a.C. Voir John Boardman, *Athenian red figure vases. The archaic period*, London 1975, tabl. 8, 65, 182, etc.

8. Boardman, *op.c.* fig. 7, 10, etc.

9. Euripide, Hercule furieux.

10. Voir, Clément d'Alexandrie, *Λόγος προτροπτικός πρὸς Ἕλληνας* (éd. Apostoliki Diakonia, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων etc.), Athènes 1956, vol.7, pp. 32, 56. Origène, *Κατὰ Κέλσου* (à la même édition) vol. 9, p.140. Athanase le grand, *ibid.* vol.30, p.42.

11. *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, Γ'* (même édit.) vol. 25, p.25 et 103.

12. *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, ibid.* vol.30, pp. 115, 116.

siles mis par le commerce à la disposition aussi bien des païens que des chrétiens, puisque ainsi le voulait la superstition populaire. Pourtant, progressivement ses représentations ont perdu leur signification première et sont devenues, pour les chrétiens, de simples éléments décoratifs cessant d'être des objets de culte. Parmi les amulettes de ce genre, datant des premiers siècles chrétiens, nous mentionnons une petite pierre gravée conservée au Musée des médailles en France qui représente Hercule en train d'étouffer le lion¹³. Derrière lui se trouve sa massue. Il s'agit là certainement d'une amulette qu'on portait pour se protéger des maladies, notamment des coliques, comme nous dit le médecin Alexandre de Tralles (6ème siècle après J.-C.)¹⁴. Nous mentionnons aussi une coupe sur socle en or conservée dans le British Museum à Londres¹⁵ et d'autres encore.

En pleine période byzantine, nous retrouvons des représentations d'Hercule sur des mosaïques de pavement, des bas-reliefs et des statuts. Elles sont mises à l'avant-scène par le classicisme qui apparaît progressivement dans les lettres et les arts et vise à faire revivre les idéaux du monde antique. Ces ouvrages deviennent donc des créations artistiques, des pièces décoratives pleines d'inspiration et de grâce, et auxquelles on attribue peu à peu une allégorie et un nouveau symbolisme, le symbolisme chrétien. Dans ces conditions, nous comprenons l'existence d'un Hercule en bronze conservé dans l'hippodrome de Constantinople (détruit au 13ème siècle), ouvrage attribué à Lycippe¹⁶. De caractère similaire est la représentation des travaux d'Hercule dans la mosaïque de pavement de l'église de «Pantocrator» («Tout-Puissant») à Constantinople (12ème siècle)¹⁷ mosaïque dans la tradition des pavements gréco-romains. Nous trouvons aussi des représentations de ce genre sur les façades de certaines églises. Ceci, parce que, malgré la «nouvelle ouverture» à l'art, Hercule n'avait pas de place sur les parois intérieures des églises, réservées à la décoration principalement chrétienne. Il s'agit de deux bas-reliefs représentant des exploits d'Hercule sur la facade de St Marc à Venise, ouvrages de décoration allégorique. La première, datant du 3ème s.¹⁸, représente la capture par le héros du sanglier d'Erymanthe; la seconde, datant du 13ème s., montre le héros avec la biche de Cérynie en train de tuer l'Hydre de Lerne (tabl. 3, im. b). Il est probable que ces sculptures avaient été admises comme des allégories du salut chrétien¹⁹. C'est également dans ce nouveau contexte que doit être situé un coffret en ivoire de Florence, probablement ouvrage du 11ème siècle, sur lequel Hercule figure en train d'étouffer le lion de Nemée, ainsi qu'un autre similaire et de la même époque conservé au Musée de Cluny à Paris, qui le montre, la peau du lion

13. H. Leclercq, *DACL*, vol. 6 / 2, 2249.

14. *Ibid.* 6/2, 2249-50.

15. O. M. Dalton, «The gilded glasses of the catacombs», *Archaeological Journal*, vol. LVIII, 1901, p. 225, fig. 1.

16. O. M. Dalton, *Byzantine art and archaeology*, New York, p. 122.

17. Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris 1925, v.I, p. 465.

18. M. Ch. Delvoe, *L'art Byzantin*, 1967, p. 280, fig. 150, pense qu'il s'agit d'une oeuvre du 10ème siècle.

19. Selon l'opinion d'Erwin Panofsky, *Studies in iconology, humanistic themes in the art of the Renaissance*, New York 1962, p. 19.

accrochée au bout de sa massue²⁰.

Vers la fin du premier millénaire, Hercule sert de modèle à la scène de la « descente aux Enfers » du Christ. C'est-à-dire sur le modèle d'Hercule ramenant Cerbère des Enfers, on représente le Christ ramenant Adam des Enfers. A Byzance, cela se situe aux environs du 9ème et du 10ème siècles, durant la période de renaissance de la dynastie macédonienne. Une enluminure, représentant la descente aux Enfers, orne un Evangile du 11ème siècle conservé dans la sacristie du monastère de Laure au Mont-Athos. Elle fut publiée à plusieurs reprises par Kurt Weitzmann²¹ et elle est calquée sur la représentation d'Hercule. On retrouve la même figure sur le bas-relief d'un sarcophage conservé au British Museum de Londres. La posture d'Hercule et celle du Christ sont identiques (tabl. 4, im. a et b). La manière dont le premier tient Cerbère est la même que celle dont Christ tient Adam; de même que la façon dont le héros porte la massue est identique à celle dont le Seigneur tient la Croix. On voit ainsi s'établir le motif d'Hercule en tant que représentation iconographique du triomphe du Christ: la Réssurrection²². Le modèle païen est accepté puisque dans ce nouvel esprit de la Renaissance, Hercule devient désormais le héros sympathique qui préfigure le Sauveur. Comme Lui, Hercule descend aux Enfers pour ramener Cerbère, mais aussi pour arracher Alceste à Thanatos (la Mort) et la rendre à la vie.

A l'Ouest, la Renaissance et le nouvel essor des études classiques, surtout au 14ème siècle en Italie, donnent un sens plus profond au personnage d'Hercule, ainsi qu'à d'autres personnages, dieux et héros, de la mythologie grecque. Toutefois, la Renaissance ressent le besoin d'établir un lien entre l'antique monde païen et le monde chrétien de l'époque, en donnant une nouvelle interprétation des personnages et des créations artistiques. Ainsi, les anciens dieux revivent mais non en tant que dieux; ils revivent en tant que légendes nationales auxquelles les temps donnent un sens nouveau²³. Plus concrètement, une fois qu'Hercule s'impose dans la conscience de l'homme de la Renaissance, son image évolue et s'élargit dans la conscience religieuse de l'Occident, et il est interprété comme une préfiguration du Christ. Comme nous l'avons signalé plus haut cette évolution commence à Byzance durant la renaissance macédonienne²⁴. A côté d'autres représentations symboliques (Foi, Justice, Espérance) ou hagiographiques (Création du premier couple, Noé, la Brebis) etc., nous trouvons Hercule en lutte contre le géant Antée (autre symbole du mal répugnant) représenté sur les bas-

20. Représentation, voir dans l'ouvrage des: D. Talbot Rice – M. Hirmer, *Kunst aus Byzanz*, München 1959, fig. 100, et p. 65.

21. Das Evangelium im Skevophylakion zu Lawra, *Seminarium Kondakovianum VIII*, 1936, p. 83, tabl. II, 1. Voir, le même auteur, *Geistige Grundlagen und Wesen der makedonischen Renaissance*, Köln und Opladen, 1963, pp. 39, 40, fig. 37, 38.

22. Panofsky, *Studies in Iconology*, p. 20.

23. Jean Seznec, *The survival of the pagan Gods*, New York 1961, pp. 18, 30. F. Piper, *Mythologie und symbolik der christlichen Kunst von der ältesten Zeit bis ins sechzehnte Jahrhundert*, Weimar 1847-1851. Voir aussi I. Springer, *Das Nachleben der Antike im Mittelalter*, dans *Bilder aus der Neuern Kunstgeschichte*, Bonn, 1886, v. 2.

24. E. Panofsky, *Essais d'iconologie*, Paris 1967, p. 106. Panofsky-Saxl, *Classical Mythology in Medieval Art*, dans *Metropolitan Museum Studies IV*, 2, 1963, p. 237 etc.

reliefs de Campanile à Florence, dessinés par Giotto et exécutés par Pisano (14ème siècle). C'est la version chrétienne d'Hercule que vise aussi le sculpteur Antonio Federighi quand, autour de 1450, il crée les sculptures du baptistère de la Capella di San Giovanni dans la Cathédrale de Sienne²⁵, etc.

Entretemps, à partir du 14ème siècle, des études sont consacrées à cet héros, vu dans ce nouvel esprit, telle que *De Laboribus Hercules* écrite par Coluccio Salutati (1391), comme nous dit Seznec²⁶. Au 17ème siècle plus spécialement, apparaissent des livres traitant du symbolisme chrétien des exploits d'Hercule. Comme le rapporte Leclercq²⁷, un tel ouvrage apparaît en 1615 en latin par J. V. Andreae, livre traduit en allemand après plus de deux siècles et édité à Francfort sous le titre: «Die Kömpfe des christlichen Hercules». Ainsi le héros est en quelque sorte «christianisé» en Occident, si vous me passez l'expression. Donc, certaines représentations du héros – telles surtout sa lutte avec le lion et l'Hydre de Lerne – jouissent d'une grande popularité et sont utilisées par l'art en tant que préfigurations chrétiennes mais surtout en tant que «signes dissuasifs» («apotropaia»); ce dernier, à cause principalement de la superstition populaire. Durant l'occupation ottomane, sous l'influence notamment de l'art occidental, de telles représentations sont utilisées par les hagiographes orthodoxes. L'Eglise de St Athanase de Skotina, qui fait l'objet de la présente étude, est une illustration de ce courant. On retrouve d'autres exemples de ce genre d'églises en Grèce sous la domination ottomane. Néanmoins, comme nous l'avons souligné plus haut, ces scènes sont peintes non pas à l'intérieur mais à l'entrée des églises. La piété de l'hagiographe populaire l'a empêché de porter ces représentations à l'intérieur de l'église. Il a préféré peindre ces deux scènes - symboles du Christ vainqueur du Mal, dans le sens de «signe dissuasif» (apotropaion) – sur l'épaisseur du mur d'entrée, à mi-chemin entre l'extérieur et l'intérieur de l'église. Ainsi, en entrant à l'église, les fidèles pouvaient les voir et comprendre le sens caché du Christ qui éloigne le mal. En effet, le Christ a complètement vaincu la mort exterminatrice - le lion féroce; il a «écrasé la tête des dragons qui s'y cachaient»; tout comme Hercule a fracassé les têtes de l'Hydre.

D'ailleurs, il ne faut pas oublier que le narthex (quand il existe ou, dans le cas contraire, le mur ouest des églises orthodoxes), symbolise le coucher ou le monde du «siècle à venir», l'eschaton et c'est pour cela qu'on y retrouve aussi des figurations de l'Avènement. C'est le lieu où se tenaient les non initiés, les catéchumènes; c'est aussi ici qu'ont lieu les exorcismes des enfants avant le baptême; l'endroit où on retrouve des figurations de la Croix (apotropaion) et des archanges gardiens, qui protègent l'église et empêchent l'intrusion de tout être dont la foi n'est pas parfaite. C'est donc ici tout naturellement qu'ont leur place les pré-figurations païennes; les représentations bibliques – aussi bien les figurations chrétiennes que les préfigurations vétérotestamentaires – étant peintes sur les parois intérieures des églises. Il s'agit de représentations qui ont ouvert la voie (προωδοποίησαν) à la venue du Christ et qui ont annoncé Son

25. Benjamin Rowland, *The classical tradition in Western art*, Cambridge, Mass, 1963, p. 176 etc.

26. *The survival of the pagan Gods*, p. 30.

27. *DACL*, v. 6/2, 2249.

oeuvre salvifique. Des exemples de ce genre sont les anciens philosophes grecs, les Sibylles et d'autres personnages héroïques de l'antiquité qui font leur apparition dans les églises orthodoxes durant la période de l'occupation ottomane²⁸. C'est donc ici et dans ce contexte qu'Hercule trouve sa place dans certaines églises comme celle de Skotina que nous venons d'étudier.

---

28. K. Καλοκύρης, *ΑΘΩΣ, Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Athènes 1963, p. 77, tabl. 30. I. Grecu, *Darstellungen altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, Bucarest 1924. Pour l'Occident (France) voir: Emile Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, vol. I, Paris 1958, p. 335 etc.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ: ΜΙΑ ΔΙΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ «ΔΙΗΓΗΣΕΩΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ»*

Ἡ τύχη τοῦ πιό φημισμένου μνημείου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, τῆς Ἁγίας Σοφίας, συνδέθηκε ἀπό νωρίς μέ μιὰ φιλολογία, πού ἡ διαδρομή τῆς μέσα στό χρόνο εἶναι τό ἴδιο ἐκπληκτική ὅσο καί τό μνημεῖο. Ἱστορικοί καί χρονογράφοι, «ἐκφράσεις» καί παραδόσεις ἀναφέρονται στήν ἱστορία, τό συμβολισμό, τό τελετουργικό τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Ἀπό τά πιό γνωστά καί διαδεδομένα κείμενα, πού συγκροτοῦν τό φιλολογικό οἰκοδόμημα εἶναι ἡ «Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς μεγάλης τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης Ἁγίας Σοφίας»¹. Ἔργο Κωνσταντινοπολίτικο, μέ ἔντονη τήν ἐπίδραση τῆς προφορικῆς παράδοσης, ἐξελίσσεται μέσα στό νῆμα τοῦ μύθου διατηρώντας τόν πατριδογραφικό του χαρακτήρα. Συντάσσεται πιθανώτατα στό δεύτερο μισό τοῦ 9ου αἰώνα, ἔχει δική του χειρόγραφη παράδοση καί ἐνσωματώνεται μέ προσθήκες στά «Πάτρια» μετά τή διασκευή τοῦ 995. Οἱ διάφορες διασκευές τῆς «Διηγῆσεως» παραδίδουν τό ἀρχικό κείμενο, εἴτε περιληπτικά εἴτε σέ ἐλεύθερη μεταφορά, καί ὁ ἀριθμός τῶν χειρογράφων πού καταγράφουν τή «Διήγησι» εἶναι μέγας, ἰδιαίτερα μετά τό 1453, ὅταν ἀνανεώνεται τό ἐνδιαφέρον γιά τήν Ἁγία Σοφία. Σέ 85 χειρόγραφους κώδικες περιλαμβάνεται τό κείμενο τῆς «Διηγῆσεως» ὅπως φαίνεται ἀπό τήν τελευταία κριτική ἔκδοση τοῦ ἔργου ἀπό τήν Vittì. Ἀπό τό μεγάλο ἀριθμό χειρογράφων καί τῶν ἔντυπων ἔργων, πού περιλαμβάνουν τό κείμενο, χαρακτηριστικά ἀναφέρονται: ἡ ἐλεύθερη περιληπτική ἀπόδοση στό ἔργο τοῦ Μιχαήλ Γλυκά², ἡ «Διήγησις» ἀπό τό χειρόγραφο ἀρ. 66 τῆς Μονῆς Καρακάλλου τοῦ 15ου αἰ.³, ὁ ψευδο-Δωρόθεος Μονεμβασίας⁴, τό Χρονικό τοῦ 1619, πού

* Ἡ ἐργασία αὐτή ἀνακοινώθηκε στό «Ἔκκο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης» τῆς «Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», Ἀθήνα, Μάιος 1986.

1. Th. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, I, Leipzig 1901, σελ. 74-108. Κριτική ἔκδοση τῆς «Διηγῆσεως» ἀπό τήν Evangelia Vittì, *Die Erzählung über den Bau der Hagia Sophia in Konstantinopel. Kritische Edition mehrere Versionen*, Amsterdam 1986. Ἡ παρουσίαση τῶν χειρογράφων καί ἡ νέα ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀπό τόν G. Dagron, *Constantinople imaginaire. Etudes sur le recueil des «Patria»*, Paris 1984, ρίχνουν καινούργιο φῶς στά θέματα τῆς «Διηγῆσεως».

2. Μιχαήλ τοῦ Γλυκά, Βίβλος χρονική, ἔκδ. Βόννης, σελ. 495-499.

3. Ἐκδίδεται ἀπό τά κατάλοιπα τοῦ Σπ. Λάμπρου, Περί τῆς οἰκοδομίας τῆς Ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, *Νέος Ἑλληνομνήμων*, 16 (1922), σελ. 236-242. Πρβλ. Vittì, ὁ. π., σελ. 70, 135-136, 290-294.

4. Chronographus anni 1570, Βενετία 1818, σελ. 249-252.

μετατρέπει παλαιούς βυζαντινούς όρους σε έξελληνισμένους τουρκικούς⁵. Οί μεταφορές στά νέα έλληνικά πληθαίνουν συνεχώς. Άρκετά νωρίς τό έργο θά περάσει και σε άλλες γλώσσες. Άποσπάσματα σε έργα Δυτικών συγγραφέων τών άρχών του 12ου αϊ. άποδεικνύουν ότι ή «Διήγησις» ήταν γνωστή στή λατινόφωνη Δύση⁶. Έξάλλου ή παράδοση του έργου στά παλαιορωσικά πιστοποιεί τή διάδοσή του στό σλαβικό κόσμο πολύ πριν από τό τέλος του 14ου αιώνα⁷. Τρεις περσικές διασκευές φυλάγονται στή Βιβλιοθήκη τής Άγίας Σοφίας, από τίς όποιες ή μία έμπνέεται από έλληνικό πρότυπο και ή άλλη μεταγράφει στή γλώσσα τών μορφωμένων τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας μιά παλαιότερη μετάφραση από τά έλληνικά σε τουρκική γλώσσα πού έγινε τό 1480⁸. Όπως τονίζει ό Dagron οί Τουρκοί κατακτητές αισθάνθηκαν κληρονόμοι μιās καθαρά βυζαντινής παράδοσης.

Η διατήρηση αυτής τής βυζαντινής κληρονομιάς μέσα από τουρκικό κείμενο μέ άπασχολεί στήν εργασία αυτή. Πρόκειται για ένα τμήμα από τή «Διήγησις», τό όποιο περιληπτικά και μέ όρισμένες άλλαγές, διασώθηκε στό έργο του τούρκου ύδρογράφου και πλοίαρχου του όθωμανικού στόλου Piri-Re'is. Ό Piri-Re'is άφιέρωσε τό 1526 στό Σουλειμάν τό Μεγαλοπρεπή τό Kitab-i-Bahriye («Βιβλίο του Ναυτικού»), έργο πρωτότυπο και πρωτοποριακό, τό όποιο, όπως φαίνεται από τή διάδοσή του, εκτιμήθηκε βαθύτατα. Γνωρίζουμε 31 αντίγραφα και όλα πηγάζουν από τό αρχικό χειρόγραφο, πού συντάχθηκε σε δύο μορφές: μία συνοπτική τό 1520 και μία εκτεταμένη τό 1525, κατατεθειμένες σήμερα στό Topkapı. Τό «Βιβλίο του Ναυτικού», πού ό Piri-Re'is συνέθεσε για τήν πρακτική χρήση τών ναυσιπλόων, καρπός τής ναυτικής του πείρας, περιγράφει τίς άκτές και τά νησιά τής Μεσογείου μέ έπιστημονική ακρίβεια. Παράλληλα προσθέτει παρατηρήσεις γεωγραφικού και ιστορικού ενδιαφέροντος καθώς και διηγήσεις πού άνάγονται στό μύθο. Τό έργο συνοδεύεται από σχέδια και ναυτικούς χάρτες⁹.

Τό άπόσπασμα τής «Διηγήσεως περί τής οίκοδομής τής Άγίας Σοφίας», πού διασώζει ό Piri-Re'is έχει καταχωρηθεί σε δύο τουρκικά χειρόγραφα τών βιβλιοθηκών

5. N. Bănescu, Un récit en grec vulgaire de la construction de Sainte-Sophie, *Επετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 3 (1926), σελ. 144-160. Πρβλ. Vittl, *δ. π.*, σελ. 36, 85-86, 136, 295-300.

6. G. Dagron, *δ. π.*, σελ. 195, σημ. 22.

7. P. Marichal, La construction de Sainte-Sophie de Constantinople dans l'anonyme grec (Xe siècle?) et les versions vieux-russes, *Byzantinoslavica*, 21 (1961), σελ. 238-259. Για τίς σλαβικές διηγήσεις βλ. τό έργο του G. P. Majeska, *Russian travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Dumbarton Oaks Studies XIX), Washington 1984.

8. F. Tauer, Les versions persanes de la légende sur la construction d'Aya-Sofya, *Byzantinoslavica*, 15 (1954), σελ. 1-20. Πρβλ. Dagron, *δ. π.*, σελ. 195, σημ. 24.

9. Ό Piri-Re'is γεννήθηκε γύρω στό 1470 στήν Καλλίπολη. Γνωρίζουμε όρισμένους σταθμούς τής μακράς ναυτικής του σταδιοδρομίας: άρχισε ως πειρατής στή Μεσόγειο και κατέληξε ναύαρχος του Όθωμανικού στόλου στίς θάλασσες του Νότου. Γνωρίζει εκτός από τήν Τουρκική γλώσσα, έλληνικά, ιταλικά, ίσπανικά, πορτογαλικά και άραβικά. Οί χάρτες του πού φυλάγονται στό Topkapı έχουν συγγένεια μέ τό έργο του Fra Mauro, τόν «καταλανικό» άτλαντα και ένα χάρτη του Χριστόφορου Κολόμβου του 1498 πού έχει σήμερα χαθεί. Για τή ζωή και τό έργο του βλ. τήν τελευταία έκδοση τών Michel Mollat du Jourdin - Monique de la Roncière, *Les Portulans. Cartes Marines du XIIIe au XVIIe s.*, Paris 1984, σελ. 25-26, 218, 222.

Δρέσδης και Βερολίνου. Το χειρόγραφο της Δρέσδης, που είναι και το πληρέστερο, γράφτηκε το 1553/4, δηλαδή 30 χρόνια περίπου μετά την πρώτη κυκλοφορία του Bahriyé¹⁰. Το απόσπασμα αυτό δέν περιλαμβάνεται στα έργα που καταγράφουν τις παραδόσεις σε τουρκική γλώσσα για την Ἁγία Σοφία¹¹.

Τό τμήμα της «Διηγήσεως», που περιλαμβάνεται στό έργο του Τούρκου ύδρογράφου και ναυτικού, ἀναφέρεται στό έπεισόδιο της ἀντικατάστασης του γιού του πρωτομάστορα από τόν ἄγγελο. ἐνσωματώνεται στήν περιγραφή της Δήλου και της Ρήνειας και συνοπτικά είναι τό ἀκόλουθο: «τά ἀναφερόμενα νησιά είναι στή σημερινή τους κατάσταση ξερημα, ἀλλά υπάρχουν ἐδῶ ἐρείπια ἀπό τήν ἀρχαιότητα. Γιατά κτίσματα αυτά ἀναφέρεται ἡ ἐξῆς ἱστορία: ὁ γιός του πρωτομάστορα, που ἔκτισε τήν Ἁγία Σοφία, ἔμεινε σ' αὐτό τό νησί και ἐδῶ πέθανε. Ὅπως ἀκριβῶς ἀναφέρεται στα ἱστορικά βιβλία τῶν ἀπίστων, ὅταν κτιζόταν ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ Ἰουστινιανός, ὁ ἀρχοντας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, κατέστρεψε τό κτίσμα του Κωνσταντίνου και στή θέση του ἴδρυσε ἄλλο. Κατά τή διάρκεια που κτιζόταν ἡ Ἁγία Σοφία, ὁ Ἰουστινιανός κάλεσε τόν πρωτομάστορα Ἰγνάτιο σέ γεῦμα κι ἐκεῖνος ἄφησε τό γιό του στήν οἰκοδομή και πήγε. Ὁ νεαρός ἔφυγε και πήγε νά βρεῖ τόν πατέρα του και ὅταν ρωτήθηκε γιατί ἄφησε τήν οἰκοδομή ἔδωσε τήν ἐξῆς ἀπάντηση: ἕνας ὑπηρέτης ἦρθε και μέ ἔδιωξε και ὅταν του εἶπα ὅτι ὁ πατέρας μου μέ ἔβαλε ἐδῶ μου ἀπάντησε ὅτι ἔχει κάνει ἕναν ὄρκο, πρίν νά ἔλθω πίσω δέν θά φύγει. Ἀμέσως, μόλις εἶπε αὐτά τό παιδί, πήραν τήν ἀκόλουθη ἐντολή: ὁ νεαρός Αἰρίκ νά μὴ ξαναγυρίσει στό ἔργο και νά ψάξουν νά βροῦν τόν ὑπηρέτη. Τότε κατάλαβαν ὅτι ὁ ὑπηρέτης ἦταν ὁ ἄγγελος και ἔστειλαν τό νεαρό παιδί για τήν ὑπόλοιπη ζωή του στή Δήλο. Γιατί τότε τό νησί ἦταν κατοικημένο ἐξαιτίας τῆς ἐργασίας τῶν μαρμάρων. Πραγματικά ὑπάρχει στα νησιά που περιγράφονται ἕνα λατομεῖο μέ ἐξαιρετικά, διάφορα μάρμαρα...». Ἀκολουθεῖ ἀκριβῆς γεωγραφική περιγραφή τῶν νησιῶν Δήλου και Ρήνειας και ἐπισημαίνονται τά ἀρχαία κατάλοιπα.

Ἡ περικοπή ὅπως διασώθηκε ἀπό τόν Piri-Re'is περιέχει νέα στοιχεία που τήν καθιστοῦν ἀξιοπρόσεκτη. Στίς περισσότερες διασκευές τῆς «Διηγήσεως», δέν ἀναφέρεται ἡ ὀνομασία του συγκεκριμένου τόπου ὅπου ἔστειλαν τό παιδί, ἀλλά ἀναφέρεται γενικά ὅτι τό ἔστειλαν στίς Κυκλάδες¹². Ἐνα ἄλλο σπάνιο στοιχείο εἶναι ἡ ἀναφορά του ὀνόματος του παιδιοῦ που οἱ ἄλλες διασκευές δέν σημειώνουν. Στό χειρόγραφο τῆς Δρέσδης τό παιδί ὀνομάζεται Αἰρίκ και στό χειρόγραφο του Βερολίνου Κυριακός.

10. Τό απόσπασμα τῆς «Διηγήσεως» ἀπό τά χειρόγραφα Δρέσδης και Βερολίνου παραθέτει, σέ γερμανική μετάφραση ἀπό τόν J. Flemming, ὁ L. Gallois, *La cartographie de l'île de Délos* (Exploration archéologique de Délos. Ecole Française d'Athènes), Paris 1910, Appendice IV, σελ. 88-90.

11. V. D. Smimov, *Tureckija legendy Svjatoj Sofii i drugih vizantijskih drevnosjah*, Saint-Petersbourg, 1898. Hans-Hermann Russack, *Byzanz und Stambul. Sagen und Legenden von goldenen Horn*, Berlin 1941. Pertev Naili Boratav, *De quelques légendes turcobyzantines*, Ἁφιέρομα στόν Νίκο Σβορώνο, τ. Α', Ρέθυμνο 1986, σελ. 317-324.

12. Ὅμοιόμενες διασκευές ἀναφέρουν ὡς τόπο ἐξορίας του παιδιοῦ τά Δωδεκάνησα (ἐκδ. Vitti, σελ. 521. 591). Σέ μία διασκευή του 17ου-18ου αἰ. ἀναφέρεται ἡ Σαντορίνη (ἐκδ. Vitti, σελ. 69, 551).

Ἡ ἐξηγησία τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου ὅπου ἔστειλαν τό γιό τοῦ πρωτομάστορα καθώς καί ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐξόριστου παιδιοῦ μποροῦν νά στηριχθοῦν στά ἀρχαιολογικά δεδομένα. Τό 1936 ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος ἀνέσκαψε καί μελέτησε τήν παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Δήλου¹³, στήν περιοχή τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκισμοῦ, πού εἶχε ὡς κέντρο τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα καί ἐκτεινόταν ἀπό τήν ἐγκατάσταση τῶν Ποσειδωνιαστῶν ὡς τά μαγαζιά τοῦ λιμανιοῦ. Ἡ βασιλική χρονολογεῖται στόν 5ο ἢ στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ αἰώνα. Σέ μία ἀπό τίς πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐπιγραφή: «Ἰωάννης διάκον / δοῦλος τοῦ ἁγίου μάρτυρος Κυρίκου ἔγραψε»¹⁴. Τό κείμενο ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων τῶν ἐπιγραφῶν πού οἱ προσκυνητές χάραζαν στίς πέτρες σέ ἀνάμνηση τοῦ προσκυνήματός τους. Παράλληλα ὁμως μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ βασιλική ἦταν ἀφιερωμένη στόν Ἅγιο Κήρυκο. Ὁ ἅγιος Κήρυκος μαρτύρησε μαζί μέ τή μητέρα του Ἰουλίττα, ἐπί Διοκλητιανοῦ, σέ νηπιακή ἡλικία καί ἡ λατρεία του διαδόθηκε πολὺ νωρίς, ἤδη ἀπό τόν 4ο αἰώνα, στό χριστιανικό κόσμο τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης, ἰδιαίτερα μάλιστα ἀπό τήν ἡλιότητα τοῦ Αἰγαίου¹⁵. Ἡ ἐπιγραφή στόν ἅγιο Κήρυκο τῆς Δήλου πρέπει νά χαραχθῆκε πρὶν ἀπό τίς ἀραβικές ἐπιδρομές καί τήν ἐρήμωση τοῦ νησιοῦ. Ἐνα ἀκόμη στοιχεῖο ἀπό τή «Διήγηση» ἐντοπίζεται στή Δήλο. Σύμφωνα μέ τίς γνωστές διασκευές, ὁ Ἰουστινιανός ἔγραψε σέ ὅλους τούς στρατηγούς τῶν θεμάτων νά βροῦν καί νά στείλουν «κίονες καί συστηματία» «στηθεά καί ἀβάκια», ἀρχιτεκτονικό ὑλικό χρήσιμο, γιά τήν οἰκοδομή τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐστειλαν, ὅπως γράφεται, ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπό τούς ἀρχαίους ναούς τῆς Ρώμης, τῆς Ἐφέσου, τῆς Κυζίκου, τῆς Τρωάδας καί τῶν Κυκλάδων. Εἶναι φυσικό ὁ μέγιστος ἀριθμός τῶν μαρμάρων πού οἱ περιηγητές θαυμάζουν καί περιγράφουν, νά δημιουργεῖ τήν ταῦτιση Κυκλάδων - Δήλου.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού ἔχουμε στή διάθεσή μας μποροῦμε νά ποῦμε: α) ὅτι ὁ Piri-Re'is περιέλαβε στό ἔργο του τό ἀπόσπασμα μᾶς διασκευῆς πού βρῆκε γραμμένη «στά ἱστορικά βιβλία τῶν ἀπίστων», ὅπως ὁ ἴδιος ρητά τονίζει. Ἀπό τούς εἰδικούς μελετητές τοῦ ἔργου του ἔχει διαπιστωθεῖ πόσο πλούσιο καί εὐρύ ἦταν τό ὑλικό πού χρησιμοποίησε ὁ Τοῦρκος ὑδρογράφος. β) Δέν πρόκειται γιά μιά διασκευή πού συντάχθηκε τοπικά, στή Δήλο. Γιατί ἡ Δήλος, ἢ «ἄδηλος» ὅπως τήν ἀποκαλοῦσαν ἦταν ἀκατοίκητη καί ἔρημη ἀπό τόν 7ο αἰώνα καί μετά. Τό πέρασμα τῶν ἀράδων μᾶς τό θυμίζουν τά χαραγμάτα στή στοά τοῦ Φιλίππου καί σέ μάρμαρο ἀπό τό Κύνθιο¹⁶. Τά λίγα νομίσματα τοῦ 9ου αἰώνα καί ἡ ἐλάχιστη κεραμεική δέν δικαιολογοῦν τή συνέχιση τοῦ βίου τοῦ οἰκισμοῦ¹⁷. Κατά τόν 12ο αἰώνα ὁ ἀραβας γεωγράφος Al

13. A. C. Orlandos, Délos chrétienne, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 60 (1936), σελ. 68-100.

14. Orlandos, *δ. π.*, σελ. 82. F. Halkin, Inscriptions grecques relatives à l'hagiographie, *Analecta Bollandiana*, 70 (1952), 122 (= *Etudes d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine*, Var. Repr., London 1973, ἀρ. III).

15. Orlandos, *δ. π.*, σελ. 83 κ.έ.

16. R. Vallois, *Le Portique de Philippe* (Exploration archéologique de Délos, VII₁) Paris 1923, σελ. 166-169, εἰκ. 232. Βλ. καί Philippe Bruneau-Jean Ducat, *Guide de Délos*² (Ecole Française d'Athènes), Athènes 1966, σελ. 76.

17. Philippe Bruneau, Contribution à l'histoire urbaine de Délos, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 92 (1968), σελ. 700-709.

Idrisi αναφέρει ότι η Δήλος είναι έρημη, χωρίς κατοίκους, αλλά διαθέτει καλό λιμάνι¹⁸. Για μικρό χρονικό διάστημα παραμένουν στο νησί οι «ἐκ Δήλου Σπιταλιῶται», πού αναφέρει ο Καντακουζηνός τό 1329¹⁹. Σύμφωνα μέ βενετικό έγγραφο τοῦ 1450 κανείς δέν θρυσκόταν νά πληρώσει τό ποσό τῶν 3000 ὑπερπύρων γιά νά νοικιάσει τή Μύκονο καί τή Δήλο. Ἡ γῆ ἦταν ἀκαλλιέργητη τά ζῶα ἀφύλακτα καί τά πάντα ἐρειπωμένα²⁰. Ἡ ἔλλειψη λοιπόν μόνιμων κατοίκων ἀποκλείει τή δημιουργία τῆς διασκευῆς ἀπό τούς ντόπιους. Μόνον οἱ περαστικοί ναυτικοί μπορούσαν νά ἐντοπίσουν στή Δήλο τά στοιχεῖα τῆς «Διηγῆσεως».

Εἶναι γνωστό ὅτι τό ἀπόσπασμα αὐτό, πού ἀναφέρεται στήν ἀντικατάσταση τοῦ παιδιοῦ τοῦ πρωτομάστορα ἀπό τόν ἄγγελο, ἔκανε τή μεγαλύτερη ἐντύπωση καί διαδόθηκε εὐρύτατα. Τό ἐπεισόδιο συνδέεται μέ τή λαϊκή παράδοση, πού θέλει γιά τό στέριωμα μιᾶς οἰκοδομῆς ἕνα θύμα, θύμα πού νά ἔχει στενό συγγενικό δεσμό μέ τόν πρωτομάστορα. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄγγελος ἀντικαθιστᾶ τό γιό, τόν ἀνηθο Κήρυκο, τόν ἀγνό καί ἀγγελικό, πού ἡ νεαρή του ἡλικία θυμίζει τόν ἅγιο Κήρυκο τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Μέ τόν ἐντοπισμό τῶν στοιχείων τῆς «Διηγῆσεως» στή Δήλο, θρυσκόμαστε μπροστά στό φαινόμενο τοῦ μύθου, πού διαμορφώνεται μέσα ἀπό τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα τοῦ τόπου, στοιχεῖα ἐκτεθειμένα στή συλλογική παρατήρηση. Στή διεργασία τοῦ μύθου ἡ ἔλξη τῶν μνημείων καί ἰδιαίτερα τῶν ἐπιγραφῶν ἐπιδρᾶ ἔντονα. Ἡ ἀνάγκη γιά τήν ἐξήγηση τῆς καταγωγῆς ἢ τοῦ προορισμοῦ τῶν μνημείων καί ἡ μετάθεση εἰκόνων ἢ διηγῆσεων πού κρατάει ἡ συλλογική μνήμη δημούργησαν τή διασκευή. Καί ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πολλές φορές οἱ ἀκριβεῖς τοπικοί προσδιορισμοί ἔχουν φιλολογική καταγωγή. Τό ὄνομα τοῦ ἁγίου Κήρυκου, πού μαρτύρησε σέ νεαρή ἡλικία, χαραγμένο στήν πλάκα τῆς βασιλικῆς πού θρυσκόταν κοντά στό λιμάνι, ταυτίσθηκε μέ τό ἀγνό θύμα τῆς Ἁγίας Σοφίας καί ἀποδόθηκε στό ἐξόριστο νερό παιδί τοῦ πρωτομάστορα. Ἀλλά καί ὁ ἐντυπωσιακός καί ἐγκαταλελειμμένος μαρμάρινος ὄγκος ἔγινε τό ὑλικό γιά τήν Ἁγία Σοφία. Καί θά πρέπει νά τονισθεῖ ὅτι ἐνῶ ὅλες οἱ γνωστές διασκευές ἔχουν ὡς κέντρο τήν Κωνσταντινούπολη, ἐδῶ, τά στοιχεῖα μετατίθενται καί ἐντοπίζονται σέ ἄλλο συγκεκριμένο χῶρο, ἐκεῖ ὅπου τά μνημεῖα ἐρμηνεύουν καί εἰκονογραφοῦν τή Διήγηση.

18. *Monde connu des Arabes au XII s. Reproduction sommaire des 68 sections de la Géographie d'Idrisi, faite par la manuscrit arabe n° 2221 de la Bibliothèque nationale.* Πρῶλ. L. Gallois, ὁ. π., σελ. 5-6.

19. I. Καντακουζηνός, Ἱστορίαι, ἔκδ. Βόννης, τ. I, σελ. 380, 476, 478.

20. Fr. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, III, Paris 1961, ἀρ. 2833, σελ. 159.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΙΟΥ ΜΑΧΑΙΡΑ

I

Ἡ μοναδική ἔξωτερική μαρτυρία πού διαθέτουμε γιά τόν Κύπριο μεσαιωνικό χρονογράφο Λεόντιο Μαχαιρᾶ, εἶναι τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Bertrand de La Broquière, ὁ ὁποῖος καταγράφει μιὰ προσωπική του συνάντηση μέ τόν Μαχαιρᾶ στά 1432 (De La Broquière 1922, 106-121). Ἔτσι, μόνη, οὐσιαστικά, πηγή ἄμεσων καί ἔμμεσων βιογραφικῶν στοιχείων γιά τόν Μαχαιρᾶ, παραμένει τό ἴδιο τό ἔργο του, ἡ *Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου, ἡ ποία λέγεται Κρόνακα, τουτέστιν Χρονικόν*.

Ἀπ' αὐτό ξεκινώντας πρῶτος ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας στά 1873, συγκέντρωσε κάποια βιογραφικά στοιχεία γιά τόν Μαχαιρᾶ στήν εἰσαγωγή του στόν Β' τόμο τῆς *Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης* (Σάθας 1873, ρκη'-ρλα'). Ἡ πρωτοποριακή ἐκείνη προσπάθεια τοῦ Σάθα περιορίζεται, ὡστόσο, στήν πρωτοβάθμια ἐπισήμανση χωρίων τοῦ *Χρονικοῦ*, στά ὁποῖα ἀπαντοῦν μνεῖες γιά τόν πατέρα, τούς ἀδελφούς καί γιά τόν ἴδιο τόν συγγραφέα. Δέν προχωρεῖ, δηλαδή, σέ ἐπεξεργασία τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν μέ σκοπό νά φτάσει σέ κάποιον ἀκριδέστερο προσδιορισμό τοῦ ἔτους γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἐπισημαίνει, πάντως, ὅτι ὁ πατέρας τοῦ χρονογράφου, Σταυρινός Μαχαιρᾶς, ἀκμάζει περί τά τέλη τοῦ 14ου αἰώνα· ἐντοπίζει, ἀκόμη, τή μαρτυρία τοῦ De La Broquière γιά τόν Μαχαιρᾶ στόν τρίτο τόμο τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ M. L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan* (Παρίσι, 1855)· ὅμως ἀποφεύγει νά προχωρήσει σέ μιὰ, κατά προσέγγιση ἔστω, χρονολόγηση τοῦ Λεοντίου.

Στά 1932 – πάνω, δηλαδή, ἀπό μισόν αἰώνα, ὕστερα ἀπό τή θεμελιακή ἐργασία τοῦ Σάθα – ὁ Richard M. Dawkins προχωρεῖ στή συνδυαστική μελέτη ὀρισμένων στοιχείων πού προσφέρει τό κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* καί, σέ συσχετισμό μέ τήν ἔξωτερική μαρτυρία πού παρέχει ὁ De La Broquière, καταλήγει σέ μιὰ συγκεκριμένη πρόταση γιά τή χρονολογία γέννησης τοῦ χρονογράφου. Τό ἔτος πού προτείνει ὁ Dawkins καί ἔχει ἔκτοτε παγιωθεῖ, εἶναι τό 1380 (Dawkins 1932, 16).

Τέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπό τήν ἐργασία τοῦ Dawkins, ὁ Λοῦιζος Φιλίππου, σέ διάλεξή του πού δόθηκε τήν 1 Μαρτίου 1936 στόν φιλολογικό σύλλογο «Κινύρας» Πάφου καί δημοσιεύτηκε τήν ἐπόμενη χρονιά σέ συλλογικό τόμο, διαφωνεῖ μέ τήν ἀποψη τοῦ Dawkins καί ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γέννηση τοῦ Μαχαιρᾶ πρέπει νά τοποθετηθεῖ μέσα στή δεκαετία 1350-1360 (Φιλίππου 1937, 75-76).

Αὐτές εἶναι οἱ δύο ἀπόψεις πού ἔχουν γιά τήν ὥρα προταθεῖ ἀπό τούς μελετητές ὡς πρός τή χρονολογία γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι ὅτι κάθε ἄλλο παρὰ κλείνουν τό θέμα. Πρῶτα - πρῶτα, ἀποκλίνουν σέ τέτοιο βαθμό μεταξύ τους

– μέγιστη απόκλιση 30 χρόνια (1350 - 1380), μικρότερη 20 χρόνια (1360 - 1380) –, ώστε η υιοθέτηση της μιάς ή της άλλης οδηγεί αυτόματα και σε άλλου τύπου προβληματική για μείζονα θέματα που αφορούν τη σχέση του συγγραφέα Μαχαιρά με το έργο του. Ἀκόμη, ἡ ἄποψη πού ἔχει παγιωθεῖ, αὐτή τοῦ Dawkins, εἶναι κατά τή γνώμη μου καί ἡ πιό ἀτυχής, ἐνώ ἡ ἄποψη τοῦ Φιλίππου φαίνεται ὅτι πέρασε σχεδόν ἀπαρατήρητη. Εἶναι ἐνδεικτικό, λ.χ., ὅτι ἀκόμη καί ὁ Dawkins, σέ μεταγενέστερη ἐργασία του γιά τόν Μαχαιρά, ἐπανέρχεται στή χρονολογία 1380 (Dawkins 1945, 3). Δέν φαίνεται, δηλαδή, νά γνωρίζει τήν ἐνσταση τοῦ Φιλίππου ἢ τουλάχιστον δέν μπαίνει στόν κόπο νά τήν συζητήσει.

Μέ τή μελέτη αὐτή, προτείνεται μιά ἄποψη πού θρῖσκειται σέ διαμετρική ἀντίθεση πρὸς ἐκείνην τοῦ Dawkins καί συγκλίνει πρὸς αὐτήν τοῦ Φιλίππου.

Ἡ ἄποψη αὐτή προκύπτει ἀπό τήν ἐφαρμογή δύο διαφοροετικῶν ὑποθέσεων ἐργασίας. Ἡ μία ἀκολουθεῖ τήν ἴδια πορεία πού ἀκολούθησαν καί οἱ παλαιότεροι μελετητές. Ἀντλεῖ, δηλαδή, τό ὕλικό της καί στηρίζει τά ἐπιχειρήματά της στή συνεξέταση τῶν ἄμεσων τεκμηρίων πού παρέχει τό κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* καί τά ὁποῖα αφοροῦν τήν ἐμπλοκή τοῦ Μαχαιρά καί τῆς οἰκογένειάς του σέ πολιτικά καί πολεμικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἄλλη, εἰσάγει στόν ὄλο προβληματισμό τῆς χρονολόγησης τοῦ συγγραφέα, στοιχεῖα πού προέρχονται ἀπό τήν ἐξέταση τῆς «βιωματικῆς» (ἢ ὄχι) σχέσης τοῦ δημιουργοῦ μέ τό έργο του, ὅπως ἡ σχέση αὐτή προκύπτει ἀπό συγκεκριμένες θεματικές καί ἀφηγηματικές ἐπιλογές του. Φυσικά, στήν κριτική πρᾶξη, οἱ δύο αὐτοί μέθοδοι ἐργασίας δέν διαχωρίζονται, ἀλλά γίνεται προσπάθεια νά ἐφαρμοστοῦν συμπληρωματικά, ὥστε ἡ μιά νά ἐπιβεβαιώσει, νά προσκτείνει, νά φωτίσει ἀπό ἄλλη σκοπιά, εἴτε καί νά ἐλέγξει τά πορίσματα πού προσφέρει ἡ ἄλλη.

Ἔτσι, λοιπόν, προτοῦ δοῦμε ἀναλυτικά τά ἄμεσα στοιχεῖα χρονολόγησης τοῦ Μαχαιρά, τά ὁποῖα παρέχει τό ἴδιο τό κείμενό του (ἄρκετά ἀπό τά ὁποῖα ἔχουν – καθώς θά δοῦμε – ἤδη ἐντοπιστεῖ καί σχολιαστεῖ ἀπό τούς παλαιότερους μελετητές), ὀφείλουμε νά δώσουμε κάποια στοιχεῖα πού νά δικαιολογοῦν τήν χρήση τεκμηρίων πού προέρχονται ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς δεύτερης μεθόδου. Τή σύνδεση, δηλαδή, δίου καί θεματικῶν ἐπιλογῶν ἢ ἀφηγηματικῆς ὀργάνωσης τοῦ κειμένου.

II

Ἄς δοῦμε πρῶτα τά ἀριθμητικά στοιχεῖα πού μᾶς παρέχει μιά γενική καί συνολική κατόπτευση τοῦ κειμένου τοῦ *Χρονικοῦ*, μέ βάση τά «βιβλία», τίς παραγράφους καί τίς σελίδες μέ τίς ὁποῖες ἐμφανίζεται στήν ἔκδοση τοῦ Dawkins (μόνο ὁ χωρισμός σέ τρία μέρη εἶναι δικός μου).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ (89 §§, 40 σελίδες)

Βιβλίο Α' = §§ 1-89 = 40 σελ. (εἰσαγωγικό: ἀπό τήν ἐπίσκεψη τῆς Ἁγίας Ἐλένης στήν Κύπρο ἕως τή στέψη τοῦ Πέτρου Α': 1359)

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ (509 §§, 253 σελίδες)

Βιβλίο Β' = §§ 90-281 = 95 σελ. (Βασιλεία Πέτρου Α': 1359-1369)

Βιβλίο Γ' = §§ 282-598 = 158 σελ. (Βασιλεία Πέτρου Β': 1369-1382)

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ (104 §§, 42 σελίδες)

Βιβλίο Δ' = §§ 599-627 = 10 σελ. (Βασιλεία Ἰακώβου Α': 1382-1398)

Βιβλίο Ε' = §§ 628-702 = 32 σελ. (Βασιλεία Γιάνου: 1398-1432)

Βιβλίο Στ' = §§ 703-713 = 3 σελ. (Βασιλεία Ἰωάννη Β': 1432-1458)

Οἱ τελευταῖες δέκα παράγραφοι (τό «βιβλίο» Στ') ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀνεπεξέργαστο ὑλικό σημειώσεων, τό ὁποῖο καί ὑφολογικῶς διαφοροποιεῖται σέ τέτοιο βαθμό ἀπὸ τό ὑπόλοιπο κείμενο, ὥστε ὁ Σάθας καί ὁ Dawkins νά θεωροῦν πιθανό ὅτι δέν γράφτηκαν ἀπὸ τόν Μαχαιρᾶ. Προσωπικά δέν ἔχω καμιάν ἀμφιβολία ὅτι τό ἔργο τοῦ Μαχαιρᾶ τερματίζεται στά 1432 καί θά διευκρινήσω περισσότερο τήν ἀποψή μου αὐτή ἀμέσως παρακάτω.

Ἄν, πάντως, ἔτσι ἔχει τό πράγμα, τότε εἶναι φανερό ὅτι θρυσκόμαστε μπροστά σ' ἓνα ἔργο μέ τριμερῆ δομή. Αὐτό πιστοποιεῖται τόσον ἀπὸ τήν ποσοτική κατανομή τῶν κύριων ὀγκῶν του, ὅσο καί ἀπὸ ἄλλα στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τῇ θεματικῇ καί τῇ ἀφηγηματικῇ δομῇ του καί πού δέν μποροῦμε νά τά συζητήσουμε ὅλα ἐδῶ.

Ὡς πρὸς τήν τριμερῆ δομή, νομίζω ὅτι αὐτή προβάλλεται μέ ἐνάργεια, ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ἔχουμε ἓνα εἰσαγωγικό μέρος πού καταλαμβάνει 89 παραγράφους ἢ 40 ἔντυπες σελίδες (Βιβλίο Α'), ὅσο, δηλαδή, πάνω - κάτω καί τό ἐπιλογικό πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 104 παραγράφους ἢ 42 σελίδες (Βιβλία Δ' καί Ε'). Ἐνῶ τό δεύτερο, κύριο καί κεντρικό μέρος ἐκτείνεται σέ 509 παραγράφους ἢ 253 σελίδες (Βιβλία Β' καί Γ').

Ἡ εἰκόνα αὐτή ἀντιστοιχεῖ σέ μιάν ἄρτια ἀπό καλλιτεχνική ἀποψη σύλληψη καί ἀφηγηματική ἐκτέλεση, ἐννοῶ μέ ἐκπληκτικές ἐσωτερικές ἀνταποκρίσεις καί συμμετρίες, ἡ ὁποία εἶναι τό ἀποτέλεσμα, κατά τήν κρίση μου, τῆς συνειδητῆς πρόθεσης τοῦ συγγραφέα Μαχαιρᾶ νά συνθέσει τό ἔργο του μέ στόχο τῇ συμμετρικῇ, δηλαδή τήν καλλιτεχνική ἐκφραση τοῦ ὑλικοῦ του. Ὅχι, δηλαδή, ὡς ἀπλό ἄθροισμα διαφόρων ἱστορικῶν συμβάντων, ἀλλά ὡς ἓνα ὀργανικό σύνολο ἐτερόκλητων καί ἐτερογενῶν στοιχείων (ἐννοῶ ὄχι μόνο ἱστορικῶν, ἀλλά καί μυθοπλαστικῶν), τά ὁποία συγκροτοῦν, ὡς κείμενο, ἓνα ἀναγνωρίσιμο σύστημα ἀμοιβαίων σχέσεων καί ποικίλων ἄλλων ἀλληλεξαρτήσεων.

Ἐτσι, τό εἰσαγωγικό μέρος φωτίζει καί ἐρμηνεύει τήν καταστροφή πού περιγράφεται στό ἐπιλογικό τρίτο μέρος. Ἐνῶ, τό δεύτερο μέρος τοῦ *Χρονικοῦ* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τήν ξεκάθαρη θεματική του ὁμοιογένεια καί ἐπιβάλλεται, κυρίως, ὡς ὁ κεντρικός, ἀλλά καί ὡς ὁ ἀσύμμετρο μεγαλύτερος ὄγκος τοῦ κειμένου. Θέμα του τό συνταρακτικό γιά τόν Μαχαιρᾶ γεγονός τῆς δολοφονίας τοῦ «μυθικοῦ» του ἥρωα Πέτρου τοῦ Α' (1369) καί ἡ προσπάθεια νά ἀφηγηθεῖ συνδυαστικά, δηλαδή μέ δημιουργικό τρόπο, τόσο τά γεγονότα πού ὀδήγησαν στή δολοφονία αὐτή, ὅσο καί ὄλες τίς ἐπιπτώσεις καί τίς προεκτάσεις τῆς μέσα στήν περίοδο πού ἀκολούθησε. Ἐπιπτώσεις καί προεκτάσεις πού ὁ Μαχαιρᾶς τίς βλέπει (καί τό δείχνει στόν ἀναγνώστη του) νά φτάνουν ἔως σχεδόν καί τό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου Β' (1382).

Ἐνα μόνο στοιχεῖο γιά τό βαθμό τῆς παράτασης καί τῆς ἔκτασης αὐτῶν τῶν ἐπιπτώσεων, ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ ἔξορία τῆς ρηγαινᾶς Ἐλεωνόρας ἀπὸ τήν Κύπρο, ἔξορία πού τόσο τῇ φοβήθηκαν οἱ «καβαλλάρηδες» ὅταν φανερώθηκε ἡ μοιχεία τῆς στά 1365, θά γίνε, ἐν τέλει, μόλις στά 1378. Ἐτσι, τά κυριότερα πολιτικά

καί πολεμικά δρώμενα τῆς ταραγμένης δεκαετίας πού ἀκολούθησε τῆ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α', στηρίζονται σέ (ἢ σχετίζονται μέ) ἰδιωτικές ραδιουργίες καί πολιτικές ἔντριγκες τῆς φοδερῆς αὐτῆς γυναίκας, ὁ περιβόητος βίος τῆς ὁποίας στάθηκε ἀφορμή γιά νά υἱοθετήσῃ ὁ Μαχαιρᾶς τήν ἀκόλουθη βαρειά κρίση γιά τή φύση τοῦ θηλυκοῦ γένους:

Γινώσκετε ἀπού μέναν ὅ,τι ποῖον ἐπάθαν οἱ ἀνθρώποι ὅπου ἀγαποῦν τέσ γυναῖκες καί πιστεύουν εἰς τά λογία τους· ὅτι τό νά τοῦς ἀγαποῦν δυνατά, τότε γυρεύουν νά τοῦς ἀποβγάλουν, καί ταγίζουν τους πράματα θραστικά καί μαγίες, καί τά μύρια κακά, καί λυκές πράσσουν, καί εἰς τό ὕστερον διά ἕναν λόγον θανατώνουν τους· καί πολομοῦν ὡς πολομᾶ ἢ ἀρκοῦδα, τό νά στηρνιάση κολακεύει τόν ἄνθρωπον ἢ τό ζῶον τό ἀρσενικόν, καί τό νά ππέση εἰς ἔσμιξιν μετά της, καί ν' ἀποστηρνιάση, τότε θανατώννει το· εἰ δέ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀνθρώπου εἶνε πολλά βαθεῖα, διότι ἀγαπᾶ τήν γεναῖκαν ὀλλίγον ὀλλίγον ὡς που νά τελειωθῇ ἡ τελειωμένη ἀγάπη, ἡ μισᾶ την ὀλλίον ὀλλίον ὡς που νά τήν ἀξαπολύση τελείως· Εἰ δέ [ἡ ἀγάπη] <ἡ σκάλα> τῆς γυναικός ἕναν σκαλίν ἔχει· ἄν σέ ἀγαπᾶ [πολομᾶ σου χίλια κακά νά τήν ἀγαπᾶς, καί μέσα εἰς ἐκεῖνα τά κακά προξενᾶ σου θάνατον,] <θανατώννει σε> καί ἄν σέ μισᾶ, γυρεύγει χωρίς κώλυσι νά σε ξηφτειάσῃ (§ 576)¹.

Ἡ δολοφονία, δηλαδή, τοῦ Πέτρου Α' ἐπηρεάζει δραστικά καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου Β', μιᾶς περιόδου πού, ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται καί τήν ἀφηγεῖται ὁ Μαχαιρᾶς, δέν εἶναι, παρᾶ ἡ φυσιολογική ἐξέλιξη, κορύφωση καί ἐξάντληση τῶν φανερῶν εἴτε καί ἀφανῶν μηχανισμῶν, καθώς καί τῶν ἄλλων διεργασιῶν πού ἔθεσε σέ κίνηση ἡ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α'.

Ἔτσι, λοιπόν, δέν εἶναι συμπτωματικό πού ἡ βασικότερη τομῆ τοῦ ἔργου, ἀπό τήν ἀποψη τῆς μορφῆς, τῆς ἀφηγηματικῆς του δηλαδή ὁργάνωσης, ὅσο καί ἀπό τήν ἀποψη τοῦ περιεχομένου του, εἶναι ἡ ἄνοδος τοῦ Πέτρου Α' στόν θρόνο τοῦ ρηγᾶτου τῆς Κύπρου στά 1359. Ἡ φράση «ὡς τοῦ ρέ Πιέρ», εἶναι φράση - κλειδί μέ τήν ὁποία διακρίνεται ἡ ἱστορική τύχη τῆς Κύπρου στήν πρῖν καί στήν μετά τόν Πέτρο περίοδό της. Λ.χ.:

Ἦξεύρετε, ὅτι ἀφ' ὄν ἐπῆραν οἱ Λατῖνοι τήν Κύπρον ὡς τοῦ ρέ Πιέρ, (§ 87).

Ὡς ὅδε ἔξηγήθηκά σας πῶς ἐστράφην τό ρηγᾶτον ἀπέ τοῦς Ρωμαίους καί ἐδόθημν τοῦς Λατίνους, καί πῶς ἐφέραν ξενικούς διά τήν βλέπισιν τοῦ τόπου, καί

1. Γιά ὅλα τά παραθέματα ἀπό τό Χρονικό τοῦ Μαχαιρᾶ, χρησιμοποιοῦ τήν ἐκδοση τοῦ Dawkins (= Dawkins 1932, τόμ. Α') καί παραπέμπω στίς ἀριθμημένες παραγράφους της (§§). Ὅλες οἱ ὑπογραμμίσεις στό κείμενο εἶναι δικές μου. Οἱ γωνιώδεις ἀγκύλες < > εἶναι τοῦ Dawkins καί ἀφοροῦν διορθώσεις πού ὑπάρχουν στό κείμενο. (Ὁ Dawkins βασίζει τήν ἐκδοσή του στό βενετικό χφο). Χρησιμοποιοῦ μονές ὀρθογώνιες ἀγκύλες [ ] γιά τήν ἐνσωμάτωση στό κείμενο παραλλαγῶν ἢ συμπληρώσεων πού προέρχονται ἀπό τό χφο τῆς Ὁξφόρδης καί οἱ ὁποῖες, στήν ἐκδοση Dawkins, θρῖσκονται στό κριτικό ὑπόμνημα. Γιά κάποια δικά μου διευκρινιστικά σχόλια, μέσα στό κείμενο, χρησιμοποιοῦ διπλές ὀρθογώνιες ἀγκύλες [[ ]].

πῶς ἐποίκαν τὰς ἀσίζας, καὶ πῶς ἐμόσαν ὁ ρήγας καὶ οἱ καθαλλάριδες νὰ τούς κρατοῦν, καὶ πῶς ἐφέραν λογάδες λατίνους καὶ ἐκτίσαν ἐκκλησίες, καὶ πολλὰ πράγματα, καὶ πῶς οἱ ρηγάδες ἐγέννοντο ὡς τοῦ ρέ Πιέρ· ἀπὲ τὸν ποῖον θέλω ξηγηθεῖν ὅσον νὰ δώσῃ ὁ Θεὸς νὰ τὸ ξηγοῦνται εἰς τὸν κόσμον (§ 99).

Ἐπειδὴ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μὴν ἀπάντησι στοῦ ἐρώτημα γιατί ὁ Μαχαιρᾶς ἐπέλεξε αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου τοῦ ὡς ὀργανικὴ τομὴ ἀνάμεσα σ' ὅσα παλαιότερα ἱστορικὰ γεγονότα ἀφηγήθηκε ἀδρομερῶς στοῦ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ καὶ σ' ὅσα πρόκειται ν' ἀφηγηθεῖ στὴ συνέχεια μὲ ἓνα σαφῶς διαφοροτικὸ, πιὸ προσωπικὸ ὕφος καὶ, φυσικὰ, μὲ λεπτομερέστερο τρόπο.

Ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι ἡ τομὴ «ὡς τοῦ ρέ Πιέρ», εἶναι τόσο ὀργανικὴ γιὰ τὴν ὅλη σύλληψη καὶ ἀφηγηματικὴ ὀργάνωσι τοῦ ἔργου, ὥστε πρέπει νὰ ὑπαγορευτῆ ἀπὸ μὴν ἐξίσου ὀργανικὴ τομὴ στὴ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ ἀφηγούμενον ὕλικόν του. Θεωρῶ, δηλαδὴ, πολὺ λογικὴ τὴν ἐξήγησι ὅτι ὁ συγγραφέας Μαχαιρᾶς κάνει ἐδῶ μὴν ἓνα ἀνάμεσα σ' ὅσα γεγονότα θρῖσκονται πίσω ἀπὸ τὰ δικά του βιογραφικὰ ὄρια, πέρα, δηλαδὴ, ἀπὸ τίς δυνατότητες τῆς προσωπικῆς τοῦ μνήμης καὶ σέ ὅσα ἀφοροῦν τὴν καθ'αυτὸ δική του ἐποχὴ. Ἄν, δηλαδὴ, ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γέννησι τοῦ συμπίπτει μὲ τὴ στέψη τοῦ Πέτρου τοῦ Α' (± 1359), θὰ δοῦμε ὅτι δικαιολογοῦνται τόσο οἱ κρίσιμες γιὰ τὴ δομὴ τοῦ ἔργου ἀφηγηματικὲς καὶ θεματικὲς ἐπιλογές του, ὅσο καὶ οἱ ἀάπολλες νύξεις τοῦ γιὰ ἀμεση ἐμπλοκὴ τοῦ ἴδιου ἢ ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογενείας τοῦ σέ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1360, 1373-74, 1382, 1385, 1402, 1426 καὶ 1427.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη, μὴν τοποθέτησι τῆς γέννησός του στὰ 1360, δικαιολογεῖ καὶ τὸ ὅτι τὸ Χρονικὸν τοῦ περατῶνεται μὲ τὴν ἀφήγησι τῶν γεγονότων τοῦ 1432, μὲ ὄριο τὴν ἀναχώρησι τοῦ γιὰ τὴν πρεσβεία στὴν Μικρὰ Ἀσία, ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Γιάννου καὶ τὴ στέψη τοῦ Ἰωάννου Β'.

Μίλησα, ὁμως, πιὸ πάνω γιὰ ὀργανικὸ τέλος τοῦ κειμένου τοῦ Μαχαιρᾶ στὰ 1432, καὶ νομίζω πῶς θὰ πρέπει νὰ σχολιάσω κάπως περισσότερο αὐτὴ τὴν παρατήρησι.

Ἦδη ἀναφέραμε ὅτι οἱ παλαιότεροι μελετητές θεωροῦν ὅτι τὸ Χρονικὸν τελειώνει στὰ 1432. Ὁρθῶς, δηλαδὴ, ἐπισημαίνουσι τὴν ὕφολογικὴ διαφοροποίησι τῶν τελευταίων σύντομων ἐγγραφῶν, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σέ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1433-1458. Ὁ Dawkins, μάλιστα, ρητὰ ὑποθέτει ὅτι δὲν ἀνήκουν στὸν Μαχαιρᾶ.

Ἡ χρονογραφία τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ [...] τελειοῦται εἰς τὴν ἐν ἔτει 1432 ἀναρῶσιν τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Β'. (Σάθας 1873, ρλα')

The book has no clear and definite ending, and the last entries are brief and disjointed; they look rather like chronological jottings not yet worked up into a connected narrative, and may possibly not be Makhairas at all. (Dawkins 1945, 5)

Ἄπ' ὅ, τι βλέπουμε, ὁ Dawkins δείχνει νὰ προβληματίζεται γιὰ τὸ ἂν τὸ ἔργο περατῶνεται ὀργανικὰ στὰ 1432, ἢ ἂν, στὴν πραγματικότητα, παρέμεινε ἀνολοκλήρωτον. Μία τέτοια ὑπόθεσι, δὲν εἶναι βέβαια ἀπρόσμενη, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψὴ τοῦ Dawkins, ὁ Μαχαιρᾶς εἶναι, στὰ 1432, μόλις 52 χρόνων. Ὡστόσο, ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσι τοῦ κειμένου, δὲν ἀφήνει νομίζω καμὴν ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἔργο τοῦ

Μαχαιρᾶ τελειώνει (καί τελειώνεται) μέ τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ ρήγα Γιάνου στά 1432, πού, καθώς δηλώνεται στό κείμενο, εἶναι ἡ φυσική προέκταση τῆς καταστροφῆς στήν Χοιροκοιτία (1426). Ὁ Φιλίππου, μάλιστα, προχωρώντας ἀκόμη πιό πολύ καί, φυσικά, υπερβάλλοντας, θεωρεῖ ὅτι «τό χρονικό του σταματᾶ ἕως τό 1426 καί οἱ σημειώσεις πού προστεθήκανε γιά γεγονότα ἀπό τοῦ 1426 μέχρι τοῦ 1458 φαίνεται πώς γίνηκαν ἀργότερα» (Φιλίππου 1937, 77). Ἴδού, λοιπόν, ἡ – ὑπ' αὐτοῦς τούς ὄρους – τελευταία παράγραφος τοῦ ἔργου:

Καί εἰς τές ἰ' ἰουνίου αὐτῶν ἐππεσεν ὁ ρήγας εἰς μεγάλην ἀρωστίαν καί ἐπιᾶσπην, καί ἐπέικεν ὁ θεός τό θέλημάν του ἀπέ τόν καλόν μας ἀφέντην τόν ρέ Τζέ-νιον, ὁ πγοιός ἀφ' ὄν τόν ἐπῆραν [[ἐννοεῖ ἐδῶ τή σύλληψη τοῦ Γιάνου στή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας τό 1426]] πγιόν δέν ἐγέλασεν ἀπό τήν πικρίαν του· ὁ πγοιός ἐποῖκεν ἕναν χρόνον εἰς τό κρεβάτιν πιασμένος χέρια καί πόδια, καί ἐλαλοῦσαν πῶς τόν ἐφαρμακέψαν οἱ Σαρακηνοί. Ἐκτισεν πολλά ἀπλίκια· ἐτέλλειωσεν τό καστέλλιν καί τά σπίτια διά νά κάθεται, διατί ἡ αὐλή ἐκάην. Ὁ πγοιός ἦτον σοφός, δυνατός, καί ἔμορφος ἄνθρωπος, καί καλός· καί ἀφ' ὄν ἐπέθανεν ἡ γεναῖκα του, ἄλλην δέν ἀγρώνισεν. Καί ἡ βουλή του δεν ἀφῆκεν νά ποίση τίς ὀρέξεις του, καί ἐξηλώνναν τον· καί ἐβάλαν πολλά δανεικά. Καί ἐψηφίσαν τό δικόν του εἰς ἀσήμιν καί χρουσάφιν, πέτρες καί τζουέλλια, καί ἔξαζεν διακόσιες χιλιάδες ὀνομίματα· διότι οἱ Σαρακηνοί τό νησίν αἰχμαλωτεῦσαν το, καί εὐρέθησάν του καί δύο χιλιάδες δουκάτα χρυσᾶ, καί ἐπῆραν τα καί ἀγοράσαν τζαμιλόττια διά τήν πάγαν τοῦ σουλτάνου (§ 702).

Καθώς εἶχα τήν εὐκαιρία νά ὑποστηρίξω ἄλλοῦ (Πιερῆς 1987, 121-139), αὐτό τό τέλος τοῦ ἔργου δέν εἶναι τυχαῖο, ἀλλά τό φυσικό κλείσιμο μιᾶς συγγραφικῆς προσπάθειας πού φιλοδόξησε νά ἐκφράσει μέ δημιουργικό τρόπο τά ἱστορικά γεγονότα τῆς κυπριακῆς ἱστορίας ἀπό τήν πλήρη ἀκμή τοῦ ρηγάτου τῆς στά χρόνια τοῦ πανένδοξου, δαιμόνιου, δυνατοῦ ἀλλά συνάμα σκληροῦ, ἀδικου καί ἀνήθικου Πέτρου Α', ἕως τήν πανωλεθρία τῆς Χοιροκοιτίας, τήν ἀτίμωση καί τόν θάνατο ἀπ' τό μαράζι αὐτῆς τῆς ντροπῆς, τοῦ ἔντιμου καί καλοῦ, ἀλλά «ἀχαμινοῦ» ρήγα Γιάνου.

Τό τέλος, δηλαδή, τοῦ ἔργου τοῦ Μαχαιρᾶ, προβάλλει μιάν ὀργανική ἀντιπαράθεση πρός τήν ἀρχή του. Ὁ ρήγας Γιάνος καί ἡ μοῖρα του βρῖσκονται, κατά τήν ἀντίληψη (τήν ἱστορική καί τήν καλλιτεχνική) τοῦ Μαχαιρᾶ, στόν ἀντίποδα τοῦ Πέτρου Α'. Ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε ὁ ἀδιαμφισβήτητος νικητής, ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν Σαρακηνῶν, ὁ ρήγας πού ἔδωσε στό βασίλειο τῆς Κύπρου τό μεγαλύτερο κύρος στό χῶρο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ὁ Γιάνος θά γνωρίσει τή μεγαλύτερη, τήν πιό ἐξουτελιστική ἤττα ἀπό τούς Σαρακηνοῦς. Ὁμως ὁ Πέτρος θά ὑποκύψει στόν δαίμονα τῆς πορνείας καί θά ὀδηγηθεῖ, μέσα ἀπό κορυφαῖες ἰδιωτικές δραματικές ἐξελίξεις, στήν αὐτοκαταστροφή. Μιά καταστροφή, ὡστόσο, πού καθώς τό ἀφήνουν νά ὑποδηλωθεῖ διάφορα πλάγια μικροσχόλια τοῦ ἀφηγητῆ Μαχαιρᾶ, σημαίνει καί τήν μεγαλύτερη ἀτυχία τῆς Κύπρου, πού στερεῖται τόν ἰκανότερο ρήγα τῆς, στήν ἡλικία τῶν 40 μόλις χρόνων. Ὁ Γιάνος, ἦταν ὁ ἀντίποδας τοῦ ρήγα Πέτρου, ἄψογος δηλαδή ἀπό ἠθικῆς πλευρᾶς, τόσο στόν ἰδιωτικό ὅσο καί στό δημόσιο βίο του, ἀλλά στό πολιτικό καί τό πολεμικό ἐπίπεδο, ἀποδείχτηκε ἀνεπαρκῆς.

Ἔτσι δέν εἶναι τυχαῖο πού ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο περιγράφει ὁ Μαχαιρᾶς τόν

Γιάνο, στοχεύει σέ μιάν ἔμμεση ἀντιπαράθεσή τους πρὸς τόν Πέτρο Α΄. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν στήν ἀφηγηματική διεκπεραίωση γεγονότων καί πράξεων πού τοὺς ἀφοροῦν. Ἐδῶ ἄς σημειώσω, μόνο, ὅτι τό ὕστερο σχόλιο τοῦ Μαχαιρᾶ γιά τήν ἐντιμότητα τοῦ Γιάνου (« Ὁ πγοιός ἦτον σοφός, δυνατός, καί ἔμορφος ἄνθρωπος, καί καλός· καί ἀφ' ὄν ἐπέθανεν ἡ γεναῖκα του, ἄλλην δέν ἀγρώνισεν» § 702), ὑποχρεωτικά παραπέμπει ἢ ἀπλῶς προϋποθέτει, γιά τόν ἐπαρκή ἀναγνώστη, τὰ ἀφθονα σχόλια πού ἀφοροῦν τήν «ἀνηθικότητα» τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄. Λ.χ. «Καί εἰς κοντολογίαν ἀντροπίασεν οὐλές τές κυράδες τῆς Λευκωσίας, [μικρές καί μεγάλες,] τές ποιές εἶνε μεγάλη ἀντροπή νά τές ἀνοματίσωμεν». (§ 259).

III

Θά περάσουμε τώρα νά ἐξετάσουμε, μέ ἀναλυτικό τρόπο, ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τοῦ Χρονικοῦ πού μᾶς παρέχουν ἄμεσα τεκμήρια γιά τή χρονολόγηση τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ.

1. Μιλώντας γιά τὰ ἀξιώματα πού ὑπῆρχαν στήν Κύπρο, ὁ Μαχαιρᾶς ἀναφέρεται στήν ὀρθή ἀπό ἱστορική ἀποψη διάκριση ἀνάμεσα σέ μόνιμους καί πρόσκαιρους τίτλους ἀξιωματῶν καί σημειώνει ὅτι ὀρισμένα ἀξιώματα πού ἕως τήν ἐποχή τοῦ ρήγα Πέτρου τοῦ Α΄ εἶχαν ἰσχύ μόνιμου χαρακτήρα, ἀρχισαν, μετὰ τό θάνατό του, νά τὰ ἀλλάζουν:

Ἄθθυμοῦμαι τόν Βισκούντην, τόν πρᾶχτορα καί τὰ δελοιπά ἴφικια καί δέν τ' ἀλλάξαν ποττέ· ἀμμέ μετὰ τόν θάνατον τοῦ ρέ Πιέρ οὔλους ἀλλάσαν τους (§ 88).

Ἡ περικοπή αὐτή σαφέστατα δηλώνει ὅτι οἱ δυνατότητες τῆς προσωπικῆς μνήμης τοῦ Μαχαιρᾶ ἔφταναν ἕως καί πρῖν ἀπό τό θάνατο τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄, δηλαδή λίγα ἔστω χρόνια πρῖν ἀπό τό 1369, χρονιά τῆς δολοφονίας τοῦ ἐν λόγω ρήγα. Μά ὅπως δὴποτε δέν πῆγαιναν ἕως καί τό 1358 (ἢ 1359), τή χρονιά δηλαδή τῆς στέψης τοῦ Πέτρου Α΄, ἀφοῦ μιλώντας γιά αὐτό τό γεγονός ὁ Μαχαιρᾶς χρησιμοποιεῖ τή φράση:

Ἡῦρα γραμμένον, ὅτι ὁ ρέ Οὔγγες ἔστεψεν τόν υἱόν του <τόν Περρῆν> ρήγαν τῆς Κύπρου ζώντα του, τῆ κδ' νοεβρίου ατνη' Χριστοῦ (§ 86).

Καί ἀμέσως παρακάτω:

Καί ἀλλοῦ ἠῦρα γραμμένον, ὅτι μετὰ τόν θάνατον τοῦ ρέ Οὔγγες ἐστέφθη ὁ ρέ Πιέρ τῆ κυριακῆ τῆ κδ' νοεμβρίου ατνηθ' Χριστοῦ ἀπό χειρός τοῦ φρέ Γκή τέ Ἰμπελῆν, ἀδελφός τοῦ ἀφέντη τοῦ Ἄρσεφίου, ἐπίσκοπος Νεμεσοῦ, εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν, ρήγας τῆς Κύπρου (§ 90).

Συνεπῶς, ἡ προσωπική του μνήμη δέν φτάνει ἕως καί τό θάνατο τοῦ Οὔγου Δ΄ καί τῆ στέψη τοῦ Πέτρου Α΄, ἀφοῦ γιά τό γεγονός αὐτό προτιμᾷ νά δώσει καί τίς δύο ἐκδοχές πού τοῦ παρέχουν οἱ γραπτές πηγές (1358 καί 1359), χωρίς νά εἶναι σέ θέση

νά επιλέξει ανάμεσα στις δύο.

Τά στοιχεία μάλιστα αυτά μᾶς διευκολύνουν, νομίζω, νά θεωρήσουμε ὅτι ὅταν λέει «ἀθθυμοῦμαι», ἡ θύμησις αὐτὴ ἀφορᾷ λίγα μόνο χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1369 (χρονιὰ δολοφονίας τοῦ ρήγα Πέτρου Α΄). Πιστεύω, δηλαδή, ὅτι ὁ Λεόντιος πρέπει νά ἦταν τῆ χρονιὰ τῆς δολοφονίας τοῦ Πέτρου στὴν πρώτη παιδικὴ του ἡλικία, ἅς ποῦμε ἀνάμεσα πέντε καὶ ἑννέα χρόνων: ἀφοῦ ἡ προσωπικὴ του μνήμη φτάνει λίγα μόνο χρόνια πρὶν ἀπὸ τῆ χρονολογία αὐτῆ· ἀφοῦ τὸ γεγονός τῆς δολοφονίας τοῦ ρήγα εἶναι τὸ συνταρακτικότερο γεγονός στὴν ἱστορικὴ συνείδησις τοῦ Λεοντίου, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ πού βαραίνει περισσότερο στὸ θέμα τῆς σύλληψης καὶ τῆς ὀργάνωσης τοῦ κειμένου του, τὸ γεγονός δηλαδή πού ἐπηρεάζει τὴν ὅλη μορφοποίησις τῆς ἀφήγησής του· ἀφοῦ ἡ μορφή τοῦ ρήγα αὐτοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Μαχαιρᾶς δέν φειδωλεύτηκε τοὺς θετικὸς χαρακτηρισμοὺς («καὶ ὁμορφον κορμὶν καὶ βαλτίσιμος ἄνθρωπος καὶ γνωστικός καὶ σοφός καὶ χαριτωμένος ἀπὸ τὸν Θεόν καὶ φανταστικός», § 250), πῆρε τέτοια μυθικὴ διάστασις στὴ συνείδησις τοῦ συγγραφέα Μαχαιρᾶ, ὥστε νά σημαδέψει τὸν χαρακτήρα τοῦ ὅλου ἔργου του· κτλ, κτλ. Θά χρειαστεῖ νά ἐπανέλθωμε σέ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ θέματα μὲ πιὸ ἀναλυτικὸ τρόπο.

Ἐσ σημειωθεῖ, τώρα, ὅτι τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἔχουν σχολιαστεῖ ὄχι μὲ τὴν ἀπαιτούμενη προσοχὴ ἀπὸ τὸν Dawkins καὶ νομίζω ὅτι ἀποτελοῦν καὶ τὸ μεγάλο πρόβλημα γιὰ τὴ θεωρία του. Εἶναι περιεργὸ ὅτι ἐνῶ οἱ γενικότερες παρατηρήσεις τοῦ ἄγγλου ἑλληνιστῆ, εἶναι πάντοτε προσεχτικὲς καὶ εὐστοχες, ἐντούτοις σά νά τίς ξεχνᾷ ὅταν ἐπιχειρεῖ νά χρονολογήσει τὸν Μαχαιρᾶ. Ἔτσι, καὶ μολονότι διατυπώνει τὴν καίρια παρατήρησις ὅτι «the personal tone and the detailed character of the chronicle begin in the middle of the fourteenth century, very markedly in the description of the later years of Peter I» (Dawkins 1932, 16), ἐντούτοις ἡ μαρτυρία τοῦ Μαχαιρᾶ γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς μνήμης του ν' ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περίοδο πού προηγεῖται τῆς δολοφονίας τοῦ Πέτρου, σχολιάζεται ὡς ἑξῆς:

Then in § 88 he says «I remember», [...] but this need not mean that he himself could remember that actual year [...] We may well suppose that he was drawing upon his elder friends, as he more than once tells us he did (Dawkins 1932, 16).

Μιά τέτοια ἐξήγησις, ὁμως, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πειστικὴ, προκειμένου γιὰ ἕναν συγγραφέα ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ προσεχτικὸς στὸ θέμα τῆς δήλωσης τῶν πηγῶν του. Ἀπεναντίας, θεωρῶ ὅτι πρέπει νά προσεχτεῖ ιδιαίτερα ἡ χρῆσις τοῦ ρήματος «ἀθθυμοῦμαι» καὶ νά τῆς ἀποδοθεῖ ἡ κατάλληλη σημασία. Ἔχω τὴν ἐντύπωσις, δηλαδή, ὅτι χρησιμοποιώντας τὸ συγκεκριμένο ρῆμα, ὁ Μαχαιρᾶς κυριολεκτεῖ, προσδιορίζοντας ἔτσι καὶ τὸ ὄριο στὸ ὁποῖο μπορεῖ νά φτάσει ἡ δυνατότητα τῆς προσωπικῆς του μνήμης. Ἄλλωστε, ὅταν καταγράφει γεγονότα μὲ βάση τὴ μνήμη ἢ τίς μαρτυρίες ἄλλων, αὐτοὶ ἀναφέρονται πάντοτε καὶ ὄχι ἀπλῶς μὲ τὸ ὄνομά τους, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ιδιότητά τους. Α.χ.:

(α) καθὼς μοῦ τὸ εἶπεν ὁ κυρ παπὰ Φίλιππος (§ 40).

(β) Καὶ εἶπεν μοῦ το ἡ πεθθερά τοῦ Γεωργίου, ἡ Μαρία, τοῦ Νούζη τοῦ Καλογήρου, τοῦ γερακάρη τοῦ σίρ Γχαρρὴν τέ Ζιπλέτ εἰς τὸ χωρίον τὴν Γαλά-

ταν, ὅτι ἀγωνίζετον καί ἄδουλεύγεν του, καί ἔξευρέ το (§ 238).

(γ) Καί εἰς τούτην τήν λογήν ἐπέρασεν ἡ αὐτή δουλεία, ὡς γοιόν ἐγώ ἔμαθα ἀπό τήν κυρά Λόζε τήν θυζαστρίαν τῶν κόρων τοῦ σίρ Σιμόντ τ' Ἀντιότζε, ἡ ποία ἦτον παροίκισσα τοῦ κούνη τε Ρουχᾶς, καί κείνη ἔξευρέν το καθολικά, ἡ μάνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Μαγείρου (§ 249).

(δ) ὡς γοιόν μου τό εἶπεν ὁ κοντοσταύλης τῆς Κύπρου (§ 683).

Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, θά χρειαστεῖ νά ἐπανέλθομε στό στοιχεῖο αὐτό, στήν ιδιαίτερη, δηλαδή, σημασιολογική ἀπόχρωση πού ἀφήνει στό κείμενο ἡ ἐπιλογή τοῦ ῥήματος «ἀθθυμοῦμαι» καί ἡ ὁποία σαφῶς παραπέμπει, κατά τή γνώμη μου, στήν πρῶτη παιδική ἡλικία τοῦ συγγραφέα.

2. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο χρονολόγησης τοῦ Μαχαιρᾶ, προκύπτει ἀπό τή συνδυαστική ἐξέταση τῶν ὄσων μᾶς πληροφορεῖ γιά τόν πλουσιότερο ἄνθρωπο τῆς Κύπρου, τόν περιβόητο νεστοριανό Sir Francis Lakha. Σύμφωνα, λοιπόν, μέ ὅσα μᾶς ἀφηγεῖται στίς §§ 91-96 καί 452, γίνεται φανερό ὅτι ἡ κορύφωση τῆς εὐμάρειας γενικότερα τῆς Ἀμμοχώστου καί εἰδικότερα τοῦ Lakha, συμπίπτει μέ τή βασιλεία τοῦ Πέτρου τοῦ Α΄:

Καί μίαν ἡμέραν [[ὁ Λαχᾶς]] ἐποίκεν μέγαν παρτίς, καί ἔπειπεν τοῦ ρηγός χάρισμα δέκα χιλιάδες δουκάτα, διότι ὁ ρέ Πιέρ ἐποίκεν ἀδελφοσύνην μιτά του (§ 94).

Ἡ καταστροφή τοῦ ἐμπορίου τῆς Ἀμμοχώστου, ἡ λεηλασία τῶν ἀδελφῶν Λαχᾶ καί ἡ δυστυχία τῶν δύο παιδιῶν τοῦ Francis Lakha, συμπίπτουν μέ τή βασιλεία τοῦ Πέτρου Β΄ καί ὀφείλονται, κατά τόν Μαχαιρᾶ, στίς πολιτικές ἐξελίξεις τοῦ 1373-74 πού ὀδήγησαν στήν κατάληψη τῆς Ἀμμοχώστου ἀπό τοὺς Γενουάτες:

[Καί ὅλα τά καλά ἐχάθησαν ἀφ' ὃν ἐστέφθην ὁ υἱός τοῦ ρέ Πιέρ ὁ Περρῆς διά τό σκάνταλον τό ἐγένην μέ τοὺς Γενουθίους, καί ἐπῆγαν εἰς τήν Συρίαν] (§ 91).

Καί ἤτζου ἐπῆραν τοῦ πρίντζη περίτου παρᾶ ἄν'αν μιλοῦνιν δουκάτα καί τήν γεναῖκαν του, καί [ἦτον καί κείνος ἀποκλεισμένος εἰς τόν Ἅγιον Ἰλαρίον] <κείνον εἶχαν τον εἰς τήν φυλακήν>, καί ἐπῆραν τήν Ἀμμόχουστον [καί ἐπιᾶσαν τόν ρῆγαν καί ἐφυλακίσαν τον καί τοὺς καθαλλάριδες, καί ἐκουρτζέψαν καί μικρούς καί μεγάλους, καί αἰχμαλωτίσαν τό νησίν· καί ἐπῆραν καί τόσον βίον ἀπέ τόν Λαχανεστούρην καί τόν ἀδελφόν του, ὁπού εἶχαν δύο μιλοῦνια δουκάτα. Καί ἐμαρτυρίσαν καί πολλούς, διά νά μολογήσουν τό δικόν τους.] <καί ἐκδῦσαν τοὺς πτωχοὺς, καί αἰχμαλωτεῦσαν τοὺς καθαλλάριδες καί τοὺς πορτζέζιδες> (§ 452).

Στήν § 96 ὁ Μαχαιρᾶς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶδε ὁ ἴδιος μέ τά μάτια του τή δυστυχία στήν ὁποία περιέπεσαν τά παιδιά τοῦ Λαχᾶ, ἀμέσως μετά τήν ἀρπαγή τῆς Ἀμμοχώ-

σου από τούς Γενούτες και τό θάνατο τοῦ πατέρα τους:

<Καί από θανάτου του ἐδυστυχέψαν τά παιδιά τοῦ σίρ Φρασές, ὁ Τζολές κρᾶζόμενος Ἰωσήφ, καί ὁ Τζετζίους ὁ λεγόμενος Γεώργιος.> [Εἶχεν ὁ Λαχανεστούρης δύο παιδιά παλλικάρια· καί ὄνταν ἐπήραν οἱ Γενοῦβίσοι τήν Ἀμόχουστον καί ἐβάλαν τήν εἰς) σάκκον καί αἰχμαλωτίσαν τήν,] ὁ ποῖος Γεώργιος ἐσκότωσεν ἄνθρωπον εἰς τήν Ἀμόχουστον καί ἤρτεν εἰς τήν Λευκωσίαν καί <ἐμπήκεν εἰς τό σπιτάλλιν>, [ἐφίννιασεν εἰς τό σπιτάλλιν,] καί τόσον ἦτον ἡ πτωχεία του ὅτι ἐσημάνισκε τέσ καμπάνες εἰς τό σπιτάλλιν καί διδοῦσαν του καί ἔτρωγεν, καί εἶδα τον μέ τά ἴματιά μου. Καί ὁ Ἰωσήφ ἔπραματεύγετον εἰς τήν Ἀμόχουστον, [ἐγίνην γρουτάρης καί ἐγύριζεν εἰς τά χωριά] καί κάτω λίγον ἔρχετον εἰς τήν χώραν καί ἐκάθετον μέ τόν ἀδελφόν του πτωχούλλικος, καί εἶδα καί κείνον (§ 96).

Ἐποῦ, λοιπόν, τούτη ἡ «ξαφνική μεταστροφή τῆς τύχης» γιά τόν Λαχᾶ καί ἡ συνεπακόλουθη δυστυχία τῶν παιδιῶν του, συμβαίνουν ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν κατάληψη τῆς Ἀμμοχώστου ἀπό τούς Γενούτες (1374), μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νά ἔγινε αὐτόπτης μάρτυρας αὐτῆς τῆς δυστυχίας τοῦ Γεωργίου καί τοῦ Ἰωσήφ Λαχᾶ μέσα στή δεκαετία πού ἀκολούθησε (1374-1384). Τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι ἀπλαγορευτικό γιά τήν τοποθέτηση τῆς γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ στά 1380, ἐνῶ κάνει πιθανότερη μιᾶ χρονολόγησή της κατά δέκα ἢ καί εἴκοσι χρόνια ἐνωρίτερα.

Ἐπ' εὐκαιρία, μάλιστα, τῆς ἀναφορᾶς στά γεγονότα τοῦ 1373-74, κρίνω σκόπιμο νά σημειώσω ἐδῶ τή γενικότερη σημασία τους γιά τήν ὅλη συγγραφική προσωπικότητα τοῦ Μαχαιρᾶ.

Ἐποῖος διαβάσει προσεχτικά ὄλο τό *Χρονικό*, νομίζω πῶς θά συμφωνήσει ὅτι δύο εἶναι τά θέματα πού ἔχουν παίξει καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς ιστορικής καί συγγραφικῆς συνείδησης τοῦ συγγραφέα του, ἔχουν κατά κάποιο τρόπο σημαδέψει ἀνεξίτηλα τήν προσωπικότητά του. Ἡ δολοφονία τοῦ Πέτρου Α' καί τό μίσος του ἀπέναντι στοῦς Γενούτες πού ἔχει ὡς ἀφετηρία του τά γεγονότα τοῦ 1373-74. Ἄλλωστε μέ βάση αὐτά καί τίς προεκτάσεις τους ἐρμηνεύει ὄλες τίς συμφορές πού βρῖσκουν σέ κατοπινά χρόνια τήν Κύπρο. Καί δέν εἶναι τυχαῖο πού καί τά δύο συμβαίνουν μέσα στήν ἴδια πενταετία (1369-1374).

Μιά πενταετία πιστεύω κρίσιμη καί γιά τή διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας τοῦ Λεοντίου ἂν δεχτοῦμε ὅτι τά γεγονότα αὐτά τά διώνει στήν παιδική του ἡλικία. Θεωρῶ δηλαδή ὅτι περιγραφές ὅπως, λ.χ., αὐτές τῶν §§ 153, 362, 368, 421, 443, 441, 451 καί 453, εἶναι ἀπίθανο ν' ἀπέχουν ἐφτά ὀλόκληρα χρόνια πρῖν ἀπό τή γέννηση τοῦ Μαχαιρᾶ. Ἀπεναντίας ἡ θερμοκρασία μέ τήν ὁποία ὁ συγγραφέας συνειδητά ἢ ἀσύνειδα ἐμποτίζει στά συγκεκριμένα σημεία τήν ἀφήγησή του, δείχνει ὅτι περιγράφει ἂν ὄχι γεγονότα πού τά ἔζησε ἀπό κοντά, ὅπως ὅποτε μιᾶ κατάσταση τήν ὁποία ἐδίωξε εἴτε ὡς κλίμα, λ.χ., τρόμου εἴτε ὡς ἀτμόσφαιρα ἠθικῆς ἐξαθλίωσης. Ἴδου, γιά λόγους οἰκονομίας, ἓνα μόνο σχόλιό του, πού ἀφορᾶ τό θέμα τῶν καταδοτῶν στά γεγονότα τοῦ 1373, καί τό ὁποῖο δείχνει μιᾶ *διωμένη* ἀγανάκτηση καί συγκίνηση:

Καί κάτινες ἄπιστοι Κυπριῶτες ἀπό τήν ζήλαν τους ἐδῶχναν τους ἀπού ζήλαν παλαιάν ἐκείνους ἀπού ἐθέλασιν· καί οἱ Γενουδίσοι ὡς ἐχθροί καί ὡς ἐκείνοι ὅπου ἐθέλα ν' ἀφεντέψουν τόν τόπον, καί ἐπλημελοῦσαν νά ὀλλιγάνουν τόν τόπον, καί ὅσους ἐδείχναν, χωρίς νά τούς ἐξετάσουν, ἐκωλοσύρναν τους καί ἐφουρκίζαν τους· μέσα εἰς τούς δελοίπους καί ἐπιάσαν τόν Ψιχίδην καί τούς ν' του [τους] συντρόφους, οἱ ποῖγοι κατά τόν παράβουλόν τους διαλαλημόν ἐποῖκαν τό νά πολομοῦν τές δουλειές τους, καί ἐθάλαν τους στεκάμενους εἰς τ' ἀμάξια δημμένους, καί ἐθράζαν τές δοντάκρες καί ἐκατζουρίζαν τά κριάτα τους, καί ἐφουρκίζαν τους.

Καί εἰς τάς ιη' δικεθρίου τῆς αὐτῆς ἐχρονίας ατογ' Χριστοῦ, ὁμοίως [ἐπιάσαν] ἔναν Γλίακαν [παπ(ά) Ηλίαν] ἱερέαν τοῦ Χριστοῦ, διατί ἦτον μετά τους, ἐπῆραν τον καί ἐφουρκίσαν τον τό μεσανυκτικόν· οἱ ἄπιστοι κοπέλλοι ὅπου τούς ἐδείχναν! καί πῶς τά ἐθάσταξεν ὁ δίκαιος κριτής; Ἀμμέ [τοῦτα οὔλα ἐγίνονται] διά τάς πολλές καί ἀμέτρητες ἁμαρτίες [ἀπού εἶχεν τό νησίον] ἐπαρὰχώρησεν ὁ Θεός [νά παιδευτοῦν ἀπό τούς Γενουδίσοις] (§§ 440-441).

Ἄκόμη εἶναι ἐνδεικτικό πῶς ὅταν, ὕστερα ἀπό τήν ἀναλυτική περιγραφή τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στούς Φράγκους καί στούς Γενουάτες, θέλει νά δώσει μίαν ἐπιλογική ἐρμηνεία γιά τούς λόγους πού χάθηκε ἡ Ἄμμοχωστος στά 1374, χρησιμοποιεῖ τό πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο, «διά τά πολλά μας κακά» (§ 421), «διά τάς ἁμαρτίας μας» (§ 482), ἐνῶ ἡ ἀνάγνωση ὀλόκληρων τῶν σχετικῶν περικοπῶν δείχνει μία ἐκ τῶν ἔσω δίωση τῶν γεγονότων πού σχολιάζονται.

Τά γεγονότα αὐτά, ἀπό τή δολοφονία τοῦ Πέτρου Α' (1369) ἕως καί τήν ἀπώλεια τῆς Ἄμμοχώστου (1374) δέν μοιάζουν γιά τόν ἀφηγητή τοῦ ἔργου του πράγματα μακρινά. Δέν μιλά καθόλου ψυχραῖμα γι' αὐτά ὅπως, λ.χ., γιά τά πρίν τόν Πέτρο Α'. Μιλά μέ πίκρα, μέ πόνο, μέ καημό γιά πράγματα πού, κατά τήν αἴσθησή μου, ὡς μικρό παιδί τά ἔζησε σάν κάτι ἀνάμεσα σέ ὄνειρο καί πραγματικότητα (δολοφονία τοῦ ρήγα), ὡς ἔφηβος τά δίωσε μ' ἓνα τραυματικό τρόπο (οἰκονομική, πολιτική καί κοινωνική ἔξαθλίωση ἐξαιτίας τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης μέ τούς Γενουάτες) καί ὡς ὄριμο ἄτομο προσπάθησε νά τά ἀφηγηθεῖ ὄχι παρατακτικά καί ἀσύνδετα, ἀλλά κρυσταλλωμένα σέ μίαν ὀργανική μορφή.

Καί τοῦτον ἐγίνετον διά τά πολλά μας κακά, ὅπου τούς ἐτύφλωσεν ὁ διάβολος καί ἐκουσεντιάσαν ὅλοι οἱ καθαλλάριδες καί τό κοινόν τοῦ λαοῦ, καί δέν ἐδιαφεντέψαν οὔ μέ ἔργον, οὔ μέ λόγον· ὅτι δέν δύνεται κανένας ἄνθρωπος εἰς τήν δύναμίν του νά καυχιστῆ διότι (ὁ) Κύριος ἀστενεῖ τον, διά νά δυναμώσῃ τόν ἐχθρόν του. Καί ἄνταν οἱ ἄπιστοι Γενουδίσοι μέ ἀφορμήν καί τέχνην ἐσηκῶσαν τήν Ἄμμοχουστον ἀπέ τόν ρήγα διά γ' κακά τά εἶχαν οἱ καθαλλάριδες, διά τό κέρδος τους τό εἶχα μέν ξοδιάσουν, φθόνον κρυφόν, καί βουλήν τοῦ παιδίου (§ 421).

Καί ἄν θέλῃς νά σοῦ πῶ πῶς ἡ Ἄμμοχουστο ἐπάρτην, ἦτον παραχώρησις Θεοῦ διά τάς ἁμαρτίας μας· ὄχι τήν Ἄμμοχουστον μοναχά, ἀμμέ ἦτον δίκαιον νάχαν πάρειν καί ὅλην τήν Κύπρον διά τές πολλές μας ἁμαρτίες· καί διά νά σάς τό πῶ φανερά, πρῶτον πάντων ἡ ἁμαρτία του(ς) σκλάβους· ἐχάννετον ἡ Ρωμανία,

καί ἐκουβαλοῦσαν τού(ς) σκλάβους καί ἀμάλωτα ἔς τὰ νησία, καί ἐγίνονταν ὅτосον σκληρόκαρδοι ἀπάνω τους, ὅτι ἐκρεμμοῦσαν τους ἀπέ τὰ δώματα καί ἐσκοτώνουνταν, καί [ἄλλοι] ἐπέφταν εἰς τούς λάκκους, [ἄλλοι] ἐφουρκίζονταν, ἀπέ τὰ μεγάλα θάσανα ἀποῦ τούς ἐπολομοῦσα νά πολομοῦν καί ἀπέ τήν πείναν. Ἐπαραδῶκαν τόν ἀφέντη τους τόν ρήγα εἰς τόν θάνατον· ἀκομή ἐπαραδῶκαν τόν ὁμοίόν τους τόν σίρ Τζουάν Βισκούνην τοῦ ρηγός καί ἐσκοτώσέν τον. Ὅμοίως καί διά τήν ἀρσενοκοιτίαν, ὅτι πολλά τήν ἐγουζιάζαν εἰς τήν Ἄμόχουστον· καί ἐπῆγαν κατά πρόσωπα τοῦ Θεοῦ, ὅπου λαλεῖ: στ' χρόνους νά σοῦ δουλεύση ὁ δούλος σου, καί εἰς τούς ζ' νά τόν λευτορώσης, καί μέν κοιμηθῆς εἰς κρῖμαν μέ ἄρσεν. Καί ἄλλον, Θεόν ἔβλασφημοῦσαν· καί διά τινάν μέν πῆς κακόν, καί τοῦτοι εἰς τοῦτον. Καί τοῦτοι τόν ρήγαν ὅπου ἐτίμησεν τήν Κύπρον ἐσκοτώσαν τον ὡς γοιόν ἕναν χοιρίδιν. Καί τό ὕστερον, ἡ ἀμαρτία τῆς σουπερπίας· ἀπέ τόν μέγαν πλοῦτον τόν εἶχαν, ἐκαταφρονοῦσαν τούς λᾶς. Ἡῦραν ἀρματωμένους τούς Γενουδίσους, νᾶχαν ἔχειν ἀπομονήν, ἀμμέ ὄχι νά τούς κρεμίσουν ἀπουπάνω κάτω [καί νά τούς σκοτώσουν ὡς γοιόν τὰ σφακτά]· διά τοῦτον [ὁ Θεός ἐπαίδευσέν τους, καί] ἐκαβαλλικέσαν οἱ Βουργάροι καί οἱ σκλάβοι καί οἱ Γενουδῖσοι, καί ἐκουρσεῦσαν τους καί αἰχμαλωτεῦσαν τους, καί [ἐπῆραν τές γυναῖκες τους καί τό δικόν τους καί ἐταπεινώσαν τους] <ἐταπεινώσαν τές γυναῖκες τους καί τόν βίον τους> (§ 482).

3. Τό ἐπόμενο ἀμεσο στοιχεῖο χρονολόγησης τοῦ Μαχαιρᾶ εἶναι ἡ περιγραφή ἐνός περιστατικοῦ τοῦ 1382. Ὅταν στή χρονιά αὐτή πεθαίνει πρόωρα ὁ Πέτρος Β', οἱ Φράγκοι εὐγενεῖς ζητοῦν ἀπό τόν πατέρα τοῦ Λεοντίου, τόν Σταυρινόν Μαχαιρᾶ, νά τούς ὑποδείξει ποιά θά ἦταν ἡ καλύτερη, γιά τό λαϊκό αἶσθημα, πολιτική λύση στό θέμα τῆς διαδοχῆς:

Καί ἐφέραν τόν πατέραν τόν κύρην Σταυρινόν τοῦ Μα(χαι)ρᾶ, ὡς γοιόν λόγιον, καί νά καταλάβουν τό θέλημάν του καί τοῦ λαοῦ· καί ἐξ ἀκοῆς ἐγίνωσκεν πολλήν θεολογίαν, καί ἔδειξέν τους καί ἑπάραστησέν τους ἔμπροσθεν τους ὅλους τούς καλλήτερος, [πῶς εἶνε χρῆσι] νά ἔχη ὁ τόπος ρήγα παρὰ νά μέν ἔχη. Καί οἱ ἀφέντες ἀγαποῦσαν τον, ὁμοίως καί οἱ πουρζέξιδες, καί παρὰ τὰ πάντα ὁ σίρ Τουμᾶς Παρέκ [καί ὅσον ἐσύντυχεν ἀτζετιάσαν τόν λόγον του. Καί εἶπεν τους: «Μέ δίκαιο δέν εἶνε νᾶνε ρήγας ἄλλος παρὰ ὁ κοντοσταύλης, καί ἀπού οὔλα τὰ μερτικά ἐκείνου ἐγκρίζει»]. Καί ὅσον ἐξηλωθῆκαν ἀπό τήν βουλῆν, παραῦτα <ἐκηρύξαν τ' ὄνομάν τοῦ ρέ Τζάκ οἱ δέκα> [ἐβάλαν φωνήν: «Βίβα ρέ Τζάκ,» καί ὅλοι οἱ καθαλλάριδες] ἀμμέ ὁ Περότ καί ὁ Γλιμότ ἐστάθησαν μερία» (§ 608).

Τό ἐπεισόδιο αὐτό δείχνει ὅτι ὁ Σταυρινός Μαχαιρᾶς, γιά νά ἔχει κερδίσει μιὰ τέτοιου τύπου ὑπόληψη (καί ἀναγνώριση) ἀνάμεσα στούς Κυπρίους, ἀλλά, ἰδίως, στούς Φράγκους, πρέπει νά ἦταν, στά 1382, ἕνας σεβάσμιος γέροντας. Ἐνδεικτικό εἶναι ἴσως καί τό ὅτι εἶναι ἡ τελευταία φορά πού ἐμφανίζεται νά μετέχει σέ ἱστορικά δρώμενα ὁ Σταυρινός.

Εἶναι, λοιπόν, ἀπίθανο ὁ Λεόντιος νά εἶχε γεννηθεῖ μόλις δύο χρόνια πρὶν ἀπό τό περιστατικό αὐτό. Ἡ χρήση, μάλιστα, τοῦ ρήματος «ἐφέραν» [τόν κύρην μου γιά νά

δώσει τή συμβουλή του], καί ὄχι «ἐπῆραν τον», ὑποδηλώνει, ἐνδεχομένως, ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς ἀναφέρεται, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, σέ γεγονός γιά τό ὁποῖο ἔχει καί προσωπικό βίωμα, τό θεωρεῖ, δηλαδή, ἀπό μέσα, δέν πρόκειται, ὅπως ἄλλοῦ, γιά πράγματα τά ὁποῖα θρῖσκονται σέ μεγάλη τοπική εἴτε, ιδίως, χρονική ἀπόσταση ἀπό αὐτόν.

4. Στό σημεῖο αὐτό, θά πρέπει νά συνδυάσουμε καί τά στοιχεῖα πού ἔχουμε γιά τά ὑπόλοιπα παιδιά τοῦ Σταυρινοῦ. Ὁ Παῦλος, λ.χ., ἦταν ἤδη στά 1360 βαχλιώτης τῶν Φλωρεντινῶν, μιά θέση πού γιά νά τήν κατέχει, θά ἔπρεπε, τό λιγότερο, νά ἦταν δεκαπέντε χρονῶν:

Καί ἐκεῖνον τόν καιρόν [[1360]] ἐπῆγεν ὁ σίρ Γγαλιώτη Ταπέρες μέ τόν σίρ Μπερτουλάτζε Τράρε, Φλουρουντίνοι, καί ἐπῆραν καί τόν ἀδελφόν μου, τόν σίρ Πόλ Μαχαιρᾶ, παιδάκιν βαχλιώτην τους, καί ἐγυρίσαν πολλύν τόπον διά δουλείες τοῦ ρηγῶς. καί ἐστράφησαν εἰς τήν Κύπρον (§ 110).

Ἐνῶ, στά 1385, ἡ θέση τοῦ Παύλου εἶναι ἤδη ἀρκετά ὑψηλή – κάτι πού συνακόλουθα δηλώνει καί μιάν ἀνάλογη ὠριμότητά του –, ἀφοῦ, ὡς βαχλιώτης, ἀλλά καί γραμματικός πλέον τοῦ Βισκούντη τῆς Λευκωσίας, εἶναι σέ θέση νά δγάζει «πουλλέτες» γιά ἀναχώρηση ἀπό τήν Κύπρον.

Καί μετά τό ἀρεστίασμαν τούς δύο ἀδελφούς, τοῦ Περότ καί τοῦ Γλιμότ τε Μουντολίφ [[1385]], γροικῶντα πώς ἐκήρυξαν τό ὄνομαν τοῦ ρέ Τζάκ [οἱ καθαλλάριδες καί ὄλος ὁ λαός] εἰς τήν Λευκωσίαν, ἐξέβην ὁ σίρ Νικόλ Πουσατ καί ἐπῆγεν εἰς τούς ἀδελφούς μου, τόν σίρ Πόλ Μαχαιρᾶ ὁ ποῖος ἦτον βαχλιώτης τοῦ σίρ Τζουάν τε Νεβίλεις τοῦ βισκούντη τῆς Λευκωσίας καί γραμματικός του, καί ἐπαρακάλεσέν τον νά τοῦ δώση πουλλέττα διά νά πάγη πέρα (§ 612).

Τά στοιχεῖα αὐτά, εἶναι φανερό πώς μᾶς ὑποχρεώνουν νά τοποθετήσουμε τή γέννηση τοῦ Παύλου, τό ἀργότερο μέσα στή δεκαετία 1340-1350, κάτι πού, καθῶς τό ἔχει παρατηρήσει ὁ Λοῖζος Φιλίππου (Φιλίππου 1937, 76), δέν μᾶς ἐπιτρέπει νά πᾶμε τή γέννηση τοῦ Μαχαιρᾶ τόσο ἀργά ὅσο τό κάνει ὁ Dawkins, 30, δηλαδή, μέ 40 χρόνια ἀργότερα (1380). Τό σωστότερο εἶναι ὅτι ὁ Λεόντιος πρέπει νά γεννήθηκε τό πολύ 10 μέ 20 χρόνια μετά τόν Παῦλο, δηλαδή 20 περίπου χρόνια πρῖν ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1382, κάτι πού μᾶς πηγαίνει στή δεκαετία τῆς βασιλείας τοῦ Πέτρου Α' (1359-1369).

5. Τό ἴδιο πόρισμα προκύπτει μέ βάση τά ὅσα μαθαίνουμε καί γιά τόν ἄλλο ἀδελφό τοῦ Λεοντίου, τόν Νικόλα Μαχαιρᾶ. Αὐτόν, ὅπως καί τόν Παῦλο, ἄλλωστε, θά τούς συναντήσουμε νά πολεμοῦν κατά τήν πολιορκία τῆς Κερύνειας ἀπό τούς Γενουάτες στά 1374.

Ὁ Σάθας, μάλιστα, ὀρθά ὑποθέτει, μέ βάση τή φράση «ἐπεριλάδαμεν τά χαρτία» (§ 522), ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νά παρευρέθηκε ὁ ἴδιος στήν πολιορκία τῆς Κερύνειας (Σάθας 1873, ρκθ'). Ἐνῶ ὁ Dawkins ἔχοντας δυστυχῶς προαποφασίσει γιά τήν ἡλικία τοῦ Μαχαιρᾶ, ξεπερνᾶ καί αὐτό τό πρόβλημα, ὅπως καί τόσα ἄλλα, μέ

άπιστευτη, για ένα φιλόλογο του επιπέδου του, εύκολια. Χωρίς να συζητήσει καθόλου την παρατήρηση του Σάθα, αποδίδει τη χρήση του πρώτου πληθυντικού προσώπου σε χρήση πληροφοριών που ο Μαχαιράς αποκόμισε από κάποιον τρίτο αυτόπτη μάρτυρα:

The first plural *ἐπεριλάβαμεν* (p. 512, 1. I) suggests information about the siege of Kerynia in 1374, derived from an eye-witness [...]. Unless the 1st plural here is an error [...] it would seem that the writer is here using material given him by a man who was actually in Kerynia with constable. (Dawkins 1932, 15, 183).

“Όπως και νά ’χει τό πράγμα, γεγονός είναι ότι ο Λεόντιος ἀφηγγείται μέ ιδιαίτερη υπερηφάνεια τά ἀνδραγαθήματα τῶν δύο μεγαλύτερων ἀδελφῶν του στό πεδίο τῆς μάχης (§§ 475, 495, 499):

Καί ἀπάνω μέσα εἰς ὄλους ἦτον ἕνας παιδίος καλός τζακράτορος καί ’κόρδαινεν ὁμορφα, καί ἐκόρδωνεν τοῦ κοντοσταύλη, καί ἔσυρνεν πολλά καλά καί δέν ἔχαννεν βερετούνιν. Καί ἐσκοτώσαν υ’ ἀνομάτους ἐκείνην τήν ἡμέραν ἀπέ τούς Γενουδίους. Καί κείνος ὅπου ἐκόρδωννεν δυνατά ὀνόματι Νικολή Μαχαιρά, καί εἶπεν τοῦ συντρόφου του: «Σύρε εἰς ἐκείνον τόν Γενουδίον καί δός του εἰς τήν κεφαλήν!» Καί τοῦτος ἔστεκεν ὀτοιμος καί ἔσυρνε κ’ ἔδωκεν τοῦ Γενουδίου· ὁ Γενουδίσος ἐπόνησεν, παντέχοντα ἐτρύπησέν τον, ἔβαλεν τήν παλάμην του νά ’δῆ τό πασινέττιν του, καί παραῦτα ὁ Νικολής ἔσκασεν τήν τζάκραν καί ’τρύπησεν τήν παλάμην του καί ἐδιάβην τό πασανέττιν, καί ἀπόθανεν (§ 475).

Καί ἐξέβην καί ἀπό τήν Λευκωσίαν μέ [πολλύν] φουσάτον ὁ σιρ Τουμάς Ταγκάν ὁ Γενουδίσος, καί ἐνέβην εἰς τούς τοίχους τῆς Κερυνίας, καί ἀπουπάνω ἐλαδῶσαν τον μίαν βερετουνίαν εἰς τό πρόσωπον ἀπέ τό χέριν τοῦ Νικόλ(α) Μαχαιρά, καί ἄλλην εἰς τό στήθος ὑπό χειρός τοῦ κοντοσταύλη (§ 495).

Ἐπί τήν κατοῦναν ἐμνηῦσαν [οἱ Γενουδίσοι] εἰς τήν Κερυνίαν νά ἐβγοῦ νά πολεμίσουν χέριν καί χέριν, ἥ ἄν ἔχουν κανέναν γενήσιμον νά βγῆ νά πολεμίση μετά τους, καί ἐλαλοῦσαν: «Ἄλλον εὐγενικόν δέν ἔχει παρά τόν κοντοσταύλην!» Τότε τό πλῆθος τοῦ λαοῦ ἐξητίμασέν τους πολλά, λαλώντα: «Ψέμα λαλεῖτε, λὰς τῆς μέσης, λύκοι ψαροπούλιδες! ἄμμ’ ἔχομεν καθαλλάριδες εὐγενικούς, λιζίους καί πουρζέξιδες, πολλά καλά ἀναγιωμένους. Ἐσεῖς ναῦτες κατεργάριδες, πῶς τορμάτε νά κακολογάτε τούς καλά ἀναγιωμένους τῆς Κύπρου; Ἄμμέ, ἄν ἔχετε ὄρεξι νά παρδιαβάσετε, ἐμπήξετε χαμαί εἰς τήν γῆν α’ κοντάριν, καί νά ἦνε σημάδιν τῆς δικαιοσύνης, καί ἀπάνω τοῦ κονταρίου ἄς ἔχη φλάμπουρον, καί τότε νά ἐβγοῦμε νά παραδιαβάσωμεν.» Ὁ κοντοσταύλης ἐβγαλεν α’ παιδίν ὅπου ἦτον βαχλιώτης του, ὀνόματι Πολή Μαχαιρά, καί ἄρμάτωσέν τον τ’ ἄρματά του, καί ἔβγαλέν τον ἔξω μέ τό ἄλογόν του νά στέκη εἰς τόν κάμπον διά θαρούμενος καί μέ καλήν συντροφίαν, καί ἐπέσαν καπετάνον τόν σιρ Τζάρλο Χαρμπουτζιέρ καθαλλάρην κυπριώτην νά πολεμίσουν μέ τούς Γενουδίους. Οἱ Γενουδίσοι ἐβάλαν τό κοντάριν καί τό φλάμπουρον διά νά πολεμίσουν, ἄμμέ

δέν ἐθελῆσα νά πολεμίσουν (§ 499).

Στά 1374, λοιπόν, ὁ Νικόλας καί ὁ Παῦλος ἦταν τό λιγότερο 20 μέ 25 χρόνων. Αὐτό σημαίνει ὅτι γεννήθηκαν, τό ἀργότερο, μέσα στή δεκαετία 1345-1355, κάτι πού καί πάλι κάνει τήν τοποθέτηση τῆς γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ στά 1380, νά μή φαίνεται λογική.

Ἐπ' εὐκαιρία, ἄς σχολιάσουμε ἐδῶ καί τή σημασιολογική διάκριση πού ὑπάρχει, στή γλώσσα τοῦ Μαχαιρᾶ, ἀνάμεσα στή λέξη «παιδάκι» πού χρησιμοποιεῖ γιά νά χαρακτηρίσει τήν ἡλικία τοῦ ἀδελφοῦ του Παύλου στά 1360 καί στή λέξη «παιδίος» πού χρησιμοποιεῖ γιά νά χαρακτηρίσει τόσο τήν ἡλικία τοῦ Παύλου, ὅσο καί τοῦ Νικόλα, στά 1374. Στήν πρώτη περίπτωση, *παιδάκιν* (καί ἄλλοῦ *παιδί*) σημαίνει πράγματι *ἀγόρι*, ἐνῶ στή δεύτερη, *παιδίος* (καί ἄλλοῦ *παιδίος*) σημαίνει *παλληκᾶρι*. «Παιδίος», λ.χ., χαρακτηρίζεται ὁ Πέτρος ὁ Α' στά 1368, ὅταν ἦταν, δηλαδή, 39 χρόνων, στήν περικοπή ὅπου ὁ Μαχαιρᾶς δικαιολογεῖ τή διπλή παράνομη ἐρωτική του δραστηριότητα:

Εἰ δέ καί τινάς πῆ, «ἔχοντα καί εἶχεν τόσην ἀγάπην [[τῆς ρήγαινας]], πῶς εἶχεν β' καύχες;» τοῦτον ἐποίκεν το ἀπό πολλήν λουξουριάν τήν εἶχεν, ὅτι ἦτον παιδῖος ἀνθρωπος (§ 242).

6. Ἀπό ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου (§ 631) μαθαίνουμε ὅτι ὁ Νικόλας καί ὁ Λεόντιος κατεῖχαν τήν ἴδια ἐποχή (1402) τήν ἴδια θέση στή διοικητική μηχανή. Ἦταν καί οἱ δύο γραμματικοί τοῦ Sir John de Nores, θέση ἀρκετά ὑψηλή στήν ἱεραρχία τῆς διοίκησης, ἀφοῦ ὁ De Nores ἦταν ἀνώτατος ἀξιωματοῦχος. Ἐνῶ ὁ Πέτρος (ὁ τρίτος ἀδελφός τοῦ Λεοντίου) κατεῖχε, τήν ἴδια ἐποχή, ἀκόμη πιό περίοπτη θέση, ἦταν βασιλιάτης τοῦ ἴδιου τοῦ Ρῆγα.

Καί ἐμπαίνοντά του εἰς τήν Ἀμόχουστον, ἐθέλησεν ὁ θεός ν' ἀγιτιάση τόν ἀδελφόν μου τόν Περρῆν Μαχαιρᾶν τόν βασιλιάτην τοῦ ρηγός· καί διότι ὁ ἀδελφός μου ὁ σιρ Νικόλ Μαχαιρᾶς ὁ μεγαλλήτερος καί ἐγώ ὁ Λεόντιος ἤμεσεν γραμματικοί τοῦ αὐτοῦ σιρ Τζάν τε Ν(όρ)ες, καί ἦτον φίλος του, καί μοναῦτα ἐπεψεν καί ἐβουθήσαν του καί ἐβγάλαν τον ἀπό τήν Ἀμόχουστον, μηδέν τόν φουρκίσουν (§ 631).

Καθώς εἶδαμε πιό πάνω ὁ Νικόλας εἶχε ἤδη ἀνδραγαθήσει κατά τήν πολιορκία τῆς Κερύνιας, πολεμώντας δίπλα στόν τότε (1374) Κοντοσταύλη καί μετέπειτα (1382-1398) ρῆγα Ἰάκωβο Α', τόν ἀδελφόν, δηλαδή, τοῦ Πέτρου τοῦ Α' (γενν. 1329). Συνεπῶς, καί 20 μόνο ἐτῶν νά ἦταν ὁ Νικόλας τότε (στά 1374), αὐτό σημαίνει ὅτι στά 1402 εἶναι 45-50 χρόνων. Σέ μιὰ ὄριμη, δηλαδή, ἡλικία πού δικαιολογεῖ καί τήν κατοχή (ἀπό τή μεριά ἑνός Κυπριώτη) μιᾶς ὑψηλῆς θέσης. Θεωρῶ, λοιπόν, ὅτι ἀντίστοιχα καί ὁ Λεόντιος δέν μπορεῖ νά εἶναι στά 1402 μόλις 22 ἐτῶν (ἂν δεχτοῦμε τή χρονολόγηση τοῦ Dawkins, 1380), ἀλλά κατά 5-10 χρόνια τό πολύ νεότερος ἀπό τόν ἀδελφό του Νικόλα, μέ τόν ὁποῖο κατέχει, στή διοικητική ἱεραρχία, ἀκριβῶς τήν ἴδια θέση. Καί ἀφοῦ γιά τόν Νικόλα δέν ἔχουμε καμιᾶ δυσκολία, ἀπεναντίας ἐπιβάλλεται νά χρονολογήσουμε τή γέννησή του τό ἀργότερο μέσα στή δεκαετία 1345-

1355, οδηγούμαστε και πάλι, φυσιολογικά, σε μία χρονολόγηση του Λεοντίου μέσα στη δεκαετία 1355-1365. Όλα τα παραπάνω στοιχεία πιστεύω ότι μᾶς επιτρέπουν να υποθέσουμε και τη σειρά γέννησης των τεσσάρων γιών του Σταυρινοῦ Μαχαιρᾶ.

Μεγαλύτερος φαίνεται πώς ἦταν ὁ Παῦλος, ἀφοῦ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος πού ἐντάσσεται στη διοικητική μηχανή ἤδη στὰ 1360. Βέβαια στήν § 631, σέ γεγονότα τοῦ 1402, ὁ Νικόλας ὀνομάζεται «μεγαλλήτερος». Ὡστόσο, αὐτό δέν σημαίνει κατ' ἀνάγκην, μεγαλύτερος ἀπ' ὄλους, ἀλλά μόνο ἀπό τόν Λεόντιο καί τόν Πέτρο, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στό συμβάν πού περιγράφεται στήν συγκεκριμένη περικοπή. Ἄλλωστε, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ τελευταία φορά πού ἔχουμε μνεία τοῦ Παύλου εἶναι στὰ 1385 (ἔχω τήν ὑποψία, λοιπόν, ὅτι ἴσως καί νά μὴν ζοῦσε στὰ 1402). Μικρότερος, πάντως, ὄλων – καθὼς τό ἔχει ἐπισημάνει ὁ Σάθας (Σάθας 1873, ρκθ') – φαίνεται πώς ἦταν ὁ Πέτρος, ἀφοῦ τό 1427 εἶναι σέ πλήρη ἀκμή: ἠγεῖται ἐπικίνδυνων πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ὅπως ἡ καταστολή τῆς ἀνταρσίας τοῦ ρέ Ἀλέξη.

Ἐνα ὑποθετικό, δηλαδή, ἀλλά λογικό διάγραμμα τῆς γέννησης τῶν τεσσάρων γιῶν τοῦ Σταυρινοῦ Μαχαιρᾶ εἶναι, μού φαίνεται, τό ἑξῆς:

Παῦλος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1340-1350
Νικόλας	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1345-1355
Λεόντιος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1355-1365
Πέτρος	→ γενν.	μέσα στή δεκαετία 1365-1375

7. Ἐπ' εὐκαιρία, κρίνω σκόπιμο νά σχολιάσω καί μιάν ἄλλη λαθεμένη ὑπόθεση τοῦ Dawkins, στήν ὁποία ὀδηγεῖται ἐξαιτίας τῆς λαθεμένης χρονολόγησης ὄχι μόνο τοῦ Λεοντίου, ἀλλά καί ὄλων τῶν ἀδελφῶν του. Θεωρώντας, δηλαδή, τοὺς γιούς τοῦ Σταυρινοῦ κατά πολύ νεότερους ἀπ' ὅ,τι ἦσαν στήν πραγματικότητα, δέν διατάζει νά ταυτίσει δύο Κύπριους ἐμπόρους πού ὁ Bertrandon De La Broquière συνάντησε στήν Μικρά Ἀσία στὰ 1432 (τοὺς ἀδελφούς Passerot) μέ τοὺς ἀδελφούς τοῦ Μαχαιρᾶ – ἔστω καί ἂν χρειάζεται γιά τήν ταύτισή του νά προχωρήσει σέ μᾶλλον αὐθαίρετες ἀπλουστεύσεις, ὅπως ἡ μετατροπή τοῦ ἐπιθέτου Passerot σε Μαχαιρᾶ.

Thirty years later [[έννοεῖ μετά τὰ συμβάντα τοῦ 1402]] De La Broquière met two Cypriots merchants in Asia Minor, Perrin Passerot and his brother, banished for an attempt to hand over Famagusta to the King (Voyage d'outremer, p. 109). [...] In De La Broquière's Perrin Passerot we may therefore recognize Leontios' brother Perrin or Peter Makhairas. Π and μ are often interchanged in M. Greek, and *khe* in Cyprus is pronounced as *she*: Passerot is thus very close to Makhairas in sound (Dawkins 1932, 209-10).

Ἐπὶ τῶν παραπάνω προβλήματων σ' αὐτή τήν ἐξήγηση, ὥστε νά αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι ὁ Dawkins ἔχει διαβάσει ἀποσπασματικά ἢ ἀπλῶς ἀπρόσεχτα καί διαστικὰ τόν De La Broquière. Μπερδεύοντας, λ.χ., ἀκόμη καί τὰ ἀπλά πράγματα, νομίζει ὅτι ὁ γάλλος περιηγητής βρισκόταν στόν Λάραντα μέ ἀποστολή τοῦ Κύπριου Βασιλιᾶ Ἰωάννη Β':

Bertrandon de La Broquière, who in 1432 was at Laranda in Lycaonia, on a mis-

sion from King John II of Cyprus to the Grand Karaman, Ibrahim Beg (Dawkins 1932, 16).

Καθώς, ωστόσο, θά διαπιστώσουμε άμέσως, μέ βάση τό σχετικό χωρίο, μέ τήν άποστολή αυτή είναι έπιφορτισμένοι οί Κύπριοι Καστρίκιος καί Μαχαιράς. 'Ο De La Broquière τούς συναντά συμπτωματικά στόν Λάραντα καί τούς παρακαλεί νά τόν άφήσουν νά τούς συνοδέψει ώστε νά έχει τήν εύκαιρία νά παρακολουθήσει άπό κοντά τήν επίσημη τελετή τής πρεσβείας²:

Idem, trouvary en ceste dite ville de Larende un gentilhomme de Cypre que l'on nomme Lyachin Castrico et ung aultre que l'on nomme Lyon Maschere qui parloient assés bon françois. Et me demanderet dont j'estoye et comment j'estoye là venu. Je leur respondy que j'estoy serviteur de monseigneur le duc de Bourgoinge et que je venoye de Jerusalem et de Damas avec la carvane, de quoy ilz furent bien esmerveilliés comment j'estoye passé jusques là. Ilz me demanderent où je voulloye aller. Je leur dy que je m'en venoye en France devers mondit seigneur, par terre. Ilz me dirent que ce seroit chose impossible et que se je avoye mille vies, je les perdroye aincois; et que se je vouloye retourner avec eulx, il y avoit là deux galées qui estoient venues querir la seur du roy qui estoit mariée au fils de monsieur de Savoye et, pour l'amour et honneur de mondit seigneur de Bourgoingne, ilz savoient bien que le roy de Cypre me feroit volontiers ramener. Je leur respondy que puisque j'estoye venu jusques là, que à l'aide de Dieu, je poursuivroye mon chemin ou je y demeureroye.

Adont, je leur demanday où ils aloyent; ilz me respondy que le roy de Cypre estoit mort n'anoit pas longtemps et, en son vivant, il avoit tousiours eu treves au grant Karman devers lequel le jeune roy de Cypre et son conseil les envoyoiert pour reprendre et refremer lesdites alliances. Je leur priay que se j'estoye là quant ilz y seroient, que en leur compaignie, je peusse veoir celluy grant prince qu'ilz tiennent comme nous faisons le roy. Ilz me respondirent qu'ilz le feroient tresvolontiers (De La Broquière 1922, 106-08).

Γι' αυτό καί προτού αναχωρήσει, ό De La Broquière αισθάνεται τήν υποχρέωση νά πάει νά άποχαιρετήσει τούς δύο Κύπριους πρεσβευτές, οί όποίοι, άλλωστε, είχαν τήν εύγενική προθυμία νά τόν προσκαλέσουν νά πάει μαζί τους στήν Κύπρο, άπ' όπου θά μπορούσε νά επιστρέψει μέ ασφάλεια στήν πατρίδα του, κάτι πού ό ριψοκίνδυνος Γάλλος δέν άποδέχτηκε.

Et encores à celluy jour que la carvane se party et moy avec, quant je alay prendre congié des ambassadeurs du roi de Cypre, ilz me cuiderent ramener avec eulx; et en firent grandement leur devoir, cuidans que je ne deusse jamais passer le chemin que je avoie entrepris (De La Broquière 1922, 121).

2. Μετάφραση τών περικοπών του De La Broquière πού άφορούν τήν Κύπρο έχει γίνει άπό τόν 'Αντώνη 'Ιντιάνο, *Κυπριακά Γράμματα*, άρ. 5-6, Φεβρ. - Μάρτ. 1937, σσ. 180-183.

Ἐκ τῆν ἄλλη, ὁ Dawkins δέν μᾶς ἐξηγεῖ γιατί μερικές σελίδες πιό πρίν ὁ γάλλος περιηγητής ἔχει σημειώσει ὀρθά τό ὄνομα τοῦ Μαχαιρᾶ, τόν ὁποῖο συνάντησε τήν ἴδια ἐποχή (ἄν ὄχι τίς ἴδιες μέρες) μέ τόν Perrin Passerot, στήν ἴδια πόλη, τόν Λάραν-τα. Ὅπως, ἐπίσης δέν προσέχει ὅτι ὁ Perrin Passerot ἔχει πει στόν De La Broquière ὅτι θρῖσκειται ἐξόριστος στήν Μικρά Ἀσία «γιά πολλά χρόνια». Πολύ πιθανό, δηλα-δή, ἀπό τό 1402, ὅταν ἔγινε ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια παράδοσης τῆς Ἀμμοχώ-στου στόν Ρήγα Γιάνο:

Je trouvary en ceste dite ville ung marchand de Cypre que len nomme Perrin Pas-serot lequel est de Famagosthe, qui est en la main des Jennevois; et estoit bany de ladite ville pour ce que luy et son frere avoyent volu mettre ladicte ville de Fama-gosthe en la main du roy de Cypre et a demouré longtemps en ce pays comme il me dist (De La Broquière 1922, 109).

Ἄν, λοιπόν, ὁ Ἀμμοχωστιανός αὐτός ἔμπορος (καί οἱ Μαχαιράδες εἶναι σαφές ἀπ' τό κείμενο ὅτι εἶναι Λευκωσιάτες) ἐγκατέλειψε τήν Κύπρο ἀμέσως ὕστερα ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1402, τότε τό ἴδιο τό Χρονικό δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιά μιάν ἐνδεχόμενη ταύτισή του μέ τόν Πέτρο Μαχαιρᾶ. Τόν τελευταῖο τόν συναντοῦμε ἀρκετά χρόνια ὕστερα ἀπό τά γεγονότα τοῦ 1402, νά κατέχει ἀκόμη τή θέση τοῦ βασιλιῶτη τοῦ ῥήγα Γιάννου, καί, ἀργότερα, ἐπικεφαλῆς «φουσάτου» (μαζί μέ τόν Sir Henry de Gible) νά ἐκστρατεύει καί νά συλλαμβάνει τόν ἐπαναστάτη ρε Ἀλέξη (Μάιος τοῦ 1427):

Γροικῶντα ὁ γαρθηνάλλης τές ἀπιστίες καί κα(κά) τά ἐπολομοῦσαν οἱ <λύ-κοι> [κλέφτες] καί χωργιάτες, ὠρδινίασεν κουβερνούρην τόν σίρ Πατή τε Νόρες τόν μαριτζᾶν τῶν Ἱεροσολύμων, καί τόν σίρ Χαρορήν τε Ζιπλέτ, τόν Πε-ρρήν Μαχαιρᾶ τόν βασιλιῶτη τοῦ ῥηγός, μέ φουσάτον, καί ἦλθαν καί ἐπιάσαν τήν Λευκουσία. [...] Καί ὁ σίρ Χαρορήν τε Ζιπλέτ μέ τόν Περρήν Μαχαιρᾶ ἐπῆγεν εἰς τήν Λεμεσόν, καί ἐποίκασιν κρίσες ὡς καί εἰς τοῦ Μόρφου, καί ἐτέρ' ἐπιά-σαν τόν ρε Ἀλέξη καί ἐφέραν τον εἰς τήν Λευκωσίαν· καί ἐκρεμμάσαν τον εἰς τήν φούρκαν τῆ δευτέρᾳ εἰς τās ιβ' μαγίου αθκζ' Χριστοῦ (§ 697).

Ἡ προσεχτική, ὥστόσο, καί μόνο ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ De La Broquière προσφέρει κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἀποκλείουν τήν ταύτιση τοῦ Perrin Passerot μέ τόν Πέτρο Μαχαιρᾶ. Συγκεκριμένα, ὁ Γάλλος περιηγητής, ἐκτός ἀπό τήν συνάντησή του μέ τόν Perrin Passerot, μερικές σελίδες παρακάτω περιγράφει καί τή συνάντηση πού εἶχε μέ τόν ἀδελφό του, τόν Anthoine Passerot. Μέ τόν τελευταῖο εἶχε, ἐπίσης, διεξο-δικές συζητήσεις, ιδίως γιά τίς συνθηκές ζωῆς στή χώρα αὐτή. Ἔτσι, ἀνάμεσα σ' ἄλλα μᾶς πληροφορεῖ καί γιά τό θρησκευμά του (εἶναι καθολικός καί ὄχι ὀρθόδο-ξος, μολονότι, βέβαια, ἀναγκασμένος νά προσποιεῖται τόν μουσουλμάνο), ἐνῶ μᾶς δίνει κι ἕνα σύντομο, ἀλλά ἐπαρκές πορτραῖτο του:

Et par male adventure, ainsy que pechié tient les gens, depuis ung pou de temps, il fu trouvé avec une femme de leur loy, parquoy ledit roy luy a fait renier la foy catholicque, non abstant que, sans doute, il me sembloit bon chrestien. [...] Il est

belle personne et grant, de l'eage de trente six ans (De La Broquière 1922, 117, 119).

Ἄν, λοιπόν, ὁ Anthoine Passerot ἦταν, στά 1432, ἓνας ψηλός καί ώραῖος ἄντρας γύρω στά 36 (δηλαδή γεννήθηκε γύρω στά 1395 τό ἐνωρίτερο), εἶναι φυσικῶς ἀδύνατο νά ταυτιστεῖ μέ ὅποιονδήποτε ἀπό τούς ἄλλους δύο ἀδελφούς τοῦ Μαχαιρᾶ (Νικόλα καί Παῦλο – ἄλλωστε καί τό ὄνομα Anthoine δέν εὐνοεῖ τήν ταύτιση), ἀφοῦ ἔχουμε γι' αὐτούς τεκμήρια ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τους (πολιτικῆς εἴτε πολεμικῆς φύσεως καί πάντως ὄχι ἐμπορικῆς) σέ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1360, 1373-75, 1385 καί 1402.

Ἐπίσης, ἀπό τήν ἄλλη, ὡστόσο, ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 36 ἐτῶν πού παραδίδει ἐδῶ ὁ γάλλος περιηγητής γιά τόν Anthoine δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα, καθώς βρισκόμαστε στά 1432 καί τά γεγονότα πού ὀδήγησαν στήν ἐξορία του θά πρέπει νά ἔχουν συμβεῖ στά 1402. Ἐκτός κι ἂν ἡ ἐξορία του ἔχει νά κάνει μέ τήν «μεγάλη ταραχή ἀνάμεσα τούς Γενουδίους καί τοῦ ρηγός» στά 1421 (§ 644). Ἡ ἄν ἀπλῶς ἡ ὁμορφιά τοῦ Anthoine ξεγέλασε τόν De La Broquière, ὁ ὅποιος τόν θεώρησε πολύ νεότερο ἀπ' ὅ,τι ἦταν, ἤ, τέλος, ὅτι ὑπάρχει, ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό, κάποιο λάθος στή μεταγραφή τοῦ κειμένου του.

8. Ἐπιστρέφω στό κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* γιά νά δοῦμε κάποια ἄλλα στοιχεία τά ὁποῖα ρητῶς ἀπαγορεύουν τή χρονολόγηση τῆς γέννησης τοῦ Μαχαιρᾶ ὕστερα ἀπό τό 1376.

Στήν § 566 μαθαίνουμε ὅτι δάσκαλος καί συμβουλάτορας τοῦ εικοσάχρονου τότε (± 1375) Πέτρου Β' (γενν. 1354), ἦταν ὁ παπά-Φίλιππος:

Καί μίαν ἡμέραν ἐσυμβουλευτήν ὁ ρήγας μέ τόν δάσκαλόν του ὀνόματι σίρ Φιλίππε, ἱερεὺς λατίνος, ὁ ποῖος ἦτον υἱός μίας καλογριάς Ρωμέσσας, ἐξαδέλφη τοῦ πατρός μου τοῦ κυροῦ Σταυρινοῦ τοῦ Μαχαιρᾶ (§ 566).

Ὅμως, γιά τό ἴδιο αὐτό πρόσωπο, γνωρίζουμε ἤδη, ἀπό τήν § 40, ὅτι ὑπῆρξε προφορική πηγή τοῦ Μαχαιρᾶ, ἰδίως γιά θέματα ἐκκλησιαστικῆς φύσεως:

καί εἶπεν του εἰς τό γέννημάν της νά λιτανεύουν τό εἰκόνησαν καί νά λ(ει)τουργᾷ, καί ὁ κύριος νά φυλάξῃ τούς καρπούς, [καί ἐλευθερώθησαν ἀπό τήν ἀκριδα], καθώς μου τό εἶπεν ὁ κύρ παπᾶ Φίλιππος (§ 40).

Τέλος, στίς §§ 556 ἕως 583 ἔχουμε τήν ἀναλυτική περιγραφή ἑνός κρίσιμου ἱστορικοῦ συμβάντος: τήν πολιτική ἄνοδο τοῦ σιρ Τιπάτ (Thibald Belfrage), τήν «ὑβρη» του καί τόν σκληρό θάνατό του πού θά ὀδηγήσει, ὡστόσο, καί στήν πλήρη ρήξη τοῦ Πέτρου Β' μέ τήν μητέρα του Ἐλεωνόρα Ντ' Ἀραγκόν καί στό διώξιμό της ἀπό τήν Κύπρο. Στήν ἀφήγηση τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ, κεντρική θέση κατέχει ἡ περιγραφή τοῦ ρόλου πού ἐπαιξε ὁ ἄτυχος θεῖος τοῦ Λεοντίου, παπά-Φίλιππος, τοῦ ὁποῖου ἡ δολοφονία στίς 7 Ἀπριλίου 1376, περιγράφεται μέ συγκρατημένη, ἀλλά προφανή συγκίνηση, προσεκτική παρουσίαση ὄλων τῶν λεπτομερειῶν, καί, ὀπωσδήποτε, μέ ἐξχωριστή θερμότητα:

Καί πιασουργίου ὅπου ἦτον ζ' ἀπριλλί(ου) ὅπου ἦτον τρίτη τῆς Λαμπρῆς, ὁ πτωχός ὁ σίρ Φιλίππες ἐπῆγεν εἰς τέσ ματίνες εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν· καί ὄνταν ἀπολύσαν ἦτον ἀργά· ἐκαβαλλίκευσεν καί ἐπῆγεν πρὸς τήν μητέρα του νά τήν ἰδῆ, ὅτι ἦτον καλογοριά εἰς τόν Ἅγιον Μάμαν· καί πηγαίνοντά του, ἐμπλασέν του ὁ δισκούντης ὁ μισέρ Παρτελεμέ Μαχές, καί ἀκλούθησέν του, καί ἐπῆγαν ἀντάμα. [Καί ἦτον καλός ἄνθρωπος, καί ἀγαποῦσαν τον.] Καί τήν αὐτήν ἡμέραν ὁ κύρης Ἰαλεξόπουλλος καί οἱ δύο Φράγγκοι, ὅπου ἐδώκαν τόν λόγον τους ἀσπέρας νά σκοτώσουν τόν πτωχόν τόν παπᾶν, καί ἦλθαν εἰς τήν αὐλήν τοῦ τουρκοπουλιέρη ἀπάνω εἰς τό παλάτιν· [...]

Τότε ἐκαβαλλικεῦσαν καί ἐπῆγαν κατά πρόσωπα τοῦ παπᾶ. Ἐκεῖνος ὁ πτωχός ἐπῆγεν καί εἶδεν τήν μητέρα του, καί ἐστρέφετον εἰς τό σπίτιν του μέ τόν μισέρ Παρτελεμίο, ὁ ποῖος ἦτον θεῖος του· καί ὄνταν ἐφτάσαν εἰς τό γιοφύριν τοῦ Σαν Τεμένικου πρὸς τήν Ἁγίαν Βαρθάραν, ἐνάφανεν ὁ Ἰαλεξόπουλλος καί ὁ σίρ Τιπάτ, καί ἄλλοι δύο· καί θωρῶντα τους ὁ Ἰαλεξόπουλλος πῶς ἐρχονταν καί ἦτον πρὸς θόταν τοῦ ἀμιράλλη, καί τό ν' ἀποσκεπάση ὁ Ἰαλεξόπουλλος παραταῦτα ἔτρεξεν ἀπάνω του, καί τᾶπισα ἔτρεξεν καί ὁ σίρ Τιπάτ μέ τους δύο Φράγγκους· καί ὅσον τοῦ ἐκοντέψαν τοῦ παπᾶ, εἶπεν του ὁ σίρ Τιπάτ: «Σίρ Φιλίπ, κρατῶ σε διά φίλον μου, καί σοῦ πορευέγεται μετὰ μου ὡς γοιόν ἐχθρός, ὅτι ἐγώ κτίζω, καί σοῦ χαλᾶς τά καμώματά μου!» Τότε εἶπεν του ὁ σίρ Φιλίπ: «Ἄφέντη, ἴντα ἄνθρωπος εἶμαι ἐγώ καί ξηλλώννω τά καμουμάτά σου;» Ὁ δέ Ἰαλεξόπουλλος ἐθυμώθη καί ἐδωκέν του μίαν διπλαρίαν μέ τό φηκάριν, καί ὁ δισκούντης ἐδιαφέντευγέ τον ἀπό τήν μερίαν τοῦ ρηγός νά τόν ἀφήσῃ· [καί ἐσύραν τά σπαθία,] καί οἱ δύο Φράγγκοι ἐσκοτώσαν τόν δισκούντην, καί ὁ Τιπάτ καί ὁ Ἰαλεξόπουλλος ἐσκοτώσαν τόν παπᾶν, ὅπου ἐλάτρευγεν τόν θεόν, κοντά τοῦ ἀπλικίου, καί τᾶπισα ἐστράφησαν εἰς τά σπιτία τά ἐκρατοῦσαν ὁ σίρ Τιπάτ. Ὅσον τό ἐγροίκισεν ὁ ρήγας τό κακόν τό ἐγίνην, ἐνοιόαστην, ὅτι ὅσον ἀνάγκαζεν τόν ρήγα γιά τό κάστρον τοῦ Κουρίκος, εἶπεν, τίποτε παραβουλιαν ἔθελεν νά ποίση, καί ἔθελέν το νά πάγη νά βλεπηθῆ· καί πολλά ἐλυπήθη τόν παπᾶν ὅτι εἶχεν τον εἰς τά κρυφά του (§§ 570-71).

Ἄφοῦ, λοιπόν, ὁ δολοφονημένος στά 1376 παπά-Φίλιππος, ὑπῆρξε γιά τόν Λεόντιο ζωντανή προφορική πηγή («καθώς μου τό εἶπεν ὁ κύρ παπᾶ Φίλιππος»), κάτι πού τό ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Dawkins (Dawkins 1932, 14 καί 193), αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Λεόντιος ἦταν, γύρω στή χρονιά αὐτή, σέ μίαν ἡλικία τέτοια πού νά μπορεῖ ἀργότερα νά θυμᾶται τίς ἱστορίες τοῦ Φιλίππου (ἄς ποῦμε 10-12 χρόνων). Τό στοιχεῖο, δηλαδή, αὐτό μᾶς παρέχει, ἀφενός, ἕνα *terminus post quem* γιά τή χρονολόγηση τοῦ Μαχαιρᾶ (± 1365) καί, ἀφετέρου, ἰσχυροποιεῖ τήν ἐκδοχή γέννησης τοῦ Λεοντίου μέσα στή δεκαετία 1355-1365.

9. Ὅσον ἀφορᾶ τώρα τόν θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ, τό κείμενο μᾶλλον μᾶς ὑποχρεώνει νά τόν τοποθετήσουμε ὄχι πολύ ἀργότερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν πρεσβεία τοῦ 1432 στήν Μικρά Ἀσία, ἀφοῦ γιά τό γεγονός αὐτό δέν μᾶς ἀναφέρει ἀπολύτως τίποτα. Τό ἔργο του τελειώνει ὀργανικά μέ τήν περιγραφή τοῦ θανάτου τοῦ ρήγα Γιάνου (1432). Οἱ ἀνεπεξέργαστες ἀφηγηματικά σύντομες σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν καί οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν κυρίως γεγονότα τῶν ἐτῶν 1432-1458, θά πρέπει

νά είναι, καθώς είδαμε και στην αρχή τούτης τῆς ἐργασίας, μεταγενέστερες προσθήκες κάποιου ἀντιγραφέα. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι τό κείμενο τοῦ Χρονικοῦ προσφέρει ἕνα τεκμήριο πού μᾶς ὑποχρεώνει νά τοποθετήσουμε τό θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ ὀψωσθήποτε πρὶν ἀπό τό 1448.

Συγκεκριμένα, μιλώντας στήν § 114 γιά τήν ἀνακατάληψη τοῦ κάστρου τοῦ Κουρικού (= ἡ ἀρχαία Κόρυκος) στήν Κυρήνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπό τόν Πέτρο Α΄ στά 1360-61, μᾶς δηλώνει ὅτι, ἕως τῆ στιγμῆ πού γράφει, τό μεγάλης στρατηγικῆς σημασίας αὐτό κάστρο βρίσκεται ἀκόμη στήν κατοχή τοῦ ρηγάτου τῆς Κύπρου:

Καί ἀπό τότε ὡς τήν σήμερον οἱ ρηγάδες καί κουβερνούριδες τῆς Κύπρου πέμπουν κάθα χρόνον ἅ κότεργα καί μηνίον τούς Κουρουκιώτες καί διτουγαλίαν καί ἄρματωσίες, καί πολεμίζουν καθημερινόν μέ τούς Τούρκους, καί μέ τήν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ καί τῆς θαυμαστῆς εἰκόνας τῆς Κουρουκιώτισσας εἰκόνας τῆς Θε(οτόκ)ου βλέπεται κατά πρόσωπα τούς Τούρκους (§ 114).

Γνωρίζοντας, λοιπόν, ὅτι ἡ Κόρυκος πού οἱ Κυπριῶτες τήν ἀνακαταλαμβάνουν ἐπί Πέτρου Α΄, ξαναπερνάει ὀριστικά πλέον στήν κατοχή τῶν Τούρκων στά 1448, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τοποθετήσουμε τό θάνατο τοῦ Μαχαιρᾶ πρὶν ἀπό τή χρονιά αὐτή.

10. Θά κοιτάξουμε τώρα κάπως προσεκτικά τό χωρίο ὅπου ὁ Μαχαιρᾶς ρητᾶ ἀναφέρεται στήν προσωπική του συμμετοχή σέ συγκεκριμένο ἱστορικό συμβάν (τή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας στά 1426), κάτι πού ὀδήγησε τόν Dawkins στό συμπέρασμα ὅτι ὁ Μαχαιρᾶς θά πρέπει νά ἦταν τότε στήν ἀκμή τῆς ἡλικίας του, 40 δηλαδή μέ 50 τό πολύ χρόνων, συνεπῶς γεννήθηκε γύρω στά 1380.

Καί διότι μέ ἔβαλεν ὁ ρήγας εἰς τό κρασί, καί ὤρισέν με καί ἐπήγα μέ τήν συντροφίαν του εἰς τά κρασία, καί ἐπήγαμεν ὡς τά Πυρία, καί ἐκοιμήθημαν εἰς τούς κάμπους· καί ξημερώνοντα τῆς παρασκευῆς ἐσηκώθημαν καί ἐπήγαμεν εἰς τήν Χεροκοιτίαν (§ 674).

Καί ἄνταν ἐξημέρωσεν ἡ εὐλογημένη Κυριακή εἰς τάς ζ΄ Ἰουλίου αὐκιστ΄ ἦλθεν ὁ λαός νά πάρη κρασί [διά τό φουσατον]· ὁ μισέρ Πατή τε Νόρες ὁ μαριτζᾶς τῶν Ἱεροσολύμων ὤρισέν με τόν Λεόντιον τοῦ Μαχαιρᾶ, νά μέν δώση τινός κρασί, ὅσον ἦτον, ὅτι ἔδραξεν [ἕνας] ἕναν γομάριν, ἄλλοι ἕναν ἀσκίν, ἄλλοι ἔδραξαν δαμαλία καί σφακτά, καί ἕγινον μάλλωμαν καί ταραχή μεγάλη ὀμπρός εἰς τόν πύργον ὅπου ἦτον τό κελλάριν. Θεωρώντα ὁ αὐτός μισέρ Πατῆς τε Νόρες τήν δυναστείαν τήν ἐποῖκαν καί ἐκατακουρσέψαν τό κρασί, ἐκατέδην ἀπό τήν σκάλαν τοῦ πύργου, καί ἐβροῦθησεν τόν λαόν τόσον, ὅτι ἕνας παιδίος ὀνόματι Χαρίους Σκαραμάς καί εἶπεν του: «Ἀφέντη, δέρνεις μας καί διώχνεις μας! Ποῦ νά πᾶμεν ναῦ(ρ)ωμεν νά πιουῦμεν, διά νά σμικτοῦμεν μέ τούς ὀκτρούς μας;» Ὁ αὐτός μαριτζᾶς ἐθυμώθη καί ἔδωκέν του κατακέφαλα, καί ἀπό τόν κόρπον ἔμπεσεν τό τζαμπερούνιν τοῦ αὐτοῦ Χαρίου. Ἄλλοι ἐπήγαν εἰς τό ἄλώνιν, καί ἐπήραν δεματία σιταρένα καί ἐπαραταγίσαν τ΄ ἄλογά τους, καί

ἐφάγαν καί ἐγεμῶσαν τές κοιλιές τους ὡς γοιόν τους χοίρους (§ 679).

Ἄκολουθεῖ ἡ λεπτομερής πλέον περιγραφή τῶν πολεμικῶν δρωμένων (§§ 680-683), μέ κορυφαῖο συμβάν τήν πανωλεθρία τῶν Κυπριωτῶν, τό θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ρήγα, πρίγκηπα τῆς Γαλιλαίας Henry de Montolif, καί τή σύλληψη τοῦ ἴδιου τοῦ ρήγα Γιάνου ἀπό τούς Σαρακηνούς. Γιά τά τραγικά, ὡστόσο, αὐτά γεγονότα, στήν πρώτη γραμμῇ τοῦ μετώπου, ὁ «σιτιάρχης» Μαχαιρᾶς θά δηλώσει στό τέλος τῆς ἀφήγησής τους, ὅτι δέν ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας, ἀλλά ὅτι τά καταθέτει μέ βάση τήν περιγραφή τους ἀπό τόν κοντοσταύλη τῆς Κύπρου Φίλιππο: «ὡς γοιόν μου τό εἶπεν ὁ κοντοσταύλης τῆς Κύπρου» (§ 683).

Οἱ περικοπές, λοιπόν, αὐτές κάθε ἄλλο παρά δικαιολογοῦν, κατά τήν γνώμη μου, τήν ἄποψη τοῦ Dawkins: Ἐπειδή ὁ Μαχαιρᾶς συμμετεῖχε στή μάχη τῆς Χοιροκοιτίας, πρέπει, μᾶς λέει, νά ἦταν στά 1426 στήν ἀκμή τῆς ἀνδρικής του ἡλικίας. Ἐν τούτοις, τό περιεχόμενο τῶν περικοπῶν θά μπορούσε, νομίζω, χωρίς λογική δυσκολία, νά μᾶς κατευθύνει καί πρὸς τόν ἀντίθετο συλλογισμό. Βλέπουμε, δηλαδή, ὅτι στόν μάλλον σεβάσμιο Λεόντιο (κατά τούς ὑπολογισμούς μου πρέπει νά ἦταν στά 1426 ἀνάμεσα στά 60 καί στά 65 του χρόνια), προσφέρεται ἕνα ἀνάλογο πόστο, στά μετόπισθεν, καθώς πού ταιριάζει σέ ἄτομα προχωρημένης ἡλικίας.

Ἄλλωστε, εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἴδιος δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπιδείξει τήν ἀπαραίτητη δύναμη καί βία, ὅταν χρειάζεται, προκειμένου νά τηρηθοῦν οἱ ἐντολές πού ἔχει λάβει ὡς πρὸς τή φύλαξη καί διακίνηση τοῦ κρασιοῦ. Στήν κρίσιμη ὥρα, ὅταν ὁρμοῦν οἱ στρατιῶτες νά τό ἀρπάξουν, χρειάζεται ἡ παρέμβαση ἑνός μάχιμου ἀξιωματοῦχο, τοῦ Sir Batin de Noges, ὁ ὁποῖος πιθανότατα θά ἦταν τότε στήν ἀκμή του, ἀφοῦ θά συνεχίσει νά κατέχει καί ὕστερα ἀπό ἐφτά χρόνια (στά 1433) τό ἀξίωμα τοῦ «μαριτζᾶ», δηλαδή τοῦ στρατηγοῦ (βλ. § 705).

Ἄπό τήν ἄλλη, βλέπουμε ὅτι οἱ πληροφορίες πού ἀφοροῦν τό πεδίο τῆς μάχης, φτάνουν στόν «ἄμαχο» Λεόντιο διαμέσου τοῦ κοντοσταύλη Φιλίππου. Ὁ ἴδιος δέν φαίνεται νά εἶχε ὅποιαδήποτε ἐνεργητική συμμετοχή σέ πολεμικά δρώμενα, ὥστε νά δικαιολογεῖται ἡ περί «ἀκμῆς» ὑπόθεση τοῦ Dawkins.

In 1426 we know from § 679 that he was in charge of the wine at Kherokitia, and in 1432 he was on the embassy to Asia Minor: for both these occupations he must have been in full vigour; probably not much past fifty, which again points to a date for his birth of not much before 1380. If we consider then that he was born about this year, we see that he might well have written the whole chronicle down to the death of Janus. (Dawkins 1932, 16).

Ἄπό τήν σχετική, μάλιστα, περικοπή βλέπουμε ὅτι ὁ Dawkins κάνει διπλό σφάλμα. Θεωρεῖ, δηλαδή, ὅτι καί γιά τήν πρεσβεία στήν Μικρά Ἀσία (στά 1432) ὁ Μαχαιρᾶς πρέπει νά ἦταν στήν ἀκμή τῆς ἡλικίας του. Ἐδῶ ὁμως παρουσιάζεται ἕνα πράγματι πολύ σοβαρό πρόβλημα καί ταυτόχρονα ἐρώτημα πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς πρότασης τοῦ Dawkins. Ἄν, δηλαδή, ὁ Μαχαιρᾶς ἦταν στά 1432, μόλις 52 χρόνων ὅπως προτείνει, πῶς δικαιολογεῖται τότε τό ὅτι μέ τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῆς εἰδικά τῆς χρονιάς ὀλοκληρώνει μέ ὀργανικό τρόπο τό Χρονικό του;

Ἄκατανόητη παραμένει, δηλαδή, ἡ παρατήρηση τοῦ Dawkins ὅτι ἂν γεννήθηκε

στά 1380 «θά μπορούσε κάλλιστα νά είχε γράψει ὄλο τό Χρονικό ἕως καί τό θάνατο τοῦ ρήγα Γιάννου» (1432). Μά φυσικά καί θά μπορούσε. Ποιός μπορεῖ νά τό ἀμφισβητήσει αὐτό, ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τή χρονολογία γέννησης πού προτείνει, ὁ Μαχαιρᾶς θά ἦταν στά 1432 μόλις 52 χρονῶν! Ὅπωσδήποτε τό πρόβλημα δέν εἶναι ἐκεῖ. Τό πρόβλημα εἶναι γιατί ὁ κατά τόν Dawkins ἀκμαιότατος Μαχαιρᾶς, δέν συνεχίζει τό ἔργο του, ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του στήν Κύπρο, ὥστε νά περιγράψει τούτη τή σημαντική ἀπό πολιτική ἄποψη πρεσβεία, γιά τίς συνθήκες καί τά ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας μαθαίνουμε ἕνα σωρό ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες ἀπό τόν Bertrand de La Broquière; Δέν εἶναι περίεργο γιά ἕναν συγγραφέα πού κατηγορήθηκε ὅτι ἐπιμένει τάχα σέ ἕνα σωρό κουραστικές λεπτομέρειες, ἢ πού σημειώνει, λ.χ., ὅτι διορίστηκε ὑπεύθυνος γιά τή διανομή τοῦ κρασιοῦ σέ μιά μάχη, νά μῆν μᾶς λέει ἀπολύτως τίποτα γιά τήν τόσο τιμητική καί ἐπιτυχημένη ἀποστολή του νά ἀνανεώσει τήν συνθήκη εἰρήνης τοῦ ρήγα Ἰωάννη Β΄ μέ τόν σουλτάνο τῆς Συρίας Imrahim Beg;

Κατά τή γνώμη μου ἡ μαρτυρία τοῦ De La Broquière, εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιά τή χρονολόγηση τοῦ Μαχαιρᾶ. Γιατί ὁ συνδυασμός τῆς μέ ὅσα διατυπώσαμε πῶ πάνω γιά τό τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Μαχαιρᾶ, ὅτι δηλαδή, τό Χρονικό περατώνεται μέ τό θάνατο τοῦ ρήγα Γιάννου καί τήν ἐνθρόνιση τοῦ Ἰωάννη Β΄ (1432), μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ σεβασίμος γέροντας Μαχαιρᾶς (κατά τούς ὑπολογισμούς μου σίγουρα ἑβδομητάχρονος) δέν θά πρόφτασε νά προωθήσει τό κείμενό του πέρα ἀπό τό σημεῖο πού τό ἄφησε προτοῦ ξεκινήσει γιά τή σημαντική αὐτή ἀποστολή, τήν πρώτη του (καί μᾶλλον μοναδική) ἐκτός Κύπρου.

Πιθανότερη αἰτία αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας νά συνεχίσει τό ἔργο του, κάτι πού, οὐσιαστικά, ἐσήμαινε ὅτι θά ἔπρεπε νά ξεκινήσει μέ μιά ἐντελῶς νέα ἐνότητα, μέ τήν ἀνεδαφική φιλοδοξία νά περιγράψει μιά ἐποχή πού τότε ἄρχιζε καί ἡ ὁποία σίγουρα ξεπερνοῦσε τά δικά του βιολογικά ὄρια, μποροῦμε νομίζω νά θεωρήσουμε σοβαροῦς λόγους ὑγείας ἢ ἀκόμη καί τό θάνατο τοῦ Λεοντίου ἀμέσως ὕστερα ἀπό τήν ἐπιστροφή του στήν Κύπρο³.

IV

Κωδικοποιῶ τήν ἄποψή μου γιά τή χρονολόγηση τοῦ Μαχαιρᾶ καί τελειώνω.

Ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, ὁ τρίτος ἀπό τούς τέσσερις γιούς τοῦ Σταυρινοῦ Μαχαιρᾶ, σίγουρα ὁ πῶ «λόγιος», ἂν κρίνουμε ὅτι οἱ ἄλλοι τρεῖς διακρίθηκαν κυρίως γιά τήν πολεμική τους ἀρετή καί ἀνδρεία, πρέπει νά γεννήθηκε γύρω στά 1360. Ὅταν δολοφονεῖται, δηλαδή, ὁ Πέτρος Α΄ (1369), ὁ μέγας ἥρωας τοῦ ἔργου του, εἶναι

3. Ὁ καθηγητής Γ. Π. Σαββίδης, πού διάβασε καί τούτη τήν ἐργασία μου, μέ πολλαπλῶς εὐεργετικά ἀποτελέσματα, μοῦ παρατηρεῖ ὅτι ὁ συνετός, συμβουλευτικός τόνος τοῦ Μαχαιρᾶ καί τοῦ Καστρίκιου ἀπέναντι στόν ριποκίνδυνο καί μᾶλλον νέο στήν ἡλικία Bertrand de La Broquière – πρὸς τόν ὁποῖο τονίζουν ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά τά καταφέρει νά ἐπιστρέψει διά ξηρᾶς στήν πατρίδα του – ἀποτελεῖ, ἐνδεχομένως, πρόσθετη ἐνδειξη ὅτι οἱ δύο Κύπριοι πρεσβευτές πρέπει νά ἦταν σέ προχωρημένη ἡλικία καί, συνεπῶς, ἔβλεπαν μέ διαφορετική ὀπτική, ἀπ' ὅ,τι ὁ Γάλλος περιηγητής, τίς δυσκολίες ἐνός τέτοιου ταξιδιοῦ.

στήν ηλικία τῶν ἑννέα χρόνων, σέ μιὰ ἡλικία, δηλαδή, πού κανεῖς διώνει τά γεγονότα τῆς ἱστορίας μέσα σέ μιάν ὄνειρική ἀχλύ μισο-πραγματικότητας καί μισο-φαντασίας. Μόλις, δηλαδή, πού «ἀθθυμάται», καθώς ὁ ἴδιος γράφει, αὐτή τὴν ἐποχὴ καί τοῦτο ἐξηγεῖ, νομίζω, καί τὴν αὐξημένη λογοτεχνικότητα τοῦ κειμένου του στό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀφήγησης πού ἀφορᾷ τὴν ὕστερη δραματικὴ φάση τῆς ἱστορίας τοῦ Πέτρου Α΄ (§§ 232-281). Στά 1373-74, στήν ἐφηβεία του, ἔχει τὸ σκληρὸ προνόμιο νὰ ζήσει ἀπὸ κοντὰ (καθὼς ἡ οἰκογένειά του παραμένει σταθερὰ πιστὴ στήν ὑπηρεσία τῶν Φράγκων) τὰ ἄθλια καὶ καταστροφικὰ γιὰ τὴν Κύπρο γεγονότα τῆς ἐμφύλιας διαμάχης μέ τούς Γενουάτες πού στοιχίζουσαν τὴν ἀπώλεια, ἀλλὰ καί τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῆς Ἀμμοχώστου καί, παραπέρα, τὴν γενικότερη ἀποδυνάμωση τοῦ ρηγάτου τῆς Κύπρου.

Τὰ γεγονότα αὐτὰ καθορίζουσαν καί τὴ στάση του, τὴν τόσο καταδικαστικὴ γιὰ τούς Γενουάτες, τούς ὁποίους φτάνει στό σημεῖο νὰ τούς θεωρεῖ ὡς τὸν μεγαλύτερο ἐχθρὸ τῆς Κύπρου, πιὸ μεγάλο ἀπ' ὅ,τι ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι καί οἱ Σαρακηνοί. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκφραση ἑνὸς τέτοιου «προσωπικοῦ» μίσους ἀπέναντι στοὺς Γενουάτες, ὥστε νὰ αἰσθάνεται κανεῖς ὅτι δέν μπορεῖ παρά νὰ ὑπαγορευεῖται ἀπὸ μιάν βιωμένη ἐμπειρία πικρίας καί ἀγανάκτησης. Τούς ἀποκαλεῖ, λ.χ., κατὰ καιροὺς (διαμέσου τοῦ ἀφηγητῆ του, εἴτε καί διαμέσου τρίτων προσώπων) «σουπέριον γένος καί παράδουλον» (§ 153), «καταραμένην ἀρμάδαν» (§ 358), «πονηροὺς» (§ 362), «ἄπιστους» (§§ 421, 538, 545), «ἐχθροὺς» (§ 440), «ἐχθροὺς τοῦ Θεοῦ» (§ 443), «κουρσάριδες» (§ 454), «ἐφίορκους» (§ 473), «ψεῦτες», «λας τῆς μέσης», «ψαροπούλιδες», «ναῦτες κατεργάριδες» (§ 499), «κακοὺς χριστιανοὺς», «ἔργα τοῦ διαβόλου» (§ 537), «ἄπιστη γενεά», «ἄπιστον γένος» (§ 538), «τζιγαριστάδες» (§ 558), «ὑπερήφανους» (§ 593).

Μποροῦμε, ἀκόμη, νὰ θεωρήσουμε μέ ἀσφάλεια ὅτι ἤδη στὰ χρόνια αὐτὰ, τῆς ἐφηβείας του (1373-76), ὁ προικισμένος νοὺς τοῦ Λεοντίου φαίνεται πὼς ἀρχίζει ν' ἀποταμιεύει ὕλικό πού πολὺ ἀργότερα θὰ βρεῖ τὴν ὀργανικὴ του θέση μέσα στό ἔργο του. Τεκμήριο γι' αὐτὸ ἢ μαρτυρία του ὅτι ὁ θεῖος του παπὰ-Φίλιππος, ὁ ὁποῖος δολοφονήθηκε στὰ 1376, ὑπήρξε προφορικὴ πηγὴ του γιὰ παλαιότερα ζητήματα.

Στὰ 1402, ὁ σαραντάρχρονος Λεόντιος κατέχει, μαζί μέ τὸν ἀδελφὸ του Νικόλα (ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἀνδραγαθήσει στήν πολιορκία τῆς Κερύνιας στὰ 1374, εἶναι δηλαδή, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, τὸ λιγότερο 50 χρόνων), τὴν θέση τοῦ «γραμματικοῦ» στήν ὑπηρεσία τοῦ Sir John de Nores.

Ἔτσι, στὰ 1426, εἶναι ἤδη κατὰ τὴν κρίση μου, ἓνα σεβάσιμο πρόσωπο, ἀνάμεσα στὰ 60 καί 65 του χρόνια, τὸ ὁποῖο ἔχει κερδίσει, ὅπως παλαιότερα ὁ πατέρας του (στὰ 1382), τὴν ὑπόληψη τῶν Φράγκων εὐγενῶν. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ βασιλιάς Γιάννος τὸν ἔχει «μέ τὴν συντροφία του» κατὰ τὴν ἐκστρατεία στήν Χοιροκοιτία (§ 674), ἀλλὰ ὄχι δίπλα του καί στό πεδίο τῆς μάχης (ὅπως λ.χ., ὁ Ἰάκωβος Α΄ εἶχε δίπλα του στήν Κερύνεια, στήν πρώτη γραμμὴ τῆς μάχης, τὸν εἰκοσάχρονο τότε ἀδελφὸ του Νικόλα).

Ἐνῶ ὅταν πεθαίνει ὁ ρήγας Γιάννος, ὁ γιὸς του Ἰωάννης Β΄, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του (1432), θὰ ἐμπιστευεῖ στόν σεβάσιμο καί ἐμπιστο Λεόντιο (ὁ ἀδελφός του Πέτρος Μαχαιρᾶς ἔχει συμβάλει στήν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τοῦ ρεῖ Ἀλέξη ὕστερα ἀπὸ τὴν πανωλεθρία στήν Χοιροκοιτία), τὴν σοδαρή, ἀλλὰ ὄχι καί μακρινὴ (πρόκειται, οὐσιαστικά, γιὰ ταξίδι μερικῶν ὥρῶν), ἀποστολὴ τῆς πρε-

σθείας στον σουλτάνο τής Συρίας Imbrahim Beg.

Ο Λεόντιος βρίσκεται στο ύψηλότερο σημείο τής πολιτικής και κοινωνικής του ανέλιξης, αλλά και στο γέρμα του θίου του (γύρω στα έβδομήντα του χρόνια). Φεύγει, λοιπόν, για τήν πρεσβεία, μαζί μέ τον Καστρίκιο, έχοντας κατά τή γνώμη μου, ολοκληρώσει και τό γράψιμο του έργου του τό όποιο άφορούσε έναν ήδη συντελεσμένο ιστορικό κύκλο πού έκλεισε μέ τό θάνατο του Γιάννου. Και ό Λεόντιος δέν φαίνεται νά έτρεφε αυταπάτες ως προς τό τέλος τής έποχής αυτής πού ήταν ταυτόχρονα και ή δική του έποχή. Τούτη ή αίσθηση του τέλους μιās έποχής ύποδηλώνεται, νομίζω, και άπό τήν οργανικά ολοκληρωμένη μορφή του έργου πού άφησε πίσω του φεύγοντας για τήν άποστολή τής Πρεσβείας.

Άλλωστε, τό όριακό συμβάν τής καταστροφής στή Χοιροκοιτία, τό θεωρεί και τό έρμηνεύει ως τό αναπόφευκτο τέλος μιās σειράς πολιτικών και στρατιωτικών λαθών κατά τήν περίοδο πού άκολούθησε τή δολοφονία του Πέτρου Α΄ και τή σύλληψη του Γιάννου άπό τους Σαρακηνούς, ως τό φυσικό σημάδι ενός κόσμου πού βρισκόταν στο τέλος του.

Τά σημαδία δέν λαλοῦν ψέματα, διατί εκείνοι άποῦ τά δοκιμάζουν άγρωνίζουν πώς εἶνε αλήθεια· οἱ σκύλλοι έγουριάζαν, οἱ πετεινοί εκράζαν άπό καιροῦ· οἱ κωρῶνες έγουργιάζαν, οἱ κουκκουφιάδες εις τήν αὐλήν και εις τά τειχόκαστρα έγουργιάζαν, ὡς που και ἴπῃραν τόν ρήγα. Ὅμοίως τήν αὐτήν κυριακήν έγένετον μία καταχνία, ὅτι πάντες εκάθην ό κόσμος. (§ 690)

Τέλος, ή στοχαστική σύνεση και ή πικρή σοφία μέ τήν όποία θεωρεῖ ὄλην αὐτή τήν έποχή, βεβαιώνει ὅτι τό έργο του γράφτηκε σέ ώριμη ήλικία, στήν τελευταία, ἄς πούμε, δεκαετία τής ζωής του. Πιό συγκεκριμένα στο διάστημα, ανάμεσα στήν καταστροφή τής Χοιροκοιτίας (1426) και στήν αναχώρησή του για τήν Μικρά Ἀσία (1432).

Τήν πρώτη χρονολογία ύποστηρίζει τό γεγονός ὅτι ή παράκλησή του, ἤδη στήν αρχή του έργου του, προς τούς Ἀγίους τής Κύπρου νά μεσολαθήσουν στον «κύριον τόν Θεόν» ὡστε «νά άποβγάλει τήν αὐτή νήσον άπό τούς ἄθεους [Σαρακηνούς και Τούρκους] <Αγαρηνούς>» (§ 32), προϋποθέτει, καθώς τό έχει έπισημάνει ό Dawkins (Dawkins 1932, 16), τήν τραγωδία τής Χοιροκοιτίας (βλ. και Πιερής 1987, 132-33).

Ἐνώ τή δεύτερη χρονολογία, έπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι ό Μαχαιράς, έχοντας συνείδηση ὅτι ολοκλήρωσε τό έργο του, σταμάτησε νά συνθέτει στα 1432, άφοῦ στίς άνεπεξέργαστες σημειώσεις πού ακολουθοῦν τήν περιγραφή του θανάτου του Γιάννου (και άφοροῦν τά χρόνια 1432-1458), δέν ὑπάρχει καμιά μνεία για τήν πρεσβεία του 1432, κάτι πού ενισχύει τήν ὑπόθεση ὅτι ἴσως προστέθηκαν άργότερα άπό κάποιον άντιγραφέα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(στήν όποία παραπέμπει τό κείμενο)

- Bertrandon de La Broquière 1922: *Yoyage d'Outremer*, Publié et Annoté par Ch. Schefer. Paris: Ernest Leroux, Editeur.
- R. M. Dawkins 1932: *Leontios Makhairas, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled "Chronicle"*. Volume II, Edited with a Translation and Notes, Oxford: At the Clarendon Press.
- R. M. Dawkins 1945: *The Nature of the Cypriot Chronicle of Leontios Makhairas*, Oxford.
- Μιχάλης Πιερός 1987: «Σταθμοί τής Κυπριακής Λογοτεχνίας. Ἐξήγησιν τής Γλυκείας Χώρας Κύπρου στήν Ἀμμόχωστο Βασιλεύουσα», Παλίμψηστον 5 (Δεκ. 1987).
- Κ. Ν. Σάθας 1873: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Τόμος Β', Βενετία: Τύποις τοῦ Χρόνου.
- Λοῖζος Φιλίππου 1937: «Λεόντιος ὁ Μαχαιρᾶς», Στόν τόμο *Διαλέξεις περί τῶν κορυφαίων Φιλοσόφων καί Πεζογράφων*, Πάφος - Κύπρου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

ΤΟ ΠΑΛΙΟ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ *

Τό πάλιο, πού γινόταν ἤδη σέ πολλές ἰταλικές καί κυρίως τοσκανικές πόλεις ἀπό τό 13ο αἰώνα¹ ἐπ' εὐκαιρία διαφόρων θρησκευτικῶν ἐορτῶν καί στήν ἐπέτειο μεγάλων στρατιωτικῶν νικῶν, θεσπίζεται γιά πρώτη φορά στήν Κρήτη μέ ἀπόφαση τοῦ Δούκα Pietro Morosini στίς 28 Ἀπριλίου 1365² σ' ἀνάμνηση τῆς καταστολῆς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1363, γνωστῆς ὡς ἐπανάσταση τοῦ Ἁγίου Τίτου³.

Τό πάλιο, ἀγώνισμα ἵπποδρομικό, θά γινόταν στό Χάνδακα κάθε χρόνο στίς 10 Μαΐου. Γενικά ἡ 10η Μαΐου καθιερῶνεται ὡς ἡμέρα ἐθνικῆς ἐορτῆς καί γενικῆς ἀργίας, πού ἐπρεπε νά τηρεῖται ἀπό ὅλους μέ ποινή γιά κάθε παραβάτη ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού εἶχε ὀριστεῖ καί γιά τίς ἄλλες ἐπίσημες ἐορτές.

Τό πρωί τῆς ἡμέρας αὐτῆς θά γινόταν μία μεγαλοπρεπῆς λιτανεία, ὅμοια μέ τή λιτανεία τῆς ἡμέρας τοῦ Ἁγίου Βίτου⁴ στήν ὁποία θά συμμετεῖχε δλόκληρος ὁ κληρὸς τοῦ Χάνδακα (ἐλληνικός καί λατινικός). Τήν ἴδια ἡμέρα μετά τό φαγητό θά διεξαγόταν τό πάλιο⁵.

---

* Τό θέμα ἀναπτύσσεται πληρέστερα σέ εἰδικό κεφάλαιο τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς πού ἐτοιμάζουμε γιά τίς «Ἐπίσημες θρησκευτικές ἐορτές καί κοσμικές τελετές στήν Κρήτη τήν ἐποχή τῆς βενετοκρατίας». Ἐδῶ ἐπιχειροῦμε μία πρώτη παρουσίαση τοῦ θέματος.

1. Γνωστό εἶναι τό πάλιο πού διεξαγόταν τήν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, πολιούχου τῆς Φλωρεντίας στίς 24 Ἰουνίου, ἀλλά ἀκόμη γνωστότερο εἶναι αὐτό τῆς Σιέννας πού ἦταν ἀφιερωμένο στήν Παναγία καί γινόταν δύο φορές τό χρόνο, στίς 2 Ἰουλίου καί στίς 16 Αὐγούστου, βλ. *Enciclopedia Europea*, τόμ. VIII (ἐκδότης Aldo Garzanti), Milano 1979, σ. 530.

2. Ἡ ἀπόφαση αὐτή σώζεται στό ASV-Duca di Candia (στό ἐξῆς DC), B.50 bis, reg.10 (Ambascerie di Candia 1304-1619 e scritture diverse sec. XIII-XVII, φ. 237^{r-v} καί ἀκόμη πληρέστερη στό Museo Civico Correr, Miscel. Correr, B. 1210, ἀρ. 2703, φφ. 473^r-474^r, τήν ὁποία καί θά δημοσιεύσουμε στή διδακτορικῆ μας διατριβή.

3. Ἡ ἐπανάσταση αὐτή ὑπῆρξε μία ἀπό τίς σημαντικότερες ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης ἐναντίον τῆς Βενετίας, γι' αὐτό καί ἡ καταστολή τῆς στίς 10 Μαΐου τοῦ 1364 ἀπό τό Luchino dal Verme ἐορτάστηκε μέ ἰδιαίτερη χαρά καί μεγαλοπρέπεια, βλ. ἐνδεικτικά Στεφ. Ξανθουδίδου, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη καί οἱ κατά τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1939, σσ. 81-98 – Νικ. Δ. Ζουδιανού, *Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπί Ἐνετοκρατίας*, Ἀθήναις 1960, σσ. 147-175 καί F. Nani Mocenigo, *Delle Ribellioni di Candia (1205-1365)*. *Appunti*, Venezia 1902, σσ. 25-36.

4. Ἡ ἐορτή τοῦ Ἁγίου Βίτου (15 Ἰουνίου) καθιερώθηκε ἀπό τό 1310 ὡς ἐπίσημη ἐορτή τοῦ κράτους μέ μεγαλοπρεπή λιτανεία καί συμμετοχή τοῦ Δόγη σέ ἀνάμνηση τῆς καταστολῆς τῆς ἐπανάστασης τῶν Querini καί Tiepolo, βλ. S. Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, τόμ. III (3η ἐκδοσῆ), Venezia 1973, σσ. 21-39.

5. Τήν ὑπαρξή τῆς ἐορτῆς αὐτῆς στήν Κρήτη ἐρχεται νά ἐπιβεβαιώσει καί μία λογοτεχνική μαρτυρία. Πρόκειται γιά τό στίχο 295 ἀπό τόν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, ὅπου ἀναφέρεται ἡ

Τήν παραμονή τοῦ ἀγώνα (δηλαδή στίς 9 Μαΐου) ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν στό Δημόσιο Ταμεῖο ὅλοι ὅσοι ἤθελαν νά λάβουν μέρος γιά νά δηλώσουν τά ἄλογα πού θά ἔτρεχαν στό πάλιο καί τούς ἀναβάτες πού θά τά ἵππευαν. Τή 10η Μαΐου ὅλοι οἱ συμμετέχοντες ἔπρεπε νά παρουσιαστοῦν στόν τόπο ὅπου βρισκόταν ὁ Δούκας μέ τό συμβούλιό του καί στή συνέχεια νά πᾶνε στό μέρος πού θά εἶχε ὀριστεῖ ἀπό τίς ἀρχές γιά τή διεξαγωγή τοῦ ἀγωνίσματος. Ἀμέσως μετά τόν ἀγώνα οἱ ἰδιοκτῆτες τῶν ἀλόγων ἔπρεπε νά παρουσιάσουν στίς ἀρχές ὅλους τούς ἀναβάτες πού ἀγωνίστηκαν μέ ποινή 20 ὑπέρπυρα γιά ὅποιον ἀναβάτη δέν παρουσιαστῆ.

Ἡ προκήρυξη τοῦ ἀγώνα θά γινόταν κάθε χρόνο τό μήνα Ἀπρίλιο, ὥστε νά ἐνημερώνονται καί νά προετοιμάζονται ἐγκαίρως ὅσοι ἤθελαν νά λάβουν μέρος.

Τό ἔπαθλο τώρα, ἀπ' ὅπου ὀνομάστηκε καί τό ἀγώνισμα, ἦταν γιά τόν πρῶτο νικητή ἓνα κομμάτι κόκκινο ὕφασμα 12 πήχεων. Τό ὕφασμα ἔπρεπε νά εἶναι βελοῦδο ἢ ὁ, τι ἄλλο ἀποφάσιζαν οἱ ἀρχές τῆς Κρήτης. Ὁ δεύτερος νικητής θά ἔπαιρνε ἓνα γεράκι, ὁ τρίτος ἓναν κόκορα καί ὁ τελευταῖος ἓνα κομμάτι λαρδί. Ὁ τελευταῖος, σύμφωνα μέ ἀπόφαση τοῦ Δούκα, ἔπρεπε νά τοποθετήσῃ τό λαρδί στό λαιμό του καί νά διασχίσει μ' αὐτό δλόκληρη τήν πόλη καί τά προάστια⁶.

Γιά τήν ὀμαλή διεξαγωγή τοῦ ἀγωνίσματος ὁ Δούκας ἐξέδιδε κατά καιρούς διάφορες ἀποφάσεις μέ τίς ὁποῖες λαμβάνονταν τ' ἀπαραίτητα μέτρα. Ἐτσι μέ ἀπόφαση τῆς 7ης Μαΐου 1368⁷ γνωστοποιεῖται ὅτι κανεῖς ἄνθρωπος, στρατιώτης, ἵππρας ἢ πεζός, δέν πρέπει νά περνᾷ ἀπό τό συγκεκριμένο δρόμο τήν ἡμέρα καί τήν ὥρα πού γίνεται τό πάλιο. Ὅποιος παραβεῖ τή διαταγή θά πληρώσει πρόστιμο 25 ὑπέρπυρα. Ἄν ὁ κατηγορούμενος δέν μπορεῖ νά πληρώσει τό πρόστιμο θά φυλακίζεται γιά 4 μῆνες.

Στά ἐπόμενα χρόνια, πάλι μέ διάταγμα τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης, ἀπαγορεύεται σέ ὁποιοδήποτε ἄνθρωπο, στρατιώτη ἢ πολίτη, νά θγαίνει ἔξω ἀπό τήν πόλη ἔφιππος, μετά τό μεσημέρι⁸ ἢ μετά τήν 9η ὥρα⁹, χωρίς τήν ἄδεια τοῦ Capitano Grande κι ἄν πρῶτα δέν ἐξέλθῃ ὁ ἴδιος ὁ Capitano. Γιά κάθε παράβαση ὀρίζεται πρόστιμο 25 ὑπερπύρων, ἐνῶ μέ 10 ὑπέρπυρα ἐπιβαρύνονται ὅσοι θά περάσουν ἀπό τό δρόμο, πού γίνεται τό ἀγώνισμα, κατά τή διάρκεια τῆς διεξαγωγῆς του. Δέκα ὑπέρπυρα θά

λέξη πάλιον (ὅπου τοῦ κόσμου τήν στρατιάν ἐνίκησεν τό πάλιον), βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, *Κρητικά φιλολογικά, Κρητικά Χρονικά*, 13 (1959), σσ. 302-303 - Τοῦ ἴδιου, Ἀπόκοπος, *Κρητικά Χρονικά*, 17(1963), σσ. 232-233. Ὁ στίχος αὐτός προκάλεσε τό ἐνδιαφέρον κι ἄλλων μελετητῶν, πού πρότειναν διαφορετικές ἐρμηνεῖες, βλ. Λ. Πολίτη, Παρατηρήσεις στόν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, *Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδη*, (Ἑλληνικά, Παράρτημα 4, 1953), σσ. 557-558, Ι. Θ. Κακριδῆ, Ἑρμηνευτικά στόν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, *Κρητικά Χρονικά*, 7(1953), σ. 411, σημ. 4.

6. Τό ἔγγραφο ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Α. F. Van Gemert, *Μερικές παρατηρήσεις στόν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 37-38.

7. ASV – DC, B. 14 bis -15, Quad.2, φ. 145^v. Δημοσιεύεται στό παράρτημα. (Ἐγγρ. Α΄).

8. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.2, φ. 163^r, (10 Μαΐου 1369) καί φ. 181^r (10 Μαΐου 1370).

9. ASV – DC, B.14 bis -15, Quad.2, φ. 196^r; φ. 224^{r-v} καί φ.238^{r-v}. Ἡ βενετική ὥρα ἦταν διαφορετική ἀπό τή σημερινή. Ἡ 24η ὥρα τῆς ἡμέρας ἦταν ἡ δύση τοῦ ἡλίου, περίπου 6 μ.μ. Ἐπομένως ἡ 9η ὥρα θά ἦταν ἀντίστοιχα ἡ 3η μετά τά μεσάνυχτα, βλ. Σπυρ. Θεοτόκη, *Τά καπιτουλάρια τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, Δ΄ (1941), σ. 134.

πληρώνουν και οι αγωνιζόμενοι που θά αγγίζονται με τά χέρια, ενώ θά τρέχουν.

Καί στο 15ο αιώνα συνεχίζεται τό πάλιο, μόνο που άλλαξε μορφή κι έγινε αγώνας τοξοτών (Palium ad balistam) σέ διάφορες ημερομηνίες. Στή σειρά του Duca di Candia σώζονται 3 προκηρύξεις που όρίζουν ως ημέρα διεξαγωγής του τή 15η Ίουνίου 1426¹⁰, τή 10η Μαΐου 1427¹¹ και τήν 6η Ίανουαρίου 1475¹² (θεν. έτ. 1474). "Όσοι ήθελαν νά συμμετέχουν στο άγώνισμα, έπρεπε νά τό δηλώσουν στήν καγκελλαρία, ενώ όποιος έριχνε πάνω από μία βολή θά φυλακίζόταν για 15 ημέρες.

Τό 1426 ό πρώτος νικητής θά έπαιρνε τό ύψισμα και 5 δουκάτα, ό δεύτερος έναν ειδικό τύπο τόξου με άγκιστρο (balistam cum croco) και 2 δουκάτα κι ό τρίτος μία φαρέτρα με όλα τά βέλη κι ένα δουκάτο. Τό 1427 τά έπαθλα είναι τά ίδια με τή διαφορά ότι ό πρώτος παίρνει 6 δουκάτα και ό δεύτερος 3.

Στό 16ο αιώνα συναντούμε πάλι στή σειρά του Duca di Candia προκηρύξεις για πάλιο, αλλά αυτή τή φορά με πυροβόλα όπλα (Palio del schiopeto). Τό βραβείο δέν είναι πιά ένα κομμάτι ύφασμα, αλλά χρηματικό. Παρ' όλα αυτά διατηρήθηκε ή λέξη πάλιο που στο έξις σημαίνει γενικά τόν άγώνα.

Τό Συμβούλιο των Δέκα τής Βενετίας (με απόφαση τής 14ης Δεκεμβρίου 1518)¹³ όρισε νά γίνεται τό Palio di schiopeto μία φορά κάθε χρόνο με ένα βραβείο που δέν θά ξεπερνούσε τά 25 δουκάτα, τά όποια θά πληρώνονταν από τά χρήματα του Δημοσίου. "Ο άγώνας δέν θά γινόταν μόνο στήν Κρήτη, αλλά και στήν Κύπρο και στήν Κέρκυρα κι είχε σκοπό νά εκπαιδεύσει τούς άνδρες ό όποιοι θά αντικαθιστούσαν τούς τοξότες, που ύπήρχαν μέχρι τότε στίς γαλέρες.

Ή απόφαση αυτή του Συμβουλίου των Δέκα ανακοινώθηκε με γράμμα του Δόγη¹⁴ (με ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1518) στίς βενετικές αρχές τής Κρήτης χωρίς όμως νά όρίζει συγκεκριμένη ημερομηνία διεξαγωγής του άγώνα. "Από τίς προκηρύξεις¹⁵ που σώζονται στο Duca di Candia διαπιστώνεται ότι ό άγώνας γίνεται σέ διάφορες ημερομηνίες και μάλιστα 2 φορές τό χρόνο με έπαθλο 100 ή 50 ύπέρυτρα, ενώ όσοι έπαιρναν μέρος έπρεπε όπωσδήποτε νά έχουν δικό τους όπλο.

Με τήν προκήρυξη τής 21ης Ήπριλίου 1522¹⁶ αναγκάζονται νά λάβουν μέρος όλοι όσοι έχουν όπλο με ποινή 5 ύπέρυτρα για όποιο δέν προσέλθει. Ή ίδια προκήρυξη όρίζει πάλιο και για τούς Bombardieri του Χάνδακα, ενώ ό Zuan Moro, Pronveditor General, διατάσσει (21 Ίουλίου 1538)¹⁷ τήν προκήρυξη άγώνων (Palii) από καιρό σέ καιρό για τήν έξάσκηση και τελειοποίηση των Bombardieri.

10. ASV - DC, B. 14 bis -15, Quad. 3, φ. 3^v. Δημοσιεύεται στο παράρτημα. ("Εγγρ. Β").

11. ASV - DC, B. 14 bis -15, Quad. 3, φ. 10^v. Δημοσιεύεται στο παράρτημα. ("Εγγρ. Γ").

12. ASV - DC, B. 14 bis -15, Quad. 4, φ. 50^v.

13. ASV - Consiglio dei Dieci - Misti, reg. 42, φ. 201^r.

14. Τό γράμμα καταχωρίσθηκε στήν καγκελλαρία τής Κρήτης στίς 9 Μαρτίου 1519 και δημοσιεύθηκε στίς 14 Μαρτίου 1519 - DC, B. 4 (Ducali e lettere ricevute), reg. 48, φ. 18^v. Δημοσιεύεται στο παράρτημα. ("Εγγρ. Δ").

15. ASV - DC, B. 15 bis, Quad. 6, φ. 13^v (14 Μαΐου 1519), φ. 25^v (29 Νοεμβρίου 1519), φ. 30^r (12 Φεβρουαρίου 1520, δεν. έτ. 1519), φ. 39^r (18 Σεπτεμβρίου 1520).

16. ASV - DC, B. 15 bis, Quad. 6, φ. 60^r.

17. ASV - DC, B. 15 bis, Quad. 9, φ. 26^v-27^r.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α΄

ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΜΑΛΗ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ
ΤΟΥ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΟΣDuca di Candia, b. 14 bis -15 (bandi e proclami 1356-1503), quad.2, f.145^v*Die VII maii indictione VI (1368).*

Clamatum fuit publice per Nicolaum de Molino gastaldionem quod cum aliqui equites et pedites in dustrase ponant se in strata per quem curint ad palium impediētes aliquos equos ne curant sinistrantes ipsos equos, dominus Ducha et eius consilium et dominus Johannes Geno capitaneus generalis Crete faciunt notum omnibus et mandant quod nullus homo tam soldatus quam alius eques vel pedes audeat se ponere super dicta strata in die et hora qua curint ad dictum palium sub pena yperperorum XXV pro quolibet contrafaciente de qua pena accusator habeat tercium se per eius accusationem veritas habebitur tercium sit officialium de nocte quibus hic committuntur et reliquum tercium sit comunis. et si ille qui contrafecerit non habuit unde posse solvere dictam penam stet in carcere per menses IIII et ut omnes sint provisi de hora qua curint dominatio faciet tunc pulssum campagnam magnam ecclesie Sancti Marci et ad sonum dicte campane omnes debeant se largare ab ipsa strata et non debeant se ponere tunc super dicta strata quousque equos predicti erunt ingressi in civitatem sub penis predictis.

Β΄

ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΚΑΙ ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΑΘΛΩΝ

Duca di Candia, b.14 bis -15, quad.3, f.3^v*Die XIII iunii 1426.*

Clamatum fuit publice per Petrum de Feraria gastaldionem ante portam beati Sancti Marci iuxta portam civitatis Candide quod cum dominatio intendit ponifacere palium ad balistam die XV presentis tali modo videlicet, quod ille qui fuerit primo sive magis prope signum habeat palium cum ducati V amodo in 1 borseto et ille qui fuerit secundus sive prope primum habeat balistam cum croco et cum ducati II amodo in 1 borseto et ille qui fuerit tercius sive prope secundum habet tolacium cum omnibus veris et cum ducatum uno amodo in 1 borseto. Dominatio facit notum omnibus et mandat quod omnes illi qui intendunt prohiare ad dictum palium debeant se scribi facere in cancellaria et sint parati cum suis balistis ad prohiciendum dicta die et si aliquis prohicerit ultra unam veram ad dictum palium debeat stare in carcere XV diebus.

Γ'

Duca di Candia, b.14 bis -15, quad.3, f.10^v*Die VIII maii 1427.*

Clamatum fuit publice per Georgium de Canali gastaldionem ante portam Sancti Marci quod cum dominatio intendit ponifacere palium ad balistam die X presentis tali modo quod ille qui fuerit prime sive magis prope signum habebit palium cum ducati VI amodo in uno borsseto et ille qui fuerit secundus sive prope primum habebit balistam cum crocho et cum ducati III amodo in uno borseto et ille qui fuerit tercius sive prope secundum habebit tolatium cum omnis veris et cum ducatum 1 amodo in uno borsseto. Dominatio facit notum omnibus et mandat quod omnes illi qui intendunt prohicere ad dictum palium debeant se scribi facere in cancellaria et sint parati cum suis balistis ad prohiendum dicta die et si aliquis prohicerit ultra unam veram ad dictum palium debeat stare in carcere XV diebus.

Δ'

ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΔΟΓΗ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ,
ΟΠΟΥ ΑΝΑΚΟΙΝΩΝΕΤΑΙ Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΩΝ
ΔΕΚΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΛΕΣΗ ΤΟΥ
PALIO DI SCHIOPETO

ASV - Duca di Candia, b.4 (Ducali e lettere ricevute), reg.48, f.18^v

Leonardus Lauredanus dei gratia dux Venetiarum et nobilibus et sapientibus viris Antonio Lauredano de suo mandato duce et Marco Lando capitaneo ac consiliariis Crete et successoribus suis fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum. Sapiate nui haver delibera nel consiglio nostro di X et cussi ne commettemo cum dicto consiglio che far trazer dobie ogni anno un palio di schiopeto in quella cita et metter un pretio, che non exciedi la summa de ducati vinticinque da esser pagadi de i danari della Signoria nostra. Hoc etiam addito, che quelli pretendarano andar sopra galie in loci de balestrieri, vadano a trazer al schiopeto per haver statuito che de cetero non se possino tuor balestrieri sopra le galie, ma solum schiopetieri come piu utili et necessarii al bisogno nostro et ita exequirete. Has autem ad successorum memoriam in cancellaria vostra registrari facite.

Data in nostro ducali palatio di ultimo december indictione septima.

MDXVIII.

Registrare die 9 martii 1519.

Die XIII martii 1519 suprascripte lettere fuerunt publicate in lobio Sancti Marci per Dominicum de Brixia preconem ad sonum tubare.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Ο ANTONIO MOLINO ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ, ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ

Τά τελευταία χρόνια, έρευνώντας στά ανεξάντλητα αρχεία τής Βενετίας καί τής Ρώμης, είχα τήν τύχη νά έντοπίσω όρισμένες πολύ ένδιαφέρουσες, άγνωστες ώς τώρα, πληροφορίες γιά θεατρικές παραστάσεις στόν Χάνδακα τής Κρήτης τόν τελευταίο αιώνα τής βενετοκρατίας. Οί πληροφορίες αυτές έπαυξάνουν καί έμπλουτίζουν, κατά τρόπο αρκετά αποκαλυπτικό, τά ελάχιστα συγκεκριμένα στοιχεία πού μās είναι ώς τώρα γνωστά γιά τό σημαντικό αυτό θέμα¹. Τίς νέες αυτές πληροφορίες είχα σκοπό νά τίς παρουσιάσω όλες μαζί συνοπτικά (έπιφυλασσόμενος νά τίς επανεξετάσω διεξοδικότερα σέ μιά γενικότερη μελέτη γιά τά realia του Κρητικού Θεάτρου) στόν τιμητικό τόμο γιά τόν κορυφαίο μελετητή του Κρητικού Θεάτρου καί τής Κρητικής Λογοτεχνίας γενικά, καί συνάμα σεβαστό καί αγαπητό φίλο καί συνά-

---

1. Έκτός από τίς έμμεσες μαρτυρίες πού άντλοΰμε από τά ίδια τά κείμενα τών έργων του Κρητικού Θεάτρου, τίς σκηνικές οδηγίες πού τά συνοδεΰουν καί διάφορες άλλες δευτερεύουσες πληροφορίες από χειρόγραφα πού τά διασώζουν ή από έντυπες εκδόσεις τους, οΰσιαστικά είναι γνωστές πέντε μόνο συγκεκριμένες μαρτυρίες γιά θεατρικές παραστάσεις στόν Χάνδακα τής Κρήτης, πού όλες τους άνάγονται στό πρώτο μισό του 17ου αιώνα: τό ποίημα του Άνδρέα Cornaro γιά μιά παράσταση του «Pastor Fido» του Guarini, πού δόθηκε τό 1611 στην πόλη «per opera del Capitan Livio Paolazzo (τό επώνυμο είναι δυσανάγνωστο) da Udine» (Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, Ήρευναι έν Βενετία, *Θησαυρίσματα*, τ. 5, 1968, σ. 62), οί αυτόγραφες σημειώσεις του Άνδρέα Cornaro, τής ίδιας περίπου εποχής, στό χειρόγραφο Museo Civico Correr, ms. Correr 276, όπου γίνεται λόγος γιά τήν παράσταση κάποιας κωμωδίας (δ. π., σ. 62 σημ. 32), ή παράσταση τής «Amogosa Fedé» του Άντωνίου Πάντιμου στους γάμους του Φραγκίσκου Querini μέ τήν Καλλέργα Καλλέργη (26 Σεπτεμβρίου 1619) (Alfred L. Vincent, Νέα στοιχεία γιά τό Μάρκο Άντώνιο Φώσκολο. Ή διαθήκη του καί άλλα έγγραφα, *Θησαυρίσματα*, τ. 5, 1968, σ. 174), ή σημαντικότερη πληροφορία του Ίωάννη Παπαδοπούλου (πού γεννήθηκε τό 1618) στά άνέκδοτα ακόμη άπομνημονεύματά του (Museo Civico Correr, ms. Provenienze Diverse 122b, τ. 1, φ. 66^{r-v}) (*Nel Carnevale et in altri tempi non facevano far oppere senon di Comedie, e nel Sermon Greco, nell' assedio però erano muttate le osanze primiere per amor o per forza e nella più parte anevano trallasciato li costumi di Paese*) (Μάρκου Άντωνίου Φώσκολου Φορτουνάτος, κριτική έκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο Alfred Vincent, Ήράκλειο Κρήτης 1980, σ. ιθ' σημ. 21) καί, τέλος, ή γνωστή πληροφορία του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου, γιου του συγγραφέα τών άπομνημονευμάτων Ίωάννη, ότι, όπως θυμάται, ή «Έρωφίλη» του Γεωργίου Χορτάτση είχε παρασταθεί πολλές φορές στόν Χάνδακα καί πάντοτε άρεσε (*ut memini, saepe in urbe Creta publice data, semper placuit*) (*Historia Gymnasii Patavini*, Βενετία 1726, τ. 2, σ. 306), πληροφορία πού όπωσδήποτε αναφέρεται σέ παραστάσεις του έργου μετά τό 1645, μέσα στόν πολιορκούμενο Χάνδακα.

δελφο, κ. Στέλιο Ἀλεξίου. Δυστυχῶς ὅλες σχεδόν οἱ ἐρευνητικές σημειώσεις μου τῆς τελευταίας δεκαετίας, ὅπου περιλαμβάνονται καί οἱ ἀναφερόμενες στίς θεατρικές παραστάσεις στήν Κρήτη, βρισκονται σφραγισμένες καί ἀπρόσιτες στό ἐμπεριστάτο Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας. Ἀναγκάζομαι λοιπόν νά παρουσιάσω στή μελέτη αὐτή ἕνα θέμα λιγότερο ἀποκαλυπτικό καί ρηξικέλευθο, ὅπωςδήποτε ὁμως σχετιζόμενο ἄμεσα μέ τό θέμα πού εἶχα τήν πρόθεση νά παρουσιάσω.

Πρόκειται συγκεκριμένα γιά τήν ἀρχαιότερη σχετική μέ θεατρικές παραστάσεις στήν Κρήτη πληροφορία πού μᾶς ἔχει σωθεῖ καί γιά τόν Ἀντώνιο Molino, τόν ἄνθρωπο πού μαρτυρεῖται ὅτι τίς ὀργάνωσε. Ἡ πληροφορία εἶναι, ἀπό καιρό τώρα, γνωστή: περιλαμβάνεται στήν ἀφιέρωση (μέ χρονολογία 13 Νοεμβρίου 1561) πρὸς τόν Βενετό εὐγενῆ Ἰάκωβο Contarini, πού προέταξε ὁ Βενετός κωμωδιογράφος Λουδοβίκος Dolce (c. 1505-1568) στήν ἔκδοση ἑνός ἐκτενοῦς στιχουργήματος τυπωμένου στή Βενετία μέ τόν τίτλο: *I fatti e le prodezze di Manoli Blessi, strathioti, di messer Antonio Molino detto Burchiella* (con privilegio, in Vinegia, appresso Gabriel Giolito de' Ferrari, MDLXI· ἡ ἀφιέρωση στίς σσ. 3-6). Ὁ Dolce, ὅπως δηλώνει στήν ἀφιέρωσή του, ἦταν ὄχι μόνο συνάδελφος ἀλλά καί στενός φίλος τοῦ στιχουργοῦ (*essendomi il Molino carissimo amico e come fratello e maggiore honorando*). Μποροῦμε λοιπόν εὐλόγα νά θεωρήσουμε ὅτι ὅσα γράφει εἶναι ἔγκυρα καί ἀξιόπιστα, προερχόμενα πιθανότατα ἀπό τόν ἴδιο τόν Molino, πού θά διάβασε ἀσφαλῶς καί θά ἔλεγξε τό περιεχόμενο τῆς ἀφιέρωσης τοῦ βιβλίου του, πρὶν τυπωθεῖ. Τό κείμενο αὐτό τοῦ Dolce εἶναι χωρίς ἀμφιβολία ἡ πλουσιότερη σέ πληροφορίες πηγή γιά τή ζωή καί τή δράση τοῦ Molino: ὅλες οἱ ἄλλες σωζόμενες σχετικές πληροφορίες (δυστυχῶς δέν ἔχει ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ γι' αὐτόν καμιά ἀρχειακή μαρτυρία) εἶναι εὐκαιριακές καί ἀποσπασματικές καί δέν ἔχουν ἀκόμη συγκεντρωθεῖ συστηματικά, οὔτε ἔχουν μελετηθεῖ ἰκανοποιητικά². Οἱ πληροφορίες γιά τίς πρώιμες καί τίς μεταγενέστερες θεατρικές καί τίς ἄλλες ἐπιδόσεις τοῦ Molino περιέχονται στήν ἀρχή τῆς ἀφιέρωσης:

Messer Antonio Molino..., honoratissimo cittadino di questa città, è, come ogn'un sa, ornato di molte virtù, si come quello che da fanciullo si esercitò sempre ne gli studi che appartengono a huomo civile, come oltre ad altri exercitii lodati, in ballare, in saltare, sonare, cantare e in cotai cose, nelle quali di agilità e di gratia non hebbe paragone a' suoi tempi e così parimente in tutte quelle professioni che

2. Βλ. γι' αὐτόν Alfred Einstein, *The Greggesca and the Giustiniana of the Sixteenth Century*, *Journal of Renaissance and Baroque Music*, τ. 1 (1946), σσ. 19-32· τοῦ ἴδιου, *The Italian Madrigal*, translated by Alexander H. Krappe, Roger H. Sessions and Oliver Strunk, Princeton University Press 1949 (ἀνατύπωση 1971), τ. 2, σσ. 527-531· Louis Contelle, *Le greghesco. Réexamen des éléments néogrecs des textes comiques vénitiens du XVIe siècle* (Παράρτημα «Ἑλληνικῶν», ἀρ. 22), Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 14-35· A.L. Vincent, Antonio da Molino in Greece, *Ἑλληνικά*, τ. 26 (1973), σσ. 113-117· Paolo Fabbri, Fatti e prodezze di Manoli Blessi, *Rivista Italiana di Musicologia*, τ. 11 (1976), σσ. 182-196· Charles Warren, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by Stanley Sadie, Λονδίνο 1980 (ἑφεξῆς = *NGD*), τ. 12, σσ. 466-467· Manlio Cortelazzo, *Esperienze ed esperimenti plurilinguistici, Storia della Cultura Veneta*, τ. 3, II, Vicenza 1980, σσ. 199-204, καί Giorgio Padoan, *La commedia rinascimentale veneta*, Vicenza 1982, σσ. 196-199, 206-210 καί *passim*, ὅπου σημειώνεται καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

a giovani si accongevano. Ne trovò mai alcuno che per esser da lui avanzato l'odiasse, anzi che non l'amasse sommamente. Dipoi ne' più maturi anni dandosi alla mercantia andò in più parti del Levante, non tralasciando però alcuna delle sovradette virtù. Onde avvenne che, per non istare otioso, in Corfù e in Candia cominciò a eserc *<i>* tarsi in recitar comedie. Di donde ritornato, insieme con frate Armonio e con suoi compagni levò un'Academia di Musica, la quale era gratissima a tutta la città. Onde, per più stabilire la detta Academia, volle mostrar quanto in rappresentare esse comedie valesse. E fu il primo che le mutò in più lingue. Nelle quali divenne così chiaro, che oltre alla lingua comune italiana, contrafacendo la greca e la bergamasca, passò in quelle così avanti, che egli si può chiamare il Roscio della nostra età. Il perché è avvenuto che egli fu sempre caro a ciascun nobile e in tanta stima e riputatione comunemente presso di ciascuno, che, quando è stato fama che la sua persona intervenisse in alcuna comedia, è stato tanto il concorso di ciascuna qualità di persone, che a pena vi potevano capere. Ora, quantunque egli sia così raro nel recitare, non è che altrettanto e più non si sia dimostro nello scrivere. Onde, spesso si son veduti de' suoi versi nell'una e nell'altra di queste due lingue di tanta perfettione, che possono contendere col Bembo e col Petrarca³.

Προτού προχωρήσουμε στην έξονυχιστική διερεύνηση της συγκεκριμένης αυτής μαρτυρίας για παραστάσεις κωμωδιών στην Κέρκυρα και στην Κρήτη, θεωρούμε σκόπιμο και χρήσιμο να ανακεφαλαιώσουμε όσα είναι γνωστά για τον φερόμενο ως οργανωτή τους, τον ιδιόρρυθμο εκείνον και χαρισματικό Βενετό στιχουργό, ήθοποιό και μουσικό του 16ου αιώνα, πού, όπως είπαμε, δέν έχει ακόμη αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης, όπου νά συγκεντρώνονται και νά συνεξετάζονται όλες οι σωζόμενες πληροφορίες για τό πρόσωπό του.

Ο Ἀντόνιος Molin(o), έπονομαζόμενος Burchiella, ήταν γνωστότατη μορφή τής λογοτεχνικής, τής θεατρικής και τής μουσικής ζωής τής Βενετίας του 16ου αιώνα. Στην άφιέρωσή του ο Dolce αναφέρει ρητά ότι ο Molino άνήκε στην τάξη τών άστών τής Βενετίας (*cittadino di questa città*), πράγμα πού σημαίνει ότι δέν μπορεί νά είχε καμιά συγγενική σχέση μέ τή γνωστή συνεπώνυμη οικογένεια Βενετών πατρικίων⁴. Ο Dolce σέ μεταγενέστερο κείμενό του, σέ μιάν έλλη άφιέρωση, προς τόν ίδιο τόν Molino αυτή τή φορά, πού προτάσσεται στην έκδοση τής τραγωδίας του «Marianna» (πρωτοτυπώθηκε τό 1565 στη Βενετία, αλλά θά παραστάθηκε άσφαλώς νωρίτερα, μέ συμμετοχή, όπως αναφέρεται, και του Molino ως ήθοποιού), γράφει ότι ο Molino είχε γεννηθεί από πατέρα και από μητέρα εύγενείς (*nato di padre e di madre legittimamente nobili*)⁵. Άσφαλώς όμως πρόκειται για φιλοφρόνηση του Dolce προς τόν

3. Ολόκληρη ή άφιέρωση αναδημοσιεύεται από τόν Κωνσταντίνο Ν. Σάθα, *Μνημεία Έλληνικής Ίστορίας. Monuments inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, τ. 8, Παρίσι 1888, σσ. 471-472, και τμήματά της σέ όλες σχεδόν τές μελέτες για τόν Molino.

4. Όπως, λόγου χάρη, πιθανολογεί ο G. Padoan, *δ. π.*, σ. 158 σημ. 4.

5. A. Einstein, *Greghesca*, *δ. π.*, σ. 20. Μεταφέρω εδώ ολόκληρο τό άπόσπασμα τής άφιέρωσης, όπου επαναλαμβάνονται συνοπτικότερα οι πληροφορίες για τόν Molino πού περιέχονται και στην άφιέρωση του 1561: *Voi sete nato di padre e di madre legittimamente nobili, e da fanciullo*

φίλο και συνεργάτη του: τό πολύ πολύ, αυτό πού μπορούμε νά υποθέσουμε ότι έννοει είναι ότι ή οικογένεια του Molino είχε ή κολακευόταν νά πιστεύει ότι είχε τίτλο δευτερεύουσας εγγένειας σέ κάποια πόλη του Veneto (ίσως στή Βιτσέντζα, όπως έχει υποθεθεί, εξαιτίας μάλλον τής σχέσης του Molino μέ τή Maddalena Casulana). *Αν ό Molino είχε πράγματι τίτλο βενετικής εγγένειας, αυτό θά δηλωνόταν άπαρέκκλιτα πρίν από τό όνομά του (clarissimo, illustrissimo κ.λ.) στά διάφορα δημοσιεύματά του και στίς άλλες μνείες πού υπάρχουν γι' αυτόν.

Δέν είναι γνωστό ούτε πότε ακριβώς γεννήθηκε, ούτε πότε ακριβώς πέθανε. Τά τελευταία δημοσιεύματά του χρονολογούνται στό έτος 1572⁶, και όπωςδήποτε ό θάνατός του δέν πρέπει νά απέχει πολύ από τή χρονολογία αυτή. *Ηταν ήδη σέ προχωρημένη ηλικία, αφού, όπως αναφέρει ό ίδιος σέ ποίημά του, τό 1568 είχε περάσει πιά τά έβδομήντα (*Thora chie passo 'l cronni settenari*)⁷. Πόσα χρόνια τά είχε περάσει δέν μπορούμε νά ξέρουμε, πάντως από τή διατύπωση συνάγεται, νομίζω, ότι δέν τά είχε περάσει παραπάνω από ένα έως τρία χρόνια τό πολύ. Συνεπώς, πιθανότατα γεννήθηκε ανάμεσα στά έτη 1495 και 1497⁸. *Η παιδεία του φαίνεται γενικά περιορισμένη: όλα τά κείμενά του, χωρίς εξαίρεση, είναι κείμενα λαϊκά, προοριζόμενα για εύρύτερο άναγνωστικό κοινό (*volgari lettere*, όπως γράφει και ό Dolce) και όχι για κοινό μέ ύψηλότερες απαιτήσεις και πιό έκλεπτυσμένες προτιμήσεις. *Από τήν παιδική του κιόλας ηλικία (*da fanciullo*) είχε δείξει πλούσιο τάλαντο στό τραγούδι, στό παίξιμο μουσικών όργάνων, στόν χορό και στήν ποίηση, άκόμη και στίς πολεμικές τέχνες, και γενικά σέ καθετί πού απαιτούσε εύκινησία και χάρη, και οί δεξιότητές του αυτές σέ συνδυασμό μέ τόν προσηνή χαρακτήρα του του είχαν εξασφαλίσει τή συμπάθεια όλων των συμπολιτών του, εύγενων, άστών και πληθείων. Σέ ώριμότερη όμως ηλικία (*ne' riu maturi anni*), συνεχίζει ό Dolce, ό Molino άρχισε νά ασχολείται μέ τό εμπόριο, και ως έμπορος επισκέφθηκε πολλά λιμάνια τής *Ανατολής. *Όμως και έκτός Βενετίας δέν παραμελούσε τίς καλλιτεχνικές του ένασχολήσεις, καταφέροντας νά ύπηρετεί παράλληλα και τόν κερδώο *Ερμη και τίς Μούσες. Και στό σημείο αυτό ακριβώς, για του λόγου τό άληθές, ό Dolce μάς δεβαιώνει ότι από τότε χρονολογείται ή πρώτη ένασχόληση του Molino μέ τή θεατρική πράξη: για νά διασκεδάξει τήν άνία του κατά τίς πολύμηνες ασφαλώς παραμονές του στήν Κέρκυρα και στήν Κρήτη, όπου βρισκόταν ως έμπορευόμενος ή και ως ναυτικός⁹ (συνηθέστα-

---

applicaste l'animo ad ogni bella virtù, degna di gentiluomo. Onde poi in maneggiare arme, in musica, in agilità e destrezza del corpo, e nelle volgari lettere sete riuscito perfetto. Oltre a ciò dandovi alla lingua Greca e alla Bergamasca più volte, queste per vostro diporto contrafacendo, e componendo e recitando comedie, avete ottenuto il nome del primo che in questa Città si abbia lasciato giammai vedere e udire in scena.

6. P. Fabbri, *δ. π.*, σ. 185.

7. *Ο. π., σ. 187.

8. *Ο Α. Einstein (Greghesca, *δ. π.*, σ. 20), πού άγνοεί τό ποίημα του 1568, τοποθετεί τή γέννησή του ανάμεσα στά 1500 και στά 1510, ενώ ό P. Fabbri (*δ. π.*, σ. 187), πού τό γνωρίζει, γύρω στά 1495.

9. Στά ταξίδια του στήν *Ανατολή είχε, έννοείται, επισκεφθεί και άλλες πόλεις. όπως, λόγου χάρη, τή Βηρυτό και τήν *Αλεξάνδρεια (L. Coutelle, *δ. π.*, σ. 45 σημ. 2 και 3).

τος συνδυασμός ιδιοτήτων εκείνη τήν εποχή), άρχισε νά οργανώνει παραστάσεις κωμωδιών, έρασιτεχνικές άσφαλώς και αυτοσχέδιες, μέ δικά του ίσως έργα ή τό πιθανότερο μέ έργα από τό υπάρχον ήδη περιορισμένο ρεπερτόριο τής Ιταλικής κωμωδιογραφίας (ή *commedia dell' arte* βρισκόταν ακόμη στά σπάργανα). 'Από τίς έμπορικές αυτές δραστηριότητες πλούτισε, όπως φαίνεται, αρκετά, και κάποια στιγμή επιστρέφοντας στη Βενετία αποφάσισε νά εγκαταλείψει τίς περιπλανήσεις του, και άρχισε νά επιδίδεται μέ πάθος στό θέατρο και στη μουσική, όχι ίσως ως επαγγελματίας αλλά ως ένθουσιώδης έρασιτέχνης, αφού είναι πολύ πιθανό ότι συνέχισε τήν έμπορική του δραστηριότητα και μετά τήν όριστική του εγκατάσταση στη Βενετία, όπως δείχνουν ή οικονομική ευχέρεια και οι κοινωνικές διασυνδέσεις του. 'Ιδιαίτερη αδυναμία φαίνεται ότι έδειχνε για τό θέατρο, γράφοντας ό ίδιος και παίζοντας κωμωδίες ή μετέχοντας σέ έργα φίλων του ως ήθοποιός. Γρήγορα ή φήμη του ως κωμικού συγγραφέα και ως ταλαντούχου ήθοποιού άπλώθηκε σέ όλόκληρη τή Βενετία και, όπως μάς λέει ό Dolce, ή συμμετοχή του σέ όποιαδήποτε θεατρική παράσταση άποτελούσε καλλιτεχνικό γεγονός για τήν πόλη και συγκέντρωνε πολύ κόσμο. Οί πληροφορίες πού διαθέτουμε για τή μετέπειτα ζωή του προέρχονται κυρίως από τά έργα του και δέν είναι πολλές ούτε σαφείς.

'Η χρονολογία τής επιστροφής και τής όριστικής εγκατάστασής του στη Βενετία δέν είναι δυνατό νά καθορισθεί μέ ακρίβεια. Τά πρώτα λογοτεχνικά κείμενά του πού τυπώθηκαν είναι μερικά Ιταλικά ποιήματά του πού μελοποίησαν και περιέλαβαν σέ μουσικές συλλογές τους δύο γνωστοί μουσικοί τής εποχής, ό Costanzo Festa (1538) και ό Giordano Passetto (1541)¹⁰, πράγμα πού δείχνει ότι αρκετά νωρίς είχε αναπτύξει σχέσεις και γνωριμίες μέ επίσημους μουσικούς κύκλους τής Βενετίας. Θά μπορούσαμε ίσως, συμβατικά, νά θεωρήσουμε τήν πρώτη από τίς χρονολογίες αυτές ως *terminus post quem* τής όριστικής εγκατάστασης του Molino στη Βενετία. 'Οποσδήποτε ή παρουσία και ή λογοτεχνική και θεατρική δραστηριότητά του στη Βενετία πρέπει νά χρονολογούνται αρκετά χρόνια πριν από τήν πρώτη εμφάνιση του *grecresco* σέ κωμωδία, μιά «λογοτεχνική» καινοτομία τής όποίας, όπως θά δούμε, θεωρείται ό κυριότερος εισηγητής (όχι όμως και ό πρώτος, αφού υπάρχουν ένδειξεις ότι ή έλληνική γλώσσα είχε χρησιμοποιηθεί και παλαιότερα στη Βενετία σέ Ιταλικά λαϊκά λογοτεχνικά και διαλογικά - θεατρικά κείμενα)¹¹: ή πρώτη λειτουργική χρήση του *grecresco* εμφανίζεται σέ μιά κωμωδία του γνωστότατου Βενετού κωμωδιογράφου 'Ανδρέα Calmo (1510-1571), στενότερου φίλου και κουμπάρου του Molino, στη

10. Emil Vogel-Alfred Einstein - Francois Lesure-Claudio Sartori, *Bibliografia della musica italiana vocale profana pubblicata dal 1500 al 1700*, nuova edizione interamente rifatta e aumentata con gli indici dei musicisti, poeti, cantanti, dedicatari e dei capoversi dei testi letterari (έφεξης = *Bibliografia*), Pomezia 1977, τ. 1, σ. 630 άρ. 670 και τ. 2, σ. 1314 άρ. 2147.

11. Βλ. π.χ. τή μελέτη του M. Cortelazzo, Nuovi contributi alla conoscenza del grechresco, *L' Italia Dialettale*, τ. XXXV (1972), σσ. 53-56. 'Η κωμική χρήση τής έλληνικής γλώσσας σέ θεατρικές παραστάσεις, όχι όμως στη μορφή και στην έκταση πού θά καθιερώσει άργότερα ό Molino, αποδίδεται σέ έναν γνωστό ήθοποιό τής Βενετίας, τον Ραγουζαίο Ivan Paulovic, γνωστότερον ως Zuan Polo (Liombardi) (G. Padoan, *δ. π.*, σσ. 44 σημ., 6, 56-59, 81-83, 88-89, 95-96), πού πέθανε τό 1540, ικανότατο νά μιμείται από σκηνης διάφορες γλώσσες και διαλέκτους.

«Rodiana», πού πρωτοπαραστάθηκε τό 1540 ἀλλά τυπώθηκε ἀργότερα (1553)¹². Τό πρῶτο βιβλίο μέ τό ὄνομα τοῦ Molino τυπώθηκε τό 1548 καί ἔχει τόν τίτλο: *Dialogo over contrasto d'amore di messer Antonio Molino cognominato Burchiella* (In Vinegia, per Comin da Trino, MDXLVIII). Παρόλο πού ὑπογράφει καί τήν ἀφιέρωση τοῦ διαλογικοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος (*A gli ingenuosi giovani et alle donne non men ardite che belle*), ὅπου μάλιστα ἰσχυρίζεται ὅτι τό ἔγραψε σέ νεαρότατη ἡλικία (*nei miei più teneri anni*), τό ἔργο αὐτό δέν εἶναι δικό του. Ποιητής του εἶναι ἕνας προγενέστερος (πέθανε τό 1525) poeta minor ἀπό τή Βολωνία, ὁ Ἰωάννης Ἄνδρέας Garisendi, καί τό ἴδιο αὐτό ἔργο εἶχε τυπωθεῖ τρεῖς τουλάχιστον φορές προηγουμένως στή Βενετία (1518, 1520, 1522) μέ τό ψευδώνυμο Achillino da Bologna¹³. Ἡ ἀνεκδοίαση ἰδιοποίηση ἑνός ξένου ἔργου, καί μάλιστα τυπωμένου, ἀπό τόν παραγωγικότατο καί ταλαντούχο Molino εἶναι ἀνεξήγητη. Τό ἐνδεχόμενο ὅτι ἴσως ἔλαβε μέρος σέ κάποια δημόσια ἀπαγγελία τοῦ ἔργου αὐτοῦ¹⁴ (πού δέν εἶναι θεατρικό, ἀλλά ἡ διαλογική μορφή του θά μπορούσε ἴσως νά τό καταστήσει κατάλληλο γιά κάποιου εἴδους δημόσια παρουσίαση) δέν ἀπαλλάσσει τόν Molino ἀπό τό στίγμα τοῦ σφετερισμοῦ ξένης πνευματικῆς ἰδιοκτησίας.

Τό περίεργο στήν περίπτωση τοῦ Molino εἶναι ὅτι ὅλες σχεδόν οἱ πληροφορίες, πού δέν εἶναι, ὅπως εἶπαμε, πολλές, γιά τίς λογοτεχνικές, τίς θεατρικές καί τίς μουσικές δραστηριότητές του συγκεντρώνονται στίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του, μετά τά πενήντα του. Ἐναφέρεται, λόγου χάρι, ἀνάμεσα στά πρόσωπα πού ἐμφανίζονται νά συνομιλοῦν καί νά ἀφηγοῦνται ἱστορίες στό ἔργο «Le piacevoli potti» τοῦ Ἰωάννη Φραγκίσκου Straparola, πού πρωτοτυπώθηκε τό 1550 στή Βενετία: ὁ «*faceto Antonio Molino detto Burchiella*» μέ μιά συντροφιά εὐγενῶν, ἀνδρῶν καί γυναικῶν, προσκαλεῖται σ' ἕνα palazzo στό Murano καί στή διάρκεια τῆς σύντομης παραμονῆς του ἐκεῖ τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἐπιδείξει τίς μεγάλες ὑποκριτικές καί ἀφηγηματικές του ἰκανότητες (χρησιμοποιώντας μάλιστα μέ κωμικό τρόπο καί τή διάλεκτο τοῦ Bergamo), καθῶς καί τό τάλαντό του στό τραγούδι, στό λαγούτο καί σέ ἄλλα μουσικά ὄργανα καί στόν χορό¹⁵. Ἐναφέρεται ἐπίσης ὡς ἠθοποιός πού ἔλαβε μέρος στήν «Zingana» τοῦ Gigio Artemio Giancarli, πού πρωτοτυπώθηκε στή Μάντοβα τό 1545, σέ μιά παράσταση πού δόθηκε ἀργότερα, ἀγνωστο ὁμως ἀκριβῶς πότε, στή συνοικία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τῆς Βενετίας. Ἐπαιξε ἐπίσης σέ δύο ἔργα τοῦ φίλου του Λουδοβίκου Dolce, στή «Marianna» (1565) καί στίς «Troiane» (1567)¹⁶. Τίς ὑποκριτικές του ἰκανότητες ἐπαινεῖ ἐπίσης κι ἕνας ἄλλος λιγότερο γνω-

12. Γιά τίς σχέσεις τοῦ Calmo μέ τόν Molino οἱ ἐνδείξεις εἶναι πολλές: ὁ Calmo τοῦ ἀπευθύνει μιά ἐπιστολή καί τόν ἀναφέρει μέ πολλή συμπάθεια σέ ἄλλες (βλ. *Le lettere di messer Andrea Calmo riprodotte sulle stampe migliori*, con introduzione ed illustrazioni di Vittorio Rossi, Τορίνο 1888, σσ. XXXV-XXXVI, 151, 155). Βλ. καί παρακάτω, σ. 272.

13. Βλ. G. Padoan, *Momenti del rinascimento veneto*, Πάδοβα 1978, σ. 201, καί τοῦ ἴδιου, *Commedia*, ὁ. π., σσ. 32 σημ. 38.

14. G. Padoan, *Commedia*, ὁ. π., σ. 158 σημ. 5.

15. P. Fabbri, ὁ. π., σσ. 195-196. Γιά τό ἔργο αὐτό τοῦ Straparola βλ. Ginetta Auzzas, *La narrativa nella prima metà del Cinquecento*, *Storia della Cultura Veneta*, τ. 3, II, Βιτσέντζα 1980, σσ. 128-132.

16. G. Padoan, ὁ. π., σ. 207.

στός κωμωδιογράφος τῆς ἐποχῆς, ὁ Μαρίνος Negro, στήν ἀφιέρωση τῆς κωμωδίας του «La Pace» (1561) (*io pienamente lodo il piacevole et pieno di soggetto messer Antonio da Molino detto Burchiella*)¹⁷. Οἱ χρονολογίες πού σημειώνονται πλάι στά ἔργα αὐτά εἶναι οἱ χρονολογίες τῶν πρώτων ἐντυπων ἐκδόσεών τους, πού ὁμως δέν ἀπέχουν συνήθως πολύ ἀπό τίς χρονολογίες τῆς πρώτης παράστασής τους στή Βενετία, κι αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ Molino συνέχιζε τή θεατρική δραστηριότητά του ὄχι μόνο στήν ἕκτη ἀλλά ἴσως καί στήν ἑβδομη δεκαετία τῆς ζωῆς του.

“Ὅπως εἶδαμε, ὁ Dolce ἀποδίδει ρητά στόν Molino τό εὖρημα τῆς χρησιμοποίησης διάφορων γλωσσῶν καί διαλέκτων σέ κωμωδίες (*fu il primo che le mutò in più lingue*), καί εἰδικότερα τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς διαλέκτου τοῦ Bergamo. Τό ἴδιο μαρτυρεῖ καί ὁ Φραγκίσκος Sansovino ἀργότερα, ἀναφέροντας εἰδικότερα τήν ἑλληνική καί τή σλαβική (*huomo piacevole et che parlava in lingua greca et schiavona corretta con l'italiana, con le più ridicolose et strane inventioni et chimere del mondo*)¹⁸. Τίς ξένες αὐτές γλώσσες θά τίς εἶχε ἀκούσει καί θά τίς εἶχε μάθει καί στήν ἴδια τή Βενετία, ἀλλά κυρίως κατά τή διάρκεια τῶν ἐμπορικῶν ταξιδιῶν του στήν Ἀνατολή. Κατά τήν παραμονή του στήν Κέρκυρα καί στήν Κρήτη, καί σέ ἄλλα ἴσως λιμάνια τῆς ἐλληνοφώνης Ἀνατολῆς, θά εἶχε ἀποκτήσει ἢ θά εἶχε καλλιιεργήσει τίς γνώσεις του τῆς ὀμιλούμενης ἑλληνικῆς γλώσσας ἀσφαλῶς ὄχι στήν ἐντέλεια, ἀλλά ἀρκετὰ γιά νά συνεννοεῖται μέ εὐχέρεια στίς ἐμπορικές συναλλαγές καί στίς ἀνθρώπινες συναναστροφές του. “Ὅπως ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὁ ἴδιος, τή νεοελληνική γλώσσα τήν ἔμαθε, ὅσο τήν ἔμαθε, μέ ἀρκετό κόπο:

*Mo per chie pochi sa sta lenga Grega,
chie imparar no se pol senza so costo*¹⁹.

“Ὅπως εἶδαμε, ἡ communis opinio τῆς ἐποχῆς του ἦταν ὅτι σ' αὐτόν ὀφείλεται ἡ υἱοθέτηση καί ἡ εὐρύτερη καθιέρωση τῆς χρήσης τῆς νεοελληνικῆς ὡς κωμικῆς γλώσσας. Δέν πρόκειται ὁμως γιά τή νεοελληνική γλώσσα ἀλλά γιά τό greghesco: ὁ Molino δέν συνέθεσε ποτέ του οὔτε ἕναν δλόκληρο στίχο στήν ὀμιλούμενη ἑλληνική τῆς ἐποχῆς του καί εἶναι ἐξαιρετικά ἀμφίβολο ἂν μποροῦσε νά τή γράφει. Τό greghesco, ὅπως εἶναι γνωστό, εἶναι ἕνα περίεργο κρᾶμα κοινόχρηστων καί στερεότυπων ἑλληνικῶν λέξεων καί μικρῶν φράσεων πού παρεμβάλλονται, σέ περιορισμένη πάντως ἔκταση, σέ λογοτεχνικά κείμενα, κατά κανόνα κωμικῆς ὑφῆς, γραμμένα στή βενετική διάλεκτο, ἀποδιδόμενη ὁμως μέ ἑλληνική προφορά καί μέ πολλά γραμματικά καί συντακτικά σφάλματα²⁰. Ἡ τεχνητή αὐτή γλώσσα ἀσφαλῶς δέν ἀντικαθρεφτίζει, ἀλλά ἀπλῶς σατιρίζει τή γλώσσα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καί τῶν ἑλληνοφῶνων μισθοφόρων stradioti στήν ὑπηρεσία τῆς Γαληνοτάτης, πού δέν

17. Ὁ. π., σ. 164.

18. *Venetia città nobilissima e singolare*, descritta in XIII libri da M. Francesco Sansovino, Venezia, Iac. Sansovino, 1581, σ. 168.

19. P. Fabbri, Ὁ. π., σ. 190 (ἀπό τό δέκατο canto τῶν «I fatti e le prodezze»).

20. Γιά τό greghesco, μετά τό βιβλίον τοῦ L. Coutelle, ὅπου σημειώνεται ἡ κυριότερη (ἀλλά ὄχι ὀλη) προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. M. Cortelazzo, Nuovi contributi, Ὁ. π., σσ. 50-64, καί Lucia Lazzarini, Il «greghesco» a Venezia tra realtà e ludus. Saggio sulla commedia poliglotta del Cinquecento, *Studi di Filologia Italiana*, τ. 35 (1977), σσ. 29-95 (πού περιορίζεται μόνο στίς κωμωδίες καί δέν συνεξετάζει τά ἔργα τοῦ Molino).

γνώριζαν καλά και δέν έμαθαν ποτέ νά μιλουύν και νά προφέρουν σωστά τήν Ιταλική γλώσσα. Ὁ Molino χρησιμοποίησε τά έλληνικά του μέ σκόπιμη και εύρηματική ύπερβολή, προσδίδοντάς τους έτσι μεγαλύτερη κωμικότητα. Μέ άλλα λόγια, τό greghesco μοιάζει λίγο πολύ μέ τά έλληνοαρμενικά, τά έλληνοαμερικανικά, κ.τ.λ., πού ακούονται και σήμερα στίς νεοελληνικές έπιθεωρήσεις και sé άλλα νεοελληνικά θεάματα και ακροάματα, μέ τή σημαντική βέβαια διαφορά ότι ο Molino κατάφερε νά καθιερώσει γενικότερα τό greghesco ως κωμική γλώσσα στή Βενετία χρησιμοποιώντας το sé όλα σχεδόν τά έργα του και έπηρεάζοντας και τούς κωμωδιογράφους τής έποχής του. Μπορεί δηλαδή νά θεωρηθεί ως εισηγητής ενός συρμού κωμικής γλώσσας. Και οί τρεις κωμωδιογράφοι πού χρησιμοποίησαν τό greghesco sé κωμωδίες τους ήταν, όπως είδαμε, φίλοι και γνωστοί του: ο Calmo στά έργα του «Rodiana» (1540, 1553), «La Spagnolas» (1551) και «Il Travaglia» (1556), ο Giancarli στά έργα του «Carraia» (1544) και «Zingana» (1546) και ο Negro στό έργο του «La Pace» (1561). Είναι πολύ άμφίβολο άν κανείς από τούς τρεις αυτούς κωμωδιογράφους γνώριζε έλληνικά (ο Calmo όμολογεί ότι δέν γνώριζε ούτε λέξη²¹ και πιθανότατα δέν έμαθε ποτέ) και νομίζω ότι μπορούμε νά θεωρήσουμε πολύ πιθανό ότι για τίς λιγοστές φράσεις sé greghesco πού χρησιμοποίησαν στίς κωμωδίες τους αυτές ζήτησαν και είχάν τή βοήθεια του φίλου τους του Molino. Στό σημείο αυτό πρέπει νά πούμε ότι τό greghesco ως κωμική γλώσσα ύπήρξε ένα συρμός περιορισμένος γεωγραφικά, αποκλειστικά σχεδόν στή Βενετία, και επίσης χρονολογικά, στή διάρκεια και μόνο τής ζωής του εισηγητή του. Ἡ έπιτυχία του ήταν περιορισμένη και στήν ίδια τή Βενετία, άφου κανένα από τά βιβλία του Molino sé greghesco δέν γνώρισε ιδιαίτερη έπιτυχία και δέν τυπώθηκε δεύτερη φορά, στήν έποχή του και άργότερα, και μετά τόν θάνατό του δέν δρέθηκε κανείς μιμητής και συνεχιστής του. Ἀκόμη και τά τραγούδια του sé greghesco, πού μελοποιήθηκαν, όπως θά δοῦμε, από τούς μεγαλύτερους συνθέτες τής έποχής, τυπώθηκαν sé μουσικές άνθολογίες και συλλογές μιά και μόνο φορά τά περισσότερα²².

Δυστυχώς δέν μάς σώθηκε ούτε τυπωμένη ούτε sé χειρόγραφο καμιά κωμωδία του Molino. Σύμφωνα μέ τή ρητή μαρτυρία του Dolce ο Molino έγραψε κωμωδίες πού παραστάθηκαν μέ τή συμμετοχή του (*componendo e recitando comedie*). Γιατί όμως δέν σώθηκε καμιά; Αυτό μπορεί νά όφείλεται στον εύκαιριακό και έφήμερο χαρακτήρα τους ή και στήν άδιαφορία του συγγραφέα τους για τή δραματουργική ύστεροφημία του. Μιά άλλη, λιγότερο πιθανή αλλά θεμιτή, έκδοχή θά ήταν ότι μέ τόν όρο «comédie» έννοούνται γενικά τά κωμικά ποιήματά του sé greghesco, και ειδικότερα τά διαλογικά, όπως, λόγου χάρη, ο «Dialogo piacevole de Manoli ditto con un fachino» (1571), πού δέν είναι, βέβαια, έργο θεατρικό, αλλά κείμενο πού θά μπορούσε νά άπαγγελθεί από δύο πρόσωπα προικισμένα μέ ύποκριτικές ικανότητες και νά διασκεδάσει τούς άκροατές του, μέ τήν έναλλαγή του greghesco πού χρησιμοποιεί ο Manoli (Blessi) και του bergamasco πού χρησιμοποιεί ο άχθοφόρος (fachino)²³.

21. Βλ. V. Rossi, ό.π., σ. 351 (*tutti parlava in griego e mi no intendeva cossa de sto presente mondo e si bisognava mostrar con le man zo che voleva*).

22. Βλ. τίς παρατηρήσεις του A. Einstein, *Italian Madrigal*, σ. 530, και G. Padoan, ό.π., σ. 207.

23. Βλ. C. N. Sathas, ό.π., τ. 8, 648. Τυπώθηκαν και άλλα δύο διαλογικά ποιήματα του Molino

Μετά τό πρώτο βιβλίο «I fatti e prodezze di Manoli Blessi» (1561), ό Molino τύπως ός τό 1572 αὐτοτελῶς ἄλλα ἔξι βιβλία καί φυλλάδια, ὅλα σέ greghesco: σέ ὅλα ἐμφανίζεται τό ὄνομα τοῦ Manoli Blessi καί ὄχι τό δικό του. Σῶζονται ἐπίσης ποιήματά του, ἰταλικά καί σέ greghesco, σέ μουσικές ἀνθολογίες καί συλλογές, πού θά τά ἐξετάσουμε διεξοδικότερα παρακάτω, τρία σονέτα του στήν ἔκδοση τῶν «Troiane» τοῦ Dolce (1566) καί μερικά ἄλλα σέ χειρόγραφα²⁴.

Στό «I fatti e prodezze», ὅπου μιμείται τόν «Orlando Furioso» τοῦ Ariosto («Veggendo egli dunque in quanta stima sia l'opera dell' Ariosto, gli cadde nell' animo di fare ancora egli un poema piacevole nella lingua greca volgare a imitazione di esso Ariosto», ὅπως γράφει ό Dolce στήν ἀφιέρωση), κεντρικός ἥρωας εἶναι ό Manoli Blessi, ἕνας ἑλληνοαλβανός μισθοφόρος στήν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας, πού παρουσιάζεται νά ἀφηγεῖται σέ πρώτο πρόσωπο τίς φανταστικές περιπέτειες καί τά κατορθώματά του²⁵. Μέ τό ἴδιο κατά κανόνα ὄνομα (τό ἐπώνυμο εἶναι γνήσιο ἀλβανικό ἐπώνυμο μαρτυρούμενο ἐκείνη τήν ἐποχή²⁶), ἀλλά σποραδικά καί μέ ἄλλα ἑλληνοαλβανικά ψευδώνυμα σέ ἐλάσσονα καί βραχύτερα ἔργα του²⁷, ό Molino θά γράφει καί, ὅπως εἶπαμε, θά τυπώσει τά περισσότερα ἀπό τά γνωστά στιχουργήματά του σέ greghesco, ὅπου ό Manoli Blessi ἐμφανίζεται ἄλλοτε ὡς ἥρωας καί ἄλλοτε ὡς ποιητής. Εἶναι φανερό ὅτι τό ἔργο τοῦ Molino «I fatti e prodezze» κατέστησε εὐρύτερα γνωστό τό κωμικό πρόσωπο τοῦ φανταστικοῦ ἑλληνοαλβανοῦ στρατιώτη, τόσο ὥστε ἔκτοτε νά τό υἱοθετήσει καί ό ἴδιος ό συγγραφέας ὡς «φιλολογικό» του ψευδώνυμο στά κείμενα πού ἔγραφε σέ greghesco. Ὅτι ό Manoli Blessi ἦταν τό «φιλολογικό» ψευδώνυμο τοῦ Molino, τό alter ego του, τό λέει ρητά καί ό ἴδιος σέ διάφορα κείμενά του, πού ἔχουν ἀπό καιρό ὑποδειχθεῖ²⁸. Ἐχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι ό Manoli εἶναι ἀναγραμματισμός τοῦ A. Molin²⁹, πράγμα πού δέν ἀποκλείεται, ἂν καί τό Manoli ἦταν κοινότατο βαπτιστικό τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Ἑλληνοαλβανῶν τῆς ἐποχῆς. Ὅστόσο, ἡ πλασματική ἑλληνοαλβανική καταγωγή τοῦ φανταστικοῦ αὐτοῦ ἥρωα τοῦ Molino καί ἡ ἀνάμεικτη μέ ἑλληνικές λέξεις καί φράσεις γλώσσα τῶν στιχουργημάτων πού φέρονται μέ τό ὄνομά του δημιούργησαν καί ἐξακολουθοῦν νά δημιουργοῦν σύγχυση καί παρεξηγήσεις. Ἐτσι, ό Émile Legrand περιέλαβε ὅλα τά ἔντυπα μέ τό ὄνομα τοῦ Blessi στήν «Ἑλληνική Βιβλιογραφία» του, ὅπου, βέβαια, δέν ἔχουν καμιά θέση³⁰. Ἐπίσης, ό Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, ό χαλκέντερος αὐτός ἀλλά τόσο

σέ greghesco: τό «Lamento de Selim con Manoli Blessi» (1571) καί ό «Dialogo de Selin con Giosuf Hebreo» (1572) (P. Fabbri, ὁ. π., σ. 185).

24. Βλ. L. Coutelle, ὁ. π., σσ. 23-35, 72 καί P. Fabbri, ὁ. π., σσ. 184-185.

25. Βλ. L. Coutelle, ὁ. π., σσ. 14-18.

26. Βλ. π.χ. C. N. Sathas, ὁ. π., τ. VII-VIII, σ. 400 (*Zorzi Blessi stratigoto*) (1545).

27. L. Coutelle, ὁ. π., σσ. 19-21.

28. Βλ. L. Coutelle, ὁ. π., σσ. 17-19. Ἡ ταυτότητα Molino καί Blessi εἶχε πάντως διαπιστωθεῖ ἀπό παλιά: βλ. A. Einstein, *Greghesca*, ὁ. π., σσ. 19-21 καί P. Fabbri, ὁ. π., σσ. 183-185, ὅπου σημειώνεται καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

29. Γιά πρώτη φορά ἀπό τόν A. Einstein, *Greghesca*, ὁ. π., σ. 20. Βλ. καί τοῦ ἴδιου, *Italian Madrigal*, σ. 528· L. Coutelle, ὁ. π., σ. 19 σημ. 3 (πού δέν γνωρίζει τίς μελέτες τοῦ Einstein), καί P. Fabbri, ὁ. π., σ. 185.

30. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique... XVe-XVle siècles*, τ. 2, Παρίσι 1885, σσ. 191-201· τ. 3, Παρίσι 1903, σ. 128, καί τ. 4, Παρίσι 1906, σσ. 170-177. Περιλαμβάνονται ἐπίσης καί

ἄκριτος σοφός, θεώρησε τόν Manoli Blessi ὡς πραγματικό πρόσωπο (πού ὁ Molino δῆθεν σφετερίστηκε τὰ ἔργα του, προερχόμενα ἀπό μίαν ὑποθετική καί ἀνύπαρκτη «ἑλληνοαλβανική ἐποποιία»), καί, τό χειρότερο, ἐξέλαβε τὰ κείμενα σέ greghesco τοῦ Blessi - Molino ὡς ἀξιοπιστα ἱστορικά ἔργα ἄξια νά περιληφθοῦν στό «Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» του, ὅπου ἀνατύπωσε τὰ περισσότερα³¹. Ὅπως εἶπαμε ὅμως, ἡ σύνθεση τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπό Ἰταλό καί ὄχι Ἑλληνα καί ἡ κυριαρχικά κωμική ὑφή τους δέν ἐπιδέχονται καμιά ἀπολύτως ἀμφιβολία.

Ἄν γνωρίζαμε περισσότερες λεπτομέρειες γιά τὰ πρῶτα 30-35 χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Molino καί τόν ἀκριβῆ χρόνο τῆς ὀριστικῆς ἐπιστροφῆς του στή Βενετία, θά μπορούσαμε, ἔστω καί χονδρικά, νά προσδιορίσουμε καί τίς χρονολογίες τῶν ταξιδιῶν του στήν Κέρκυρα καί στήν Κρήτη, ὅπου ἄρχισε τή σταδιοδρομία του ὡς ὀργανωτῆς ἐρασιτεχνικῶν καί αὐτοσχέδιων θεατρικῶν παραστάσεων. Στό σημεῖο αὐτό θά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ἡ πρόταξη τῆς Κέρκυρας πρὶν ἀπό τήν Κρήτη στό χωρίο τῆς ἀφιέρωσης τοῦ Dolce δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία, καί ὅπωςδήποτε σημαίνει ὅτι ἡ ἔλευση καί ἡ παραμονή τοῦ Molino στήν Κέρκυρα καί οἱ θεατρικές δραστηριότητές του ἐκεῖ προηγούνται χρονικά ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες δραστηριότητές του στήν Κρήτη. Κι αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ χρονολόγησις τῆς θεατρικῆς δραστηριότητάς του στήν Κρήτη, γιά λόγους ἀρκετά προφανεῖς. Στήν Κέρκυρα δέν δημιουργήθηκε ἢ δέν γνωρίζουμε νά δημιουργήθηκε θεατρική παράδοση ἄξια λόγου, ἐνῶ γιά τήν Κρήτη, θέβαια, δέν ἰσχύει τό ἴδιο. Ἡ παρουσία τοῦ Molino στήν Κρήτη, κι ἂν ἀκόμη δέν σημαδεύει ἱστορικά τήν πρώτη εἰσαγωγή θεατρικῆς δραστηριότητος στό νησί, δέν παύει νά εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική, κι αὐτό γιατί ὁ Molino δέν ἦταν τυχαῖος ἠθοποιός καί κωμικός συγγραφέας. Δέν πρέπει καθόλου νά ἀποκλείσουμε ὅτι οἱ λογοτεχνικές καί οἱ ὑποκριτικές ικανότητες τοῦ Molino ἔδωσαν ἐνδεχομένως ἕνα κρίσιμο ἔναυσμα, ἄσκησαν δηλαδή ἐπίδραση στό κρητικό κοινό, δημιούργησαν μιὰ μεγαλύτερη εὐαισθησία καί δεκτικότητα, καί ἐγκαινίασαν ἔτσι ἡ ἐνίσχυσαν μιὰ θεατρική παράδοση, πού θα ἐξακολούθησε νά καλλιεργεῖται καί ὀδήγησε ἀργότερα στήν ἀνάπτυξη τῆς κρητικῆς κωμῶδιᾶς καί τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου γενικότερα.

Στόν Alfred L. Vincent ἀνήκει ἡ διάκρισις ὅτι, πρῶτος αὐτός, διάβασε προσεχτικά ἕνα κείμενο τοῦ Molino, τήν ἀφιέρωση (πρὸς τόν Φάβιο da Canali, Βενετό διοικητῆ τοῦ ἱππικοῦ στή Δαλματία) τήν προτασσόμενη στό στιχοῦρημα σέ greghesco τοῦ Blessi - Molino, πού τυπώθηκε μέ τόν τίτλο «Manoli Blessi, sopra la presa de Margaritin» (Venezia, Andrea Muschio, 1571). Στό κείμενο αὐτό περιλαμβάνεται μιὰ ἐνδιαφέρουσα χρονολογική ἐνδειξη γιά τήν παρουσία τοῦ Molino στήν Κέρκυρα³².

σὴν τελευταία ἀναχώνευσις καί συμπλήρωσις τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας» ἀπὸ τόν Θεόδωρο Ἰ. Παπαδόπουλο (*Ἑλληνική Βιβλιογραφία (1466 ci - 1800)*, τ. 1, Ἀθήνα 1984, σσ. 103, 319, 382, ἀρ. 1384-1394, 4315, 5090).

31. C. N. Sathas, *δ. π.*, τ. 4, Παρίσι 1882, σσ. LVII-LIX· τ. 7, Παρίσι 1888, σσ. LIV-LXIII, 236-261· τ. 8, Παρίσι 1888, σσ. 460-542, 648, καί τ. 9, Παρίσι 1890, σσ. XIX, 262-280. Ὡστόσο, καί αὐτὰ ἀκόμη τὰ κείμενα τοῦ Blessi - Molino πού θά ὑπέθετε κανεὶς ὅτι ἔχουν χαρακτῆρα ἱστορικό, ὅπως τὰ στιχοῦρηματα γιά τήν κατάληψη τοῦ Μαργαριτιοῦ (1571) καί τήν ἄλωση τῆς Λευκωσίας (1572), δέν ἔχουν καμιά ἱστορική ἄξια (L. Coutelle, *δ. π.*, σσ. 30-33).

32. A. L. Vincent, *δ. π.*, σσ. 113-115.

Σύμφωνα με τό σχετικό χωρίο, ό Molino, άφιερώνοντας τό πετραρχικής, όπως λέει, τεχνοτροπίας έργο του αυτό στόν da Canali τόν παρακαλεί νά τό έχει πάντοτε στην τσέπη του «σε άνάμνηση του φίλου σου Blessi, που άνατράφηκε στην Κέρκυρα σε έποχή πρόσφορη για παραστάσεις κωμωδιών, όταν βάιλος εκεί ήταν ό Armeri» (*Ve la dedico e duno chesta mia fantiga fatta sul verso petrarcao a vostro honuri, pregandove chie in vostro tasca la salveu, in memoria della vostro Blessi arlevao sul Corfu al bun tempo comediesco del Armeri bailos*). Από τό χωρίο αυτό συνάγεται ότι ό Molino είχε γνωρίσει τόν da Canali στην Κέρκυρα³³ και ότι κι οί δύο τους ήταν παρόντες σε παραστάσεις κωμωδιών στό νησί τήν έποχή που «άνατράφηκε» (arlevao = elevato) ό Blessi, δηλαδή πιθανότατα τήν έποχή που πρωτοπαρουσιάστηκε με επιτυχία από τόν Molino ό κωμικός ήρωάς του, ό Manoli Blessi, ως πρόσωπο τών κωμωδιών που παίχτηκαν «*al bun tempo comediesco*» ή άπλως ως πρόσωπο κωμικών ποιημάτων σε greghesco, πρόδρομων αυτών που θά τυπώσει ό Molino άργότερα. Η σημαντικότερη όμως πληροφορία στό χωρίο αυτό είναι ή συγκεκριμένη άναφορά ότι όλα αυτά έγιναν τήν έποχή που Βενετός βάιλος στην Κέρκυρα ήταν ό Armeri. Μοναδικός βάιλος από τήν έλάσσονα αυτή οίκογένεια πατρικίων τής Βενετίας, που τό επώνυμό της τό συναντούμε με διάφορες μορφές (Armer, Darmer, D'Armer, Armerio, Almerio, Darmerio, Darmario, Darmaro)³⁴, ήταν σε όλόκληρη τή διάρκεια τής βενετοκρατίας ό Luigi (Alvise) Darmerio, που εκλέχτηκε βάιλος στις 21 Νοεμβρίου 1512 και διατήρησε τό αξίωμά του ως τις 4 Οκτωβρίου 1515, όποτε εκλέχτηκε διάδοχός του ό Andrea Marcello³⁵. Πράγματι όμως, από τά «Diarii» του Μαρίνου Sanudo, γνωρίζουμε ότι ό Darmerio έφθασε στην Κέρκυρα τόν Ιούλιο του 1513 και παρέμεινε εκεί ως τά τέλη Σεπτεμβρίου 1516 ή και λίγο άργότερα³⁶. Σύμφωνα λοιπόν με τήν πληροφορία αυτή, μπορούμε νά χρονολογήσουμε μιά φάση τής θεατρικής δραστηριότητας του Molino στην Κέρκυρα (τήν πρώτη ή μιά από τις πρώτες) στό διάστημα από τόν Ιούλιο του 1513 ως τόν Σεπτέμβριο του 1516, και νά τοποθετήσουμε μετά τό 1516 τήν αντίστοιχη δραστηριότητά του στην Κρήτη.

Ώστόσο, οί χρονολογίες αυτές παρουσιάζουν μεγάλες και άξεπέραστες δυσκολίες. Όχι μόνο γιατί τήν έποχή εκείνη οί παραστάσεις κωμωδιών και στην ίδια τή Βενετία θρίσκονταν ακόμη σε πρωτόγονο στάδιο³⁷, αλλά κυρίως γιατί στά χρόνια 1513-1516 ό Molino, που, όπως είδαμε, πρέπει νά γεννήθηκε άνάμεσα στά χρόνια 1495-1497, ήταν σε πολύ νεαρή ήλικία, 18-21 ετών στην καλύτερη περίπτωση και 15-

33. Αντίθετα άπ' ό,τι πιστεύει ό L. Coutelle (ό. π., σ. 45 σημ. 4), που παρερμηνεύει άρκετά τό χωρίο.

34. Κλάδοι τής οίκογένειας αυτής ύπήρχαν και στην Κρήτη: στά Χανιά, όπου είχαν τή βενετική και τήν κρητική ευγένεια, και στόν Χάνδακα, όπου ήταν άστοί (cittadini) (βλ. Μανούσος Ί. Μανούσας, Η παρά Τρίναν άπογραφή τής Κρήτης (1644) και ό δήθεν κατάλογος τών κρητικών οίκων Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 3, 1949, σσ. 45, 46, 50, 52 [Darnier, Darmano αντί Darmer, Darmaro]). Από τήν οίκογένεια αυτή κατάγεται ό γνωστός Κρητικός κωδικογράφος του 16ου αιώνα Άνδρέας Δαρμάριος.

35. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédits ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 393.

36. *I diarii di Marino Sanuto* (έφεξής = *D.*), τ. 16, Βενετία 1886, στ. 340, 349· τ. 23, Βενετία 1888, στ. 110· στίς 24 Δεκεμβρίου 1516 είχε επιστρέψει στη Βενετία (στ. 361).

37. Βλ. G. Padoan, ό. π., σσ. 41-62.

18 στή χειρότερη. Οί ηλικίες αυτές δέν συμβιδάζονται καθόλου μέ ὅσα γράφει ὁ Dolce στήν ἀφιέρωσή του, ὅτι ὁ Molino ἄρχισε τά ταξίδια του στήν Ἐνατολή σέ ὠριμότερη ἡλικία (*ne' riu' maturi anni*) καί ἀφοῦ εἶχε ἤδη διακριθεῖ καί ἀποκτηθεῖ φήμη στό χορό, στό τραγούδι, στό παίξιμο μουσικῶν ὀργάνων καί στίς πολεμικές τέχνες στήν πατρίδα του τή Βενετία³⁸. Μιά ἄλλη ἔνδειξη λιγότερο συγκεκριμένη ἀλλά ἀξιοπρόσεκτη, πού ἐπίσης κλονίζει αὐτή τήν τόσο πρῶιμη χρονολόγηση τῆς ἔναρξης τῆς θεατρικῆς δραστηριότητος τοῦ Molino, εἶναι μιά αὐτοβιογραφική ὀπωσδήποτε ἀναφορά πού ὁ Calmo θάζει στό στόμα τοῦ μπράβου Spezzaferrò στήν κωμωδία του «*La Spagnolas*»: ὁ Spezzaferrò-Calmo ἀναθυμᾶται κάποιον ταξίδι του στήν Ἐλεξάνδρεια μέ γραμματικό τοῦ πλοίου του τόν Molino (*Me aricordo a farne tante al tempo del viazo d'Alasandria; magari fosse qua misier Burchiela da Molin, che giera nostro scrivani, ch'el ve dirave quante incrosaure g'ho aidao a far*)³⁹. Ὁ Calmo ὁμως, στενός φίλος καί κουμπάρος τοῦ Molino καί ἐπίσης, ὅπως μαθαίνουμε ἀπό τό παραπάνω χωρίο, συνταξιδιώτης του στά ταξίδια τῆς Ἐνατολῆς, γεννήθηκε τό 1510. Ἄν λοιπόν ὑποθέσουμε ὅτι τά ταξίδια τοῦ Calmo στήν Ἐνατολή, κατά τή διάρκεια τῶν ὁποίων ἐπισκέφθηκε μιά τουλάχιστον φορά καί τήν Κρήτη⁴⁰, χρονολογοῦνται μετά τά εἴκοσι χρόνια του, δηλ. μετά τό 1530, καί πρῖν ἀπό τήν πρώτη παράσταση τῆς «*Rodiana*» (1540), συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Molino στό ἴδιο αὐτό διάστημα συνέχιζε τή ναυτική καί τήν ἐμπορική δραστηριότητά του στήν Ἐνατολή, καί συνεπῶς, πιθανότατα, καί τή θεατρική, ἂν ὄχι στήν Κέρκυρα (ὅπου τήν ἄρχισε) ὀπωσδήποτε στήν Κρήτη. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Molino συνέχιζε τά ἐμπορικά του ταξίδια στήν Ἐνατολή καί κατά τήν τέταρτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰῶνα μπορεῖ νά μή μᾶς ἐπιτρέπει νά χρονολογήσουμε μέ ἀκρίβεια τήν ἔναρξη τῆς θεατρικῆς του δραστηριότητος, μᾶς παρέχει ὁμως ἕναν *terminus ante quem*, ὡς τό 1540 περίπου, γιά νά προεκτείνουμε τά χρονικά ὅρια τῆς πραγματοποίησής της, εἰδικότερα στήν Κρήτη. Ἄλλωστε ἡ χρονολογία αὐτή συμπλῆτει μέ τά ἔτη κατά τά ὁποῖα πιθανολογήσαμε ὅτι ὁ Molino ἐγκαταστάθηκε ὀριστικά στή Βενετία (1538-1540)⁴¹.

38. Τή δυσκολία αὐτή τήν ἐπισημαίνει καί ὁ A. L. Vincent, *ὁ. π.*, σ. 116 (If he was over seventy in 1568, he must have been at least seventeen, and was probably several years older, in 1515).

39. *La Spagnolas, commedia di Andrea Calmo*, a cura di Lucia Lazzerini, Μιλάνο 1979, σσ. 60-61.

40. Γιά τά ταξίδια τοῦ Calmo στήν Ἐνατολή βλ. L. Coutelle, *ὁ. π.*, σσ. 44-45. Ἡ L. Lazzerini (*ὁ. π.*, σ. 166) ταυτίζει τόν Molino μέ τόν ἀνώνυμο scrivani πού ἀναφέρει ὁ Calmo σέ μιά ἐπιστολή ὅπου ἀφηγεῖται τά ταξίδια του στήν Ἐνατολή (V. Rossi, *ὁ. π.*, σ. 351): «*quel maledeto scrivani de la nave, che me fese tanta pressa, tanta instantia e tanta furia, che a male stente me possi compire de vestirme*». Ἡ ταύτιση δέν φαίνεται πιθανή, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ ὑποθέσεις τῆς Lazzerini γιά ἔνδεχόμενη κοινή θεατρική δραστηριότητα τοῦ Molino καί τοῦ Calmo στήν Κρήτη (Nella stessa lettera, a proposito dello scalo a Candia, il Calmo lamenta che «tutti parlava in griego e mi no intendeva cossa de sto presente mondo e si bisognava mostrar con le man zo che voleva». Ἐ ἕνα finzione epistolare, oppure – ma sembra ipotesi un po' ingenua – una spiegazione dei solecismi «greghe-schi», particolarmente evidenti nella *Spagnolas*, come frutto d'un griego da manualetto di conversazione per turisti e mercanti, o d'accatto orale? E se invece quella frase contenesse l'implicita indicazione dell'esistenza d'una compagnia teatrale attiva alla scrivania non meno che sulla scena, magari con lo specialista «scrivani de la nave» addetto alla stesura delle parti in griego?).

41. Βλ. παραπάνω, σ. 265.

Μιά διερεύνηση του *curriculum vitae* του Darmerio και της διάρθρωσης της βενετικής διοίκησης στην Κέρκυρα μπορεί, νομίζω, να μας δώσει μία πιθανή λύση στο πρόβλημα της τόσο πρώιμα, όπως είπαμε, μαρτυρούμενης παρουσίας του Molino εκεί. Ο Alvise d'Armer (όπως τον αναφέρει παντού ο Sanudo) του ποτέ Simeone ανήκε σε οικογένεια που είχε αρχαιότατους δεσμούς με την Κέρκυρα⁴². Τό 1500 εκλέχθηκε *capitano et provveditore* του νησιού, όπου έφθασε στις 2 Νοεμβρίου 1502 και παρέμεινε ως τα τέλη του 1504⁴³. Ο *capitano et provveditore* ήταν ο στρατιωτικός διοικητής της Κέρκυρας, αξίωμα που καταργήθηκε γύρω στο 1509⁴⁴ και τά καθήκοντά του πέρασαν στη δικαιοδοσία του βαίλου, που έκτοτε και ως το 1573 τιτλοφορείται *ballo* και *capitano et provveditore*⁴⁵. Τους τίτλους αυτούς τους έφερε και ο d'Armer κατά τη διάρκεια της θητείας του ως βαίλου (1513-1516), κατά την οποία διακρίθηκε για τη συμβολή του στην οχύρωση του νησιού⁴⁶. Ωστόσο, ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, ο βάλλος είχε πάψει να είναι ο ανώτερος Βενετός αξιωματούχος που είχε έδρα του την Κέρκυρα. Όπως γράφει ο Ερμάννος Λούντζης: «Ο Βάλλος κατά τους πρώτους χρόνους της εν Κερκύρα Ένετικής κυριότητος ήτο πρωτεύον πρόσωπον, μετέπειτα έγινε δευτερεύον, και μάλλον περιορισμένης εξουσίας, ήν [...] άλλος Ένετός άρχων ανέλαβε πλήρη [...] διέμενον εν Κερκύρα, καθό σταθμῶ ναυτικής δυνάμεως, οί Κυβερνήται και πλοίαρχοι του στόλου, τον όποιον ή Ένετία διετηρεί διά διηνεκοῦς δαπάνης και εν καιρῶ ειρήνης, προς ασφάλειαν τών θαλασσιῶν κήσεων, υπεράσπισιν της ναυτιλίας, καταδίωξιν τών πειρατῶν και προς άλλους πολιτικούς σκοπούς. [...] Ἐπί τών αξιωματικῶν της ναυτικῆς ταύτης δυνάμεως προΐστατο εὐγενής Ένετός τιτλοφορούμενος γενικός Προδλεπτής της Θαλάσσης (Proveditor Generale da mar), όστις, μετά την επέκτασιν του εν τῇ άνα-

42. Ένας από τους πρώτους Βενετούς «rectores» της Κέρκυρας, ο Simon Dalmerio (1386-1387), ήταν άσφαλῶς πρόγονός του (Eugenio Bacchion, *Il dominio veneto su Corfù (1386-1797)*, Venezia 1956, σ. 37).

43. Βλ. *D.*, τ. 4, στ. 179, 210, 390, 479· τ. 5, στ. 1068· στις 27 Ἰανουαρίου 1505 είχε επιστρέψει στη Βενετία (*D.*, τ. 6, στ. 116). Βλ. και C. Horpf, *δ. π.*, σ. 393. Προηγούμενος είχε χρηματίσει *Provveditor a Peschiera* (1497-1499) και *Provveditor al Sal* (1499-1501) (*D.*, τ. 1, στ. 1377· τ. 2, στ. 1305) και, προτού εκλεγεί βάλλος Κερκύρας, *Governatore a Trani* (1506-1508) (*D.*, τ. 6, στ. 355· τ. 7, στ. 660), *Provveditore a Rimini* (1509), όπου μετά την αποχώρηση τών Βενετῶν πιάστηκε αίχμάλωτος από τά παπικά στρατεύματα τον Ἰούλιο του 1509 και έμεινε φυλακισμένος ως τον Ἰούνιο του 1510 (*D.*, τ. 8, στ. 130, 282· τ. 10, στ. 584), και μέλος και *capo* του Συμβουλίου τών Δέκα (1512) (*D.*, τ. 14, στ. 527, 538).

44. Ἡ εκλογή του τελευταίου έγινε τό 1507 (C. Horpf, *δ. π.*, σ. 383).

45. E. Bacchion, *δ. π.*, σ. 99. Τόν βάλλο συνεπικουροῦσε ένας *capitano al borgo*. Ἡ κατάσταση αυτή διατηρήθηκε ως τό 1562, όποτε τό Μείζον Συμβούλιο της Βενετίας, για να έλαφρύνει τά διοικητικά δάρη του βαίλου επανασυνέστησε τίς δυό θέσεις τών συμβούλων (*consiglieri*), που είχαν καταργηθεί τό 1500 (*D.*, τ. 4, στ. 179), και από τό 1573 αναθίωσε και πάλι τό αξίωμα του *provveditore et capitano*, μέ καθήκοντα καθαρά στρατιωτικά· βλ. κατάλογο τών *provveditori-capitani* της Κέρκυρας (1575-1796) στοῦ C. Horpf, *δ. π.*, σσ. 396-399.

46. E. Bacchion, *δ. π.*, σ. 87. Ἐφθονες πληροφορίες για τή θητεία του ως βαίλου δίνει ο Sanudo (*D.*, τ. 16, στ. 546, 610, 651· τ. 17, στ. 6, 38, 182, 487, 512· τ. 18, στ. 48-49, 98, 147, 154-155, 161, 207-208, 257, 421, 432-433, 436· τ. 19, στ. 7, 175, 234, 305-306· τ. 20, στ. 77, 130-131, 133, 167, 209, 248, 355, 387· τ. 21, στ. 32, 142-143, 241, 518, 543· τ. 22, 27, 110).

τολή Ἐνετικῶν κράτους, κατέστη ἀνωτάτη ἀρχή, διό καί προσηγορεύθη καί Γενικός Προβλεπτής τῆς Ἀνατολῆς (Proveditore Generale del Levante). Διέτριβεν ὁ ἀνώτατος οὗτος Ἄρχων ἐν Κερκύρα, ἐπιτετραμένος τὴν γενικὴν ἐφορείαν ἐπὶ τῆς διοικήσεως καθόλου τῶν ὑπερθαλασσιῶν τῆς Ἐνετίας χωρῶν, φροντίζων καί περὶ τῆς ὑπερασπίσεως αὐτῶν. Ὑπέκειτο δὲ εἰς αὐτὸν ἅπανα ἡ ἐνοπλος δύναμις συνισταμένη ὑπὸ στρατιωτῶν Ἰταλῶν καί Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν Ἐνετικὴν ὑπηρεσίαν διατελούντων. Ὁ Γενικός Προβλεπτής ἀπετέλει πρὸς τούτοις καί τὸ Ἐφετεῖον, εἰς ὃ ἐξεκαλοῦντο αἱ ἀποφάσεις τῶν κυβερνητῶν τῶν ἄλλων νήσων. Ἐκτὸς τοῦ γραμματέως, ἑνὸς διερμηνέως τῆς Ἑλληνικῆς καί τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν, ὅστις τυπικῶς ἐφέρει τὸ ἀνατολικὸν ἔνδυμα, εἶχε περὶ ἑαυτὸν εἰδὸς τι αὐλῆς, καί ἄμεσον ἀνταπόκρισιν μετὰ τῶν ἐν Ἐνετία ἀνωτάτων ἀρχῶν»⁴⁷.

Ὁ d'Armer λοιπὸν γνωρίζουμε ὅτι ἐκλέχθηκε Proveditore General da Mar, μεῖζον τὴν Κέρκυρα, στίς 16 Ἰουνίου 1526⁴⁸. Στὴν Κέρκυρα ἐφτασε στίς 22 Ἰουλίου τοῦ ἴδιου χρόνου, ἀλλὰ δὲν ἔμεινε στὸ νησί γιὰ πολὺ⁴⁹. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς θητείας του τὸ διάνυσε στὸ Τυρρηνικὸ Πέλαγος ἀκολουθώντας τὸν παπικὸ στόλο. Γενικὰ ἡ θητεία του ἔληξε ἄδοξα στίς ἀρχές τοῦ 1528, ὅποτε ἀνακλήθηκε στὴ Βενετία, κατηγορήθηκε γιὰ ἀπειθεία, παραπέμφθηκε σὲ δίκη καί φυλακίστηκε γιὰ ἕνα σύντομο διάστημα⁵⁰. Ὅποιαδήποτε καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐπιτυχία τῆς θητείας τοῦ d'Armer ὡς Proveditore General da Mar, γεγονός παραμένει ὅτι γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα (1526-1527) αὐτὸς ἦταν ὁ ὑπάτος Βενετὸς ἀξιωματοῦχος στὴν Κέρκυρα. Καί θεωρῶ πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ Molino, γράφοντας 45 περίπου χρόνια ἀργότερα καί σὲ προχωρημένα γηρατεία, αὐτὴ τὴν τρίτη θητεία τοῦ d'Armer στὴν Κέρκυρα εἶχε στὸ νοῦ του, ὅταν ἔγραφε ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ «Armeri» συνέπεσε τὸ «*bun tempo comediesco*».

47. Ἐρμάννος Λούντζης, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἐνετῶν*, Ἀθήνα 1856 (ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1968), σσ. 104-105.

48. *D.*, τ. 41, στ. 614.

49. *D.*, τ. 42, στ. 371, 393-394. Βλ. καί Emanuele Antonio Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, τ. 1, Βενετία 1824, σ. 283 (ὅπου πολλὰ γιὰ τὴν οἰκογένεια d'Armer γενικὰ).

50. *D.*, τ. 44, στ. 762· τ. 45, στ. 120, 178· τ. 46, στ. 31, 104. Ἐφθονες πληροφορίες γιὰ τὴν περιπετειώδη θητεία τοῦ d'Armer ὡς Proveditore General da Mar περιλαμβάνονται στοὺς τόμους 41-46 τῶν «Diarii» τοῦ Sanudo. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκλογή του ὡς Proveditore General da Mar εἶχε ἐκλεγεί καί ὑπηρετήσει μέλος πάλι τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (1518) (*D.*, τ. 25, στ. 258), Luogotenente in Cipro (1518-1522) (*D.*, τ. 25, στ. 303· τ. 31, στ. 98, 100, 367), μέλος τῆς Zonta (1522-1523) (*D.*, τ. 32, στ. 370), μέλος τῶν 20 Savii sopra le tanze (1523-1525) (*D.*, τ. 34, στ. 125), καί μέλος γιὰ τρίτη φορά καί capo τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα (1525) (*D.*, τ. 38, στ. 106, 237)· τ. 39, στ. 131). Καί μετὰ τὴ θητεία του ὡς Proveditore General da Mar ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Zonta (1528) (*D.*, τ. 49, στ. 316) καί Proveditore Generale a Brescia (*D.*, τ. 52, στ. 22, 61, 66, 95, 173, 441). Πέθανε στίς 13 Ἰανουαρίου 1530 ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Brescia στὴ Βενετία (*D.*, τ. 52, στ. 484). Ὑπῆρξε δεκάδες φορές ὑποψήφιος γιὰ διάφορα ἀξιώματα, χωρὶς ἐπιτυχία τὶς περισσότερες φορές. Ἀναφέρω ἐδῶ τὶς ἀνεπιτυχεῖς ὑποψηφιότητές του γιὰ διοικητικὰ ἀξιώματα τῆς Κρήτης: τοῦ Στρατηγοῦ (Capitano) Κρήτης στίς 24 Νοεμβρίου 1510 (ἐκλέχθηκε ὁ Bernardo Barbarigo) (Marc. Ital. VII. 815 (8894), φ. 300^v), τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης στίς 25 Ἰανουαρίου 1511 (ἐκλέχθηκε τελικὰ ὁ Alvisè Malipiero) (Marc. Ital. VII. 816 (8895), φ. 47^v, 67^{r-v}), πάλι τοῦ Στρατηγοῦ στίς 3 Ὀκτωβρίου 1522 (ἐκλέχθηκε ὁ Tomaso Mocenigo) (Marc. Ital. VII. 818 (8897), φ. 113^{r-v})· (*D.*, τ. 33, στ. 473) καί πάλι τοῦ Δούκα στίς 16 Μαΐου 1524 (ἐκλέχθηκε ὁ Nicolò Zorzi) (Marc. Ital. VII. 818 (8897), φ. 213^r).

Γνωρίζοντας ότι τότε, στά χρόνια 1526-1527, ο d'Armer ήταν ο άνώτατος Βενετός άξιωματοϋχος στην Κέρκυρα, άσχετα αν ήταν παρών ή όχι στο νησί, τον αναφέρει λανθασμένα ως θάιλο, από lapsus memoriae ή από σύγχυση ή άδιαφορώντας αν προσδιορίζει με ακρίβεια ποιός ήταν ο πραγματικός τίτλος του. Περιττεύει, βέβαια, νά πούμε ότι τά χρόνια 1526-1527 μάς δίνουν τά χρονικά περιθώρια πού μάς δολεύουν: ο Molino, τριαντάρης περίπου, ήταν πράγματι τότε σε ώριμη ηλικία, και δέν έχουμε καμιά δυσκολία νά τον φαντασθούμε νά επιδεικνύει όλο τό φάσμα του ταλάντου του στην Κέρκυρα και άργότερα στην Κρήτη.

Ο Molino όμως διεκδικεί και μιά άλλη διάκριση σε σχέση με την Κρήτη: είναι ο πρώτος επώνυμος Ίταλός μουσικοσυνθέτης του 16ου αιώνα πού γνωρίζουμε ότι επισκέφθηκε τό νησί⁵¹, όπου, όπως αφήνει νά εννοηθεί ο Dolce, παράλληλα με τίς υποκριτικές θά επέδειξε και τίς μουσικές του ικανότητες. Πράγματι, ο Molino ήταν γνωστότατος και δημοφιλέστατος στη Βενετία και ως μουσικός, και γνωρίζουμε ότι είχε σχέσεις με μερικούς από τούς σημαντικότερους μουσικοσυνθέτες της εποχής του. Τό έκπληκτικότερο όμως είναι ότι στά τελευταία χρόνια της ζωής του εμφανίζεται ως δόκιμος μουσικοσυνθέτης και ο ίδιος⁵². Η «*Academia di Musica*» πού, όπως μάς πληροφορεί ο Dolce, ίδρυσε ο Molino σε συνεργασία με τον frate Armonio και άλλους, ήταν προφανέστατα μιά ομάδα μουσικών και έρασιτεχνών ήθοποιών πού όργάνωναν μουσικοθεατρικές εκδηλώσεις στη Βενετία. Ο frate Armonio δέν είναι άλλος από τον Ίωάννη Armonio Marso (1479 – μετά τό 1552), μοναχό του τάγματος τών Σταυροφόρων, κωμωδιογράφου, ήθοποιό και όργανίστα του πρώτου όργάνου

51. Γνωρίζουμε άλλους δύο άργότερα: τον Ίούλιο Zenaro από τό Salò, πού έζησε και δούλεψε στην Κρήτη γύρω στά 1588 (βλ. Lorenzo Bianconi, *Weitere Ergänzungen zu Emil Vogels «Bibliothek der gedruckten weltlichen Vocalmusik Italiens aus den Jahren 1500-1700» am italienischen Bibliotheken, Studien zur Italienisch-Deutschen Musikgeschichte*, VII, herausgegeben von Friedrich Lippman, τ. 9 (1970), σσ. 197-198, και Ann Myers, *NGD*, τ. 20, σσ. 666-667), και τον, πολύ γνωστότερο, θεωρητικό της μουσικής και συνθέτη Λουδοβίκο Zacconi, Αύγουστιανό μοναχό, πού χρημάτισε στίς αρχές του 17ου αιώνα προϊστάμενος (provinciale) της μονής του Σωτήρος στον Χάνδακα (βλ. Francesco Vatielli, *Un musicista pesarese nel secolo XVI (Ludovico Zacconi)*, Βολωνία 1904, σ. 28· του ίδιου, *Di Ludovico Zacconi. Notizie su la vita e le opere*, Πέζαρο 1912, σ. 18, και Gerhard Singer, *NGD*, τ. 20, σσ. 611-612). Ένας τρίτος, ο Ίωάννης Δομήνικος La Martoretta (ή άπλως Martoretta) από την Καλαβρία, πού γνωρίζουμε ότι έζησε στην Κύπρο, ενδέχεται επίσης νά πέρασε από την Κρήτη: σε μουσική συλλογή του τυπωμένη τό 1554 άφιερώνει δύο μαδριγάλια σε Κρητικούς (βλ. Don Harrán, *NGD*, τ. 10, σ. 391 και *Bibliografia*, τ. 2, σσ. 1076-1077, άρ. 1741). Στην ίδια συλλογή περιλαμβάνεται ένα μαδριγάι σε κείμενο νεοελληνικό, τό μοναδικό στο είδος του στην ιστορία της δυτικής μουσικής (για τό θέμα αυτό ετοιμάζει μελέτημα ο συνάδελφος κ. Vincenzo Pecoraro· βλ. Μ. Ί. Μανούσας, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 56, 1981, σ. 559). Μιά άλλη μουσική σύνθεση του 16ου αιώνα, επίσης μοναδική, έχει κείμενο αρχαιοελληνικό (τό επίγραμμα XVI, 251 της Παλατινής Άνθολογίας): ή villanella greca του Φλαμανδού Giaches de Wert (1535-1596) σε συλλογή του τυπωμένη τό 1589 (*Bibliografia*, τ. 2, σ. 1848, άρ. 2961).

52. Ο συνδυασμός μουσικής και θεατρικής δραστηριότητας από τό ίδιο πρόσωπο δέν ήταν έντελώς άσυνήθιστος εκείνη την εποχή: έκτός από τον Armonio, φίλο του Molino, ή γνωστότερη περίπτωση είναι του Έρωνούμου Parabosco (βλ. τίς παρατηρήσεις του G. Padoan, *δ. π.*, σ. 199 σμ. 32).

στόν ναό του Ἁγίου Μάρκου ἐπὶ 37 συναπτά ἔτη (1526 – 1552)⁵³. Οἱ διασυνδέσεις τοῦ Molino μέ τούς κύκλους τῶν μουσικῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, πού ἀποτελοῦσε τό ἐπίκεντρο τῆς μουσικῆς ζωῆς στή Βενετία, ἐπιβεβαιώνονται μέ τήν ἐκτύπωση τό 1564, μέ δικές του δαπάνες, μιᾶς ἀνθολογίας μουσικῶν συνθέσεων, φερόμενης μέ τό ὄνομα τοῦ Manoli Blessi, πού ὀνομάζονται στόν τίτλο *greghesche*, ἐπειδή ὅλοι οἱ μελοποιημένοι στίχοι τους εἶναι γραμμένοι σέ *greghesco* ἀπό τόν Molino (*Di Manoli Blessi, Il primo libro delle greghesche con la musicha di sopra, composta da diversi autori a quatro, a cinque, a sei, a sette et a otto voci, novamente per Antonio Gardano con ogni diligentia stampati et dati in luce, Venezia, A. Gardano, 1564*)⁵⁴. Στήν ἀνθολογία αὐτή περιλαμβάνονται τριανταμία συνθέσεις εἰκοσι συνθετῶν, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους εἶναι ἀπό τούς διασημότερους τῆς ἐποχῆς (ὄπως, λόγου χάρη, οἱ Adriaan Willaert, Cipriano de Rore, Annibale Padovano, Claudio Merulo, Andrea Gabrieli, Costanzo Porta, Giaches de Wert)⁵⁵. Μέ τή δημοσίευση τῆς μουσικῆς αὐτῆς ἀνθολογίας ἐγκαινιάστηκε ἕνα νέο εἶδος μουσικῆς σύνθεσης πού διαφοροποιεῖται ἀπό τά ὑπάρχοντα μουσικά εἶδη μόνο φιλολογικά καί ὄχι μουσικά: πρόκειται γιά ἕνα ἔντεχνο λαϊκό τραγούδι στόν μελωδικό τύπο τοῦ μαδριγαλίου καί τῆς ναπολιτάνας, μέ μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι ἦταν συνθεμένο σέ στίχους γραμμένους σέ *greghesco*, κατά κανόνα, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, ἀπό τόν Molino, πού πρέπει νά θεωρεῖται ὡς ὁ εἰσηγητής καί τοῦ μουσικοῦ αὐτοῦ εἶδους⁵⁶. Ὡστόσο, ἡ μουσική

53. Βλ. γι' αὐτόν Francesco Caffi, *Storia della musica sacra nella già Cappella Ducale di S. Marco in Venezia*, τ. 1, Βενετία 1855, σσ. 72-76· Mario Quattrucci, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 4, Ρώμη 1962, σσ. 242-243· Antonio Stäuble, *La commedia umanistica del Quattrocento*, Φλωρεντία 1968, σσ. 111-116· G. Padoan, *δ. π.*, σσ. 29-31 καί *passim*, καί *Il teatro umanistico veneto: la commedia*, a cura di Graziella Gentilini, Ραβέννα 1983, σσ. 71-73.

54. Βλ. F. Lesure (ed.), *Recueils imprimés: XVIe-XVIIe siècles: Liste chronologique*, Μόναχο 1960, σ. 250 (1564¹⁶), καί τῆ νεώτερη ἔκδοση τῆς συλλογῆς, σέ σύγχρονη μουσική σημειογραφία: *Manoli Blessi, Greghesche, libro I, 1564*, a cura di Siro Cisilino, Πάδοβα 1974 (*Celebri Raccolte Musicali Venete del Cinquecento*, 1).

55. Βλ. τά βιογραφικά σημειώματα ὄλων, πού δημοσιεύει ὁ S. Cisilino, *δ. π.*, σσ. V-XIV. Στήν ἀνθολογία προτάσσεται μιᾶ ἀφιέρωση σέ *greghesco* ὑπογραφομένη ἀπό τόν Manoli Blessi (ἀναδημοσιεύεται ἀπό τόν A. Einstein, *Italian Madrigal*, σσ. 528-529). Ἡ ἀνθολογία ἀφιερώνεται σέ τρεῖς μουσικούς φίλους τοῦ Molino, τόν Paolo Vergelli, τόν Claudio Merulo καί τόν Francesco Bonaldi, πού συνθέσεις τους συμπεριλαμβάνονται στήν ἀνθολογία. Ὁ Blessi - Molino ἀποκαλεῖ ὄλους τούς μουσικούς πού συνεργάζονται στήν ἀνθολογία του «*amisi a mi carissimi*» καί ἀναφέρει ὅτι ὁ ἴδιος τούς παρότρυνε νά μελοποιήσουν τίς *greghesche* του (*per mi fada cumponere da Multi Eccelendi Auttur del Musica sora li mie Versi e Rime della Rumecca lingua nostra*). Ἀνάμεσα στούς συνθέτες τῆς ἀνθολογίας εἶναι καί ὁ Ivo de Vento, πού δύο χρόνια ἀργότερα (1566) θά μελοποιήσει καί θά περιλάβει σέ συλλογή του μιᾶ *greghesca* τοῦ Molino (A. Einstein, *Greghesca*, *δ. π.*, σ. 24 σημ. 7). Μιά ἄλλη παρατήρηση σχετική μέ τή μουσική ἀνθολογία τοῦ 1564: δύο ἀπό τά κείμενα σέ *greghesco* πού συμπεριλαμβάνει εἶναι *sonetti caudati*, πού γράφτηκαν γιά τόν θάνατο τοῦ Adriaan Willaert (1562) καί μελοποιήθηκαν ἀπό τόν Andrea Gabrieli καί τόν Alvise Willaert (A. Einstein, *δ. π.*, σσ. 21-22). Τά δύο αὐτά σονέτα καθῶς καί ἕνα τρίτο, γιά τόν θάνατο τῆς Irene di Spilimbergo, πού εἶναι τυπωμένο στό τέλος τοῦ βιβλίου «*I fatti et prodezze*» (L. Coustelle, *δ. π.*, σσ. 18 [καί σημ. 6]-19), εἶναι τά μοναδικά κείμενα τοῦ Molino σέ *greghesco* πού δέν ἔχουν, λίγο πολύ, κωμικό χαρακτήρα.

56. Βλ. A. Einstein, *δ. π.*, σσ. 21-24, καί P. Fabbri, *δ. π.*, σ. 189.

grehgesca ίσως ήταν αρκετά παλαιότερη από την έκδοση της μουσικής ανθολογίας του 1564. Παραθέτω εδώ μία πληροφορία, που δέν έχει προσεχθεί ως τώρα: σέ μία συλλογή σονέτων ενός αρκετά γνωστού στήν εποχή του ίερωμένου ποιητή, του Ίερωνύμου Fenar(u)olo, που τυπώθηκε στήν Πάδοβα τό 1546, γίνεται λόγος γιά διάφορους μουσικοσυνθέτες της εποχής. Σέ ένα από τά σονέτα (όπου μνημονεύονται οί Parabosco, Perissone Cambio, Cipriano de Rore, Willaert καί Tutovale Menon) υπάρχουν οί εξής στίχοι:

*Ma se vaghezza avrai d'aria più sana,
Non ti scordar del Cambio, e cortigiana
Udrai intonar grechette in stil più adorno*⁵⁷.

Ίσως οί grechette αυτές νά είναι πρόδρομες μορφές τών μουσικών greghesche του Molino, δέν γνωρίζουμε όμως αν συνδέονται μ' αυτόν, αν ήταν δηλαδή γραμμένες σέ greghesco, ή αν ήταν άπλως έλληνικές μελωδίες που τίς τραγουδοῦσαν στή Βενετία.

Τό 1568 ό Molino τύπωσε, τή φορά αυτή μέ τό πραγματικό του όνομα, μία συλλογή μέ δικές του συνθέσεις στό τυπογραφείο του φίλου του συνθέτη Claudio Merulo (*I dilettevoli madrigali a quattro voci di M. Antonio Molino, nuovamente da lui composti, et dati in luce, con privilegio, libro primo*, In Venetia, Apresso Claudio da Correggio, 1568)⁵⁸. Η συλλογή αυτή, που περιλαμβάνει 28 μαδριγάλια του Molino, από τά όποια μόνο τά τέσσερα είναι γραμμένα σέ greghesco, είναι άφιερωμένη σέ μία νεαρή μουσικό της εποχής, τή Maddalena (Mezari detta) Casulana, γεννημένη στήν περιοχή της Σιένας γύρω στά 1540, αλλά έγκαταστημένη στή Βιτσέντζα⁵⁹. Όπως γράφει ό Molino στήν άφιέρωση του, ή Casulana ήταν αυτή που του δίδαξε τήν τέχνη της μουσικής σύνθεσης στά γηραιά του (*in questa mia grave età... dalla virtù vostra, atta ad accendere ogni fredda mente e desiderio di gloria, sieno stati a me sparsi li primi ammaestramenti di questa scientia*)⁶⁰. Τόν επόμενο χρόνο άκολούθησε ή έκδοση, μέ επιμέλεια της Casulana, μιας δεύτερης συλλογής πρόσφατα συνθεμένων μαδριγάλιων του Molino, που της τά είχε χαρίσει ό γηραιός μαθητής της (*Di M. Antonio Molino il secondo libro de madrigali a quatro voci, con uno dialogo a otto, novamente da lui composti et per Antonio Gardano stampati et dati in luce*, In Venetia, appresso di Antonio Gardano, 1569)⁶¹. Περιλαμβάνει είκοσι μαδριγάλια (κανένα σέ greghesco) καί είναι άφιερωμένη στόν Βενετό Capitano της Βιτσέντζας Φραγκίσκο Pesaro («*il Magnifico Messer Antonio*», γράφει ή Casulana στήν άφιέρωση της, «*hoggimai di grande età, e dotato de la virtù della Musica, mi ha fatto dono d' alcuni suoi Madrigali composti nuovamente*»)⁶².

Όμως ό Molino ήταν γενικότερα γνωστός στους μουσικούς κύκλους της Βενετίας όχι μόνο ως μουσικός αλλά καί ως πάτρωνας της μουσικής καί τών μουσικών της εποχής του. Τό 1570 τυπώθηκαν στή Βενετία δύο μουσικές συλλογές άφιερωμένες σ' αυτόν, ή μία του διάσημου συνθέτη της εποχής Φιλίππου de Monte, τυπωμένη μέ

57. Renato Giazotto, *Harmonici concertati in aere veneto*, Ρώμη 1954, σ. 17.

58. *Bibliografia*, τ. 2, σ. 1163-1164, άρ. 1877.

59. Βλ. Beatrice Pescarelli, *I madrigali di Maddalena Casulana*, Φλωρεντία 1979, σσ. 5-20.

60. Βλ. όλόκληρη τήν άφιέρωση στό βιβλίό της B. Pescarelli, *δ. π.*, σ. 10.

61. *Bibliografia*, τ. 2, σ. 1164, άρ. 1878.

62. Βλ. όλόκληρη τήν άφιέρωση στό βιβλίό της B. Pescarelli, *δ. π.*, σσ. 11-12.

δαπάνες του επίσης συνθέτη Λεάνδρου Mira, που αποκαλεί τον Molino «πατέρα της μουσικής» (*padre della Musica*)⁶³, και η άλλη του ακόμη διασημότερου Ἀνδρέα Gabrieli, που εκφράζεται με μεγάλο θαυμασμό για τις τόσο ὄψιμες και πραγματικά εκπληκτικές για τήν ηλικία του Molino επιδόσεις του στη σύνθεση (*con maravigliosa virtù, superando la gravezza de gli anni, havete in ogni tempo felicemente accresciuto nuovo vigore al nobilissimo ingegno vostro, come hora (oltre i molti segni) dalle cose della Musica evidentemente appare, nelle quali siete in pochi mesi divenuto tale, ch' ognun vi ammira per gli rari frutti ch' in questa etade si veggono uscir dal vostro divino intelletto*)⁶⁴. Οἱ ιδιαίτερα στενές σχέσεις του Molino με τόν Ἀνδρέα Gabrieli αποτυπώνονται ἐναργέστερα στήν ἀφιέρωση μιᾶς συλλογῆς του δευτέρου, που τυπώθηκε ἕναν χρόνο ἀργότερα (*Greghesche et iustiniane a tre voci, novamente composte e date in luce, In Venetia, Apresso li Figliuoli di Antonio Gardano, 1571*)⁶⁵. Μέ τή συλλογή αὐτή ἡ greghesca, περιβαλλόμενη μέ τό κύρος του Gabrieli, ἀποκρυσταλλώνεται ὡς μουσικό εἶδος μέ σαφέστερα κωμικό χαρακτήρα⁶⁶. Ἡ συλλογή περιλαμβάνει δέκα greghesche, σέ κείμενα του Molino, καί εἶναι ἀφιερωμένη στόν Βενετό εὐγενῆ Ἰερώνυμο Orio, Proveditore delle Gambarare, ὕστερα ἀπό ὑπόδειξη του ἴδιου του Molino, που ἦταν φίλος του Orio. Καί στήν ἀφιέρωση αὐτή ὁ Gabrieli εκφράζεται μέ ιδιαίτερο σεβασμό γιά τόν Molino, που τόν ἀποκαλεῖ «πατέρα καί κύριό» του (*essendomi misser Antonio Molino, cognominato Burchiela, stato sempre come padre e signore, per le sue singolari virtù*)⁶⁷.

63. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 494-495, ἀρ. 754.

64. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 679-680, ἀρ. 1035· βλ. καί P. Fabbri, *δ. π.*, σσ. 188-189.

65. *Bibliografia*, τ. 1, σσ. 675-676, ἀρ. 1027.

66. A. Einstein, *δ. π.*, σσ. 24-26.

67. *Ο. π.*, σ. 24.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΛΟΓΙΟΥ
ΣΕ ΑΝΤΙΤΥΠΟ ΤΟΥ «ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ» (ΕΚΔ. 1915)

Ἐπιθυμώντας νά προσφέρω τή συνεργασία μου γιά τό Ἐπίγραμμα στόν ἀγαπητό συνάδελφο καί φίλο Στυλιανό Ἀλεξίου (έναν ἀπό τούς πιό προικισμένους φιλόλογους τῆς γενιᾶς μας), ἔκρινα ἐνδιαφέρον νά παρουσιάσω ἐδῶ τίς σημειώσεις καί παρατηρήσεις ἐνός ἀνώνυμου λογιῶν στόν «Ἐρωτόκριτο», ἔργο πού ἀποτελέσει ἕναν ἀπό τούς κυριότερους καί προσφιλέστερους τομεῖς τῆς ἐπιστημονικῆς δραστηριότητος τοῦ τιμωμένου.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές εἶναι σημειωμένες, μέ κοινό μαῦρο (καί σπάνια μέ κόκκινο ἢ μπλέ) μολύδι, στά περιθώρια ἐνός ἀντιτύπου τῆς μεγάλης κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» ἀπό τό Στέφανο Ξανθοῦδίδη (Ἡράκλειο 1915). Τό ἀντίτυπο αὐτό, πού τό βρήκα ἀπό χρόνια σέ παλαιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας, εἶναι δεμένο, μέ μαύρη στάχωση, σέ δύο τόμους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας περιέχει τό κείμενο τοῦ Κορνάρου (σ. 1-366) καί ὁ ἄλλος ὅλα τά ὑπόλοιπα εἰσαγωγικά, τά σχόλια, τό γλωσσάριο κ.λπ. (σ. I-CLXXXIX καί 367-784) τά γραμμένα ἀπό τόν Ξανθοῦδίδη. Οἱ περισσότερες σημειώσεις ἀπαντοῦν στόν τόμο πού ἔχει τό κείμενο.

Ὁ μελετητής τοῦ κειμένου, πού ἔγραψε τίς παρατηρήσεις του αὐτές, χωρίς νά σημειώνει πουθενά τό ὄνομά του οὔτε κάποια χρονολογία (πάντως βέβαια μετά τό 1915, ἔτος τῆς πρώτης ἔκδοσης αὐτῆς τοῦ Ξανθοῦδίδη), μάς εἶναι ἄγνωστος. Δέν μπόρεσα νά τόν ἐντοπίσω ἀπό τό γραφικό του χαρακτήρα, παρ' ὅλο πού τόν ἀναζήτησα στούς κύκλους τῶν γλωσσολόγων καί φιλόλογων τῆς ἐποχῆς, δηλ. τῶν μαθητῶν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι (ὅπως ἦταν καί ὁ ἴδιος ὁ Ξανθοῦδίδης) καί παρ' ὅλο πού συμβουλευθήκα καί τόν ἄριστο γνώστη προσώπων καί πραγμάτων τοῦ καιροῦ του, αἰμίμηστο δάσκαλό μου Σωκράτη Κουγέα († 1966). Πάντως μπορούμε νά εἰμαστε βέβαιοι γιά τό ὅτι δέν ἦταν Κρητικός, ἀφοῦ προτείνει τή διορθωση τοῦ κρητικοῦ τύπου *ἐπαρηγοράτονε* στό E 61 (Ξανθ. σ. 311) σέ *ἐπαρηγορούτανε* καί τοῦ κρητικοῦ (ἀ)πονᾶται σέ *παινᾶται* στό B 915 (Ξ. σ. 117) καί ἀφοῦ πλάι στό στίχο B 1345 (Ξ. σ. 132) *γιά πέ μ' εἶντα τοῦ λείπεται...* σημειώνει: *με ἤ μου* (ἐνῶ τό *με* εἶναι ξένο στό κρητικό ἰδίωμα). Πιθανότατα μάλιστα ζοῦσε στήν Ἀθήνα, ἐπειδή στά γραφόμενα τοῦ Ξανθοῦδίδη στή σ. 421 γιά τή χρήση τοῦ *μάννα μου* σέ κυπριακά ἄσματα προσθέτει: *καί σήμερον ἐν Ἀθήναις*. Μποροῦμε ἐπίσης νά εἰμαστε βέβαιοι γιά τό ὅτι ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀφοῦ πολλές παρατηρήσεις του προδίδουν τήν ἀρχαιομάθειά του, καί πιθανότατα φιλόλογος, ἄν κρίνουμε ἀπό ὀρισμένες παρατηρήσεις καί ἀπό τίς διορθώσεις του. Ἔτσι, δίπλα στό Δ 168 (Ξ. σ. 126) *πάει νά δεῖ τοῦ Χάροντα τὰ μαυρισμένα σπῆλια* σημειώνει: *ὀμηρικόν*· δίπλα στό B 2409 (Ξ. σ. 70) *ἠῦρηκε τό Ρηγόπουλλο τ' ἀλύπητο κοντάρι* σημειώνει *νηλεῆς χαλκός* (κί

αυτό όμηρικό)· δίπλα στο χωρίο B 1737-1746 (Ξ. σ. 146) γράφει: *Γλαῦκος - Διομήδης*· δίπλα στο χωρίο A 1161-1166 (Ξ. σ. 125: ξεφύχισμα του Σπιδόλιοντα) σημειώνει: *Τιτανομαχία Ἡσιόδου*· δίπλα στο A 328 (Ξ. σ. 13) *πὸν στ' ὄμορφό ται πρόσωπο πάντα στεμένο τό 'χει* σημειώνει: *ὄς ἐν μαλακαῖς παρειαῖς νεάνιδος ἐννυχεύεις* (= Σοφοκλ. Ἄντιγ., στ. 783-784)· πλάι στο χωρίο Γ 1185-1188 (Ξ. σ. 215) *καλὰ τὸ λέν' οἱ φρόνιμοι καὶ τσὶ γυναῖκες ψέγου...* κ.λπ. σημειώνει: *Εὐρύπ.*· καὶ πλάι στο A 1289 (Ξ. σ. 47) *κι ὡσάν καρφί, πὸν μὲ καρφὶ ἄλλ' ὄχ τήν τρύπα θγάνεις* σημειώνει τὴν ἀρχαία παροιμία *πάσσαλος πασσάλω ἐκκρούεται*. Ἐπίσης γιὰ μερικές λέξεις τοῦ Γλωσσαρίου τοῦ Ξανθουδίδη παραπέμπει στὴν ἔκδοση τοῦ Ἰσοκράτη ἀπὸ τὸν Ἄδαμ. Κοραῆ (Ἰσοκράτους Λόγοι καὶ ἐπιστολαί, μετὰ σχολίων παλαιῶν..., ἐν Παρισίοις, ΑΩΖ', τόμ. 1-2 = Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, τόμ. Α'-Β'), ὅπως γιὰ τὴ λέξη *ἀφορμάρις* (Ξ. σ. 516): *Κοραῆς, Ἰσοκρ. Α, 302*, γιὰ τὴ λ. *βαβούρα - βαβουρίζω* (Ξ. σ. 517): *Κοραῆς, Ἰσοκρ. Β', 192* καὶ γιὰ τὴ λ. *στράτα* (Ξ. σ. 702): *Κοραῆ Ἰσ. Α', 299*.

Τό ἐνδιαφέρον του ὁμως φαίνεται πὼς ἐπεκτεινόταν – καὶ αὐτό εἶναι τό σημαντικὸ – καὶ στὰ μεταβυζαντινὰ δημῶδη κείμενα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ παραπομπές του στὴν «Ἐκλογή μνημείων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης» (τόμ. Α', Ἀθήνα 1866) τοῦ Δ. Μαυροφρύδη, παραπομπές πού συμπληρώνουν τίς Σημειώσεις τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὸν τροχὸ τῆς τύχης (σ. 379): *Μαυρ. Μν. σ. 14 καὶ 212* ἢ γιὰ τὸν τύπο *βλέπεσαι* (σ. 391): *Μαυρ. Μν. 9*. Ἐχει ἐπίσης καὶ ἐνδιαφέροντα λαογραφικά, ὅπως δείχνει ἡ παραπομπή του, δίπλα στο χωρίο Δ 126-130 (γιὰ τὴ συχνὴ ἐπαλήθευση τῶν ὀνειρών): *ἴδε Λαογρ.*

Ὁ ἀνώνυμος μελετητῆς μας λοιπόν, ὅπως μαρτυροῦν καὶ οἱ σημειώσεις του αὐτές στὸν «Ἐρωτόκριτο», ἀνῆκε στοὺς λιγοστοὺς φωτισμένους φιλόλογους ἐκείνους, πού ἦταν γνῶστες τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ ἔγραφαν τὴν καθαρεύουσα, ἀλλὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ μελετοῦν μὲ προσοχὴ καὶ τὰ νεοελληνικά δημοδέστερα κείμενα καὶ νὰ κατανοοῦν τὴν ἀξία τους καὶ τὴ θέση τους μέσα στὴν ἑλληνικὴ γραμματειακὴ παράδοση. Καὶ ἀπ' αὐτὴ λοιπόν ἀκόμη τὴν ἀποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ καταγράψουμε τίς κυριότερες λιγόλογες (συχνὰ καὶ μονολεκτικὲς) παρατηρήσεις του, παρουσιάζοντάς τες μὲ κάποια τάξη.

Μιά ομάδα παρατηρήσεών του ἔχει σκοπὸ ν' ἀνιχνεύσει τὴν παιδεία καὶ γενικότερα τὸν πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ κόσμο καὶ ν' ἀποτιμήσει τὴ λογοτεχνικὴ ικανότητα τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου». Ἔτσι, δίπλα στο χωρίο Γ 1727-1730 (Ξ. σ. 234) *Ἄστρον, μὴν τὸ βαστάξετε, Ἥλιε, σημάδι δεῖξε/κ' ὄλ' οἱ πλανῆτες τ' οὐρανοῦ...* ὁ ἀνώνυμος μας σημειώνει: *ἐγγράμματος*· δίπλα στο χωρίο Δ 109-118 (Ξ. σ. 240) γιὰ τὴ φύση τῶν προφητικῶν ὀνειρῶν ἢ ὄραμάτων, παρατηρεῖ: *δέν ἦτο ἀμαθῆς ὁ ποιητῆς*· δίπλα στο χωρίο Δ 137-144 (Ξ. σ. 241) γιὰ τὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου, σημειώνει ἀριστερά: *ἀμαθῆς*; καὶ δεξιά: *φιλοσοφία!*· δίπλα στο χωρίο Β 1545-1554 (Ξ. σ. 139) (λόγια τοῦ Ρηγόπουλου τῆς Κύπρου στο κονταροχτύπημα) σημειώνει: *λόγιος ὁ ποιητῆς*· δίπλα στο παροιμιακὸ δίστιχο Γ 967-968 (Ξ. σ. 207) *γεῖς λόγος εἶναι παλαιός...* κ.λπ., καθὼς καὶ δίπλα στο Β 885-886 (Ξ. σ. 116) καὶ στο Δ 511-512 (Ξ. σ. 254) σημειώνει: *παιδεία*· καὶ δίπλα στο Γ 899-900 (Ξ. σ. 204) *τσὶ παλαιὸς καιρὸς, πού 'σα μεγάλ' ἀθρῶποι / τὰ πλούτη, τὰ βασιλεία ἐκράζοντονε κόποι* γράφει: *παιδ.* Κάποτε ἐκφράζει τὸ θαυμασμὸ του γιὰ χωρία ὅπως τὸ δίστιχο Β 1601-1602 (Ξ. σ. 141) *ἐμὲν' τὰ μέλη μου, ἀδελφέ, ὄντεν ἐγεννηθήκα, / εἰς τὴν κοιλιά τσὶ μάννας μου*

τὸ φόβον τως ἀφήκα, προσθέτοντας: ἀριστούργημα! ἢ γιὰ τὸ χωρίο E 463-480 (Ξ. σ. 326, λόγια τοῦ Ἐρωτόκριτου στήν Ἄρετοῦσα), χαρακτηρίζοντας το: *θαῦμα συντομίας καί σαφηνείας*.

Πολύ συχνά, δίπλα σέ στίχους ἢ χωρία, πού κρίνει ὅτι εἶναι δηλωτικά τοῦ ἤθους ἢ τοῦ χαρακτήρα τῶν ἡρώων τοῦ μυθιστορήματος, σημειώνει, γιὰ τήν Ἄρετοῦσα ἤθος A. A 1781-82 (Ξ. σ. 65), A 1829-30 (Ξ. σ. 67), A 2131-2138 (Ξ. σ. 78), A 2205-2210 (Ξ. σ. 80), B 1209-1213 (Ξ. σ. 127), Γ 253-262 (Ξ. σ. 182), Γ 437-446 (Ξ. σ. 188), Γ 601-602 (Ξ. σ. 194), Γ 681-686 (Ξ. σ. 197) ἢ ἀπλῶς ἤθος στό A 686 (Ξ. σ. 26). Σημειώνει ἐπίσης γιὰ τόν Ἐρωτόκριτο ἤθος E. στό A 1947-48 (Ξ. σ. 71) ἢ ἀπλῶς ἤθος στό A 381-382 (Ξ. σ. 15), γιὰ τόν Κρητικό Χαριδῆμο ἤθος Χαρ. στό B 845-847 (Ξ. σ. 114), γιὰ τόν Πολύδωρο *χαρακτήρ Π.* στό B 19-20 (Ξ. σ. 83), γιὰ τὸ Νικόστρατο *χαρακτήρ Νικ.* στό B 2021-2026 (Ξ. σ. 156) καί γιὰ τὸ Σκλαβοῦνο: *χαρακτήρ Σκλαβ.* στό B 2119-2124 (Ξ. σ. 160).

Ἄλλου πάλι ὑπογραμμίζει ἄλλες ἀρετές τῶν προσώπων τοῦ μυθιστορήματος, ὅπως στό χωρίο B 1971-1980 (Ξ. σ. 155): *φιλοτιμία*, στό χωρίο B 2267-2274 (Ξ. σ. 165): *Κρητός φιλοτιμία* καί στό B 2083-84 (Ξ. σ. 158): *Κρητός εὐφυΐα*. Ἄπροσδόκητη, ἀλλά ἐνδιαφέρουσα εἶναι καί ἡ παρατήρησή του στό A 1357-1362 (Ξ. σ. 50): *πάντοτε ἀσυμπαθῶς ἐκφράζεται ὁ ποιητής ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα καί τοῦ Ἐρωτ. καί τῆς Ἄρετούσας*.

Σε πολλές σελίδες τοῦ κειμένου ὑπάρχουν συχνά στὰ περιθώρια κάθετες ὑπογραμμίσεις, γιὰ δύο ἢ περισσότερους στίχους, ἢ ὀριζόντιες γιὰ ἓνα, μέ μολύδι κόκκινο (καί σπάνια μπλέ ἢ μαύρο). Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὑπογραμμίσεις αὐτές ἔχουν γίνεи χωρὶς ἀμφιβολία γιὰ νὰ ἐπισημάνουν δυὸ μεγάλες κατηγορίες ἐκφραστικῶν τρόπων προσφιλῶν στὸν Κορνάρο: τὴ γνωμολογία (παροιμιώδεις φράσεις κ.λπ.) καί τίς ὠραίες παρομοιώσεις. Ὁ Ξανθουδίδης στήν ἐκδοσή του (Παράρτημα III, σ. 774-782) παραθέτει μιὰ συλλογὴ τῶν φράσεων τῆς πρώτης κατηγορίας (γνωμολογίας), πού συμπίπτει σχεδόν ὀλοκληρωτικά μέ τίς ὑπογραμμίσεις πού σημείωσε (προφανῶς ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν) ὁ μελετητὴς τοῦ ποιήματος κατὰ τήν ἀνάγνωσή του. Ἐπομένως οἱ ὑπογραμμίσεις αὐτές δέν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τὴ δεύτερη κατηγορία, τίς παρομοιώσεις, ἐπειδὴ καὶ αὐτές ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητές, ἰδίως τὸν Α.Κ. Τραυλάντωνη, Ὁ Ἐρωτόκριτος τοῦ Κορνάρου, «Ἐκπαιδευτικά Χρονικά», ἔτ. Γ', τευχ. 30 (Φεβρουάριος 1936), σ. 237-240.

Στίς πρώτες δέκα σελίδες τοῦ ἔργου (A 1-258) σημειώνονται ἐπίσης μέ τὸ μολύδι πολυάριθμες ἐπεμβάσεις (πού δέν συνεχίστηκαν στίς ἐπόμενες σελίδες) στήν ὀρθογραφικὴ μορφή τοῦ κειμένου πού υἰοθέτησε ὁ Ξανθουδίδης. Ἔτσι διέγραψε τὴ συνδετικὴ γραμμὴ - μεταξὺ ἄρθρου καί ὀνόματος (ἢ - Ἄρετή, οἱ - ἀθρῶποι) ἢ μεταξὺ τοῦ τελικοῦ -ν καί ἀήχου συμφώνου (τόν - ποταμό, τήν - τέχνη), καθὼς καί τὸ ν στίς ἀντωνυμίες (ν)του, (ν)τως καί συμπλήρωσε τοὺς τύπους πού ὁ Ξανθουδίδης παρουσίασε ἑλλειπτικούς μέ τήν ἐκθλιψη ἢ τήν ἀφαίρεση (ἦ)σανε, τζ(η) κ.λπ. Εἶναι ἀξιωματικὸ ὅτι τὸ ἴδιο ἔκαμε καί ὁ Στ. Ἀλεξίου στήν πρόσφατη ἐκδοσή του.

Μερικὲς εἰδικὲς παρατηρήσεις χαρακτηρίζουν ὀρισμένους λεκτικούς τρόπους ἢ σχήματα, ὅπως στό A 2101 (Ξ. σ. 77) *τὸ φίλο σ' ἄλλα φύλλα* ἢ σημείωση: *παρήχησις*, στό Γ 559-562 (Ξ. σ. 192) *Φροσύνη κακορρίζικη, μ' εἶντα καρδιά ἀνιμένεις...* κ.λπ. ἢ σημείωση: *ἀποστροφή* καί στό A 317-321 (Ξ. σ. 23) ἢ σημείωση: *ἀνανταπόδοτον*.

Θά συμπληρώσουμε τήν εἰκόνα τῶν ποικίλων παρατηρήσεων καί σημειώσεων τοῦ ἀγνωστού μελετητῆ, ἀναφέροντας μερικές ἀκόμη.

Δίπλα στό στίχο A 883 (Ξ. σ. 33) *καί δὲν ἀλάφρων' ὁ καμημός, μαλλιοστάς πλιὸ πληθένει* σημειώνει: *καί τό μέτρον;* (ἀπορώντας γιά τόν τονισμό τῆς τρίτης συλλαβῆς τοῦ δεύτερου ἡμιστίχιου). Πλάϊ στό δίστιχο B 315-316 (Ξ. σ. 94) *Στή γέμωσι τοῦ φεγγαριοῦ ἄλλο δεντροῦ δὲν πιάνει, / μόνο τσ' ἀγάπης τὸ δεντροῦ, πού πάντα ρίζες κάνει* σημειώνει: *δεισιδαιμονία*. Δίπλα στό στίχο B 367 (Ξ. σ. 97) *ἐπρόβαλεν ὠσάν ἀι τὸς στ' ἄλογο καβαλλάρης* παρατηρεῖ *ἄτοπον*. Τό σκεπτικό τοῦ Ξανθουδίδη (Ξ. σ. 386) γιά τή γένεση τοῦ ἐμπρόθετου ἀπαρέμφατου χαρακτηρίζεται ὡς *ἀπίθανον*. Στίς Σημειώσεις τοῦ Ξανθουδίδη (σ. 402) γιά «ἐλληνισμούς» στόν «Ἐρωτόκριτο», παραθέτει κι αὐτός ἀρκετούς ἄλλους λόγιους τύπους. Σέ ἄλλη σημειώσή του (Ξ. σ. 404), γιά τή χρήση τῆς φούρκας στήν Ἐνετοκρατία, προσθέτει τήν παρατήρηση *ὅτι καί ἐπί Τουρκοκρατίας ἦτο ἡ ἀγχόνη*.

Καί φθάνουμε τώρα στίς οὐσιαστικότερες παρατηρήσεις τοῦ ἀνώνυμου μελετητῆ, σ' αὐτές δηλαδή πού ἀφοροῦν σέ κριτικές ἐπεμβάσεις καί διορθώσεις του. Ἐὰς δηλώσουμε προκαταβολικά ὅτι οἱ διορθώσεις αὐτές δὲν εἶναι οὔτε πολυάριθμες οὔτε πάντα ἐνδιαφέρουσες ἢ εὐστοχες. Ἄξιζει ὅμως νά παραθέσουμε τίς κυριότερες ἀπ' αὐτές, διακρίνοντάς τις σέ α) διορθώσεις ἢ προτάσεις ἐνδιαφέρουσες· β) διορθώσεις πού ἀπαντοῦν καί στήν ἔκδοση Στ. Ἀλεξίου (Ἀθήνα 1980)· καί γ) διορθώσεις ἀπορρίψιμες.

α) Διορθώσεις ἢ προτάσεις ἐνδιαφέρουσες

- 1) A 118 - 9 (Ξ. σ. 5): *κ' εἶδα με τήν ἀναλαμπή, ὄντε νερό τῆ γραίνει ἔτσι κι αὐτός...*
Διορθώνει: *κ' ἴδια μέ* (Τό ἐπίρρ. ἴδια ἀπαντᾷ καί στό A 1536).
- 2) A 281 (Ξ. σ. 11): *εὔκολα καί τὰ κάρβουνα κ' ἡ σπίθα ἀναλαμπάνει*
Διορθώνει: *μιὰ σπίθα* (πού ταιριάζει καλύτερα στό νόημα).
- 3) A 296 (Ξ. σ. 12): *πέ μου π ο θ ἔς νά βουηθηθῶ 'ς ἔτοια δουλειὰ μεγάλη*
Προκρίνει τή γραφή *πῶς θές τῶν ἐκδόσεων AB*.
- 4) A 1098 (Ξ. σ. 41): *καί δὲ δειλιᾷ τῆ μ ἄ ν ν α τ ζ ι κι ὄργιτα τοῦ κυροῦ τζι*
Προτείνει τή διόρθωση: *τῆ μάνιτα*. (Πρβλ. καί τούς στ. B 944 *κι ἄς σιγανέψ' ἡ μάνιτα κ' ἡ ὄργιτ' ἄς μερώση* καί E 1223 *κ' οἱ ὄργιτες ἐπάψασι κ' οἱ μάνιτες ἐφύγα*).
- 5) A 1391-1392 (Ξ. σ. 51): *Κι ἄς εἶν ἡ τζόγια ὀλόχρυση καί πλούσα πλιά παρ' ἄλλη, σάν εἶν κι αὐτῆ ξεχωριστῆ κι ἀπ' ὄλους τ ω ς μεγάλη*
Προτείνει τή διόρθωση: *πλεό* (ἴσως καλύτερα: *πλιά*).
- 6) A 1525 (Ξ. σ. 56): *Βάλ' ἐκεῖ πού βρες τὰ χαρτιά κι α ὕ τ ὀ τὸ ξένον πράμα*
Διορθώνει: *ἄς το*.
- 7) A 1995-1996 (Ξ. σ. 73): *ἄς πάσκη ποῦρ', ὅσο μπορεῖ, ἄθρωπος νά τ ὀ χώνη, τὰ μάτια καί τὸ πρόσωπο ὄλα τὰ φανερώνει*
Διορθώνει: *τσοῖ* (λογισμούς, κατά τό στ. 1993). Οἱ ἐκδόσεις AB καί τό χειρόγραφο ἔχουν *τά* (κατά τό ὄλα) πού ἀκολουθεῖ καί ὁ Ἀλεξίου. Ὁ Ξανθουδίδης διόρθωσε σέ *τό*.
- 8) 1138 (Ξ. σ. 124): *βάνει το π ρ ὸς τ ἦ ν κεφαλή, τήν κοπανιὰ νά πάρη*
Προτείνει: *ὀμπρός στήν* (κατά τήν ἔκδοση A, γραφή πού στηρίζεται ἴσως καί ἀπό

- τόν επόμενο στίχο 1139: *κ' ἐβλέπησε τὴν κεφαλὴν, γὰρ ἀπ' ὀμπρὸς τὸ βάνει).*
- 9) Β 1327-1328 (Ξ. σ. 131): *κ' ἐγνώρισε πὼς πλὴν βαθιὰ ὁ πόθος ταιριζῶναι, καὶ τὸ Ῥωτόκριτο θωρεῖ κ' ἐκεῖνο καμαρώνει.*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *σάν.*
- 10) Γ 407-408 (Ξ. σ. 187): *τὸν τόπο ἐκεῖνο ξόμπλιαζε κ' εἶδε το πὼς ἐμπόρει νὰ πῆ νὰ ξομολογηθῆ τά'χε στὸ νοῦν τσ' ἡ κόρη.*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *μπῆ* (πού ταιριάζει μὲ τὸν τόπο τῶν στ. 384 καὶ 407).
- 11) Γ 515 (Ξ. σ. 191) *Τσ' ἐξᾶς μου καὶ δὲν εἶμαι μπλιό, δὲν εἶμαι μπλιό δική μου.*
Προτείνει τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων· (ἐ)γώ (τὸ καὶ βέβαια εἶναι ἄτοπο).
- 12) Δ 493 (Ξ. σ. 253) *κι ὁ, τι κριτήρια βρῖσκονται δὴ σ τ ε τ α στὸ κορμί μου*
Διορθῶναι: *δῶσε* (οἱ ἐκδόσεις δότε, τὸ χειρόγραφο δῶστε. Ἐπειδὴ ἡ Ἄρετοῦσα ἀπευθύνεται στὸν πατέρα της, ἴσως εἶναι προτιμότερος ὁ ἐνικός δῶσε).

δ) Διορθώσεις πού ἀπαντοῦν καὶ στὴν ἐκδοση Ἄλεξιου

- 1) Α 211 (Ξ. σ. 9): *πὸ ὕ σ' ἔσυρε τὸ ριζικὸ κ' ἡ μοῖρα νὰ σὲ βάλῃ*
Διορθῶναι: *ποῦ* (ἐρωτηματ.), ὅπως καὶ ὁ Ἄλεξιου.
- 2) Β 1129 (Ξ. σ. 124): *Λέει, ΣΠΙΔ. Θωρῶ δὲν ἔχω μπλιό ὁδὲ σπαθί οὐδὲ χέρα*
Διορθῶναι: *οὐδέ*, ὅπως καὶ ὁ Ἄλεξιου.
- 3) Γ 169 (Ξ. σ. 179): *καὶ φέρν' ἡ μάχ' ἀνάπασι, ἡ ὄχθητα καλωσύνη*
Προτείνει: *κι ὡς ἡ καὶ ᾶ* (κι ᾶ ἔχει καὶ ὁ Ἄλεξιου, κατὰ τὸ χειρόγραφο).
- 4) Γ 545 (Ξ. σ. 192): *ὄλοι καταλογιάσασι...*
Διορθῶναι: *καταλαγιάσασι*, ὅπως καὶ ὁ Ἄλεξιου (πρόκειται μᾶλλον γιὰ τυπογραφικὸ λάθος τῆς ἐκδοσης Ξ.).

γ) Διορθώσεις ἀπορρίψιμες

- 1) Α 1678 (Ξ. σ. 61): *καὶ νὰ γλυτώσουν τὴ ζωὴ πᾶσ κοῦσι καὶ γυρεύγου*
Προτείνει: *πασκίζου* (διόρθωση ὄχι ἀπαραίτητη, ἀφοῦ καὶ τὸ πᾶσκα εἶναι συχνὸ μὲ τὴν ἴδια σημασίαν τοῦ προσπαθῶ).
- 2) Β 1210 (Ξ. σ. 127): *καὶ τοῦ κυροῦ τζι σίμωσε καὶ σπλαχνικὸ ὑλά γίνῃ*
Προτείνει τὴ διόρθωση *σπλαχνικὴ ὄλη*. Ἡ διόρθωση περιττὴ, ἀφοῦ τὸ καὶ *σπλαχνικὸ ὑλά γίνῃ* ἀπαντᾷ καὶ στὸ Γ 1016 (Ξ. σ. 209). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνάλογο *μικρούλης* (βλ. ἔκδ. Στ. Ἄλεξιου, σ. 411, Σημειώσεις στὸ Α 33).
- 3) Β 1932 (Ξ. σ. 153): *τὰ πόδια πρὸς τὸν οὐρανὸ κ' ἡ κεφαλὴ ἄνω κάτω*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *ἦτο*. Ἀλλὰ τὸ *ἄνω κάτω* (= ἀνάποδα) εἶναι κοινὸ καὶ ἀπαντᾷ καὶ ἄλλου στὸν «Ἐρωτόκριτο» (Γ 1277, Δ 194).
- 4) Γ 935-936 (Ξ. σ. 206): *Δὲν θέλω μπλιό νὰ σοῦ μιλῶ, στὸ Ρήγα δὲν τυχαίνει ἐτόσα νὰ πολυμιλῆ κι ἀπόδγαλ' τον νὰ πηγαίνῃ.*
Προτείνει τὴ διόρθωση *πηγαίνει* (= ταιριάζει), πού εἶναι περιττὴ, ἀφοῦ τὸ *τυχαίνει* (= πρέπει, ἀρμόζει) εἶναι συνηθέστατο στὰ κρητικὰ κείμενα.
- 5) Ε 100 (Ξ. σ. 312): *οἱ ἀνέμοι κατατάσσουσι, καλοκαιράκι βράζει*
Προτείνει τὴ διόρθωση: *μοιάζει*. Εἶναι ὁμως περιττὴ, γὰρ τὸ *βράζω* (ἀμπβ.) λέγεται καὶ γιὰ τίς μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ· βλ. τοὺς στίχ. *ὅταν οὖν ἔλθῃ τὸ θέρος / καὶ νὰ βράσουσι ἡμέρες*, Πτωχολ. Ρ 184.

Ἐπιχείρησα νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τίς κυριότερες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις

στόν «Ἐρωτόκριτο» τοῦ ἄγνωστου αὐτοῦ μελετητῆ τοῦ ὄχι τόσο γιὰ νὰ βελτιώσω τό λαμπρά ἀποκατεστημένο κριτικά κείμενό του, ὅσο γιὰ νὰ προβάλω, μέ αὐτόγραφες μαρτυρίες, τό ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἐνός ἀρχαιομαθῆ λογίου καί φιλόλογου, πού δέν ἀπαξίωσε νὰ μελετήσῃ, μέ ἐπιμονή καί εὐσυνειδησία, ἕνα ἔξοχο δημιούργημα τῆς δημόδους μας γραμματείας, ὅπως εἶναι τό ποίημα τοῦ Κορνάρου.

ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ ΚΕΙΜΕΝΟ «ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΟΥ» ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΟΧΙ ΘΕΑΤΡΙΚΟ ΕΡΓΟ*

Ἡ «θεατρική δομή» τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» (1635), ἔργου πού καί κατά τόν ὑπογράφοντα, προσγράφεται προφανῶς στόν Βιτσέντζο Κορνάρο, ἔχει ἀπασχολήσει παλαιότερους καί νεότερους μελετητές. Τούς προβληματίσε ἡ μή διαίρεση τοῦ ἔργου σέ πράξεις, ἡ συνεχῆ ροή τῆς πλοκῆς του σέ διαφορετικούς σκηνικούς χώρους, ἡ μή ὑποδήλωση τοῦ χρόνου πού παρέρχεται χωρίς νά ὑπογραμμίζεται «σκηνικά» κάποια «τομή» κ.ἄ.

Οἱ ἐρμηνεῖες γιά τήν ἰδιότυπη δραματουργική μορφή τοῦ ἔργου πού κατά καιροῦς δόθηκαν ἦταν διάφορες: ἄλλοι πίστεψαν πώς σχετίζεται μέ τήν πιθανολογούμενη ὕπαρξη βυζαντινῶν μυστηρίων, ἄλλοι ἀπέδωσαν τή μορφή αὐτή σέ ἐπίδραση τῆς «ταυτόχρονης» παρουσίας διάφορων σκηνῶν σέ βυζαντινές εἰκόνες, ἄλλοι νόμισαν ὅτι ὁ ποιητής ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπό τά δυτικά μυστήρια τοῦ Μεσαίωνα καί τίς σύνθετες (πολλοί χώροι μαζί) σκηνογραφίες τους (Simultanbühne), ἄλλοι πώς ἡ δομή τοῦ ἔργου εἶναι ἐπαναστατική, ἄλλοι πώς εἶναι δημιουργημα λαϊκοῦ θεάτρου κ.λ.π.

Ἄς δοῦμε ὅμως ποιὰ εἶναι τά στοιχεῖα πού φαίνεται νά προσδιορίζουν τό γεγονός ὅτι ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι θεατρικό ἔργο. Εἶναι τά ἀκόλουθα: 1) Τό ἔργο εἶναι γραμμένο σέ διαλογική μορφή, 2) Ἔχει ὡς πρότυπο ἕνα ἰταλικό θεατρικό κείμενο («Lo Isach» τοῦ L. Grotto, α' ἔκδοση 1586), 3) Ὑπάρχουν καί ἐλάχιστες σκηνικές ὑποδείξεις.

Πρῖν σχολιάσουμε τά στοιχεῖα αὐτά, σπεύδουμε νά τονίσουμε ὅτι πεποίθησή μας εἶναι πώς ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» εἶναι ἔργο «ἀφηγηματικοῦ» λόγου. Ἐργο πού γράφτηκε γιά νά διαδάζεται καί συχνά νά διαδάζεται «δυνατά» ἀπό κάποιον ἐγγράμματο καί νά ἀκοῦνε ἄλλοι, ἐγγράμματοι ἢ μή. (Ἄπ' ὅσο ξέρω, ὁ μόνος πού ἔθιξε, κατά ἕνα μέρος, τό θέμα αὐτό – ἀλλά τό ἀπέρριψε – εἶναι ὁ Ἄγγελος Τερζάκης στήν Εἰσαγωγή του γιά τήν ἔκδ. τοῦ ἔργου, «Ἐρμῆς», 1971, σ. 17). Κάτι παράλληλο συνέβαινε μέ τόν «Ἐρωτόκριτο» (πού κι αὐτοῦ ἕνα πολύ μεγάλο μέρος εἶναι γραμμένο σέ διαλογική μορφή), ἀλλά καί μέ ἄλλα παλαιότερα κείμενα (π.χ. μέ κάποια

---

* Ὁ ὑπογράφων δέ θά ἤθελε τό σύντομο αὐτό μελέτημα νά ἔχει στενά φιλολογικό χαρακτήρα. Στριζόμενο βεβαίως σέ φιλογικές ἐμπειρίες, ἐπιδιώκει νά εἶναι μᾶλλον μιά δοκιμῆ αἴσθητικῆς ἀποτίμησης γύρω ἀπ' τή λογοτεχνική μορφή τῆς «Θυσίας». Γι' αὐτό ἀπέφυγα τίς ὑποσημειώσεις. Ἄλλωστε, στούς εἰδικούς, ἡ παλαιότερη καί ἡ νεότερη βιβλιογραφία γιά τό θέμα εἶναι πάγκοινα γνωστές. Σέ παρενθέσεις (ἐντός κειμένου) θέτω μόνο ὅ,τι ἔκρινα βιβλιογραφικῶς ἐντελῶς ἀπαραίτητο.

ίπποτικά μυθιστορήματα). ¹ Αντιμετωπίζοντας έτσι τή «Θυσία» έρμηνεύονται τά πάντα: οί αλλαγές τόπων, οί αλλαγές χρόνου (σέ 70 στίχους περνούν 3 μέρες, χωρίς σκηνική ύποδήλωση χρονικής μεταβολής), ό μή διαχωρισμός του έργου σέ πράξεις κ.ά.

² Ας δοῦμε λοιπόν τώρα αναλυτικότερα τά στοιχεῖα πού δείχνουν νά συνηγοροῦν πώς ἡ «Θυσία» εἶναι θεατρικό ἔργο, στοιχεῖα πού προαναφέραμε.

Τό ὅτι τό κείμενο εἶναι γραμμένο σέ διαλογική μορφή εἶναι σαφῶς ἀπόρροια τοῦ προτύπου του, πού ἦταν ὄντως γραμμένο γιά τό θέατρο. ³ Ἀλλά τό ὅτι ὁ ποιητής τῆς «Θυσίας» μετέβαλε (ἐκτός πάμπολλων ἄλλων στοιχείων) καί τή μορφή του δέ δείχνει βέβαια ὅτι ἄλλαξε τή «στέρεη» παραδοσιακή δομή τοῦ πεντάπρακτου δράματος (τήν ὁποία πολύ καλά ἐγνώριζε, τουλάχιστον ἀπό ἀναγνώσεις ἰταλικῶν θεατρικῶν ἔργων) γιά νά ἀνατρέξει σέ ἀνύπαρκτα (ἢ τουλάχιστον ἀνεπιβεβαίωτα) δείγματα βυζαντινῶν μυστηρίων, οὔτε γιά νά φέρει στήν Κρήτη σίγουρα ἄγνωστες σ' αὐτήν φόρμες μεσαιωνικῶν δυτικῶν μυστηρίων κι ἀκόμη λιγότερο μπορεῖ νά προέβη σ' αὐτήν τήν ἀλλαγὴ γιά νά δημιουργήσει ἐπαναστατικές θεατρικές δομές ἢ γιά νά παρουσιάσει μιὰ «λαϊκή» δραματολογία. Αὐτές εἶναι ὑποθέσεις ἐκτός τῆς πραγματικότητας πού χάραζαν οἱ τότε ἱστορικές συνθήκες. ⁴ Ἀνύπαρκες καί ἀδύνατες.

⁵ Ἐχω λοιπόν τή γνώμη ὅτι ὁ ποιητής τῆς «Θυσίας» ἐπέλεξε καταρχήν ἕνα πρότυπο, τό ὁποῖο χειριζόταν ἕνα θέμα πού ἐνδιέφερε τόν ἴδιο· κι ὅπως ἐμπλούτισε, βάρυνε κι ἔδωσε οὐσιαστική ποιητική πνοή στίς καταστάσεις καί τοῦς χαρακτήρες, δημιουργώντας στήν πραγματικότητα ἕνα «νέο ἔργο», ἀνώτερο κατά πολύ τοῦ προτύπου του, ἔτσι καί στή λογοτεχνική μορφή διάλεξε ἐκείνη πού καθιστοῦσε ἄμεσα ἐφικτή τή διάδοση τοῦ κειμένου του: τήν «ἀφήγηση». Κι ἀφοῦ τό πρότυπό του ἦταν γραμμένο σέ διάλογο, κράτησε κι αὐτός τό διάλογο - χωρίς νά προσθέσει «ἀφηγητή» - καί ἀνέπτυξε τή σύλληψή του σέ μιὰ πορεία «ἀφηγηματική». Οἱ ἑλληνόφωνες θεατρικές παραστάσεις στή βενετοκρατούμενη Κρήτη (ὄσες ὑπῆρξαν), ὅπωςδήποτε ὀργανωμένες ἀπό μή ἐπαγγελματίες, παρῆχαν πολύ μικρότερη δυνατότητα διαδόσεως τοῦ έργου, ἀπό τήν «ἀνάγνωση». Ἐπειτα ἡ ἐπιλογή τῆς μορφῆς ἑνός «διαλογικοῦ κατ' ἀφηγηματική ροή» κειμένου σίγουρα ἦταν μιὰ αἰσθητική ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα. Κι ἴσως δέν εἶναι ἄσκοπο νά ποῦμε πώς αὐτή ἡ αἰσθητική ἐπιλογή μοιάζει νά συνηγορεῖ - πέρα τῶν γνωστῶν ἄλλων στοιχείων - γιά τήν ταύτιση τοῦ ποιητῆ τῆς «Θυσίας» μέ τόν ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Κι ἐκεῖ ὁ Κορνάρος - σέ σχέση μέ τά πρότυπά του - ἀνέπτυξε τά διαλογικά μέρη, κρατώντας τήν «ἀφηγηματική ροή».

Μένει νά σχολιάσουμε τό θέμα τῶν «σκηνοθετικῶν ὑποδείξεων» πού ὑπάρχουν στό κείμενο. Αὐτές εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1) Μετά τό στ. 74 (ἀφοῦ ἔχει φύγει ὁ Ἄγγελος κι ὁ Ἄβραάμ ἤδη - ἀπ' τό στ. 29 - μονολογεῖ γιά τά δεινά του):

Σηκώνεται ὁ Ἄβραάμ ἀπό τό στρώμα καί γονατιστός προσεύχεται.

⁶ Ἡ παραπάνω διατύπωση εἶναι τῶν παλαιῶν βενετικῶν ἐκδόσεων. Τό χφ τῆς Μαρκιανῆς (= M) παρέχει τή «διδασκαλία» αὐτή σέ δίστιχο (μεταγράφεται ἐδῶ μέ ἑλληνικά ψηφία):

*Σηκώνεται ἀπό τό κρεβάτι του κι ἀνάφτει τό καντήλι
καί σέρνεται εἰσέ γωνιά καί λέει μέ τὰ χεῖλη.*

(Ἀκολουθοῦμε τήν ἀρίθμηση στίχων τῆς 6' ἐκδ. τοῦ Μέγα, 1954).

2) Μετά τό στ. 152 (ἀφοῦ ἔχει ξυπνήσει ἡ Σάρρα καί πιέζει τόν Ἄβραάμ νά τῆς ἀποκαλύψει γιατί τόν ἔχει κυριέψει ἀγωνία κ.λ.π.):

Ο ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά. (Δηλαδή μιλάει «κατ' ἰδίαν»).

Στό Μ δέν ὑπάρχει παρόμοια σημείωση.

3) Μετά στ. 752 (ἀφοῦ ἔχουν φθάσει στόν τόπο τῆς θυσίας):

ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά.

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

4) Μετά στ. 756 (στήν ἴδια σκηνή):

Ἐτοῦτο λέγει δυνατά (ὁ Ἄβραάμ).

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

5) Μετά στ. 766 (στήν ἴδια σκηνή):

ΑΒΡΑΑΜ λέγει σιγανά.

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

6) Μετά στ. 868 (Ἦ Ἄβραάμ ἔχει ἀποκαλύψει πιά στόν Ἰσαάκ ὅτι πρέπει νά θυσιάσθῃ):

Γονατίζει καί προσεύχεται (ὁ Ἰσαάκ).

Δέν ὑπάρχει στό Μ.

Εὐκόλα παρατηρεῖ κανεῖς ὅτι οἱ «σκηνοθετικές» αὐτές ὑποδείξεις εἶναι ἀσήμαντες. Ὄταν δέν δηλώνονται ἀλλαγές τόπων (δωμάτιο Ἄβραάμ, δωμάτιο δούλων, δωμάτιο Ἰσαάκ, πορεία πρὸς τὸ ὄρος, τόπος θυσίας, ἐπιστροφή στό σπίτι κ.λ.π.), εἴσοδοι καί ἔξοδοι προσώπων, «μαγικές» ἐμφανίσεις Ἀγγέλου κ.λ.π., εἶναι ἀστεῖο νά δεχτοῦμε ὅτι ἂν κάποιος ἔγραφε θεατρικό ἔργο θά μνημόνευε δυό «γονατίσματα» καί τέσσερα «κατ' ἰδίαν» καί «δυνατά» (πού κι αὐτῶν ἡ μνεία δέν τηρεῖται μέ συνέπεια, ἀφοῦ, π.χ. δυό στίχους μετά τὸ «λέγει σιγανά» - μετά στ. 152 - ἔπρεπε νά ἀκολουθεῖ: «λέγει δυνατά», γιατί μετά τὸ «κατ' ἰδίαν» δίστιχο ὁ Ἄβραάμ ἀπευθύνεται στή Σάρρα). Κι ἂν ἀκόμη οἱ «διδασκαλίες» αὐτές προέρχονται ἀπ' τὴν πένα τοῦ ποιητῆ, μοιάζουν περιθωριακές σημειώσεις γιὰ νά διευκολύνουν τὴν πορεία τῆς ἀνάγνωσης. Ἄλλὰ ἀμφιδάλλω γιὰ τὴν ἐγκυρότητα σχεδόν ὅλων τῶν «διδασκαλιῶν» αὐτῶν. Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς καί τούς ἀνέπτυξα ἀμέσως παραπάνω. Ἴσως εἶναι σημειώσεις τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἀ' ἔκδ. (δηλ. τοῦ Μ. Μαργᾶ) γιὰ νά διευκολύνει τὸν ἀναγνώστη ἢ σχόλια κάποιου τρίτου στό χειρόγραφο ἀπ' ὅπου πρωτοεκδόθηκε τὸ ἔργο, τὰ ὅποια ὁ ἐπιμελητῆς θεώρησε ὀρθὸ νά συμπεριλάβει στήν ἔκδοση. Στίς ἀπόψεις αὐτές συνηγορεῖ τὸ γεγονός ὅτι - πλὴν μιᾶς - καμιὰ «διδασκαλία» δέν ὑπάρχει στό χφ τῆς Μαρκιανῆς.

Μόνο ἡ πρώτη, ὅπως εἶδαμε, ὑπάρχει στό Μ καί μάλιστα «μεταπλασμένη» σέ δυό δεκαπεντασύλλαβους, γεγονός πού δηλώνει ὅτι κάποια νύξη εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ ἑπτανήσιος «διασκευαστής» τοῦ Μ. Κι εἶναι γνωστὸ τὸ θέμα πού εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸν Γ.Θ. Ζώρα (*Μελετήματα περὶ τὰς πηγὰς τῆς Θυσίας τοῦ Ἄβραάμ*, Ἐν Ἀθήναις 1945, σ. 85 κ.ἑ.) γιὰ τὸ ὅτι τὸ ἀνάφτει τὸ καντήλι ὑπάρχει, περίπου ἔτσι διατυπωμένο, καί στό κείμενο τοῦ Grotto. Ἡ ἀφελὴς διατύπωση λέει μὲ τὰ χεῖλη (μὲ τί ἄλλο θά

μιλούσε;) δέν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι οί στίχοι εἶναι νόθοι ἢ παραλλαγή, ἴσως, κάποιων ἄλλων παραπλήσιων στίχων πού συνάντησε ὁ ἑπτανήσιος «διασκευαστής», πιθανόν ἐντεταγμένους στό μονόλογο τοῦ Ἰβραάμ. Π.χ.:

(Ἰβραάμ μιλάει στόν ἑαυτό του, ὅπως *Καημένο σπῖτι τοῦ Ἰβραάμ...* στ. 67):

*Γείρου ἀπ' τὸ στρῶμα σου Ἰβραάμ κι ἄναψε τὸ καντήλι
καὶ πούρι ὁ πόνος τῆ καρδιάς ἄς ἀνεβεῖ στὰ χεῖλη
ἢ
πέσε στὰ γόνατα ζιμὸ κι ἄς τρέμουσι τὰ χεῖλη κ.ἄ.*

Αὐτές οἱ τελευταῖες σκέψεις εἶναι μόνο μιά ὑπόθεση. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πράγμα, οἱ παραπάνω «διδασκαλίες» σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσουν ἀποδείξεις γιὰ τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς «Θυσίας» ἔγραψε συνειδητὰ ἔργο θεατρικό.

Σημειώνω ἐπίσης ὅτι, ἐνῶ σέ πρῶτες ἐκδόσεις θεατρικῶν ἔργων, π.χ. τῆς «Ἐρωφίλης», σημειώνεται ρητὰ ἢ ἐνδειξή «τραγωδία» καὶ σέ χφκ κωμωδιῶν, π.χ. τοῦ «Κατζούρμπου», ἢ ἐνδειξή «κωμωδία», στίς πρῶτες ἐκδόσεις τῆς «Θυσίας» τὸ ἔργο ἀναφέρεται ὡς «ἱστορία ψυχωφελεστάτη, εὐγαλμένη ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Γραφήν...» Κι αὐτὸ ἐπίσης ἔχει, νομίζω, κάποια σημασία.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νά ἀποσαφηνίσω δύο σημεῖα:

Πρῶτον: Τὸ ὅτι ἢ «Θυσία» δέ γράφτηκε γιὰ τὸ θέατρο δέ σημαίνει ὅτι δέν πρέπει νά παριστάνεται σήμερα ἀπὸ σκηνῆς. Ὅταν ἔμπρακτα ἔχουμε ὑποστηρίξει πῶς κι ὁ «Ἐρωτόκριτος» μπορεῖ νά εἶναι σήμερα «θέατρο» καὶ μάλιστα θέατρο μέ διεθνή, ὄχι ἀπλῶς πανελλήνια ἀπήχηση, εἶναι νομίζω αὐτονόητο ὅτι καὶ γιὰ τὴ «Θυσία» πιστεύουμε τὸ ἴδιο. Κι ἴσως οἱ σκέψεις πού ἀναπτύξαμε στό σύντομο αὐτὸ μελέτημα ἔχουν κάποια «ιδιότυπη» σημασία, ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ ἓνα φιλόλογο πού εἶναι - αὐτὸ πού λέμε - «ἄνθρωπος τοῦ θεάτρου».

Δεύτερον: Ἄσχετα ἀπὸ τὴ «διαλογικὴ ἀφηγηματικὴ μορφή» πού πιστεύω πῶς ἀρμόζει ὡς προσδιορισμὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους στό ὁποῖο ἀνήκει ἢ «Θυσία», πιστεύω παράλληλα ὅτι - ὅπως κι ὁ «Ἐρωτόκριτος» - εἶναι ἓνα κείμενο μέ χαρακτηριστὲς θεατρικούς, μέ συγκρούσεις θεατρικὲς καὶ μέ ποιητικὸ προβληματισμὸ πού ἀκραγγίζει τὰ ὄρια τῆς τραγωδίας. Μιᾶς τραγωδίας ὅμως «περιχαρακωμένης» ἀπὸ κάποια δεδομένα τοῦ μύθου, πού δέν κατάφερε νά ἀποτινάξει ἐντελῶς ὁ κοινωνικός περίγυρος πού ἔθρεψε τὸν ποιητὴ τῆς.

Καὶ ἀφοῦ - ὅπως ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἐδήλωσα - τὸ μελέτημα αὐτὸ εἶναι περισσότερο «αἰσθητικὴ δοκιμὴ», ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ κι ἢ διατύπωση μιᾶς σκέψης, πού ἐνῶ γνωρίζω ὅτι φιλολογικὰ δέν ἔχει ἀποδεικτικὴ ἰσχύ, ὡστόσο - τολμῶ νά νομίζω - οὐσιαστικὰ δέν εἶναι ἄχρηστη. Οὔτε ὁ Μάρλοου, οὔτε ὁ Γουέμπστερ, οὔτε ὁ Μπέν Τζόνσον ἢ ὁ Φόρντ ἔγραφαν σάν τὸν Σαίξπηρ (ἐννοῶ τὰ κορυφαῖα ἔργα του). Ὁ Κορνάρος εἶναι - πρὸς Θεοῦ! τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν - ὁ Σαίξπηρ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ «γραφή» τῆς «Θυσίας» εἶναι αἰσθητικὰ - ὄχι ἀπλῶς μέ ἀπαρίθμηση κοινῶν ἢ συγγενικῶν στίχων - ἴδια μ' ἐκείνη τοῦ «Ἐρωτόκριτου». Δυὸ Κορνάροι δέ ζοῦσαν στὴν Κρήτη, ὅπως οὔτε δυὸ Σαίξπηρ στὴν Ἀγγλία. Ἡ «Θυσία» πρέπει νά εἶναι ἔργο τοῦ Κορνάρου. Τὸ ἀντίθετο θὰ ἦταν μιά «ἐκπληξη» γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Γ. Σ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ

Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

Ἀπό τὰ ὄριμα ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, ὁ Ἐρωτόκριτος, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, ἡ Βοσκοπούλα καί ἡ Ἐρωφίλη, γνώρισαν μεγάλη διάδοση σ' ὀλόκληρον τόν Ἑλληνισμό, καί – ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου – «ἐπαιξαν τό ρόλο πραγματικῆς ἐθνικῆς παιδείας γιά τόν ἑλληνικό λαό ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, καί ἔσωσαν γιά πολύ καιρό τήν καλαισθησία καί τή γλωσσική του ἀκεραιότητα» (Ἀλεξίου, σ. 21). Ἰδιαίτερα μεγάλη διάδοση γνώρισαν στήν Κρήτη, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, ἀναγνωρίζοντας μέσα σ' αὐτά τήν διάλεκτο καί πολλά ἄλλα στοιχεία ἀπό τά λαϊκά τραγούδια, τά ἤθη καί ἔθιμα, τούς μύθους, τίς παραδόσεις καί τή λαϊκή σοφία τους, τά ἀποστήθιζαν, τά ἐπαιζαν καί τά τραγουδοῦσαν ὡς δημοτικά τραγούδια.

Ἡ μεγάλη ἀξία τῶν ἔργων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας κατανοήθηκε καί ἐκτιμήθηκε ἀπό πολύ νωρίς, μέ ἀποτέλεσμα νά δοῦν τό φῶς τῆς δημοσιότητος ἀρκετές ἀξιολογες μελέτες καί κριτικές ἐκδόσεις τῶν ποιητικῶν αὐτῶν κειμένων. Δέν συνέβη, δυστυχῶς, τό ἴδιο καί μέ τή μουσική τους, ἡ ὁποία – χωρίς ἀμφιβολία – ἐπαιξε σημαντικότερο ρόλο στή συντήρηση καί διάδοση τῶν ἔργων. Τό μουσικολογικό κενό πού ἔχει δημιουργήσει ἡ παράλειψη αὐτή δύσκολα μπορεῖ νά καλυφθεῖ σήμερα γιά τόν λόγο ὅτι πολλές ἀπό τίς μελωδίες ἔχουν πιά ξεχαστεῖ. Ὡστόσο, μιά συστηματική ἔρευνα, ἰδίως στά ὄρεινά χωριά τῆς Κρήτης, πιστεύω ὅτι θά ἦταν ἐξαιρετικά ἀποκαλυπτική. Ἀπό τίς μέχρι τώρα ἐπιτόπιες ἔρευνές μου ἔχω συγκεντρώσει ἀρκετά ἐνδιαφέρον μουσικό ὕλικό μέ στόχο τή συγγραφή μᾶς εἰδικῆς μελέτης γιά τό θέμα αὐτό. Ἐπειδή ὁμως ἡ ἔρευνα δέν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, παρουσιάζω στη μικρή αὐτή μελέτη ἕναν περιορισμένο ἀριθμό μελωδιῶν μόνο τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, ἡ ὁποία τραγουδιέται ἀκόμη καί σήμερα σέ μερικά χωριά τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης.

Ὁ Γ. Μέγας στήν κριτική του ἔκδοση τῆς Θυσίας, ἀναφερόμενος στή μουσική τοῦ ἔργου, ἐπικαλεῖται μαρτυρία τοῦ Γ. Λιανουδάκη, ἀπό τό χωριό Σταυρωμένος Σητείας, ὅτι «ἔως τάς ἀρχάς ἀκόμη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος εἰς τά χωριά τῆς Σητείας ὑπῆρχον ἄνθρωποι πού ἤξευραν ὅλας τάς μελωδίας τοῦ δράματος, δηλ. τήν μελωδίαν τοῦ ἀγγέλου, τοῦ Ἀβραάμ, τῆς Σάρρας, τοῦ Ἰσαάκ καί τῶν δούλων», καί ὅτι στό σπίτι τοῦ παποῦ του «παπᾶ Ἰωάννη Γερασιμίδη ἀπαραίτητα κάθε χρόνο στό οἰκογενειακό τραπέζι τῆς Τυρινῆς Ἀποκριᾶς μαζί μέ πολλά ἄλλα τραγουδιόταν κι ἡ Θυσία ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος της. Ὁ ἴδιος ὁ παπᾶς τραγουδοῦσε τό μέρος τοῦ Ἀβραάμ, ἡ μεγάλη του κόρη τό μέρος τῆς Σάρρας, ἡ μικρά τό μέρος τοῦ Ἀγγέλου, ἕνας ἀνιψιός του τό μέρος τοῦ Ἰσαάκ καί τό ἀκροατήριό τούς ἄκουε μέ συγκίνηση

καί κατάνυξι. Καί ζῆ ἀκόμη ὀλοκάθαρη στή μνήμη μου ἡ μουσική τοῦ ἀγγέλου καί τῆς Σάρρας, ἐνώ τῶν ἄλλων δέν ξέρω γιά ποιό λόγο τήν ξέχασα ὅλων διόλου» (Μέγας, σ. 86).

Ἐκ τῆ μαρτυρία αὐτή τοῦ Γ. Λιανουδάκη προκύπτουν τὰ ἑξῆς ἐνδιαφέροντα: α) ὅτι σέ πολλά ὄρεινά χωριά τῆς Σητείας συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ὀλόκληρο τό ἔργο τῆς Θυσίας τοῦ Ἄβραάμ κατά τήν ἑορτή τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς, β) ὅτι χρησιμοποιοῦσαν περισσότερες ἀπό μία μελωδίες καί πιθανῶς μία γιά κάθε ἓνα ἀπό τὰ βασικά πρόσωπα τοῦ δράματος, καί γ) ὅτι ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου εἶχε τή μορφή μιάς στοιχειώδους παραστάσεως στό σπίτι τοῦ παπᾶ χωρίς σκηνικά καί κουστούμια καί μέ τραγουδιστές-ἠθοποιούς πρόσωπα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος. Ἐνάλογη πληροφορία κατέγραψα ὁ ἴδιος τό 1972 στό χωριό Μεσελέροι τῆς ἐπαρχίας Ἱεράπετρας, ὅπου ἡ Ἀγγελική Κοντοπόδη καί ὁ σύζυγός της Ἐλευθέριος, ἡλικίας τότε 35 καί 37 χρονῶν ἀντίστοιχα, μοῦ τραγούδησαν καί ἠχογράφησαν στό μαγνητόφωνο μερικούς στίχους τῆς Θυσίας. Οἱ ἴδιοι μοῦ εἶπαν, καί τό ἐπιβεβαίωσαν παρόντες γεροντότεροι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ, ὅτι συνήθιζαν νά τήν τραγουδοῦν σέ γάμους, σέ βαπτίσεις καί κυρίως σέ ἐσπερίδες, κι ἀκόμη ὅτι, ἂν παρευρίσκονταν ἀρκετά πρόσωπα πού γνώριζαν ἀπό στήθους τό ἔργο, γινόταν διανομή τῶν ρόλων. Ἡ οὐσιαστική διαφορὰ ἀπό τήν πληροφορία τοῦ Λιανουδάκη εἶναι ὅτι ἐδῶ τραγουδοῦσαν τό ἔργο πάνω σέ μία καί μοναδική μελωδία. Στό χωριό Ὁρεινό τῆς Σητείας συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ἀποσπάσματα ἢ ἀκόμη καί ὀλόκληρο τό κείμενο τῆς Θυσίας στό τραπέζι τῆς Τυρινῆς ἀποκριᾶς καί τοῦ Πάσχα. Ἡ ἐκτέλεση γινόταν ἀπό ἓναν ἢ περισσότερους τραγουδιστές πάνω σέ μία καί μόνο μελωδία. Στά χωριά, τέλος, Ἀνατολή καί Μάλλες Ἱεράπετρας, ὅπου κατέγραψα μελωδίες τῆς Θυσίας, συνήθιζαν νά τραγουδοῦν ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου σέ διάφορες περιστάσεις. Ὁ ἴδιος διατηρῶ ζωηρῆ τήν ἀνάμνηση τῆς γιαιγιάς μου Μαρίας Γ. Παπαδάκη, ἀπό τήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία μέ ἔπαιρνε στά γόνατά της καί μοῦ τραγουδοῦσε μέ θερμό τόνο καί δάκρυα στά μάτια ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῆς Θυσίας. Δυστυχῶς δέν πρόλαβα νά τήν ἠχογραφήσω. Ἐπειδή ὁμως ἡ μελωδία πού τραγουδοῦσε ἦταν ἡ ἴδια μέ ἐκείνη πού χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καί σήμερα γιά νά τραγουθήσουν τή Μ. Παρασκευή ἓνα ἄλλο στιχούργημα γιά τή σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, γνωστό μέ τόν τίτλο «Παρισταμένη» (Ἀμαργιανάκης, 1969, σ. 210), μετέγραψα τήν ἴδια ἐκείνη μελωδία καί προσάρμοσα πάνω σ' αὐτή τούς στίχους τῆς Θυσίας.

ΜΕΛΩΔΙΕΣ

1. Από την Ανατολή Ιεραπέτρας
Κ.Ε.Ε.Α. χειρ. 3445, σ.76 (Μουσ. αρ. 16056α, ταιν. 1193 Α12)
Ανατολή 1968

Τρόπ. χρωμ. Sol, τον. do=sol

Τραγ.: όμιλος τραγουδιστριών.

♩ = 112

Ξύ-πν'Α-βρα- άμ, Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και
χει- ρω, στά- σου πρό- σταχμ'α- πό - - - τους
ου- ρα- νούς σου φέρ- νω κι α- φου-
κρά- σου

2. Από Μεσελέρους Ιεραπέτρας
Κ.Ε.Ε.Α. χειρ. 3634, σ.7 (Μουσ. αρ. 17829, ταιν. 1298 Α1)
Μεσελέροι 1972

Τρόπ. χρωμ. Re, τον. do=re

Τραγουδούν:
Αγγελική Ελευθ. Κοντοπόδη (35)
Ελευθέριος Μιχ. Κοντοπόδης (37)

♩ = 112

Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και χει- ρω
στά- σου, πρό-σταχμ'α- που τους ου- ρά- νους σου φέρ- νω κι'α- φου-
κά-σου
1) 2) 3)
3 3 3
7

3. Από Μάλλες Ισραήλ
 Κ.Ε.Ε.Α. χερ. 3634 σ. 87, (Μουσ. 17889, ταιν. 1301 Α16)
 Μάλλες 1972.

Τρόπ. Fa, τον. la-fa

Τραγ.: Μαρία Γ. Σταματάκη (70)

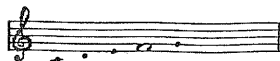
$\text{♩} = 270$

① Ξύ-νησ' Α-βράμ μου, ξύ-νη-σε, χεί-ρου κι'ε-πά-νω στά-σου, θυ-
 σί-α 'πό τους ου-ρα-νούς σου φέρ-νω κι'α-φου-κρά-σου

② Το τέ-κνο σου το μο-να-χό, το κα-να-κά-ρι-κό σου, θυ-
 σί-α το ε-πι-θυ-μεί, το θέ-λει ο θε-ός σου

③ Η Σάρ-ραη δυ-στυ-χό-τα-τη κοι-μά-ται δε-χα-τέ-χει,
 κίου-τε το ξέ-ρειη ά-μοι-ρη το τι μας κα-τα-τρέ-χει.

④ Α-βρα-άμ, Α-βράμ μου τί'ν' αυ-τά, τί'ν' απ' α-να-θι-βά-νεις
 τί'ν' α-που ηέ-χει η χλώ-σα σου κι'ο-νους σου πώς τα βά-νει...

4. Από Σχινοκάψαλα (Θρεινό) Σητείας
 Κ.Ε.Ε.Α. χειρ.3634,σ. 163 (Μουσ. 17964, ταιν. 1305 Β4)
 Σχινοκάψαλα 1972

Τρόπ. Λα, τον σοι#-λα.

Τραγ.: Πολύμνια Γ. Γιαννάκη (42)

1) 2)
 Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και
 χεί- ρω στά- σου, πρό- σταχ- μ'α- πό τους ου- ρα-
 νούς σου φέρ- νω κι α- φου- κρά- σου

Αποκατάσταση

1) 2)
 Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πν'Α- βρα- άμ, Ξύ- πνα και
 χεί- ρω στά- σου, πρό- σταχ- μ'α- πό τους ου- ρα-
 νούς σου φέρ- νω κι α- φου- κρά- σου.

Παρατηρήσεις

Ἡ 1η μελωδία, σέ μεικτό ρυθμό ἀπό 2/σημους, 3/σημους καί 4/σημους πόδες, εἶναι δάνειο ἀπό τή βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καί εἰδικότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ αὐτόμελου ἔξαποστειλαρίου «Τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν ἐν ὄρει Γαλιλαίας», πού εἶναι γραμμμένο σέ ἰαμβικούς 15/σύλλαβους στίχους καί ψάλλεται σέ ἦχο Β'. Ὡστόσο, τὸ ἄκουσμα τῆς μελωδίας φαίνεται καθαρὰ διατονικό γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ τραγουδίστριες ἐκτελοῦν τὸν φθόγγο La φυσικό καί ὄχι μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν στο Β' ἦχο ὕφεση. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ μελωδία συντηρεῖ τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἦχου (τονικὴ θάση, δεσπόμενες φθόγγους, καταλήξεις) καί εἶναι γνωστὴ ἢ προέλευσὴ της, τὴν κατατάξαμε στὸν χρωματικὸ τρόπο τοῦ Sol (Ἀμαργιανάκης 1969, σ. 215-216). Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφολογικὴ της δομὴ, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μουσικὲς φράσεις, Α καί Β, πού ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο στίχους τοῦ διστίχου. Κάθε μιά ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς φράσεις μπορεῖ ἐπίσης νά χωριστεῖ σέ δύο μικρότερες, ἀντίστοιχες πρὸς τὰ δύο ἡμίστιχα κάθε στίχου, μὲ τὴν ἐξῆς μορφή: Α (=α+β) + Β (=γ+δ).

Ἡ 2η μελωδία, σέ μεικτό ρυθμό ἀπὸ 2/σημους καί 3/σημους πόδες, ἀνήκει στο χρωματικὸ τρόπο τοῦ Re, τοῦ ὁποῦ ἡ κλίμακα ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν κλίμακα τοῦ πλ. Β' ἦχου τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Ἡ μελωδικὴ της ἔκταση περιορίζεται σέ μιά βῆ καί ἡ μορφολογικὴ της δομὴ εἶναι: Α (=α+β) + Β (=α' + γ). Ἡ μελωδία μολονότι δέν εἶναι παρμένη αὐτούσια ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὥστόσο οἱ φράσεις α καί α', πού ἀντιστοιχοῦν στὰ ἡμίστιχα «Ξύπν' Ἀβραάμ, ξύπν' Ἀβραάμ» καί «πρόσταγμ' ἀπὸ τοὺς οὐρανοῦς», θυμίζουσιν ἔντονα καταλήξεις τῶν εἰρμολογικῶν μελῶν τοῦ Β' ἢ πλ. Β' ἦχου, ὅπως λ.χ.

Ἡ 3η μελωδία ἔχει ἐλεύθερο ρυθμό, ἀνήκει στὸν τρόπο τοῦ Fa καί ἡ ἔκτασή της περιορίζεται σέ μιά 5η. Ἡ μορφολογικὴ της δομὴ εἶναι: Α (=α+β) + Β (=γ+δ).

Ἡ 4η μελωδία, σέ ρυθμό 5/σημο, ἀνήκει στὸν τρόπο τοῦ διατονικοῦ La καί ἡ ἔκτασή της περιορίζεται σέ μιά 5η. Ἡ μορφολογικὴ της δομὴ εἶναι Α (=α+β) + Β (=γ+δ) καί φαίνεται νά εἶναι παραλλαγή τῆς γνωστῆς μελωδίας τοῦ Ἐρωτόκριτου.

Ὁ Γ. Λιανουδάκης ἀναφερόμενος στὴ μουσικὴ τῆς Θυσίας γράφει τὰ ἐξῆς: «Καί ζῆ ἀκόμη ὀλοκάθαρη στὴ μνήμη μου ἡ μουσικὴ τοῦ ἀγγέλου καί τῆς Σάρρας, ἐνῶ τῶν ἄλλων δέν ξέρω γιὰ ποιὸ λόγο τὴν ξέχασα ὅλως διόλου. Βέβαια δέν πρόκειται γιὰ μουσικὴ μὲ τίποτε τὸ ἐξαιρετικό. Πρόκειται γιὰ μελωδίες μονότονες καί γιὰ τὴν αἰτία αὐτὴ καί κάπως κουραστικὲς. Ὅμως εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὸ νόημα πού συνοδεύουν. Ἐχουν τὸν ἰδιαίτερο παλμό τους, τὸ ξεχωριστὸ χρῶμα τους. Ἡ μουσικὴ πού ψάλλει ὁ ἄγγελος τὸ “ξύπνα Ἀβραάμ, ξύπνα Ἀβραάμ, γείρου καί πάνω στάσου” μοιάζει θριαμβικὸ στρατιωτικὸ ἐμβατήριο, ἐκφράζει καθαρὰ τὸ ὅτι μεταδίδει τὴ διαταγὴ μιᾶς ἀνώτερης δύναμης. Ἀντίθετα ἡ μελωδία τῆς Σάρρας εἶναι μελωδία-σπαραγμός, μελωδία-μοιρολόι καὶ ἡ μελωδία τοῦ Ἀβραάμ γροικιέται σάν ἀντίλαλος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀλεξίου Στυλιανός, 1969: *Κρητική Ἀνθολογία (ΙΕ'-ΙΖ' αἰώνας)*, ἔκδ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης.
- Ἀμαργιανάκης Γεώργιος, 1969: *Λαϊκὸν στιχοῦργημα τοῦ θρήνου τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ, Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, τόμ. Κ'-ΚΑ' (1967/68), Ἀθήναι.
- Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή», 1935: *Μουσικὸς Πανδέκτης*, τόμ. Β', Ἀθήναι.
- Μέγας Γεώργιος, 1954: *Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, Ἀθήναι.
- Μιχαηλίδης Σόλων, 1982: *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, (ἔκδ. Μορφ. Ἰδρύμ. Ἐθν. Τραπέζης), Ἀθήνα.
- Χρῦσανθος, 1976: *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς*, ἔκδ. Γ', Ἀθήναι 1976/77.

Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

ΝΕΕΣ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ ΤΟΥ «ΡΟΔΟΛΙΝΟΥ» ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΔΡΕΑ ΤΡΩΙΛΟ

Γιά τον Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, τόν ποιητή τῆς τραγωδίας «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος», οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε ὡς τώρα εἶναι λίγες¹, παρά τίς συστηματικές ἔρευνες πού ἔχουν γίνει τά τελευταῖα χρόνια στά κρατικά ἀρχεῖα καί στίς διβλιοθήκες τῆς Βενετίας καί παρ' ὄλο πού ἡ ταύτιση τοῦ ποιητῆ μέ τόν Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο τοῦ Γεωργίου εἶναι ἀσφαλῆς². Ὡς βασική αἰτία πρέπει νά θεωρηθεῖ τό ὅτι τά κρητικά ἔγγραφα τῶν κρατικῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας προέρχονται κατά κύριο λόγο ἀπό τήν Ἀνατολική Κρήτη, καί κυρίως ἀπό τόν Χάνδακα, ἐνῶ ἀπό τήν περιοχή τοῦ Ρεθύμνου, ὅπου ἔζησε καί ἔδρασε ὁ ποιητής τοῦ «Ροδολίνου», μάς σώθηκαν πέντε μονάχα νοταριακά κατάστιχα, τά ὁποῖα τό 1962 ἐρευνήθηκαν προσεκτικά³. Ἔτσι, κάθε νέο στοιχεῖο γιά τόν ποιητή «καί τό παραμικρό», πού ἐντελῶς πιά συμπτωματι-

---

1. Ἡ βασικότερη διβλιογραφία γιά τόν Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο καί τό ἔργο του εἶναι: C. G. Lowe, *The Rhodolinos of Ioannes Andreas Troilos, Eἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 190-198, Ἡλίας Π. Βουτερίδης, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000-1930)*, [Μέ συμπλήρωμα τοῦ Δημήτρη Γιάκου (1931-1976)], Ἀθήνα³ 1976, σ. 188-192, Μανοῦσος Ι. Μανούσασκας, *Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, Ἀποσπάσματα*, Α' ἀπό τήν Ε' πράξη (στ. 177-278), Β' Χορικά τῆς Γ' καί Ε' πράξης, καί σχετικό Σημείωμα γιά τόν «Βασιλέα Ροδολίνο», *Ἑλληνική Δημιουργία*, 12 (1953), σ. 67-70. Ὁ ἴδιος, Ἡ τραγωδία, «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος» συγκρινομένη πρός τό ἰταλικόν της πρότυπον (ἀνακοίνωση), *Ἀθηνᾶ*, 59 (1955), σ. 343-344, Ὁ ἴδιος, *Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη-Ἀνδρέα Τρώιλου (1647), πράξεις Γ' καί Δ'*. Πρώτη παρουσίαση (μέ εἰσαγωγικό σημείωμα), *Θέατρο*, τεύχος 4, Ἰούλιος-Αὔγουστος 1962, σ. 8-23, Ὁ ἴδιος, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα (1618-1639) γιά τόν Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, τόν ποιητή τοῦ Ροδολίνου, *Θησαυρίσματα*, 2 (1963), σ. 63-77, Κωνσταντῖνος Ντόκος, Νέαι εἰδήσεις περί τοῦ Ἰωάννου Ἀνδρέου Τρώιλου ἐξ ἀνεκδότων βενετικῶν ἐγγράφων, *Θησαυρίσματα*, 8 (1971), σ. 274-282, Ἰωάννου Ἀνδρέα Τρώιλου Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, Τραγωδία, Βενετία, παρά Ἰωάννη Ἀντωνίω τῷ Ἰουλιανῷ 1647. Πρόλογος Francis R. Walton, Εἰσαγωγή Μ.Ι.Μανούσασκας, Ἀθήνα 1976 [Θησαυροί τῆς Γενναδείου, 1] (στό ἐξῆς: Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος, Εἰσαγωγή Μ.Ι.Μανούσασκας) καί *Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλου (17ου αἰῶνα)*. Πρόλογος Στυλιανός Ἀλεξίου, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1987 (στό ἐξῆς: *Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκίτη*).

2. Μ. Ι. Μανούσασκας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., καί Κ. Ντόκος, ὁ. π.

3. Μ. Ι. Μανούσασκας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 64-65.

κά⁴ «ή έρευνα φέρνει στό φώς νομίζω πώς έχει ένδιαφέρον»⁵ μετά μάλιστα και τήν πρόσφατη έκδοση τής τραγωδίας του⁶. Στή σύντομη αυτή μελέτη παρουσιάζονται όρισμένα ένδιαφέροντα στοιχεία για τή ζωή και τή δράση του Ίωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου, πού προέρχονται από τά κρατικά άρχεία τής Βενετίας και συγκεντρώθηκαν πριν από χρόνια (1979-1981) κατά τή συστηματική έρευνα πού επιχείρησα στή σειρά των νοταρίων τής Κρήτης (Notai di Candia). Τά στοιχεία αυτά συμπληρώθηκαν και μέ ένδιαφέρουσες μαρτυρίες για τό οικογενειακό περιβάλλον του ποιητή πού συγκέντρωσα πρόσφατα κατά τή διάρκεια σύντομης έρευνάς μου στό άρχείο του Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τής Βενετίας.

ἘΟ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρωίλος γεννήθηκε, σύμφωνα μέ τίς ὡς τώρα άρχειακές μαρτυρίες, στό Ρέθυμνο γύρω στά 1590 και άνήκε σέ γνωστή άστική οίκογένεια τής γενέτειράς του⁷. ἘΟ πατέρας του, πού λεγόταν Γεώργιος, είχε λάβει μέρος, χωρίς ὅμως μισθό ἢ άλλη άμοιβή, στή ναυμαχία τής Ναυπάκτου (1571)⁸. ἘΟ ποιητής του «Ροδολίνου» εμφανίζεται για πρώτη φορά τό 1616 και 1618 στά κατάστιχα του νοταρίου του Ρεθύμνου Γεωργίου Παντίμου (Zorzi Pandimo) ὡς πληρεξούσιος ἢ διαιτητής σέ ιδιωτικές υποθέσεις ἢ διαφορές⁹. ἘΥπηρέτησε τό βενετικό κράτος ὡς υπάλληλος: δοηθός γραφέα (cogitore), νοτάριος, γραμματέας (cancelliere), και για ἕνα διάστημα ὡς άντισυνταγματάρχης τής πολιτοφυλακῆς (vice-colonello delle cernide)¹⁰. ἘὌς υπάλληλος επίσης του βενετικού κράτους, υπεύθυνος τής σιταποθήκης (sopramassero de formenti) του Ρεθύμνου, ὑπηρέτησε και ὁ γιός του Γεώργιος¹¹.

4. ἘὌς στοιχεία πού συμπτωματικά ἢ έρευνα έφερε στό φώς μπορούμε να θεωρήσουμε ὅσα δημοσιεύει στή μελέτη του ὁ Κ. Ντόκος ὁ ὁποῖος σημειώνει: «τά δημοσιευόμενα έγγραφα άνευρέθησαν πρό ἐτών εις τά Κρατικά Ἀρχεία τής Βενετίας κατά τήν διάρκειαν έρεύνης δι' άλλον σκοπόν...» (δ. π., σ. 274).

5. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά έγγραφα, δ. π., σ. 63· πρβλ. και Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 274.

6. Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

7. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά έγγραφα, δ. π., σ. 66 και Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 276.

8. ἘΟ Γεώργιος Τρωίλος, πατέρας του Ίωάννη Ἀνδρέα, ταυτίζεται πιθανότατα μέ τόν ὀμώνυμο δικηγόρο του Ρεθύμνου πού τό 1589 (29 Νοεμβρίου και 16 Δεκεμβρίου) αναλαμβάνει και διενεργεί διαιτησία για κληρονομικές διαφορές, και τό 1615 απαντά σέ βενετικό έγγραφο, και ὄχι μέ τόν επίσης ὀμώνυμο νοτάριο του Ρεθύμνου πού πέθανε τό 1635 (βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά έγγραφα, δ. π., σ. 66 σημ. 1, και Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 277 σημ. 15). Στους δύο αυτούς ὀμώνυμους μέ τόν πατέρα του ποιητή Ρεθυμνιώτες πρέπει τώρα να προσθέσουμε (α) τόν επίσης Ρεθυμνιώτη δάσκαλο Γεώργιο Τρωίλο (il signor Zorzi Troillo, dascalo, da Retimno), ὁ ὁποῖος τήν 1 Ἰουλίου 1603 και στις 17 και 27 Ὀκτωβρίου του ἴδιου χρόνου μνημονεύεται ὡς κάτοικος του Χάνδακα (A.S.V.-Notai di Candia (στό έξής: Notai), b. 91 (Zorzi Decarco), libro 1, φ. XI^v, 31^v - 32^r, 32^v) και (β) τόν magnifico Zorzi Troillo του ποτέ Marco, πού στις 2 και 14 Ἰανουαρίου, καθώς και στις 13 Μαρτίου 1606 μνημονεύεται και αυτός ὡς κάτοικος του Χάνδακα (Notai, b. 256 (Zorzi Papastefanopulo), libro 10, φ. 48^v - 49^v, 51^r, 62^r). ἘΟ δεύτερος, ὁ Γεώργιος Τρωίλος του ποτέ Marco, ἦταν διαφορετικός από τόν πατέρα του ποιητή, ὅμως ἢ ταύτιση του πατέρα του Ίωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου μέ τό δάσκαλο Γεώργιο Τρωίλο από τό Ρέθυμνο πού τό 1603 διαμένει στο Χάνδακα δέν φαίνεται έντελῶς άπίθανη.

9. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά έγγραφα, δ. π., σ. 65, 66-72.

10. Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 277-278.

11. Κ. Ντόκος, δ. π., σ. 247 κ.έ.

Σύμφωνα με τις άρχαιακές μαρτυρίες που έχουμε (1618, 1619, 1630, 1633, 1634, 1639) ο Ίωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος διέμενε μόνιμα στή γενέτειρά του πόλη του Ρεθύμνου ὡς τό 1639, ὅπου, ὡς γνωστόν, ὑπηρετοῦσε ὡς ὑπάλληλος¹². Στίς μαρτυρίες αὐτές μποροῦμε τώρα νά προσθέσουμε καί τίς ἀκόλουθες, πού τεκμηριώνουν ἀκόμη περισσότερο τήν ἄποψη αὐτή. Στά κατάστιχα τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Giacomo Cortesan περιλαμβάνεται ἕνα γενικό ἐξοφλητήριο ἔγγραφο μέ χρονολογία 29 Δεκεμβρίου 1638, τό ὁποῖο ἀφορᾷ τόν Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, κάτοικο Ρεθύμνου¹³. Ἀρχικά πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ Ίωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος τοῦ ἔγγραφου αὐτοῦ εἶναι ἀσφαλῶς τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν ὁμώνυμο ἀλλά καί σύγχρονό του ἐπίσης Ρεθυμνιώτη, πού ἡ προγενέστερη ἔρευνα ταύτισε μέ τόν ποιητή τοῦ «Ροδολίνου». Ἀπό τό ἐξοφλητήριο αὐτό ἔγγραφο, τό ὁποῖο καί δημοσιεύουμε στό τέλος τῆς μελέτης, φαίνεται ὅτι οἱ quondam εὐγενεῖς Marin Corner καί Marco Corner εἶχαν ἀφήσει μέ τή διαθήκη τους ὀρισμένα κληροδοτήματα στό μοναστήρι τῆς Ἀκρωτηριανῆς τῆς Σητείας. Ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηριοῦ Γαβριήλ Παντόγαλος¹⁴ ὄρισε στή συνέχεια, καί πρὶν ἀπό τίς 28 Ἀπριλίου 1637¹⁵, ὡς πληρεξούσιος τοῦ τόν Ρεθυμνιώτη Ίωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο, γιά νά διαχειριστεῖ τό ποσό πού προέρχεται ἀπό τά κληροδοτήματα αὐτά. Ὁ Τρώιλος ὡς πληρεξούσιος τοῦ ἡγουμένου τῆς Ἀκρωτηριανῆς διαχειρίστηκε τό ποσό αὐτό καί στίς 29 Ὀκτωβρίου 1638 συνέταξε στό Ρέθυμνο ἀναλυτικό λογαριασμό τῶν ἐσόδων καί ἐξόδων, τόν ὁποῖον καί παρέδωσε στόν Παντόγαλο. Δύο μῆνες ἀργότερα (29 Δεκεμβρίου) ὁ ἡγούμενος τῆς Ἀκρωτηριανῆς συντάσσει στό Χάνδακα τό γενικό αὐτό ἐξοφλητήριο ἔγγραφο, τό ὁποῖο, ὅπως εἶπαμε, βρῖσκεται στά κατάστιχα τοῦ νοταρίου Giacomo Cortesan. Στό τέλος τοῦ ἐξοφλητηρίου ἔγγραφου εἶναι καταχωρισμένος ὁ ἀναλυτικός λογαριασμός πού ὁ Τρώιλος παρέδωσε στόν Παντόγαλο (29 Ὀκτωβρίου 1638) καί πού στό πρωτότυπό του εἶχε γραφτεῖ ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή¹⁶.

Ἀπό τό ἔγγραφο πού μνημονεύσαμε, ἐκτός τοῦ ὅτι τεκμηριώνεται, ὅπως εἶπαμε, ἀκόμη περισσότερο ἡ ἄποψη πού ὑποστήριξε ὁ καθ. Μ. Μανούσακας ὅτι ὁ Ίωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος διέμενε μόνιμα στή γενέτειρά του πόλη τοῦ Ρεθύμνου¹⁷, ἀφοῦ

12. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 66 καί Κ. Ντόκος, ὁ. π., σ. 276. Βλ. καί τό βιογραφικό πλαίσιο τοῦ καθ. Μ. Μανούσακα πού παραθέτει στήν εἰσαγωγή τῆς φωτοτυπιῆς ἐπανεκδόσης τοῦ πρώτου καί μοναδικοῦ ἀντιτύπου τοῦ ἔργου πού βρῖσκεται στή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (*Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος*, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XV κ.έ.), καθώς καί ὅσα γράφει γιά τόν ποιητή ἢ Μάρθα Ἀποσκήτη στήν πρόσφατη ἐκδοση τοῦ Ροδολίνου (*Ροδολίνος*, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 15-17).

13. Notai, b. 62 (Giacomo Cortesan), libro 23, φ.305^v - 306^r.

14. Γενικά γιά τούς Παντόγαλους τῆς Σητείας βλ. Γεράσιμος Πεντόγαλος, Παντόγαλοι Σητείας (Γεναλογικά καί ἄλλα), *Κρητικά Χρονικά*, 24 (1972), σ. 177-207 καί γιά τόν Γαβριήλ Παντόγαλο, ἡγούμενο τῆς Ἀκρωτηριανῆς καί ἀργότερα Ἀγκαράθου, Ρένα Βλαχάκη, *Ἡ κρητική μονή τῆς Ἀγκαράθου κατά τήν ἐποχή τῆς βενετοκρατίας*, Ρέθυμνο 1986, σ. 50-51 (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

15. Βλ. παρακάτω Ἐγγρ. στ. 21-22.

16. Βλ. παρακάτω Ἐγγρ. στ. 18 κ.έ.

17. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα, ὁ. π., σ. 66, καί Κ. Ντόκος, ὁ. π., σ. 276. Βλ. ἐπίσης *Βασιλεὺς ὁ Ρωδολίνος*, Εἰσαγωγή Μ. Ι. Μανούσακα, σ. XVI.

ή παρουσία του στην πόλη αυτή κατά τα έτη 1637-1638 ήταν συνεχής, μαθαίνουμε για πρώτη φορά και τις φιλικές σχέσεις του ποιητή του «Ροδολίνου» με τον λόγιο ήγούμενο της Ἀκρωτηριανῆς Γαβριήλ Παντόγαλο. Οἱ φιλικές αὐτές σχέσεις παρουσιάζουν πρόσθετο ἐνδιαφέρον, ὅταν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἀνάμεσα σὸν κύκλο τῶν γνωριμιῶν τοῦ ἡγουμένου Παντόγαλου συμπεριλαμβάνονται μέλη τῆς βενετοκρατικῆς οἰκογένειας τοῦ Ἰακώβου Κορνάρου¹⁸, ὁ ποιητὴς τοῦ Φορτουνάτου Μάρκος Ἀντώνιος Φόσκολος¹⁹ καὶ ἄλλοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς.

Μετά τις 4 Μαΐου δὲν ἔχουμε ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴ διαμονή τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου στὴ γενέτειρά του πόλη τοῦ Ρεθύμνου²⁰. Ὅμως, ὀκτὼ περίπου χρόνια ἀργότερα, στίς ἀρχές τοῦ 1647, βρίσκεται στὴ Βενετία, ὅπου, ὡς γνωστόν, τὴν ἴδια χρονιά τύπωσε τὴν τραγωδία του «Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος», τὴν ὁποία καὶ ἀφιέρωσε σὸν «λαμπρότατον καὶ περιφανέστατον κύριον Θωμᾶ τὸν Φλαγγίνην»²¹. Στίς 8 Δεκεμβρίου τῆς ἴδιας ἐπίσης χρονιᾶς ἐκλέγεται ἀντιπρόσωπος τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου σὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος καὶ στίς 19 Ἰανουαρίου καὶ 8 Μαρτίου 1648 παρίσταται στίς συνελεύσεις τοῦ διοικητικοῦ αὐτοῦ ὄργανου²². Ἀπὸ τότε δὲν ἔχουμε καμιά μαρτυρία γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὰ ἔχνη του χάνονται ἐντελῶς. Δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες ἢ ἔστω ἐνδείξεις γιὰ τὸ πότε καὶ πού πέθανε. Καὶ ἀκόμη πότε ἔφυγε ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ, μόνος ἢ μὲ τὴν οἰκογένειά του, ἐγκαταστάθηκε στὴ Βενετία. Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα ὁ καθ. Μ. Μανούσασκας ὑποθέτει ὅτι «ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ στὴν Κρήτη (1645) καὶ ἡ πτώση τοῦ Ρεθύμνου (Νοέμβριος 1646) τὸν ἀνάγκασαν νὰ καταφύγῃ, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους πρόσφυγες στὴ Βενετία συναποκομίζοντας καὶ τὸ πολύτιμο χειρόγραφο τοῦ ἔργου του...»²³. Ἀντίθετα, ἡ Μάρθα Ἀποσκήτη στὴν εἰσαγωγὴ τῆς πρόσφατης ἔκδοσης τοῦ «Ροδολίνου» πιστεύει «ὅτι ἡ ἀναχώρηση τοῦ Τρωίλου ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο ἐγένε νωρύτερα» καὶ ὅτι «ὁ Ροδολίνος» εἶχε δοθῆ σὸ τυπογραφεῖο πολὺ πρὸ τοῦ 1647, σὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης...», προτοῦ δηλ. ἐκδηλωθεῖ ἡ τουρκικὴ ἐπίθεση στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ²⁴. Τὴν

18. Λόγου χάρις, ὁ πρωτότοκος γιὸς τῆς οἰκογένειας Ἰωάννης Φραγκίσκος (βλ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα γιὰ τοὺς Κορνάρους τῆς Σητείας καὶ τοῦ Χάνδακα. Διαθήκες μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἰακώβου Κορνάρου*, Ἀθήνα 1986, σ. 28, 49 στ. 67 καὶ 55 στ. 241).

19. Alfred L. Vincent, Ὁ ποιητὴς τοῦ «Φορτουνάτου». Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὸ Μάρκο Ἀντώνιο Φόσκολο, *Θησαυρίσματα*, 4 (1967), σ. 56, 63-68 καὶ Ὁ ἴδιος, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ Μάρκο Ἀντώνιο Φόσκολο (Ἡ διαθήκη του καὶ ἄλλα ἔγγραφα), *Θησαυρίσματα*, 5 (1968), σ. 174. Βλ. ἐπίσης *Μάρκου Ἀντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος*, Κριτικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο, Alfred Vincent. Ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια Θεοχάρη Δετοράκη. Ἐταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειο 1980 (Κρητικὸν Θέατρον, 2).

20. Στίς 4 Μαΐου 1639 μνημονεύεται σὸ γενικὸ ἐξοφλητήριο τῆς Μαρούσας Ρόσου (Ρουσοπούλας) πρὸς τὸν ἀγοραστὴ τοῦ σπιτιοῦ τῆς Βερναδῆ Λίμα (Μ. Ι. Μανούσασκας, *Ἀνέκδοτα βενετικά ἔγγραφα*, ὁ. π., σ. 72 κ.έ.).

21. *Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος*, Εἰσαγωγὴ Μ. Ι. Μανούσασκα, σ. XVII.

22. Πρόκειται γιὰ κάποιον Ἀνδρέα Τρωίλο, πού πιθανότατα εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλο (*Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος*, Εἰσαγωγὴ Μ. Ι. Μανούσασκα, σ. XVII-XVIII).

23. *Βασιλεύς ὁ Ροδολίνος*, Εἰσαγωγὴ Μ. Ι. Μανούσασκα, σ. XVII.

24. *Ροδολίνος*, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 16.

ἀποψη της αὐτῆ τήν στηρίζει σέ ἐσωτερικές ἐνδείξεις τοῦ ποιήματος²⁵, καθώς καί στό χρόνο πού χρειάζεται ἀπό τήν παράδοση ἑνός ἔργου στό τυπογραφεῖο ὡς τήν ἐκτύπωση καί κυκλοφορία του, σύμφωνα μέ τό ρυθμό ἐκδόσεων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς²⁶. Ἡ Ἀποσκήτη πιστεύει ἐπίσης ὅτι ὁ Τρώιλος «πιθανῶς πῆγε στή Βενετία γιά τήν ἔκδοση, καί ἐκεῖ τόν βροῆκε ἡ ἔναρξη τοῦ κρητικοῦ πολέμου»²⁷.

Ὅπως εἶπαμε καί στήν ἀρχή, ὁ Τρώιλος εἶχε ἕνα γιό, τόν Γεώργιο, πού ἀπό τό 1633-34, σέ ἡλικία πιθανότατα 17-18 χρόνων, ὑπηρετήσε τό βενετικό κράτος ὡς ὑπεύθυνος τῆς σιταποθήκης τοῦ Ρεθύμνου. Ἐκτός ὁμως ἀπό τά δύο αὐτά μέλη τῆς γνωστῆς ἀστικῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθύμνου, τόν ποιητή Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρώιλο καί τό γιό του Γεώργιο, ὑπάρχουν, ὅπως εἶναι γνωστό, μαρτυρίες καί γιά ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς²⁸, ἀνάμεσα στά ὁποῖα μνημονεύονται καί δύο σπουδαστές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας, ὁ Νικόλαος (1642)²⁹ καί ὁ Ἰερώνυμος Τρώιλος (1658)³⁰. Ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς, ὁ Νικόλαος Τρώιλος ἀπό τό Ρέθυμνο, ἐγγράφεται στίς 11 Ὀκτωβρίου 1642 στή Σχολή τῶν Leggisti τοῦ Πανεπιστημίου αὐτοῦ³¹.

Καί ἐρχόμαστε τώρα στίς πληροφορίες πού προέρχονται ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας. Στά διβλία γάμων καί βαπτίσεων τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Βενετίας βρέθηκαν πρόσφατα ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες γιά τήν παρουσία μελῶν τῆς ἀστικῆς αὐτῆς οἰκογένειας τοῦ Ρεθύμνου στή Βενετία. Μαζί μάλιστα μέ τίς ὡς τώρα πληροφορίες φωτίζουν περισσότερο τό οἰκογενειακό περι-

25. Ἡ Μάρθα Ἀποσκήτη (δ. π., σ. 16) ἐπισημαίνει ὅτι: (α) Πουθενά στό ἔργο τοῦ Τρώιλου δέ γίνεται λόγος γιά τήν τουρκική ἐπίθεση καί τήν ὑποδούλωση τῆς πατρίδας τοῦ ποιητή, ὅπως συμβαίνει στόν Ζήνωνα καί τόν Φορτουνάτο, καί (β) ὁ ἱερέας Νικόλαος Φιορέντζας, συμπατριώτης τοῦ Τρώιλου, στούς ἐγκωμιαστικούς στίχους πού προτάσσει στό κείμενο τοῦ Ροδολίνου ποτέ δέ θά ἐγράφε:

ὕψώνει καί τό Ρέθεμνος, τήν ἄξα μας πατρίδα,

ἂν εἶχε προηγηθεῖ ἡ τουρκική ἐπίθεση καί ἡ κατάληψη τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας τους. Γιά τό δεύτερο ἐπιχείρημα τῆς Ἀποσκήτη βλ. καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

26. Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 17. Ἡ Ἀποσκήτη ὑποστηρίζει ἐπίσης (δ. π., σ. 17), ὅτι τό ἔργο «ἦταν ἤδη τελειωμένο γύρω στά 1640, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής λέει (Προλ. 15, 24), ὅτι εἶχε φυλάξει τό ἔργο του καί δέν τό ἄφησε νά παίζεται στό θέατρο, ἀλλά μόνο τό ἔδειχνε μέ καιρό, δηλαδή ἔπειτα ἀπό καιρό», στούς σοφούς».

27. Ροδολίνος, Ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκήτη, σ. 17.

28. Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

29. Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 418, 420, καί Γεώργιος Πλουμίδης, Αἱ πράξεις ἐγγραφῆς τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παδοῦσης (Μέρος Β' Legisti 1591-1809), *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 38 (1971), σ. 92 (ἀρ. 127). Πρβλ. καί C. G. Lowe, δ. π., σ. 193 σημ. 2 καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

30. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 5, Παρίσι 1903 (1963) σ. 72, καί Γ. Πλουμίδης, δ. π., σ. 96 (ἀρ. 234). Πρβλ. καί C. G. Lowe, δ. π., σ. 193 σημ. 2 καί Μ. Ι. Μανούσακας, Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος, *Θέατρο*, δ. π., σ. 9.

31. Γ. Πλουμίδης, δ. π., σ. 91-92 (ἀρ. 127).

θάλλον του ποιητή, ίσως τόν χρόνο της αναχώρησής του από τό Ρέθυμνο καί τής εγκατάστασής του στή Βενετία, καί ἀποτελοῦν πιθανότατα ἐνδείξεις γιά τό πού πέθανε. Στίς 8 Ἰανουαρίου 1648 ὁ (ἀφέντης) Γεώργιος Τρωίλος καί ἡ σύζυγός του Εἰρήνη βάπτισαν τή θυγατέρα τους Ἀνεξίνα στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας³² καί δύο χρόνια ἀργότερα, στίς 23 Ἰανουαρίου 1650, τό γιό τους Ἰωάννη Ἀνδρέα³³. Τόν Αὐγούστο τοῦ 1658 ὁ ἀφέντης Νικόλαος Τρωίλος ἀπό τό Ρέθυμνο στεφανώθηκε στήν ἐκκλησία ἐπίσης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ντεροτία Μουζαλοπούλα ἀπό τό Κάστρο τῆς Κρήτης³⁴. Δύο περίπου χρόνια ἀργότερα, στίς 30 Μαΐου 1660, βάπτισαν στήν ἴδια ἐκκλησία τό γιό τους Ἰωάννη Ἀνδρέα³⁵, καί στίς 6 Ἰουλίου 1663 τή θυγατέρα τους, Μαρία³⁶.

Ἐκ τῶν μαρτυριῶν πού παραθέσαμε προκύπτει ὅτι ὁ Γεώργιος καί ὁ Νικόλαος Τρωίλος πού βάπτισαν τούς γιούς τους στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας καί τούς ἔδωσαν τό ὄνομα Ἰωάννης Ἀνδρέας, ὄνομα ὄχι καί τόσο συνηθισμένο, εἶναι ἀσφαλῶς γιοί τοῦ Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία στή Βενετία μαρτυρεῖται, ὅπως εἶπαμε, τό 1647-1648. Ὁ πρῶτος μάλιστα ἀπό τούς γιούς του, ὁ Γεώργιος, εἶναι ἀσφαλῶς τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν Γεώργιο Τρωίλο πού ἀπό τό 1633-34, σέ ἡλικία 17-18 χρόνων περίπου, ἦταν ἐπιφορτισμένος μέ τίς ἀρμοδιότητες τοῦ ὑπευθύνου τῆς σιταποθήκης τοῦ Ρεθύμνου. Δέν μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ὅτι ὁ Νικόλαος Τρωίλος ἀπό τό Ρέθυμνο, πού τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1642 ἐγγράφεται στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο μέ τόν ἀφέντη Νικόλαο Τρωίλο, ἐπίσης ἀπό τό Ρέθυμνο, τό γιό δηλ. τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ροδολίνου». Ἄν πράγματι εἶναι ἔτσι, τότε ἔχουμε πρόσθετα στοιχεῖα γύρω ἀπό τήν ἀναχώρηση τοῦ ποιητῆ ἀπό τήν γενέτειρά του πόλη τοῦ Ρεθύμνου καί τήν εγκατάστασή του στή Βενετία. Ἡ βασική αἰτία τῆς ἀναχώρησής του ἀπό τό Ρέθυμνο δέν πρέπει νά ἦταν ἡ τουρκική εἰσβολή στήν Κρήτη (1645) καί ἡ κατάληψη τοῦ Ρεθύμνου ἀπό τούς Τούρκους (Νοέμβριος 1646). Καί ἐπίσης δέν φαίνεται πιθανό ὅτι ταξίδεψε στή Βενετία ἀποκλειστικά γιά τήν ἔκδοση τῆς τραγωδίας του. Τώρα, μάλιστα, ἂν ἡ ταύτιση τοῦ ἀφέντη Νικόλαου Τρωίλου μέ τόν ὁμώνυμο συμπατριώτη του φοιτητή τῆς Πάδοβας εἶναι σωστή, μποροῦμε, μέ ἀρκετή πιθανότητα, νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρωίλος ἀναχώρησε ἀπό τό Ρέθυμνο γιά τή Βενετία τήν ἀνοιξη ἢ τό καλοκαίρι τοῦ 1642 μέ κύριο σκοπό του νά ἐγγράψει τό γιό του Νικόλαο στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας καί μέ τήν εὐκαιρία αὐτή νά φροντίσει καί γιά τήν ἐκτύπωση τῆς τραγωδίας του. Στήν Βενετία πιά τόν βρήκε ἡ ἔναρξη τοῦ κρητικῆς πολέμου. Τήν ἐκδοχή αὐτή ἐνισχύουν ἀκόμη περισσότερο οἱ ἀπόψεις τῆς Μάρθας Ἀποσκίτη ἡ ὁποία, στηριζόμενη, ὅπως εἶπαμε, σέ ἐσωτερικές ἐνδείξεις τοῦ κειμένου, ὑποστήριξε ὅτι τό ἔργο ἦταν ἤδη τελειωμένο γύρω στά 1640 καί ὅτι εἶχε δοθεῖ στό

32. Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο Βενετίας (στό ἔξῃς: ΕΙΒ) βιβλίο Βαπτίσεων Α¹ (1594-1654), φ. 11^Γ.

33. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α¹ (1594-1654), φ. 160^Γ. Στίς 21 Ἀπριλίου 1650 ὁ Γεώργιος Τρωίλος ἀπαντᾷ καί ὡς ἀνάδοχος στή βάπτισή τῆς θυγατέρας τοῦ ἀφέντη Γεωργίου Ἀστρά Φραντζεσκίνας.

34. ΕΙΒ, Matrimonii 1599-1701.

35. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α² (1655-1701), φ. 69^Γ.

36. ΕΙΒ, βιβλίο Βαπτίσεων Α² (1655-1701), φ. 97^Γ.

τυπογραφεῖο πολύ πρὸ τοῦ 1647. Ἴσως, μοναχά, ὁ μεγαλύτερος γιὸς του Γεώργιος, ὑπάλληλος τοῦ βενετικοῦ κράτους, ἀναγκάστηκε, μετὰ τὴν τουρκικὴ εἰσβολή (1645) καὶ τὴν κατάληψη τοῦ Ρεθύμνου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1646), νὰ καταφύγει, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους πρόσφυγες, στὴ Βενετία. Ὅμως, ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, εἶναι πιά γεγονός ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀνδρέας Τρώιλος ἐγκαταστάθηκε μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Βενετία, ὅπου ἀσφαλῶς καὶ θά πέθανε.

Θά ἦταν πράγματι ἐνδιαφέρον ἂν μπορούσαμε νὰ ἐντοπίσουμε μὲ νέες ἐρευνες καὶ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸν ποιητὴ καὶ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον. Δυστυχῶς κάτι τέτοιο καὶ μὲ τὴν κατάσταση ποῦ ἐπικρατεῖ στό Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, εἶναι γιὰ τώρα ἀκατόρθωτο ἢ ἀδύνατο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΕΞΟΦΛΗΤΗΡΙΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΑΚΡΩΤΗΡΙΑΝΗΣ
ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΑΝΤΟΓΑΛΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΔΡΕΑ ΤΡΩΙΛΟ,
ΜΕ ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΕΝΟ ΙΔΙΟΧΕΙΡΟ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΤΡΩΙΛΟΥ.

Notai, b.62 (Giacomo Cortesan), libro 23, φ.305^ν-306^τ

Adi 29 Decembre 1638

305^ν

/² Il molto illustre et reverendissimo signor D. Gabriel Pandogalo abbate del monastero di santa Maria Acrotiri /³ ani di Sethia, al presente esistente in questa città, fa sicurtà et perpetua quietatione al /⁴ molto illustre signor Zuanne Andrea Troiilo da Rettimno absente ma come tosse presente et acceptante di /⁵ lire da gazete x l'una n^o mille quaranta tre gazete 2 sono per altri tanti che esso signor /⁶ Troiilo come commesso di sua signoria reverendissima ha scosso dalli heredi delli nobili huomini ser Marin /⁷ Corner et ser Marco Corner i per li legati da essi lasciati in detto Monastero et per /⁸ il valor et vendita della seda scossa dall' illustrissimo signor Gribia in tutto per la summa /⁹ di dette lire 1043 gazete 2 et quelle ha dato et speso a nome et ordine di esso reverendissimo /¹⁰ Pandogalo in piu fiate come per un conto tratogli da esso signor Troiilo in summa /¹¹ de lire 1053 gazete 4 et a me nodaro da sua signoria reverendissima presentato per esser qui sotto registrato gius /¹² ta l'ordine al quel si habbia relatione et havendo esso reverendissimo Pandogalo havuto /¹³ compita sodistatione delle summe contenute in detto conto pero con li successori suoi /¹⁴ rende cauto et quieto il predetto signor Troiilo et heredi suoi imperpetuo et cosi ha promesso eccetera. /¹⁵ Testimonii pregati d'esso reverendissimo Pandogalo nel monastero claustrale greco, che si fabrica /¹⁶ in questa città, misser Savva Protopsalti quondam misser Demitrio et maestro Francesco Cornaro sartor /¹⁷ quondam ser Perin da questa Città.

/ ¹⁸ Seguita il conto predetto

Il dar / ¹⁹ Laus Deo 1638 fin adi 29 ottobre in Retimno

/ ²⁰ Mon signor reverendissimo Gabriel Pandogalo abbate deve dar come qui sotto et prima.

/ ²¹ Per tanti contadi da me Troilo suo commesso al reverendo gerodiacono Pandogalo suo nepote / ²² li 28 aprile 1637 lire trenta una gazete 2 val Lire 31 gazete 2.

/ ²³ Per tanti l'ordine suo contadi al ser Alberto Varuca reali vinti lire 3 gazete una val Lire 211:1.

/ ²⁴ Per contadi al medesimo signor abbate a reverendissimo {di q} li x zugno dattigli con uno mio cal / ²⁵ culeto in reali 4 1/2 et grosseti in tutto Lire 49:2.

/ ²⁶ Per spesi in ormesino negro bracce 32 mandatogli de suo ordine comprato a lire 2 / ²⁷ gazete 7 il braccio val Lire 86:4.

306^r / ²⁸ Per contadi a Giorgi Babacari malvasioto li 14 settembre doppo dattomi parola d'haverli / ²⁹ accomodato con l'illustrissimo Bon reali vinti val Lire 208.

/ ³⁰ Per tanti contadi per sue lettere al medesimo Babacari lire tresento sessanta val Lire 360.

/ ³¹ Per seda lire duo dalle dieci già scosse dall'illustrissimo signor Gribia a gazete 42 la lira come / ³² fù venduta anco la restante governata per calce dell'illustrissimo signor Zuanne / ³³ Bon et più gazete dieci da cavarle e tor querla tanno gazete 94 val Lire 40:1

/ ³⁴ Per spesa fatta nelle copie delli testamenti avucato et cancelleria nel sentenciare / ³⁵ l'uno di essi che se ne appellò in Candia in tutto Lire 10:4.

/ ³⁶ Per spesi alla barca che condusse da Rettimno in Candia de nollo il sudetto reverendo gero / ³⁷ diacono lire trenta Lire 30.

/ ³⁸ Per lire vinti sette le saranno fatti buoni dall'illustrissimo signor Bon sudetto Lire 27

/ ³⁹ Summa	Lire	1053/4
/ ⁴⁰		1043/2
/ ⁴¹ Deve dar	Lire	10/2

L'haver / ⁴² Sua signoria reverendissima all'incerontro deve haver come qui sotto.

/ ⁴³ Per tanti da me scossi li 8 maggio 1637 per il legato del quodam nobile huomo ser Marin Corner / ⁴⁴ lire duecento e otto val Lire 208.

/ ⁴⁵ Per scossi dall'heredità del quodam nobile huomo ser Marco Corner li 24 zugnio 1637 / ⁴⁶ lire ottanta Lire 80.

/ ⁴⁷ Per scossi dalla medesima heredità li 26 agosto 1638 lire sessanta Lire 60.

/ ⁴⁸ Per scossi dalla medesima li 28 detto lire cento cinquanta sei Lire 156.

/ ⁴⁹ Per tanti scossi li 18 ottobre dall'heredità del quodam signor Marin Corner sudetto / ⁵⁰ lire trecento sessanta Lire 360.

/⁵¹ Per lire cento settanta nove gazete 2 estratte dalla vendita della seda /⁵² lire dieci scosse dall' illustrissimo Gribia, havendo impiegato le due /⁵³ lire per servizio dell' illustrissimo signor Bon predetto a gazete 42 la lira che venduta /⁵⁴ et mi faccio debbitor dell'amontar di tutte le dieci lire per havermi /⁵⁵ dato credito all'incontro di esse due val in tutto   Lire   179 gazete 2.

/⁵⁶ Summa   Lire 1043 gazete 2.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ

Ο ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ ΚΑΛΟΜΑΤΗΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΗΝΟ*

Πρόδρομη παρουσίαση

Στόν σεβαστό καθηγητή
κ. Στυλιανό Ἀλεξίου
μέ εὐγνωμοσύνη γιά τά χρόνια
τῆς μαθητείας μου κοντά του

Ὁ Ρεθύμιος ποιητής Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλής ἀφιερώνει στόν Φραγκίσκο Καλομάτη δύο στίχους ἀπό τή Φιλονεικία Ρεθύμνου - Χάνδακα: 446, 23-24:

*Τὸν Καλομάτη τὸν Φραγγιά πάλιν σοῦ λέγω ἄκεινο,
δίχως δασκάλου μάθησιν πῶς ἔδγαλε τῆ Τήνο¹.*

Πολλοί μελετητές τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀσχολήθηκαν μέ τήν ἐρμηνεία τῶν στίχων αὐτῶν², ὥστόσο ὡς σήμερα τό αἰνιγμά τους παρέμενε ἄλυτο. Πρῶτος τό 1921 ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης ἀμφισβήτησε τήν ὀρθότητα τῆς παράδοσης τοῦ χωρίου *τοίτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης καί διόρθωσε τή λέξη *τοίτηνο* σέ *τὸ Ζήνο*, διατυπώνοντας τήν ἄποψη ὅτι ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης ἦταν ὁ ποιητής τῆς τραγωδίας *Ζήνων*³. Ἡ διόρθωση τοῦ Ξανθουδίδα ἔδωσε τροφή γιά ὑποθέσεις σχετικά μέ τόν

---

* Τό σύντομο αὐτό ἄρθρο ἀποτελεῖ πρόδρομη παρουσίαση εὐρύτερης μελέτης, πού θά δημοσιευθεῖ μαζί μέ τήν ἔκδοση τῶν σχετικῶν πηγῶν στό περιοδικό *Θησαυρίσματα*. Θά ἦθελα νά ἐκφράσω τίς θερμές εὐχαριστίες μου στήν καθηγήτριά μου στό Πανεπιστήμιο Κρήτης κ. Χρύσα Μαιτέζου, ἡ ὁποία μοῦ ὑπέδειξε τό θέμα καί μοῦ παραχώρησε μεγάλο μέρος τοῦ ὕλικου στό ὁποῖο βασίζεται ἡ μελέτη αὐτή. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμά τόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Νίκο Παναγιωτάκη γιά τήν καθοδήγηση πού μοῦ παρέιχε στήν ἐρευνητική μου ἐργασία.

1. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *Μαρίνου Ζάνε, Κρητικός Πόλεμος, Φιλονεικία τοῦ Χάνδακος καί τοῦ Ρεθύμνου*, Τεργέστη 1908, σ. 588, 446, 23-24.

2. Λεπτομερής παρουσίαση τῶν ἀπόψεών τους θά δοθεῖ στήν ἐκτενή μελέτη μας.

3. Στ. Ξανθουδίδα, *Διορθωτικά εἰς τά Κρητικά δράματα, Byzantinisch – Neugriechische Jahrbücher*, 2 (1921), σ.σ. 66-67, – Τοῦ ἴδιου, *Μελέτηματα*. Ἐπιμέλεια Νικολάου Παναγιωτάκη – Θεοχάρη Δετοράκη, Ἡράκλειο 1980, σ. 194.

ποιητή του *Ζήνωνα*, αφού άλλωστε ο απόηχός τους έφθασε ως τις μέρες μας⁴. Σήμερα όμως μετά τις τελευταίες έρευνες του Σπύρου Εὐαγγελάτου τό 1969, είναι δέδαιο ότι ο ποιητής τῆς τραγωδίας *Ζήνων* είναι Ἑπτανήσιος, πιθανότατα καθολικός ιερωμένος, πού παραμένει άνώνυμος⁵.

Μέ τήν έρμηνεία τών παραπάνω στίχων και τό πρόβλημα τῆς παράδοσῆς τους θά ασχοληθοῦμε στή συνέχεια, αφού όμως θά δώσουμε προηγουμένως λίγα στοιχεία για τή ζωή του Φραγκίσκου Καλομάτη, στόν όποιο και αφιερώνονται. Για τήν ύπαρξη του Φραγκίσκου Καλομάτη ήταν γνωστές ως τώρα δύο μαρτυρίες. Σύμφωνα μέ τήν πρώτη του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, ο Φραγκιάς (συνηθισμένο ύποκοριστικό του όνόματος Φραγκίσκος στήν Κρήτη), ήταν δέδαιο Ρεθύμιος και πιθανότατα ποιητής. Ἡ δεύτερη μαρτυρία έντοπίστηκε πρόσφατα στόν κώδικα διαθηκών και δωρεών Reg. 217 του Ἑλληνικού Ἰνστιτούτου Βενετίας⁶. Στόν Κώδικα αυτό μαρτυρεΐται μεταξύ άλλων και ή διαθήκη του «Francesco Calomati governator», του έτους 1682.

Λαμβάνοντας ύπόψη τις παραπάνω δύο μαρτυρίες και σέ συνδυασμό μέ τά νέα στοιχεία πού έφερε στο φώς ή έρευνα στα Κρατικά Ἀρχεία τῆς Βενετίας και τό Παλιό Ἀρχείο του Ἑλληνικού Ἰνστιτούτου, προχωρήσαμε στή ταύτιση τών δύο προσώπων κυρίως χάρη στα κοινά στοιχεία πού συγκέντρωναν όσον άφορα τή γενέτειρα, τήν ήλικία και τό πατρώνυμο. Ἐπιπλέον ή αποκάλυψη τών τηριακών σχέσεων και του δεύτερου προσώπου διέλυσε και τήν τελευταία επιφύλαξη μας για τήν ταύτισή τους.

Μέ διάση λοιπόν τά στοιχεία πού συγκεντρώσαμε ο Φραγκίσκος Καλομάτης, γιός του Ματθαίου, γεννήθηκε στο Ρέθυμνο γύρω στα 1619 και ή διαμονή του εκεί μαρτυρεΐται ως τό 1645. Για τήν οικογενειακή του ζωή γνωρίζουμε ότι είχε δύο γιούς, τον Ματθαίο, πού έγινε καθολικός ιερέας, και τον Βαρθολομαίο, ο όποιος δέν αποκλείεται να ταυτίζεται μέ τον ζωγράφο Bartolomeo Calomato, πού μαρτυρεΐται τήν ίδια έποχή στή Βενετία⁷. Ἀδελφός του Φραγκίσκου μαρτυρεΐται σύμφωνα μέ τις πληροφορίες τών έγγραφών ο Βαρθολομαίος Γ', μητροπολίτης Ἡρακλείας (1668-1687)⁸.

Εΐναι δέδαιο ότι ο Φραγκίσκος μετά τήν κατάληψη του Ρεθύμνου (Φθινόπωρο 1646) κατέφυγε ως πρόσφυγας πιθανότατα αρχικά στόν Χάνδακα και κατόπιν στο Portogruaro, πόλη τῆς επικράτειας τῆς Βενετίας. Λόγω τῆς κοντινῆς απόστασης τῆς

4. Ἀ. Ν. Νενεδάκη, *Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή, Ὁ Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Ἀθήνα 1979, σ.σ. 160-165.

5. Σπ. Εὐαγγελάτου, *Χρονολόγηση και τόπος συγγραφῆς του «Ζήωνος» και έρευνα για τον ποιητή του, Θεσσαυρίσματα 5* (1968), σ.σ. 177-203.

6. Μ. Ι. Μανούσακα, Ὁ κώδικας διαθηκών και δωρεών (Reg. 217) του Ἑλληνικού Ἰνστιτούτου Βενετίας (1563-1763), *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου*, Ἀθήνα 1984, σ. 144.

7. L. Lanzi, *Storia Pittorica dell' Italia dal Risorgimento delle belle arti fin presso al fine del XVIII secolo*, τόμ. 2, Μιλάνο 1823, σ. 158. Του ίδιου, *δ.π.*, τόμ. 6, σ. 38, Βλ. επίσης *Nouvelle Biographie Universelle*, τόμ. 7-8. Παρίσι 1854, σ. 248.

8. Τά βιογραφικά στοιχεία του προσώπου αυτού παρέμεναν άγνωστα ως σήμερα. Μνεία του γίνεται μόνο στόν κατάλογο τών μητροπολιτών Ἡρακλείας: βλ. Ε. Κουρίλα, *Heraclea Sacra. τευχ. Β'*, Βιογραφικός κατάλογος μητροπολιτών Ἡρακλείας, Ἀθήνα 1958, σ.σ. 150-153.

πόλης αυτής από την Βενετία, ήταν εύκολη ή επικοινωνία του με την εκεί Έλληνική Κοινότητα της οποίας είχε φροντίσει να γίνει γρήγορα μέλος. Η παρουσία του στά διδλία της Έλληνικής Αδελφότητας της Βενετίας μαρτυρείται ήδη από τον Μάρτιο του 1647⁹. Στο Portogruaro είχε μόνιμη κατοικία και έζησε ως τό έτος θανάτου του τό 1682, ώστόσο έπειδή ύπηρετούσε ως governatore στή βενετσιάνικη στρατιωτική διοίκηση, δέν έμενε διαρκώς εκεί παρά μόνο κατά τό τελευταίο διάστημα της ζωής του, όταν πιά είχε λήξει ό χρόνος ύπηρεσίας του.

Τούς σταθμούς της στρατιωτικής του σταδιοδρομίας κρίνουμε σκόπιμο νά αναφέρουμε πολύ συγκεντρωτικά έδώ, για τό λόγο ότι τό έργο πού δημιούργησε ό Φραγκίσκος Καλομάτης και για τό όποιο τόν μνημονεύει ό Μπουνιαλής, όπως θά φανεί στή συνέχεια, είναι προϊόν των έμπειριών και των έντυπωμένων στή μνήμη του παραστάσεων από τόν τομέα αυτό της ζωής του.

Καταρχήν ύπηρετήσε ως governatore στό Ρέθυμνο, πιθανότατα ήταν governatore della fortezza¹⁰. Κατόπιν έλαβε μέρος, ως επικεφαλής μιās ομάδας μισθοφόρων (100 fanti italiani forestieri) πού είχε οργανώσει ό ίδιος μέ δικά του έξοδα, στήν υπεράσπιση του Χάνδακα κατά τή διάρκεια της οποίας σέ κάποια συμπλοκή τραυματίστηκε βαριά. Ύπηρετήσε έπειτα ως governatore και sopraitendente στήν Τήνο¹¹. Σύμφωνα μάλιστα μέ μαρτυρία πού άντλούμε από πληρεξούσιο του ίδιου είχε σίτι μέσα στή φορτέτσα της Τήνου¹², όπου και θά κατοικούσε. Κατόπιν ύπηρετήσε στήν Κέρκυρα. Μετά τή συνθήκη του 1669 μεταξύ Τούρκων και Βενετίας, ύπηρετήσε στή Δαλματία στά όχυρά του Traù (σημ. Trogir) και του Spalato (σημ. Split), στίς θέσεις μάλιστα αυτές έλλείψει μηχανικού όχυρώσεων εκτελούσε καθήκοντα άναπληρωτή μηχανικού. Κατόπιν ύπηρετήσε στήν Terra Ferma στό όχυρό του Orzi Novo της διοικητικής περιφέρειας του Bergamo ως τό 1678. Από τό έτος αυτό έμεινε χωρίς άπασχόληση στό Portogruaro και όπως ό ίδιος σημειώνει στό κείμενο της αίτησής του προς τή Βενετική Πολιτεία για έπαναπρόσληψή του στή στρατιωτική διοίκηση¹³, κατασκεύασε κατά τό ίδιο διάστημα τρία προπλάσματα για τίς πραγματικές φορτέτσες του Spalato, του Orzi Novo και της Τήνου καθώς και ένα άκόμη για μιá ιδανική φορτέτσα¹⁴. Ίδιαίτερα από τά προπλάσματα αυτά μάς ενδιαφέρει εκείνο πού έφτιαξε για τή φορτέτσα της Τήνου. Μέ βάση τήν πληροφορία αυτή οι σχέσεις του

9. Έλληνικό Ίνστιτούτο Βενετίας, Παλαιό Άρχείο, Reg. 10 (1647-1665), φ. 101.

10. Για τό άξίωμα του governatore στήν Κρήτη βλ. Άσπ. Παπαδάκη, Άξιώματα στή Βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τόν 16ο και 17ο αιώνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σ. 102 και σημ. 2, σ. 104-116.

11. Για τό άξίωμα του sopraitendente στήν Τήνο βλ. Ί. Δ. Ψαρά, *Η Βενετοκρατία στήν Τήνο τήν εποχή του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, σ.σ. 79-80.

12. Archivio di Stato di Venezia, Atti Notarili (N. Velano), b. 13565, φ. 105^{r-v}.

13. A. S. V., Senato Terra, f. 1023 (Giugno 1682), κείμενο της αίτησης μέ χρονολογία 6 Ίουλίου 1682.

14. Λεπτομερές περιγραφή του προπλάσματος της ιδανικής φορτέτσας δίνεται από τόν ίδιο τόν Φραγκίσκο Καλομάτη σέ έπιστολή του προς τόν Giovanni Battista Donà, (βλ. A. S. V., Arch. Priveto Donà, (Riva di Biasio), β. 36, mazzo X n° 9, λυτό έγγραφο έπιστολής μέ χρονολογία 15 Ίουλίου 1682. Βλ. επίσης τό κείμενο αίτησής του (A. S. V., Senato Terra, δ.π.).

Φραγκίσκου μέ τή νήσο Τήνο, πού εἶχαν προκύψει λόγω τῆς ὑπηρεσίας του ἐκεῖ, τώρα στερεώνονται. Ἐνῶ μαζί μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἔργου πού δημιούργησε ὁ Φραγκίσκος καί πού χωρίς ἀμφιβολία πιά δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου τῆς Τήνου, ἀποδεικνύεται καταρχήν ἡ ὀρθότητα τῆς παραδόσης τοῦ χωρίου *τοῖτηνο* τῆς Ἑνετικῆς ἔκδοσης, ἐνῶ καταρρέει ὀριστικά ἡ ἄποψη τοῦ Στεφ. Ξανθουδίδη. Ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης, λοιπόν, οὔτε τήν τύχη εἶχε νά εἶναι ποιητής οὔτε τό *Ζήωνα* ἔγραψε.

Προβαίνοντας στή συνέχεια σέ μιὰ ἐρμηνεία τῶν στίχων τῆς Φιλονεικίας 446, 23-24, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς γιά λόγους μετρικῆς οἰκονομίας δέν μνημόνευσε ἀναλυτικά τί εἶχε δημιουργήσει ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης γιά τήν Τήνο. Ἄλλωστε μέ βάση τίς πληροφορίες πού μπορέσαμε νά συγκεντρώσουμε δέν μαρτυρεῖται νά εἶχε συνθέσει ὁ Φραγκίσκος κάτι ἄλλο γιά τό νησί τῆς Τήνου ἐκτός ἀπό τό πρόπλασμα τοῦ φρουρίου του.

Ἐξετάζοντας κατόπιν τήν συχνότητα χρήσεως τοῦ ρ. *θγάνω*¹⁵ ἀπό τόν Μπουνιαλῆ, διαπιστώσαμε ὅτι τό ρ. ἀπαντᾷ ἄλλες δύο φορές στό μέρος τῆς Φιλονεικίας.

Στόν στ. 446, 13-14:

*Ἰωάνν' Ἀνδρέα Τρωῖλον μέ χάραις θενὰ πλύνω
γιατί ἔβγαλε κ' ἐτύπωσε τὸν ρήγα Ροδολίνο*¹⁶.

Τό ρ. *θγάνω* προσάπτεται ἐδῶ στόν ποιητή-δημιουργό τοῦ «Ροδολίνου», τόν Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωῖλο καί χρησιμοποιεῖται σαφῶς μέ τήν ἔννοια τοῦ *συγγράφου*¹⁷, ἐφόσον διαφοροποιεῖται ἡ σημασία του ἀπό τό ἀμέσως ἐπόμενο ρήμα *ἐτύπωσε*. Μέ βάση τή χρήση τοῦ ρ. *θγάνω* καί τή σημασία του στό στίχο γιά τόν Τρωῖλο, πιστεύουμε ὅτι ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς τό χρησιμοποιεῖ στό στίχο γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη ὄχι βέβαια μέ τήν ἰδιαίτερη ἔννοια τοῦ *συγγράφου* (γιατί δέν πρόκειται γιά ποιητικό ἔργο), ἀλλά μέ τήν ἔννοια τοῦ *κατασκευάζω, δημιουργῶ*¹⁸, ἐφόσον ἀφορᾷ πρόπλασμα φορτέτσας. Τό *δίχως δασκάλου μάθησιν* τό ἔγραψε ὁ Μπουνιαλῆς γιά νά δηλώσει ὅτι ὁ Φραγκίσκος κατασκεύασε τό πρόπλασμα χάρη στό ἔμφυτό του ἄλλο καί τήν ἀντίληψη πού ἀπέρρεε ἀπό τήν ἐπαγγελματική του πείρα, χωρίς νά ἔχει σπουδάσει εἰδικά τήν τέχνη αὐτή.

Στά παραπάνω θά πρέπει νά συμπληρώσουμε ὅτι δέν ἀποκλείεται ἀκόμη τό ἐνδεχόμενο ἡ μνεῖα τοῦ Μπουνιαλῆ νά μὴν ἀφοροῦσε αὐτό καθαυτὸ τό πρόπλασμα τῆς φορτέτσας τῆς Τήνου, ἀλλά κάποιον κείμενο, πού ἴσως νά εἶχε γράψει ὁ Φραγκίσκος ἀναφορικά μέ τό πρόπλασμα καί εἰδικά γιά τήν παρουσίασή του, πού ἔγινε στό Κολλέγιο. Στήν περίπτωση αὐτή τό ρ. *ἔβγαλε* θά ἔχει καί πάλι στό στίχο 446, 24 τή σημασία τοῦ *συνέγραψε*¹⁹.

15. Γιά τίς σημασίες τοῦ ρ. *θγάνω* βλ. Ἐ. Κριαρᾶ, *Λεξικό τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημῶδους Γραμματείας*, Τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1975, σ.σ. 78-84.

16. Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 588, 446, 13-14.

17. Ἐ. Κριαρᾶ, *ὁ.π.*, σ. 84, ἐρμηνεία 33: *συγγράφω*, συνθέτω. Ἐνῶ γιά τή δεύτερη φορά πού ἀπαντᾷ τό ρ. σέ προηγούμενο στίχο τῆς Φιλονεικίας (Ἄγ. Ξηρουχάκη, *ὁ.π.*, σ. 586, 8), μέ τή σημασία τοῦ: «φέρνω στή ζωῆ, ἀναδεικνύω πρόσωπα», βλ. τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15γ.

18. Τοῦ ἴδιου, *ὁ.π.*, σ. 81, ἐρμηνεία 15α: *δημιουργῶ, σχηματίζω*.

19. Τήν ὑπόδειξη αὐτή ὀφείλω στόν καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Στυλιανό Ἀλεξίου.

Είναι βέβαιο πάντως ότι τό πρόπλασμα γιά τή φορτέσα τής Τήνου θά εἶχε ἐντυπωσιάσει περισσότερο ἀπό τά ἄλλα τούς Ἕλληνας τής Βενετίας μετά τήν παρουσίασή του καί γιά τήν ἐπιτυχία ἄλλωστε αὐτή πού θά γνώρισε δικαιολογημένα θά μνημόνευσε ὁ Μπουνιαλῆς τόν Φραγκίσκο μεταξύ τῶν ἄλλων ἐπιφανῶν συμπατριωτῶν του. Δεδομένου μάλιστα ὅτι ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ προπλάσματος τοποθετεῖται μεταξύ τῶν ἐτῶν 1678-1680, ἡ προσθήκη τῶν στίχων ἀπό τόν ποιητή γιά τόν Φραγκίσκο Καλομάτη στή Φιλονεικία Ρεθύμνου – Χάνδακα θά ἐγινε κατά τό ἴδιο διάστημα (1679-1681) πού πρόσθεσε καί τούς στίχους γιά τόν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γεράσιμο Βλάχο²⁰.

---

20. Γιά τόν προσδιορισμό τοῦ χρόνου βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη - Α. Ι. Vincent, Νέα στοιχεία γιά τήν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti, *Θησαυρίσματα* 7 (1970), σ. 68, ὑπόσημ. 60.

WALTER PUCHNER

REIMSTUDIEN ZUM KRETISCHEN THEATER

Zu den Reimformen der dramatischen Werke des «Kretischen Theaters»¹ liegen bisher nur verstreute empirische Beobachtungen zu Einzelwerken vor. Bei der Untersuchung der kretischen Balladen mit dem Thema «Erophile» ist der Verf. zu der Überzeugung gekommen, daß Chortatsis sehr bewußt und mit großem Geschick den Paarreim zur Hervorbringung besonderer dramaturgischer Effekte benützt² und daß es vielfach gerade jene dramaturgisch hervorgehobenen Reimformen sind, die mühelos in die orale Tradition übernommen werden³. Die Akustik des Reimhörens bildet vielleicht die wesentlichste mnemotechnische Hilfe beim Merken und Erinnern des dramatischen Textes von Chortatsis⁴.

Die Veröffentlichung einer Computer-Studie von Dia Philippides zur «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» wirft, neben der Konkordanztabelle, die sie bietet, auch eine Reihe von interessanten methodischen Fragen und Auswertungsprobleme zur Reimthematik auf⁵, so z.B. die Phonetik der Homoiokatelexie, die kniffligen Fragen um die «πλούσια ῥίμα» nach Stavru⁶, die zweifachen Paarreime und die Reimwiederholung, die nachweislich als dramaturgisch bewußtes Mittel eingesetzt wird. Hier tun sich weiterer Forschung neue Horizonte auf, die Analyse der Verstechnik der dramatischen Dichtung des 17. Jahrhunderts in Griechenland wird um einen methodischen Zugang bereichert.

Vorliegende Studiennotizen wollen einen dieser Fragebereiche herausgreifen und in verschiedene kritische Überlegungen miteinbeziehen. Es handelt sich um die Lexikalik der Reimformen der Kretischen Dramaturgie und um die Frage, wieweit sich,

---

1. Als letzte Forschungsübersicht dieses vehement sich entwickelnden Forschungszweiges darf meine Zusammenfassung beim Byzantinistenkongreß in Wien 1981 gelten (W.Puchner, Forschungsperspektiven zur mittelgriechischen Theatergeschichte, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 <Wien 1982> S. 213-228).

2. W. Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη» στὴ δημώδη παράδοση τῆς Κρήτης. Δραματουργικὲς παρατηρήσεις στὶς κρητικὲς παραλογὲς τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάτσι, 'Αριάδνη Α' (Rethymno 1983) S. 173-235.

3. Vgl. auch W.Puchner, Die griechische Spätrenaissancetragedie «Erophile» in der kretischen Balladentradition. *11η Συνάντηση γὰρ τὰ προβλήματα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ*, Ioannina 1981, S. 37-66, sowie W.Puchner, Romanische Renaissance – und Barockmotive in schriftlicher und mündlicher Tradition Südosteuropas, *Europäische Volksliteratur*, FSF. Karlinger. Wien 1980, 119-150, bes. S. 140-144.

4. Dazu ausführlich Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη», *op. cit.*

5. Dia Philippides, *The Sacrifice of Abraham in the Computer*, Athens 1986, bes. S. 208ff.

6. Th.Stavru, *Νεοελληνικὴ Μετρικὴ*, 2. Aufl., Thessaloniki 1974.

quantitativ und qualitativ, vorzugsweise benutzte Wortkombinationen ausfindig machen lassen. Die Untersuchung geht dabei von der Annahme aus, daß es zeit- bzw. sprachbezogene Kombinationen geben muß, die mehr oder weniger in allen in Frage stehenden dramatischen Werken gleichermaßen häufig vorkommen, daß es daneben auch etwa gattungsspezifische Kombinationen geben könnte, daß sich eventuell dichterspezifische Reimpaare ausmachen ließen, es umgekehrt aber auch Wortpaare geben möchte, die gänzlich stückspezifisch sind (Namensformen zum Beispiel). Zuerst wurde die Frequenz der mehrfach wiederkehrenden Wortpaare in allen Stücken des Kretischen Theaters (den «Ζήνων» miteinbezogen) festgehalten, wobei die Wortfolge auch umkehrbar sein kann (z.B. κάμω/γάμο oder γάμο/κάμω werden gleichwertig behandelt). Als Textgrundlage wurden die jeweiligen kritischen Ausgaben benutzt (für die Θυσία die Ausgabe von Tsantsanoglu, nach Philippides, die allerdings in der Verszählung mit der Megas-Ausgabe nicht übereinstimmt); nur im Falle der «Erophile» in der Xanthudidis-Ausgabe sowie bei der «Zenon» - Ausgabe von Konstantinos Sathas sind stillschweigend einige orthographische Korrekturen vorgenommen worden.

Der zweite Teil der Untersuchung versucht eine qualitative Kontext-Analyse einiger Reimpaare vorzunehmen, um zu zeigen, wie bestimmte Kombinationen durch Wiederholung symbolisch vertieft werden und im Zuschauer/Zuhörer gewisse Situationen und Gefühle evozieren. In einigen Fällen verdichtet sich das Wortpaar zu einer Sinnformel, die den Gehalt einer dramatischen Situation prägnant und epigrammatisch ausdrückt. Es ist kein Zufall, daß sich solche «Sprachformeln», die der Merkfähigkeit der Rezipienten entgegenkommen, an emotionellen Höhepunkten, am Szenenbeginn oder Szenenende befinden. Es wird sich zeigen lassen, daß in der geschickten und kalkulierten Anwendung auch dieser dramaturgischen Technik Chortatsis seinen kretischen Dichterkollegen um einiges voraus ist⁷.

Die Reimmöglichkeiten einer Sprache bringen es mit sich, daß gewisse Kombinationen fast unausweichlich immer wieder auftauchen. Auf das Problem, wieviel gleichlautende Silben ein Wortpaar aufweisen muß, um als Reim zu gelten, auf fehlerhafte Homoikatalexien, ihre Häufigkeit und ihre Ursache, sei hier nicht eingegangen. Auch von einer vollständigen Auflistung aller Reimpaare in drei- bis zwölfmaliger Wiederholung in allen Stücken der kretischen Dramaturgie sei hier abgesehen, obwohl sich die Untersuchung natürlich auf solche Aufstellungen stützt. Es geht hier vielmehr darum, charakteristische und prägnante Beispiele für jede Reimkategorie zu finden:

---

7. Dies ist das Ergebnis verschiedener Untersuchungen zur Anwendung verschiedener konventioneller Techniken der klassizistischen Dramaturgie durch Chortatsis. Zur Analyse solcher dramaturgischen Techniken zur gesamten kretischen Dramatik neben der schon angeführten Literatur W.Puchner, Prinzipien der Personenföhrung im griechischen Drama von 1590 bis 1750, *Anzeiger der phil. - hist. Klasse der Österr. Akademie der Wiss.* 118 (Wien 1981) S. 107-128, Ders., Lauschszenen und simultane Bühnenpräsenz im Kretischen Theater, *Zeitschrift für Balkanologie* XIX/1 (Berlin 1983) S. 66-87, Ders., Monolog und Dialog in der mittelgriechischen Dramatik. Quantitative Untersuchungen zur klassizistischen Dramaturgie, *Zeitschrift für Balkanologie* XXII/2 (Berlin 1986) S. 196-221.

1) zeit- und sprachspezifisch, 2) gattungsspezifisch, 3) dichterspezifisch, 4) stückspezifisch. Keines der ausstehenden philologischen Probleme wird dadurch wesentlich weitergebracht, wohl lassen sich aber Fakten festhalten, die als Indiz für die eine oder Streitfrage dienen könnten.

1) Epochenmäßig konventionalisierte und in der Phonetik des Griechischen verankerte Reimformen, die in allen Stücken einigermaßen häufig vorkommen, sind etwa die Reimkomplexe ἄλλη/πάλι (Eroph. fünfmal, Rod. zweimal, Katz. siebenmal), μεγάλη/ἄλλη (Eroph. 16mal, Rod. dreimal, Fort. 15mal, Pan. viermal, Katz. fünfmal), μεγάλη/ἄλλοι (Eroph. dreimal, A 553 auch μεγάλου/ἄλλοι, Rod. einmal), μεγάλη/πάλι (Eroph. achtmal, Rod. zweimal, Pan. fünfmal, Stath. viermal, Katz. siebenmal), oder auch μεγάλο/ἄλλο (Eroph. 11mal, Rod. zehnmal, Katz. fünfmal, Pan. dreimal, Stath. dreimal, Fort. fünfmal), und χάρη/πάρει (Eroph. viermal, Rod. einmal, Pan. zehnmal)⁸, oder ἔχω/κατέχω (Eroph. viermal, Rod. dreimal, Katz. neunmal, Stath. zweimal, Fort. siebenmal, Thys. neunmal)⁹, ἔχεις/κατέχεις (Eroph. einmal, Rod. einmal, Katz. sechsmal, Stath. dreimal, Fort. viermal), ἔχει/κατέχει (Eroph. zweimal, Rod. einmal, Katz. sechsmal, Stath. zweimal, Fort. zweimal) und auch der Komplex τώρα/χώρα (Eroph. zehnmal, Rod. dreimal, Katz. sechsmal), ὥρα/χώρα (Eroph. einmal, Rod. achtmal)¹⁰ usw. Dahingegen bezieht sich μεγάλη/κάλλη, fünfmal in der «Panoria», auf die Schönheit der κυρὰ Φροσύνη (im «Zenon» dreimal μεγάλο/κάλλος). Eine Häufung solcher konventioneller Reimformen ohne besondere Aussagekraft ist vor allem in der Komödie festzustellen. Der «Zenon» gibt einen Variante des Reimkomplexes um μεγάλη, nämlich gleich achtmal μεγάλη/κεφάλι. Schon an diesen beiden Beispielen läßt sich ablesen, daß die Reimgestaltung ein wichtiges Indiz für dichter- und stückspezifische Präferenzen darstellt.

Einen eigenartigen Spezialfall stellt das in eine komplizierte Syntax eingeschobene und endgestellte κρίνω dar, das meist mit ἐκείνο reimt. Chortatsis gebraucht in der Eroph. mehrfach diese Form: A 211, A 274, B27, B 105, B 273, C 356, D 348, D 449, D 615, im Reim mit αὔτεινο A 442, D 358, E 244. In den kretischen Balladen zur «Erophile» ist dieses eingeschobene κρίνω, das im Vortrag nur durch die Betonung der Pausen richtig verstanden wird, zu einem Hauptwort κρίνος geworden¹¹ (aus diesem Mißverständnis rührt möglicherweise auch der Titel des heptanesischen Volksstückes «Κρίνος» her, das dem Handlungsang der Tragödie des Chortatsis in vielem sehr ähnlich ist). Dieses endgestellte κρίνω scheint nicht dichterspezifisch zu sein: im Katz. nur dreimal nachgewiesen (A 138, A 349, B 264), in der Pan. überhaupt nicht. Aber

8. «Zenon» bringt eine stückspezifische Variante: ἄρη/πάρη fünfmal. Dies hängt nicht nur mit den kriegerischen Ereignissen des Werkes zusammen, sondern auch mit dem Erscheinen des Kriegsgottes im Prolog. In den Intermedien der Eroph. ist das Reimpaar χάρη/πάρη insgesamt viermal anzutreffen.

9. Auch in der späteren Κωμωδία τῶν Ψευτογιατρῶν von Savoias Rasmuselis (1745) ist dieses Reimpaar insgesamt fünfmal aufzufinden, sowie zweimal κατέχω/ἔχω und zweimal ἔχει/κατέχει.

10. Interessanterweise begegnet einem dieser Reim gleich sechsmal in der Εὐγένεια von Teodoro Montselese (1646).

11. Vgl. W. Puchner, 'H «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 184ff.

es findet sich in anderen Stücken des kretischen Theaters: in der Thys. (1134), im Zen. (D 266), im Stath. (A 297, B 148, Intermedium A 34), im Fort. (insgesamt viermal), aber mit besonderer Frequenz im Rod. (A 445, A 693, B 143, B 307, B 459, C 121, C 519, D 489, E 419 *κατακρίνω*, im Reim mit *αὔτεινο* E 449). Dieses syntaktisch artifizielle endgestellte *κρίνω* mit dem dazugehörigen Reim scheint stückspezifisch der «Erophile» anzugehören, hat jedoch einen bedeutenden Einfluß auf das übrige Kretische Theater, im spezifischen auf Troilos, ausgeübt. Für die Tatsache, daß die «Erophile» des Chortatsis in vielem eine Art archetypisches Vorbild für das neugriechische Theater darstellt, dessen Einfluß weitverzweigt ist, werden noch weitere Indizien beizubringen sein.

2) Gattungsspezifische Reimpaare scheinen im Komplex *νά ᾿χη/μάχη* (Eroph. zweimal), Rod. dreimal, Zen. viermal), *μάχης/νά ᾿χεις* (Rod. einmal, C 361 auch *λάχεις/μάχης*), *νά ᾿χη/λάχη* (Eroph. D 533) und *λάχει/μάχη* (Rod. dreimal) vorzuliegen, die nur in der Tragödie auftauchen. Ein ähnliches Pendant läßt sich aus dem Bereich der Komödie beistellen: der Reim *τορνέσα/μέσα* ist mit Abstand der häufigste im Katz. (zwölfmal), und läßt sich auch im Fort. (immerhin dreimal) finden, der ja in vielem die Komödie von Chortatsis nachahmt. Geld, Münzen, Geiz und Zahlungsgeschäfte gehören zu den Requisiten der Komödienwelt. Gattungsspezifisch ist auch der Reim *πούρι/μούρη* aus dem Stath. (dreimal), der dem Vokabular anderer Dramengattungen nicht angemessen ist.

3) Philologisch vielleicht am interessantesten ist die Frage, ob es dichterspezifische Präferenzen in der Reimgestaltung gibt, da hierbei einige offene Autorschaftsfragen tangiert werden. Die Frage ist freilich zum Teil mit der nach den stückspezifischen Präferenzen identisch, da die bekannten Dramatiker außer Chortatsis jeweils nur ein Theaterstück verfaßt haben. Demnach bezieht sich die Fragestellung in der Hauptsache auf Chortatsis und seine Autorschaft, zur *Θυσία* und der vermuteten Autorschaft von Cornaro (Dia Philippides will als nächstes den «Erotokritos» computermäßig auswerten und hofft, von daher Anhaltspunkte für die strittige Frage der Autorschaft der *Θυσία* zu gewinnen) lassen sich keine Anhaltspunkte beibringen, da die Reimstruktur des «Erotokritos» nicht Gegenstand vorliegender Untersuchung ist.

Für die vermutete Autorschaft der vier Intermedien der «Erophile», die ebenfalls Chortatsis zugeschrieben werden, ergibt sich ein relativer Anhaltspunkt: der eher seltene Reim *ἀγκάλη/μεγάλη*, in Eroph. B 119, B 153, D 73, findet sich fünfmal in den Intermedien: A 53, A 95, A 173, B 109, B 139 (im dritten und vierten Intermedium herrscht der Reim *μεγάλη/πάλι* vor). Eine ähnliche Verbindung zwischen den Intermedien und der Tragödie stellt der Reim *ὀμάδι/᾿Αδη* (A 7, B 59) her mit seinen Varianten *ὀμάδι/ῥοάδυ* (A 47, A 183, B 1, B 23, B 85) und *ὀμάδι/σημάδι* (D 39). Dieser Reim *ὀμάδι/᾿Αδη* stellt so etwas wie ein Leitmotiv der «Erophile» dar, wo sich die Liebenden vereint wiederfinden im Tode: Pr 57, A 369, B 113, B 480/2, C 321, D 419, E 309, E 315, E 521, E 577, E 648 (*ὀμάδι/ῥοάδυ* D 673, *ὀμάδι/σημάδι* D 697, E 155). Es handelt sich tatsächlich um eine Art Lieblingsreim des Chortatsis: er findet sich dreimal im Katz. (in den Intermedien des Katz. übrigens gleich siebenmal), und sechsmal in der Pan., zusammen mit dreimal *ὀμάδι/ῥοάδυ* und den heiteren bukolischen Varianten *ὀμάδι/κουράδι* viermal und *ὀμάδι/λιβάδι* dreimal. Der Reiz dieses Formelreimes, der gleich auch den Sinn des Distichons komprimiert wiedergibt, hat im

kretischen Theater noch weitergewirkt: zweimal kommt er in der Θυσία vor, dreimal im Fort., ja sogar in der Εὐγένεια von Montselese dreimal (und σημάδι / Ἄδη auch dreimal). Auch Troïlos gebraucht den Reim gern, variiert allerdings bewußt mehr: ὀμάδι / Ἄδη Rod. C 383, D 217, E 405, E 429, ὀμάδι / βράδν A 285, ὀμάδι / σημάδι A 621, C 423, E 93, σκονάδι / ὀμάδι Widm. 19, σκονάδι / ἄμάδι B 437, ἄμάδι / λιβάδι C 497, ὀμάδι / λιβάδι A 219, B 489, ἄμάδι / σημάδι C 69, C 533, D 379 (auch Ἄδη / βράδν Pr 83). Auch in anderen Reimen zeigt sich Troïlos von der «Erophile» beeinflusst, so z.B. in den Reimen, die auf Hochzeit, Mord und Selbstmord hindeuten: χέρα / θυγατέρα (Eroph. D 629, E 387, E 571), χέρα / ἡμέρα (E 47), ἡμέρα / θυγατέρα (Pr. 101, B 9, D 177, E 267, E 333, E 551); im «Βασιλεὺς ὁ Ροδολίνος» zeigen sich diese Einflüsse jedoch wieder variiert: χέρα / θυγατέρα (B 395, C 397, D 497), θυγατέρα / (ἡ)μέρα (B 231, C 556, D 197 μοναχοθυγατέρα, D 419, E 123), auch θυγατέρα / ἐφέρα (D 9) und ἡμέρα / χέρα (A 667, D 211, E 571), aber auch χέρια / μαχαίρια (Pr 87), χέρι / μαχαίρι (B 215) und χέρι / ταίρι (D 321, E 217).

Ein Lieblingsreim des Chortatsis, der gehäuft eigentlich nur in seinen Werken vorkommt, ist ἀζάπη / ἀγάπη, von arab. azap, dem Elenden: Eroph. A 347, B 329, D 766, Pan. A 85, B 479, C 381, C 515, D 177, Katz. A 49, A 65. Auch das am Szenenanfang des Königsmonologs der «Erophile» so sehr hervorgehobene ἀλήθεια / παραμύθια (Eroph. D 611) ist im Katz. schon vierfach anzutreffen. Über die kunstvolle dramaturgische Placierung und Steigerung von κάμω / γάμο und ψυχή μου / κορμί μου in der «Erophile», welche Reime ein bedeutendes Nachleben noch jenseits des Kretischen Theaters zu haben scheinen, wird noch ausführlicher zu sprechen sein. Davon gibt schon einen guten Eindruck das Reimmotiv der sprechenden Lippen Ἐρωφίλη / χείλη: in E 161 ist im Botenbericht zu hören, daß der zu Tode gepeinigte Panaretos noch mit ausgerissener Zunge den Namen seiner Geliebten geformt hätte, ein Motiv, das Erophile in ihrem Selbstmordmonolog E 459 in dieser Reimform noch einmal wiederholt (der Reim ist auch in fast alle kretische Balladenversionen eingegangen)¹². Der Reim kommt aber schon in D 413 vor, da Erophile mit dem Mädchenchor vor dem König vergeblich um das Leben ihres Geliebten bettelt und nun in ihrer Verzweiflung ihre gleichnamige verstorbene Mutter anruft: ὦ μάνα μου γλυκώτατη, ὦ μάνα μ' Ἐρωφίλη, γιάντα δέν εἶσαι ζωντανή, με πρικαμένα χείλη ν' ἀναστενάξης σήμερο... und derart das Todesmotiv verbal vorbereitet.

Daneben gibt es auch gedankliche Leitmotive, die in den Reimen der Tragödie immer wieder auftauchen, die Hinfälligkeit der Reichtümer (πλοῦτη / τούτη Eroph. A 57, A 577, B 49, E 671, auch im Intermedium D 9, πλοῦτη / τούτοι D 559), auch in Rod. D 318, die Beschränktheit des Wissens (τόση / γνώση Eroph. A 271, C 117, D 443, D 457, D 491, γνώση / δώση A 39, B 254, γνώση / τελειώση Pr 34), auch in Rod. (γνώση / δώσει A 139, C 201, γνώση / τόση D 245), oder das makabre Vergänglichkeitsbild χῶμα - στόμα in Eroph. Pr 67, A 129 und im Rod. D 62. Auch idiotypische dichterische Inspirationen, wie z.B. ἥλιο / σπήλιο in Eroph. B 307, schlagen sich in den Reimformen nieder.

12. Puchner, Ἡ «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 207f.

Unter diesem Aspekt zeigt sich vor allem Troïlos als ziemlich unabhängige Dichterpersönlichkeit, die Reimpaare von großer Aussage und Bildkraft zusammenfügt. Dazu einige Beispiele: Χάρος / βάρος (Rod. B 362), Χάρος / θάρρος (C 199), κύρησ / κακομοίρης (C 441), κακομοίρα / χήρα (D 201), und, ziemlich einzigartig im Kretischen Theater, συνήθη / ἤθη (A 379, A 699). Als Reimpaar zu νένα bildet er μένα A 507, A 695, D 347, ἐμένα C 529, D 538, μηδένα A 583, μ' ἔνα A 541, δῖμένα C 433, D 125, D 487, während Chortatsis in den analogen Szenen den Reimen mit νένα eher aus dem Wege geht.– Der Dichter der Θυσία bevorzugt einen Reimkomplex um θέλει / κοπέλι / μέλλει, der insgesamt 16mal in Kombinationen auftritt¹³. Aber auch der unbekannte Dichter des «Zenon» hat seine Handschrift in der Reimgebung hinterlassen: der zeithäufigste Reim, βλέπω / πρόπο, insgesamt sechsmal, kommt in der kretischen Dramatik sonst kaum vor, ebenso wie das eigentümliche δάσι / φᾶσι der Εὐγένια, insgesamt fünfmal, das den Kontext von Wald und wilden Tieren evoziert.

4) Stückspezifische Reimpräferenzen sind entweder an Namen oder charakteristische Situationen gebunden: χρεία / θυσία im Opfer Abrahams (fünfmal, allerdings einmal auch in Eroph.), χέρι / μαχαίρι ebenda (viermal, einmal auch in Rod.), Ἐρωφίλη / χεῖλη (siehe oben), aber auch Ἐρωφίλη / σκύλοι (Eroph. E 150), Κασσάντρα / ἄντρα (Katz. viermal), Πουλισένα / ἔνα (Katz. siebenmal), Πουλισένα / μένα (Katz. zehnmal), Σῖλα / σκύλα (viermal im Intermedium um Glaukos und Skyla, Katz.), κορασίδα / Ἴδα (Pan. achtmal), κυνήγι / φύγει (Pan. viermal), Φροσύνη / ἐκείνη (Pan. zweimal), μάθει / Στάθη (Stath. zweimal, einmal auch μάθης / Στάθης), Φορτουνάτο / κάτω (Fort. dreimal), Μπερναμποῦτσο / Καποῦτσο (Fort. dreimal), φράρο / χάρο (Fort. zweimal, einmal auch φράρος / χάρος) usw. Besonders gelungene Reimbildungen treffen wir wieder bei Troïlos an: das endgestellte κρίνω verbindet er mit dem Titelhelden (Ροδολίνο B 69, C 195, D 123)¹⁴, Ροδολίνος aber auch mit θρηῆνος (A 549) und ἐκείνος (E 449), und im Akkusativ mit κείνο (E 501) und ἀφήνω (E 573), sein Freund Τρωσίλος wird mit φίλος verbunden (A 425, E 152), allerdings wenn Aretusa seinen Namen ausspricht, mit σκύλος (D 545). Solche Fälle dürfen ohne Übertreibung als originelle Reimbildungen mit direkter dramaturgischer Funktion angesprochen werden.

In der dramaturgischen Anwendung und Verwertung von Reimbildungen ist aber Chortatsis unübertroffener Meister. Dafür mögen hier drei Beispiele stehen: 1) das schon erwähnte δμάδι / Ἄδη, 2) κάμω / γάμο und 3) ψυχή μου / κορμί μου. Es ist keineswegs Zufall, daß alle drei Beispiele aus der «Erophile» stammen. Die Tragödie des Dramatikers aus Rethymno ist nicht nur jenes seiner Stücke, an dem sich die unkonventionelle Anwendung konventioneller dramaturgischer Techniken am besten nachweisen läßt, sondern «Erophile» ist auch jenes Theaterstück, das die griechische Dramaturgie über ein Jahrhundert lang in vielfacher Weise beeinflußt hat, in manchen Zweigen, wie dem heptanesischen Theater, auch noch viel länger. Die feinere Kon-

13. Philippides, *op. cit.*, S. 209.

14. Diese gelungene Kombination wird auch von Nikolaos Fiorenza in sein Widmungsgedicht gleich zu Beginn übernommen (Vers 1 und 3): Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου διδασκάλου κυρίου ἐν ἱερεῦσι Νικολάου τοῦ Φιορέντζα πρὸς τὸν συντεθέντα.

textanalyse erlaubt die Nachzeichnung der symbolischen Vertiefung dieser Reimformen durch ihre Wiederholung, sei es in gleichen und affinen Situationen, oder sei es in äußerlich und auf den ersten Blick gänzlich verschiedenen, deren wesentliche Zusammengehörigkeit aber durch die spezifische Reimverwendung dem Zuschauer / Zuhörer suggeriert wird.

1) «Zusammen» / «im Hades» bildet ein Leitmotiv der «Erophile»: das Einssein der Liebenden noch im Tod. Den düsteren Grundton schlägt schon Charos in seinem Prolog an: Pr 57, hier ist das Motiv noch nicht mit den Protagonisten verbunden, «zusammen» begraben würden sich alle die unsterblichen Namen der Geschichte «im Hades» finden. Memento mori und vanitas vanitatis. Noch ist das eigentliche Motiv nicht angeschlagen. Es folgt A 369: Panaretos erzählt seinem Freund die Vorgeschichte ihrer Verbindung und gibt sein Liebesgeständnis an Aretusa gleich nach der giostra wieder. Zum erstenmal ist die Unverbrüchlichkeit der Liebesbindung beim Namen genannt. Der Eros, in seiner absoluten Steigerung, löst sich vom Leben und wird synonym mit Thanatos. In B 113 ist es Erophile, die ihrer Amme die Liebschaft gesteht, ihre heftigen Gefühle und düsteren Vorgefühle dartut. Der Reim ist hier im Kontext nicht an das Eros / Thanatos - Motiv gebunden, doch der aufmerksame Zuschauer / Zuhörer hat den Klang bereits im Ohr, zusammen mit den Assoziationen, die das Leitmotiv suggeriert. B 480/2 im Chorlied kommt *ὁμάδι* / Ἄδῃ als Kreuzreim zum Klingen, wieder unabhängig von seiner eigentlichen Bedeutung. Die Wiederholung in scheinbar fremdem Kontext bereitet im Unterbewußtsein ein dramatisches Mittel vor, das dann erst gegen Stückende mit unvermittelter Wucht durchbricht. Auch in C 321 ist es die «umbra» des ermordeten Königbruders, die von dem Paarreim Gebrauch macht. Er kommt freilich gerade aus dem Hades; das Ambiente des Reimes wird um eine neue Nuance bereichert, ohne noch seine dramaturgischen Zweck, der im ersten Akt deutlich definiert wurde, zu verraten. Auch D 419 bringt noch nicht den Durchbruch. Erophile bittet vor dem König um das Leben des Panaretos und ruft in ihrer Verzweiflung ihre Mutter im Hades an. In derselben Rhesis ist Ἑρωφίλη / χεῖλη (siehe oben) zum erstenmal gebraucht, noch ohne Beziehung zum Motiv der ausgerissenen Zunge. Im fünften Akt taucht der Reim nicht weniger als fünfmal auf. Die ersten beiden Male wird er von der Amme gesprochen, als sich die beiden auf den Weg zum König machen, wo die gräßliche Kästchen-Szene sich ereignen wird: die Amme versucht die von düsteren Vorahnungen geplagte Königstochter zu beruhigen, zusammen würden sie im Hades sein (E 309). Hier ist also das Motiv der Bindung über den Tod hinaus schon angeschlagen, bezieht sich allerdings nicht auf das Liebespaar. Noch in der gleichen Situation erfolgt die nächste Nennung, E 315, wobei den ersten Teil des Reimes die Amme spricht (sie würde vor der *θυγατέρα* noch im Hades sein), den zweiten Teil spricht, als Halbvers, der König, der die beiden belauscht, um ihre Absichten zu erfahren (*ὦ πῶς συγκλαῖσι ὁμάδι*)¹⁵. E 521, das vorletzte Distichon des Selbstmordmonologs der Heldin, greift dann das im ersten Akt angeschlagene Grundmotiv wieder auf und führt es zu Ende: ob Hölle oder Himmel, zusammen würden sie im Hades sein.

15. Zur Analyse dieser interessanten Szene vergleiche auch W. Puchner, *Scenic space in Cretan theatre*, *Μαντατοφόρος* 21 (Amsterdam 1983) S. 43-57, bes. S. 45f.

Hier endet eigentlich der Spannungsbogen, der mit A 369, dem Liebesschwur über den Tod hinaus, damals von Panaretos getan, begonnen hatte. Die Wiederholungen der Zwischenglieder haben die Sprachformel immer wieder ins Gedächtnis gerufen, ohne aber weiter auf den grundlegenden Sinn, die Eros/Thanatos - Identität, einzugehen. Dadurch erfolgt eine sukzessive Spannungsladung, die nun mit dem Freitod der Hauptheldin zum Durchbruch kommt. Doch Chortatsis läßt dieses an einen einfachen Reim gebundene Spannungspotential noch zweifach ausklingen: Nena führt das Motiv in ihrem Threnos an (E 577), Erophone habe auch die Freuden getötet und mit sich in den Hades genommen. Und noch einmal gebraucht der Dramaturg die nun stark emotionsgeladene Formel, auf dem letzten Höhepunkt der Tragödie, dem Racheakt der Frauen am mitleidlosen König: E 648 ist der Racheschrei des Chores, alle zusammen den Unhold in den Hades fahren zu lassen. Damit gibt Chortatsis der Reimformel, deren Spannungspotential nun erschöpft ist, wieder eine neue Wendung, die aber zugleich auf die Didaktik des Stückes zurückverweist: niemand darf ungestraft die Erosbindungen durchtrennen. Eine auch nur annähernd ähnliche und derart komplexe Reimhandhabung, eng mit dem Handlungsgang verknüpft, in Wiederholung und Steigerung, Hinauszögerung und endlichem Durchbruch einen ganzen Spannungsbogen vom ersten bis in den fünften Akt aufrecht erhaltend, findet sich in keinem anderen Stück der kretischen Dramaturgie und steht auch ziemlich einzigartig in der neugriechischen Theatergeschichte da.

2) Weniger Wiederholungen, aber ähnliche Prägnanz weist das zweite Beispiel auf. Die letzte Szene des vierten Aktes – Panaretos wird in Ketten vor den rachedurstigen König geführt – hebt mit einem sarkastischen Zweizeiler an, der die ganze Bitterkeit des sich betrogen fühlenden Königs in sich schließt: Καλῶς τὸν ἄξιο μου γαμπρό, καλῶς τονε, νὰ κάμω / καθῶς τυχαίνει σήμερο τὸν ἄμορφόν του γάμο (D 647). Die Hochzeit wird freilich eine Todeshochzeit sein, das Hochzeitsgeschenk des Königs, Kopf, Hände und Herz des Panaretos. Dieses prägnante Distichon mit seinem zweideutigen Reim hat eine bedeutende Wirkungsgeschichte. Man findet es nicht nur im kretischen Theater: Rod. A 399 (κάμει / γάμοι auch E 127), im Katz. dreimal und im Fort. gleich siebenmal, sondern auch im späteren heptanesischen Theater des 18. Jahrhunderts: in der Ἰφιγένεια des Petros Katsaitis (1720) gleich an einer ganzen Reihe von Stellen (Iphig. Pr 163, A 105, D 211, E 341, D 365, Epilog 5)¹⁶, aber auch in der Κωμωδία τῶν Ψευτογιατρῶν von Savoias Rasmelis (1745) zweimal. Und noch in der volkstümlichen «Homilie» von Κρίνος spricht der König denselben Reim. Freilich ist hier der Sarkasmus der Doppeldeutigkeit verlorengegangen, ein Phänomen, das sich schon bei den volkstümlichen Balladen der Erophone feststellen ließ¹⁷. Von dem bedeutenden Nachleben dieses Distichons im Volksmund zeugen auch zwei Sprichwörter von der Insel Naxos: Καλῶς τονε τὸν ἀπατὰ τὸ ἄξιο παλλικάρι, / ποὺ ἄμ' ἀκούση σαματὰ, κρύβεται σ' τὸ πιθάρι, und verkürzt: Καλῶς τονε τὸν ἀπατὰ, /

16. Vgl. W. Puchner, 'Ο Πέτρος Κατσαίτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, *Παρνασσός* 25 (1983) S. 670-710, bes. S. 678f.

17. Vgl. Puchner, 'Η «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 193ff.

τὸ φαρφουμένο μαστραπά (für einen unerwünschten Besucher)¹⁸, die zwar nicht mehr den Reim bewahrt haben, wohl aber die Versstruktur und den ironischen Inhalt. Diese Breitenwirkung des Distichons wird auch durch eine Beobachtung der Publikumsreaktionen gestützt, die Alexis Solomos gemacht hat, der feststellte, daß die Zuschauer zu Beginn dieser mit Spannung geladenen Szene bei der ironischen Begrüßungsformel des Königs jedesmal in Lachen ausbrechen¹⁹. Nun ist diese außergewöhnliche Wirkung eines einzelnen szeneneleitenden Distichons dramaturgisch von langer Hand vorbereitet. Erstmals taucht es in A 401 auf, als Panaretos Karpophoros von seiner heimlichen «Hochzeit» mit Erophile berichtet. Hier ist das Grundthema der verborgenen Beziehung («Hochzeit») angeschlagen. Zum Spannungsbogen setzt es in A 545 an, als der König dem Berater von seinem Entschluß berichtet, seine Tochter an einen der beiden königlichen Brautwerber zu verheiraten. Nun muß die heimliche Bindung ans Tageslicht treten²⁰. Auch hier ist schon die Ironie der Differenz zwischen Schein und Sein angelegt: der König wiegt sich in Vorfriede und Glück über die bevorstehende Hochzeit. Dies teilt er gerade im Eingangsdistichon des sechsten Szene des zweiten Aktes (B 365) dem unglücklichen Panaretos mit, der Erophile bei dieser heiklen Entscheidung helfen soll: Τόσα μὲ σφίγγει ἡ πεθυμιά κ' ἢ ὄρεξι νὰ κάμω / τοῦτ' ἀπὸ μένα τὸν πολλὰ πεθυμημένο γάμο. Für Panaretos ist es eine Szene intensiver tragischer Ironie, für den König ein Gipfelpunkt des irrigen glücklichen Scheins: seine Tochter ist ja schon «verheiratet». Seiner maßlosen Enttäuschung wird er in der nächsten Begegnung mit Panaretos, diesmal in Ketten, Luft machen, genau mit dem gleichen Reim, auch wieder am Anfang der Szene (D 647). Doch noch schiebt Chortatsis diesen Umschlag hinaus: in der großen Liebesszene spricht Panaretos wieder die Reimformel aus (C 99), aus seiner Sicht handelt es nicht um τὸν πολλὰ πεθυμημένο γάμο, sondern um τὸν πρικομένο γάμο, wobei er heimlich fürchtet, Erophile möchte der offiziellen Werbung, die er ihr zu eröffnen hat, nachgeben. Solcherart mehrfach nuanciert vorbereitet hallt uns dann die sarkastischen Begrüßungsformel des Königs zu Beginn der letzten Szene des vierten Aktes in den Ohren: es ist das letzte mal, daß wir Panaretos lebendig sehen. Seine Hochzeit ist eine Todeshochzeit.

3) Auch die dritte, symbolisch überhöhte und emotionell stark affizierende Reimformel, ψυχὴ μου / κορμὶ μου, die psychosomatische Einheit des Menschen, ja spezifisch der Frau betonend (nur Erophile spricht diesen Reim), gewagt im Jahrhundert der Gegenreformation, deckt die dem ganzen Stück zugrundeliegende Verbindung von Liebe und Tod auf. Das Reimpaar ist dem Theater der Zeit nicht unbekannt: zweimal im Katz. (ψὴ μου / κορμὶ μου sogar dreimal), dreimal im Zenon (ζωὴ μου / κορμὶ μου zweimal), zweimal im Fort. (einmal mit ψὴ μου), einmal im Rod. (E 249), doch ist sein Vorkommen nach Häufigkeit, dramaturgischer Bedeutung und symbolischer Verschichtung mit der «Erophile» nicht zu vergleichen. Der Reim von der Einheit von Seele und Leib kommt insgesamt fünfmal vor, jedesmal von Erophile selbst gesprochen.

18. T.M.Zevgoli, *Λαογραφικὰ σημειώματα*, Bd. 1-3, Athen 1950-56, Bd. 3, S. 50., Nr. 648 und 649.

19. A. Solomos, *Τὸ Κρητικὸ Θέατρο*, Athen 1973, S. 212, Anm. 46.

20. Zu diesem Spannungsbogen Puchner, 'H «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 229ff.

Zuerst am Höhepunkt der Liebesszene, da die Königstochter in schlichtem Gefühl eine rhetorische Schönheitspreisung des Panaretos zurückweist: μά, γῆ ὁμορφῆ ἴμαι γῆ ἄσκημη, ψυχῆ μου, / γιὰ σένα ἐγγενήθηκε ἔς τὸν κόσμον τὸ κορμί μου (C 149). Dieses Liebesgeständnis aus dem Mund der Königstochter – viele Jahre werden vergehen, bis wir in der neugriechischen Dramaturgie ähnliche Worte aus dem Munde einer Frau hören²¹ – beseitigt die letzten Zweifel des Panaretos an der Aufrichtigkeit ihrer Neigung. Das Paar ist für die äußerste Prüfung bereit. Dieser Ansatzpunkt eines starken Spannungsbogens, der erst mit dem Tod der Liebenden enden wird, ist auch in die orale Tradition eingegangen²². Die Wiederholungen des Reimes greifen das Grundmotiv vorerst nicht auf: Verzögerung und Bereicherung des semantischen Ambiente. All dies fällt bereits in den fünften Akt. Zu Beginn der Kästchen-Szene, als die beiden Frauen aufbrechen, um zum König zu gehen, gebraucht Erophile das Reimpaar, um ihrer seelischen Furcht, die sich in körperlichem Zittern äußert, Ausdruck zu geben (E 271 ψῆ μου / κορμί μου). Dann taucht der Reim im Selbstmordmonolog auf: ... ψυχῆ μου, / γιὰ σένα μόνον θάνατον ἐπῆρε τὸ κορμί μου (E 465). Hier wird in Antithese auf das Liebesgeständnis zurückgegriffen: für den dieser Körper geboren war, für den, und nur für den, wird er auch sterben (Anspielung auf den bevorstehenden Freitod). Die Dialektik des absoluten Eros umfaßt Leben und Tod gleichermaßen. Der letzte Aufschrei der schon Hand an sich Legenden, Freitod und Hingabe gleichermaßen vereinigend, wird wieder von derselben Reimformel gebildet: Πανάρατε, Πανάρατε, Πανάρατε, ψυχῆ μου, / βούθηθα μου τοὶ βασιόμοιρης καὶ δέξου τὸ κορμί μου (E 523)²³. Die letzte Vereinigung, von der es keine Trennung mehr gibt, ist vollzogen. Wieder das Motiv der Todeshochzeit. Den makabren Ausklang dieses Reimgebrauchs bildet E 645, wo der Schatten des Königsbruders aus der Falltüre erscheint, um Leib und Seele des Untäters in Empfang zu nehmen und in den Hades zu führen. Auch die Negativhandlung endet mit diesem bezeichnenden Reimpaar.

Die Reim ist jener Teil eines Verstextes, der dem Vergessen am längsten widerstrebt. Chortatsis setzt Formel – und Schlüsselreime an dramaturgische Höhepunkte, baut in Wiederholungen ein vielschichtiges semantisches und emotionelles Ambiente auf und stützt tragende Spannungsbögen der ganzen Stückarchitektur auf solche Reime, die, gekürzt und zugleich vieldeutig, den Sinn des Distichons widerspiegeln. Daß

21. An dieser Stelle sei auch eine etwas befremdliche Charakteristik zurückgewiesen, die G. Morgan vorgebracht hat: «It is arguable that the real hero of the play is the king, the father torn between his love for his daughter and his psychopathic rage for the dishonour she has brought to him. The nominal heroine is a colourless person whose character has no variety, no richness of texture to capture anything but our most sentimental sympathy» (G. Morgan, *Cretan Poetry: Sources and Inspiration*, *Κρητικά Χρονικά* 14 <1960> S. 405-425, bes. S. 411).

22. Vgl. Puchner, 'H «Ἐρωφίλη», *op. cit.*, S. 191ff.

23. Es ist nicht uninteressant, daß in der noch unedierten Birmingham-Handschrift, einer Kopie des Foskolos, der letzte Halbvers ausgespart ist, das Distichon mit dem Hilfeschrei endet, und der Pause, die der Zuschauer/Zuhörer jedoch von alleine mit dem noch im gleichen Monolog gehörten einprägsamen Reim für sich ergänzt. Die Dramatik und Realistik der Selbstmordszene wird durch dieses Auslassen einer Reimhälfte, die von den Rezipienten jedoch gut erinnert ist, noch gesteigert.

ein syntaktisch schwieriges Werk der Hochliteratur, noch dazu ein Theaterstück, (mit den Unsicherheiten der Sprechpersonen und der Dialogabfolge), wie die «Erophile», überhaupt in die orale Literatur eingehen konnte, ist zu einem gewissen Teil sicher dieser elaborierten Technik der Reimverwendung, dieser sprachlichen Leitmotivik an den neuralgischen Punkten des Dramas, zu verdanken. Darüberhinaus hofft der Verf. mit den vorliegenden Notizen gezeigt zu haben, daß sich in der quantitativen und qualitativen Reimuntersuchung des Kretischen Theaters (aber auch der Kretischen Literatur allgemein) ein Forschungsgebiet auftut, das intensiverer Pflege bedarf, weil es nicht unbedeutenden Erkenntnisgewinn verspricht. Und niemand weiß dies besser, als der in diesem Band Geehrte.

Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΚΡΗΤΙΚΗ ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
ΣΤΗΝ ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ *

(Δοκίμιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας)

... Ἄς χωρίσωμεν λοιπόν τούς ὄρους τῶν ποιητικῶν γενῶν.

Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

The confusion of «kinds» is the inelegance of letters and the stultification of values.

HENRY JAMES

Πρέπει νά ἔρθει ἡ ὥρα νά ξεπεράσουμε τή θεματική θεώρηση τῶν φαινομένων τῆς γραμματείας μας· ἀλλά γιά νά τά ξεπεράσουμε αὐτά, εἶναι ἀνάγκη πρῶτα νά τά φθάσουμε.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Ἐνάντια στίς τόσες χάρες πού χρωστάμε, ὡς νεοελληνιστές, στόν καθηγητή Μανούσο Ι. Μανούσακα¹, εἶναι καί γιά τήν προσπάθειά του νά μᾶς ἐφοδιάσει, πρῶτα γαλλικά (1955) καί ὕστερα ἑλληνικά (1965), μέ μιά συνοπτική Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας κατά τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας². Εὐελπιστῶ πῶς ὁ σεβαστός συνάδελφος θά συμφωνήσῃ ὅτι εἶναι ἀνάγκη πιά ἡ Ἱστορία αὐτή νά ἐνημερωθεῖ καί νά ἀναπτυχθεῖ, ὥστε νά συμπεριλάβῃ, μακάρι ἀναδιαρθρωμένη, τήν πληθώρα τῶν νέων στοιχείων καί ἀπόψεων πού δημοσιεύτηκαν – σέ μεγάλο βαθμό χάρη στόν ἴδιο – κατά τήν τελευταία εἰκοσαετία, ὅπως ἐγινε, σέ πρωτοβάθμιο ἐπίπεδο,

* Ἐπεξεργασμένη μορφή τοῦ πρώτου μέρους ἀνακοίνωσης στό Ε΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτεμβρίου - 1 Ὀκτωβρίου 1981). Ἡ ἀνακοίνωση, πού εἶχε τίτλο «Προτάσεις γιά δύο νέα κεφάλαια στήν Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας», δέν δημοσιεύθηκε στή *Πεπραγμένα* (1986), γιά λόγους ἐν μέρει ἀνεξάρτητους ἀπό τήν θέλησή μου. Ὁφείλω νά προσθέσω πῶς ἡ τωρινή μορφή ὀφείλει πολλά στήν ἐγκαρδίαση ἢ καί σέ σχόλια καί ὑποδείξεις τῶν κκ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Νάσου Βαγενᾶ, Σπύρου Εὐαγγελιάτου, Γιώργου Κεχαγιόγλου, Ρενάτας Λαδανίνι, Μαριλίζας Μητσού, Μενέλαου Παρλαμᾶ, Μιχάλη Πιερεῆ, Βάλτερ Πούχνερ καί Ἑλένης Τσαντσάνογλου.

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, *Ἐπιστημονικά Δημοσιεύματα 1938-1981: Περιλήψεις καί Εὐρετήρια*, 1982.

2. Βλ. Μανούσακα, ὁ.π., ἀρ. 37 καί 2.

για την *Κριτική βιβλιογραφία του «Κρητικού Θεάτρου»* (1965), από τον κ. Στέφανο Κακλαμάνη³. Αυτόνομη θεωρώ πως όλοι μας – κατά την γνώση του και την мүπρεσή του ό καθείς – είμαστε πρόθυμοι να συμβάλουμε στην ενημέρωση και ανάπτυξη της *Ιστορίας Μανούσακα*, έστω και με άπλές παρατηρήσεις και προτάσεις όπως οι ακόλουθες, που πηγάζουν από τις άμηχανίες ενός άνειδίκευτου μά άφοσιωμένου άναγνώστη της Κρητικής Λογοτεχνίας⁴.

Η *Ιστορία Μανούσακα* άποτελείται κυρίως από δύο κεφάλαια (ή μέρη), σε χρονολογική τάξη, τά όποια τιτλοφοροούνται:

A. «Η Προετοιμασία της Άνθισης», και

B. «Ο Αιώνας της Άκμής».

Καθένα από αυτά τά κεφάλαια διαιρείται σε είδολογικά ύποκεφάλαια. Έτσι τό πρώτο κεφάλαιο έχει τέσσερεις ύποδιαιρέσεις:

A1. Διδακτικά ποιήματα

A2. Σατιρικά ποιήματα

A3. Έρωτικά ποιήματα

A4. Ιστορικά ποιήματα

Στό δεύτερο κεφάλαιο έχουμε τά έξής τρία ύποκεφάλαια:

B1. Τό Ποιμενικό Ειδύλλιο

B2. Τό «Κρητικό Θεάτρο» (με τέσσερεις ύποδιαιρέσεις)

B3. Τό Ποιητικό Μυθιστόρημα.

Η πρώτη παρατήρησή μου είναι πως, ενώ έχουμε υίοθετήσει την είδολογική κατάταξη, όταν μιλούμε ή γράφουμε για την Κρητική Λογοτεχνία της Βενετοκρατίας, σιωπηρά έννοούμε μονάχα τον έμμετρο λόγο και διόλου τον πεζό. Βέβαια, τό θέμα της Κρητικής Πεζογραφίας είναι συγκριτικά άδιερεύνητο γραμματολογικώς, και συνεπώς δέν μπορεί να μάς άπασχολήσει τώρα εδώ. Περιορίζομαι λοιπόν στην εύχή, ή επίπεδη γραμματολογική μας εικόνα της Κρητικής Λογοτεχνίας να γίνει κάπως στερεοσκοπική, με την προσθήκη τουλάχιστον ενός αντίστοιχου κεφαλαίου για την Πεζογραφία της ίδιας περιόδου – πράγμα που έν μέρει άρχισε να γίνεται στις *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας των Κ.Θ. Δημαρά και Λίνου Πολίτη*⁵.

Η άμέσως επόμενη παρατήρησή μου είναι, ίσως, λιγότερο αυτόνόμη. Υίοθετώντας – κατ' άρχήν σωστά – την λεγόμενη είδολογική κατάταξη, διατρέχουμε έναν στοιχειώδη μεθοδολογικό κίνδυνο: την άνάμειξη μορφολογικών και θεματικών κριτηρίων, που συνεπάγεται την ίσοπέδωση λογοτεχνικού γένους και λογοτεχνικού είδους. Έτσι, προκειμένου για την Κρητική Ποίηση, από τά τρία βασικά ποιητικά

3. Στέφανος Ε. Κακλαμάνης, «Κριτική Βιβλιογραφία του 'Κρητικού Θεάτρου'», (1965 - 1979), *Ο Έθραριστής*, 17, 1981, σσ. 46-73.

4. Έσκεμμένα, άπέφυγα να συμπεριλάβω την Κρητική Λογοτεχνία στις πανεπιστημιακές μου παραδόσεις, μέχρι το φθινοπωρινό εξάμηνο 1978-79 στό Harvard. Έμμεσος καρπός εκείνων των παραδόσεων ήταν ή πρωτοποριακή έργασία της Dia M. L. Philippides, *Η Θυσία του Άβραάμ στον Υπολογιστή: Λεξιλογικοί Πίνακες και Υφολογικά Σχόλια – The Sacrifice of Abraham on the Computer: A Concordance, Word-Indexes and Stylistic Remarks*, Έρμη, 1986.

5. Καί στις δύο περιπτώσεις, δέν έχουμε ιδιαίτερα κεφάλαια είτε ύποκεφάλαια ρητώς άφιερωμένα στην Κρητική Πεζογραφία, όπως συμβαίνει για την ποίηση και τό δράμα.

γένη (Ἀφηγηματικό, Δραματικό, Λυρικό)⁶ μόνο τό Δραματικό παρουσιάζεται στίς ὀργανικές του διαστάσεις καί εἰδολογικές του ὑποδιαίρεσεις: Τραγωδίες, Κωμωδίες, Ποιμενικό Δράμα, Θρησκευτικό Δράμα. Ἀντίθετα – γιά νά περιοριστοῦμε στό δεύτερο κεφάλαιο – παρατηρῶ πῶς τό Ἀφηγηματικό γένος κυριολεκτικά διασπᾶται σέ δύο ὑποκεφάλαια, τό πρῶτο καί τό τρίτο, ἀντιστοίχως ἀφιερωμένα στήν *Βοσκοπούλα* καί στόν *Ἐρωτόκριτο*, τά ὁποῖα χωρίζονται ἀναμεταξύ τους ἀπό τό σχετικῶς ἐκτενέστατο ὑποκεφάλαιο τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἀνάλογη διάσπαση παρατηρεῖται καί στήν Ἱστορία Πολίτη, ὅπου π.χ. *Ἡ Βοσκοπούλα* συνεξετάζεται μέ τήν *Πανώρια* στό ὑποκεφάλαιο «Ποιμενική Ποίηση»⁷.

Μά, εἶναι ἢ δέν εἶναι ποιμενικό εἰδύλλιο *Ἡ Βοσκοπούλα*⁸;

Βεβαίως καί εἶναι – καί ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη, θεματικά, συγγενεῖε περισσότερο μέ τήν *Πανώρια* παρά μέ τόν *Ἐρωτόκριτο*⁹. Μορφολογικά, ὅμως, ὑπάγεται στό Ἀφηγηματικό γένος, καί ὄχι στό Δραματικό, γιά τούς ἴδιους λόγους γιά τούς ὁποίους ὁ *Ἐρωτόκριτος*, ἀγκαλά καί θεματικά συγγενεῖε μέ τήν *Ἐρωφίλη*, καί παρά τόν ἔντονα δραματικό του χαρακτήρα, δέν ὑπάγεται στό Δραματικό γένος, ἀλλά, καί αὐτός, στό Ἀφηγηματικό. Τέτοιες διακρίσεις, ἂν ἴσως καί φαίνονται σχολαστικές, ἐλπίζω πῶς δέν εἶναι ἀχρηστες, π.χ. ἂν πρόκειται κάποτε νά καταπιαστοῦμε συστηματικά μέ τήν τεχνική τῆς ἀφήγησης στήν νεότερη ποίησή μας, ἀπό τόν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ ὡς τό *Νεκρόδειπνο* τοῦ Σινόπουλου.

Παραμερίζοντας τώρα, γιά οἰκονομία χρόνου καί χώρου, κάποιες θεωρητικότερες παρατηρήσεις, σπεύδω νά διατυπώσω τήν πιό βασική μου, χρησιμοποιώντας καί πάλι κριτήρια μορφολογικά καί ὄχι θεματικά. Ὅτι δηλαδή στόν λεγόμενο Αἰῶνα τῆς Ἀκμῆς τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, ἀπό τά τρία κύρια ποιητικά γένη, στήν *Ἱστορία Μανούσακα* παραδόξως ἀντιπροσωπεύονται μόνο τό Ἀφηγηματικό καί τό Δραματικό. Καί λέω «παραδόξως», διότι τό Λυρικό γένος, ἐνῶ στό κεφάλαιο «Ἡ προετοιμασία τῆς Ἀνθισης» περιλαμβάνει, ἔστω καί σιωπηρά, σχεδόν τό ἕνα

6. Βλ. πρόχειρα (καί γιά βασική βιβλιογραφία) τά ὄρθρα «Genres» καί «Renaissance poetics» στό: Alex Preminger (ed.), *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton, ²1974. Ἐπίσης βλ. (καί γιά ἐκτενέστερη βιβλιογραφία) Alastair Fowler, *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Harvard, 1982. Γενικότερα, στήν γλώσσα μας, ἔξω ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες, οἱ ὄροι «γένος» καί «εἶδος» συνηθέστατα συγχέονται, μέ τάση ἐπικράτησης τοῦ «εἶδους».

7. Λίνου Πολίτη, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σσ. 72-75.

8. Τό ἐρώτημα ἔμενε ἀνοιχτό ἴσαμε τό 1945, ὅποτε τό ἔκλεισε θετικά ὁ Κ. Θ. Δημαράς – πβλ. *Ἡ Βοσκοπούλα*, Κρητικό εἰδύλλιο τοῦ 1600. Κριτική ἔκδοση Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ε.Κ.Ι.Μ., Ἡράκλειο 1963, σσ. λε'-λη'.

9. Γιά τό «παρένθετο» ποιμενικό στοιχεῖο τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, βλ. καί Α. Πολίτη, «Ποιμενική ποίηση καί δράμα στήν Κρήτη», *Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Δ', 1969, σ. 390 [= τοῦ ἴδιου, *Θέματα τῆς Λογοτεχνίας μας*, δεύτερη σειρά. Κωνσταντινίδης, Θεσσαλονίκη, 1976, σσ. 55-56]. Ἀπορῶ πῶς καί ὁ Πολίτης, ἀπαριθμώντας τά Κρητικά «ποιμενικά» κείμενα, παραλείπει τό δ' ἰντερμέδιο τοῦ *Γύπαρη* [= *Πανώριας*], τό ὁποῖο σώζεται στό χφο Π. Βεργωτή καί πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπό τόν Μανούσακα, «Ἀνέκδοτα Ἰντερμέδια τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου», *Κρητικά Χρονικά*, Α', III, 1947, σσ. 569-571. Ὁ Ἀλέξης Σολομός (*Τό Κρητικό Θέατρο*, Πλειάς, 1973, σ. 159) χαρακτηρίζει τό ἰντερμέδιο αὐτό «ἀντι-ἀρκαδικό».

τρίτο τῶν ἔργων (καί δέν ἐννοῶ μόνο τά Ἐρωτικά ποιήματα, ἀλλά καί κάμποσα ἀπό τά Διδακτικά καί Σατιρικά)¹⁰, στό κεφάλαιο πού ἀφορᾶ τήν ἴδια τήν Ἐπιθετική ἢ Ἀκμή, φαίνεται νά ἀπουσιάζει ὁλότελα. Παρατήρηση πού γεννᾶ μιᾶ σειρά λίγο-πολύ ρητορικά ἐρωτήματα ὅπως τά ἀκόλουθα:

Πρῶτο ἐρώτημα, γενικότατο: Εἶναι δυνατόν, ἐπί ὀγδόντα χρόνια, καί μάλιστα ἀπό τό 1590 ὡς τό 1669 – ὅταν δηλαδή στήν Ἰταλία ὁ κυρίαρχος Πετραρχισμός τοῦ Μπέμπο ἀνανεώνεται μέ τόν Μαρινισμό –, οἱ ποιητές τῆς Κρήτης νά ἀναστόμωσαν ἑσθιαστικά καί ὁλοκληρωτικά τήν ἑλληνική λυρική τους ροή καί νά ἐπιδοθήκαν ἀποκλειστικά στήν δραματική εἴτε ἀφηγηματική ποίηση;

Δεύτερο ἐρώτημα, γενικό: Εἶναι δυνατόν ἡ ἀναστόμωση αὐτή, σέ τόσοσους συνειδητούς καλλιεργητές τοῦ Κρητικοῦ ποιητικοῦ λόγου, νά διοχετεύτηκε μερικῶς μέ ἰταλόγλωσσα (καί μόνο ἰταλόγλωσσα) λυρικά συνθέματα, ὅπως π.χ. ἐκεῖνα τά πεντακόσια – τόσα σονέτα, μαδριγάλια, ὠδές καί καντσόνες πού ξέρουμε πῶς συνέθεσε ὁ ἰταλόπληκτος λόγιος Ἀνδρέας Κορνάρος¹¹;

Τρίτο ἐρώτημα, εἰδικότερο: Εἶναι δυνατόν οἱ Κρήτες ζηλωτές τοῦ Ἀριόστο, τοῦ Γκουαρίνι, τοῦ Γκρότο, καί τοῦ Τάσο, νά περιορίστηκαν στήν ἑλληνική ἀναδημιουργία μόνον ἀφηγηματικῶν καί δραματικῶν ἔργων τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν, καί νά μήν ἔνωσαν τόν πειρασμό νά τούς συναγωνιστοῦν ἑλληνικά καί στήν λυρική τους παραγωγή; – ὅπως ἔκανε, γύρω στό 1570, ὁ ἀνώνυμος Κύπριος πού ἔγραψε τουλάχιστον 156 περίτεχνα ἰδιωματικά στιχορρηγίματα ἐν μέρει ἐμπνευσμένα ἀπό τόν Πετράρχη, τόν Ἀριόστο, τόν Μπέμπο, τόν Σανατζάρο κ.ἄ.¹²

Τέταρτο ἐρώτημα, εἰδικότερο: Εἶναι δυνατόν μιᾶ τόσο πλούσια λυρική ἰδιοσυγκρασία καί ἕνας ἀπόλυτος μάστορας ὄχι μόνο τοῦ ζευγαρωτοῦ δεκαπεντασύλλαβου μά καί τοῦ ἐντεκασύλλαβου (καί μάλιστα σέ τέρτα ρίμα), ὅπως ὁ Χορτάτης, νά μήν ἔγραψε οὔτε ἕνα ἔμμετρο ραβασάκι;

Ἡ ἀπάντηση καί στά τέσσερα αὐτά ἐρωτήματα πιστεύω πῶς λογικά δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἀρνητική.

Ἄλλά τό λογικό (ἢ εὐλόγο) δέν εἶναι ἀναγκαστικά καί πραγματικό. Ὅσο καί ἂν γοητεύει ἡ παρομοίωση τῆς Τουρκικῆς κατάκτησης τῆς Κρήτης μέ τήν καταστροφή τῆς Ἀτλαντίδας¹³, ὅσο καί ἂν θεωρήσουμε φυσικό νά μή διασώθηκαν παρά τά ἐκτενέστερα ἔντεχνα ἑλληνόγλωσσα ποιήματα, ἀφηγηματικά εἴτε δραματικά, ὡστόσο, γιά νά παραδεχτοῦμε πῶς στόν «Αἰῶνα τῆς Ἀκμῆς» ὑπῆρξαν καί λυρικά ποιήματα γραμμένα στήν Κρητική λογοτεχνική γλώσσα – καί μάλιστα πολλά –, ὀφείλουμε νά

10. Π.χ. Ντελλαπόρτας, Σαχλίκης, Σκλέντζας, Φαλιέρος, *Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν...*, *Ἐπινοίας τῶν γυναικῶν* – ἴσως καί ὁ *Θρήνος τοῦ φαλίδου τοῦ πτωχοῦ* (ἂν δέν ἀνήκει στό ἐπόμενο κεφάλαιο).

11. Ὁ καθ. Νικόλαος Παναγιωτάκης μέ διαβεβαίωσε πῶς ὁ ὑπολογισμός μου (κατά προσέγγιση βασισμένος στό δημοσιεύματά του γιά τούς Stravaganti καί τόν Ἀντρέα Κορνάρο) εἶναι πολύ κατώτερος ἀπό τόν συνολικό ἀριθμό τῶν τυπωμένων καί ἀνεκδοτῶν ποιητικῶν συνθέσεων πού ἔγραψε ὁ ὑποτιθέμενος ἀδελφός τοῦ ποιητῆ τοῦ *Ἐρωτόκριτου*.

12. Βλ. πρόχειρα Θέμις Σιαπκαρᾶ-Πιτσιλλίδου, *Ὁ Πετραρχισμός στήν Κύπρο: Ρίμες Ἀγάπης*, 1976, σσ. 19, 24-25, 28-30, 35-36, 41-61 καί 311-319, 321-324.

13. Βλ. Μπεργαδῆς, *Ἀπόκοπος* – *Ἡ Βοσκοπούλα*, Ἐπιμέλεια: Στυλιανός Ἀλεξίου, Ἐρμής, 1979, σ. 49.

στηριχτούμε σε κάποια στοιχεία ή τεκμήρια πού νά μὴν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτηση.

Μά νά πού καί στοιχεῖα καί τεκμήρια ὑπάρχουν, δημοσιευμένα. Λίγο-πολύ καταχωμένα καί διάσπαρτα, εἶναι ἢ ἀλήθεια, ἀλλά πού ἂν συγκεντρωθοῦν καί ταξινομηθοῦν, μέ μιά μέθοδο κοινόχρηστη στήν ἀρχαιολογία, νομίζω πώς εἶναι πιθανό νά κλονίσουν καί τόν πιό δύσπιστο ἐρευνητή, ἀρκεῖ νά εἶναι ἀνοιχτός σέ ἀναθεωρήσεις τῶν καθιερωμένων σχημάτων. Δέν χρειάζεται νά ἐπικαλεσθῶ τά τραγούδια πού ἢ Ἄρετοῦσα βρῆκε στό ἀρμάρι τοῦ Ρωτόκριτου, οὔτε κἂν νά ἀποσπᾶσω παραδείγματα ἀπό τίς ἄφθονες λυρικές ἐξάρσεις τῶν δραμάτων τοῦ Χορτάση – ἄλλωστε, αὐτό πού ὀνομάζουμε «λυρική ποιότητα», εἶναι κάτι τό κατεξοχὴν ὑποκειμενικό. Διότι, ἀντικειμενικά, ἔχουμε καί λέμε:

Α. Τίς ἔμμετρος ἀφιερώσεις τῆς Ἐρωφίλης (76 στίχοι) καί τῆς Πανώριας (56 στ.), τοῦ Ροδολίνου (72 στ.) καί τοῦ Φορτουνάτου (66 στ.). Σύνολο: 270 δεκαπεντασύλλαβοι.

Β. Τούς 32 δεκαπεντασύλλαβους μέ τούς ὁποίους ὁ Ἰωάννης-Ἀνδρέας Τρωῖλος προσφωνεῖ τούς «ἀρετοστολισμένους ἀναγνώστες» τοῦ Ροδολίνου.

Γ. Τούς 6 ἐντεκασύλλαβους καί τούς 16 δεκαπεντασύλλαβους πού ὁ Νικόλαος Φιορέντζας ἀπευθύνει ἀντίστοιχα στόν Ροδολίνο καί στόν Τρωῖλο.

Δ. Ἄπό τούς Πρόλόγους τῶν Κρητικῶν Δραμάτων, γιά νά μὴν πεῖ κανεὶς πώς κάναμε ζαβολιές, προτείνω νά λογαριάσουμε μονάχα τοῦ Ροδολίνου, δηλαδή τίς 13 ἐντεκασύλλαβες ὀκτάδες (104 στ.), ὅπου ὁ προλογιστής (Τό Μελλούμενο) ταυτίζεται σαφῶς μέ τόν ποιητή¹⁴:

Καί μέσ στή δίβλο τούτη, γιά πάσ' ἕνα,
πώς ἔχει νά τελειώσει, ἔχω γραμμένα.

Ε. Ἀκόμη, ἐπιτρέψτε μου νά προσθέσω τά πέντε χορικά τῆς Ἐρωφίλης (267 στ.) καί σχεδόν αὐτοδικαίως ἐκεῖνα τοῦ Ροδολίνου (τρῖα σονέτα καί δύο δεκαεξάστιχα: 74 στ.).

ΣΤ. Τέλος, σίγουρα ἔχουμε καί τά τέσσερα τραγούδια πού «γρικιοῦνται ἀπό μέσα μέ σονάρε» στά δύο πρῶτα ἰντερμέδια τῆς Ἐρωφίλης (32 στ.).

Γενικό σύνολο, ἐκτός λάθους ἢ παραλείψεως (ἐπίτηδες δέν ἐλογάριασα τά πέντε τραγούδια [82 στ.] τῆς Β', Δ' καί Ε' πράξης τοῦ ἀμφισβητούμενου καί ὀπωσδήποτε ὑποδεέστερου Ζήνωνος): 22 διαφορετικά ποιήματα, οὔτε ἀφηγηματικά οὔτε δραματικά, ἄρα λυρικά, συναποτελούμενα ἀπό 801 στίχους.

Ὅμως, καί ἂν ἀκόμα ἐπιμείνετε νά μή λογαριαστοῦν ὁ Πρόλογος τοῦ Ροδολίνου καί τά χορικά τῆς Ἐρωφίλης, μέ τό ἐπιχείρημα πώς ἔχουν μίαν ὑποτυπώδη δραματική λειτουργία, πάλι μᾶς μένουν 16 λυρικά ποιήματα μέ 430 στίχους. Ἐλληνοκρητικά, κομψά συνθέματα τοῦ Χορτάση, τοῦ Τρωῖλου, τοῦ Φόσκολου, ἀλλά καί τοῦ ἐρασιτέχνη ποιητῆ μά διάσημου κληρικοῦ Φιορέντζα – τεκμήριο πώς, στόν «Αἰώνα

14. Παραθέτω ἀπό τήν φιλολογική ἔκδοση: Ροδολίνος, τραγωδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωῖλου (17ου αἰώνα). Πρόλογος: Στυλιανός Ἀλεξίου. Ἐπιμέλεια: Μάρθα Ἀποσκήτη. Στιγμή, 1987. σ 57, στ. 71-72.

τῆς Ἀκμῆς», ἡ σύνθεση ἑλληνικῶν, ἰδιωματικῶν, λογίων λυρικῶν ποιημάτων, στήν Κρήτη, δέν περιοριζόταν στους καθαυτοὺς λογοτεχνικοὺς κύκλους.

Καί σέ τοῦτα τὰ ἐπώνυμα στοιχεῖα, ὀφείλω νά προσθέσω, καταλήγοντας, τό ἀνυπόγραφο ἐξάστιχο σχεδίασμα, τό ὁποῖο σώθηκε τυχαῖα στό χειρόγραφο τοῦ *Φορτουνάτου*. Χρονολογεῖται τρία χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Κάστρου, καί πιθανῶς ὀφείλεται στὸν Μιχαὴλ Φόσκολο¹⁵:

Ὡ μάνα Βενετιά, πῶς τ' ἀπομένεις
κ' εἰς ἔγνοια δέ θωρῶ νά μπαίνεις;
Τὴν Κρήτη πολεμοῦνε, ὁπού 'ν' παιδί σου,
κι ἀφήνεις νά τὴν πάρουν οἱ ὄχθοί σου;
Κοντό δέν τό κατέχεις πρὶν τό μάθεις
πῶς γδέχεται ἀπὸ σένα βόθηθαι νά 'χει;

Τοῦτο τό λυρικό σχεδίασμα, προφανῶς, δέν ἔχει σπουδαία ποιητικὴν ἀξία. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τό ἱστορικό καί συναισθηματικό του ἐνδιαφέρον, νομίζω πῶς μᾶς βοηθεῖ καί νά διακρίνουμε κάποιες λανθάνουσες γραμματολογικὲς προϋποθέσεις λίγο μεταγενέστερων λυρικῶν συνθέσεων, ὅπως π.χ. «Ὁ Θρηῆνος τῆς Κρήτης» τοῦ Γεράσιμου Παλλαδᾶ.

Ἐδῶ ἐξαντλεῖται, ὄχι τό θέμα, ἀλλὰ τό ἀπόθεμα τῶν γνώσεών μου. Καλύτερα εἰπωμένο (*Ροδολίνος*, Ἀφιέρωση, 71-72):

Γιὰ τοῦτο ἐγὼ σάν ἀτελής μένω στό περιγιάλι
κ' εἰς τό βαθύ σου πέλαγος ἄς πράσσου' διδασκάλοι.

Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἐκπλαγῶ ἂν, πὸ ἐμπεριστατωμένες ἔρευνες τῆς βιβλιογραφίας εἴτε νεότερες ἀναδιφήσεις τοῦ ἀνέκδοτου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ, φέρουν σέ φῶς καί ἄλλα ἀποδεικτικά στοιχεῖα ἢ ἐνισχυτικά τεκμήρια. Ἔτσι, κιόλα, θά μπορέσει νά πλουτιστεῖ ἀκόμη περισσότερο ἢ πολύτιμη *Κρητικὴ Ἀνθολογία* (² 1969) τοῦ φιλότατου ἀρχαιολόγου-νεοελληνιστῆ, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνεται καί τοῦτο τό μικρὸ μελέτημα.

Ἀθήνα, καλοκαίρι 1981
Ρέθυμνο, χειμῶνας 1987-88

15. Βλ. Gareth Morgan, «Three Cretan manuscripts», *Κρητικὰ Χρονικά*, Η', 1, Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1954, σ. 68. Ἐπίσης βλ. Μάρκου Ἀντώνιου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*, Κρητικὴ ἔκδοση, σημειώσεις, γλωσσάριο: Alfred Vincent, E.K.I.M. Ἡράκλειο, 1980, σ. νζ'.

† Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Τό σημείωμα τούτο όφείλεται στην παρότρυνση τού φίλου και συναδέλφου Στυλιανού 'Αλεξίου. "Όταν πράγματι τού διηγήθηκα τά περιστατικά πού ακολουθοϋν, μέ δεβαίωσε ότι ή μαρτυρία μου, πού έχει τίς ρίζες της στά παιδικά μου οικογενειακά δώματα και, κυρίως, στίς διηγήσεις τής γιαγιάς μου, έχει κι αυτή τήν άξία της για μιά συστηματική μελέτη τού προβλήματος τής μεταλαμπάδευσης τής κρητικής λογοτεχνίας στην 'Επτάνησο κι έπειτα, διά μέσου τής 'Επτανήσου, στόν ύπόλοιπο έλληνικό χώρο, ιδιαίτερα δέ στή μελέτη τού προβλήματος τής απομνημόνευσης τού προσωπικού γραφτού λογοτεχνικού έργου και τής λειτουργίας της στην άνωνυμη προφορική λαϊκή παράδοση: στό δημοτικό τραγούδι, στά παραμύθια, στίς λαϊκές διηγήσεις. Τό πρόβλημα αυτό μόλις τελευταία άρχίζει νά αντιμετωπίζεται από τούς έρευνητές και ύπάρχουν γι' αυτό μερικές ειδικές άξιόλογες μελέτες¹.

Είναι βέβαια γνωστή ή διάδοση τού 'Ερωτόκριτου, τής *Θυσίας τού 'Αβραάμ*, τής *Βοσκοπούλας*, τής *Ερωφίλης* στά λαϊκά στρώματα, όπως δείχνουν οι άλλεπάλληλες λαϊκές εκδόσεις τους και ή απομνημόνευση, ώς τούς καιρούς μας, όλόκληρων αποσπασμάτων, μικρών ή μεγαλύτερων, από τά πιό δημοφιλή έργα, όπως για παράδειγμα τής *Βοσκοπούλας*, για τήν όποία ό Σολωμός μαρτυρεί, γύρω στά 1824, ότι «δέν είναι γυναίκα νά μή γνωρίζει τό έργο»². Δέν χρειάζεται, νομίζω νά αναφερθει κανείς σέ γραφτές μαρτυρίες για ν' άποδείξει ότι όλόκληρα κομμάτια τού 'Ερωτόκριτου και τής *Θυσίας τού 'Αβραάμ* βρίσκονται άκόμα στό στόμα λαϊκών, άκόμα και έγγραμμάτων ανθρώπων. Είναι, έπίσης, γνωστό ότι στην διάδοση και στην απομνημόνευση αυτή έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο οι άλλεπάλληλες εκδόσεις και οι παραστάσεις έργων τού Κρητικού Θεάτρου, ή στό πρωτότυπο ή σέ άπλοποιημένες

---

1. Σημειώνω έδώ τίς πρόσφατες μελέτες, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία: "Άλκης 'Αγγέλου, Τό βιβλίό και ό χρήστης του: τό λαϊκό άνάγνωσμα, *Τό Βιβλίό στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά τού Α' Διεθνούς Συμποσίου τού Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών, 'Αθήνα 1982, σ. 159-168. 'Αλέξη Πολίτη, Τό βιβλίό μέσο παραγωγής τής προφορικής γνώσης, *Δυσκολίες και προβληματισμοί γύρω από τό θέμα*, δ. π., σ. 271-282, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Hans Eideneier, *Ausläufer byzantinischer Dichtung in zypriotischen Volksliedern beweis mündlicher Überlieferung*, *Αντίχαρη, 'Αφιέρωμα στόν καθ. Σταμ. Καρατζά*, 'Αθήνα 1984, σσ. 97-109. Manos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, Wien 1984.

2. Κ. Θ. Δημαρά, *Ίστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*³, Ίκαρος, 1972, σ. 76, 522.

διασκευές³, ακόμα απαγγελίες του *Ἐρωτόκριτου* σε λαϊκές γιορτές⁴, ἢ ἀπό τό διάβασμα λαϊκῶν ἐκδόσεων τῶν κρητικῶν ἔργων, μπροστά σέ ἀκροατήριο σέ διάφορες εὐκαιρίες⁵, σέ οἰκογενειακές ἢ φιλικές συγκεντρώσεις ὄχι μόνον γιορταστικές ἀλλά καί στά ἐργατικά νυχτέρια.

Τέτοιες περιπτώσεις θά ἤθελα ν' ἀναφέρω ἀπό τή Λευκάδα. Κι ἐδῶ ὡς τό τέλος περίπου τοῦ 19ου αἰώνα καί ὡς τήν ἀρχή τοῦ 20οῦ ἐγίνονταν στό καρναβάλι γιορτές καί παραστάσεις στήν πλατεία· σ' αὐτές τίς παραστάσεις παίζονταν καί ἡ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ* καί ἡ *Ἐρωφίλη*. Ἀπό τίς παραστάσεις αὐτές ὁ ἀγράμματος λαός κρατοῦσε τή γενική ὑπόθεση τοῦ ἔργου πού τό 'κανε διήγηση μέ μερικούς χαρακτηριστικούς στίχους. Ἀπό τέτοια παράσταση στή Λευκάδα, καθώς μέ ἐδεβαίωνα ἡ γιαγιά μου, ἤξερε τήν ἱστορία τοῦ Πανάρετου καί θυμᾶται τούς παρακάτω στίχους πού ἀπόμειναν καί στή δική μου μνήμη:

*καί τίνος εἶν' ἡ κεφαλή πού βλέπω ἐδῶ κομμένη;
τοῦ φίλου σου τοῦ ἀγαπητοῦ ἀπλαχνη θυγατέρα
σήμερα τοῦ τήν ἔκοψα μέ τή δεξιὰ μου χέρα.*

³ Ἦταν μεγάλη ἡ ἐκπληξή μου ὅταν πρωτοετής στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀναγνώρισα τούς στίχους πού ἀπάγγειλε ἡ γιαγιά μου στήν *Ἐρωφίλη* πού μοῦ δίδαξε ὁ Βέης ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδη τοῦ 1928⁶.

⁴ Ἀπό τέτοιες παραστάσεις, ἀλλά καί ἀπό διαβάσματα τῶν ἐντυπων ἐκδόσεων σέ συγκεντρώσεις προέρχεται ἡ ἀπομνημόνευση μεγάλων ἀποσπασμάτων τῆς *Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ* καί τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού ἡ γιαγιά μου, οἱ συνομήλικές της γειτόνισσες, δύο ἀπό τίς ὁποῖες, ἄς σημειωθεῖ, ἦταν ἀπό τήν Κρήτη, κι ἐμεῖς ἡ νεώτερη γενιά πού τίς ἀκούγαμε, θυμόμαστε ἀκόμα.

Βρισκόμαστε στήν ἐποχή ὅπου τά δίχτυα τῶν ψαράδων πλέκονταν ἀκόμα μέ τά χέρια ἀπό τίς γυναῖκες τοῦ νησιοῦ μας. Οἱ ψαράδες καρaboκυραῖοι μοίραζαν σέ διάφορα σπίτια καί στίς συντροφικές τῶν γυναικῶν πού ἤξεραν τήν τέχνη τά νήματα καί παραλάβαιναν ἔπειτα ἔτοιμα τά δίχτυα τῆς τράτας συναρμολογημένα. Τέτοια μαστόρισσα ἦταν καί ἡ γιαγιά μου πού μαζί μέ μερικές γειτόνισσες, μαστόρισσες καί κείνες, καθώς καί τίς κόρες τους ἔπλεκαν τά διάφορα τμήματα τῆς τράτας. Πολλές

3. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, 'Η «Ἐρωφίλη» στή δημόδη παράδοση τῆς Κρήτης. Δραματογραφικές παρατηρήσεις στίς Κρητικές παραλογές τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάτση, *Ἀριάδνη*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1983, σσ. 173-235, ὅπου καί πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιά τίς θεατρικές παραστάσεις στήν Ἐπτάνησο Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τό Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπό τοῦ 12' μέχρι τοῦ 18' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958. Σπ. Εὐαγγελάτου, *Ἱστορία τοῦ θεάτρον ἐν Κεφαλληνία*, Ἀθήναι 1970. Δ. Λουκάτου, *Οἱ λαϊκές ἀποκριές στήν Κεφαλονία*, *Ἐπανησιακή Πρωτοχρονιά*, Ἀθήνα, 1960, σ. 149 κ. ἔξ. Manusos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, σ. 7 κ. ἔξ.

4. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 84, Ξανθουδίδη, *Ἐρωτόκριτος*, σ. CLXXI. Γενικότερα γιά τήν ἐπίδραση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στήν Ἐπτάνησο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 68 κ. ἔξ. 79, 85-86, 229 κ. ἔξ. 474. Πανταζή Κοντομίχη, *Τό Νεοελληνικό Θέατρο*, Ἀθήνα 1964, σ. 104: Στό χωριό Κατωμέρι τοῦ Μεγανησιοῦ Λευκάδας παίχτηκε τό 1900 *Ἐρωτόκριτος* ἀπό ντόπιους ἐρασιτέχνες.

5. Ἀλέξης Πολίτης, ὁ. π., σσ. 274-275.

6. *Ἐρωφίλη* (ἔκδ. Ξανθουδίδη, Ἀθήνα 1928), Ε' 388-390.

φορές τά βράδυα κατέβαιναν στό σπίτι καί δούλευαν νυχτέρι καί κατ' ἀπαιτήση των, ἐγώ ὁ γραμματισμένος τοῦ σπιτιοῦ, ἀκόμα στό Δημοτικό, μέ τό φῶς τῆς λάμπας ἢ τοῦ λυχναριοῦ τούς διάβαζα τόν *Ἐρωτόκριτο* ἢ τή *Θυσία τοῦ Ἀθραάμ*. Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι χαρακτηριστικό εἶναι τοῦτο: ὅταν ἡ γιαγιά μ' ἔστειλε ν' ἀγοράσω στό κεντρικό βιβλιοπωλεῖο τῆς Λευκάδας, στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ Τσιρίμπαση, κάποια λαϊκή ἔκδοση τοῦ ἔργου (αὐτά γίνονται πρῖν ἀπό τή μικρή ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη τοῦ 1928), τοῦ Σαλιδέρου, ἄν θυμάμαι καλά, μοῦ σύστησε: «Νά πείς στό βιβλιοπώλη νά σοῦ δώσει τόν κρητικό *Ἐρωτόκριτο*, κι ὄχι τόν ἄλλον».

Ποῖος ἦταν αὐτός ὁ ἄλλος *Ἐρωτόκριτος*, ὁ μή κρητικός; Μοῦ εἶναι δύσκολο νά πιστέψω ὅτι τό ἄνοστο φαναριώτικο στιχοῦρημα, ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ, θά ἦταν γνωστό στό ἑφτανησιώτικο κοινό καί στήν ἀγράμματη γιαγιά μου, μολονότι κι αὐτό φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια διάδοση, κυρίως σέ ἀστικούς κύκλους, ἐφ' ὅσον ἀριθμεῖ μερικές ἐκδόσεις⁷. Θά πρόκειται μάλλον γιά ἀποκαθαρομένες ἐκδόσεις ἢ γιά ἄλλες καθαρευουσιάνικες διασκευές. Ὁ φίλος συνάδελφος Νάσος Βαγενᾶς μοῦ ὑποδεικνύει ἕναν ἑφτανησιώτικο *Νέο Ἐρωτόκριτο*, πού ἀποδίδεται στόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο, λόγιο τοῦ 18ου αἰώνα, γιά τόν ὁποῖο εἰσιμαίει κάποιο σημεῖωμα⁸. Σημειῶνω ἀκόμα ὅτι κυκλοφόρησε ἐπίσης καί καθαρευουσιάνικη διασκευή τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού τυπώθηκε τό 1906 στήν ἴδια τήν Κρήτη ἀπό κάποιον Κ.Σ.⁹. Ὅποιος κι ἄν εἶναι αὐτός ὁ ἄλλος, ὁ μή κρητικός *Ἐρωτόκριτος*, ἢ

7. Γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Φωτεινοῦ καί τίς ἐκδόσεις του βλ. Ξανθοῦδίδη, *Ἐρωτόκριτος*, Ἠράκλειο 1915, σ. IV, Α. Βρανούση στό *Τό Βιβλίο στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*, ὁ.π., σ. 366. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ πρόδρομοι* [Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 11], Ἀθήνα, σ. 61. Ἰδιαίτερα στήν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Ἐρωτόκριτου* τοῦ Στ. Ἀλεξίου (Ἀθήνα 1980), σ. ρβ' καί τή βιβλιογραφία πού συγκεντρώνεται στή σ. 176. Ἀναφέρονται οἱ κάτωθι ἐκδόσεις: Βιέννη 1818, Κωνσταντινούπολη 1845, Σμύρνη 1864. Ἐκδοση ἐπίσης στήν Ἀθήνα. Ὁ Ἀλεξίου σημειώνει ὅμως ὅτι ἡ διασκευή τοῦ Φωτεινοῦ δέν γνώρισε σημαντική ἐπιτυχία στήν Ἑλλάδα, ἀλλά στίς παραδουνάδιες ἡγεμονίες, ὅπου ἡ φαναριώτικη ἐπίδραση ἦταν ἰσχυρή. Ἐκεῖ ἔγινε ἀγαπητό ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἀστών καί τῶν ἑλληνομαθῶν Ρουμάνων.

8. Τό πληρέστερο σημεῖωμα γιά τόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο θρῖσκεται στόν Π. Χιώτη, *Ἀπομνημονεύματα Ἐπτανήσου*, τόμ. 7, Νέα ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1981, σ. 74. Ὁ Χιώτης σημειώνει ὅτι ὁ Ζακύνθιος Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη, ὅτι μετέφρασε σέ στίχους τή *Ζηνοβία* τοῦ Μεταστάσιου, πού τυπώθηκε στό τότε τυπογραφεῖο Ζακύνθου. (Ἡ Γλ. Πρωτοπαλά - Μπουμπουδίδου, *Τό Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ*, σ. 46, ἀναφέρει ὅτι ἔχουν σωθεῖ ἀπό τή μετάφραση αὐτή ἀποσπάσματα. Πρβλ. Δημ. Σπάθη, *Ὁ διαφωτισμός καί τό Νεοελληνικό Θέατρο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 117 σημ. 17). Πάντα κατά τόν Χιώτη, ὁ.π., ὁ Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἔγραψε ἀκόμα σέ δεκαπεντασύλλαβους ἔρωτικά ποιήματα, «ἐπικό ποίημα *Νέος Ἐρωτόκριτος*» καί ἄλλα. Ὁ Βρετός (*Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σσ. 73 καί 213) τόν ἀναφέρει ὡς ἐκδότη, στή Βενετία τό 1747, ἐνός «λόγου πανηγυρικοῦ εἰς τιμὴν καί ἔπαινον τοῦ Ἁγίου καί θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος, ἐπισκόπου Τριμιθούντος, καί προστάτου Κερκύρας, πού ἔγραψε ὁ Ἱερολογιώτατος Διονύσιος Κόνταρης, ὁ κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος καί Ἁγίας Μαύρας. Ἀπό δὴ πιθανότατα ὁ Κ. Σάθας (*Βιογραφίαι τῶν ἐν γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 609) συνάγει ὅτι ὁ Ἰω. Λαζαρόπουλος ἦταν Λευκάδιος. Ὁ συνάδελφος καί φίλος Π. Ροντογιάννης στήν ἀνέκδοτη ἐργασία του γιά τήν παιδεία στή Λευκάδα, δέν συνάντησε στίς ἐξαντλητικές ἐρευνές του κανένα Λαζαρόπουλο Λευκάδιο. Ἀναφέρει ὅμως κάποιον Ἰωάννη Παναγιώτη Λάζαρη, ἰατροφιλόσοφο πού παντρεύτηκε τό 1755 τήν ἑγγονή τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Παναγιώτη Δοξαρά. Βλ. ὅμως παρακάτω, σελ. 339-343 τό ἄρθρο τοῦ Νάσου Βαγενᾶ.

9. Ὁ Β. Φ. Γωμαδάκης ταυτίζει τόν Κ.Σ. μέ κάποιον Κωνσταντῖνο Συδάκη. Βλ. τήν ἔκδοση

παραπάνω σύσταση τῆς γιαγιᾶς μου προερχόμενη ἀπό λαϊκό δέκτη, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ποιητικὴ εὐαισθησία τοῦ ἐφτανησιώτικου λαοῦ. Ἐπιπλέον ἀπὸ τὸ ἐφτανησιώτικο κλίμα προέρχεται καὶ ἡ πρώτη ἀναγνώριση τῆς ποιητικῆς ἀξίας τοῦ κρητικοῦ ἀριστουργήματος καὶ ἡ φιλολογικὴ του καταξίωση¹⁰.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπομνημόνευσης στίχων ἢ ἀποσπασμάτων γνωστῶν προσωπικῶν ποιητικῶν ἔργων τῆς κρητικῆς, κυρίως, λογοτεχνίας καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τους πού γίνεται στὴν προφορικὴ παράδοση, ἢ ἀκόμα καὶ στὴ γραφτὴ, μέ τὴ δημιουργία ἢ νέων δημοτικῶν τραγουδιῶν ἢ καὶ γραφτῶν διασκευῶν γιὰ θεατρικὲς παραστάσεις ἢ ἀκόμα εἰσαγωγῆς μοτίβων σὲ δημοτικὰ τραγούδια μέ ἐντελῶς ἄλλη ὑπόθεση ἀπὸ τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δάνεια, ὀρισμένα παραμῦθια πού περιέχουν στίχους παρουσιάζουν μίαν ἄλλην ὄψη τοῦ ἴδιου προβλήματος: τὴν ἀνίχνευση προσωπικῶν τυχόν ποιητικῶν ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ παραμῦθια καὶ οἱ μνημονευόμενοι μέσα σ' αὐτὰ στίχοι. Κι ἔπειτα ἡ λειτουργία στοῦ παραμῦθι ἢ στὴ λαϊκὴ διήγηση τῶν στίχων αὐτῶν¹¹.

Μία πρόχειρη ματιὰ στοῦ μεγάλο ἀριθμὸ τέτοιων παραμυθιῶν δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ στιχουργήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες:

1. Στιχουργήματα, συνήθως ὀλιγόστιχα, 2-4 στίχοι, πού, ὅπως δείχνει ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας τῆς τεχνοτροπίας τους, ἔχουν συντεθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαϊκὸ συνθέτη τοῦ παραμυθιοῦ ἢ ἀπὸ τὸν κάθε φορὰ ἀφηγητὴ του. Οἱ στίχοι αὐτοὶ μέ τὴ λαϊκὴ τους κατασκευή μποροῦν ἐπίσης νὰ προέρχονται ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πού ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ παραμῦθια, ἢ εἶναι δάνεια ἀπὸ ἄλλα ἄσχετα δημοτικὰ τραγούδια. Πρόκειται συνήθως γιὰ τυπικούς στίχους παρμένους ἀπὸ λαϊκὰ δίστιχα¹² ἢ ἀκόμα γιὰ ἀποφθεγματικούς στίχους, ὅπως τὸ ὠραῖο δίστιχο τοῦ Ζακυνθينوῦ παραμυθιοῦ:

*Ἄ σ' ἀγαπάει ἡ τύχη σου, τῆς τύχης σου ἔχε χάρη
κι ἂν σ' ἀγαπάει κι ἄλλος κανεῖς, ἔχε κρυφὸ καμάρι¹³,*

πού θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι κρητικὴ μαντινάδα. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία νομίζω ὅτι ἀνήκει καὶ τὸ παρακάτω στιχοῦργημα πού περιέχεται σὲ παραμῦθι πού ἔκρουα ἀπὸ τὴ γιαγιὰ μου:

*Ἦρτες Ρῶδο μ', καλῶς ἦρτες
πάρε τὸ σκαμνὶ καὶ κάτσε
καὶ κουκκιά κουκάλισε.
Νὰ ξεγνάσω νὰ ροκιάσω
νὰ σκωθῶ νὰ σ' ἀγγαλιάσω*

τοῦ Στ. Ἀλεξίου, σ. 96' καὶ σημ. 177, ὅπου ἀναγράφονται καὶ ἄλλες νεώτερες διασκευές τοῦ Ἐρωτόκριτου.

10. Στὶς σχετικὲς μαρτυρίες πού συγκεντρώνουν οἱ Ξανθοῦδίδης (Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ 1915, σ. CXXXVIII καὶ CXLII κ. ἐξ.) καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου (στὴν ἔκδοσή του, ὁ. π., σ. 97' κ. ἐξ.) ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Ἀσώπιου πού ἀναφέρει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ. π., σ. 342.

11. Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν στίχων στὰ παραμῦθια. βλ. F. Karlinger, *Die Funktion des Liedes im Märchen der Romania*, Salzburg - München 1968 (Salzburger Univervitätsreden 34). Μ. Μερακλῆς, Τὰ τραγούδια τῶν παραμυθιῶν στοῦ παραμῦθια μας, Ἀθήνα (χ.χ.) σσ. 178-205, πού μνημονεύονται στοῦ Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ. π., σ. 19.

12. Βλ. πρόχειρα τέτοια παραδείγματα ἀπὸ τὰ παραμῦθια τῆς Ζακύνθου πού δημοσιεύει ἡ Μαριέλλα Μινώτου στὴ *Λαογραφία* 10 (1932), σσ. 393-394, 401, 403, 404, 407, 416, 420, 421, 443, 445, 446.

13. Ὁ. π., σ. 416.

Πρόκειται για στίχους πού τραγουδοῦσε μιά φτωχή κόρη πού ἔκανε νυχτέρι καί πού νυσταγμένη ἀπευθυνόταν στόν ὕπνο πού τήν πλησίαζε, ἐνώ οἱ γειτόνισσες πού τήν ἀκουγαν νόμιζαν ὅτι ἀπευθυνόταν στό βασιλόπουλο τῆς χώρας πού εἶχε τό ὄνομα Ρώδος ἢ Ρώδης, μέ τό ὅποιο ὑπέθεταν ὅτι ἡ κόρη εἶχε ἐρωτικές σχέσεις. Μέ τήν ἐπέμβαση τῶν μοιρῶν ἡ κόρη, ὅστερ' ἀπό περιπέτειες, παντρεύεται τό βασιλόπουλο.

Ἐντελῶς ἄλλο χαρακτήρα ἔχουν ἄλλα στιχουργήματα πού ἡ τεχνική τους σύνθεση, ἡ ὑφή τους καί ἡ λειτουργία τους στό παραμῦθι ὑποδηλώνουν προσωπικό ποιητικό ἔργο, τοῦ ὁποίου τό παραμῦθι ἀποτελεῖ πεζή διασκευή, πού διατηρεῖ πολλούς ἢ λίγους στίχους, ἀνάλογα μέ τίς παραλλαγές.

Τέτοιο εἶναι π.χ. τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου καί τῆς Ντολτσέτας (τοῦ τύπου τῆς λησμονημένης μνηστῆς) πού διασώζει, ιδιαίτερα στίς παραλλαγές τῆς Κρήτης, τῆς Ρόδου καί τῆς Ζακύνθου, πολλούς στίχους πού ἡ κατασκευή τους δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι προέρχονται ἀπό προσωπικό στιχουργήμα, πιθανῶς κρητικό, ἴσως κάποιον ἰντερμέδιο ἄγνωστο ἔργου τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἡ ἔμμεση ἰταλική πηγή τοῦ δραματικο-κωμικοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος ἔχει μάλιστα ἐντοπισθεῖ: πρόκειται γιά τό ποίημα Mambriano (Canti 21.31-23.6) τοῦ Francesco Cieco da Ferrara, τυπωμένο τό 1509. Ἀπό τή λευκαδίτικη παραλλαγή διασώζονται στή μνήμη μου μόνο οἱ παρακάτω στίχοι:

*Θυμᾶσαι Φιορεντίνο μου, λουζόσουν χτενιζόσουν
τά ρέτζινα πονκάμισα σου εἶχα κι ἀλλαζόσου;*¹⁴

Ἐνα ἄλλο παραμῦθι πού περιέχει στίχους, καί πού δέν ξέρω ἂν ἔχει ἐπισημανθεῖ κι ἄλλοῦ, πού κι ἐδῶ ἡ ὑφή τῶν στίχων δείχνει ὅτι τό παραμῦθι στηρίζεται σέ γραφτό προσωπικό στιχουργήμα, εἶναι τό παρακάτω:

Ὅταν γεννήθηκε μιά βασιλοπούλα, ἡ μάνα της ἀκουσε τίς Μοῖρες πού τήν μοίραναν νά ὀρίζουν ὅτι ἡ βασιλοπούλα θά συννευρίσκονταν μέ κάποιον μαῦρο καί θά γεννοῦσε ἀραπάκι. Οἱ γονεῖς, γιά ν' ἀποτρέψουν τό μοιραῖο, ἔχτισαν πύργο σ' ἕνα ἔρημο κι ἀπρόσιτο νησί κι ἔκλεισαν μέσα τή βασιλοπούλα συντροφιά μέ τή βάγια της. Ἐτυχε ὁμως νά προσορμιστεῖ στό νησί ἕνα καράβι μέ πλήρωμα μαύρων. Ἡ βασιλοπούλα αἰσθάνθηκε ζωνηρή ἐρωτική ἔλξη γιά κάποιον ἀπό τούς μαύρους ναυτικούς καί ζήτησε ἀπό τή βάγια της νά τῆς ὀργανώσει μιά συνάντηση μαζί του. Ἡ βάγια καταφέρει ν' ἀνεβάσει τόν μαῦρο στόν πύργο καί ἀποτέλεσμα τῆς συνάντησης ἦταν ἡ γέννηση ἐνός μαύρου ἀγοριοῦ. Γιά ν' ἀποφύγουν τήν ἀναμενόμενη τιμωρία οἱ δύο γυναῖκες ἀποφασίζουν νά σκοτώσουν τό βρέφος καί νά ἐξαφανίσουν τό πτώμα του. Ὁ μακάβριος τρόπος τῆς ἐξαφάνισης τοῦ πτώματος ἦταν ὁ ἀκόλουθος: ἔσφαξαν τό νεογέννητο, τό ἔψησαν καί ἡ βασιλοπούλα ἔφαγε τό ἐξωτερικό καί ἡ βάγια τά ἐντόσθιά του.

Ἐστερα ἀπό χρόνια, ὅταν ἡ βασιλοπούλα ἔγινε ὑπερώριμη γυναίκα καί κατά τή

14. Γιά τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου, τίς διάφορες ἑλληνικές καί εὐρωπαϊκές παραλλαγές του καί γιά τήν πηγή τους βλ. Μ. Μανούσακα, *Ἡ Κρητική λογοτεχνία κατά τήν ἐποχή τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 39-40. Ἰδιαίτερα Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ.π. Οἱ συγγραφεῖς συγκέντρωσαν ἐδῶ τίς διάφορες ἑλληνικές παραλλαγές καί ἐπιχειροῦν τήν ἀποκατάσταση (78 δίστιχα) τοῦ χαμένου στιχουργήματος (σσ. 203-209).

γνώμη τῶν γονιῶν της δέν ὑπῆρχε πιά κίνδυνος νά ἐπαληθευθοῦν οἱ ὀρισμοί τῶν Μοιρῶν, οἱ γονεῖς ξαναφέρνουν τήν κόρη τους καί τή δάγια στό παλάτι. Ἡ βασιλοπούλα, ὅμως, εἶχε πάντα τό φόβο μήπως ἡ δάγια της προδώσει τό μυστικό καί διαλογίζονταν νά τή θανατώσει. Ἡ δάγια πού κατάλαβε τά σχέδια τῆς βασιλοπούλας γιά νά τήν συγκινήσει καί νά τῆς δείξει ὅτι τῆς ἦταν πάντα πιστή, τῆς θυμίζει τίς παλιές της ὑπηρεσίες μέ τούς παρακάτω στίχους:

*Θυμᾶσαι πού μου ζήτησες τό μαῦρο τό σταφύλι
καί παρευθεῖς στ' ἀνέβασα ἀπό τό παραθύρι;
Θυμᾶσαι πού τήν ψῆσαμε κείνη τήν πεπονέζα
κι ἐσύ ἔτρωγες τά ἔξω της κι ἐγώ τά μέσα;*

Ἡ βασιλοπούλα πείστηκε γιά τήν πίστη τῆς δάγιας της καί γλύτωσε ἀπό τό θάνατο.

Σ' ἓνα τρίτο, τέλος, παραμῦθι, τοῦ ὁποῖου, δυστυχῶς, δέν συγκράτησα τίς λεπτομέρειες, ἀλλά πού τό γενικότερο θέμα ἀναφέρεται στόν ἔρωτα ἐνός βασιλόπουλου πού χάρισε σέ μιά φτωχιά κόρη ἓνα δαχτυλίδι, καί πού στό τέλος τήν παντρεύτηκε, ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ὠραῖοι στίχοι πού τοποθετοῦνται στό στόμα τῆς κόρης πού κεντᾶ τή νύχτα χωρίς φῶς. Σέ ἐρώτηση κάποιας γειτόνισσας πῶς καταφέρνει νά κεντᾶ χωρίς φωτισμό ἀπαντᾶ:

*Νά ζήσει ὁ Σπύρος (ἢ ὁ Ρήγας) Τάνταρος (ἢ Τάνταλος)
κι ὁ Ρήγας τσ' Ἀγγλιτέρας
τό δαχτυλίδι πού φορῶ
αὐτό μου φέγγει καί κεντῶ
τή νύχτα τήν ἡμέρα.*

Δέν νομίζω ὅτι οἱ στίχοι αὐτοί εἶναι δημοτικοί. Πρέπει κι ἐδῶ νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑποκρύπτεται γραφτό προσωπικό στιχοῦρημα.

Τά παραδείγματα αὐτά, σίγουρα κι ἄλλα πού ἀξίζει τόν κόπο νά συγκεντρωθοῦν καί νά μελετηθοῦν, ἀνοίγουν, ἴσως, τό δρόμο γιά τήν ἀνίχνευση καί ἄλλων, ἐκτός ἀπό τά γνωστά μας, ποιητικῶν ἔργων τῆς προσωπικῆς δημόδους λογοτεχνίας. Τό πρόβλημα, ἄλλωστε, ἔχει τεθεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Φιορεντίνου πού ἀναφέραμε παραπάνω καί τίς σχετικές ἐργασίες τοῦ Μανούσακα - Πούχνερ, ὁ φίλος συνάδελφος Ἀγγέλου¹⁵, δανειζόμενος τήν πληροφορία τῆς Κακουλίδη, ἀναφέρει τήν ὑπαρξη ἔργου ἀβιβλιογράφητου καί ἄγνωστου σέ μᾶς πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο κατάλογο τοῦ 16ου αἰώνα. Πρόκειται, ὅπως μέ πληροφορεῖ ἡ κα Κακουλίδη, γιά τό ἔργο «Φραντζέσκος καί Μπέλα», πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, τόν Vind. Hist. gr. 98 τοῦ 16ου αἰώνα, πού περιέχει κατάλογο διαφόρων βιβλιοθηκῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στόν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης Ἰωάννου Σούτσου. Δίδεται μάλιστα καί μιά μικρή σημείωση γιά τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου:

15. Ἀλκης Ἀγγέλου, ὁ. π., σ. 163.

Ἱστορία τοῦ Φραντζέσκου μετὰ τῆς Μπέλας, καί ὅπως ἐπῆρε ὁ Φραντζέσκος ἀπό τό σιδερόκαστρον τήν Μπέλα καί ἔφυγε· καί τό χαρτί ἔναι διδύκνιο φιγουράδο¹⁶.
Ἡ ἀνίχνευση τέτοιων ἔργων στούς καταλόγους τῶν διδύκνων καί χειρογράφων καί ὁ συσχετισμός τους μέ τά παραμύθια καί τούς στίχους πού περιέχουν θά δώσει, ἴσως, ἀπρόσμενα ἀποτελέσματα.

---

16. Περιγραφή τοῦ Vind. Hist. gr. 98 βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1961, σ. 107. Λεπτομερέστερη περιγραφή γιά τήν παραπάνω σημείωση δίνουν ὁ Σπ. Λάμπρος, Ἐρευναί ἐν ταῖς διδύκνῃ καί Ἄρχεῖοις..., *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923), σ. 381-382 (πληροφορία Ἄλ. Πολίτη) καί ὁ Γ. Κ. Παπάζογλου στό ἔργο του *Βιβλιοθήκες στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 15' αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 63 κ. ἔξ.

ΕΝΑΣ ΑΚΟΜΗ ΝΕΟΣ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ

Ἡ ἀπήχηση πού εἶχε ὁ Ἐρωτόκριτος στά Ἐπτάνησα ἔπειτα ἀπό τήν πτώση τῆς Κρήτης δηλώνεται καί ἀπό τή συγγραφή ενός ἀκόμη ἔργου βασισμένου σ' αὐτόν. Πρόκειται γιά τόν Νέο Ἐρωτόκριτο τοῦ Ἰωάννη Λαζαρόπουλου. Τή μοναδική πληροφορία γιά τό ἔργο μᾶς παραδίδει ὁ Παναγιώτης Χιώτης. Γράφει ὁ Χιώτης:

«ΛΑΖΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ. Ζακύνθιος σύγχρονος τοῦ Κουτούζη· μετέφρασε τήν Ζηνοβίαν τοῦ Μεταστασίου εἰς στίχους. Αὕτη ἐτυπώθη ἐν τῷ τότε τυπογραφείῳ Ζακύνθου καί ἀφιερώθη εἰς τήν κοινότητα τῆς αὐτοῦ πατρίδος. Ἐγραψεν ἐρωτικά εἰς στίχους δεκαπεντασλλάδους. Τόν νέον ἐρωτόκριτον ἐπικόν ποίημα καί ἄλλα»¹.

Ὁ Νέος Ἐρωτόκριτος τοῦ Λαζαρόπουλου δέν μαρτυρεῖται βιβλιογραφικῶς. Τό ἔργο δέν φαίνεται νά εἶχε τυπωθεῖ. Θά ἦταν ἀπίθανο ἓνα ἐπικό ποίημα μέ τέτοιο τίτλο νά μήν εἶχε ἀφήσει κάποια ἴχνη, ἂν εἶχε κυκλοφορήσει μέ ἐντυπη μορφή. Ἡ πληροφορία γιά τή συγγραφή του, πού μᾶς παρέχει ὁ Χιώτης, θά πρέπει νά προέρχεται ἀπό τήν παράδοση τῆς διακίνησης τῶν χειρόγραφων βιβλίων, ἡ ὁποία ἦταν ἀκόμη ζωντανή ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα².

Ὁ Χιώτης δέν διακρίνεται πάντοτε γιά τήν ἀκρίβεια τῶν στοιχείων του. Γιά τοῦτο θά πρέπει νά δοῦμε μέ καχυποψία τήν πληροφορία του ὅτι ἡ μετάφραση τῆς Ζηνοβίας τοῦ Λαζαρόπουλου τυπώθηκε στό τότε τυπογραφεῖο τῆς Ζακύνθου: ὄχι μόνο γιατί τήν ἐποχή τοῦ Κουτούζη (1741-1813) δέν ὑπῆρχε οὐσιαστικά τυπογραφεῖο στή Ζάκυνθο, ἀλλά καί γιατί τό πρῶτο τυπογραφεῖο τῆς Ζακύνθου, πού λειτούργησε (ὡς κυβερνητικό τυπογραφεῖο) οὐσιαστικά ἀπό τόν Ἰούλιο τοῦ 1811 ὡς τά μέσα τοῦ 1814, ὁπότε ἐνσωματώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Κέρκυρας, δέν φαίνεται νά τύπωνε λογοτεχνικά βιβλία. Ἑλληνικά κείμενα ἦταν σέ θέση νά τυπώσῃ ἀπό τόν Μάιο τοῦ 1812 – τότε προμηθεύτηκε ἑλληνικά στοιχεῖα. Ἀπό τόν πίνακα τῶν γνωστῶν ἐκδόσεών του, πού παραθεθεῖ ὁ Γ. Δ. Μπῶκος στήν ἐμπεριστατωμένη ἐργασία του γιά τά

---

1. «Ἐπιφανεῖς Ἐπτανήσιου», *Αἱ Μοῦσαι*, τόμ. 12 (1 Φεβρουαρίου 1904), σ. 5 (=τόρα στή νέα, συμπληρωμένη ἐκδοση τοῦ 7ου τόμου τῶν *Ἱστορικῶν Ἀπομνημονευμάτων Ἐπτανήσου*, Ἀθήνα 1981, σ. 74 – ὅπου τό «νέος ἐρωτόκριτος» μέ κεφαλαῖα).

2. Γιά τό κύκλωμα τῆς διακίνησης τῶν χειρόγραφων βιβλίων βλ. Δημήτρης Σπάθης, «*Τόμυρις, βασίλισσα τῆς Σκυθίας*. Μιά θεατρική μετάφραση τοῦ 18ου αἰώνα», *Ἐρανιστής* 11 (1974) 238-239. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στό ἐντυπο βιβλίο καί ἡ παράλληλη χρήση τοῦ χειρογράφου», *Τό βιβλίο στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*. Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνούς Συμποσίου τοῦ Κ.Ν.Ε., Ἀθήνα 1982, σ. 283-284.

πρώτα τυπογραφεῖα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, συνάγεται ὅτι ἐξέδιδε κυρίως μονόφυλλα (ἀνακοινώσεις τῆς ἀγγλικῆς διοίκησης), ἐνῶ τὰ ἐλάχιστα βιβλία του ἦταν ὅλα στὰ ἰταλικά³.

Μέ ἀνάλογη καχυποψία θά πρέπει ν' ἀντιμετωπίσουμε καί τήν πληροφορία τοῦ Χιώτη ὅτι ὁ Λαζαρόπουλος ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη (μέ «σύγχρονος» ἐννοεῖ, ὑποθέτω, «τῆς ἴδιας γενιᾶς»), ἂν δοῦμε τόν Λαζαρόπουλο μέσα ἀπό τό πρίσμα τῶν στοιχείων γιά ἕναν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο πού παρέχουν ὁ Παπαδόπουλος Βρετός καί ὁ Σάθας. Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἀναφέρεται σ' αὐτούς ὡς φιλολογικός ἐπιμελητής ἑνός πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Διονυσίου Κόνταρη, ἀρχιεπισκόπου Λευκάδος, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε τό 1747. Ὁ Σάθας, ἐπιπροσθέτως, θεωρεῖ αὐτόν τόν Λαζαρόπουλο Λευκάδιο, προφανῶς γιατί ὁ Κόνταρης ἦταν ἀπό τή Λευκάδα⁴. Ἄν ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ *Νέου Ἐρωτόκριτου* ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη, θά πρέπει νά εἶχε γεννηθεῖ γύρω στό 1740, ὁπότε θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἑναρξη τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητος ἔπειτα ἀπό τό 1760. Ὁ Λαζαρόπουλος τοῦ Βρετοῦ καί τοῦ Σάθα εἶναι κατά μία τουλάχιστον γενεά παλαιότερος, ἀφοῦ δημοσιεύει τό 1747. Ὁ συντάκτης τοῦ λήμματος «Ἰωάννης Λαζαρόπουλος» τῆς *Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας* ταυτίζει τὰ δύο πρόσωπα προσθέτοντας στίς πληροφορίες τοῦ Χιώτη ἐκείνες τοῦ Σάθα:

«*Λαζαρόπουλος. Ἰωάννης.* Λόγιος ἐκ Ζακύνθου, κατά τινες ἐκ Λευκάδος, ζήσας κατά τόν ΙΗ' αἰῶνα. Μετέφρασε τήν «Ζηνοβίαν» τοῦ Μεταστασίου καί ἔγραψεν ἔρωτικούς δεκαπεντασλλάβους στίχους. Τῷ 1747 ἐξέδωκεν ἐν Βενετίᾳ τόν ἐγκωμιαστικόν λόγον τοῦ Δ. Κόνταρη εἰς τόν Ἅγιον Σπυρίδωνα, ἀφιερῶσας τοῦτον εἰς τόν κόμητα Ἀνδρέαν Κάση»⁵.

Εἶναι ὁ ἐπιμελητής τῆς ἔκδοσης τοῦ *Λόγου* τοῦ Κόνταρη, ὁ ἴδιος μέ τόν ποιητή τοῦ

3. Γ. Δ. Μπώκος, *Πρώτα ἑλληνικά τυπογραφεῖα στό χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*, Ἀθήνα 1977 (ἐπιβλεπόμενη διδακτορική διατριβή)· γιά τό τυπογραφεῖο Ζακύνθου βλ. σ. 121-127· ὁ πίνακας τῶν χροστίων ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου (σ. 460-461) περιέχει 24 μονόφυλλα, τὰ περισσότερα στὰ ἑλληνικά, καί 7 βιβλία, ἀπό τὰ ὁποῖα τὰ δύο δέν εἶναι βέβαιο ὅτι τυπώθηκαν στή Ζάκυνθο.

4. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Α', Ἐν Ἀθήναις 1854, σ. 213: «Λαζαρόπουλος (Ἰωάννης). Εἷς τῶν λογίων τῆς ΙΗ' ἑκατονταετηρίδος. Ἰδε τόν Ἀριθμόν 199· ἀρ. 199 (σ. 72): «Λόγος Πανηγυρικός εἰς τιμήν, καί ἔπαινον τοῦ ἁγίου, καί θαυματούργου Σπυρίδωνος Ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος καί προστάτου Κερκύρας. Ποῖημα τοῦ ἱερολογιωτάτου κυρίου Διονυσίου Κόνταρη, προδιαπρέψαντος Κήρυκος τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, ὕστερον δέ χρηματίσαντος Ἀρχιεπισκόπου Λευκάδος, καί Ἁγίας Μαύρας. Ἀφιερωθεῖς τῷ Ἐκλαμπροτάτῳ, καί Εὐγενεστάτῳ Κυρίῳ Κόμητι Ἀνδρέᾳ τῷ Κάση (παρά Ἰωάννου Λαζαρόπουλου). Ἐνετίησιν ἀψιμζ'. Παρά Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι.» Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων (1453-1821)*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 602: «Ἰωάννης Λαζαρόπουλος, Λευκάδιος, ἐκδοῦς τόν ἄνω λόγον τοῦ Κόνταρη, προσεφώνησεν εἰς τόν κόμητα Ἀνδρέαν Κάση». Ὁ Κόνταρης διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος ἀπό τό 1737 ὡς τό 1743 (Χιώτης, τόμ. 6, Ἐν Ζακύνθῳ 1877, σ. 157).

5. *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 15 (1931). Ὁ λημματογράφος εἶναι ὁ Θεοφύλακτος Παπακωνσταντῖνου. Ἀπό τή ΜΕΕ ἀντλοῦν τίς πληροφορίες τους γιά τόν Λαζαρόπουλο ὁ Λεωνίδας Χ. Ζώης (*Λεξικόν Ἱστορικόν καί Λαογραφικόν Ζακύνθου*, τόμ. 1, μέρος Α', Ἀθήναις 1963, σ. 341) καί ὁ λημματογράφος τῆς ἐγκυκλοπαιδείας Πάπυρος - Λαρούς.

Νέου Έρωτόκριτου και μεταφραστή της *Ζηνοβίας*; Τήν ιδέα της ταύτισής τους ενθαρρύνει ή ανεύρεση από τόν Φίλιππο Ήλιού σέ τρεις βιβλιοκαταλόγους του Βόρτολι (του 1755) μιᾶς λανθάνουσας ελληνικής μετάφρασης της *Ζηνοβίας*, πού εἶναι ή πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση του *Μεταστάσιου*⁶. Στόν Βόρτολι ἔχει τυπώσει ἑφτά χρόνια νωρίτερα ὁ Λαζαρόπουλος του Βρετου καί του Σάθα τόν *Λόγο* του Κόνταρη, καί τό ἐνδεχόμενο ή λανθάνουσα τυπωμένη μετάφραση της *Ζηνοβίας* νά εἶναι ή ἴδια μέ τή μετάφραση της *Ζηνοβίας* ἀπό τόν Λαζαρόπουλο εἶναι πιθανό⁷.

Τό ἐνδεχόμενο αὐτό γίνεται πιθανότερο, ἂν παραβάλουμε τή γλώσσα της ἀφιέρωσης, μέ τήν ὁποία ὁ Λαζαρόπουλος του *Λόγου* συνοδεύει τό κείμενο του Κόνταρη, μέ τή γλώσσα τῶν σωζόμενων ἀποσπασμάτων ἀπό τή μετάφραση της *Ζηνοβίας* του Λαζαρόπουλου του *Νέου Έρωτόκριτου*, τά ὁποία δημοσίευσε ή Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου⁸. "Ὅσο κι ἂν εἶναι παρακινδυνευμένο νά ἐξάγουμε ὑφολογικά συμπεράσματα ἀπό τή γλωσσική παραβολή δύο εἰδολογικά διαφορετικῶν, καί μάλιστα περιορισμένων σέ ἕκταση, κειμένων, ή τυπολογική ὁμοιότητα της γλώσσας καί ὀρισμένες ἐκφραστικές συγγένειες ἀνάμεσα στά δύο κείμενα, ἐνισχύουν τήν ιδέα ὅτι ή ἀφιέρωση καί τά σωζόμενα ἀποσπάσματα της μετάφρασης ἔχουν γραφεῖ ἀπό τό ἴδιο πρόσωπο⁹.

Ἄν τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, τότε τά στοιχεία πού διαθέτουμε γιά τόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο εἶναι τά ἑξῆς: Ποιητής *Ζακύνθιος*¹⁰, ἀπό τούς παλαιότερους προσολωμικούς, ἔγραψε τό ἐπικό ποίημα *Νέος Έρωτόκριτος*, ἐρωτικά ποιήματα σέ δεκαπεντασύλλαβους στίχους καί ἄλλα (προφανῶς ποιήματα)¹¹. Κανένα ἀπό τά ποιήματα αὐτά δέν φαίνεται νά εἶχε τυπωθεῖ. Μετέφρασε τό δράμα του *Μεταστάσιου Ζηνοβία*, πού ἐκδόθηκε ἀπό τόν Βόρτολι στή Βενετία ἀνάμεσα στό 1753 καί τό 1755¹², καί ἐπιμελήθηκε τήν ἐκδοση του *Λόγου* του Διονυσίου Κόνταρη γιά τόν

6. Φίλιππος Ήλιού, *Προσθήκες στήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, Α', Ἀθήνα 1973, σ. 205.

7. Ὁ Φ. Ήλιού ἀναρωτιέται ἂν πρέπει νά ταυτίσουμε τίς δύο μεταφράσεις (σ. 205-206). "Ὁμως σημειώνει: «Οἱ χρονολογίες πού παραδίδονται εἶναι συγκεχυμένες καί δυσκολεύουν τήν ταύτιση του μεταφραστή της [λανθάνουσας] «Ζηνοβίας» μέ τόν ἐκδότη του Λόγου» (σ. 206).

8. Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τό θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπό του ΙΖ' μέχρι του ΙΘ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958, σ. 48-49. Ἡ Μπουμπουλίδου, πού μιλάει γιά «διασωθέντα ὀλίγα ἀποσπάσματα» (σ. 47), δέν διευκρινίζει ἂν τά τρία ἀποσπάσματα πού δημοσιεύει εἶναι ὅλα ὅσα σώθηκαν ή δείγματα μόνο ἀπό αὐτά. Ἡ κυκλοφορία ἑνός ἔργου σέ χειρόγραφο μορφοῦσε νά συνεχιστεῖ καί ἔπειτα ἀπό τήν ἐκτύπωση του, συχνά μάλιστα τά χειρόγραφα ἦταν ἀντίγραφα του τυπωμένου ἔργου (βλ. Σκλαβενίτης, σ. 292· Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 38-40).

9. Ἡ γλώσσα τῶν δύο κειμένων εἶναι ή δημόδης ἀνάμικτη μέ λόγια στοιχεία γλώσσα τῶν προσολωμικῶν. Τό κύριο κοινό χαρακτηριστικό τους εἶναι ὅτι τά λόγια στοιχεία βρῖσκονται στήν ἴδια ἀναλογία, σέ συνδυασμό μέ τίς συχνές διπλοτυπίες: λ.χ. ἀφιέρωση: *τούτου του διβλίου/ἐν ταύτη τῇ δίβλῳ* (καί *τούταις ή χάριταις*) — *Ζηνοβία: δεδυσθισμένους/τυπωμένα* (πρβλ. ἀφιέρωση: *τετυπωμένου*): ἀφιέρωση: *συντρέχουν εἰς αὐτήν/θαρρύνουσι* — *Ζηνοβία: ξυπνοῦν/συντρέχουσι ἑς αὐτάς*.

10. Τά ἀποσπάσματα της μετάφρασης της *Ζηνοβίας* δημοσιεύτηκαν ἀπό ἀντίγραφο του ἀρχείου του *Ζακύνθιου* Λ. Χ. Ζώη (Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 47).

11. Μέ τή φράση «καί ἄλλα» ή ὁποία συνδέεται μέ τήν ἀναφορά ποιητικῶν ἔργων του Λαζαρόπουλου, ὁ Χιώτης φαίνεται νά ἔννοει ποιήματα.

12. «Καθώς ή *Ζηνοβία* δέν ἀναφέρεται στούς προηγούμενους καταλόγους του Βόρτολι ὡς τό

«Άγιο Σπυρίδωνα, πού τυπώθηκε στό ἴδιο τυπογραφεῖο τό 1747.

Ὁ Χιώτης προφανῶς γνώριζε τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* ἀπό παραδομένη πληροφορία, γιατί ἂν εἶχε γνώση τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, θά συγκατάλεγε τόν Λαζαρόπουλο στους Ζακύνθιους ἐπικούς ποιητές μᾶλλον παρά στους δραματουργούς: «Ἔσπεψαν τᾶς κεφαλᾶς τῶν Μουσῶν», γράφει σ' ἕναν ἀπό τούς λόγους του, «οἱ ἐκ τῶν χιλίων πεντακοσίων μέχρι τοῦ νῦν ἀναβάντες τὰ μουσοτραφῆ ἐκεῖνα ὕψη Ζακύνθιοι ἐπικοί Λουκάνης, Κορωναῖος, Ζῆνος, Γουζέλης· δραματουργοί Καντουνῆς, Συγοῦρος, Σουμάκης, Σαβόγιας, Λαζαρόπουλος·...»¹³. Ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐπικοῦ καί τοῦ δραματικοῦ ποιητῆ, πού ἀποδίδεται ἀπό τόν Χιώτη ὄχι μόνο σέ ἀνθρώπους πού ἔγραψαν πρωτότυπα ἐπικά (Κορωναῖος, Ζῆνος, Γουζέλης) ἢ δραματικά ἔργα (Σαβόγιας) ἀλλά καί σέ μεταφραστές (Λουκάνης, Καντουνῆς, Ἄνδρ. Συγοῦρος, Σουμάκης, Λαζαρόπουλος), δηλώνει βέβαια τή μεταφραστική ἀντίληψη τῶν Ἑπτανησίων, στήν ὁποία ὀφείλεται, ὡς ἕνα βαθμό, ἡ διαφορά τοῦ κλίματος ἀνάμεσα στίς ἑπτανησιακές (γιά τήν ἀκρίβεια ζακυνθινές) καί στίς λοιπές μεταφράσεις τοῦ Μεταστάσιου τόν 18ο αἰώνα¹⁴.

Γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Λαζαρόπουλου εἰκασίες μόνο μποροῦμε νά κάνουμε. Θά πρέπει νά ἦταν γραμμένος σέ δεκαπεντασύλλαβο μέ ζευγαρωτή ὁμοιοκαταληξία, ὄχι μόνο γιατί προϋπέθετε τόν *Ἐρωτόκριτο* ἀλλά καί γιατί αὐτή ἡ μετρική μορφή φαίνεται νά ἦταν ὁ βασικός στιχουργικός τρόπος τοῦ Λαζαρόπουλου: σέ δεκαπεντασύλλαβους ἦταν γραμμένα τὰ ἔρωτικά του ποιήματα, καί ἡ μετάφραση τῆς *Ζηνοβίας*, ἐκτός ἀπό τὰ λυρικά της μέρη, ἦταν σέ ὁμοιοκατάληκτο (ζευγαρωτό) δεκαπεντασύλλαβο. Ἡ ἐπίδραση, ἄλλωστε, τοῦ κρητικοῦ δίστιχου σ' αὐτή τή μετάφραση εἶναι φανερή. Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά γνωρίζαμε τόν βαθμό τῆς ἀπόκλισης τοῦ *Νέου Ἐρωτόκριτου* ἀπό τόν *Ἐρωτόκριτο*: ἂν δηλαδή ἦταν μιά παράφραση, ὅπως ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ (1813) ἢ ἕνα διαφοροτικό ποίημα, ὅπως ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη (1973· γ' ἔκδοση ὀριστική 1985)¹⁵. Ὅσο γιά τήν καλλιτεχνική του ποιότητα, θά μπορούσαμε νά τή φαντα-

1752. μποροῦμε μέ βεβαιότητα νά τοποθετήσουμε τήν ἔκδοσή της στά χρόνια 1753-1755» (Ἡλιού, σ. 206).

13. *Λόγος. Ἐπί τῆς ἀνεγέρσεως μνημείου τοῦ Σολωμοῦ, ἐκφωνηθεῖς ἐν τῇ πλατεῖᾳ τοῦ Ποιητοῦ* ὑπό Π. Χιώτου τῆ 18 Ὀκτωβρίου 1866, σ.3. Ἐρευνησ τοῦ Ν.Ι. Λάσκαρη γιά τόν Λαζαρόπουλο, πού ξεκίνησαν ἀπό αὐτή τήν ἀναφορά του ἀπό τόν Χιώτη, ἀπέβησαν ἄκαρπες, παρά τό γεγονός ὅτι ἔγιναν σέ μιά ἐποχή – πρὶν ἀπό τούς σεισμούς τοῦ 1953 – πού τό ἀρχαιοφυλακεῖο καί οἱ διδλιοθήκες τῆς Ζακύνθου ἦταν πλούσιες σέ στοιχεῖα (βλ. Ν. Ι. Λάσκαρης, *Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1938, σ. 296).

14. Οἱ ἑπτανησιακές (τοῦ Λαζαρόπουλου καί τοῦ Ἰωάννη Καντουνῆ· Μεταστάσιο γνωρίζουμε ὅτι μετέφρασε καί ὁ Ἄνδρέας Σιγοῦρος) εἶναι ἕμμετρες, ὅπως τό πρωτότυπο, καί δημιουργικές· οἱ λοιπές εἶναι σέ πεζό (ἐκτός ἀπό τὰ λυρικά μέρη) καί ἄτεχνες. Τῆ διαφορά κλίματος ἐπισημαίνει ὁ Φ. Ἡλιού (σ. 205). Γιά τίς μεταφράσεις τοῦ Μεταστάσιου τόν 18ο αἰώνα βλ. Σπάθης, σ. 238-263· τοῦ ἴδιου, «Ἄγνωστες μεταφράσεις Μεταστασίου καί πρωτότυπα στιχουργήματα. Ἐνα χειρόγραφο τοῦ 1785», *Ἐρασιστής* 16 (1980) 239-284.

15. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τήν ἐποχή τοῦ Λαζαρόπουλου ἐπικό ποίημα βασισμένο στόν *Ἐρωτόκριτο* γράφει καί ὁ Σαβόγιας Ρουσελῆς (μέ τόν τίτλο *Φιορέντα*: Πρωτοπαλά - Μπουμπουλίδου, σ. 57). Γιά τίς νεότερες μεταγλωττίσεις, παραφράσεις καί μεταπλάσεις τοῦ *Ἐρωτόκριτου* βλ. Στυλιανός Ἀλεξίου, *Ἐρωτόκριτος*. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα 1980, ρβ' καί, κυρίως, τοῦ ἴδιου, *Ἐρωτόκριτος* < μικρῆ ἔκδοση >, Ἀθήνα 1985, λζ', λθ' - μα'.

στοῦμε ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς μετάφρασης τῆς Ζηνοβίας. Παραθέτω δύο δείγματά της, ἓνα δραματικό καὶ ἓνα λυρικό:

*Ἄρχων ἀκαταγώνιστε, δόξα τῆς βασιλείας
καὶ τῆς πατρίδος καύχημα καὶ ἀγάπη τῆς Ἀσίας,
λόγος καὶ πρόνοια τῶν Θεῶν καὶ μέριμνα δική μου,
σέ ξαναβλέπουν ἀληθῶς οἱ ταπεινοὶ ὀφθαλμοί μου;
Ἄφες με, σέ παρακαλῶ, κοντά σου νά σιμώσω,
εἰς τὴν βασιλικὴν δεξιάν χίλια φιλιὰ νά δώσω.*

*Ἄστρο μου ἠγαπημένα,
σᾶς γνωρίζω ἀπ' τὴ λαμπρότη
καὶ ἀπὸ ἐκείνην τὴν γλυκότη
πού σκορπᾶτε μέ χαράν.*

*Ἐς τὴν καρδιά μου τυπωμένα
σᾶς βαστῶ καὶ δέν γελιοῦμαι,
πῶς δέν εἶστε δέν φοβοῦμαι
οὔτε βάλλω ἀμφιβολιάν.*

*Ποιά ἄλλα μάτια ἤμποροῦσι
νά ξυπνοῦν μέσα ἔς τὰ δάθη
τῆς καρδιάς ὅλα τὰ πάθη
καὶ νά φέρουν γλυκασμόν;*

*Δέν μποροῦν νά διηγηθῶσι
οὔτε λόγον νά βασταίνουν
πού νά φθάνουν νά κερδαίνουν
νοῦν, ψυχὴν καὶ λογικόν¹⁶.*

¹⁶Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἰωάννης Λαζαρόπουλος δέν ἦταν ἄμοιρος ποιήσεως. Ἡ στιχογραφικὴ του ἱκανότητα δέν ἦταν κατώτερη ἀπὸ ἐκείνη ἄλλων προσολομικῶν ποιητῶν (τοῦ Νικόλαου Λογοθέτη ἢ τοῦ Νικόλαου Κούρτσολα), τὰ χειρόγραφα τῶν ὁποίων γνώρισαν καλύτερη τύχη.

16. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, σ. 48-49.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

ΕΦΗΜΕΡΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΓΙΑ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΔ΄ ΚΑΙ ΙΕ΄ ΑΙΩΝΑ

Ἡ τουρκική ἐξάπλωση στὸν ἑλληνικό χῶρο, ἡ ὁποία ἄρχισε ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ τὴν Μακεδονία, ἄλλαξε τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν ὑπαιθρο καὶ στίς πόλεις¹ καὶ προκάλεσε τὴν ἀνάδειξη νέων φορέων ἐξουσίας. Γιὰ νὰ ἀναλυθεῖ ὁμως ἡ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ διευκρινισθεῖ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιτελέσθηκε ἡ τουρκική κατάκτηση.

Οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι κυρίευσαν τὴν βυζαντινὴ ἐπικράτεια καὶ τὰ ἐδάφη τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐφαρμόζοντας ἓνα σταθερὰ ἐπαναλαμβανόμενο σχέδιο πού περιλάμβανε τρεῖς φάσεις². Κατὰ τὴν πρώτη φάση ἄτακτα ἀκριτικά στρατεύματα, πού τὰ ἀποτελοῦσαν πολεμιστὲς τῆς πίστης (gazi) στὴν ὑπηρεσία τοῦ σουλτάνου, ἐκτελοῦσαν ἐπιδρομές, κλιμακωμένες ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἔκτασή τους³, οἱ ὁποῖες στόχευαν στὴν ἐρήμωση τῆς ὑπαιθρου καὶ στὴν ἀποκοπὴ τῶν πόλεων ἀπὸ τίς ἀγροτικές περιοχές πού τίς περιβάλλανε. Ἡ ὑπαιθρος, ἀφοῦ ἐρημωνόταν – καὶ ἐπειδὴ καταστρέφονταν τὰ χωριά καὶ οἱ καλλιεργήσιμες γαῖες καὶ ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι τῆς ἐξανδραποδίζονταν – τελικὰ περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Τούρκων. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ προσβάλουν ὄχρωμες πόλεις. Αὐτὲς ὁμως περιτριγυρισμένες ἀπὸ μιὰ ὑπαιθρο, ὅπου κυριαρχοῦσαν οἱ ἐχθροί, ἀργὰ ἢ γρήγορα ὑποχρεώνονταν νὰ ἀνοίξουν τίς πύλες τους στοὺς τελευταίους. Τότε ἄρχιζε ἡ δευτέρα φάση, πού ἦταν ἡ φάση τῆς ὑποτέλειας. Ἡ πόλη καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ὑποχρεωνόταν νὰ καταβάλλει ἓνα ἐτήσιο φόρο στό ὀθωμανικό κράτος⁴ καὶ συχνὰ ἀναλάμβανε ὀρισμένες ὑποχρεώσεις πού διέφεραν ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ. Π.χ. σὲ ὀρισμένα νησιά ἀναλάμβαναν οἱ κάτοικοι τὴν ὑποχρέωση νὰ εἰδοποιοῦν τοὺς Τούρκους σχε-

---

1. N. Oikonomides, Byzantium between East and West, *Byzantium and the West, c. 850-c. 1200*, ed. J.D. Howard - Johnston, Amsterdam 1988, σ. 319-332. Γιὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ πόλη βλ. τὴν βιβλιογραφία πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ S. P. Karpov, *L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma, 1204-1461*, Ρώμη 1986, σ. 51. Πρὸβλ. ἐπίσης τὴν μονογραφία τοῦ M. Angold, *The Shaping of the Medieval Byzantine City, Byzantinische Forschungen*, τ. 10 (1985) σ. 1-37.

2. H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica*, τ. 2 (1954) σ. 103-129. Πρὸβλ. E.A. Zachariadou, *More on the Turkish Methods of Conquest, Eighth Annual Byzantine Studies Conference: Abstracts of Papers*, Chicago 1982, σ. 20.

3. Irène Beldiceanu-Steinherr, *En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinği, Revue des Etudes Islamiques*, τ. 37 (1969) σ. 21-47.

4. Βλ. παραπάνω ὑποσημείωση 2 καὶ πρὸβλ. E.A. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Βενετία 1983, σ. 21-24.

τικά μέ την παρουσία πειρατών⁵. Σέ ἀντάλλαγμα, οί Τοῦρκοι ἐπικυρίαρχοι σταματοῦσαν τίς ἐπιδρομές τους. Ἡ τρίτη φάση ἦταν ἡ ὀλοκληρωτική κατάκτηση, ὅταν ἡ πόλη μέ τήν περιοχή της ἐνσωματωνόταν στήν ὀθωμανική ἐπικράτεια περνώντας κάτω ἀπό τήν ἄμεση διοίκηση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ἐνῶ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γῆς μοιραζόταν ὡς τιμάρια στούς στρατιωτικούς τοῦ σουλτάνου.

Στόν σημερινό ἑλληνικό χῶρο ἡ τουρκική ἐξάπλωση ἄρχισε κατά τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰώνα καί ἐντάθηκε γύρω στό 1350. Παράλληλα, μέσα στήν βυζαντινή αὐτοκρατορία, διεξαγόταν μακρόχρονος ἐμφύλιος πόλεμος, στόν ὁποῖο πῆραν μέρος καί οί Τοῦρκοι στήν ἀρχή ὡς ἄπλοί μισθοφόροι καί ὡς σύμμαχοι. Οἱ Τοῦρκοι ὁμως ἐπωφελήθηκαν ἀπό τήν ἀναταραχή τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καί ἄρχισαν νά δροῦν γιά λογαριασμό τους ὀργανώνοντας ἐπιδρομές ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν, οἱ ὁποῖες τοῦς ἀπέφεραν πλούσια λεία. Τό 1354 ἐνίσχυσαν τήν θέση τους στήν Εὐρώπη κυριεύοντας τήν Καλλιπόλη, πού εἶχε ἐξαιρετική στρατηγική σημασία, καί κατόπιν μέ ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές προχώρησαν στήν ἐρήμωση τῆς ὑπαιθρου τῆς Θράκης. Τό 1371 νίκησαν κοντά στόν Ἔβρο τά χριστιανικά στρατεύματα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων, καί μῆ συναντώντας ἀντίσταση ξεχύθηκαν στήν Μακεδονία· οἱ ἐπιδρομές τους πιά ἔφθαναν ὡς τήν Ἀδριατική καί ὡς τόν Κορινθιακό Κόλπο⁶.

Κατά τήν χρονική περίοδο, πού περιέγραψα μέ γενικές γραμμές, οἱ ὀχυρωμένες πόλεις στήν ἀρχή ἀποτελοῦσαν νησίδες μέσα σέ μία ὑπαιθρο ἡ ὁποία βρισκόταν κάτω ἀπό τουρκικό ἔλεγχο. Ἀποκομμένες ἀπό τοῦς ἀγρούς καί μέ ἐρημωμένα τά γύρω χωριά ἀντιμετώπιζαν πρόβλημα ἐπισιτισμοῦ καί ἀνεφοδιασμοῦ. Ἐπί πλέον ὁμως ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν καί διοικητικό πρόβλημα ἐξάρτησης ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία. Ἡ ἐπικοινωνία μέ τήν πρωτεύουσα εἶχε κοπεῖ καί οἱ ἀποφάσεις πού παίρνονταν στήν Κωνσταντινούπολη δέν γίνονταν γνωστές στήν ἐπαρχία, καθώς δέν μπορούσε νά λειτουργήσει τό ταχυδρομεῖο πού θά τίς ἔφερε. Ἡ κεντρική αὐτοκρατορική διοίκηση εἶχε ἀτονήσει, κάποτε γινόταν ἀνύπαρκτη, καί προέκυπτε κενό ἐξουσίας. Μόνο οἱ παραθαλάσσιες πόλεις εἶχαν δυνατότητα ἀνεφοδιασμοῦ καί ἐπικοινωνίας μέ τήν πρωτεύουσα.

Τό κενό ἐξουσίας ἀνέδειξε μία νέα ἡγεσία, δηλαδή φορεῖς ἐξουσίας μέσα ἀπό τίς ἴδιες τίς πόλεις, οἱ ὁποῖοι ἀνέλαβαν τήν εὐθύνη νά ἀποφασίσουν γιά τήν μοῖρα τους, στόν βαθμό πού ἦταν αὐτό δυνατό^{6α}. Ἦδη πρῖν ἀπό τήν μάχη τοῦ Ἔβρου διάφορες πόλεις καί περιοχές τῆς Θράκης ζοῦσαν τήν δεύτερη φάση τῆς τουρκικῆς ἐξάπλωσης, πού περιέγραψα παραπάνω, δηλαδή εἶχαν ἀρχίσει νά καταβάλλουν φόρο ὑποτέλειας στούς ὀθωμανούς γιά νά ἐξασφαλίσουν τό σταμάτημα τῶν ἐπιδρομῶν καί γιά νά μποροῦν νά ἐπικοινωνοῦν μέ τήν γύρω ὑπαιθρο ὡστε νά ἐπιζήσουν⁷. Μέ τήν

5. Irène Beldiceanu-Steinherr, Un acte concernant la surveillance des Dardanelles, *Institut Français de Damas, Bulletin d'Etudes Orientales*, τ. 24 (1977) σ. 17-24. Πρὸβλ. Ἐ. Α. Ζαχαριάδου, Συμβολή στήν ἱστορία τοῦ Νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου, *Σύμμεικτα*, τ. 1 (1966) σ. 187-188.

6. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état byzantin*, Παρίσι 1956, σ. 526-529, 537-542, 551-553, 562-563.

6α. Δ. Ζακυθινός, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τήν νεωτέρα ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1957, σ. 35.

7. Δημήτριος Κυδώνης, Συμβουλευτικός, περὶ Καλλιπόλεως αἰτήσαντος τοῦ Μουράτου, *Migne, Patrologia Graeca*, τ. 154, στ. 1012.

ήττα του 1371 ή ύποτελεια έπεβλήθηκε πέρα για πέρα γιατί οί νικημένοι Σέρβοι ήγεμόνες καθώς και ό βυζαντινός αυτοκράτορας ύποχρεώθηκαν νά αναγνωρίσουν τήν έπικυριαρχία του σουλτάνου⁸. 'Αμέσως κατόπι σέ όρισμένες πόλεις παρουσιάζονται καθαρότερα σημάδια μιάς τάσης γιά πραγματική αυτοδιοίκηση.

Τό πρώτο έρώτημα πού πρέπει νά απαντηθεί είναι σχετικό μέ τίς πόλεις πού, όπως φαίνεται, είχαν αρχίσει νά πληρώνουν φόρο ύποτελειας στους Τούρκους, άνεξάρτητα ή μία από τήν άλλη, όταν είχαν αποκοπεί από τήν κεντρική διοίκηση. Πιό συγκεκριμένα προβάλλει τό έρώτημα: ποιός είχε τήν ευθύνη γιά τήν πληρωμή του φόρου και ποιός είχε κάνει τίς σχετικές συνεννοήσεις; Φαίνεται πώς, ενώ είχε ούσιαστικά εκλείψει ή επαφή μέ τήν Κωνσταντινούπολη, παρουσιάστηκαν εκπρόσωποι των κατοίκων, οί όποιοι, σέ μία δεδομένη στιγμή, ανέλαβαν τήν ύποχρέωση νά πληρώνουν στους γύρω Τούρκους ένα φόρο γιά λογαριασμό τής κοινότητας, στήν όποία ανήκαν, μέ σκοπό νά συνεχίσει ή τελευταία τή ζωή της κάτω από τίς ίδιες περίπου συνθήκες αναγνωρίζοντας άπλώς τήν τουρκική έπικυριαρχία. 'Η κοινότητα διατηρούσε μία θεωρητική έξάρτηση από τήν κεντρική αυτοκρατορική έξουσία τής Κωνσταντινούπολης αλλά οί εκπρόσωποί της άσκούσαν δική τους πολιτική, όταν διαφνούσαν μέ τήν πρωτεύουσα και τότε αποφάσιζαν αυτοί γιά τήν τύχη τους.

Θά εκθέσω όρισμένες συγκεκριμένες περιπτώσεις και αρχίζω από τήν Θεσσαλονίκη. 'Η Θεσσαλονίκη, προικισμένη μέ ένα σημαντικό λιμάνι και μία παραγωγική ένδοχώρα, παράμενε κατά τόν ΙΔ' αιώνα σημαντικό οικονομικό κέντρο. 'Εχοντας μακρόχρονη πολιτιστική παράδοση ήταν έξ ίσου σημαντικό μορφωτικό και καλλιτεχνικό κέντρο, όπου άναπτύχθηκαν πολιτικά ρεύματα, τά όποία όδήγησαν στήν κοινωνική επανάσταση των Ζηλωτών. Τήν πόλη αυτή διάλεξε ό Μανουήλ Β' Παλαιολόγος τό 1382 γιά νά ιδρύσει μία «νέα αρχή», ή όποία θά έβαζε φραγμό στήν τουρκική έξάπλωση⁹. 'Η δράση του Μανουήλ στήν Θεσσαλονίκη, πού άποτελεί τήν τελευταία προσπάθεια του Βυζαντίου νά άντισταθεί στους Τούρκους, προκάλεσε τόν ένθουσιασμό διαφόρων συγχρόνων του και πολλοί νέοι ξετρεξαν γιά νά πολεμήσουν στό πλευρό του. 'Από τήν άλλη μεριά όμως ή κατάσταση πού διαμορφώθηκε άνησύχησε τόν σουλτάνο, ό όποιος έστειλε στρατεύματα γιά νά αποκλείσουν τήν πόλη. 'Ο αποκλεισμός διήρκεσε τέσσερα περίπου χρόνια και στό διάστημά του φανερώθηκαν ίσχυροί φορείς τοπικής έξουσίας.

Μόλις αρχισε ό αποκλεισμός ό μητροπολίτης τής Θεσσαλονίκης 'Ισίδωρος Γλαβάς έγκατέλειψε τό ποιμνίό του κι έφυγε γιά τήν Κωνσταντινούπολη. Αίτία τής αποχώρησής του φαίνεται πώς ήταν ή οικειοποίηση μέρους τής εκκλησιαστικής περιουσίας από τόν Μανουήλ, ό όποιος όφειλε νά άντιμετωπίσει τά έξοδα του πολέμου. 'Η άντίθεση ανάμεσα στήν κοσμική έξουσία, τόν Μανουήλ, και τήν εκκλησιαστική, τόν

8. G. Ostrogorsky, Byzance, Etat tributaire de l'empire turc, *Zbornik Radova*, τ. 5 (1958) σ. 49-58.

9. Γιά τά γεγονότα τής Θεσσαλονίκης βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία τής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 34-40, 56-61, 77-97. Πρβλ. G. Dennis, *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387*, Ρώμη 1960 και Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, *Η Θεσσαλονίκη μετά τό πέρας του κινήματος των Ζηλωτών (1350-1387) μέ βάση κυρίως τίς έπιστολές των λογίων τής εποχής*, *Η Θεσσαλονίκη*, τ. 1 (1985) σ. 219-228, κυρίως σ. 225-226.

μητροπολίτη Ίσίδωρο, δέν ἀποτελεῖ μοναδική περίπτωση τῶν χρόνων ἐκείνων γιατί ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐγκαινιάσει συμβιβαστική πολιτική πρὸς τοὺς Ὀθωμανοὺς στοχεύοντας στὴν ἐπιδίωξή της, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπικείμενη τουρκική κυριαρχία, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ φαίνεται ἀναπόφευκτη¹⁰. Πάντως τὸ 1387 ὁ Μανουήλ κι οἱ στρατιῶτες του ὑποχρεώθηκαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη καὶ στὴν συνέχεια οἱ πύλες τῆς πόλης ἀνοίξαν στοὺς Τούρκους. Ἡ πόλη παραδόθηκε μὲ συμφωνία καὶ γι' αὐτὸ οὔτε λεηλατήθηκε οὔτε ἐξανδροποδίσθηκαν οἱ κάτοικοι της. Λίγο ἀργότερα μία πρεσβεία ἀπὸ ἄρχοντες της ἐπισκέφθηκε τὸν σουλτάνο στὴν Προύσα γιὰ νέες διαπραγματεύσεις. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή στὴν πόλη τους οἱ ἄρχοντες συνοδεύονταν ἀπὸ τὸν Ίσίδωρο Γλαβᾶ πού ξαναεγκαταστάθηκε στὴν μητρόπολή του. Ἡ Θεσσαλονίκη ἔζησε κάτω ἀπὸ ἓνα σχετικά προνομιακὸ καθεστῶς αὐτοδιοίκησης ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1394, ὁπότε τὴν κατέστησε ὀθωμανικὸ ἔδαφος ὁ Βαγιαζήτ Α'¹¹.

Στὸ παραπάνω ἱστορικὸ ἐπιπέδιο τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ πλευρὰ εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῆς αὐτοκρατορικής ἐξουσίας Μανουήλ Β', ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας Ίσίδωρος Γλαβᾶς ἀλλὰ καὶ οἱ ἄρχοντες, δηλαδή μία κοσμική ἐξουσία πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκπροσώπους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Προφανῶς αὐτοὶ ὑποχρέωσαν τὸν Μανουήλ νὰ φύγει, γιατί ἔκριναν ὅτι ὁ στόχος του ἦταν ἐπιζήμιος, κι αὐτοὶ ἀνοίξαν στοὺς Τούρκους τὶς πύλες ὕστερα ἀπὸ κάποια συμφωνία, τὴν ὁποία αὐτοὶ διαπραγματεύθηκαν. Καὶ εἶναι πάντως βέβαιο πὼς αὐτοὶ ὀργάνωσαν πρεσβεία στὸν σουλτάνο γιὰ νέες διαπραγματεύσεις. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτοὶ ἀποφάσισαν γιὰ τὴν τύχη τῆς πόλης τους, ὅσο αὐτὸ τοὺς ἦταν ἐφικτό. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ εἶχαν ἔρθει σὲ σύγκρουση μὲ τὴν αὐτοκρατορική ἐξουσία ἀλλὰ δέν παρέδωσαν τὴν πόλη τους στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ στὸ ὀθωμανικὸ κράτος. Διαπραγματεύθηκαν ἓνα καθεστῶς ὑποτέλειας πού συνεπαγόταν τὸ σχῆμα κάποιας αὐτοδιοίκησης σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο πολλὲς ἀπὸ τὶς παλιές συνθήκες τῆς διαβίωσής τους θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἰσχύουν. Ὅταν ὅμως τὸ 1394, ὕστερα ἀπὸ μία ἑπταετία, ὁ Βαγιαζήτ Α' κατέστησε τὴν Θεσσαλονίκη ὀθωμανικὸ ἔδαφος, φανερώθηκε πὼς ἡ ἀπόπειρα τῶν ἀρχόντων της εἶχε ἐφήμερο ἀποτέλεσμα.

Σαράντα περίπου χρόνια ἀργότερα οἱ ἄρχοντες τῆς Θεσσαλονίκης ξαναπαρουσιάζονται. Στὸ μεταξύ ἡ πόλη τους εἶχε ξαναπεράσει στὴν ἐξουσία τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν διοικοῦσε ὁ δεσπότης Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος. Νέες ὅμως ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων ἐξουθένωσαν τὸν πληθυσμὸ καὶ ὁ Ἀνδρόνικος ἀποχώρησε τὸ 1423 παραδίδοντας τὴν πόλη στοὺς Βενετούς. Ἡ σχετικὴ ἀπόφαση πάρθηκε μὲ τὴν σύμφωνη γνώμη τῶν ἀρχόντων, τῶν Ὀρθόδοξων κληρικῶν, τῶν στρατιωτικῶν καὶ ὅλου τοῦ λαοῦ. Ἐγινε μία συνθήκη μὲ τοὺς Βενετούς πού προέβλεπε πὼς οἱ Θεσσαλονικεῖς εἶχαν δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα σύμφωνα μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα καὶ γενικὰ νὰ διατηρήσουν τὶς συνήθειές τους. Τρεῖς χρόνια ἀργότερα τρεῖς ἄρχοντες πῆγαν ὡς ἀπεσταλμένοι τῆς Θεσσαλονίκης στὴν Βενετία γιὰ νὰ συζητήσουν προβλήματα τῆς πόλης τους σχετικά μὲ τὴν ὀχύρωσή της, τὸν ἀνεφοδιασμό της, τὸ ἐμπόριό της, τοὺς τελωνιακοὺς δασμούς της κ.ἄ. Εἶναι φανερό

10. E.A.Zachariadou, *The Neomartyr's Message, Turcica*, τ. 22 (1990)· τυπώνεται.

11. D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Βιέννη 1979, σ. 113-114.

πώς ένα μέρος από τούς άρχοντες αυτούς ήσαν άστοί, ίσως και έμποροι¹². Καί ή δεύτερη αυτή προσπάθεια για αυτοδιοίκηση στην Θεσσαλονίκη απέτυχε, γιατί τό 1430 τήν κυρίεψαν οί Τούρκοι όριστικά.

Στήν ίδια χρονική περίοδο άνήκει μιά άλλη διαφωτιστική περίπτωση, τό Περιθεώριο, πού σήμερα είναι μιά σχετικά άσημη τοποθεσία τής Θράκης αλλά πού κατά τόν ΙΔ΄ αιώνα ήταν μιά εϋπορη και καλά όχυρωμένη πόλη¹³. Μετά τήν μάχη τού Έβρου ή πόλη αυτή άρχισε νά αποκόβεται από τήν ένδοχώρα της. Καθώς όμως ήταν παραθαλάσσια, επικοινωνούσε μέ τήν βυζαντινή πρωτεύουσα. Ό μητροπολίτης της, για λόγους πού παραμένουν άγνωστοι, διαφώνησε μέ τήν κυβέρνηση τής Κωνσταντινούπολης και φυλακίσθηκε στόν Πύργο τού Πόρου κοντά στό Περιθεώριο. Τό γεγονός φανερώνει πώς οί άποφάσεις τής πρωτεύουσας είχαν ακόμα ισχύ στην θρακική πόλη. Ωστόσο λίγο πριν τό 1383 ό μητροπολίτης, άφου δραπέτευσε από τήν φυλακή κατέφυγε στους Τούρκους και μέ τήν βοήθειά τους εγκαταστάθηκε στην μητρόπολή του άνάμεσα στό ποιμνίό του. Τό Περιθεώριο όμως δέν ήταν ακόμα όθωμανική πόλη και για τόν λόγο αυτό διάφοροι αιχμάλωτοι τών Τούρκων, πού κατόρθωσαν νά δραπετεύσουν, κατέφευγαν εκεί, προφανώς επειδή τό θεωρούσαν βυζαντινή πόλη. Δυστυχώς γι΄ αυτούς ό μητροπολίτης τούς παρέδιδε στους Τούρκους γιατί είχε κάνει μιά τέτοια συμφωνία μέ τούς τελευταίους. Τά γεγονότα μαθεύτηκαν στην Κωνσταντινούπολη και ό πατριάρχης έγραψε έπιστολή προς τούς κατοίκους τής πόλης ζητώντας νά μήν αναγνωρίζουν τόν μητροπολίτη τους¹⁴. Είναι φανερό ότι τό 1383 δέν μπορούσε νά επιβληθεί δυναμικά στό Περιθεώριο ό νόμος κι οί άποφάσεις τής Κωνσταντινούπολης και ότι μόνο οί κάτοικοί του είχαν τήν δυνατότητα νά υιοθετήσουν κάποια στάση σχετικά μέ τήν εκκλησιαστική άρχή τής πόλης τους.

Τό Περιθεώριο άποτελεί μιά τυπική περίπτωση βυζαντινής πόλης, ή όποία στό τέλος τού ΙΔ΄ αιώνα έχει ξεφύγει από τήν κεντρική αυτοκρατορική έξουσία επειδή έχασε τήν δυνατότητα επικοινωνίας μαζί της. Η κατάσταση όμως αυτή δέν έχει γίνει σ΄ όλους σαφής και χριστιανοί αιχμάλωτοι ζητούν καταφύγιο σ΄ αυτή. Ό μητροπολίτης της έχει εγκατασταθει μέ τήν βοήθεια τών Τούρκων, οί όποιοι κυριαρχούν στην γύρω ύπαιθρο. Πρόκειται για μιά πόλη ύποτελή, μέ διπλή έξάρτηση, πού προφανώς τήν κυβερνούν, στό μέτρο πού μπορούν, οί πολίτες, τούς όποιους άνδειξε ή ανάγκη τών καιρών.

Η διαδικασία ύστερα από τήν όποία άποφάσιζαν οί κάτοικοι για τίς ύποθέσεις τής πόλης τους περιγράφεται μέ ζωντάνια στό Χρονικό τών Τοκο, στό όποιο έξιστορεΐται μιά συνέλευση τών προκρίτων στά Γιάννενα τό 1411¹⁵. Είναι έπιτρεπτό νά συμπεράνουμε πώς κάπως έτσι θά γινόταν και στίς άλλες πόλεις.

12. Κ. Μέριτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ίστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 40-61.

13. Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes au XIIIe et XIVe siècles, Etude de géographie historique*, Αθήνα 1976, σ. 98-104. Πρβλ. Ε.Α. Zachariadou, Süleyman çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles, *Der Islam*, τ. 60 (1983) σ. 277-278.

14. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, τ. II, Βιέννη 1862, σ. 353.

15. G. Schirò, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, Ρώμη 1975, σ. 320-326. Για τό κείμενο τούτο πρβλ. Ε.Α. Ζαχαριάδου, Οί χίλιοι στίχοι στην άρχή τού Χρονικού τών Τόκκο. *Ήπειρωτικά Χρονικά*, τ. 25 (1983) σ. 158-181.

Τό 1411 πέθανε ὁ ἡγεμόνας τῶν Ἰωαννίνων καί τότε ὁ δούκας τῆς Λευκάδας Κάρολος Τόκκο ἔστειλε ἕνα ἐμπιστό του πρόσωπο στόν Σίμωνα Στρατηγόπουλο, τόν καπετάνιο, δηλαδή τόν στρατιωτικό διοικητή τῆς πόλης, μέ τήν πρόταση νά ἀναλάβει τήν διακυβέρνησή της. Ὁ καπετάνιος, ὅταν ἀκουσε τό μήνυμα, ἀποκρίθηκε:

Αὔριον εἰς τήν μητρόπολιν σύναξις θέλει γένει,
οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ, μικροί τε καί μεγάλοι·
καί ἔλα ἐκεῖ, εἰς αὐτεινούς σύντυχε παρρησία.

Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Τόκκο ἄκουσε τήν ὑπόδειξη καί τήν ἐπομένη:

Ἐφοῦ γάρ ἐξημέρωσεν, ἐπλάτυνεν ἡ μέρα,
οἱ πάντες ἐσυνάχθησαν μετά τοῦ καπετάνου.
Ἐπῆγεν τοῦτος τοῦ δουκός ἐκεῖ εἰς τήν παρρησίαν
τούς ἄρχοντες χαιρέτισεν ἐκ μέρους του τοῦ δούκα
καί ἄρχισε νά τούς λαλεῖ, παρόμοια νά λέγη.

Ἐφοῦ ἡ συνέλευση ἄκουσε τίς προτάσεις τοῦ δούκα πῆραν τόν λόγο διάφορα μέλη της:

Εἶπαν πολλοί, ἐλάλησαν, καθώσπερ τούς ἐφάνη
Τότε ὁ καπετάνιος εἶπε νά σιωπήσουν.

Οἱ πάντες ἐσιώπησαν καί ἄρχισε νά λέγη.

Ὁ καπετάνιος, πού κατά τόν Χρονογράφο συμπεριφερόταν σάν πρόεδρος τῆς συνέλευσης, ἀνάλυσε τά πλεονεκτήματα πού θά εἶχε γιά τά Γιάννενα ἡ προσχώρησή τους στήν ἐπικράτεια τοῦ Τόκκο καί ὅταν τελείωσε:

Οἱ πάντες εὐχαρίστησαν τούς λόγους, τήν βουλὴν του·

.....
οἱ πάντες ὁμοφώνησαν μετά τοῦ καπετάνου
τόν Δούκα διά νά φέρουσιν, ἀφέντην νά τόν κάμουν.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ στρατιωτικός διοικητής ἐπηρέαζε σημαντικά τά μέλη τῆς συνέλευσης, τά ὅποια φαίνεται πῶς ἦσαν ἄρχοντες στήν πλειονότητα ἢ καί στό σύνολό τους. Ὁ Χρονογράφος ξεχωρίζει τούς ἄρχοντες ἀπό τό κοινό τῆς χώρας σέ μία σαφέστατη περιγραφή τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῶν Ἰωαννίνων, περιγραφῆς πού ἀποτελεῖ μοναδική στό εἶδος της μαρτυρία γιά τήν κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰῶνα:

Τά Ἰωάννινα ἔχουν τήν τιμὴν ἐξ ὅλων του τό κράτος.
Αὐτοῦ εἶναι ἡ ρίζα τῶν Ρωμαίων, τό Δεσποτάτο ὅλο.
Ἐκεῖ εὐρίσκεις ἄρχοντες ἐντιμούς καί ἀξιούς
νά δώσουν λόγον καί βουλὴν ἐξ ὅ,τι τούς γυρεύσης.
Καί πάλιν κλήρα ἐντιμὴ ὡσάν τῆς Σαλονίκης.
Ὅμοίως ἔναι κατάστασις εἰς τό κοινόν τῆς χώρας
καί τάξεις, ἐπιστήμια, καθῶς πρέπει νά ἔναι.

Διακρίνονται δηλαδή οἱ κάτοικοι σέ τρεῖς διαφορετικὲς κατηγορίες στήν τάξη τῶν ἀρχόντων, στίς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές καί στόν λαό, στόν ὁποῖο ὑπάρχει διοργάνωση (κατάστασις) σέ συντεχνίες (τάξεις) καί ἐιδικότητες (ἐπιστήμια). Οἱ συντεχνίες στά Γιάννενα εἶναι γνωστὲς χάρη καί σ' ἕνα λίγο προγενέστερο κείμενο, τό

«Χρονικό τῶν Ἰωαννίνων», στό ὁποῖο ἀναφέρονται «ἐπίσημοι τεχνῖται»¹⁶.

Σ' ἓνα ἄλλο σημεῖο τοῦ Χρονικοῦ ἀναφέρονται δύο ἀπό τίς συντεχνίες ἐνῶ ταυτόχρονα προσφέρεται μιὰ γεύση τῆς ἀστικής ζωῆς στά Γιάννενα:

Στά Γιάννενα εὐρίσκονταν ραφτάδες, τζαγαράδες,
πού ἐσύρνονταν καλύτερα ἀπό τόν Ζενεβέση¹⁷,

δηλαδή τεχνίτες πού ἐξυπηρετοῦσαν τούς εὐυπόληπτους πολίτες καί πού συμπεριφέρονταν καλύτερα ἀπό τόν Ἄλβανό ἡγεμόνα τοῦ Ἀργυρόκαστρου Ζενεβέση.

Τό 1430 ὁ μπεγλέρμπεης τῆς Εὐρώπης Σινάν πασάς, σύμφωνα μέ ἐντολή τοῦ σουλτάνου, ἔγραψε στούς ἐγκριτοὺς πολίτες τῶν Ἰωαννίνων ἐπιστολή καλώντας τους νά τοῦ παραδώσουν τήν πόλη τους¹⁸. Καπετάνιος ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ὁ Στρατηγόπουλος. Οἱ ἄρχοντες ὕστερα ἀπό διαπραγματεύσεις πού τούς ἐξασφάλισαν ἓνα προνομιακό καθεστῶς, πήραν τήν ἀπόφαση νά ἀνοίξουν τίς πύλες στούς Τούρκους.

Οἱ περιπτώσεις τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Περιθεωρίου καί τῶν Ἰωαννίνων ἀρκοῦν ἴσως γιά νά καταδείξουν πῶς ἡ τουρκική ἐξάπλωση, πού ἔγινε σταδιακά καί συνεπαγόταν πολύχρονη ἀνωμαλία, ἔδρασε ὡς καταλύτης προκαλώντας κοινωνική ἀλλαγὴ μέ τήν ἀνάδειξη πολλαπλῶν φορέων ἐξουσίας. Ἰσως μάλιστα οἱ περιπτώσεις αὐτῶν τῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες διαγράφονται ἀρκετά καθαρά, νά ἐξηγοῦν τήν ἀλλαγὴ ἐξουσίας σέ ἄλλες πόλεις, ἡ ὁποία ἔγινε κάτω ἀπό αἰνιγματικές συνθήκες. Π.χ. τήν ὑποκατάσταση τῆς σερβικής ἀπό τήν βυζαντινὴ ἐξουσία στίς Σέρρες μετά τήν μάχη τοῦ Ἐβρου ἢ τήν προσάρτηση τῆς Αἴνου στήν ἡγεμονία τῶν Gattilusi κατά τήν ἴδια χρονική περίοδο. Μέ τήν ἀποκοπὴ τῆς πόλης ἀπό τήν ὑπαιθρὸ της ἡ μεγάλη κτηματική περιουσία, πού φυσικά βρισκόταν ἔξω ἀπό τὰ τείχη τῶν πόλεων, περιορίσθηκε πολὺ ἢ ἐξέλειψε. Οἱ πολίτες στήν προσπάθειά τους νά συνεχίσουν τήν διαβίωσή τους ἐπωμίζονται τήν εὐθύνη τῆς πόλης τους, ὅπως ἔχουν ἐπωμισθεῖ τήν εὐθύνη τῶν πόλεων τους – κάτω ἀπό διαφορετικὲς συνθήκες – οἱ σύγχρονοὶ τους Ἴταλοὶ ἢ Φλαμανδοί. Ἡ δυνατότητα γιά νά διοικεῖται μιὰ πόλη ἀπό τούς ἐγκριτοὺς πολίτες της πιθανότατα ὑπῆρχε καί ὅταν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἦταν στήν ἀκμὴ της. Ὡστόσο τότε ἡ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας κάλυπτε, ἴσως καί πιεστικά, ὅλους τούς τομεῖς. Ἡ ἐξασθένηση τῆς αὐτοκρατορικής κεντρικῆς διοίκησης ἔφερε στήν ἐπιφάνεια δυνάμεις πού μποροῦσαν νά ἀσκήσουν τοπικὴ ἐξουσία. Καί μέσα στήν γενικὴ διάλυση τοῦ ΙΔ' καί ΙΕ' αἰῶνα ἀναπτύσσεται ἡ πρωτοβουλία τῶν προυχόντων. Οἱ ἀπόπειρες ὁμως γιά αὐτοδιοίκηση ἦσαν ἐφήμερες. Τήν βυζαντινὴ αὐτοκρατορία διαδέχθηκε μιὰ ἄλλη αὐτοκρατορία, ἡ ὀθωμανική, μέ ἔξ ἴσου ἰσοπεδωτικὴ κεντρικὴ διοίκηση, ἡ ὁποία ἐξουδετέρωνε τήν τοπικὴ πρωτοβουλία. Ἀργότερα οἱ ἐγκριτοὶ πολίτες διοχέτευαν τήν διοικητικὴ τους διάθεση μισθώνοντας καί συλλέγοντας τούς φόρους τῆς κοινότητάς τους γιά λογαριασμό τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

16. Schirò, *Cronaca*, σ. 450. Α. Ι. Βρανούσης, Τό Χρονικόν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. 12 (1965) σ. 83.

17. Schirò, *Cronaca*, σ. 352.

18. Miklosich-Müller, *Acta et diplomata*, τ. III, σ. 282-283.

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΣΥΜΒΑΣΗ ΙΔΡΥΣΗΣ ΧΩΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1622)

Τό 1311, οί φεουδάρχες Μαρίνος Cavallario, Ἐμμανουήλ Γιαλινάς καί Ἄνδρέας Περιπτεράς δήλωσαν στίς βενετικές ἀρχές τῆς Κρήτης ὅτι εἶχαν παραχωρήσει στόν Μαρίνο Quirino γῆ σέ δουνό τῆς Μεσσαράς, μέ τόν ὄρο νά κτίσει στήν περιοχὴ πύργο καί νά δημιουργήσει βοῦργο¹. Δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀργότερα, τό 1327, ὁ φεουδάρχης Ἰωάννης Cognagio παραχώρησε σέ ἑνέα χωρικούς ἀπό τό Λοκρίδι γῆ στό Κατσικάλι, μέ τήν ὑποχρέωση νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ καί νά ἰδρῦσουν χωριό². Τό 1499, πάλι, ὁ ἱερομόναχος Παῖσιος, οἰκονόμος τοῦ μετοχιοῦ πού διατηροῦσε ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου στόν Στύλο τοῦ Ἀποκόρωνα, παραχώρησε σέ γονικό στόν Γιάννη Πάτερο τοῦ ποτέ Βασίλη δύο σπίτια στή μεριά τῆς Παπαδιάς, στούς Κάμπους, κοντά στή Λίμνη, χορηγώντας τό δικαίωμα σ' αὐτόν καί στούς ἀπογόνους του νά κτίσουν καί ἄλλα, ὥστε νά δημιουργηθεῖ στόν τόπο ἐκεῖνο χωριό³.

Τά περιστατικά αὐτά ἀποτελοῦν μαρτυρίες προσπάθειας γιά δημιουργία νέων οἰκισμῶν μέ σκοπό τήν ἐκμετάλλευση γῆς. Γιά νά αὐξήσουν μέ ἄλλα λόγια τήν καλλιεργήσιμη ἐπιφάνεια γῆς καί κατά συνέπεια τά εἰσοδήματά τους, οἱ γαιοκτῆμονες στή βενετοκρατούμενη Κρήτη παραχωροῦσαν σέ ἐλεύθερους ἀγρότες ἐκτάσεις γῆς, πού εἴτε ἦταν χέρσα εἴτε δρισκόταν μακρυνά ἀπό κατοικημένες περιοχές, μέ τήν ὑποχρέωση νά τήν καλλιεργήσουν. Μαζί μέ τή γῆ τοῦς παραχωροῦσαν συνήθως καί ἕνα ἢ δύο σπίτια γιά νά κατοικήσουν μέ τίς οἰκογένειές τους ἢ τοῦς χορηγοῦσαν ἄδεια νά κτίσουν νέες κατοικίες, ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἐκεῖ χωριό - οἰκισμός⁴. Ὁ μικρός ἀριθμός τῶν συμβάσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους πού ἔχουν ὡς τώρα τουλάχιστον ἐπισημανθεῖ ὑποδηλώνει ὅτι οἱ προσπάθειες γιά τήν ἴδρυση νέων οἰκιστικῶν μονάδων δέν εὑρίσκαν τήν ἀναμενόμενη ἀνταπόκριση, προφανῶς γιατί τά κίνητρα πού τίς συνόδευαν δέν ἦταν ιδιαίτερα ἐνθαρρυντικά. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τό τελικό ἀποτέλε-

1. Χ. Γάσπαρη, *Ἡ γῆ καί οἱ ἀγρότες στή μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αἰ.)*, τόμ. 2, Ρέθυμνο 1986 (διδακτορική διατριβή ἀδημοσίευτη, κατατεθειμένη στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης), σελ. 272.

2. Ὁ. π.

3. Ἀρχεῖο Ἱερῶς Μονῆς Πάτμου, *Μετόχι Στύλου*: ἔγγραφο μέ χρονολογία 1499, Ἀπριλίου 8.

4. Μέ τόν ὄρο *χωρίον (casale)* δηλώνεται μία ἀγροτική ἐνότητα πού περιλαμβάνει τόν οἰκισμό (*habitatione*) καί μία ἐκταση γῆς γύρω του (βλ. Γάσπαρη, *δ.π.*, τόμ. 1, σελ. 70 κέ., πρβλ. καί Ἀγγελικῆς Λαῖτου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὑστερη βυζαντινὴ ἐποχή*, μετάφρ. ἀπό τά ἀγγλικά, Ἀθήνα 1987, σελ. 58 κέ.).

σμα, τὰ κείμενα τῶν συμφωνητικῶν αὐτῶν περιέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες τόσο γιὰ τίς σχέσεις μεταξύ ἀγροτῶν καί γαιοκτημόνων ὅσο καί γιὰ τή μορφή τοῦ κρητικῆς χωριῶν καί τή σύνθεση γενικότερα τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας.

Ἡ σύμβαση ἴδρυσης χωριῶν πού παρουσιάζω καί σχολιάζω ἐδῶ προέρχεται ἀπό τήν ἀρχαία συλλογή τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου πού ἀφορᾷ τό κρητικό μετόχι τοῦ Στύλου⁵. Εἶναι γραμμένη στήν ἑλληνικά, στήν κρητική διάλεκτο, καί ἔχει συνταχθεῖ στόν Στύλο ἀπό τόν νοτάριο παπα-Μανόλη Ἀσπρέα, ὁ ὁποῖος τήν καταχώρισε στίς πράξεις του τήν 1η Μαρτίου 1622. Συμβαλλόμενα μέρη εἶναι ἀπό τή μία μεριά ὁ ἱερομόναχος Ἱερεμίας Καλαφάτης, οἰκονόμος τοῦ μετοχίου τοῦ Στύλου, καί ἀπό τήν ἄλλη τὰ παιδιά τοῦ ποτέ Γαβρίλη Μουσούρου, Γιώργης, Κώστας καί Μανόλης, τὰ παιδιά τοῦ ποτέ Κώστα Μουσούρου, Σταμάτης, Γιώργης καί Μιχάλης, καθώς καί ἡ Νικολέτα, χήρα τοῦ Ἀλεξάνδρου Μουσούρου. Ὅπως ἀναφέρεται στό ἔγγραφο, μέ παλαιότερο συμφωνητικό πού εἶχε συντάξει ὁ νοτάριος Μανόλης Σκορδίλης, ὁ οἰκονόμος, ἐξουσιοδοτημένος ἀπό τόν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, Μακάριο Καμαρωτό, ὁ ὁποῖος βρισκόταν τότε στήν Κρήτη, εἶχε παραχωρήσει στόν Γαβρίλη Μουσούρο καί στήν παιδιά του, καθώς καί στούς ἀδελφούς Σταμάτη, Γιώργη καί Μιχάλη Μουσούρους ὅλον τόν τόπον καί χωράφια στήν περιοχή Βρα(σ)κού, μέ τήν ὑποχρέωση σέ διάστημα μῆς τριετίας νά κάμουνσι χωρίον καί νά πλερώνουνσι νομία καί νά κάνουνσι ξευγαρές, ὡσάν καί τούς ἄλλους χωρίτες τοῦ Στύλου. Ἀπό τούς ἐπτά ὁμοῦ Μουσούρους πῆγαν καί ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ μόνον ὁ Σταμάτης καί ὁ Γιώργης Βρακῆς, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι πέντε παρέμειναν στόν Σφαλαμά⁶, μέ ἀποτέλεσμα ἡ συμφωνία μέ τούς τελευταίους νά ἀκυρωθεῖ. Ἀλλά μετά τόν θάνατο τοῦ Γαβρίλη, τὰ παιδιά του ζήτησαν ἀπό τόν οἰκονόμο νά τούς παραχωρήσει μέ νέο συμφωνητικό τήν ἴδια περιοχή, στήν ὁποία δέν εἶχαν κατορθώσει λόγω πολλῶν ἐμποδισμάτων νά φτιάξουν χωριό. Ἡ αἴτηση ἐγίνε ἀποδεκτή καί τό 1622 τούς παραχωρήθηκε καί πάλι ἡ γῆ μέ τόν ὄρο ὅτι τό συμβόλαιο θά ἀκυρωνόταν, ἂν δέν πῆγαιναν νά κτίσουν τά σπίτια τους καί νά ἐγκατασταθοῦν στήν περιοχή σέ διάστημα δύο ἐτῶν. Ὁ οἰκονόμος μαζί μέ τόν ἐπίτροπο τοῦ μοναστηριοῦ, Ἰωάννη Δροσά⁷, ὁροθέτησαν τό χωριό (ἐσημαδέψασιν καί ἐσταλικώσασιν ὅλη τήν κορυφή τοῦ τόπου) καί καθόρισαν τή διάταξη τῶν σπιτιῶν τοῦ οικισμού: Ὁ Γιώργης καί ὁ Κώστας θά ἔκτιζαν τά σπίτια τους στή μία μεριά, ἀπέναντι ἀπό τό σπίτι πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά κτίζει ὁ ἀδελφός τους Μανόλης, στήν ἄλλη θά ἔκτιζαν τίς κατοικίες τους οἱ ὑπόλοιποι, ἐνῶ στή μέση τοῦ χωριῶν ἔπρεπε νά ἀνοιχθεῖ δρόμος (στράτα ὀρδινάρια) πού θά ἔτεμνε τόν οικισμό σέ δύο χωριστές συνοικίες (καρτέρια ἀφεντικά). Ἀκολουθεῖ, τέλος, τό συμβόλαιο πάκτωσης τῶν χωραφῶν γιὰ μία πενταετία μέ τήν ὑποχρέωση ἀπό τήν πλευρά τῶν Μουσούρων νά καταβάλλουν στόν οἰκονόμο, ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς πού τούς εἶχε παραχωρηθεῖ, τήν ἀντίστοιχη ἐτήσια εἰσφορά σιταριοῦ.

5. Βλ. παρακάτω, ἔκδοση ἐγγράφου.

6. Τοποθεσία ἀταύτιστη.

7. Γιὰ τήν οἰκογένεια Δροσά ἀπό τὰ Χανιά βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰλαρίων Γραδενίγος μητροπολίτης Ἡρακλείας καί οἱ σύγχρονοι αὐτῶν λόγοι καί σχετικοί Κρήτες, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), σελ. 52-53.

Τά στοιχεία πού μᾶς δίνει ἡ σύμβαση τοῦ 1622, σέ συνδυασμό μέ τίς πληροφορίες πού ἐντοπίζονται στά ἔγγραφα τῆς ἀρχαικῆς συλλογῆς τοῦ Στύλου, μᾶς ἐπιτρέπουν νά παρακολουθήσουμε τίς τύχες τῆς οἰκογένειας τῶν Μουσοῦρων καί κυρίως νά προσδιορίσουμε τίς οικονομικές ὑποχρεώσεις πού εἶχαν ἀναλάβει ἀπέναντι στόν μοναστηριακό γαιοκτήμονα.

Ἡ οἰκογένεια τῶν Μουσοῦρων

Τό ἐπώνυμο Μουσοῦρος εἶναι διαδεδομένο σ' ὅλοκληρη τήν Κρήτη. Μέλη τῆς μεγάλης οἰκογένειας πού πέρασε στόν θρύλο καί τίς παραδόσεις τοῦ κρητικοῦ λαοῦ ἀνήκαν κατά τόν Trivan τόσο στούς cittadini τοῦ Χάνδακα ὅσο καί στούς nobili Cretensi τοῦ Ρεθύμνου⁸. Ἀπό τοῦς Μουσοῦρους τοῦ διαμερίσματος τῶν Χανίων μαρτυρεῖται ὁ Γιάννης ἀπό τοῦς Λάκκους, συνεργάτης τοῦ Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη, τοῦ γνωστοῦ ἀρχηγοῦ τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης τῶν ἐτῶν 1526-1528⁹.

Ὁ κλάδος τῆς οἰκογένειας πού μᾶς ἐνδιαφέρει καταγόταν, σύμφωνα μέ μαρτυρία ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1613, ἀπό τό χωριό Μαχαιροί¹⁰. Ἄγνωστο γιά ποιούς λόγους, πάντως με *μεγάλον τωνε χαϊμό καί ἰντερέσε*, οἱ Μουσοῦροι ἐγκατέλειψαν τό 1614 τό χωριό τους καί πῆγαν νά κατοικήσουν στόν Στύλο, *εἰς τόν τόπον τοῦ μοναστηρίου*¹¹. Μέ σύμβαση πού συνῆψαν τότε μέ τόν Μακάριο Καμαρωτό, ἡγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, δύο ἀπ' αὐτούς, ὁ Σταμάτης καί ὁ Γιώργης, ἔγιναν γονικάροι τοῦ μοναστηριοῦ¹². Τήν ἴδια ἀκριβῶς χρονιά, δηλαδή τό 1614, ὁ οἰκονόμος Ἱερεμίας Καλαφάτης παραχώρησε στούς Μουσοῦρους τήν περιοχή τῆς Βρα(σ)κοῦς μέ τόν ὄρο νά δημιουργήσουν ἐκεῖ χωριό¹³, ἐνώ τό 1621, πάκτωσε στόν Σταμάτη καί τόν Γιώργη χωράφια στό Μέσα Μητάτο. Οἱ πακτωτές ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση, ἄν ἔκτιζαν

8. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ παρά Trivan ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καί ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν Κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, *Κρητικά Χρονικά* 3 (1949), σελ. 50, 56. Γιά τίς παραδόσεις γύρω ἀπό τήν οἰκογένεια βλ. Κ. Δουνάκη, Ἱστορία τοῦ Ἀποκορώνου, *Κρητικὴ Ἔστια* 19 (1968), σελ. 561-566. Βλ. ἐπίσης τό γνωστό κρητικό τραγούδι «Ὁ ἐπαναστάτης», ὅπου γίνεται λόγος γιά *τήν στρατά τῶν Μουσοῦρων* (Α. Κριαρή, *Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοδῶν ἀσμάτων*, Ἀθήνα² 1920, σελ. 199).

9. Ἀναστασίας Παπαδιά-Λάλα, *Ἀγροτικές ταραχές καί ἐξεγέρσεις στή βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528)*. Ἡ «ἐπανάσταση» τοῦ Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσογιώργη, Ἀθήνα 1983, σελ. 97, 124.

10. Σύμφωνα μέ ἔγγραφο τῆς 13ης Ἰανουαρίου 1613 (δ. ἔ. 1612), ὁ Μιχάλης Μουσοῦρος τοῦ ποτέ Κώστα ἦταν κάτοικος Μαχαιρῶν (Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, δ.π.).

11. Σέ ἔγγραφο τῆς 17ης Ἀπριλίου 1621 σημειώνεται ὅτι οἱ ἀδελφοί Σταμάτης καί Γιώργης Μουσοῦρος τοῦ ποτέ Κώστα *εμισεψασι οποῦ τες κατικες τωνε τον χρονον 1614*, χωρίς ὅμως μνεῖα τοῦ τόπου ἀπ' ὅπου ἔφυγαν (Ἀρχεῖο Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, δ.π.).

12. Ὁ.π.

13. Στή σύμβαση τοῦ 1622 ἀναφέρεται ὅτι ἡ πρώτη παραχώρηση πραγματοποιήθηκε, ὅταν ὁ ἡγούμενος τῆς Πάτμου βρισκόταν στήν Κρήτη. Ὁ Μακάριος Καμαρωτός μαρτυρεῖται στήν Κρήτη στά τέλη τοῦ 1614 καί ἀρχές τοῦ 1615 (βλ. ἔγγραφα Ἀρχείου Ἱεράς Μονῆς Πάτμου, δ.π. μέ χρονολογίες 1614, Νοεμβρίου 14 καί 1615, Μαρτίου 31). Γιά τή χρονολόγηση τῆς περιόδου τῆς ἡγουμενίας του βλ. διακ. Χρυσοστόμου Φλωρεντῆ, *Βραθεῖον τῆς Ἱεράς Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθήνα 1980, σελ. 21 καί σημ. 5.

μέσα στά χωράφια, εκτός από τὰ ζευγόσπιτα γιά τὰ ζῶα τους, καί κατοικίες ὀρδινάριες νά πληρώνουν τίς συνηθισμένες ρεγάλιες τοῦ τόπου¹⁴. Καί φθάνουμε στό ἔτος 1622, ὁπότε καί ἔγινε ἡ ἐκ νέου παραχώρηση τῆς περιοχῆς τῆς Βρα(σ)κοῦς. Πέντε χρόνια ἀργότερα, τό 1627, μετά τή λήξη τῆς πάκτωσης τῶν χωραφῶν, οἱ Μουσοῦροι ἐμφανίζονται στά ἔγγραφα ὡς χρεωφειλέτες τοῦ οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ μέ ἔνδικα μέσα νά ρυθμίσει τίς μεταξὺ τους οἰκονομικές διαφορές¹⁵.

Ἡ περιοχή τῆς Βρα(σ)κοῦς

Τά χωράφια πού παραχωρήθηκαν στοὺς Μουσοῦρους μνημονεύονται στό κείμενο τῆς σύμβασης τοῦ 1622 ὡς *Βράκους ἢ κρασμενα τῆ Βρακους*¹⁶. Ὅμως, σέ δύο κατάστιχα, τό πρῶτο τοῦ ἔτους 1506 καί τό δεύτερο τῶν ἐτῶν 1472-1638, τό ἴδιο τοπωνύμιο παραδίδεται μέ διαφορετικό τύπο. Στό κατάστιχο τοῦ 1506, πού περιέχει τήν καταγραφή τῶν συνόρων τοῦ μετοχιοῦ τοῦ Στύλου, τῶν μοιρῶν καί τῶν σωχῶρων τῶν γονικῶν, σημειώνεται *τό Μέσα Μητάτον μετά καί τούς Βράσκους*¹⁷. Στό δεύτερο κατάστιχο, πού περιέχει τὰ ὀνόματα τῶν πακτωτῶν τοῦ μοναστηριοῦ καί τῶν θέσεων ὅπου βρίσκονταν τὰ χωράφια τους, τό τοπωνύμιο ἀπαντᾷ ὡς *Βράσκι*¹⁸. Μέ ἄλλη, τέλος, μορφή μαρτυρεῖται σέ ἀπόφαση τῶν δικαστῶν *de petition*¹⁹, τοῦ ἔτους 1637, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στίς ἐντριτεῖες πού χρωστοῦσε στό μοναστήρι ἡ Ἐρίνη Ἀχλαδοπούλα, χήρα τοῦ Μιχάλη Μουσοῦρου, καί τὰ παιδιά της, Ἀντώνης καί Κώστας: τὰ χωράφια πού εἶχε πακτωμένα ἡ Ἀχλαδοπούλα βρίσκονταν *nel casal Stillo in luoco detto stis Vrascus*²⁰. Ἐς σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι ἀπό τό τοπωνύμιο αὐτό προέρχεται τό δεύτερο διακριτικό ὄνομα «Βρακῆς» πού πήραν ὀρισμένοι ἀπό τούς Μουσοῦρους: Γιώργης Μουσοῦρος *Βρακῆς* (καί ἰταλικά *Vrachis*) ἢ *τῆ Βρακους*, Σταμάτης *τῆ Βρακους*, Ἀλέξανδρος *τῆ Βρακους*, Κώστας *τῆ Βρακους*, Μανόλης *τῆ Βρακους*²¹.

14. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, *δ.π.*, ἔγγραφο μέ χρονολογία 1621, Ἀπριλίου 17.

15. Ὁ.π., ἔγγραφο μέ χρονολογία 1627, Νοεμβρίου 12, 23, γ. ἡμ., 1628, Ἰούνιος.

16. Τό τοπωνύμιο δέν ἀναφέρεται στοὺς γνωστούς καταλόγους πόλεων καί χωριῶν τῆς Κρήτης. Τοπωνύμιο *Βρασκάς* ἐντοπίζεται στήν ἐπαρχία Σφακιῶν, νοτίως τῆς Νίμπρου· βλ. Ν. Σταυράκη, *Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1890, σελ. 29, Ἰ. Ἐμμ. Νουχάκη, *Κρητική Χωρογραφία*, Ἀθήνα 1903, σελ. 219· πρβλ. καί τό τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη (ἐκδ. Βασ. Λαοῦρδα, Ἡράκλειο 1947, σελ. 47 στ. 959, 24 στ. 253), ὅπου μνεῖα τῶν τοπωνυμίων *Βρασκάς* καί *Βουβαδοβρασκάδες* (*Βουβάς* καί *Βρασκάς*).

17. Χρύσας Α. Μαλτέζου. Τά λατινικά ἔγγραφα τοῦ πατριακοῦ ἀρχείου, *Σύμμεικτα* 2(1970), σελ. 364.

18. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, *δ.π.*, κατάστιχο ἐτῶν 1472-1638.

19. Γιά τούς δικαστές *de petition* βλ. Elisabeth Santschi, *Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les Memoriali du XIVe siècle*, *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), σελ. 305, Ἀσπασίας Παπαδάκη, Ἀξιώματα στή βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τό 16ο καί 17ο αἰῶνα, *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), σελ. 107.

20. Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, *δ.π.*, ἔγγραφο μέ χρονολογία 1637, Νοεμβρίου 3.

21. Πρβλ. καί ἔγγραφο μέ χρονολογία 1627, Νοέμβριος, 1628, Ἰούνιος, ὅπου ἐκτός ἀπό τούς Μουσοῦρους μέ τό διακριτικό ὄνομα *Βρακῆς*, μνημονεύεται καί ὁ Σταμάτης Μουσοῦρος Νικολετάκης (ἀπό τό ὄνομα τῆς μητέρας του Νικολέτας): Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Πάτιμου, *δ.π.* Γιά τὰ ὀνόματα πού προέρχονται ἀπό τὰ τοπωνύμια βλ. Λαῖου-Θωμαδάκη, *δ.π.*, σελ. 174 κέ.

Με βάση τις παραπάνω ενδείξεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το τοπωνύμιο πρέπει να είναι ή *Βρακού* ή *Βρασκού*. Το γεγονός ότι στο κατάστιχο του 1506 μνημονεύεται μαζί με το Μέσα Μητάτο δείχνει πώς ή μία τοποθεσία πρέπει να ήταν κοντά στην άλλη. Άλλωστε, το 1621 είχαν παραχωρηθεί στους Μουσούρους, όπως ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω, γονικά χωράφια στο Μέσα Μητάτο. Λογικό λοιπόν είναι ο τόπος που τους παραχωρήθηκε το 1622 να μη βρισκόταν σε μεγάλη απόσταση από το μέρος, όπου ήταν και τα άλλα τους χωράφια. Η περιοχή εντοπίζεται, επομένως, κοντά στο χωριό Στύλος (*nel casal Stillo*), προς τη μεριά του Προδάραματος²². Η μαρτυρία σύμφωνα με την οποία το 1637, δεκαπέντε δηλαδή χρόνια μετά την παραχώρηση της περιοχής στους Μουσούρους, ή οικογένεια της Ερίνης Μουσουράνας είχε πακτωμένα χωράφια στη θέση (*luoco*) της Βρασκούς, αφήνει να νοηθεί ότι πρέπει να είχε τελικά δημιουργηθεί εκεί πυρηνάς οικισμού. Ός προς το μέγεθος από αποψη πληθυσμού των οικισμών αυτών, ο αριθμός των κατοίκων τους, όπως μάς πληροφορούν τα έγγραφα που αναφέρονται στην ίδρυσή τους, ανερχόταν σε καμιά δεκαριά οικογένειες (έπτά στην περίπτωση των Μουσούρων, έννέα στην περίπτωση των χωρικών από το Λοκρίδι).

Οικονομικές υποχρεώσεις των Μουσούρων προς το μοναστήρι

Στό έγγραφο του 1622 διευκρινίζεται ότι οι Μουσουροι αναλάμβαναν την υποχρέωση να πληρώνουν τά νομιά και τις συνηθισμένες ρεγάγιες, καθώς και να κάνουν ζευγαρές. Πρόκειται με άλλα λόγια για τά κανίσκια και τις άγγαρείες που πρόσφεραν οι αγρότες στους φεουδάρχες, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως συνηθισμένες (*συνθηκεές*) και επομένως δέν περιγράφονται αναλυτικά. Από στοιχεία όμως που σώζονται σε αντίστοιχα έγγραφα της εποχής γνωρίζουμε ότι οι χωρικοί (*casaliotti*) του Στύλου όφειλαν να προσφέρουν στον οικόνομο α) δύο νομιά, δηλαδή δύο ζώα (βόδια), τό ένα στις 8 Μαΐου και τό άλλο στις 26 Σεπτεμβρίου, ημέρες των πανηγύρων του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου²³, και β) κόττες (*regalie delle galline*) ως αναγνωριστικά δικαιώματα προς τον φεουδάρχη για την κατοχή των σπιτιών που τους παραχωρούσε τό μοναστήρι²⁴. Ήταν ακόμη υποχρεωμένοι να έκτελούν άγγαρείες²⁵, προσφέροντας χωρίς άμοιβή στον φεουδάρχη όρισμένες ημέρες εργασίας τον χρόνο με τά ζώα τους (*ζευγαρές*).

Ός ένοικιαστές των χωραφιών οι Μουσουροι, όπως και οι άλλοι πακτωτές του μοναστηριού, όφειλαν να καταβάλλουν την έτήσια εισφορά (*έντριτεία, terziaria*)²⁶. Στό συμφωνητικό του 1622 όρίζεται ότι ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδουν κάθε χρόνο, τον Ιούλιο, στή σιταποθήκη του μοναστηριού *καλό και παστρικό* σιτάρι.

22. Τό χωριό Προδάραμα μνημονεύεται στό σημείωμα του φ. 2^ν του εγγράφου (βλ. παρακάτω, έκδοση).

23. *δίο νομιά, ιγου διο οζα τζι 8 του Μαγιου κε τζι 26 του Σεπτεμβριου ιστον αγιον Ιωαννη το Θεολόγο* (Άρχείο Ίερās Μονής Πάτμου, δ.π., έγγραφο με χρονολογία 1590, Μαρτίου 25).

24. *Ό.π.*, έγγραφο με χρονολογία 1625, Μαΐου 24.

25. Για τις άγγαρείες και τά κανίσκια βλ. Γάσπαρη, δ.π., τόμ. 2, σελ. 315-317.

26. *Ό.π.*, τόμ. σελ. 323 κέ.

ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς πρὸς καλλιέργεια πού εἶχε παραχωρηθεῖ στόν καθέ-
ναν ἀπ' αὐτούς. Δεδομένου ὅτι τό συμφωνητικό ἦταν πενταετοῦς διάρκειας, τά
δοσίματα (*raghe, πάγες*) καθορίζονται καί αὐτά σέ πέντε, ἕνα δηλαδή κάθε χρόνο.
Τέλος, διευκρινίζεται ὅτι, ἂν δέν ἐξοφλοῦσαν τίς ὀφειλές τους, ἀναλάμβαναν τήν
ὑποχρέωση νά πληρώγουν τό ἀντίτιμο τῆς ποσότητας τοῦ σιταριοῦ, τό ὅποιο δέν θά
παρέδιδαν, στήν ἀκριβότερη τιμή πού θά πουλιόταν τό ἄλλο σιτάρι στήν ἀγορά.

Η ΣΥΜΒΑΣΗ ΙΔΡΥΣΗΣ ΧΩΡΙΟΥ

1622, Μαρτίου 1, 10

Στύλος

Ἄρχεῖο Ἱερῶς Μονῆς Πάτμου, Μετόχι Στύλου. Βλ. πίνακα, ἀρ. 1

Ἀντίγραφο. – Χαρτί (δίφυλλο) 315×215. Διατήρηση μέτρια (σχισμές στίς διπλώ-
σεις). Στό φ. 2^ν σημειώματα: α) κ(αι) κοπην· β) κόπη δια τη μ[[α]]πακτωσά τών
Μουσουρω ἀπο της .ρ. ανῆς [λέξη δυσανάγνωστη] τόν Πρόδαλμα.

+ 1622 Μαρτῆος στη προτη, ηστο χορουν Στηλον. Εστοντας κ(αι) ο πανοσηοτατος
|² εν νηερομοναχος παπα Υερεμνας Καλαφατις, το παρον υκονομος, αλη |³ φοραν
να υτανε στο αυτον μο<ν>αστηρουν να εκαμε γραφη με τον Γαβρι|⁴λη Μουσουρον,
Γηοργυ, Κοστα, Μανολη, τα πεδηα του, και με τον Σταματη, |⁵ Γυοργυ, Μιχαλη
Μουσουρου, αδερφη, και με τα πεδηα τοννε, κα|⁶τα τιν εξουσηα οπου του ηχε
δοσμενη ο πανοσηοντατος εν ηερομο|⁷ναχος κηρ Μαραρυσ Καμαροτος, υγουμενος
του ανοθεν μοναστηρουν, |⁸ οπου εκυνον τον κ(αι)ρον ευδρου<σ>κ(ε)τον εδεπα, με
την οπηαν γραφη λεση |⁹πος τον εδοκ(ε) ολον τον τονπον κ(αι) χαραφηα κρασμενα
Βρακους, με κον|¹⁰τετζιον να κατηκησουν υστερεμενον χρονους τρις κ(αι) να
καμουση χορουν |¹¹ κ(αι) να πλερονουση νομια κ(αι) να κανουση ζευγαρες, οσαν
κ(αι) τους αλους χορι|¹²τες του Στηλου, κ(αι) ονσανα σε κνη την γραφη λεση κ(αι)
φενετε υπο χυρος |¹³ του κυρ Μανολη Σκορδηλη, του νοταριου. απου τους οπηους
Μουσουρους δεν επη|¹⁴γασην να κατηκυσουσην ος εδα παρα ο Σταματης κ(αι)
Γηοργυς ο Βρα|¹⁵κις κ(αι) υ ετερου εμνασην στον Σφαλαμα κ(αι) εκοπη υ γραφη δηα
|¹⁶λογου τοννε. κ(αι) τον παρον, πεθενοντας, τα πεδηα του Γαβρυλη |¹⁷να τεληον-
σου ολον εκυνον που εμυλη υ προτη γραφη, επαρακαλεσαν |¹⁸ τον αυτον υκονομον
να τους ατζεταρλε παλη στον τονπον κ(αι) να τοννε ση|¹⁹μαδεψη, εκι οπου ||υ|| χα
να καμου τον χορουν, δηοντη δεν εμπορε|²⁰σασην ος εδα να τον καμουσην δηα πολα
τοννε αμποδηματα. δη|²¹α τουτον τιν σημερον ο αυτος υκονομος, με την προτη
κ(αι) ηστερου |²² εξουσηαν οπου εχυ, κοντεταρετε να τζυ βαλη στον τονπον |²³ κ(αι)
ουτος ομαδη με τον αφεντη τον Ηοανη Δροσαν, τον πητρο|²⁴πον, εσημαδεψασην
κ(αι) εσταληκοσασην ολη την κορυφη του |²⁵ τοπου, δηα να γενη τον χορουν κ(αι)
νανε πασαν αδερφοσηνη |²⁶ στη μηαν μερεαν, ηγουν ο Γυοργυς (και) Κοστας να κτη-
σου ανατη |²⁷ α του σπητηου, οπου εχυ αρχυνησημενον ο Μανολης, αδερφος - στου.

|²⁸ κ(αι) ουτος η κατεδαση πασανος να κτηξη στη μια μερεαν, |²⁹ μα να καμουση στη μεση του χορουου την ορδηναρουαν στρατα, οσαν να |³⁰ οταν δηον καρτερουαν αφεντηκα κ(αι) οσες κατηκες θελου|³¹ση γενη ατζη απου τους ανοθεν, οσαν κ(αι) απου τα πεδηα κ(αι) |³² κληρονομους στουνε, να πλερονου τες σηνηθεκ(ε)ς ρεγαγη|³³ες, σαν και τζυ αλους χοριτες του μοναστηρου. κ(αι) ξεκαθαριζο|³⁴τας κ(αι) υ ανοθεν Γυοργυς, Κοστας κ(αι) Μανολης να εχουση κα|³⁵μομενες τζυ κατηκυεστονε κ(αι) να κατυκησουση στο |³⁶ τοπον στερμενον χρονους δηου προτους ερχομενους, αλε|³⁷ος υ γραφη ετουτη να οινε κομενη. κανοτας τιν μυρα|³⁸σηα να παρυ κ(αι) υ χυρα του ποτε Αλεξαντρου |³⁹ τον μερτικον τζυ. κ(αι) οπηος εναντηθη υς σε |⁴⁰ (φ.1^ν) κανένα κ(αι)ρον σε οτη ενε γραμενα ανοθεν, γυ να πηραξυ |⁴¹ τους αλους, να υνε παρατας ευγα<λ>μενος απου τον [[τον]] τόπον |⁴² και ζυγομενος, απομενοντας υπου την σημερον του μο|⁴³ναστηρου το μερτηκον που εκρατη ο Μηχαλης [[ο Μηχαλης]] Μουσουρος |⁴⁴ ποτε Κοστας, μουζουρουον δεκα<ε>νεαν υμιση, να τα δοση ο ανοθε |⁴⁵ οικονομος οτηνος θελη, δηοτης ο αυτος Μυχαλης δεν νεμπυκ(ε) |⁴⁶ στη μπαρουσαν γραφυ, αληθος οτε θεληση να εμπη να γρυκα|⁴⁷τε κ(αι) ατος με τους αλους εδηκους τζυ ξεκαθαροσηνες, ος α|⁴⁸νοθεν.

Μαρτηρας παρακαλετος απου τον υκονομον, απου |⁴⁹ τον Γυοργυ, Κοστα κ(αι) Μανολη, πεδηα του Γαβρυλη, κ(αι) Στα|⁵⁰ματη και Γυοργυ κ(αι) υ χυρα του Αλεξαντρου, λεγομενη |⁵¹ Νικολετα, |⁵² † Μανος Καλονας, † Σταματυς Ψαρος, † Στρατης Κου|⁵³βαλης, Λεος Φουμης, Μανολη <ς> Κοντης, † Πετρος Πα|⁵⁴υδus.

|⁵⁵ Τιν αυτην οιμερα η κατογγεγραμενη Μουσουρου |⁵⁶ εχουν την εξουσηαν, ος ανοθεν, να καμουση τον χορυ|⁵⁷ον απου τον πανοσηοτατον Ηερυμυαν Καλαφατη, οι|⁵⁸κονομον, ξεκαθαρυζουση την σημερον πως ο ανοθε |⁵⁹ οικονομος δηδη κ(αι) πακτονη πασανος απου εκη|⁶⁰να τα κατουθεν χοραφηα δηα χρονους πεντε κ(αι) |⁶¹ παγες πε<ν>τε προτες ερχομενες κ(αι) να υνε κρα|⁶²τημενη να κουσηνηανρουση στου μαγατζε καλον |⁶³ κ(αι) παστρυκον σηταρυ ολον τον μηνα τον νηουληον, α|⁶⁴λεος να τον πλερονου τον ακρυβοτερον που υθελεν |⁶⁵ πουλιση ο ατος υκονομος. του Σταματη τζυ Βρα|⁶⁶κους μ(ουζουρια) 13, του Γυοργυ τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 19 1/2 στην |⁶⁷ (φ.2) μηρα του Κολατζου κ(αι) Κ[αλ]αφατη κ(αι) απο του Ψαψαλη μ(ουζουρια) 4 κ(αι) τρι|⁶⁸τον, του Σταματη ποτε Αλεξα<ν>τρου τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13, του Γυ|⁶⁹οργυ κ(αι) Κοστα, αδερφο|ν], τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13 κ(αι) απου του Ψαψα|⁷⁰λη μ(ουζουρια) 8 κ(αι) δηον τρυτα, του Μανολη τζυ Βρακους μ(ουζουρια) 13, κ(αι) να |⁷¹ πλερονουσην τζυ σηνηθεκ(ε)ς ρεγαγυες, καθος ηνε δοσμενον |⁷² στον ανοθεν ηστρουμε<ν> τον.

Μαρτυρες Λεος Φουμης κ(αι) Πετρος |⁷³ Παυδης κ(αι) Μανολης Κοντης.

Ης στας δεκα του Μαρτυου 1622 |⁷⁴ αναφανε κ(αι) ενπροσστε εμου του νοταρουου, παροντες υ κατον|⁷⁵θεν μαρτηρυ, ο Μη|χ|α| λης Μουσουρος ποτε Κοστα, αδερφος του Στα|⁷⁶ματη κ(αι) Γυοργυ, κ(αι) επαρακαλεσεμε να γραψον πως θελημα|⁷⁷τηκος κοντεταρετε κ(αι) μπενη κ(αι) ατος τιν υδηαν γραφη το |⁷⁸ εδηκον του, γυνομενι ης στη προτη του παροντος, ατζετα|⁷⁹ροντας κ||ε|| λαουταροντας ολες τζυ κοντετζυοννες κ(αι) ξεκα|⁸⁰θαροσηνες τζυ αυτης γραφης, οσαν κ(αι) τους αλους εδηκους.

|⁸¹ Μαρτυρες παπα Νηκολαος Καλονας, † Μανος Χαληκηοντης, λε|⁸²γομενος Λαγος.

Τιν αυτην ημερα ο παννοσηοντατος |⁸³ υερομοναχος κ(αι) υκο|ν]ομος, κυρ Υερυμ|ια]ς Καλαφατης, |⁸⁴ δηδη κ(αι) πακτονη του Μηχαλη Μουσουρου ποτε Κοσταν

χορα|⁸⁵φια μ(ουζουρια) 19 1/2, υγυο δεκα<ε>νεα υμυση, βραμενα τζυ|⁸⁶Βρακους, τα οπηα εκρατη κ(αι) παραπρος οισ σε πακτος, κ(αι) |⁸⁷πακτονη τουτα οδηα χρο- νους 5 κ(αι) παγες 5, να πην|⁸⁸νυ στου μαγατζε σηταρι καλον μ(ουζουρια) 19 1/2 τον καθα |⁸⁹χρονον κ(αι) στη ληυτη να τον πλερονη το ακρυβοτερον που|⁹⁰οιθελεν που- λυση ο ανοθεν οικονομος.

Μαρτυρες |⁹¹† παπα Νηκολος Καλονας, κ(αι) μαρτηρας Πετρος Πανδυς.

|⁹²εγο παπα Μανολης Ασπρεας, νοταρυος βενετος εγραψα

7 Μαραρυος διάβαζε Μακάριος || 19 μετά τή λ. σημαδεψη διαγραμμένη ή λ. παλη || 39 εναντηυθη διάβαζε εναντιωθη || || 85 βραμενα διάβαζε κρασμενα.

Σχόλια

9. κρασμενα: λεγόμενα.

9-10. κοντετζιον: ιταλ. condizione, όρος.

10. υσπερμενον: εις τέρμενον, ιταλ. termine, προθεσμία, όριον.

11. ζευγαρες: ζευγαρά ή βουδέα. έκταση τής γής που μπορεί να όργωθει με ένα ζευγάρι βόδια σε μία ημέρα (βλ. Στ. Ξανθουδίδου, Κρητικά συμβόλαια εκ τής Ένετοκρατίας, Χριστιανική Κρήτη 1, 1912, σελ. 327, Γάσπαρη, ό.π., τόμ. 1, σελ. 68).

14. εδα: τώρα, εδώ.

18. ατζεταρλε: ιταλ. accettare, δέχομαι, αποδέχομαι.

22. κοντεταρετε: ιταλ. contentare, ικανοποιούμαι.

23. ομαδη: μαζί.

23-24. πητροπον: έπίτροπος.

24. εσταληκοσασην: σταλικώνω, όροθητώ, βάζω τά σταλίκια (όροθέσια): βλ. Ξανθουδίδου, ό.π., σελ. 351.

26-27. ανατηα: ενάντια, απέναντι.

29. ορδηναρουαν στρατα: ιταλ. ordinaria strada, συνηθισμένος δρόμος.

30. καρτερουαν: ιταλ. quartieri, συνοικίες.

32-33. ρεγαγηες: ιταλ. regaglie, κανίσκια.

37. κομενη: άκυρη.

40. γυ: ή.

41. παρατας: πάραυτα, άμέσως.

42. ζυγομενος: ζυγώνω, αποβάλλω, διώχνω.

61. παγες: ιταλ. paga, δόση πληρωμής.

62. κουσενηανρουση: ιταλ. consegnare, παραδίδω.

62. *μαγατζε*: βεν. *magazen*, αποθήκη.

67. *μηρα*: μοίρα.

72. *ηστρουμεντον*: ιταλ. *instrumento*, συμβόλαιο.

74. *αναφανε*: ἀναφάνησαν, παρουσιάσθηκαν.

74. *ενπροσστε*: ἔμπροσθεν.

79. *λαουταροντας*: ιταλ. *laudare*, παραδέχομαι, αποδέχομαι.

89. *λητη*: ὑπολείπεται.

ΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΟΝ ΡΟΔΟΒΑΝΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὡς γνωστόν, ἡ Κρήτη παρέμεινε ὑπὸ τὴν βενετικὴν κυριαρχίαν ἀπὸ τοῦ 1210 μέχρι τοῦ 1669, ἤτοι μέχρι τῆς λήξεως τοῦ «κρητικοῦ πολέμου» μεταξύ Βενετῶν καὶ Τούρκων. Κατὰ τὰ τελευταία ἔτη ἡ ἔρευνα προσεκόμισε πολλὰς πληροφορίας σχετικὰς τόσο πρὸς τὴν δημοσίαν ὅσον καὶ πρὸς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν τῶν τεσσάρων ἐκείνων αἰῶνων. Μέγας ἀριθμὸς ἀρχειακῶν στοιχείων ἤλθεν εἰς φῶς. Οὕτω γνωρίζομεν ὅτι εἰς τὴν ἑλληνορθόδοξον Κρήτην οἱ Βενετοὶ μετέφεραν σκλάβους ἀπὸ τὰς βορείους περιοχάς, οἱ ὅποιοι ἠχμαλωτίζοντο εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος ἢ ἐπωλοῦντο εἰς τοὺς φεουδάρχας τῆς Κρήτης¹. Οἱ σκλάβοι αὐτοὶ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὴν γεωργίαν τῆς νήσου καὶ βαθυμηδὸν ἀφωμοιώθησαν πρὸς τοὺς ἐντοπίους χωρικούς.

Οὕτω μοῦ φαίνεται ὅτι ἐξηγεῖται ἡ παρουσία σλαβικῶν ὀνομάτων εἰς ὠρισμένους κατοίκους τῆς νήσου καθὼς καὶ εἰς ἀριθμὸς τοπωνυμίων, ὡς *Σκλαβοχώρι*, *Βουλγάρα*, *Χαρασόκ.ἄ.* Ἀκόμη καὶ σήμερον διατηροῦνται ὀνόματα χωρίων ὡς *Τοπόλια* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κισιάμου², *Καράνου* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κυδωνίας³ καὶ *Ροδοβάνι* εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σελίνου, καὶ τὰ τρία εἰς τὴν δυτικὴν Κρήτην. Ἀπὸ τὰ δένδρα τῆς περιοχῆς ἐδόθη τὸ τοπωνύμιον *Τοπόλια*, ἀπὸ ἓνα προσκνητήν *τ' Ἀκαράνου*, καὶ ἀπὸ ἓνα κάτοικον τοῦ χωρίου ὀνόματι *Ροδοβάνην* τὸ τοπωνύμιον *Ροδοβάνι*. Ὁ Ροδοβάνης αὐτὸς θὰ ἦτο ὁ πλέον γνωστός ἰδιοκτῆτης ἢ κάτοικος τοῦ χωρίου. Ὡς συνήθως, τὰ χωρία λαμβάνουν τὸ ὄνομά των ἐκ τοῦ φεουδάρχου ἢ κατόχου τῶν γαιῶν. Τὰ ὀνόματα *Rado*, *Radolivo* καὶ *Radovan*⁴, καίτοι σπάνια, δὲν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὰ κεί-

1. Ivan Sakazov, «Documents récemment découverts, datant de la fin du XIVème siècle et concernant les Bulgares de la Macédoine vendus comme esclaves», *Revue Macédonienne* 6, 1932, σ. 1-62, Ν. Β. Τωμαδάκης, «Αἱ περὶ Μακεδόνων Σλάβων ἐν Κρήτῃ εἰδήσεις Ἰωσήφ Βρυνενίου (1401)», *Γέρας Ἄντ. Κεραμοπούλλου*, Ἀθήναι, 1953, σ. 105-111.

2. *Τοπόλια* (σὺδ.) εἶναι οὐχὶ σπάνιον τοπωνύμιον εἰς τὴν ἑλληνικὴν περιοχὴν, καὶ συνήθως οὕτω ὀνομάζοντο χωρία καὶ θέσεις ὅπου ὑπῆρχον ἄφθονοι λεῦκαι, αἱ ὁποῖαι εἰς τὸ κρητικὸν ἰδίωμα λέγονται *νερόπενκοι*, λατ. *populus*.

3. *Τὰ Καράνου* ἢ *τ' Ἀκαράνου*, «feudum» τοῦ διαμερισματος Χανίων, εἰς *Memoriale* τῆς 17 Μαρτίου 1388, εἶναι ἡ παλαιότερα μαρτυρία, E. Santschi, *ἔ.ἀ.*, σ. 266. Ὡς ἐπώνυμον ἀναφέρεται εἰς διαθήκην τῆς 6 Ἰουλίου 1500: «ἦν ἔλαβεν ἡ θυγάτηρ μου Μαργέτα παρὰ Νικολάου Καράνου εἰς προῖκα αὐτῆς», Κ. Ν. Σάθας, *Κρητικαὶ Διαθήκαι, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* VI, Παρίσι, 1877, σ. 673.

4. Κάποιος *Radus Dessala* τοῦ 1379, εἰς τὸ *Memoriale* ἀριθ. 908, E. Santschi, *ἔ.ἀ.*, σ. 211. Εἰς ἄλλος ὀνομάζεται Ἰωάννης *Rodoliva*, 16 Ὀκτωβρίου 1378, *αὐτ.* σ. 208, ἀριθ. 881. Ἐς σημειωθῆ ὅτι μία μοναχὴ, ἡ Σοφία Κρητικούδαινα, εἶναι μάρτυς εἰς συμβόλαιον τοῦ χωρίου *Βουλγάρα*, *αὐτ.*, σ. 194, ἀριθ. 786. Εἰς Σέρβος ὀνομαζόμενος Τριαντάφυλλος *Kruevezurà*, τὴν 26 Ἀπριλίου 1502. καὶ εἰς ἄλλος Μανώλης *Kruevezurà* εἶναι μάρτυς εἰς ἑλληνικὴν διαθήκην. Σάθας. *ἔ.ἀ.* σ.

μενα τῶν κρητικῶν ἀρχείων. Καί δέν ἀποτελεῖ πρόβλημα πῶς ἕνα βαπτιστικόν ὄνομα καθίσταται ἐπώνυμον οἰκογενείας.

Μένει νά παρατηρηθῇ ὁ δημῶδης τύπος τοῦ τοπωνυμίου *Ροδοβάνι* ὡς οὐδετέρου καί ὄχι ὡς ἀρσενικοῦ *Radovan*. Δοθείσης ὁμῶς τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος ἐκ μιᾶς γλῶσσης ὄχι οἰκείας εἰς τούς χωρικούς, τό ὄνομα μετεμορφώθη εἰς τρόπον ὥστε νά ὑπενθυμίῃ τό γνωστόν εἰς ὅλους ῥόδον. Ἐξωραΐσθη οὕτω τό ὄνομα καί τό ξένον τοπωνύμιον.

Εἰς ἕν ἄρθρον μου τοῦ 1938, παρατήρησα τό πρᾶγμα⁵, ἐξήτασα δέ συγχρόνως καί τό τοπωνύμιον *Καράνου*, ἐκφράσας τήν ὑπόθεσιν ὅτι τά δύο αὐτά τοπωνύμια προήρχοντο ἐξ οἰκογενειακῶν ἐπωνύμων, δοθέντων εἰς πρόσωπα πού εἶχον πατέρα ἢ πάππον ὀνομαζόμενον οὕτω. Ἀπέμενε νά ἐπιβεβαιωθῇ ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀποδεικνυομένης τῆς ὑπάρξεως τῶν ὀνομάτων τούτων, καί εἰδικῶς τοῦ ὀνόματος *Radovan*, εἰς μεσαιωνικά κρητικά ἔγγραφα. Εἶμαι τώρα εἰς θέσιν νά ἐπαληθεύσω τό πρᾶγμα διά τῶν ἀκολούθων παραδειγμάτων.

1. *Rodovano Marinus*, 17 Ἰουνίου 1366, εἰς *Memoriale* N° 92, E. Santschi, *Régestes*, 1976, σ. 113. Πρόκειται περὶ ἐπωνύμου.

2. Ἰωάνης *Ραδαβάς*, μάρτυς εἰς μίαν πρᾶξιν (ἔγγρ. 85, τοῦ 1639) τῆς Μονῆς Ἁρετίου, ὄλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Χριστιανική Κρήτη* 1, 1912, σ. 222. Εἶναι ἐπίσης ἐπώνυμον.

3. *Ροδοδά*, υἱός τοῦ *Κοκόλη* (Νικολάου): κύρ διάκο *Ροδοδά*, Ξανθουδίδης, ἔ.ἀ., σ. 31.

4. *Ροδαβάς*, ἐπώνυμον: 17 Φεβρ. 1638, *Τζανή Ροδαβά ποτέ Νικολό*, Ξανθουδίδης, ἔ.ἀ., σ. 202. Ἐπίσης: *χωράφι ὁπού ἐκράτει τῶν Ροδαβάδων*, αὐτ., σ. 218. Ἐπίσης: τοῦ Ἰωάννη *Ροδοβά ἡ πάρτη*.

Εἰς παραδρομήν τοῦ καλάμου ὀφείλεται ἡ γραφή *Ροδοβωδάδων*, ἀντί *Ροδοβάδων*, αὐτ., σ. 274. Ὁ Ξανθουδίδης σημειώνει ὅτι κατά τούς χρόνους ἐκείνους (1912) ἠκούετο ἀκόμη τό τοπωνύμιον Ἁροδαβάς.

5. Ἱερεῦς *Μιχαήλ Ροδαβάς*, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει: Ἐγὼ παπὰ *Μιχαήλ Ροδαβάς καί ἐφημέρος τοῦ αγίου Γεωργίου Καμαριότη τῆς Βόλτας μαρτιρό ὡς ἄνοθεν*, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, σ. 393.

6. Ὁ Λεωνίδας Ζῶης εἰς τήν *ΕΕΚΣ* 2, 1939, σ. 125, ἀνέγνωσε *Βραδαβάς Τζώρτζης* ἀντί *Ραδαβάς*. Πρόκειται περὶ Κρητός εὗρισκομένου ἐν *Ζακύνθῳ* τήν 20 Ἰουνίου 1674.

7. Κατά τό 1420 κάποιος Γεώργιος Παπαδόπουλος πωλεῖ ἕνα χειρόγραφον κώδικα τοῦ 1348, πιθανῶς ἐν Κρήτῃ, πρὸς τόν *Σταμάτη Ροδοβά*. Ὁ κώδιξ ἀνήκει εἰς τήν Λαυρεντιανήν Βιβλιοθήκην, *Plut.* 5, 26. Ἡ σχετική σημείωσις ἀναφέρει: *αυκ', μηγί Ἀπριλίῳ, ἡμέρα ιε', ἰνδικτ. ιγ', ἐπούλησα τό παρόν διβλίον τοῦ κύρ Σταματίου Ροδωβά (sic) ἐγὼ ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος*. Τό διβλίον περιέχει ἔργα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου κ.ἄ. Βλ. A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy I*, Urbana, 1972, σ. 205-206.

680-681. Π6. καί τό ὄνομα *Βλαδίμερος* (*Gianni Bladimero*) ἱερεῦς ἑλληνορθόδοξος ὡς νοτάριος συμβολαίων συντεταγμένων ἑλληνιστῶν εἰς τόν Ἁγιον Μύρωνα Κρήτης, Santschi, ἔ.ἀ., σ. 84, *Sententiae* ἀριθ. 327.

5. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Σλάβοι ἐν Κρήτῃ», *ΕΕΚΣ* 1, 1938, σ. 425-443.

Ἡ πρώτη μνεία, γνωστή εἰς ἐμὲ τουλάχιστον, τοῦ χωρίου *Ροδοβάνι* τῆς ἐπαρχίας Σελίνου δυτικῆς Κρήτης, προέρχεται ἀπὸ χειρόγραφον χάρτην τοῦ 1563, τοῦ Γεωργίου Σιδέρη Καλαποδά, ὁ ὁποῖος σώζεται εἰς τὴν Μαρκιανὴν Βιβλιοθήκην καὶ ἐδημοσιεύθη πρὸ ἑνὸς αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα⁶. Ἐκεῖ ἔχει χρωματισθῆ με πράσινον μία μικρὰ πεδιάς με τὴν ἔνδειξιν *capro (sic) rodovani*. Παρατήρησα ἤδη ὅτι ἡ θέσις αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι παρὰ ἢ Κεφάλαι, πλησίον τοῦ σημερινοῦ χωρίου, ἢτοι ἡ θέσις ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα εὕρισκετο ἡ γνωστοτάτη πόλις Ἰλυρος.

Μετὰ ἑβδομήκοντα ἔτη, ὁ Βενετός ἀρχιτέκτων Francesco Basilicata εἰς τὴν ἔκθεσίν του τοῦ 1630, ἀνέφερε ἓν χωρίον *Ροδοβάνι*, ὡς ἓν τῶν πενήκοντα ἑννέα χωρίων τῆς ἐπαρχίας⁷. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τὸ χωρίον ἐσηματίσθη κυρίως κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Ἐν Ἀθήναις, Νοέμβριος 1986

6. *Monuments de l'histoire hellénique*, Paris, 1881, χάρτης ἐκτός κειμένου.

7. Στ. Γ. Σπανάκης, *Μνημεῖα τῆς κρητικῆς ἱστορίας*, V, Ἡράκλειον, 1969, σ. 136.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΛΕΞΕΙΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Συμμετέχοντας με χαρά στον τιμητικό τόμο που η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης αφιερώνει στον διαπρεπή καθηγητή της κ.Στυλιανό Ἀλεξίου με τή λήξη τῆς ἀκαδημαϊκῆς του ὑπηρεσίας, παρουσιάζω τή σύντομη μελέτη, με τόν τίτλο «Παρατηρήσεις σέ λέξεις κρητικῶν κειμένων». Τό θέμα αὐτό ἐντάσσεται ἀσφαλῶς στόν κύκλο τῶν ιδιαίτερων ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ τιμωμένου, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται διεθνῶς ὡς ὁ ἐγκυρότερος μελετητής καί ἐκδότης τῶν κειμένων τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς περιόδου τῆς ἀκμῆς καί παρακολουθεῖ μέ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅλα τά σχετικά μέ τά κείμενα αὐτά δημοσιεύματα.

Οἱ παρατηρήσεις μου εἶναι κυρίως ἐρμηνευτικές. Προσάγονται νέες ἐρμηνεῖες ὀρισμένων λέξεων καί φράσεων πού ἔχουν προβληματίσει τοὺς ἐκδότες ἢ δέν ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὀρθῶς. Στίς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιά λαογραφικό ὑπομνηματισμό κρητικῶν λέξεων, πού ἀναφέρονται σέ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ. Οἱ ἐκδότες καί οἱ μελετητές, πού δέν εἶναι Κρήτες καί δέν ἔχουν τίς βιωματικές ἐμπειρίες τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης, προβληματίζονται, ὅπως εἶναι φυσικό, καί συχνά καταφεύγουν σέ εἰκασίες, τίς περισσότερες φορές ἄστοχες. Οἱ πληροφορίες τῶν λεξικῶν ἢ οἱ ἀδέβαιες μαρτυρίες τῶν διβλιογραφικῶν ἐνδείξεων δέν εἶναι πάντοτε ἐπαρκεῖς γιά νά στηρίξουν τό ἔργο τῆς ἐρμηνείας ἰδιωματικῶν λέξεων. Ἀντίθετα, ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος τῆς ἐρμηνείας εἶναι ἡ ἐπισημανση τῶν ἰδίων ἢ ἀνάλογων στοιχείων στή σημερινή κατάσταση τοῦ λαϊκοῦ βίου καί πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης.

Α'

Γεωργίου Χορτάση, *Πανώρια*. Κριτική ἔκδοση Ἑμμ. Κριαρά, Θεσσαλονίκη 1975 (= Βυζαντινὴ καί Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, 2)

B 103 - 104

Γυναίκα στό τυροκομεῖο ποτέ νά μὴ τζῆ μοιάση!

Δέν ἄφηγε ἀθόγαλο μιά στάξη σκιάς νά χάση.

Στούς παραπάνω στίχους ὑπάρχουν δύο λέξεις, πού ἀπαιτοῦν ἐρμηνεία, οἱ λέξεις *τυροκομεῖο* καί *στάξη* (μιά *στάξη*).

Ἡ λ. *τυροκομεῖο*, τό, ἐρμηνεύεται ἀπό τόν ἐκδότη ὡς *τυροκομεῖο* (Γλωσσάριο, σ. 287). Ἄν ὅμως ἡ λ. εἶχε σημασία τοπική, τότε δέν θά εἶχε θέση στό Γλωσσάριο, ἀφοῦ εἶναι κοινὴ καί πανελληνίως γνωστὴ. Ἐδῶ ὅμως ἔχει ἄλλη σημασία. Στὴν ποιμενικὴ γλώσσα τῆς Κρήτης μέ τή λ. *τυροκομεῖο* νοοῦνται τὰ *τυροκομικά* προϊόντα. Τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία παρέχει ὁ Στ. Ξανθοῦδίδης: «*τυροκομεῖο*, τό προϊόν τῆς τυροκομίας,

ήτοι τυρός, μυζήθρα, άθότυρος, δότυρος κτλ.»¹. 'Η λέξη άκούεται και σήμερα με την ίδια σημασία, σέ φράσεις όπως *τρία κιλά τυροκομειό, τό τυροκομειό ντου δέν τό κάνει άλλος κιανείς, ό βοσκόσ μου δίδει κάθα χρόνο δέκα κιλά τυροκομειό πάχτος κ.τ.δ.*

Στό κείμενο τής Πανώριας ό Γιαννούλης θυμάται τήν άσυναγώνιστη επιδεξιότητα τής γυναίκας του στήν τυροκομική τέχνη, στήν παρασκευή εκλεκτών προϊόντων τυροκομίας, και αυτήν τήν ικανότητά της επιθυμεί νά έπαινήσει.

'Η λέξη *στάξη*, ή, δέν βρίσκεται στό Γλωσσάριο, προφανώς γιατί ό εκδότης τήν θεώρησε γνωστή. Είναι έντούτοις χαρακτηριστικά ιδιοματική λέξη, πού άκούεται και σήμερα. Παράγεται από τό ρήμα *στάζω* (πρβλ. χάνω - χάση, φέγγω - φέξη) και χρησιμοποιείται συχνά με τό αριθμητικό *μιά* (*μιά στάξη*) με σημασία επιρρηματική ποσότητας (*μιά στάξη λάδι, κρασί, νερό, γάλα κλπ.*, αλλά και *μιά στάξη ψωμί* = λίγο, έλάχιστο) ή χρόνου (π.χ. *κάθισε μιά στάξη* = κάθισε λίγο, λιγάκι)².

Γ 254

ν' ανακατώσω πάλι άργά για σέ τόν κουνενό μου.

'Ο κουνενός είναι πήλινο άγγείο μόνωτο, σέ σχήμα καγάτας, κατάλληλο κυρίως για ύγρά (νερό, κρασί, μέλι, βούτυρο κλπ.). 'Ο Φ. Κουκουλής αναφέρει ότι τόν κουνενό τόν χρησιμοποιούσαν κατά τήν περίοδο τής βενετοκρατίας στήν Κρήτη σέ πράξεις μαντικές, κυρίως στήν κυαμομαντεία και παρατηρεί: «Προτού δέ ρίψωσιν οί μαντευόμενοι τά κουκιά, εκίνουν αυτά ίσχυρώς έντός πηλίνου άγγείου, τό όποιον έκαλείτο κουνενός και τό όποιον έχρησιμοποιείτο επίσης διά φίλτρα. 'Η συνήθης τότε φράσις ήτο «ανακατώνω τόν κουνενό»³. Πράγματι, φαίνεται νά υπόκειται στόν παραπάνω στίχο τής Πανώριας κάποια μαγική πράξη. 'Η Φροσύνη άπειλεί νά κάμει με τά μαγικά της τήν Πανώρια νά ένδώσει στήν έρωτική πρόκληση του Γύπαρη. Αύττήν τήν έρμηνεία υπέδειξε ό Κουκουλής και αυτήν δέχεται και ό εκδότης.

'Εντούτοις, άμέσως παρακάτω (στ. 260) ή λέξη *κουνενός* δέν φαίνεται νά έχει καμιά σχέση με τά μαγικά και άσφαλώς δηλώνει κάτι άλλο. 'Η προφανέστατα διαφορετική σημασία τής λέξεως δέν σημειώνεται στό Γλωσσάριο, όπου για τή λ. *κουνενός* ό εκδότης παραπέμπει άδιακρίτως στους στίχους Γ 254, 260.

'Η Φροσύνη μονολογώντας αναφέρεται στίς συνεχείς άρνήσεις τής Πανώριας και στίς συνεχείς μεταθέσεις του προτεινόμενου γάμου της με τόν Γύπαρη:

*Τούτη (ή Πανώρια) θωρεϊ τον τό φτωχό πώς τόσα πεθυμά τη
και πώς όγια γυναίκα του βλογητική ζητᾶ τη
γιαῦτος πώς δέν παντρεύεται λέγει και χείδια κάνει,
μά 'γώ θαρρῶ στον κ ο υ ν ε ν ό μαζί κουκιά νά βάνη
κ' οί μέρες νά τση φαίνονται πώς είναι χρόνοι τράντα
κ' οί μήνες πλιά παρᾶ 'κατό ώστε νά σμίξη μ' άντρα.*

(Γ 257 - 262)

1. Βλ. Στ. Ξανθουδίδου, Ποιμενικά Κρήτης, *Λεξικογραφικόν 'Αρχεϊον* 5, 1918, σ. 278 (= Στ. Ξανθουδίδου, *Μελετήματα*, επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκη - Θ. Δετοράκη, 'Ηράκλειον 1980, σ. 348). Στή Δυτική Κρήτη «τυροκομειό σημαίνει και τό μιτάτο πού τυροκομοῦν και τά τυροκομικά προϊόντα». Πδ. Γ. Μαυρακάκη, *Λαογραφικά. Τά ποιμενικά*, 'Αθήνα 1985, σ. 91.

2. Πδ. Μαν. Πιτυκάκη, *Τό γλωσσικό ιδίωμα τής 'Ανατολικής Κρήτης*, Β', σ. 1006.

3. Φ. Κουκουλέ, Συμβολή εις τήν κρητικήν λαογραφίαν επί βενετοκρατίας, 'Επετηρίς τής

Ἡ Πανώρια μεταθέτει συνεχῶς τό χρονικό ὄριο τοῦ γάμου, ὅπως ἄλλοτε ἢ ὁμηρικῇ Πηνελόπῃ μέ τόν ἰστό της. Ἄλλά τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ φράση *μά ἴγω θαρρῶ στόν κουνενό μαζί κουκιά νά βάνη*; Εἶναι προφανές ὅτι ἐδῶ ἡ λέξη καί ἡ φράση ἔχουν σημασία χρονική. *Βάνω κουκιά στόν κουνενό* σημαίνει μεταθέτω ἕνα χρονικό ὄριο, ἀναδύλλω συνεχῶς. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά φράση παροιμιακή, πού, ἀπό ὅσα γνωρίζω, δέν σώζεται στή σημερινή λαϊκή γλώσσα τῆς Κρήτης. Ὑπάρχει ἐντούτοις ἕνας παράλληλος παροιμιόμυθος, πού νομίζω ὅτι ἐρμηνεύει ἀρκούντως τή σημασία τῆς φράσης *στόν κουνενό μαζί κουκιά νά βάνη* τοῦ στίχου 260. Ἴδού ὁ σχετικός παροιμιόμυθος ἀπό τήν ἀνέκδοτη ἀκόμη προσωπική συλλογή μου:

Ἐνας παπάς ἀγράμματος, γιά νά ὑπολογίσει ἀκριβῶς τήν ἡμέρα τοῦ Πάσχα, ἔβαλε σέ ἕνα φλασκι 48 κουκιά, ὅσες καί οἱ ἡμέρες τῆς Σαρακοστής. Ἐτρωγε ἕνα κουκί κάθε ἡμέρα, βέβαιος ὅτι τό Πάσχα θά εἶναι τήν ἡμέρα πού θά τελειώσουν τά κουκιά. Ἡ παπαδιά του ὁμως, βλέποντας τόν παπά νά τρώγει κουκιά καί νομίζοντας ὅτι τοῦ ἀρέσουν, πρόσθεσε ἀρκετά στό φλασκι. Καθώς λοιπόν περνοῦσαν οἱ ἡμέρες καί τό Πάσχα δέν ἔφθανε, οἱ ἐνορίζτες ζητοῦσαν ἐξηγήσεις ἀπό τόν παπά. Ἐκεῖνος, βλέποντας ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετά κουκιά στό φλασκι, ἀπάντησε μέ τό ἀκόλουθο δίστιχο, πού μένει ἀκόμη σήμερα ὡς παροιμία:

*Κατά πού γράφει τό χαρτί καί μολογᾶ κι ἡ φλάσκα,
οὔτε κι ὀφέτος εἶν' Λαμπρή οὔτε τοῦ χρόνου Πάσχα.*

Κατά τή γνώμη μου εἶναι ἀνάλογη καί ἡ ἐνέργεια τῆς Πανώριας, πού βάνει συνεχῶς κουκιά στόν κουνενό της, ὥστε

*οἱ μέρες νά τῆ φαίνονται πῶς εἶναι χρόνοι τράντα
κ' οἱ μῆνες πλιά παρᾶ ἑκατό ὥστε νά σμίξη μ' ἄντρα.*

B'

Μάρκου Ἀντώνιου Φόσκολου, *Φορτουνάτος*. Κριτική ἔκδοση Alfred Vincent, Ἡράκλειο Κρήτης 1980 (= Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν - Κρητικόν Θέατρον, 2)

Δ 117 - 118

*Γιά τοῦτο τῆ κερα-Μηλιᾶς γιαμιᾶ θά πά ν' ἀρχίσω
καί τάσσω σου τά κουνενά ἄνω κάτω νά γυρίσω.*

Καμιά ἀπό τίς σημασίες τῆς λ. *κουνενός*, πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω, δέν βοηθεῖ στήν ἐρμηνεία τῆς λ. *κουνενά*, τά, στόν παραπάνω στίχο τοῦ Φορτουνάτου. Ὁ Θόδωρος παρακαλεῖ τήν Πετρού νά μεταχειριστεῖ κάθε μέσον γιά νά ἀναβληθεῖ ἢ καί νά ματαιωθεῖ ὁ γάμος τοῦ γερο-Λούρα μέ τήν Πετρονέλλα, τήν κόρη τῆς κερα-Μηλιᾶς. Ἡ Πετρού ὑπόσχεται στόν Θόδωρο νά κάμει τά πάντα γιά νά τόν βοηθήσει καί τήν ὑπόσχεσή της ἐπισφραγίζει μέ τή φράση: *καί τάσσω σου τά κουνενά ἄνω κάτω νά γυρίσω*. Ὁ ἐκδότης ἔχοντας ὑπόψη του τίς προτεινόμενες σημασίες τῆς λ. *κουνενός* στήν Πανώρια καί βλέποντας ὅτι καμιά ἀπό τίς σημασίες αὐτές δέν ἐρμηνεύει τήν παραπάνω φράση, παρατηρεῖ στά σχόλιά του (Δ 118): «Ἐδῶ στό Φορτου-

Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν Γ', 1940, σ. 67.

νάτο ή φράση *τά κουνενά άνω κάτω νά γυρίσω* φαίνεται νά έχη μεταφορική έννοια: *Θά δοκιμάσω κάθε μέθοδο*. 'Η σημασία βέβαια είναι αυτή, αλλά από πού προέρχεται ή φράση και προπαντός τί είναι *τά κουνενά*; 'Απαιτείται και έδώ ένα σύντομο λαογραφικό σχόλιο.

'Ενας πολύ χαρακτηριστικός τύπος ψωμιού στην Κρήτη είναι *τά έφτάζυμα*⁴. Πρόκειται για άζυμο άρτο (χωρίς προζύμι), πού παρασκευάζεται με όρισμένη, σχεδόν τελετουργική, διαδικασία, με πρώτη απαραίτητη ύλη χονδροαλεσμένο άλεύρι από ρεβίθια. Μέσα στον κουνενό, τό γνωστό πήλινο άγγείο, ή και σέ άλλο σκεύος, τοποθετούν οί γυναίκες άφεσπέρας *τά άλεσμένα ρεβίθια με μικρή ποσότητα χλιαρού νερού, άναταράσσουν τό μίγμα και έπειτα σκεπάζουν τό σκεύος με χονδρό μάλλινο ύφασμα και τό τοποθετούν κοντά στό τζάκι, προφανώς για νά διατηρείται ή θερμοκρασία σταθερή και νά εύκολυνθεί έτσι ή ζύμωση. Σέ λίγες ώρες τό φύραμα αυτό, πού λέγεται έπίσης κουνενός, φουσκώνει και είναι έτοιμο για νά ζυμωθεί τό άλεύρι τών έφταζύμων. 'Από τή στιγμή πού θά σκεπαστεί ό κουνενός και μέχρι νά φουσκώσει δέν έπιτρέπεται νά ξεσκεπάζεται και νά άνακατώνεται, γιατί τότε *δέ βγαίνει* δηλ. άποτυγχάνει (*χαλά*). 'Η φράση *χάλασε ό κουνενός* άκούεται και σήμερα. 'Ο χαλασμένος όμως κουνενός αναδίδει μιá φοβερή δυσσομία και ή φράση *βρωμεί σάν τον κουνενό* είναι παροιμιακή. Νομίζω ότι ή φράση του Φορτουνάτου *τά κουνενά άνω κάτω νά γυρίσω* σημαίνει τροπικώς ότι θά κάμει άνεκατώματα (σουχλικά, σκάνδαλα), πού θά χαλάσουν τό σχεδιαζόμενο συνουκέσιο, όπως άκριδώς δέν μπορούν νά γίνουν έφτάζυμα με χαλασμένο (βρωμεσμένο) κουνενό. Τή σημασία αυτή ένισχύει και ή παρατήρηση ότι στους κρητικούς γάμους ζυμώνουν κουλούρια έφτάζυμα και είναι γνωστή ή εύχή πού άπευθύνεται προς τούς νέους *μι από τά κουλούρια σου* (δηλ. νά φάμε έφτάζυμα στό γάμο σου).*

Γ'

Γεωργίου Χορτάτζη, *Κατζούρμπος*. Κριτική έκδοση Λίνου Πολίτη, 'Ηράκλειο Κρήτης 1964 (= 'Εταιρία Κρητικών 'Ιστορικών Μελετών - Κρητικών Θεάτρων, 1)

A 129 - 130

*μ' ένα κομμάτι πού βαστώ μέσα εις τήν μπουζινάρα
απόχτιν άγριμερικό...*

'Η λέξη *μπουζινάρα* και *μπουζουνάρα* (A 318) βρίσκεται και στον Φορτουνάτο (A 97, B 291, Vincent). 'Ακούεται και σήμερα στην 'Ανατολική Κρήτη και σημαίνει γενικά τσέπη, θυλάκιο. 'Αθασάυριστος είναι ό τύπος *μπουζούκα*, ή, πού άκούεται ακόμη με τήν ίδια σημασία ('Αμαριανό Πεδιάδος). 'Ο A. Vincent στό Γλωσσάριο του Φορτουνάτου (σ. 231) παραπέμπει στον Γ. Πάγκαλο, ό όποιος παράγει τή λέξη από τό ύποθετικό *ύποζωνάρα, δεχόμενος ότι θά σήμαινε αρχικά τό θυλάκιο πού

4. Τό επίθετο *έφτάζυμος* προέρχεται από τό *αυτόζυμος* (αυτός πού ζυμώνεται χωρίς προζύμι), με προφανή παρετυμολογία προς τόν αριθμό έφτά. Πδ. Ν. 'Ανδριώτη, 'Ετυμολογικό Λεξικό τής Κοινής Νεοελληνικής, λ.

κρέμεται από τή ζώνη και έπειτα γενικά τήν τσέπη. Διδάσκει μάλιστα ότι ό τύπος θά προέκυψε κατά τό σχήμα: *ύποζωνάρα (ύπό + ζώνη) > 'ποζωνάρα > 'πουζωνέρα > πουζουνέρα > πουζουνέρα «κατ' άφαιρέσειν του άρκτ. i εκ συννεκφοράς και τροπήν του ο εις υ»⁵.

Τό φιλολογικό αυτό έπινόημα του Γ. Παγκάλου φαίνεται άπίθανο, όταν μάλιστα ό τύπος *ύποζωνάρα, πού θεωρείται ως άρχικός, είναι πλάσμα τής φαντασίας. "Άλλη είναι, κατά τή γνώμη μου, ή άρχή τής λέξης αυτής. 'Υπάρχει ή κρητική λέξη *μούζουνας*⁶, ό, πού σημαίνει τόν «ποδεώνα» του άσκοϋ, δηλαδή τό κλειστό πόδι του δέρματος, πού χρησιμοποιείται και ως λαθή. 'Αναλογικά χρησιμοποιείται ή λέξη και για τά θυλακοειδή άκρα του σακκιου, όπως φαίνεται στή φράση *πιάσε τό σακκί από τσί μπουζούνους*. 'Η λέξη άπαντάται και στον ουδέτερο τύπο, *μουζούνι*, τό, και στήν Κρήτη και στήν άλλη 'Ελλάδα, όπου σημαίνει τό φουσκωμένο άκρο του άσκοϋ⁷. 'Η όμοιότητα του φουσκωμένου άκρου του άσκοϋ προς τό θυλάκιο όδήγησε στή μεταφορική χρήση τής λέξης. Τό θυλάκιο όνομάστηκε και αυτό *μουζούνι* ή *μουζούνα* και μέ τή μεγεθυντική κατάληξη -άρα *μουζουνάρα* (πρβλ. πόδι - ποδάρα, κορμί - κορμάρα, ζώνη - ζωνάρα, γλώσσα - γλωσσάρα κ.τ.δ.). 'Ο τύπος *μουζινάρα* συντέμνεται προφανώς για λόγους μετρικούς, ενώ ό τύπος *μουζουν(ι)έρα* μπορεί νά έρμηνευθει εύκόλως ως ιδιωματική απόκλιση. "Ισως μάλιστα ό τύπος *μουζουνιέρα* νά είναι ό άρχικός (*μουζούνι* - *μουζουνιέρα*).

Δ'

Στάθης, κρητική κωμωδία. Κριτική έκδοση Lidia Martini, Θεσσαλονίκη 1976 (= Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 3)

A 98

στό πόρτεγό μου τ' άρματα τά μάτια μου νά δοϋσι

'Η έκδότρια έρμηνεύει τή λέξη *πόρτεγο* ως στοά (Γλωσσάριο, σ. 199). Πρόκειται για προφανή παρεξήγηση προς τή βενετική λέξη *portico*, *portego*, πού σημαίνει τίς στοές των βενετσιάνικων δρόμων. Στή λαϊκή γλώσσα τής Κρήτης *πόρτεγο* λέγεται τό μεγαλύτερο και έπισημότερο δωμάτιο του σπιτιου, πού είναι άρκετά ευρύχωρο, μέ καμάρα, προορισμένο για τήν ύποδοχή των έπισκεπτών στίς έπίσημες κοινωνικές και έορταστικές εκδηλώσεις. 'Η λέξη άκούεται και σήμερα. Σέ γαμήλιο δημοτικό τραγούδι τό πράγμα φαίνεται καθαρά:

'Ανοίξετε τά πόρτεγα σ' 'Ανατολή και Δύση,
ν' άποδεχθήτε τό γαμπρό τ' όμορφο κυπαρίσσι⁸.

5. Γ. Παγκάλου, *Περί του γλωσσικού ιδιώματος τής Κρήτης*, τ. Β', σ. 245.

6. Μ. Πιτυκάκη, *δ. π.*, Β', 682.

7. 'Ο Μιχ. Στεφανίδης υπέδειξε τή σχέση τής λέξης προς τούς όρνιθολογικούς όρους *θύας* (δ) και *θύζας* (δ), τό πτηνό πού έχει τήν ιδιότητα νά φουσκώνει τό πτέρωμά του όταν κάθεται. Στήν ίδια ρίζα άνάγει τίς λέξεις *βουζιά*, *βούζουνας*, *βούζγα*, *μουζούνι* (φουσκωμένο άκρο άσκοϋ), *μούζα* (χοίρος), *μούζος* (γυναίκα εύτραφής) κ.ά. Πβ. περ. 'Αθηνά Μ', 1928, σ. 203.

8. Πβ. Π. Βλαστοϋ, 'Ο γάμος έν Κρήτη, έν 'Αθήναις 1893, σ. 47.

Καί σέ ἄλλο ἀδημοσίευτο ἀκόμη ἀπό τήν προσωπική συλλογή μου:

Ἐνοῖξετε τά πόρτεγα νά μποῦν οἱ συμπεθέροι.

Στήν κρητική κωμωδία τοῦ *Στάθη*, ὁ Μπράβος, χαρακτηριστικός τύπος τοῦ miles glosiosus, παραπονεῖται γιατί τώρα πιά δέν γίνονται πόλεμοι γιά νά δοκιμάσει τήν ἀνδρεία του καί τά ὄπλα του, πού κρέμονται παραπονεμένα στό πόρτεγό του:

*Πετροῦτσο, πῶς σοῦ φαίνονται, θωρεῖς, ὄντα στραφοῦσι
στό πόρτεγό μου τ' ἄρματα τά μάτια μου νά δοῦσι
νά κρέμονται κλιτότατα καί παραπονεμένα...*

(A 97 - 99)

Θά ἦταν βέβαια περίεργο νά εἶχε κρεμάσει ὁ Μπράβος τά ὄπλα του στή στοά, πού ἄλλωστε δέν ὑπῆρχε ὡς ἀρχιτεκτονικό στοιχεῖο στίς κρητικές πόλεις. Εἶναι, ἐξάλλου, διαφωτιστικό τό γεγονός ὅτι ἡ λ. *πόρτεγο*, μέ τή σημερινή σημασία τοῦ περισσότερο εὐρύχωρου καί ἐπίσημου δωματίου τοῦ κρητικοῦ σπιτιοῦ, ἀπαντᾶται καί στά δικαιοπρακτικά ἔγγραφα τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας. Ἐναφῆρω προχέιρως τήν παρουσία τῆς λέξης σέ συμβόλαιο τοῦ Μιχαήλ Μαρά, μέ χρονολογία 21 Ἰουλίου 1567: ... *ἐκεῖνα τά σπίτια τά ἐδικά μου μέ ὄλαις ταῖς κομοντιτάδαις καί μέ τούς ἀέρες τους, τά ὁποῖα εἶναι π ὄ ρ τ ε γ ο, κάμερα, κατώγια...*⁹. Ἀλλά ὁ Ἀντρέας Κορνάρου στή γνωστή διαθήκη του ἀφήνει στόν ἀνιψιό του Μπερνάντο ὅλη τήν οἰκοσκευή, πού εἶχε στό πόρτεγό του: *che tengo nel portico*. Ὁ Στ. Σπανάκης ἀπέδωσε τή λ. *portico* μέ τήν λ. *πόρτεγο* «γιατί σώζεται ἀκόμη καί σήμερα στήν Κρήτη καί σημαίνει τό κυρίως δωμάτιο τοῦ χωριάτικου σπιτιοῦ, πού μένει ἡ οἰκογένεια, ὅπου βρίσκεται καί ἡ ἐστία»¹⁰. Ἡ λέξη εἶναι βέβαια βενετική, ἀλλά καί στό Λεξικό τῆς βενετικής διαλέκτου ἡ ἐρμηνεία εἶναι σαφής: *Portico e Sala, Luogo principale e più vasto della casa*¹¹.

Γ 544

γιατί ἔχω παρατήρημα παπᾶς νά μοῦ σιμῶση

Περιέργως ἡ ἐκδότρια ἐρμηνεύει: «*παρατήρημα*, τό = ἀντίρρηση» (Γλωσσάριο, σ. 199). Εἶναι ἐντούτοις πασίγνωστο ὅτι ἡ λ. *παρατήρημα* καί στίς ἄλλες ἑλληνικές περιοχές, ἀλλά κυρίως στήν Κρήτη σημαίνει πρόληψη, δεισιδαιμονία¹². Ἡ λέξη ἀκούεται συνήθως στή φράση *ἔχω παρατήρημα*, πού ἰσοδυναμεῖ μέ τό «εἶμαι προληπτικός», «θεωρῶ κάτι ὡς κακό σημάδι, κακό οἰωνό». Εἶναι ἐξᾴλλου γνωστό ὅτι ὁ

9. Κ. Δ. Μέρτζιου, Σταχυολογήματα ἀπό τά κατάστιχα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά, *Πεπραγμένα Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (= *Κρητικά Χρονικά* ΙΕ'-ΙΣΤ / 6, 1961-62), σ. 280, ὅπου μάλιστα ἐπεξηγεῖται «*πόρτεγον* = κύριον δωματίον».

10. Στέργ. Σπανάκη, Ἡ διαθήκη τοῦ Ἀντρέα Κορνάρου (1611), *Κρητικά Χρονικά* Θ', 1955, σ. 470, σημ. 106.

11. Βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, σ. 527, λ. *portego*.

12. Βλ. Παντ. Π. Βαβουλέ, *Παρατηρήματα*, Ἡράκλειον Κρήτης 1957 (= *Κρητικά Χρονικά* Ι', 1956 - Λαογραφικόν Παράρημα).

παπάς εἶναι ἀντικείμενο πολλῶν προλήψεων καί δεισιδαιμονικῶν δοξασιῶν. Ἡ συνάντησις μέ παπά τό πρωί, τήν πρωτομηνιά ἢ τήν πρωτοχρονιά θεωρεῖται ιδιαίτερα κακός οἰωνός¹³. Ἐτσι, ὁ Φόλας τῆς κωμωδίας δέν ἔχει ἀντίρρηση νά τοῦ σμώσει παπάς, ἀλλά ἀπλούστατα εἶναι προληπτικός καί τό θεωρεῖ κακό παρατήρημα.

---

13. Π. Βαβουλέ, ὁ. π., σ. 29.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ ΜΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Ὁ ὅρος «γραμματική» λόγω ἀκριβῶς τῆς πολυσημίας του ἔχει ἐπιφέρει σύγχυση, ὄχι μόνο στὸν ἀνυποψίαστο μέσο ἀναγνώστη, ἀλλὰ καί σ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς ἐκπαιδευτικούς. Σέ μιά δοκιμαστική ἐρευνα διαπίστωσα ὅτι ὁ περισσότερο κόσμος σπάνια συνειδητοποιεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ γραμματικές δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἀνθρώπινα κατασκευάσματα μέ ὅλες τίς συνεπακόλουθες ἐλλείψεις καί ἀδυναμίες πού ὀφείλονται ὄχι μόνο σέ ἄγνοια, ἀλλὰ καί σέ ποικίλες σκοπιμότητες, ἀνάλογα μέ τίς γλωσσικές, πολιτικές, κοινωνικές, ἢ ἄλλες πεποιθήσεις ἢ προκαταλήψεις τοῦ συγγραφέα τους. Ἀπώτερη συνέπεια τῆς διαπίστωσης αὐτῆς εἶναι ὅτι πολλοὶ λίγοι ἀντιλαμβάνονται τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς γραμματικῶν, οἱ ὁποῖες θά ἀνταποκρίνονται στίς σύγχρονες ἐπιστημονικές ἀπαιτήσεις.

Μέ τόν ὄρο «γραμματική» ἡ νεότερη Γλωσσολογία χαρακτηρίζει διάφορα ἐρευνητικά ἀντικείμενα: Τὴ γνώση ἢ τὴ διδασκαλία τῶν μορφολογικῶν καί συντακτικῶν κανονικότητων μιᾶς φυσικῆς γλώσσας, τὸ δομικὸ σύστημα κανόνων (μέ τὴν ἔννοια τῆς langue τοῦ Saussure) τὸ ὁποῖο ὑπόκειται σέ ὅλες τίς διαδικασίες παραγωγῆς καί κατανόησης τῆς γλώσσας, τὴ συστηματικὴ περιγραφή τῶν τυπικῶν κανονικότητων μιᾶς φυσικῆς γλώσσας ὑπὸ τὴ μορφή ἐγχειριδίου ἢ βιβλίου ἀναφορᾶς, κλπ. Γιά τὴν κατηγοριοποίηση τῆς γραμματικῆς παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο τὰ ἐπόμενα κριτήρια: Ἀνάλογα μέ τὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο διακρίνουμε τὴ γραμματικὴ τῆς γλωσσικῆς ἰκανότητας, ἡ ὁποία παρέχει ἕνα πρότυπο γιά τὴν ἐρμηνεία τοῦ μηχανισμοῦ τῶν κανόνων πού ἐφαρμόζει ὁ κάθε φυσικός ὁμιλητῆς χωρὶς νά τὸ συνειδητοποιεῖ καί τὴ γραμματικὴ σώματος ὕλικου (corpus) ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ σέ μιά ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν κανονικότητων μιᾶς γλώσσας ἢ ἐνός παρατηρήσιμου ἀντιπροσωπευτικοῦ τῆς μέρους. Ἀνάλογα μέ τὸ θεωρητικὸ στόχο ἡ γραμματικὴ περιγραφή ἀναφέρεται σέ μιά μεμονωμένη γλώσσα ἢ στὰ κοινὰ καθολικά γνωρίσματα, βάσει τῶν ὁποίων ἐρμηνεύονται οἱ ιδιαιτερότητες τῶν ἐπιμέρους γλωσσῶν. Ἀνάλογα μέ τὸ μεθοδολογικὸ ὑπόβαθρο γίνεται διάκριση περιγραφικῶν (συγχρονική, ἀντικειμενικὴ παρουσίαση τῶν δεδομένων) καί ρυθμιστικῶν (μέ στόχο τὴ διδασκαλία τῆς «ὀρθῆς» γλωσσικῆς χρήσης) γραμματικῶν. Μέ κριτήριο τὸν χροῖστος τῆς διακρίνουμε ἐπιστημονικές καί παιδαγωγικές – στίς ὁποῖες ἐντάσσονται καί οἱ σχολικές τῆς μητρικῆς ἢ ἄλλης γλώσσας – γραμματικές. Τέλος, μέ βάση τὴ θεωρητικὴ ἀντίληψη γιά τὴ γλώσσα ἔχουμε, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τὰ ἀκόλουθα εἶδη γραμματικῆς: Γενετική - μετασχηματιστικὴ γραμματικὴ (Generative - Transformational grammar), Γραμματικὴ τῶν ἐξαρτημένων σχέσεων (Dependency grammar), πτωτικὴ γραμματικὴ (Case grammar), λειτουργικὴ γραμματικὴ (Functional grammar).

mar), καθολική ή γενική γραμματική (Universal grammar), Γραμματική του σθένους (Valency grammar), Γραμματική του περιεχομένου (Inhaltsbezogene Grammatik), κ.ά.

Μέσα στα πλαίσια του παρόντος άρθρου δεν είναι δυνατό να αναφερθώ στα γενικότερα προβλήματα που παρουσιάζει η σύνταξη μιās υπεύθυνης επιστημονικής γραμματικής τής κοινής νεοελληνικής, από την όποια θά μπορούσε να προκύψει μιὰ σοβαρή σχολική γραμματική. (Βλ. τις νηφάλιες και μεστές περιεχομένου παρατηρήσεις του Στυλιανού Ἀλεξίου [1986]). Εἶναι, πάντως, χαρακτηριστικό τό γεγονός ὅτι οἱ ἔγγενεις ἀδυναμίες τῶν νεοελληνικῶν γραμματικῶν, ὅπως λ.χ. ἡ ἀπουσία συγκεκριμένου θεωρητικοῦ πρότυπου γραμματικῆς ἀνάλυσης, ἡ μεθοδολογική σύγχυση ἀνάμεσα στή συγχρονική καί διαχρονική ἐξέταση τῶν γραμματικῶν δομῶν, ὁ διαχωρισμός τῆς μορφολογίας ἀπό τή σύνταξη, ἡ ἐπιφανειακή ἀντιμετώπιση τοῦ παράγοντα τῆς σημασίας στήν ὅλη δομή τῆς γλώσσας, κ.ά., ἐμφανίζονται σέ πολύ μεγαλύτερο βαθμό σέ ὄλες τῆς γραμματικῆς τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων. Ἡ μόνη ἴσως ἀδυναμία τῶν γραμματικῶν τῆς νεοελληνικῆς πού ἀπουσιάζει ἀπό τῆς γραμματικῆς τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων εἶναι ἡ ρυθμιστική τάση, λόγω ἀκριβῶς τῆς ἐγκαιρῆς συνειδητοποίησης τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ διάλεκτοι δέν θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν ἀποφασιστικό παράγοντα στή διαμόρφωση ἑνός πανελληνίου ὄργάνου ἐπικοινωνίας. Ἡ ἀρετή ὅμως αὐτή, ἡ ὅποια δέν ἀποτέλεσε συνειδητή ἐπιλογή, ἀλλά ἦταν τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀναπόφευκτης διαπίστωσης, ἐπισκιάζεται ἀπό τόν ἔντονο περιγραφικό τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν γραμματικῶν φαινομένων μέ μηδαμινή παρουσία τῆς ἐρμηνευτικῆς προσέγγισης.

Ὅσοι ἐπικρίνουν μέχρι σήμερα τόν τρόπο πραγμάτευσης γραμματικῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καί τῶν διαλέκτων τους ἀποσιωποῦν ἕνα σημαντικό γεγονός: Ὅτι οἱ συγγραφεῖς τους ἀκολουθοῦσαν τή γραμματική παράδοση πού διαμορφώθηκε τούς δύο τελευταίους αἰῶνες στή Δυτική Εὐρώπη ἀπό τῆς ἀδυναμίες τῆς ὁποίας δέν μπόρεσαν νά ἀπαλλαγοῦν εὐκόλα οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Δυτικοευρωπαῖοι μέχρι καί τά μέσα τοῦ 20ου αἰῶνα. Μιά ἀπό τῆς σημαντικότερες ἀδυναμίες τῆς λεγόμενης «παραδοσιακῆς γραμματικῆς» (πρόκειται γιά τήν παλιά μορφή τῆς σχολικῆς γραμματικῆς πού προέκυψε ἀπό τήν παράδοση τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καί τῆς λατινικῆς γραμματικῆς ἀπό τόν 18ο αἰῶνα καί μετά) εἶναι ἡ ἔλλειψη συστηματικῶν κριτηρίων ταξινόμησης καί ἀνάλυσης γραμματικῶν φαινομένων μέ ἐμφανή σύγχυση ἢ ἀσάφεια στή χρησιμοποίηση τῶν σχετικῶν ὄρων. Ἔτσι λ.χ. δίνονται ὀρισμοί τῶν λεγομένων «μερῶν τοῦ λόγου» χωρίς προσπάθεια ἀνεύρεσης τῆς ἀπαραίτητης κοινῆς ἀφετηρίας. Ὁ ὀρισμός τοῦ ὀνόματος καί τοῦ ρήματος στηρίζεται στή «σημασία», τῶν ἐπιρρημάτων, τῶν συνδέσμων, τῶν προθέσεων καί τῶν ἀντωνυμιῶν στή «λειτουργία» τους. Τά ἐπιφωνήματα ὀρίζονται μερικῆς φορές μέ κριτήριο τή «μορφή» τους, κ.ο.κ. Ἡ μέθοδος ἀνάλυσης τῶν παραδοσιακῶν γραμματικῶν στηρίζεται στή σημασία, ἡ ὅποια ἀποτελεῖ τόν πιό ὑποκειμενικό παράγοντα στή γλώσσα. Μέ τόν τρόπο ὅμως αὐτόν ἐπέρχεται τόση σύγχυση στήν ἀνάλυση γραμματικῶν φαινομένων ὅση θά γινόταν στή βοτανική, ἂν ἐπιχειροῦσε κανεῖς νά ταξινομήσει τά φυτά μέ κριτήριο τήν παρουσία ἢ ἀπουσία ὁμορφιάς, κατά τήν εὐστοχη σύγκριση ἑνός γλωσσολόγου. Ὁ προσανατολισμός τῆς παραδοσιακῆς γραμματικῆς στή γραπτή γλωσσική μορφή μέ ἄμεση συνέπεια τόν ρυθμιστικό της χαρακτήρα σέ συνδυασμό μέ τήν ἐπικράτηση τῆς διαίσθησης καί τήν ἀνάμιξη συγχρονικῶν καί διαχρονικῶν κριτηρίων ἐπικρίθηκε ἔντονα ἀπό τόν δομισμό.

Ἀναφορικά τώρα πρὸς τίς γραμματικές τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τὰ ἀκόλουθα:

Ἀπὸ τίς καλύτερα μελετημένες νεοελληνικές διαλέκτους εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ ποντιακή, ἡ τσακωνική καί τὰ κατωιταλικά ἑλληνικά ἰδιώματα. Εἶναι αὐτές πού διαθέτουν τίς πληρέστερες γραμματικές καί λεξικά. Γιά τήν ποντιακή διάλεκτο ὑπάρχει μιά μελέτη τῆς φωνητικῆς τῆς ἀπό τόν Δ. Ἡ. Οἰκονομίδη (1908) καί οἱ γραμματικές τοῦ ἴδιου (1958) καί τοῦ Ἄ. Παπαδόπουλου (1955). Ἡ Τσακωνική διάλεκτος εὐτύχησε νά μελετηθεῖ ἀρκετά νωρίς ἀπό τόν Γ. Ἀναγνωστόπουλο (1926). Σύνγκρ. τῆ σύντομη γραμματικῆ τοῦ Ἄ. Κωστάκη (1951). Ἡ Ἱστορική γραμματικῆ τῆς κατωιταλικῆς Ἑλληνικῆς τοῦ G. Rohlfs (1977) ἀποτελεῖ βασικό βοήθημα γιά τόν ἐρευνῆτή. Γιά τήν τόσο σημαντική κυπριακή διάλεκτο διαθέτουμε πλήθος ἐπιμέρους σημαντικῶν μελετῶν, δέν ἔχει ὁμως δυστυχῶς γραφεῖ οὔτε ἡ γραμματικῆ, οὔτε τό λεξικό τῆς. Σημαντικό, κυρίως γιά τή μεθοδολογία πού ἀκολουθεῖ, εἶναι τό ἔργο τοῦ B. Newton (1972α). Τά Δωδεκανησιακά ἰδιώματα μελετήθηκαν ἀπό φωνητικῆ κυρίως ἀποψη ἀπό ἱκανούς καί ἐμπειρους ἐρευνητές, ὅπως εἶναι ὁ Ἄγ. Τσοπανάκης (1940, 1949) καί ὁ Ἄ. Καραναστάσης (1963) μέ παραδοσιακούς τρόπους ἀνάλυσης. Ἡ διδακτορική διατριβή τοῦ Κ. Μηνᾶ γιά τὰ ἰδιώματα τῆς Καρπάθου (1970) προσφέρει οὐσιαστικές λύσεις σέ φωνολογικά, μορφολογικά καί ἔτυμολογικά προβλήματα. Γιά τὰ βορειοελλαδικά ἰδιώματα διαθέτουμε τήν ἐντελῶς ξεπερασμένη σήμερα γραμματικῆ τοῦ Ἄ. Παπαδόπουλου (1927). Τό ἰδίωμα τῆς Χίου μελετήθηκε ἔξονυχιστικά ἀπό τόν H. Pernot (1907-1946). Τά ἐπτανησιακά ἰδιώματα, τὰ ἰδιώματα τῆς Ἰκαρίας καί Κυθήρων, τὰ πελοποννησιακά ἑλληνικά καί τό ἰδίωμα τῆς Μάνης (παρά τίς σημαντικές μελέτες τοῦ Δ. Βαγιακάκου γιά τό τελευταῖο) περιμένουν ἀκόμη τίς γραμματικές τους.

Κοινό γνώρισμα τῶν περισσοτέρων ἀπό τὰ παραπάνω ἔργα εἶναι ἡ ἱστοριοερμηνευτική προσέγγιση μέ λίγο ἢ πολύ τό ἴδιο πρότυπο περιγραφικῆς ἀνάλυσης. Δίνεται ἔμφαση στή φωνητικῆ καί φωνολογία χωρίς ὁμως πιστή φωνητικῆ καταγραφή. Αἰσθητή εἶναι ἡ μεθοδολογική ἀσάφεια γιά τὰ κριτήρια καί τόν τρόπο συλλογῆς τοῦ ὕλικου καθὼς καί ἡ ἀπουσία σημασιο-συντακτικῶν ἀναλύσεων. Τό λεξιλόγιο μελετᾶται ἀποκομμένο ἀπό τό σύστημα τῆς γλώσσας, ἐνῶ ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα θεωρεῖται ἡ ἔτυμολογία τῶν λέξεων μέ ἐμφανῆ τάση τήν ἀναγωγή σέ ἀρχαιοελληνικά πρότυπα. Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις δέν πρέπει νά ἐρμηνευτοῦν ὡς ἀρνητικῆ κριτικῆ, ἀφοῦ γιά τήν ἐποχὴ πού γράφτηκαν τὰ περισσότερα ἀπό τὰ παραπάνω ἔργα ἴσχυαν κατὰ κανόνα αὐτά τὰ πλαίσια γραμματικῆς ἀνάλυσης καί ὄχι μόνο ἐδῶ στήν Ἑλλάδα.

Τά τελευταῖα χρόνια βλέπουμε μιά αἰσθητή ἀλλαγὴ πορείας σχετικὰ μέ τήν ἀνάλυση γραμματικῶν φαινομένων τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων μέ ἔμφαση στή συγχρονικῆ-ἐρμηνευτικῆ προσέγγιση καί ἐπιλογὴ ἑνός συγκεκριμένου θεωρητικοῦ προτύπου. Ἡ θεωρία τῆς Γενετικῆς - μετασχηματιστικῆς γραμματικῆς ἐφαρμόστηκε ἀπό τόν B. Newton (1972β) γιά τὴ μελέτη φωνολογικῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς καί τῶν διαλέκτων τῆς, ἀπό τόν Γ. Χ. Σακελλαριάδη (1974), τὴν Ἄ. Μαλικούτη - Drachman καί τόν G. Drachman (1977, 1983). Οἱ ἐρευνητές πού χρησιμοποιοῦν ὡς θεωρητικό πρότυπο τὴ γενετικὴ διαλεκτολογία (Generative dialectology) καταλήγουν μερικές φορές σέ διαμετρικὰ ἀντίθετες ἀπόψεις. (Βλ. τὴν κριτικὴ τῶν J. K. Chambers - P. Trudgill [1980], σσ. 45-50). Μὲ βάση τίς ἀρχές τῆς λειτουργικῆς φωνολογίας ἔχουμε δύο ἐνδιαφέρουσες φωνολογικές ἀναλύσεις, τῆς Τσακωνικῆς ἀπὸ τόν

Ἄγ. Χαραλαμπόπουλο (1980) καί τῆς Ποντιακῆς ἀπό τόν Σ. Ἄ. Χατζησαββίδη (1985). Ἐξιόλογη ἀπό ἀποψη μεθόδου καί ἀποτελεσμάτων εἶναι καί ἡ διδακτορική διατριβή τῆς Μ. Κουτίτα-Καϊμάκη (1984). Οἱ συστηματικές μορφολογικές ἀναλύσεις νεοελληνικῶν διαλέκτων εἶναι ἐλάχιστες. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν περιοχή τῆς σύνταξης.

Ὑστερα ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀναφορά στή γραμματική ἀνάλυση τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων καί τίς τάσεις πού διαμορφώνονται, ἄς δοῦμε ἀναλυτικότερα τά προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ κρητική διάλεκτος (Σύγκρ. Χρ. Χαραλαμπάκης 1980, 1981, 1986).

Εἶναι πράγματι λυπηρό ὅτι δυό ἀπό τίς σημαντικότερες νεοελληνικές διαλέκτους, οἱ μόνες πού παρουσίασαν πολύ νωρίς γραπτή λογοτεχνική παραγωγή, ἡ κρητική καί ἡ κυπριακή, δέν διαθέτουν μέχρι σήμερα μιὰ ὑπεύθυνη ἐπιστημονική γραμματική. Παρά τό πλήθος τῶν ἐπιμέρους μελετῶν τά θεωρητικά καί πρακτικά προβλήματα παραμένουν δυσεπίλυτα, ἀκριβῶς ἐπειδή δέν μπορεῖ ἀκόμη καί σέ μιὰ συγχρονική θεώρηση νά παραμεριστεῖ εὐκόλα ἡ διαχρονική διάσταση, ἰδιαίτερα σέ γλώσσες μέ μακρά καί σημαντική λογοτεχνική παράδοση. (Γιά τή σχετική βιβλιογραφία βλ. τίς ἐργασίες τοῦ Δ. Βαγιακάκου [1972] καί Ν. Κοντοσόπουλου [1969, 1979, 1981, 1988]).

Ἡ μοναδική μέχρι σήμερα ἐκτενής ἀνάλυση τῆς γραμματικῆς δομῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἔχει γίνει ἀπό τόν Γ. Πάγκαλο (1955-1975). Πρόκειται γιά τόν Α' τόμο τοῦ Λεξικοῦ του, σσ. 167-424. Ἡ μελέτη χωρίζεται σέ τρία μεγάλα τμήματα: «φωνητικό», «τυπικό» καί «ἐτυμολογικό». Τό ἔργο ἐμφανίζει ὅλα τά μειονεκτήματα τοῦ παραδοσιακοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῶν γραμματικῶν φαινομένων πού ἀνέφερα πῶς ἀνω. Δέν θά σχολιάσω ἐδῶ τίς παρατηρήσεις τῶν ἐρευνητῶν πού ἔκριναν τόν πρῶτο κυρίως τόμο. (Βλ. συνοπτικά στόν Ν. Κοντοσόπουλο [1979], σ. 39. Πρόσθ. καί τή σημαντική βιβλιοκρισία τοῦ Δ. Βαγιακάκου, Ἐθνη 60, 1956, 328-344). Θά ἀναφερθῶ ἐν συντομίᾳ σέ μερικές μόνο πτυχές τοῦ θέματος γιά νά φανεῖ τό μέγεθος καί ἡ σπουδαιότητα τῶν προβλημάτων πού ζητοῦν τή λύση τους. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι τό ἔργο δημοσιεύθηκε πρὶν 33 χρόνια. Στό χρονικό διάστημα πού πέρασε ἀπό τότε ἡ γλωσσική ἐπιστήμη ἔκανε ἐκπληκτικές προόδους, ἐνῶ ἡ Κοινωνιογλωσσολογία ἄνοιξε νέους ὁρίζοντες γιά τή μελέτη καί κατανόηση τῶν τοπικῶν καί κοινωνικῶν διαλέκτων.

Χαρακτηριστική περίπτωση εἶναι ἡ ἀκόλουθη παρατήρηση τοῦ Γ. Παγκάλου (τόμ. Α', σσ. 213-214): «Τό τελικόν -ν διασώζεται ὄχι μόνον εἰς ὄσας λέξεις ὑπῆρχεν ἀρχαιότεν πρό φωνήεντος, ἀλλά προσιθεται ἀναλογικῶς καί εἰς ὄσας λέξεις δέν ὑπῆρχεν (ὡς ἐξ αὐτηκοῖας ἤκουσα ἐν Κάτω Σύμη καί Ἄμηνῳ τῆς Βιάννου παρ' ἐλαχίστων γερόντων): Ἐγὼν σὺν λέων Κύριεν Πάγκαλεν, πῶς τό χαρτίν πού κρατεῖς στά χέριαν σουν γράφειν γιά τήν γλώσσαν, μάλισταν». Ἀκολουθεῖ ἡ ἐρμηνεία: «Ἡ διάσωσις αὐτῆ τοῦ τελικοῦ ν... θά ὀφείλεται κατ' ἐμέ πάντως εἰς ἐπίδρασιν τῶν Ἰκαρίων τῶν διασφζόντων τοῦτο, οἱ ὁποῖοι ἤρχοντο καθ' ἕκαστον θέρος εἰς τήν Ἄνω Σύμην ὡς ἀνθρακοποιοί...». Ἐδῶ πρόκειται γιά τό φαινόμενο τῆς ὑπερδιόρθωσης (overcorrection, hypercorrection) τό ὁποῖο μελετήθηκε συστηματικά τά τελευταῖα μόλις χρόνια. Ἀτομα ἀπό κατώτερα κοινωνικά στρώματα στήν προσπάθειά τους νά μιμηθοῦν τή γλώσσα πού ἰσχύει ὡς πρότυπο παράγουν ἐσφαλμένους φωνολογικούς ἢ γραμματικούς τύπους. Ἡ Γενετική-μετασχηματιστική γραμματική ἐρμηνεύει τό

φαινόμενο ως «υπεργενίκευση» (overgeneralisation) ενός νέου κανόνα πού ξμαθε κάποιος (Βλ. Χρ. Χαραλαμπάκης [1985]). Ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στή συγχρονική καί διαχρονική θεώρηση τῆς γλώσσας ἐμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά. Γιά τήν τροπή τοῦ μ σέ *b* (*μαχωνίδι* > *βαχωνίδι*) ὁ συγγρ. (βλ. τόμ. Α', σ. 216) παραπέμπει στόν Πίνδαρο: Δωρ. καί αἰολ. μ = π: *μεταμείδω* > *πεδαμείδω*. Διατυπώσεις ἐξ ἄλλου τοῦ τύπου «κατ' αὐτηκοῖαν μου ἄμεσον ἐκ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ ἐπί τόπου» (βλ. τόμ. Α', σ. 234, σημ. 2, κ. ἄ.), οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται συχνά πρός ἐπίρρωση μιᾶς ἄποψης, εἶναι σέ πολλές περιπτώσεις παραπλανητικές, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν στοιχειώδη κριτήρια ἀντιπροσωπευτικῆς ἐπιλογῆς τῶν πληροφορητῶν. Στίς παλαιότερες συλλογές διαλεκτικοῦ ὕλικου δέν προσδιορίζεται ἐπακριδῶς ὁ τόπος συλλογῆς τοῦ ὕλικου μέ ἀποτέλεσμα νά γίνεται ἀναφορά «σέ μιά “ἰδεατή” κρητικὴ διάλεκτο πού τῆ μιλοῦν πάντα ἔτσι ὅλοι οἱ κρητικοί», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ν. Κοντοσόπουλος (1979, σ. 36). Ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ ἀδυναμία ἐμφανίζεται σέ ὅλες τίς παλιότερες συλλογές διαλεκτικοῦ ὕλικου ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Τό μειονέκτημα αὐτό γίνεται πῶς σοβαρὸ ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι δέν γίνεται προσπάθεια καταγραφῆς τοῦ ὕλικου σέ φωνητικὸ ἀλφάβητο, οὔτε κἂν στό Ἱστορικό Λεξικό τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τά μορφολογικά προβλήματα τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἐξετάζονται σέ ἓνα ἐντελῶς ἐπιφανειακὸ ἐπίπεδο ἀπλῆς περιγραφῆς χωρὶς προσπάθεια ἔνταξῆς τους στό γενικότερο σύστημα τῆς γλώσσας, χωρὶς καμιά συσχέτιση μέ σημασιολογικὴ κατηγορίες, μορφολογικὴ ἀλλαγῆς, κ. ἄ. Σ' ἓνα βιβλίο γραμματικῆς τό παρατιθέμενο ὕλικό εἶναι ἀναπόφευκτα περιορισμένο, στήν παρούσα ὁμως περίπτωση δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικό. Τουλάχιστο δέν εἶναι σαφῆ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς. Θά ἀναφερθῶ ἐνδεικτικὰ στόν τρόπο πραγμάτευσης τῶν μεγεθυντικῶν (τόμ. Α', σσ. 396-398) σέ σύγκριση μέ τὰ πορίσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ Κ. Μηνᾶς (1978) στή σπουδαία μονογραφία του γιά τὴν μεγέθυνση. Κατ' ἀρχὴν δέν ἀναφέρονται πουθενά, ἔστω καί ἀδρομερῶς, τὰ εἶδη μεγέθυνσης. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἀποκλειστικὰ τὴν συνθετικὴ ἐπιθηματικὴ μεγέθυνση, ἐνῶ ἡ τελευταία περίπτωση (σ. 398, ἀριθμ. 24, ἡ χρῆση τῆς λ. *κοτζάμου*) εἶναι ἀναλυτικὴ περιφραστικὴ καί ἀνήκει σέ ἐντελῶς διαφορετικὴ κατηγορία. Ἐπειδὴ ἀπουσιάζει τό σημασιολογικὸ κριτήριό ἀπὸ τὴν ταξινόμηση τοῦ Γ. Παγκάλου δέν γίνεται ἡ ἀπαραίτητη διάκριση ἀνάμεσα σέ κτητικὰ μεγεθυντικὰ (*κεφαλᾶς*), ποιοτικὰ μεγεθυντικὰ (*καθηγητᾶρα*) καί ἐπιτακτικὰ οὐσιαστικὰ (*κλεφταράς*). Οἱ περιπτώσεις αὐτές τοποθετοῦνται σημασιολογικὰ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τὰ καθ' αὐτὸ μεγεθυντικὰ πού δηλώνουν ποσοτικὴ / ὕλικὴ μεγέθυνση τοῦ πρωτοτύπου. Αὐτὸ ὁμως πού ἐνοχλεῖ περισσότερο εἶναι ἡ σύγχυση στή μορφολογικὴ ἀνάλυση τῶν μεγεθυντικῶν – ἡ ὁποία ἐπιτείνεται ἀπὸ τίς ἀκαρπες ἐτυμολογικὴς συσχετίσεις – μέ ἀποτέλεσμα νά γίνεται αὐθαίρετη διάκριση τῶν γραμματικῶν μορφημάτων. Ἐτσι ἐμφανίζονται μεγεθυντικὰ μορφήματα τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνύπαρκτα. Ἡ παρατιθέμενη μεγεθ. κατάλ. —*τα*: *στρωμα* > *στρωμάτα* (αὐτ., σ. 397, περίπτ. 16) μέ καταβιβασμό τοῦ τόνου εἶναι ἐσφαλμένη. Πρόκειται γιά τὰ γνωστὰ θηλυκὰ παροξύτονα μέ μεγεθ. κατάλ. —*α* τὰ ὁποῖα σχηματίστηκαν ἀπὸ παροξύτονα οὐδέτερα ὑποκοριστικὰ σέ —*ι* : *στρωμάτι(ον)* > *στρωμάτα*. Ἐμφανίζεται μεγεθ. κατάλ. —*ούλλα*, —*ούλλος* (τό ὀρθό εἶναι —*ουλλος*), — *ούλλι* (αὐτ., σ. 397, περίπτ. 18) σέ μιά σειρά ἡ ὁποία μόνο σύγχυση μπορεῖ νά ἐπιφέρει. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ οὐδέτ. ὑποκορ. σέ —*ούλ(λ)ι* μέ τὴν προσθήκη τῆς μεγεθ. κατάλ. —*ος* προέκυψαν μεγεθ. μέ ἀναβιβασμό τοῦ τόνου: *πεζούλι* > *πέζουλος*. Ἀπὸ ὑποκορ. σέ —*ούλ(λ)ι* δημιουργήθηκαν κατόπιν

τά μεγεθ. σέ -ούλ(λ)α: Ἄθγούλι = τό μικρό ἀθγό, ἀθγούλα = τό μεγάλο ἀθγό. Σωστά ἀναφέρεται μεγεθ. κατάλ. -άτσα: τράγος > τραγάτσα (δ. π., σ. 396, περίπτ. β), ὅπως χτήμα > χτημάτσα, ἢ παρατιθέμενη ὁμως ἐτυμολογία (: τραγάκι > τραγάτσι > τραγάτσα) ὁδηγεῖ ἐσφαλμένα σέ μεγεθ. κατάλ. -α. Στήν παραγωγή οὐσιαστικῶν ἀπό οὐσιαστικά ἐμφανίζεται κατάλ. -στακας (σ. 393), στήν οὐσία ὁμως πρόκειται γιά τή μεγεθ. κατάλ. -ακας (μεθυστ-ής > μεθύστ-ακας) καί ὄχι γιά σύμφυση τῶν καταλ. -σής καί -ακας. Μιά ἀπό τίς πιό παραγωγικές μεγεθυντικές καταλήξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου, ἢ κατάλ. σέ -ίδι ἀναφέρεται στήν κατηγορία «περιεκτικά», ξεκινώντας ἀπό ἐσφαλμένη ἐρμηνεία τοῦ Γ. Χατζιδάκη, στήν ὁποία καί παραπέμπει. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ κατάλ. -ίδι ἀπό ὑποκοριστική ἔγινε περιεκτική καί κατόπιν μεγεθυντική. Τά ἄφθονα παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ Πάγκαλος (σ. 400) ἔχουν ὅλα ἀνεξαιρέτως μεγεθυντική σημασία, χωρίς νά νά ὑπάρχει παραπομπή στό κεφάλαιο γιά τά μεγεθυντικά. Μερικές ἐνδιαφέρουσες μεγεθ. καταλήξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου δέν ἔχουν καταγραφῆ, ὅπως ἡ κατάλ. -άνα: τουλούπα > τουλουπάνα. Μοναδικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ κατάλ. -ουλ(λ)ας. Πβ. τό μεταρρηματικό κάθεται > καθήτουλλας. Δέν γίνεται ἐπίσης καμιά ἀναφορά στήν ἄκρως ἐνδιαφέρουσα γραμματικοποίηση τῆς λ. μάνα, ἡ ὁποία ἔχει μεγάλη ἐπίδοση στήν Κρήτη ὡς παραγωγικό μόρφημα: ἀθγομάνα, θαρβατομάνα, κοτσανομάνα, κρομμυδομάνα, ὄρμιγγομάνα, κ.ἄ. Ἡ σημασία, τέλος, τοῦ ἀναθιδασμοῦ τοῦ τόνου γιά τή δήλωση μεγεθυντικοῦ ἀποτελεῖ σημαντική ἰδιορρυθμία τῆς κρητικῆς διαλέκτου: μεγάλος, μεγεθ. μέγαλος. Σύγκρ. κοιλούκος - κοίλουκος, ἀχειλάρος - ἀχείλαρος. Ἡ πραγματεύση τῶν ὑποκοριστικῶν (τόμ. Α', σσ. 393-396) ἐμφανίζει τίς ἴδιες περίπου ἀδυναμίες πού παρουσιάζει ὁ τρόπος προσέγγισης τῶν μεγεθυντικῶν.

Τό μεθοδολογικό ἀναγκαῖο αἴτημα γιά τμηματική ἐρευνα τῆς κρητικῆς διαλέκτου μέ ἀπώτερο στόχο τή συγγραφή μιᾶς ὀλοκληρωμένης συνθετικῆς μελέτης μᾶς φέρνει ἀντιμέτωπους μέ τό πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ συμβατικῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τῶν ἐπιμέρους διαλεκτικῶν περιοχῶν. Ἡ θεωρία τῶν ἰσογλώσσων, τήν ὁποία ἐφάρμοσε στήν Ἑλλάδα πρῶτος ὁ Ν. Κοντοσόπουλος στή διδακτορική του διατριβή (1969) ἔδειξε ὅτι οἱ ὄροι «ἀνατολικό» καί «δυτικό» κρητικό ἰδίωμα εἶναι παραπλανητικοί, ἀφοῦ ἡ μετάβαση ἀπό τή μιᾶ γλωσσική μορφή στήν ἄλλη συντελεῖται σταδιακά καί παρουσιάζει σχετική ρευστότητα. Σημαντική εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ νομός Ρεθύμνου ἀποτελεῖ τό πεδίο πάλης τῶν δύο ἰδιωμάτων, τόν χώρο ὅπου ἐμφανίζονται οἱ ἰσόγλωσσοι τῶν περισσοτέρων φαινομένων τῆς διαλέκτου καί ὅτι ὁ νομός Χανίων ἀπαρτίζει ὑποδιαίρεση τοῦ γλωσσογεωγραφικοῦ ὅρου «δυτική Κρήτη». Τό ἀνατολικό κρητικό ἰδίωμα, ἀντίθετα, παρουσιάζει μεγαλύτερη ὁμοιογένεια. Πρέπει ἀκόμη νά τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν διαφόρων μορφῶν μᾶς γλώσσας ἢ μιᾶς διαλέκτου ὅταν γίνει κατά ἐνιαῖο τρόπο μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ μιᾶ ἀνέπαρκτη στήν πραγματικότητα γλώσσα. Ὁ γεωγραφικός ἄτλαντας τῆς Κρήτης τοῦ Ν. Κοντοσόπουλου πού μόλις κυκλοφόρησε πιστεύω ὅτι θά βοηθήσει στή λύση μερικῶν βασικῆς σημασίας προβλημάτων, ἱστορικοῦ, γενικοῦ καί συγκριτικοῦ χαρακτήρα. Βασική ἀδυναμία τῆς διαλεκτολογίας (dialectology, dialect geography) ἀποτελεῖ ἡ ἔλλειψη μιᾶς θεωρίας ἢ ἔστω μιᾶς «εὐριστικῆς» (heuristic) διαδικασίας γιά τήν ἱεράρχηση τῶν διαφόρων ἰσογλώσσων ἀνάλογα μέ τό βαθμό σπουδαιότητάς τους. Ἡ προσπάθεια ταξινόμησης τῶν ἰσογλώσσων ἀνάλογα μέ τά ἐπίπεδα γλωσσολογικῆς περιγραφῆς (οἱ ὄροι ἰσόφωνο isophone, ἰσόμορφο isomorph, ἰσόλεξο isollex καί ἰσόσημο isosem δηλώνουν ἀντίστοιχα τή γραμμή πού καθορίζει τά ὄρια ἐνός φωνολογικοῦ, μορ-

φολογικού, λεξιλογικού και σημασιολογικού γνωρίσματος) δέν λύνει τό πρόβλημα τῆς ἀξιολόγησης, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν μέχρι στιγμῆς ἀντικειμενικά κριτήρια γιά νά ὑποστηρίξουμε ἄν ἓνα ἰσόφωνο λ.χ. εἶναι ἱεραρχικά κατώτερο ἀπό ἓνα ἰσόμορφο (Γιά τά σχετικά προβλήματα βλ. τίς εὐστοχες παρατηρήσεις τῶν J. K. Chambers - P. Trudgill [1980], σσ. 103-124).

Ἐνα ἀπό τά πιό ἐπείγοντα ἐρευνητικά θέματα τῆς κρητικῆς διαλέκτου εἶναι ἡ συστηματική παρουσίαση τῆς μορφολογικῆς τῆς δομῆς. Ἐπειδή ἡ διάλεκτος τῆς Κρήτης εἶναι πλούσια σέ συνθετική καί παραγωγική ἰκανότητα θά παρουσίαζε ἰδιαίτερο ἐπιστημονικό ἐνδιαφέρον ἡ συγχρονική καί διαχρονική μελέτη τοῦ σχηματισμοῦ κυρίως τῶν συνθέτων. Ἐπιβάλλεται νά μελετηθοῦν μέ σύγχρονες μεθόδους τά λεξικά καί γραμματικά μορφήματα ἀπό μορφοσυντακτική καί σημασιολογική ἄποψη. Γιά μιὰ πληρέστερη πραγματέυση τοῦ θέματος εἶναι ἀπαραίτητο ἓνα Ἐντίστροφο λεξικό τῆς κρητικῆς διαλέκτου.

Τό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο ὁδηγεῖται ἡ ἐρευνα ὅταν δέν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ σημασιολογικές μεταπτώσεις διαφορετικῆς ἐτυμολογικῆς ἀρχῆς μορφημάτων τά ὁποῖα μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καταλήγουν σέ φωνολογική σύμπτωση ἢ ὅταν παραγνωριστεῖ ἡ διαχρονική διάσταση φαίνεται καθαρά στή μελέτη τοῦ ἀείμνηστου Ἐ. Πλατάκη (1979). Τά προθεματικά *ἔσω-ἴσο-* καί *συν-* (ὄχι ὅμως καί τό *εἶσο-*, ὅπως πιστεύει ὁ Πλατάκης, ὁ.π. σ. 50) συνέπεσαν φωνολογικά μέ ἀποτέλεσμα τήν παρετυμολογική σύνδεση καί τή διαφωνία τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρός τήν ἀρχική προέλευση τῶν τύπων. Ἡ σύνδεση πολλῶν λέξεων πού δηλώνουν «ὀλοκλήρωση» μιᾶς πράξης μέ τό *σῶς· ὁ ὀλοκλήρος καί τέλειος· ὁ σωζόμενος καί σώος ὑπάρχων* τοῦ Ἡσύχιου δέν φαίνεται πειστική. Τό προθεματικό *συν-*, τό ὁποῖο εἶναι ἓνα ἀπό τά πιό παραγωγικά μορφήματα τῆς κρητικῆς διαλέκτου, ἔχει, ἀνάμεσα στά ἄλλα, τήν ἔννοια τῆς συμπλήρωσης, ὀλοκλήρωσης καί ἐπίτασης. Γιά τήν ἐπιτακτική σημασία βλ. λ.χ. τό ἐπίθ. *συζώντανος* = ὀλοζώντανος, τό *σοχαλῶ* ἐπομένως ἐρμηνεύεται κάλλιστα ἀπό τό *συγχαλῶ* = χαλῶ ἐντελῶς, καί ὄχι ἀπό τό *σῶς*. Πβ. τό *σοθέτω* στόν Ἐρωτόκριτο, τό ὁποῖο σωστά ὁ Στυλιανός Ἀλεξίου τό συνδέει μέ τό ἀρχ. *συνθέτω*. Στά περισσότερα σύνθετα ἀποκαθίσταται μέ μεγαλύτερη συνέπεια τό *συν-* καί κατά δεύτερο λόγο παρετυμολογικά τό *ἴσο-*. Βλ. στόν Ἐρωτόκριτο Α 37 *σοπορπατῶ*: «συμπεριπατῶ, ἴσοπεριπατῶ, συμβαδίζω».

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ καθαρά συγχρονικές γλωσσικές μελέτες πού ἀναφέρονται στήν κρητική διάλεκτο. Τήν τελευταία εἰκοσαετία ἡ ἰσοπεδωτική ἐπίδραση τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς ἐξάλειψε πολλά φωνολογικά, μορφολογικά καί λεξιλογικά γνωρίσματα τῆς γλώσσας τῶν κρητικῶν. Τήν ὑποχώρηση τῶν γνωρισμάτων τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἐπεσήμανε ἤδη ἀπό τό 1918 ὁ Ἰ. Κονδυλάκης σέ χειρόγραφη συλλογή του πού βρίσκεται στό Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ἀριθμ. χφ. 324, σσ. 73 καί 75-80). Ἐκτοτε πολλοί ἐρευνητές ἐπιβεβαίωσαν τή ραγδαία ὑποχώρηση τῆς διαλέκτου. Γιά τό λόγο αὐτό πιστεύω ὅτι πρέπει νά δοθεῖ ἄμεση προτεραιότητα σέ συγχρονικά προσανατολισμένες ἐρευνες. Τό πρῶτο δῆμα εἶναι ἡ κατάρτιση ἑνός corpus ἀπό μαγνητοφωνήσεις ἀφηγήσεων καί αὐθόρμητων συζητήσεων, ὅπως π.χ. ἔχει γίνει μέ βάση τό κοινωνιογλωσσολογικό μοντέλο τῆς γλωσσικῆς ποικιλίας. Ἡ τεχνική τῶν παλαιότερων διαλεκτολόγων νά συγκεντρῶνουν καί νά μελετοῦν γλωσσικό ὕλικό ἀπό ἀγροτικές μόνο περιοχές, ἐπειδή πίστευαν ὅτι σ' αὐτές διατηροῦνται ἀρχαιότεροι τύποι λόγου τοῦ συντηρητικοῦ χαρακτήρα τῶν κατοίκων τους, ἀρχίζει νά ἐγκαταλείπεται. Ἡ ἀναζήτηση

γεροντοτέρων κατοίκων σέ ὄρεινά καί ἀπομακρυσμένα χωριά γιά νά προσφέρουν ἀποσπασματικό ὕλικό πού ἀνασύρουν μετά δυσκολίας ἀπό τή μνήμη τους, χωρίς μάλιστα νά εἶμαστε βέβαιοι γιά τήν εἰλικρίνεια τῶν ἀπαντήσεών τους στίς προκατασκευασμένες καί τυποποιημένες ἐρωτήσεις πού συνήθως ὑποβάλλονται, δέν ἐξυπηρετεῖ πιά καμιά σκοπιμότητα. Ἀπό τή στατική μποροῦμε νά προχωρήσουμε στή δυναμική θεώρηση τῆς διαλέκτου ἐπιλέγοντας τούς πληροφορητές μέ τά ἀντικειμενικότερα κριτήρια τῆς στατιστικῆς ἀνάλυσης. Μόνο ἔτσι θά διαπιστώσουμε πῶς μιλιέται σήμερα ἡ διάλεκτος – ἡ καλύτερα τί ἔχει ἀπομείνει – καί ὄχι πῶς θά θέλαμε νά μιλιέται. Ἀναμένονται λ.χ. ἀξιόλογα συμπεράσματα ἀπό μιά ἐμπειρική ἔρευνα τῶν ἐπιδράσεων πού ἀσκεῖ ἡ χρήση διαλεκτικῶν στοιχείων στό σχολικό περιβάλλον καί τή γλωσσική συμπεριφορά δασκάλων καί μαθητῶν (Βλ. μιά ἀνάλογη ἐργασία τοῦ V. Reitmaier [1979]).

Τό λεξιλόγιο τῆς κρητικῆς διαλέκτου δέν ἔχει οὔτε αὐτό μελετηθεῖ ἰκανοποιητικά. Ὑπάρχει βέβαια συγκεντρωμένο ἀφθονο ὕλικό στά δύο λεξικά πού ἔχουμε στή διάθεσή μας, τό Λεξικό τοῦ Γ. Παγκάλου καί τοῦ Μ. Ι. Πιτυκάκη (1983), χωρίς νά σημαίνει καί ἀνάλογη ποιότητα. Ἡ διάρθρωση τῶν λημμάτων εἶναι προβληματική μέ περιττό φόρτο πληροφοριῶν καί ἀστοχων ἐτυμολογιῶν. Ἐνδεικτικό εἶναι λ.χ. τό γεγονός ὅτι ὁ Μ. Πιτυκάκης, ἐνῶ γνωρίζει τήν ὀρθή ἐτυμολογία τῆς λ. *μητάτο* < λατιν. *metatum*, ἀνακαλύπτει δική του ἐτυμολογία ἀπό τό ρ. *σμίγω* > *σμιχτάτο* > *μιτάτο* μέ ἀναφορά στή «μισγόννομο γῆ» (Λεξ. Γαζῆ). Εἶναι πρὸς τιμὴ τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου ὅτι ἔδειξε μέ ἀπόλυτη πειστικότητα τό σωστό δρόμο γιά τήν ἐτυμολογία δεκάδων νεοελληνικῶν καί κρητικῶν λέξεων ἀποφεύγοντας τό λαϊκισμό καί τήν ἄμεση σύνδεση πρὸς τά ἀρχαῖα ἑλληνικά καί τίς ἀρχαῖες διαλέκτους (Βλ. τά περίφημα «Γλωσσικά Μελετήματα» [1981] καί τίς βιβλιοκρισίες τῶν Χρ. Χαράλαμπακη, *Γλωσσολογία* 1, 1982, 199-200 καί Γ. Τσουκνίδα, *Παρνασσός* 26, 1984, 25-30). Καί τό ἐτυμολογικό λεξικό τῆς κρητικῆς διαλέκτου περιμένει ἀκόμη τόν ἔγκυρο συντάκτη του.

Ὅπως φάνηκε καθαρά ἀπό τή σύντομη αὐτή παρουσίαση, τά προβλήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει ὁ ἐπίδοξος συντάκτης μιᾶς γραμματικῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου – ἀνεξάρτητα ἀπό τό εἶδος τῆς γραμματικῆς πού θά ἐπιλέξει – εἶναι ἀκόμη πολλά, τόσο στό διαχρονικό, ὅσο καί στό συγχρονικό ἐπίπεδο. Ὁ συγγραφέας τῆς σύντομης αὐτῆς μελέτης προτίθεται νά προχωρήσει σέ συστηματική μελέτη γραμματικῶν φαινομένων πού θίγονται ἄδρομερῶς ἐδῶ μέ ἀπώτερο στόχο τή σύνταξη μιᾶς γραμματικῆς τῆς κρητικῆς διαλέκτου μέ ἔμφαση στή διαχρονία καί μέ ἰδιαίτερο βάρος στά ἔργα τῆς Κρητικῆς Σχολῆς. Ἐχει ἐπίσης συγκεντρώσει μαγνητοφωνημένο ὕλικό καί ἀσχολεῖται μέ τήν ὀργάνωση τοῦ σχετικοῦ Ἀρχείου. Ὁμάδα φοιτητῶν ἔχει ἀναλάβει τήν ἐνοποίηση τοῦ ληματολογίου τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Γ. Παγκάλου. Σέ ἕνα δεύτερο στάδιο θά ἐνσωματωθοῦν καί τά λήμματα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Μ. Πιτυκάκη σ' ἕνα Πίνακα λέξεων τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἀπό τόν ὅποιο, ὕστερα ἀπό προσθήκη καί ἄλλων λημμάτων ἀπό διάφορα γλωσσάρια καί χειρόγραφες συλλογές, θά προέλθει τό ἀπαραίτητο γιά μορφολογικές ἀναλύσεις Ἀντίστροφο Λεξικό.

Πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα ὅτι ἕνα οὐσιαστικό μέρος τῶν ἀπαραίτητων ἔργων ὑποδομῆς γιά μιά Ἱστορική γραμματική τῆς κρητικῆς διαλέκτου ἔχει ἐπιτελέσει μέ σοβαρότητα, ὑπευθυνότητα καί σοφία ὁ τιμώμενος καθηγητής, σεβαστός διδάσκαλος, συνάδελφος καί φίλος κ. Στυλιανός Ἀλεξίου. Τά πορίσματα στά ὅποια ἔχει καταλήξει καί οἱ λύσεις πού προτείνει ὕστερα ἀπό ἀριστη γνῶση τῶν πηγῶν καί

ώριμη περισυλλογή δέν μπορούν παρά νά εἶναι στή συντριπτική τους πλειονότητα ἀποδεκτές, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό Ἐπίμετρο πού ἀκολουθεῖ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μέ τή νέα κριτική ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀπό τόν Στυλιανό Ἀλεξίου (1980) δέν ἔχουμε μόνο τό ὀριστικό καί αὐθεντικό κείμενο τοῦ Κορνάρου, προϋπόθεση γιά μιὰ σωστή ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του, καί ἰδιαίτερα τῆς γλώσσας του, ἀλλά καί μιὰ ἀνεκτίμητη συμβολή στή μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς μας γλώσσας καί τῆς κρητικῆς διαλέκτου εἰδικότερα. Μιά πρόχειρη σύγκριση τῆς νέας ἔκδοσης μέ τό Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας τοῦ Ἐ. Κριαρά δείχνει πόσες ἀναθεωρήσεις εἶναι τώρα ἀναγκαῖες σέ πολλά λήμματα τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ. Ἀκολουθεῖ μικρή μόνο ἐπιλογή:

Ἐγνοιασμός A 1134: Ἡ σπουδαία αὐτή λέξη πρέπει νά προστεθεῖ τώρα στό λεξ. τοῦ Κρ(ιαρά). Δικαιολογημένα ὁ Ἀλ(εξίου) προτίμησε τόν ἀξιόλογο αὐτό τύπο πού δίνει τό X. Ὁ τύπος *ἄξοπίσω* πού ἀναγράφει ὁ Κρ. (6, 142) μόνο ἀπό τόν Ἐρωτόκρ. (B 185) καί ὁ ὁποῖος λέγεται σήμερα στήν Κρήτη ἀποτελεῖ διόρθωση τοῦ Ξανθ(ουδίδη). Ὁ Ἀλ. ἀκολουθεῖ πολύ σωστά τήν πρώτη βενετική ἔκδοση καί τό ἐπτανησιακό χειρόγραφο καί γράφει *ξοπίσω*. *Ζήση*: Ὁ Κρ. (7, 22) δίνει μόνο τή σημασία «ζωή». Ὁ Ἀλ. παρέχει σωστά τό ἐρμήνευμα «ἐπιδίωση» στό A 2202. *Ζιγανεύγω*: Ὁ Κρ. (7, 26) παράγει τό ρ. «ἀπό το αραβ. ἢ τουρκοπερσ. *zigan*», ἐνῶ πρόκειται γιά τό βεν. *cinganar* καί *zinganar*, ὅπως σημειώνει ὁ Ἀλ. μέ εὐστοχες ἀναφορές στόν Boerio καί σέ μελέτη τοῦ Cortelazzo. *Κάηλα*: Ὁ Κρ. (7, 194) παραπέμπει γιά τή λ. αὐτή στό A 741 τῆς ἔκδ. Ξανθ. Ὁ Ἀλ. = A 701 γράφει σωστά: *πού καίγει δντεν ἀρχίση*. Ἡ παραπομπή ἐπομένως πρέπει νά διαγραφεῖ. *Καταδίκαση*: Στό λήμμα *καταδίκασις*, -ση (7, 399) ἐπιβάλλεται νά προστεθεῖ ἡ δυσκολότερη γραφή τῆς A *καταδίκασες* πού σωστά εἰσήγαγε στό κείμενο ὁ νέος ἐκδότης. *Σγουράφος*: Ὁ Κρ. (7, 38) γράφει, ὅπως ὁ Ξανθ. *ζγουράφος* παραπέμποντας στό B 1351 καί Γ 1425. Ὁ Ξανθ. ὁμως ἀλλοίωσε χωρίς λόγο τή γνήσια μορφή ἢ ὁποία ἔχει ἀποκατασταθεῖ ἀπό τόν Ἀλεξίου.

Ὡς πρὸς τό κείμενο τῆς νέας ἔκδοσης θά ἤθελα νά παρατηρήσω ὅτι στό στίχο Δ 1184: *φεύγει ἀπό κεί, γιατί θωρεῖ πῶς ἔχει ν' ἀποθάνη* θά ἔπρεπε ἴσως νά εἶχε γίνει ἀποδεκτή ἡ γραφή τοῦ X: *πῶς στέκει, ἄποψη πού ἐνισχύεται ἀπό τό χωρίο Δ 1359: γιατί ἔχει δυό λαβωματιές καί στέκει ν' ἀποθάνη*.

Ἡ ἐπιλογή τῶν λημμάτων τοῦ Γλωσσαρίου ἔγινε ἀπό τόν νέο ἐκδότη μέ μεγάλη προσοχή καί σύνεση. Οἱ ἐρμηνεῖες εἶναι πάντα εὐστοχες καί διατυπωμένες μέ ἐκπληκτική συντομία καί σαφήνεια. Ἡ ἐπιλογή τῶν παραδειγμάτων δέν νομίζω ὅτι μποροῦσε νά εἶναι καλύτερη, ἐνῶ οἱ διάφοροι γραμματικοὶ τύποι δηλώνονται χωρίς πλατειασμούς. Ἴσως ἔπρεπε νά προστεθοῦν μερικά χαρακτηριστικά λήμματα, παρά τόν κίνδυνο ὑπερφόρτωσης, ὅπως λ.χ. *καληνωρίζω* = *χαιρετῶ* E 1525 καί *καληνώρισμα* Γ 1712. Τό ἐρμήνευμα τοῦ Ξανθ. «μακαρισμός» εἶναι ἄστοχο. Οἱ δυό αὐτές λέξεις λέγονται ἀκόμη καί σήμερα στήν Κρήτη. Ἡ λ. *καληνώρισμα* βρίσκεται στό Λεξικά τοῦ Βλάχου καί τοῦ Σομαβέρα, ἀπό γραμματειακά ὁμως κείμενα εἶναι γνωστή μόνο ἀπό τό παραπάνω χωρίο τοῦ Ἐρωτόκριτου (Κρ. 7, 266). Τά «ἄπαξ λεγόμενα», ὅπως π.χ. *διχτάτος*, *δυσκόλεμα*, *ἐρωτοδιωματάρης*, *ζαλισμάρα*, *ξεστοκοπῶ*, *κακοσαρκίδα*, *κακοσύβαστος*, κ.ἄ. θά μπορούσαν νά εἶχαν δηλωθεῖ μέ κάποιο δια-

κριτικό σημάδι. Μερικές ακόμη παρατηρήσεις σέ λήμματα του Γλωσσαρίου: *Ζηλεία*: Ἡ ὑπόθεση του ἐκδότη «πιθ. μτγ. * ζηλεία» ἐπιδεδαιώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ τύπος *ζηλεία* σώζεται μέχρι σήμερα στήν ἀρχαιοπινή διάλεκτο του Πόντου. *Ζυγώνω*: Ἡ ἐτυμολογία του Στ. Καψωμένου (*Κρητικά Χρονικά* 7, 1953, 446) ἀπό τό *διώκω* δέν εἶναι ὀρθή καί καλό θά ἦταν νά ἔλειπε ἡ παραπομπή (βλ. γιά τό θέμα αὐτό Χρ. Χαράλαμπάκη, *Ρήματα κινήσεως μή δηλωτικά κινήσεως στό βορειοελλαδικό χώρο καί ἡ σημασιολογική τους διαφοροποίηση ἀπό τήν κοινή νεοελληνική χρήση*, Β' *Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 369, σημ. 20). *Ζυπόνη*: Ἐντί «εἶδος ἐσώρουχου» γρ. «εἶδος γιλέκου». Δέν προέρχεται ἀπό τό ἰταλ. *giubbone*, ὅπως γράφει καί ὁ Ξανθ. Εἶναι τό βενετ. *zipon*. βλ. Κρ. 7, 27. Ἡ ὀρθή ἐπομένως γραφή εἶναι *ζιπόνη*. Ἴντα: Γιά τήν ἐτυμολογία τῆς λ. ὄλ. Ὑ. Tarabout, *L'interrogatif éιντα ου ἴντα - quoi? du grec moderne dialectal*, *BSL* 73 (1978), τεύχ. 1, σσ. 301-310: *γιαείντα* > *εἴντα* κατά τό *γιατί* - *τί*. *Λωλός*: πολύ σωστή ἡ παρατήρηση του Ἄλ.: «Γρ. λολός, γιατί ἡ σύνδεση μέ τό ὀλωλός εἶναι ἀπίθανη. Σημειώνω ὅτι καί ὁ Α.Χ.Χ. (= Ἀντώνιος Χ. Χατζῆς) σέ δελτίο πού ἀπόκειται στό Ἀρχεῖο του Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ σημειώνει: «Οὐχί ἐκ τοῦ ἀρχ. ὀλωλός, ὅπερ σημασιολογικῶς διάφορον». βλ. G. Rohlfs, *Λεξ.*, ὄλ. λ. *λωλός*· *neap. lollo, tosc. lollo*, *ven. lollo* 'sciocco', 'stupido'. *Στράτα* - *στραταρίζω*: Τό ἐρμήνευμα: «περπατῶ μέ μικρά βήματα (γιά τά παιδιά πού πρωτοπερπατοῦν)» εἶναι βέβαια σωστό, συνυπάρχει ὁμως σχεδόν πάντοτε ἡ ἔννοια «χαριτωμένα». Τό ρῆμα λέγεται γιά κοπέλες ἢ πέρδικες πού περπατοῦν μέ μικρά βήματα «εἴτε ἀπό συνήθεια εἴτε γιά νά προσδώσουν χάρη στό βάδισμά τους». Τό ρ. εἶναι γνωστό μόνο ἀπό τήν Κρήτη, ὅπως καί ἡ *στραταρίδα* = «εἶδος μικροῦ πουλιοῦ πού μοιάζει μέ τή σουσουράδα καί πού ἀρέσκειται νά περπατάει στή μέση του δρόμου μέ μικρά, χαριτωμένα ἄλματα» (Λεξ. Πιτυκάκη [1983], ὄλ. λ.). Ἐξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στόν Ἐρωτόκριτο ἐμφανίζονται στό ἴδιο γλωσσικό περιβάλλον οἱ λέξεις *στραταρίζω* καί *πουλί*. *Χτικιό*: Δέν ἐτυμολογεῖται ἀπό τό *ἐπτικός*, ὅπως διαπιστώνει σωστά ὁ Ἀλεξίου, ἀλλά ἀπό τό *τηχτικό*. Σύγκρ. *τηχτικός* = φθισικός (Πελοπόννησος), *τηχτικιάζω* (Ζάκυνθος), *τηχτικιάρικος* (Πελοπόννησος), κ.ἄ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀλεξίου Στυλ. 1980, ²1986: Βιτσέντσου Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα: Ἐρμῆς.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1981: Γλωσσικά μελετήματα. Ἀθήνα.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1985: Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καί τό ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη. Κριτική ἔκδοση, Ἀθήνα: Ἐρμῆς.
- Ἀλεξίου Στυλ. 1986: Το πρόβλημα τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, Ἀφιέρωμα στόν Νίκο Σβορώνο, τόμ. Β', Ρέθυμνο, 292-306.
- Ἀναγνωστόπουλος Γ. 1926: *Zakonische Grammatik*, Βερολίνο - Ἀθήνα.
- Βαγιακάκος Δ. 1972: Le grec moderne, les dialectes Néο-helléniques et le dictionnaire historique de la langue grecque de l'Académie d'Athènes (Avec une bibliographie de 2630 titres), *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 12, 81-256.
- Chambers J. K. - Trudgill P. 1980: *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Καραναστάσης Ἀ. 1963: Ἡ φωνητική τῶν ιδιωμάτων τῆς νήσου Κῶ, *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 10, 1-96.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1969: Γλωσσογεωγραφικά διερευνήσεις εἰς τήν κρητικὴν διάλεκτον. Ἀθήνα.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1979: Βιβλιογραφία τῆς κρητικῆς διαλέκτου, *Μαντατοφόρος* τεύχ. 14, 35-52.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1981: *Διάλεκτοι καί ιδιώματα τῆς νέας Ἑλληνικῆς*. Ἀθήνα.
- Κοντοσόπουλος Ν. 1988: *Γλωσσικός Ἀτλας τῆς Κρήτης*. Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης.
- Κουτίτα - Καϊμάκη Μ. 1984: Ὁ ὑποκορισμός στήν Ποντιακή διάλεκτο. Θεσσαλονίκη.
- Μαλικούτη - Drachman Ἀγγ. - Drachman G. 1977: Τύποι φωνολογικῶν νόμων καί βόρεια ιδιώματα, *Πρακτικά Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη, 35-70.
- Μαλικούτη - Drachman Ἀγγ. - Drachman G. 1983: Μή φωνολογικοί περιορισμοί σέ φωνολογικούς νόμους βορείων ιδιωμάτων, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη, 183-196.
- Μηνᾶς Κ. 1970: *Τά ιδιώματα τῆς Καρπάθου*, Ἀθήνα.
- Μηνᾶς Κ. 1978: *Ἡ μορφολογία τῆς μεγεθύνσεως στήν ἐλληνική γλώσσα*, Ἰωάννινα.
- Newton B. 1972α: *Cypriot Greek. Its phonology and inflexion*, Χάγη-Παρίσι: Mouton.
- Newton B. 1972β: *The generative interpretation of dialect. A study of Modern Greek phonology*, Cambridge.
- Οἰκονομίδης Δ. Ἰ. 1908: *Lautlehre des Pontischen*, Λιψία.
- Οἰκονομίδης Δ. Ἰ. 1958: *Γραμματική τῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου τοῦ Πόντου*, Ἀθήνα.
- Πάγκαλος Γ. Ἰ. 1955-1975: *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, τόμοι Α'-ΣΤ'.
- Παπαδόπουλος Ἄνθ. 1927: *Γραμματική τῶν βορείων ιδιωμάτων τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα.

- Παπαδόπουλος Άνθ. 1955: *Ίστορική γραμματική τής Ποντικής διαλέκτου*, Άθήνα.
- Pernot H. 1907-1946: *Étude de linguistique néo-hellénique*, Τόμ. Α΄: *Phonétique des parlers de Chio* (1907), Τόμ. Β΄: *Morphologie* καί τόμ. Γ΄: *Textes et Lexicologie* (1946), Παρίσι.
- Πιτυκάκης Μ. Ί. 1983: *Τό γλωσσικό ιδίωμα τής Άνατολικής Κρήτης*, Τόμοι Α΄-Β΄, Άθήνα.
- Πλατάκης Έ. 1979: Τά άπό σο- (ή σω-) άρχόμενα σύνθετα ρήματα καί όνόματα του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος, *Κρητολογία* τεύχ. 9, 43-52.
- Reitmayer V. 1979: Auswirkungen des Phänomens «Dialekt» auf Schulklima und Sprachverhalten von Lehrern und Schülern, *Linguistik und Didaktik* 10, 321-331.
- Rohlf G. 1977: *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität*. Βλ. τήν πληρέστερη άναθεωρημένη ιταλική μετάφραση: *Grammatica storica dei dialetti italo-greci (Calabria, Salento)*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Σακελλαριάδης Γ.Χ. 1974: Μετασχηματιστική περιγραφή ώρισμένων φωνολογικών νόμων του γλωσσικού ιδιώματος τής Ρούμελης, *Παρνασσός* 16, 251-268.
- Τσοπανάκης Άγ. 1940: *Essai sur la phonétique des parlers de Rhodes*, Άθήνα.
- Τσοπανάκης Άγ. 1949: *Τό ιδίωμα τής Χάλκης*, Ρόδος.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1980: Παρασυνδέσεις κρητικών λέξεων με άντίστοιχες γλώσσες του Ήσυχίου, Τόμος *Μνήμη Γ. Ι. Κουρμούλη*, Άθήνα, 118-132.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1981: Ή συμβολή του Γ. Χατζιδάκι στή μελέτη καί τήν έρευνα τής κρητικής διαλέκτου, *Προμηθεύς ό Πυρφόρος* τεύχ. 25, 217-280.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1985: Σκέψεις γύρω άπό τή γλώσσα καί τό ύφος του Στρατηγού Μακρυγιάννη με άφορμή τό νέο χειρόγραφο «Ήράματα καί θάματα», *Πρακτικά τής 6ης έτήσιας συνάντησης του τομέα Γλωσσολογίας τής Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτέλειου Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, 347-380.
- Χαραλαμπάκης Χρ. 1986: Μεθοδολογικά προβλήματα των άρχαϊσμών τής κρητικής διαλέκτου, *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ΄, Ήράκλειο, 229-246.
- Χαραλαμπόπουλος Άγ. 1980: *Φωνολογική άνάλυση τής τσακωνικής διαλέκτου*, Θεσσαλονίκη.
- Χατζησαβδίδης Σ. Α. 1985: *Φωνολογική άνάλυση τής ποντιακής διαλέκτου*, (*ιδίωμα τής Ματσούκας*), Θεσσαλονίκη.

ΝΙΚ. Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΕΣ ΚΡΗΤΙΚΕΣ ΛΕΞΕΙΣ

Στά γλωσσάρια και τά λεξικά τών διαλέκτων τῆς νεοελληνικῆς, καθώς και στίς πάσης φύσεως συλλογές διαλεκτικοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου, ὁ ἐρευνητής παρατηρεῖ ὅτι καταχωροῦνται λέξεις ἀπό διάφορους, ἀλλά σχεδόν πάντα τούς ἴδιους, τομεῖς τοῦ λεξιλογίου. Ἐκ τῶν «κανόνων» αὐτῶν δέν ξεφεύγουν οἱ κρητικῆς γλωσσικῆς συλλογῆς και τά κρητικὰ λεξικά. Ὁ θεματικός αὐτός περιορισμός τῶν λεξικογράφων και τῶν «γλωσσογράφων» εἶναι και ἡ αἰτία πού τά ἔργα τους μόλις κατά 30% ἀνταποκρίνονται σέ μία γλωσσογεωγραφική ἐρευνα δάσει ἐρωτηματολογίου πού ἔχει γενικό λεξιλογικό χαρακτήρα. Βασικῆς ἐννοιες τῆς καθημερινῆς ζωῆς δέν ἔχουν προσεχθῆ και πολυσυνηθισμένες λέξεις τῆς καθημερινῆς ὀμιλίας δέν ἔχουν καταγραφῆ ἀπό τούς συλλογεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα, πλουσιώτατα ἐκπροσωποῦνται στά διαλεκτικά γλωσσάρια τομεῖς (ὀρολογίες) τοῦ λεξιλογίου, ὅπως π.χ. ἡ κτηνοτροφία, ἡ γεωργία, ἡ ὑφαντική, ἡ χλωρίδα τοῦ τόπου κλπ. και λιγώτερο ἡ πανίδα, ἡ λαϊκή ἰατρική και νοσολογία, ἡ λαϊκή ἀρχιτεκτονική κ.ἄ.

Θά ἤθελα νά τονίσω στό εἰσαγωγικό αὐτό μέρος τοῦ ἀρθρου μου ὅτι κακῶς δέν προσέχουν οἱ λεξικογράφοι - «γλωσσογράφοι» τούς διαλεκτικούς νεολογισμούς: στίς διαλεκτόφωνες (παλαιότερα ἢ και τώρα ἀκόμη) περιοχές τῆς χώρας μας - και μία ἀπ' αὐτές εἶναι και ἡ Κρήτη - ἡ ἐπαφή τῶν χωρικῶν μέ τούς νέους ἀστικούς και ἀγροτικούς τρόπους ζωῆς και μέ τή σύγχρονη τεχνική πρόοδο ἦταν ἀναπόφευκτο νά δημιουργηθῆ νέους τοπικούς ὀρους, πού και αὐτοί πρέπει νά συγκεντρῶνται και νά καταγράφονται, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται μέ τίς παραδοσιακές διαλεκτικῆς λέξεις. Μήπως και ἀπό ἐκείνες πολλές ἔτσι δέν ξεκίνησαν; Ἀρχικά δέν θά ἦσαν ἀνεπιτυχεῖς ἀποδόσεις «ἀστικῶν» λέξεων στό στόμα τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν; Ἄλλως τε εἶναι γνωστό ὅτι τά φωνητικά και σημασιολογικά «λάθη» ἀποτελοῦν τά σπέρματα τῆς γλωσσικῆς ἐξελιξέως. Ἡ καταγραφῆ λοιπόν τῶν διαλεκτικῶν νεολογισμῶν εἶναι ἀπαραίτητη ὄχι μόνο ἀπό κοινωνιολογική ἀποψη, ἀλλά και ἀπό καθαρά γραμματικό ἐνδιαφέρον: ὁ τρόπος τῆς δημιουργίας νέων λέξεων ἢ τῆς λαϊκῆς προσαρμογῆς τῶν ἀστικῶν ὀρων στό φωνητικό και τό μορφολογικό σύστημα δεδομένης διαλέκτου εἶναι συχνά διαφωτιστικός γιά φαινόμενα πού στόν συνήθη ἰδιωματικό λόγο ἐπαύσαν νά παρατηροῦνται (κάτω ἀπό τήν ἰσοπεδωτική ἐνέργεια τῆς σχολικῆς διδασκαλίας και τῆς ραδιοτηλεοπτικῆς γλωσσικῆς ἐπιδράσεως), ἐνῶ λανθάνουν στό γλωσσικό ὑποσυνείδητο τῶν διαλεκτοφῶνων¹. Στήν Κρήτη ἰδιαίτερα, πού θά μᾶς ἀπα-

1. Ἐσ σκεφτοῦμε π.χ. τό *σούπερι-μάρκετι*, ἀντί *σούπερ-μάρκετ*, πού ἄκουσα πολλές φορές στίς Βρυῆς Ἐποκορώνου ἀπό λαϊκά στόματα. Ἐσ σκεφτοῦμε ἐπίσης τό *τσουρίστρα* (= αὐτή πού *τσουρά*, δηλ. *κατρακυλάει*) εἰρωνικά ἀντί τοῦ *τουρίστρια* και τό (στόν «Καπετάν Μιχάλη» τοῦ Ν. Καζαντζάκη) *Μασέλα* ἀντί *Μαρσέλ* (ὄνομα κάποιας Γαλλίδας).

σχολήση ειδικά στο άρθρο αυτό, συνυπάρχουν μία έντονη γλωσσική συντήρηση και μία καλπάζουσα γλωσσοπλασία. Γι' αυτό οι συλλογείς κρητικού διαλεκτικού ύλικού πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί.

Ένα πλήρες (κατά τό δυνατόν) και συστηματικό λεξικό τής κρητικής διαλέκτου δέν υπάρχει. Έχουμε βέβαια τό πολύτομο λεξικό τοῦ Γ. Παγκάλου² και τό δίτομο τοῦ Μανόλη Πιτυκάκη³, πού όμως, και τά δύο, παρουσιάζουν βασικά μειονεκτήματα:

α) ἀφοροῦν, κυρίως (τό πρώτο) και σχεδόν ἀποκλειστικά (τό δεύτερο) στό γλωσσικό ιδίωμα τής ἀνατολικῆς Κρήτης, μέ κεντρικό πυρήνα τό ιδίωμα τής ἐπαρχίας Μεραμπέλλου.

β) εἶναι ἀσυστηματοποίητο τό πρώτο και πενιχρό σέ λήμματα τό δεύτερο.

Υπάρχουν τά ποικίλα κρητικά γλωσσάρια πού συνοδεύουν λαογραφικές κρητικές συλλογές. Καταλαβαίνει κανείς ότι τό θεματικό τους περιεχόμενο εἶναι περιορισμένο, ἀφοῦ ἀφορᾶ μόνο στά θέματα πού θίγονται στήν ἀντίστοιχη λαογραφική μελέτη ἢ συλλογή. Υπάρχει, τέλος, και τό ἀρχεῖο τοῦ «Κέντρου συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πού τό ὑλικό του προέρχεται σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποδελτίωσι χειρογράφων συλλογῶν γλωσσικοῦ ὑλικοῦ ἀπό διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος και πού ὁ τρόπος τῆς καταγραφῆς του δέν εἶναι αὐτός πού θά ἔπρεπε.

Στό παρόν άρθρο θά παρουσιάσω κρητικές λέξεις ἀπό ἐκεῖνες πού ὁ ἴδιος κατέγραψα πρῖν ἀπό 28 χρόνια περιοδεύοντας στά λιγώτερο ἀπό γλωσσική ἀποψη μελετημένα δυτικά διαμερίσματα τῆς Κρήτης⁴ και ἀκούγοντας συζητήσεις χωρικών πάνω σέ διάφορα θέματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους. Τίς λέξεις αὐτές ἀνεζήτησα στά δύο λεξικά τῆς κρητικῆς διαλέκτου πού προανέφερα, καθώς και στό ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν και στούς ἤδη τυπωμένους τόμους τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ. Τίς παρουσιάζω ἐδῶ ἀφοῦ διεπίστωσα ότι ἀπουσιάζουν ἀπό τίς πηγές αὐτές και πιστεύω ότι ὁ ἀναγνώστης θά σχηματίσει σαφῆ ἰδέα περὶ τοῦ εἶδους τῶν λέξεων πού συνήθως παραβλέπονται ἀπό τούς συλλογείς ιδιωματοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Βέβαια δέν εἶναι δυνατόν νά ξέρω τήν ἀκριβῆ γεωγραφική ἔκταση τῆς κάθε μᾶς ἀπό τίς λέξεις πού παρουσιάζω και γι' αὐτό σημειώνω τόν τόπο ὅπου τίς ἄκουσα.

Τίς λέξεις πού θά ἐξετάσω τίς χώρισα σέ δύο μεγάλες ὁμάδες, τούς νεολογισμούς και τίς κατά παράδοσι διαλεκτικές λέξεις. Τῆ δεύτερη ὁμάδα τήν ὑποδιαίρεσα σέ α) ἀπλές τρεχούσης χρήσεως λέξεις, β) σύνθετες λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ περιφράσεις τῆς Κοινῆς, γ) μεταφορικά χρησιμοποιούμενες διαλεκτικές λέξεις.

2. Γεωργ. Ἐμμ. Παγκάλου, *Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῆς Κρήτης*, τόμ. 2 - 6, Ἀθήναι, 19.

3. Μανόλη Πιτυκάκη, *Τό γλωσσικό ιδίωμα τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης*, τόμοι 2, Ἀθήνα, 1983.

4. Γίνεται χρήση στό μελέτημα αὐτό τῶν ἀκόλουθων βραχυγραφῶν ὀνομάτων πόλεων και χωριῶν τῆς Κρήτης: Ἀλί(αμπος), Ἀρμ(ένοι Ἀποκορώνου), Ἀ(ση) Γων(ιά), Βάμ(ος), Βαφ(ές), Βρύσ(ες Ἀποκορώνου), Γαλ(ατάς), Γερακ(άρι), Γέργ(ερη), Ἐλ(ος Κισάμου), Ζούρ(δα Κυδωνίας), Καστ(έλλι Κισάμου), Κρ(ύα) Βρ(ύση), Μεσκ(λά), Νταρ(άτσος Κυδωνίας), Περιβ(όλια Ἰναχωριῶν Κισάμου), Ραμν(ή Ἀποκορώνου), Ρέθ(υμνο), Σελλ(ιά Ἀγ. Βασιλείου Ρεθύμνης), Τσιβ(αράς Ἀποκορώνου), Τυμπ(άκι), Χαμαλ(εῦρι Ρεθύμνης), Χαν(ιά).

Νεολογισμοί

αὐτογλάκητο Τυμπ. τό αὐτοκίνητο. Ὁ εἰπὼν κράτησε τό α' συνθετικό τοῦ καινούριου γι' αὐτόν ὄρου *αὐτοκίνητο* καί ἔβαλε μέ τό νοῦ του τό γνωστό του κρητικό ρήμα *γλακῶ* = τρέχω καί δημιούργησε ὄρο πού σημαίνει «αὐτό πού τρέχει μόνο του». Στά Χανιά, ἀπό γριά Ἐποκορωνιώτισσα ἄκουσα τή λ. *ἀποκούνητο* μέ τή σημασία «αὐτοκίνητο». Πρόκειται γιά παραφθορά τοῦ καινοφανοῦς γιά ἐκείνη τότε ὄρου *αὐτοκίνητο*, πού ἐγινε ξεκινώντας ἀπό τήν ἔννοια «αὐτό πού κουνιέται».

ἀεροκαθίστρα = τό ἀεροδρόμιο. Δέν πρέπει νά νομισθῆ ὅτι ἡ λ. αὐτή εἶναι ψευδοδημῶδες κατασκευάσμα κάποιου «γραμματισμένου» πού διαδόθηκε ἀπό γνωστό νεώτερο τραγουδι σέ στυλ ριζίτικου (... νά κατεβῶ στό Μάλεμε, στήν ἀεροκαθίστρα). Εἶναι ἀρκετά κοινή λέξη στό στόμα τῶν χωρικῶν τῆς Κρήτης. Τήν ἄκουσα συχνά, σέ διάφορα μέρη τοῦ νησιοῦ. Φυσικά πλάστηκε μέ βάση τό ρ. *καθίζω* πού τό χρησιμοποιοῦν καί ἀντί τοῦ *προσγειώνεται* ἐπί ἀεροπλάνου. Ἀρκετές φορές ἄκουσα στά κρητικά ἀεροδρόμια μητέρες νά προσκαλοῦν τά παιδιά τους νά παρακολουθήσουν τήν προσγείωσι τοῦ ἀεροπλάνου πού ἐρχόταν, μέ τή φρ. «ἔλα, νά τό δῆς ἀπού καθίζει».

γραδόφωνο ἀντί ραδιόφωνο (Τυμπ.). Ὁ γέρος πού τό ἔλεγε (καί ἀπ' αὐτόν τό πήραν κι' ἄλλοι συγχωριανοί του καί τό λένε) τῷφτιαξε ξεκινώντας ἀπό τή γνωστή του λ. *τά γράδα* (= βαθμοί πυκνότητος ὑγρῶν). Τό ραδιο-ἦταν κάτι τό ξένο στό λεξιλόγιό του.

μηνιάτης = ὑπάλληλος πού πληρώνεται μέ τό μήνα, πού παίρνει «μηνιάτικο», ἀντίθετο τοῦ *μεροκαμαθιάρης*. Τή λ. τήν ἄκουσα σέ πολλά μέρη τῆς Κρήτης.

συνομίτης Γερακ. = ὁ καταγόμενος ἀπό τόν ἴδιο νομό μέ κάποιον ἄλλο. Ἀσφαλῶς φτιάχτηκε κατὰ τό *συντοπίτης*.

Ὁ κατάλογος τῶν νεολογισμῶν αὐτῶν θά μπορούσε νά εἶναι πολύ μεγάλος. Ἐγώ ἔδωσα μόνο λίγα παραδείγματα, ὁ ἐνδιαφερόμενος ὅμως μπορεῖ νά βρῆ πλήθος κρητικοποιημένων φωνητικά καί μορφολογικά λέξεων τῆς Κοινῆς (καί μάλιστα τῆς καθαρεύουσας) – πού μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν σάν εἶδος διαλεκτικῶν νεολογισμῶν – σέ κείμενα πού ἀφοροῦν στά γεγονότα τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου στήν Κρήτη καί πού εἶναι γραμμένα ἀπό ὀλιγογράμματους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁵.

Παραδοσιακές διαλεκτικές λέξεις

Ι. Λέξεις ἀπλῆς τρεχούσης χρήσεως

ἀβοφυλλίδες / Κρ. Βρ., Χαμαλ. = τά τσόφλια, φλούδια τῶν ἀβγῶν.

ἀλυσιδιάζω Βάμ. = δένω μ' ἀλυσίδες, συλλαμβάνω καί φυλακίζω κάποιον. Ἄκουσα τή φρ. *θελά μᾶσε πιάσουνε νά μᾶς ἀλυσιδιάσουν* πού στήν κοινή θά λεγό-

5. Ἀναφέρω γιά παράδειγμα τά σχετικά κεφάλαια τοῦ διβλίου τοῦ Γεωργ. Ψυχουντάκη, Ἐτοφωλιές στήν Κρήτη πού ἐκδόθηκε στά Χανιά τό 1962. Ὁ συγγραφέας κατάγεται ἀπό τό χωριό Ἀσῆ Γωνιά τοῦ Ἐποκορώνου.

- ταν «θά μᾶς πήγαιναν δεμένους μέσα». Τό ρ. ἔχει καταχωρηθῆ στο Ἱστορικό Λεξικό, ἀλλά μέ ἄλλες σημασίες.
- ἀναμαλάσσω* Ρέθ., *ἀνεμαλάσσω* Τυμπ. = αἰσθάνομαι τά συμπτώματα νόσου, κυρίως τῆς γρίπης, κοινῶς «μέ φέρνει δόλτα». Στο Ἱστορικό Λεξικό ὑπάρχει τό ρ., ἀλλά ὄχι ἀπό τήν Κρήτη.
- ἀπεναντινός* = ὁ ἀπέναντι εὐρισκόμενος ἢ κατοικῶν. Λέξη κοινότητα, ἀκόμα καί στο στόμα ἀστῶν Κρητικῶν, καί ὁμως ἀμάρτυρη στά λεξικά.
- ἀποφάουδα*, Βρύσ. = ὁ,τι ἀπέμεινε ἀπό τό γεῦμα κάποιου.
- ἀπυριαστήρι*, Χαν. = τό ὄργανο, σκεῦος μέ τό ὁποῖο θειαφίζομε τά φυτά (τό θειαφιστήν Κρήτη λέγεται *ἀπύρι*). Στο Ἱστορικό Λεξικό δέν ὑπάρχει ὁ τύπος αὐτός, ἀλλά τά *ἀπυριαστήρα* καί *ἀπυριάστρα* ἀπό τό Μεραμπέλλο καί *ἀπυριέρα* ἀπό τό Μονοφάτσι.
- βάρκα*, Καστ. = τό παιχνίδι «διελκυστίνδα».
- βασίλισσα* Νταρ. = τό ἄνθος «μπιγόνια».
- ἐγκρούφτηκα* = 1) λιγώθηκα ἀπό τήν πείνα Περιβ. 2) *ἐγκρούφτηκε* ἢ *φωθιά* = ἔσθησε Βρύσ. Τό ρ. *γκρούβγομαι* τῶχουν καί ὁ Πάγκαλος καί ὁ Πιτυκάκης, ἀλλά ὄχι μέ τίς δύο αὐτές σημασίες.
- γυράλι* Ραμν. = ἡ γωνία τοῦ τοίχου.
- διαγύρτης* Ραμν. = διαβολεύς, κν. ρουφιάνος.
- διανέρι*, τό Ραμν. = ἡ κορυφογραμμή. Ὑπάρχει σέ μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς Κρήτης τό ρ. *διανερίζω* = διακρίνω ἀμυδρά. Εἶναι γνωστό στά λεξικά τῆς κρητικῆς διαλέκτου καί στο ἀρχεῖο τοῦ Ἱστ. Λεξικοῦ. Τό *διανέρι* προέρχεται ἀπό τό ρ. αὐτό, καθ' ὅσον ἡ κορυφογραμμή εἶναι ἡ ἄκρη τοῦ ὀρίζοντα, ἐκεῖ πού τό βλέμμα σωματᾶ νά διακρίνη.
- ἐλιδιᾶς*, ὁ Περιβ. = ἐλαιώνας. Εἶναι περίεργο πῶς, στήν ἐλαιοπαραγωγῶ Κρήτη, οἱ λεξικογράφοι δέν κατέγραψαν τήν τόσο συνηθισμένη ἔννοια «ἐλαιώνας».
- ἐκακατύχεψε* Καστ. = ἀδυνάτισε. Φρ. *ἐκακατύχεψε τό ἔχνος καί γεννᾶ διόθους* (= ἀδυνάτισε τό ζῶο καί θγάζει σκουλήκια στο δέρμα). Προφανῆς ἡ προέλευση τῆς λ. ἀπό τό «κακοτύχησε».
- κακοπέραστος* Περιβ. = ἀδιάδατος. Μία ἀπό τίς πολλές λέξεις τῆς κρητικῆς διαλέκτου πού ἔχουν τό *κακο-* σάν *α'* συνθετικό, μέ τή σημασία τοῦ δύσκολος. Πολύ συνηθισμένη εἶναι, ἀπό τήν κατηγορία αὐτή, ἡ λ. *κακόβριστος* = δυσσεύρετος (νομός Χανίων), γνωστή στά λεξικά.
- κακώτερος* Ραμν. = ἀσχημότερος. Εἶναι γνωστό ὅτι στήν Κρήτη τό ἐπίθ. *κακός* χρησιμοποιεῖται καί μέ τήν ἔννοια ἄσχημος, ὅπως τό *καλός* χρησιμοποιεῖται μέ τήν ἔννοια ὁμορφος. Πδ. *τό κακό μου τό παλτό* (δηλ. τό ἄσχημο, ἄρα τό παλιό). Ἐπίσης τό ἐπίρρ. *κακά, ἀντίστοιχο τοῦ ἄσχημα* τῆς Κοινῆς, π.χ. στήν παροιμία *κακά χορεύεις, κοπελλιά, καί δείχνουνε τ' ἀτζά σου* (= ἄσχημα χορεύεις κοπέλλα μου, καί φαίνονται τά πόδια σου).
- καρτσονοδέτες* Ζούρβ. = καλτσοδέτες. Εἶναι κάπως νεώτερος σχηματισμός, γιατί παλαιότερα οἱ καλτσοδέτες στήν Κρήτη λεγόντουσαν *καρτσοδάσταγα* (τά).
- κλαδεράτος* (τόπος) Ραμν. = θαμνώδης. Μαρτυρεῖται στά λεξικά ὁ τύπ. *κλαδερός* ἀπό τήν ἐπαρχία Σητείας.
- κλαδεύτηρας* Ζούρβ. ἀντί τοῦ κοινῶ *κλαδευτήρι*. Εἶναι γνωστό, βέβαια, πῶς ἡ κρητικῆ διάλεκτος δέν ἀγαπᾶ τά ὑποκοριστικά καί γενικά τό οὐδέτερο γένος καί προτιμᾶ ἀντ' αὐτῶν τύπους ἀρσενικοῦ καί, καμιά φορά καί θηλυκοῦ γένους. Ἔς

- θυμηθοῦμε τὰ γνωστά *λύχνος*, ἀντί *λυχνάρι*, *θύμος* ἀντί *θυμάρι*, *σκύλλος* ἀντί *σκυλλί*, ἢ *χέρα* ἀντί *τό χέρι* κλπ.
- κοιλιδιάρης* Βρύσ. Ζούρβ. Ραμν. = αὐτός πού ἔχει μεγάλη *κοιλιά*, *κοιλαρᾶς*. Πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ἡ μεγάλη *κοιλιά*, ἢ πολύ *φουσκωμένη*, δέν λέγεται στήν Κρήτη *κοιλάρρα* (ἦ), ἀλλά *κοιλίδος* (ὀ). Ἔτσι ἐρμηνεύεται ὁ τύπος *κοιλιδιάρης*: ὁ ἔχων *κοιλίδο*. Ὑπάρχει καί ἡ λ. *κοιλιδέ* ΑΓων. Βρύσ. Μεσκ. πού σημαίνει τό περιεχόμενο τῆς *κοιλιάς* σέ τροφή, π.χ. *ἔφαγα πολύ σήμερα, ἔκαμα μιάν κοιλιδέ!* (κν. τὴν γέμισα γιὰ τὰ καλά). Καί αὐτὴ ἡ λ. δέν βρίσκεται στό ἀρχεῖο τοῦ Ἰστ. Λεξικοῦ.
- κοκονάκι* Ραμν. = παιδικό πέος.
- κολλέρνω* Περιβ. = δάζω *κόλλα* σέ *πουκάμισο* ἢ ἄλλου.
- κοινομοιάζω* Ζούρβ. Περιβ. = ὁμοιάζω *λίγο*.
- κοπανιστός* Ζούρβ. = ἔκτυπος (ἐπὶ *νομίσματος*).
- δέ γ-κουτελώνεται* Περιβ. = εἶναι *ἀσυναγώνιστος*.
- κουτσανυχίδια* Καστ. = *κομμάτια* *νυχίων* πού *κόπηκαν*. Τό ρ. *κουτσανυχίζω* (= *κόβω* τὰ *νύχια* μου) εἶναι ἀποθησαυρισμένο. Ἡ *κατάλ.* -*ίδι* στήν Κρήτη ἄλλοτε ἔχει ὑποκοριστική σημασία (ὅπως στό *κουτσανυχίδια*) καί ἄλλοτε δείχνει τὴν ἔννοια τῆς *πλησμονῆς*, ὅπως στήν ἀθησαύριστη λέξι *φωνιαρίδια* Σελλ. = μεγάλες *φωνές*, *φωνάρες*, *πλήθος* *φωνῶν*. Τό ἴδιο στίς ἀποθησαυρισμένες λέξεις *κατακαυκαλίδι* (*πλήθος* ἀπὸ *καρπαζιές*), *γροθίδι* (*πλήθος* ἀπὸ *γροθιές*) κ.ἄ.
- κουτσοπατεῖ* (τό *τραπέζι*) Καστ. = δέν *πατάει καλά*, δέν *στηρίζεται καλά*. Τό *κουτσο-* σάν *α'* *συνθετικό*, στὰ *κρητικά* περισσότερο ἀπὸ ὅσο στήν *Κοινή*, *χρησιμοποιεῖται* μέ τὴν ἔννοια τοῦ *λίγο*, *ὄχι καλά*, *ὄχι πλήρως*, *μισο-*, κλπ. *Θυμίζω* τό *κουτσοκαμεῖ* (ὀ *κάτης*) = *μισοκλείνει* τὰ *μάτια* (ἢ *γάτα*), δέν τὰ *κλείνει ἐντελῶς*, τὰ *μισοκλείνει*.
- κόχη* (ἦ) Καστ. = ἡ *τσάκιση* τοῦ *παντελονιοῦ*.
- κρεμαστάδα* (ἦ) Βαφ. = τό *ψηλό μέρος*. Στόν Ἀποκόρωνα *κρεμαστός* σημαίνει *ψηλός*: ὁ *Βασίλη μας εἶναι πλιά κρεμαστός* (ὀ *Βασίλης*, ὀ *ἀδελφός μου*, εἶναι *πιό ψηλός*). Τὰ *ὄρεινά χωριά*, σέ μεγάλο ὑψόμετρο, τὰ *λένε τὰ κρεμαστά χωριά*. *Εὐχρηστὴ* καί τό *ἐπίρρ.* *κρεμαστά* = *ψηλά*. Πρὸβλ. τό *λαϊκό γνωμικὸ χαμηλά φόρτωνε καὶ κρεμαστά τραγοῦδαι*.
- λουρικό*, τό Ζούρβ. = ὁ *ἰμάντας* τοῦ *ὄπλου*.
- μαδουκλιαρέ* (ὄρθα) Ἀλίκ. = *κόττα* μέ *μαδημένο πτέρωμα*.
- ἐμαλλιγκουριδιαστήκανε* Καστ. = «*σύρανε* τὰ *μαλλιά ντωνε*», ὅπως μοῦ *ἐξήγησε* αὐτὴ τὴν *κρητικὴ λέξι* - *σιδερόδρομο* *ἐκείνος* πού τὴν *εἶπε*.
- μαξουλούδικο* (πρόδατο) Βρύσ. = *πρόδατο* *πολύ παχύ*, *εὐσαρκο*, πού «*δγάνει πολλή τροφή*». Στὰ *λεξικά* *βρίσκομε* τόν τύπο *μαξουλίδικο* (κατὰ τόν *Πιτυκάκη* ἐπὶ *δέντρων* καί *ἀγρῶν*). Ἡ λ. ἀπὸ τό *μαξούλι* = *προϊόν*, *τουρκ.* *Γιὰ τό ου* ἀντί *ι* στήν *προπαραλήγουσα* τοῦ *ἐπιθ.* αὐτοῦ θά *γράψω ἄλλου*, ἄλλοτε.
- μενεξελί* (χρῶμα) Ζούρβ., ἀντί *μενεξεδί*. Στήν Κρήτη, γιὰ τό *χρώματος* *δηλωτικὸ ἐπίθετο* *προτιμοῦν* τὴν *κατάληξη* -*δί*, ἀντί -*τί* (π.χ. *καφεδί* ἀντί *καφετί*, τό *ἔχων* τό *χρῶμα* τοῦ *καφέ*), ὅταν τό ὄνομα τοῦ ἀντίστοιχου *χρώματος* *λήγη* σέ -*ές*. Τό *μενεξελί* ἴσως *σχηματίστηκε* κατὰ τό *κανελί*.
- μισαδιάρικο* Ἔλ. = *κολοβωμένο*. Προφανῶς ὑπόκειται ἡ ἔννοια «*ἔμεινε μισό*».
- μισότα*, τὰ = ἡ *μικρή*, ἢ *παιδικὴ ἡλικία*. Τὴ λέξη *κατέγραψα* γιὰ *πρῶτη φορὰ* στό *μικρὸ χωριὸ Χάμπαθα* τοῦ Ἀποκορώνου, μέ τόν *καιρὸ* ὅμως *διεπίστωσα* ὅτι *κοινολεκτεῖται* σέ *μεγάλο μέρος* τῆς Κρήτης. Εἶναι *ἀπορίας ἄξιο* πῶς *διέφυγε* τὴν

- προσοχή τῶν λεξικογράφων. Γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ τύπου σημειώνω ὅτι στό νομό Χανίων καί σ' ἄλλα μέρη τῆς δυτικῆς Κρήτης τό ἐπίθ. μικρός προφέρεται *μιτσός*. *μονοκαταπιωμαθιά* Περιβ. = (ἐπιρρηματικά) μέ μιά μπουκιά, π.χ. *ἔκαμέ ντο μονοκαταπιωμαθιά* = τῶκανε (τό κατάπια μέ) μιά μπουκιά.
- μούριστρο* = 1) ἡ τσίπα τοῦ νεογέννητου παιδιοῦ ἢ ζώου Ἰ. Αρμ. 2) ἡ μάσκα τοῦ μελισσοουργοῦ Βρύσ. Στό λεξικό τοῦ Παγκάλου ὑπάρχει ἡ λ. *μούριστρο*, ἀλλά μέ ἄλλες σημασίες.
- μουστακαράς* Γαλ. = αὐτός ποῦχει μεγάλο ἢ παχύ μουστάκι, κν. *μουστακαλῆς*.
- ναιώνη* Καστ. = μεγάλο πλήθος. Ἐπί οὐδ. γένους πραγμάτων, τό οὐδ. *ναιώνιο*. Δέν βρήκα πουθενά τόν ἄρσεν. τύπο *ναιώνιος* μέ τή σημασία αὐτή. Ὡς πρός τή μορφή τοῦ θηλ. τύπου παρατηρῶ πῶς εἶναι περιεργή ἢ κατάληξι του σέ -η. Θά περίμενε κανεῖς τύπο *ναιώνια*. Στά λεξικά τῆς διαλέκτου δέν ἔχει ἀποθησαυριστή ἢ λ. Στό Ἱστορ. Λεξικό ὑπάρχει, στό λήμμα *αἰώνιος*, ἔνδειξι «*ναιώνιος* Κρήτ. (Βάμ.)» καί δίδεται σάν παράδειγμα χρήσεως τοῦ τύπου (στό θηλυκό) ἢ ἔκφρασι «*πίσσα ναιώνια*» (χαρακτηριστικόν τοῦ ἔχοντος λίαν μελανόν χρώμα) Κρήτ.». Σάν παράδειγμα ἀπό δική μου καταγραφή στό Καστ. δίνω τή φρ. (ὁ κάμπος αὐτός) *εἶναι ναιώνη ἀχλάδα* = εἶναι ὄλο ἀγριοαχλαδιές. Τέτοια χρῆσι εἶναι ἀμάρτυρη στά λεξικά.
- νιότα*, τά = τά νιάτα, ἢ νεανική ἡλικία. Τῆ λ. κατέγραψα στόν Γαλ. καί κατόπιν διεπίστωσα ὅτι ὁ τύπος εἶναι μᾶλλον παγκρήτιος καί εἶναι νά ἀπορῆ κανεῖς πῶς δέν τόν ἀναφέρουν οἱ λεξικογράφοι καί οἱ συλλογεῖς διαλεκτικῶν λέξεων. Ὅσο γιά τή μορφή του πρβλ. τό παραπάνω *τά μιτσότα*.
- ξαναστρόφιμα* Ἰ. Ελ. = τό γύρισμα τῶν ρούχων μέσα - ἔξω.
- ξεγαλιζῶ* Περιβ. = ἀφαιρῶ μέ ἄλλο παιδί τό περισσευούμενο γάλα μιᾶς μητέρας.
- ξεκουκούλωτος* Περιβ. καί *ξεσκουφίδιστος* Περιβ. = ξεσκουφωτός, χωρίς κάλυμμα τοῦ κεφαλοῦ. Εἶναι περιεργο πῶς δέν κατέγραψαν οἱ λεξικογράφοι τουλάχιστον τό *ξεκουκούλωτος*, λέξι γνωστή καί ἀπό τήν Ἱστορία τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων.
- ὀλοκούφωτος* (εἶναι) Περιβ. = ἔχει δυνατή φωνή (ἐπειδὴ ἔχει μεγάλα πνεμόνια). Γνωστή καί ἀπό τόν Ἐρωτόκριτο ἢ λ. *τό κοῦφος* = τό στήθος, ὁ θώρακας.
- ὄξυά*, ἢ Ἰ. Αλίκ. Βρύσ. Ραμν. Σελλ. = παρανυχίδα. Σέ ἀρκετά χωριά τῆς Κρήτης μέ τήν ἴδια λ. ὀνομάζουν τίς κλωστές πού ἀφαιροῦμε ἀπό τά χλωρά φασόλια καθαρίζοντάς τα πρὶν τά μαγειρέψωμε.
- ὄρνιθολόγος* Ραμν. = αὐτός πού κλέβει κόττες.
- παραμᾶνα* Ζούρβ. Ραμν. = ἡ μαμμή. Δέν ἔχει σχέσι μέ τή λ. *μάννα* δηλ. τή μητέρα. Προέρχεται ἀπό τό ρ. *παραμένω*, ἔνν. κοντά στή γυναῖκα πού γεννᾷ γιά νά τή βοηθήσω, τήν παραστέκω στίς στιγμές αὐτές. Οἱ παλιοί Κρητικοί θυμοῦνται καί τή λ. *παραμονές* πού ἐσήμαινε αὐτή τή συμπαράστασι.
- παρασιφουνίδια*, τά Γέργ. = δευτερεύοντες βλαστοί πού ἐκφύονται ἀπό τοῦς κόμπους τοῦ φύλλου φυτοῦ σάν παρακλάδια. Ἡ κατάλ. -ίδι ὑποκοριστική (βλ. παραπάνω, στή λ. *κουτσανυχίδια*).
- παῦλος* = 1) πρᾶσιά χωραφιοῦ φυτεμένη μέ βλίττα, ἀνάμεσα σέ χώρους φυτεμένους μέ κολοκύθια Μεσκ. 2) ἡ «κούκλα» τοῦ ἀραβοσίτου Ζούρβ. Βρύσ. Μεσκ. Καί οἱ δύο αὐτές σημασίες ἀμάρτυρες στά λεξικά καί τά ἄλλα κρητικά γλωσσάρια. Στόν Πάγκαλο ὑπάρχει τό *παῦλος* μέ ἄλλες σημασίες. Ἄμάρτυρο εἶναι καί τό ὑποκοριστικό *παυλούδι* Βρύσ. Σημαίνει μικρὴ «κούκλα» ἀραβοσίτου.

πεδούλι Ραμν. Κυριολεκτικά σημαίνει «πετσάκι» και με τή σημασία αυτή είναι αποθησαυρισμένη λέξη. Ἐδῶ τήν παρουσιάζω γιά τή σημασία «ὁ σάκκος τῶν ὄρχεων». Μέ τό δέρμα αὐτό οἱ παλιοί Κρητικοί κατασκεύαζαν τίς καπνοσακκοῦλες τους.

πετεινάρι Ραμν. = ἡ κλειτορίς.

σαίττα, ἡ Βρύσ. = φραντζόλα ψωμοῦ.

σακκουλιέρα, ἡ Καστ. = σακκούλα χάρτινη.

σκολινός ΑΓων. = ὄχι τακτικός (ὅπως κάποιος πού πάει μόνο στίς σκολάδες, δηλ. τίς μεγάλες γιορτές, στήν ἐκκλησία). Ἔκουσα τή φρ. πολύ σκολινός εἶμαι στό σκολειό, δηλ. δέν πάω τακτικά.

σκλοποδοτί, τό Περιβ. = ἡ τρικλοποδιά.

σουπερικά, τά Περιβ. = οἱ πολύ μαλακές τροφές, σάν σουπες, οἱ διάφοροι χυλοί.

σπιθούρια, τά Ραμν. = οἱ πυγολαμπίδες, ἐπειδή βγάζουν σπίθες.

σταφυλέ, ἡ Ραμν. = χρονιά μεγάλης παραγωγῆς σταφυλιῶν.

στένεψη, ἡ Ἐλ. Περιβ. = τό ἄσθμα. Ὁ Πιτυκάκης τῶχει μέ τή μορφή *στένωση*.

στετά (ἀβγά) Ἄρμ. = τά σφιχτά βρασμένα ἀβγά, ἐπειδή μποροῦν νά στηθοῦν μέσα στό πιάτο ὄρθια ἢ καί πλαγιαστά.

στριπούλια, τό Περιβ. = τά κροτίσματα τῶν δακτύλων στόν χορό. Ἡ χειρονομία αὐτή γίνεται μέ κάποιο στρίψιμο τῆς παλάμης καί τῶν δακτύλων.

σύναχος, ὁ Ζούρβ. (ἀλλά καί σ' ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης) ἀντί τό *συνάχι*. Γιά τήν ἀπέχθεια τῶν Κρητικῶν πρός τό οὐδ. γένος καί τά ἐκεῖ πού δέν χρειάζεται ὑποκοριστικά ἢ φαινόμενα σάν ὑποκοριστικά ὀνόματα βλ. παραπάνω, στή λ. *κλαδεύτηρας*.

ταζελεντίζω Καστ. Ἔκουσα τή φρ. νά τό *ταζελεντίσωμε* μέ τή σημασία «νά τό ξαναφρεσκώσωμε» (ἐρμηνεία τοῦ εἰπόντος), νά τό ἀνανεώσωμε. Ἐπρόκειτο γιά κρασί. Ἡ λ. εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως. Δέν ὑπάρχει στά λεξικά. Στό ἄρχεῖο τοῦ Ἰστορ. Λεξικοῦ ὑπάρχει τό ἐπίθ. *ταξέδικος* (= φρέσκος) ἀπό τήν Κρήτη. Στά Χανιά ὑπάρχει τό ἐπώνυμο *Ταξεδάκης*, τούρκ. = φρέσκος.

ταῖνι, τό Γαλ. = τό συσσίτιο. Προφανῆς ἡ παραγωγή ἀπό τό *ταῖζω*.

τσιθιά, ἡ Βάμ., *τσιτέ*, ἡ Βρύσ. = τοίμπημα ἀπό ἀγκάθι.

τσουράρα, ἡ Μεσκ. = ἀπόκρημνο μέρος. Ἐπό τό οὐσ. *τσούρλος* = μεγάλη πέτρα, βράχος, ἀπό τόν ὅποιο μπορεῖ νά *τσουρήση* (= κατρακυλήση καί ἐπομένως νά γκρεμιστῆ) κανεῖς.

φαμεγιούρι, τό Βρύσ. = παιδί πού τό πῆραν γιά ὑπηρέτη. Ἄμάρτυρο εἶναι καί τό ὑποκοριστικό *φαμεγιουράκι* Βρύσ.

φασόλες, οἱ (θηλ.) παγκρήτιο, ἀλλά ὄχι αποθησαυρισμένο. Χρησιμοποιεῖται ἀντί τοῦ οὐδ. τά φασόλια. Στόν Γαλ. ἄκουσα καί τό ἐπίσης ἀμάρτυρο σά λεξικά *μπαρμποῦνες*, ἀντί *μπαρμπούνια* (φασόλια). Στή Ζούρβ. ἄκουσα τό οὐδ. *φασόλια* μέ τή σημασία ἀμπελοφάσουλα. Καί αὐτή ἡ χρήση δέν ὑπάρχει στά λεξικά.

φωναρίδια, τά Σελλ., ἀντί τοῦ κν. φωνάρες, δυνατές φωνές, πολλές φωνές μαζί. Ἐδῶ τό -ίδι εἶναι κατάληξι δηλωτικῆ πλησμονῆς. Λένε *φωναρίδια* καί ὄχι *φωναρίδια*, γιάτί τό ρ. φωνάζω στήν Κρήτη προφέρεται *φωνιάζω*.

II. Σύνθετες λέξεις πού ἀντιστοιχοῦν σέ περιφράσεις τῆς Κοινῆς
ἐκουφαλαμάθιασε Ραμν. = ἀδυνατίσε πολύ. Ἐπό τήν περίφρ. *τά μάθια ντου ἐκάμανε κουφάλες* (ἐνν. ἀπό τήν ἀδυναμία).

κουφαλοκερατέ, ή Ζούρβ. = *κερατέ* (δηλ. χαρουπιά) μέ *κουφάλα*.

δρνηθομπέτης, ό Βρύσ. = ό *μπέτης* (δηλ. τό στήθος) τής *κόττας*. Νά σημειωθή ότι στίς Βρύσες, όπως καί σ' *δλόκληρη* τή *δυτική Κρήτη*, ή *κόττα* λέγεται *δχι δρνηθα* (έτσι τή *λένε* στούς δύο *ανατολικούς νομούς* τού *νησιού*), *άλλά δρθα*. Γι' αυτό καί τήν *άπόστασι* *αντίχειρα* - *δείκτη* *σάν μονάδα μήκους* τή *λένε* στό *νομό Χανίων δρθόσκελο* (παρομοιάζοντάς τήν μέ τό *πέλμα* τής *κόττας*) καί *δχι δρνηθόσκελο* (οί δύο αὐτοί τύποι εἶναι *άποθησαυρισμένοι*), *προκειμένου* ὁμως γιά τό *στήθος* τής *κόττας* *βλέπομε* *σάν* *α' συνθετικό* τόν *τύπο δρνηθα*.

πισωνύχι, τό 'Αρμ. = τό *πλήκτρο* τού *πετεινού*, *άντί* τής *περιφρ. ὀνομασίας* «τό *πίσω νύχι*».

χρειασιδοπλύνω Καστ. = *πλένω* τά *χρειασιδία*, δηλ. τά *σκεύη* τής *κουζίνας*.

Ἡ *κρητική διάλεκτος* *άγαπᾶ* *πολύ παρομοίου* *εἴδους* *σύνθετα*. Ὅμως *στή συλλογή* μου τῶν *άμαρτύρων κρητικῶν λέξεων* *δέν βρῆκα* *περισσότερα* *άπό* *ὅσα* *δίνω παραπάνω*, ἴσως *γιατί* οἱ *συλλογεῖς* καί *λεξικογράφοι* *έδωσαν* *μεγάλη προσοχή* *στίς λέξεις* *αὐτές* καί *τίς κατέγραψαν* *συστηματικά*. *Νομίζω* *πάντως* *ότι* *άρκετές* *θά* *έχουν* *διαφύγει* *κι'* *έκείνους* καί *έμένα*.

III. *Μεταφορικά χρησιμοποιούμενες διαλεκτικές λέξεις*

Καί *στήν κατηγορία* *αὐτή* *ή κρητική διάλεκτος* *πρέπει* *νά* *εἶναι* *πλούσια*, *δεδομένου* τού *φιλοπαίγμονος* *χαρακτήρα* τῶν *Κρητικῶν* καί τού *πλούσιου* *συναίσθηματικά* *φορτισμένου* *λεξιλογίου* τούς. Ἡ *συλλογή* μου ὁμως τῶν *άμαρτύρων κρητικῶν λέξεων* *δέν* *έχει* *νά* *παρουσιάση* *παρά* *μόνο* *τέσσερεις* *καθαρά* *μεταφορικά* *χρησιμοποιούμενες* *λέξεις* *ή* *έκφράσεις*, *τίς* *παρακάτω*:

άποφάουδο *τῆ δουλειᾶς* Βρύσ. = *πολύ κουρασμένος*, *καταβεβλημένος* *άπό* *τή δουλειά*. *Στήν* *όμάδα* τῶν *άπλῶν* *τρεχούσης* *χρήσεως* *διαλεκτικῶν λέξεων* *έχουμε* *ήδη* *καταχωρήσει* *τή* *λ. άποφάουδα*.

κύλιντρας Βρύσ. = *κοντόχοντρος* *άνθρωπος*. *Παρομοιάζεται* *πρός* *τόν* *κύλιντρα*, τό *έργαλειό* μέ τό *όποιο* *ισιώνουν* *τό* *χῶμα* *στά* *δῶματα* τῶν *σπιτιῶν*.

τῶ γράς *τά* *μαλλιά* Μεσκ. = *τό* *μαλλί* τής «*κούκλας*» τού *άραβοσίτου*.

ροδώνεται (ή *γῆς*) Ζούρβ. = (ή *γῆ*) *καλύπτεται* *άπό* *χιόνι*. Τό *ρ. ροδώνω* *έχει* *άποθησαυριστή* μέ *τήν* *κυριολεκτική* του *μόνο* *σημασία*: *καλύπτω* *τή* *στέγη* τού *σπιτιού* μέ *άργιλλο*. Ἐπό *τή* *σημασία* *αὐτή* *γεννήθηκε* *ή* *μεταφορά* *έπί* *έπικαλύψεως* *άπό* *τό* *χιόνι*.

Νομίζω *ότι* *ή* *μεταφορική* *χρῆσι* *λέξεων* καί *έκφράσεων* *στήν* *Κρήτη* *θά* *πρέπει* *νά* *μελετηθεῖ* *βαθύτερα*.

Ἐπίλογος: *Μέ* *τίς* *λέξεις* *πού* *παρουσίασα* *στό* *άρθρο* *αὐτό* *έλπίζω* *νά* *έδωσα* *μία* *εἰκόνα* τού *εἴδους* τῶν *ὄρων* *πού* *περνοῦν* *άπαρατήρητοι* *άπό* *τούς* *γλωσσοσυλλέκτες*. Ὁ *άναγνώστης* *θά* *πρόσεξε* *ότι* *ένα* *μεγάλο* *μέρος* τῶν *λέξεων* τής *συλλογῆς* *αὐτῆς* *εἶναι* *ὄροι* τής *οἰκιακῆς* *ζωῆς* καί τῶν *σπιτικῶν* *έργασιῶν*, *εἶναι* *ὄροι* *πού* *θά* *τούς* *άκούσει* *ό* *μή* *ντόπιος* *συλλογέας* *μόνο* *άμα* *ζήσει* *μέσα* *σέ* *κρητική* *οἰκογένεια* καί *μόνο* *άμα* *άναστραφῆ* *έλευθερα* *στήν* *καθημερινή* *ζωή* *τους* *τούς* *Κρητικούς* τής *ύπαίθρου*, *χωρίς* *νά* *πιέζεται* *άπό* *τόν* *χρόνο*, *πράγμα* *πού* *τόν* *άναγκάζει* *νά* *περιορίζεται* *σ'* *έρωτήσεις* *στερεότυπες*, *φτιαγμένες* *άπό* *πρίν*, *στό* *γραφεῖο*, *πάνω* *σέ* *ὀρι-σμένα* *μόνο* *θέματα* τής *λαϊκῆς* *ζωῆς*.

ΚΡΗΤΙΚΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

Κατά τήν ένασχόλησή μου μέ τά οίκογενειακά όνόματα καί τοπωνύμια τής Κρήτης έτυχε νά σταματήσω στίς παρακάτω λέξεις πού παρουσιάζω εδώ μέ τίς παρατηρήσεις μου.

Ἄρκαλοχώρι. Ὁ Δ. Γεωργακάς σέ πρόσφατη μελέτη του¹ έπαναλαμβάνει τήν έτυμολογία τοῦ Στ. Σπανάκη², ἀπό τή λ. *ἄρκαλος*, «ἄσβός», διότι στήν περιοχή ὑπάρχουν μικρές σπηλιές ἢ τρύπες, *ἀρκαλότρυπες* ἢ *ἀρκαλιές*, ὅπου τό ζῶο κάνει τή φωλιά του. Ἄλλά ἂν τό τοπωνύμιο προερχόταν ἀπό τίς φωλιές τῶν ἀρκάλων, θά ἦταν *Ἄρκαλιές*, ὅπως πολλά σχετικά τοπωνύμια. Θά ἄρκεστῶ νά ἀναφέρω τά τοπωνύμια τής ἐπαρχίας Κισιάμου πού ἔχει συγκεντρώσει ἢ κα *Ἐ.Γιακουμάκη*³: *Ἄρκαλιές*, (σέ δέκα διαφορετικά χωριά), πβ. *Ἄρκαλίδια*, *Ἄρκαλοκερατέ*, *Ἄρκαλόλακκος*, *Ἄρκαλοκεφάλι*, *Ἄρκαλιά*, *Ἄρκαλόσκινος*, *Ἄρκαλομάζωμα*.

Τά τοπωνύμια μέ δεύτερο συνθετικό *-χώρι* (*Βενεροχώρι*, *Γαβαλοχώρι*, *Δαμουλοχώρι*, *Δαρμαροχώρι*, *Παγκαλοχώρι* κ.ἄ.) ἔχουν ὡς πρῶτο συνθετικό τό ἐπώνυμο τής οίκογένειας τῶν πρώτων οἰκιστῶν ἢ φεουδαρχῶν. Ἄλλά οἱ ἄρκαλοι δέν ἦταν οἰκορῶσε λοιπόν νά πρόκειται μάλλον γιά οἰκογενειακό *Ἄρκαλος*, προερχόμενο ἀπό παρωνύμιο, λόγω παρομοιώσεως μέ τό ζῶο αὐτό⁴. Ἔτσι έτυμολογοῦσα τό *Ἄρκαλοχώρι* σέ παλαιότερη μελέτη μου⁵.

Ὡστόσο τελευταία σέ έγγραφο τοῦ 1394 βρήκα τοπωνύμιο *Arcoleoagio*⁶, πού μου ἔφερε στό νοῦ τό ἐπώνυμο *Ἄρκολέος*. *Arcoleoagio* εἶναι λοιπόν τό «χωριό τῶν Ἄρκολέων». Τό ἐπώνυμο, ὅπως φαίνεται, ἔξαφανίστηκε ἀργότερα ἀπό τήν περιοχή καί ἔτσι τό *Ἄρκολεοχώρι* ἢ *Ἄρκολεχώρι* ἐγινε ἀπό παρετυμολογία *Ἄρκαλοχώρι*, ἀφοῦ σχετίσθηκε μέ τό ζῶο *ἄρκαλος*.

Τό ἐπώνυμο *Ἄρκολέος* (*ἄρκος* δηλ. «ἄρκτος» καί *λέων*⁷) ὑπάρχει σέ πολυπληθεῖς μαρτυρίες ἀπό τό 1228. Ἄπαντά καί σήμερα ὡς *Ἄρκολής* καί *Ἄρκολάκης* (Ξερο-

1. *Ὄνόματα* 10, 1986, σ. 42.

2. *Ἡ Κρήτη Α'*, σ. 143.

3. *Λεξ. Δελτίον* 16, 1986, σσ. 36, 40, 48.

4. Βλ. τή μελέτη μου γιά τά κρητικά ἐπώνυμα ἀπό όνόματα φυτῶν καί ζῶων, *Κρητικά Χρονικά* 22, 1971, σ. 444 κ.έ.

5. *Ἀμάλθεια* 22-23, 1975, σ. 37.

6. E. Santschi, *Régestes* κτλ. Venise, 1976, σ. 339.

7. Πβ. *λέοντας καί ἄρκους*, *Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτης*, έκδοση Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἀθήνα, 1985, στ. 747, καί γλωσσάριο, ὅπου καί γιά τόν μγ. τύπο *ἄρκος* LSJ. Πρόκειται γιά ἐπώνυμο πού πλάστηκε πιθανότατα ἀπό ἐπίδραση τής ἀκριτικής ποίησης.

στέρνι και Καλαμίτσι Ἀποκορώνου), Ἀρκουλάκης (Σωκαράς Μονοφασιού, Μοίρες Καινουργίου). Ὑπάρχει ἄλλωστε και βενετικό *Arcoleo - Arcolin* (ἀπό τό ὄποιο τό Ἀρκολής), πού ὁ Olivieri τό ἐτυμολογοῦσε ἐσφαλμένα ἀπό τό *Archelao* (Ἀρχέλαος) «forse per attrazione dei nomi in -eo, Tomeo etc»⁸. Πρόκειται για τό ἑλληνικό Ἀρκολέος, μέ τό ὄποιο θά ἀσχοληθῶ λεπτομερέστερα ἀλλοῦ. Σημειώνω ὅτι στή Σικελία σώζονται και σήμερα ἐπώνυμα *Arculeo, Arcolachi*, ἀσφαλῶς βυζαντινά κατάλοιπα⁹.

Ἀτσέλεγος. Ἔτσι λέγεται ὁ σπουργίτης στήν ἀνατολική Κρήτη¹⁰. Ἡ λέξη εἶναι ἀθησαύριστη στό «Ἱστορικό Λεξικό» τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Πάγκαλος¹¹ σχετίζει μέ τό ἀπτέλαδος πού σημαίνει «εἶδος ἀκρίδας». Στήν πραγματικότητα προέρχεται ἀπό τό βενετικό *celega, zelega*¹², συνώνυμο τοῦ ἰταλικοῦ *passero*. Ὁ τύπος *zelega* μαρτυρεῖται ἀπό τό 1144¹³. Στόν ἑλληνικό τύπο τό α εἶναι προθετικό. Ὑπάρχει και ἐπώνυμο *Τσέλεγος* ἀπό παρωνύμιο, *Μισέρ Ἱερώνυμος Τσέλεγος ἀδοκάτος*, σέ ἔγγραφο τοῦ 1566¹⁴.

Ζάβαλε. Ὁ Πάγκαλος στό λεξικό του σημειώνει «ἐπίρρημα, δυστυχῶς, ἀπό τουρκ. *zavalli* δυστυχῆς, *ζάβαλος* (δυτική Κρήτη) ὁ παθῶν τάς φρένας ὑπό πονηρῶν πνευμάτων, ἐκ τοῦ *ζαβός*, *τρελλός*»¹⁵. Ὡστόσο τό *ζάβαλε* ἔχει σημασία βεβαιωτική ἢ ἀνάλογη πρὸς τό *λοιπόν* και πολύ ἀπέχει ἀπό τό «δυστυχῶς» πού ἀναφέρει ὁ Πάγκαλος, ὅπως φαίνεται π.χ. ἀπό τίς φράσεις «δέν τό 'κανα ζάβαλε ἐγώ», «θά 'ρθεις ζάβαλε αὐριο» κτλ. Βεβαιωτική και ἐπιφωνηματική εἶναι ἡ χρήση τοῦ *ζάβαλε* και στόν Παπαδιαμάντη: «᾽Ωχ, κριμα ζάβαλε! Καλά πού τό βαφτίσαμε κιάλας»¹⁶. Ἀπό τίς παραπάνω χρήσεις προκύπτει ὅτι τό *ζάβαλε* εἶναι τό *διάβολο* πού κι αὐτό κατάντησε ἐπιφώνημα (π.χ. «πῶς διάολο τά κατάφερε», «τί λές διάβολο» κτλ.). Ὁ τύπος *ζάβαλε* ὀφείλεται πιθανῶς στήν ὑποσυνείδητη τάση ἀποφυγῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ διαδόλου (πβ. *διάτανε*) ἢ και σέ ἐπίδραση τῆς βενετικῆς διαλέκτου, ὅπου ἡ ἐπίσης ἑλληνική λέξη *διάκος* ἐγινε *zago*. Πβ. και μεσ. λατ. *zabulus* ἀντί *diabolus*¹⁷.

Κουζουλός. Ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες νεοελληνικές λέξεις, στίς ὁποῖες εἶχαν προσκρούσει οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές και πού ἐτυμολογήθηκαν ἀπό τόν Στυλιανό Ἀλεξίου (*βασιλεύω, γροικῶ, κούτελο, πατέλης, ροῦχο, στανιό, σῶνω, φιλιατρό* κ. ἄ.)¹⁸ ἐξετάσθηκε ἀπό τόν ἴδιο και ἡ λ. *κουζουλός* και προτάθηκε γι' αὐτήν συσχε-

8. I cognomi della Venezia euganea, *Onomastica* (Génève) 1923, σ. 259.

9. Πβ. Χρ. Τοικριτσῆ, Ἑλληνικά βαπτιστικά και ἐπώνυμα στή Σικελία, *Ὄνόματα* 10, 1986, σ. 111.

10. Ἐλ. Πλατάκης, Δημῶδη ὀνόματα ζῶων τῆς Κρήτης, *Κρητολογία* 10-11, 1980, σ. 52.

11. *Περί τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης*, Β', σ. 190, Ε', α', σ. 210.

12. Boerio, *Dizionario*, και Α. Zamboni, *Profilo dei dialetti italiani*, Veneto, σ. 44.

13. Battisti - Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, 1957, λ. *zelega*.

14. *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1961-62, σ. 240.

15. Ἐ. ἄ., Β', σ. 352. Τουρκική θεωρεῖ τῆ λέξη και ὁ Ἀνδριώτης, Ἑτυμολογικό Λεξικό, λ. *ζάβαλης* «δυστυχῆς».

16. Ἀπαντα, κριτική ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Γ', σ. 455, και γλωσσάρι.

17. M. Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia*, Bologna, 1970, σ. LI κ. ἑ. Πβ. και τῆ λ. *ζαβολιά* πού ὀρθά ἐτυμολογεῖ ἀπό τῆ *διαβολιά* ὁ Ἀνδριώτης.

18. *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα, 1981, εὔρετήριο. Τό βιβλίο περιλαμβάνει και ἐτυμολογήσεις τῆς γερμ. λ. *Folter* «βασανιστήριο» πού συσχετίζεται μέ τῆ βενετοκρητική λ. *φουτρῆς* «δή-

τισμός προς τήν ιταλική λ. *cucciolio* πού σημαίνει, μεταξύ άλλων, μεταφορικά «persona giovane, semplice, ingenua, inesperta» μεγεθ. *cucciolone*, ύποτιμ. *cucciolaccio*, δηλαδή «κουτός, απλοϊκός». Ίδιαίτερα ό βενετικός τύπος *cucciolon* (μέ αποκοπή του τελικού φωνήεντος) συμπίπτει μέ τό ελληνικό *κουζουλός*¹⁹. Ή έτυμολόγηση αυτή αίρει όσα άμέθοδα είχάν παλαιότερα προταθει²⁰ και ένισχύεται από τή δική μου άκόλουθη παρατήρηση, ότι στή βενετική διάλεκτο συχνά οί φθόγγοι αυτοί έναλλάσσονται, π.χ. *uccello* βεν. *oseo*, *goccia* βεν. *gosa*, *pozso* βεν. *poso* κ.ά.²¹

μιος», *αύτ.*, II, σ. 85, και τής ιταλ. λ. *catramonaccia*, *αύτ.*, IV, σ. 5. Τήν τελευταία αυτή λέξη ό Cortelazzo τήν έτυμολογούσε από τή φράση «τήν κατάρα μου νά 'χεις!» Τόσο άμέθοδες είναι πολλές φορές οί έτυμολογήσεις άκόμη και σέ χώρες προηγμένες έπιστημονικά.

19. *Αύτ.*, V, σ. 5. 'Ο 'Αλεξίου δέν δέχεται τήν παλαιότερη έτυμολόγηση πού είχε προτείνει από τό βεν. *coglion*, *αύτ.*, I, σ. 181. *Cucciolio* σημαίνει κυρίως «μικρό ζώου», πβ. *μωρό*, *κουτάδι*, από τά επίθ. *μωρός* και *κουτός*.

20. Ξανθουδίδης, *'Αθηνά* 26, 1914, σ. 151 κ.έ., 'Ανδριώτης, *Λεξ. Δελτίον* 3, 1941, σ. 2 κ.έ.

21. Πβ. Ν. Κοντοσόπουλος, Φωνητική τής βενετικής διαλέκτου, *Θησαυρίσματα* 2, 1963, σ. 147 κ.έ. Τόν ευχαριστώ θερμά καθώς και τή φίλη 'Ελευθερία Γιακουμάκη γιά τά δελτία του 'Αρχείου του 'Ιστορικού Λεξικού τής 'Ακαδημίας πού έθεσαν ύπ' όψη μου. Γιά τή φωνητική τής βενετικής διαλέκτου βλ. και Α. Zamboni, *ξ.ά.*, σ. 13 κ.έ.

ΤΑΣΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΙΜΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Ἡ ἀρχαία Κρήτη καί ὁ λαός της συνιστοῦν ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις ἕνα ἱστορικό παράδοξο. Ἀπό τή μιὰ ἔχουμε τόν λαμπρό Μινωικό πολιτισμό, ὁ ὁποῖος, παρότι προελληνικός, ἐπιβιώνει ὡς στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας· ἡ πολιτειακή ἐπίσης ὀργάνωση καί οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ τῆς δωρικῆς Κρήτης γίνονται ἀντικείμενο συστηματικῆς μελέτης, ἐκθειάζονται καί ἐνίοτε προβάλλονται ὡς ὑποδείγματα ἀπό τοὺς πῖο σπουδαίους στοχαστές τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως εἶναι ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης¹, καί τοῦτο παρά τό γεγονός ὅτι ἡ πολιτική βαρῦτητα καί ἐπιρροή τῆς νήσου στόν εὐρύτερο ἑλλαδικό χῶρο εἶναι σχεδόν μηδαμινή. Ἀπό τήν ἄλλη ὁμως πλευρά ὑπάρχουν καί δυσμενέστατες κρίσεις γιά τὰ ἦθη καί τόν χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων Κρητῶν, οἱ ὁποῖες φαίνεται ν' ἀπορρέουν κατεξοχὴν ἀπό τόν Πολύβιο². Σκοπός αὐτοῦ τοῦ μελετήματος εἶναι νά ἐξετάσει ὀρισμένα παροιμιώδη γνωρίσματα τῶν Κρητῶν ἀπό τήν ἀρχαία παράδοση καί νά διαπιστώσει κατά πόσον τὰ γνωρίσματα αὐτά ταυτίζονται μέ ἡ διαφοροποιοῦνται ἀπό ἀντίστοιχα χαρακτηριστικά πού ἀποδίδει στοὺς Κρητες ἡ νεότερη ἑλληνική παροιμιολογία. Ἡ ἐπισκόπησή μας, δηλαδή, δέν θά συμπεριλάβει ὅλα γενικῶς τὰ χαρακτηριστικά καί τίς ιδιότητες, γιά τὰ ὁποῖα οἱ Κρητες ὑπῆρξαν (ἢ εἶναι) διάσημοι ἢ διαδόητοι³, ἀλλά κυρίως ἐκεῖνα πού εἶναι ἠθικῶς προσδιορίσιμα καί ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σέ παροιμιακές ἐκφράσεις.

---

* Εὐχαριστῶ καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν Δ. Λουκάτο, τόν Μ. Μερακλή καί – ἰδιαίτερα – τόν Γ. Αἰκατερινίδη γιά τήν προθυμία μέ τήν ὁποία ἔθεσε στή διάθεσή μου τό Λαογραφικό ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1. Βλ. Ἄ. Παναγόπουλο, *Πλάτων καί Κρήτη*, Ἀθήνα 1981. Γιά τίς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη βλ. *Πολιτικά* 1264α20, 1271α29, 1271β20-1272β23 κ. ἄ.

2. Ὁ Πολύβιος δέν δυσφημεῖ μόνο τοὺς σύγχρονους του Κρητες, ἀλλ' ἀμφισβητεῖ καί στοιχεῖα τῆς παλαιότερης κρητικῆς παράδοσης, ὅπως π.χ. τήν ὁμοιότητα πολιτεύματος καί θεσμῶν μεταξύ Κρήτης καί Σπάρτης (Πολύβ. 6.45 κ. ἑ.). Ἀλλ' ὁ Πολύβιος, φυσικά, ἔβλεπε τὰ πράγματα ἀπό τή σκοπιά τῆς ἀχαικῆς συμπολιτείας, ἐνῶ οἱ Κρητες μισοφόροι συνεργάζονταν τότε μέ τόν τύραννο τῆς Σπάρτης Νάβι, ἐνῶ ἀπό τοὺς φοδερότερους ἐχθρούς τῶν Ἀχαιῶν (Πολύβ. 13.4-8). Γιά ἀνασκευή τῶν δυσμενῶν αὐτῶν κρίσεων βλ. κυρίως H. van Effenterre, *La Crète et le monde Grec*, Paris 1948, σσ. 283 κ. ἑ.

3. Οἱ ἀρχαῖοι Κρητες π.χ. φημίζονταν γιά τίς χορευτικές τους ἱκανότητες (πβ. Ἀθήναιο 22C, 181A-B, 630B καί Λουκιανό, *Περί ὀρχήσεως* 8). Ἦταν ἐπίσης ἱκανοὶ τοξότες (Αἰλιανός, *Ποικίλη ἱστορία* 1.10), καλοὶ κνηγοὶ καί κατεξοχὴν ποδώκεις (Ἀθήναιο 630C, Αἰλιαν., *Περί ζῶν ἱστορία* 3.2). Οἱ Φαίστιοι, ἐπιπλέον, εἶχαν εἰδικότητα στό νά λένε ἀστεῖα (Ἀθῆν. 261E).

Ὁ γνωστότερος ψόγος ἐναντίον τῶν ἀρχαίων Κρητῶν εἶναι ἀναμφίβολα ὁ ἀναφερόμενος στήν τάση τους πρὸς ψευδολογία καὶ ἀπάτη⁴. Στὸ corpus τῶν Ἑλλήνων παροιμιολογῶν⁵ ὁ ψόγος αὐτὸς ἔχει τὶς ἀκόλουθες μορφές:

- α. Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεύδεσθαι καὶ ἀπατᾶν ἔταπτον τὴν λέξιν, καὶ φασιν ἀπὸ τοῦ Ἰδομενέως τοῦ Κρητὸς τὴν παροιμίαν διαδοθῆναι. Λέγεται γὰρ διαφορᾶς ποτε γενομένης τοῖς ἐν Τροίᾳ Ἑλλήσι περὶ τοῦ μείζονος, καὶ πάντων προθυμωμένων τὸν συναχθέντα χαλκὸν ἐκ τῶν λαφύρων πρὸς ἑαυτοὺς ἀποφέρεισθαι, γενόμενον κριτὴν τὸν Ἰδομενέα, καὶ λαβόντα παρ' αὐτῶν τὰς ἐνδεχομένας πίστεις ἐφ' ᾧ κατακολουθῆσαι τοῖς κριθησομένοις, ἀντὶ πάντων τῶν ἀριστείων ἑαυτὸν προτάξει. Διὸ λέγεσθαι τὸ Κρητίζειν. (CPG I.101.62)⁶.
- β. Κρητίζει ὁ κριτής: ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων (CPG II.181.30)⁷.
- γ. Πρὸς Κρητὰ κρητίζεις: ἐπὶ τῶν πρὸς ὁμοίους ψευδομένων (CPG II.205.35)⁸.
- δ. Ὁ Κρηὴς τὸν Κρητὰ: ἐπὶ τῶν ὁμοιοτρόπων (CPG I.291.31)⁹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ μισθοφορικές ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν οἱ Κρητες σέ ὄλους σχεδόν τούς στρατοὺς τῆς ἀρχαιότητος καὶ οἱ πειρατικές τους δραστηριότητες ἔδιναν ἀφορμές γιὰ γενεαὶς τοῦ τύπου:

Αἰεὶ λησταὶ καὶ ἀλιφθόροι, οὐδὲ δίκαιοι

Κρητες· τίς Κρητῶν οἶδε δικαιοσύνην; (Παλατ. Ἀνθολ. 7.645)

Βλ. ἐπίσης Θ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1986, σ. 76 καὶ πβ. Πολύβιο 8.18.5 κ.έ., 6.43.3 κ.έ., 47.4 καὶ Διόδωρο 37.18.1.

4. Τὸ περίφημο *Κρητες αἰεὶ ψεύσται* ἀνάγεται ἴσως στὸν Ἐπιμενίδη (βλ. Ἀπόστ. Παῦλο, *Πρὸς Τίτον* 1.12 καὶ πβ. Καλλιμάχο, *Ζεὺς* 8-9), ἀλλὰ βλ. καὶ ἄρθρο τοῦ ὑποφαινομένου «Ἡ Κρήτη σέ συγγραφεῖς τῆς ὀψιμῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ ειδικότερα στὸν Πλούταρχο», *Πεπραγμένα Ἐ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Α', Ἡράκλειο 1986, σσ. 268 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ σχετική βιβλιογραφία. Γιά τὴν ἐξήγηση καὶ ἀνασκευή αὐτῆς τῆς μορφῆς βλ. Β. Ψιλάκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, τόμ. Α', Χανιά 1909, σσ. 673 κ.έ.

5. E.L.Leutsch-F.G.Schneidewin, *Corpus paroemiographorum Graecorum*, Göttingen 1851 (ἀνατ. Hildesheim 1965). Τὸ corpus αὐτὸ περιλαμβάνει συλλογές ἑλληνικῶν παροιμιῶν πού καταρτίστηκαν ἀπὸ τὸν 2^ο ὡς τὸν 15^ο αἰώνα.

6. Πβ. καὶ τὸ ἀρχαῖο σχόλιο στὸν Καλλιμάχο (*Ζεὺς* 8-9): *Παροιμία ἐστὶ τὸ κρητίζειν ἐπὶ τοῦ ψεύδεσθαι, ἀπὸ Ἰδομενέως Κρητὸς ὀηθείσα, ὃς λαχὼν μερίσαι τοῖς Ἑλλήσι τὰ λάφυρα τοῦ Ἰλίου, τὰ κρείττω ἑαυτῷ περιποιήσατο*. Πβ. ἐπίσης CPG I.262.58, II.119.87, 487.7 (*Κρητίζειν: ἐπὶ τοῦ ψεύδεσθαι· ἀπατητικοὶ γὰρ οἱ Κρητες*). Στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου, ἐξάλλου, βρῖσκουμε μιά διαφορετικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὴν προέλευση τῆς παροιμίας, ἡ ὁποία ἐπίσης σχετίζεται μὲ τὸν Ἰδομενέα: *Ὡς Ἀθηνόδωρος ὁ Ἐρετριεὺς ἐν ὀγδόῳ ὑπομνημάτων φησὶ Θετίου καὶ Μήδειαν ἐρίσαι περὶ κάλλους ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ κριτὴν γενέσθαι Ἰδομενέα καὶ προσνεῖμαι Θετίδι τὴν νίκη, Μήδειαν δ' ὀργισθεῖσαν εἰπεῖν Κρητες αἰεὶ ψεύσται καὶ ἐπαράσασθαι αὐτῷ μηδέποτε ἀλήθειαν εἰπεῖν, ὥσπερ ἐπὶ τῆς κρίσεως ἐποίησε· καὶ ἐκ τούτου φησὶ τοὺς Κρητας ψεύστας νομισθῆναι* (κῶδ. 190, 150a38-150b3 [Henry]).

7. Πβ. καὶ CPG II.758.96: ... ἐπὶ τῶν ἐν τῷ κρίνειν ψευδομένων καὶ τὸ δίκαιον παραβαίνοντων. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ κριτὴς στίς παροιμίες αὐτὲς παραπέμπει στὸν Ἰδομενέα.

8. Πβ. Πλούταρχο, *Λύσανδρος* 20.2: *Πρὸς Κρητὰ δ' ἄρα, τὸ τοῦ λόγου, κρητίζων ἠγνόει τὸν Φαρνάβαζον*. Στὸ συγκεκριμένο ἐπεισόδιο ὁ ἕνας «Κρής» ἦταν ὁ Λύσανδρος· ἀλλὰ καὶ ὁ Φαρνάβαζος, τὸν ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἐξαπατήσει, ἦταν ἐπίσης «Κρής». Τὴν ἴδια σημασία εἶχε καὶ ἡ παροιμία *Πρὸς Κάρα καρίζεις* (CPG I.297.65).

9. Πβ. καὶ II.557.61.

ε. Κρῆς πρὸς Αἰγινήτην: ἐπὶ τῶν πανουργία χρωμένων πρὸς ἀλλήλους λέγεται (CPG I.268.92)¹⁰.

Ὁ παραπάνω ψόγος ἐναντίον τῶν Κρητῶν ἦταν, ὅπως δείχνει καὶ ἡ πληθώρα τῶν παραλλαγῶν του, εὐρύτατα διαδεδομένος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα¹¹. Στὴ νεότερη ἑλληνικὴ παροιμιογραφία τώρα ὁ ἀντίστοιχος ψόγος, μὲ ἀρκετές ἐπίσης παραλλαγές, δέν μέμφεται ρητὰ τοὺς Κρητικούς γιὰ ψευδολογία καὶ ἀπάτη¹², ἀλλ' ἴσως ὑπαινίσσεται μιὰ τέτοια τάση. Ἡ παροιμία εἶναι ἡ ἑξῆς:

*Κρητικὸ κι ἄ γάμης¹³ φίλο,
βάστα καὶ κομμάτι ξύλο.*

Δηλ. δέν πρέπει νὰ ἔχεις ἐμπιστοσύνη στὴ φιλία τῶν Κρητικῶν. Λέγεται γενικῶς¹⁴. (Διαλεκτὴ Ζευγώλη-Γλέζου, *Παροιμίες ἀπὸ τὴν Ἀπειράνθο τῆς Νάξου* [Λαογραφία, παράρτημα 6], Ἀθῆναι 1963, σ. 174).

Στὴ συλλογὴ τοῦ Βενιζέλου (ὑποσ. 14, σ. 152.40) ἐπίσης ὑπάρχει ἡ ἑξῆς παροιμία:

*Μᾶς ἐννοιωσαν κ' οἱ Κρητικοὶ
πὼς ἤμεθα Χανιώταις*

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ φερόμενος τὸν φερόστων ἀνακαλύπτει¹⁵.

10. Πβ. καὶ II.181.28, 487.6.

11. Ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ οὐσιαστικὸ *κρητισμός* μὲ ἀνάλογη σημασία. Βλ. *Αἴμ. Παῦλος* 26.3.

12. Ὡστόσο, σὲ κάποια ἀνέκδοτη συλλογὴ παροιμιῶν ὑπὸ Ἀντ. Μανούσου γύρω στὸ 1880 ὑπάρχει τὸ λόγιον Ἄνθρωπος Κρῆς αἰεὶ ψεύτης (ΚΑ χφ. 2285, σ. 18, ἀρ. 48. ΚΑ = Κέντρον Ἐρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας – πρῶην Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), ἐνῶ σὲ μιὰν ἄλλη συλλογὴ τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Ἐ. Ἰωαννίδης, Ἀμοργός 1876) βρίσκουμε σχεδόν τὴν ἀναίρεσή του. Ἀπαξ ἀπατάται ὁ Πελοποννήσιος, δις ὁ Στερεοελλαδίτης καὶ χιλιάκις ὁ Κρῆς. (ΚΑ χφ. 1357Στ', σ. 96).

13. Διατηρῶ πάντοτε τὸν τονισμό καὶ τὴν (φωνητικὴ) ὀρθογραφία τῶν πηγῶν.

14. Πράγματι: σὲ ἄλλες παραλλαγές τῆς ἴδιας παροιμίας τὴ θέση τοῦ Κρητικοῦ παίρνουν οἱ «Τοῦρκος» (Γ.Μ. Σακελλαρίδης, *Νισυριακά* 9, Ἀθῆνα 1984, σ. 161), «Βούλγαρος», «Μανιάτης», «χωριάτης» (Γ. Καψάλης, *Σύμμεικτα Λακωνικά Λαογραφικά*, *Λαογραφία* 13, 1950, 253), «Ἀρδανίτης» (Σπ. Λάμπρος, «Ἐθνικά Ὑδροίς», *Ἔστιά* 1895, σ. 156) καὶ... «χωροφύλακας» (Ζευγ.-Γλ., σ. 343). Πβ. ὁμοίως καὶ Μ.Γ.Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου*, I, Ἀθῆναι 1932, σ. 379· Ἰ. Βενιζέλο, *Παροιμίες δημῶδεις*, Ἐρμούπολις 1867², σ. 31.400-1 καὶ ΚΑ χφ. 1357Ζ', σ. 34. Τέλος, σὲ μιὰ κρητικὴ μᾶλλον παραλλαγή τῆς ἴδιας παροιμίας ἐνοχοποιεῖται ὁ Σφακιανός (Ἰ. Κονδυλάκης, *Ἀνέκδοτα Λαογραφικά Κρήτης*, ἐπιμ. Θ. Δετοράκης, Ἡράκλειο 1987, σ. 76).

15. Πβ. καὶ ΚΑ χφ. 174, σ. 81.46:

*Ἐμάθαν μας κι οἱ Κρητικοὶ
πὼς εἴμεσταν Χανιώτες.*

Πρὸς τοὺς ὑπὸ ψευστῶν ἀνακαλυπτομένους ψεύστας.

Πβ. ἐπίσης χφφ. 209, σ. 13.5· 337, σσ. 116, 140· 1357Ε', σ. 6.

Είναι σαφές ότι αυτή η παροιμία ανακαλεί την αρχαία *Πρὸς Κρήτα κρητίζεις*, αλλά με κάποια διαφορά. Ἡ αρχαία παροιμία τονίζει την προσπάθεια εξαπάτησης (στήν πραγματικότητα τό μάταιο τῆς ἀπόπειρας), ἐνῶ ἡ νεοελληνική ἀναφέρεται στή διαπίστωση τῆς ἀποκάλυψής της. Μὲ ἄλλα λόγια, στήν αρχαία παροιμία ὁ ὀμιλῶν εἶναι τό ὑποψήφιο – ὑποτίθεται – θύμα, ἐνῶ στή νεοελληνική αὐτός πού ἀποπειράθηκε νά ἐξαπατήσει ἄλλ' ἀποκαλύφθηκε.

Σέ μιάν ἄλλη αρχαία παροιμία οἱ Κρήτες, μαζί μέ τούς Κίλικες καί τούς Καππαδόκες, δυσφημοῦνται ὡς οἱ χειρότεροι ἄνθρωποι τοῦ κόσμου. Στό λεξικό τῆς Σούδας (λ. *Κάππα διπλοῦν*) διαβάζουμε:

*Τρία Κάππα κάκιστα*¹⁶
Καππαδοκία, Κρήτη καί Κιλικία.

Ἡ νεοελληνική ἐκδοχή τῆς ἴδιας παροιμίας συμπεριλαμβάνει στόν σαρωτικό αὐτόν λόγο περισσότερες περιοχές καί παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

*Τρία Κάππα κάκιστα, δύο Μι παγκάκιστα, Κρήτη, Κύπρος καί Κεφαλωνιά,
Μυτιλήνη καί Μοργιάς* (Βενιζέλος, σ. 326.606)¹⁷.

Κάπου ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές παροιμίες θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τούς σχετικά ἄγνωστους σκωπτικούς στίχους ἐναντίον τῶν Κρητικῶν, τούς ὁποίους ἀνακάλυψε σέ δυζαντινό χειρόγραφο τοῦ Στράδωνα (14^{ος} αἰ.) ὁ Θ. Δετοράκης (*Κρητολογία* 12-13, 1981, σ. 92). Οἱ στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

*Πρῶτον κακοὶ Κατζίβελοι, δεύτερον Ἄρβανῖται
τρίτον οἱ πάντες Κρητικοί, τέταρτον οἱ Τενδέκοι
.....
Αἱ μῦναι οἱ Κατζίβελοι, αἱ ψύλλαι οἱ Ἄρβανῖται
καί κόρυζαι οἱ Κρητικοὶ βλάπτουν τὸν κόσμον ὄλον.*

Μία ἄλλη αρχαία παροιμία ἀποδίδει κάποια εἰρωνική διάθεση στοὺς Κρήτες, οἱ ὅποιοι, παρότι ναυτικός λαός, ὑποκρίνονταν ὅτι δέν γνωρίζουν ἀπὸ θάλασσα. Στό *CPG* I.131.30 διαβάζουμε:

Ὁ Κρής τὴν θάλατταν: ἐπὶ τῶν ἐν οἷς διαφέρουσι ταῦτα φεύγειν προσποιουμένων ἢ παροιμία ἐστίν· ἐπειδὴ ναυτικώτατοι οἱ Κρήτες ἐγένοντο.

16. Ἡ σαφῶς ἠθική σημασία ἐδῶ τοῦ ἐπιθέτου «κάκιστος» φαίνεται καί ἀπὸ τό σχόλιο τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου: *διαβεβόηται δὲ παρὰ πᾶσιν ἐπὶ κακοτροπία τὸ τῶν Καππαδόκων γένος, ὡς καὶ παροιμίαν περὶ αὐτῶν ἐξενεχθῆναι τοιαύτην· τρία... (Περὶ θεμάτων 66, 68-69 [Pertusi]).* Π6. καὶ *CPG* II.369.25α.

17. Ἡ ὡς πρὸς τό κακό ὁμοιότητα ἀνάμεσα στοὺς Κρητικούς καί τούς Κεφαλλονίτες μαρτυρεῖται καί ἀπὸ τό παρακάτω γνωμικό: *Ὁ διάβολος εἶχε, λέει, τρεῖς θυγατέρες καὶ τσ' ἐπάντρεψε τὴ μία στήν Κρήτη, τὴν ἄλλη στή Μάνη καὶ τὴν ἄλλη στήν Κεφαλλονιά* (Δ. Λουκάτος, *Κεφαλλονίτικα γνωμικά*, Ἀθήνα 1952, σ. 174.1176).

*Μέμνηται ταύτης Ἀλκαῖος*¹⁸.

Ἡ ναυτική πάντως φήμη τῶν ἀρχαίων Κρητῶν σώζεται καί στή νεοελληνική παροιμία

Οὔλο (= μόνο) *Κρητικό καπετάνιο*,
οὔλο Ρωμῆο κονταζή (= ὁ ἐμπροσθῆς καί ἐπιδιορθωτής ὄπλων),

παρά τό γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις τῶν νεότερων Κρητικῶν μέ τή θάλασσα γενικά δέν εἶναι ιδιαίτερα ἀγαθές¹⁹.

Ἄλλες, πάλι, ἀρχαῖες παροιμίες δέν ἔχουν κάτι τό ἀντίστοιχο στή νεοελληνική παροιμιογραφία· ὅπως π.χ. αὐτή πού μέμφεται τούς Κρήτες γιά διατάραξη ἱερῆς τελετῆς (θυσίας συγκεκριμένα) καί ὑπαινίσσεται ἴσως τόν μειωμένο τους σεβασμό ἀπέναντι στό τυπικό τῆς θρησκείας γενικότερα (πβ. καί ὑποσ. 20 παρακάτω). Τήν παραθέτω μαζί μέ τό ἐρμηνευτικό της σχόλιο:

Οἱ Κρήτες τήν θυσίαν: Ἀγαμέμνων, ὡς φασι, χειμασθεῖς κατηνέχθη εἰς Κρήτην, καί ἀναβάς εἰς τό Πολυρῶνιον θυσίαν ἐπετέλει. Ἐν τούτῳ δέ οἱ αἰχμάλωτοι τὰς ναῦς ἐνέπρησαν· οὐ ἀπαγγελέντος αὐτῷ, μεσούσης τῆς θυσίας, τὸ μὲν καιόμενον ἱερεῖον καταλιπεῖν λέγεται, ἐλθεῖν δέ πρὸς θάλασσαν ταραχθέντα, καί μίαν μόλις εὐρόντα ναῦν, ἐπ' αὐτῆς ἀναχθῆναι, πολλὰ καταρασάμενον τοῖς τήν χώραν οἰκοῦσιν. Ὅθεν εἴ ποτε ταραχῶδης θυσία γένοιτο, Κρητικῆν καλεῖσθαι (CPG I.141.50)²⁰.

Μία ἄλλη παροιμία ἀναφέρεται στήν ἐξ ἀνάγκης συσπείρωση τῶν κρητικῶν

18. Πβ. Στράβωνα 10.4.17: *καὶ γὰρ ναυκρατεῖν πρότερον τοὺς Κρήτας, ὥστε καὶ παροιμιάζεσθαι πρὸς τοὺς προσποιουμένους μὴ εἰδέναι ἅ ἴσασιν· ὁ Κρής ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν*. Πβ. ἐπίσης CPG II.42.41 καὶ Ἀρισταίνετο 2.18. Στόν Αἴλιο Ἀριστείδη (III, 490 Dindorf) ἡ παροιμία ἔχει τή μορφή: *Ὁ Κρής δὴ τὸν πόντον. παροιμία ἐπὶ τῶν εἰδόντων μὲν προσποιουμένων δ' ἀγνοεῖν. ἀντὶ τοῦ νησιώτης ἀγνοεῖ τὴν θάλατταν*. Εἶναι, ἴσως, ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σχεδόν ὁμοία παροιμία *Ὁ Σικελὸς τὴν θάλασσαν* εἶχε τελείως διαφορετικὴ σημασία. Τό ἐρμηνευτικό της σχόλιο στό CPG I.141.51 ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Σικελὸς, φασιν, ἔμπορος σῦκα ἄγων ἐνανάγησεν· εἶτα ἐπὶ πέτρας καθήμενος καὶ ὄρων τὴν θάλασσαν ἐν γαλήνῃ, ἔφη, οἶδα δ' θέλει· σῦκα θέλει*. Πβ. σχετικὸ μῦθο Αἰσώπου (ἀρ. 311 Budé) καὶ νεοελληνικὴ παροιμία *φουντούκια θέλει ἡ θάλασσα* στή συλλογὴ τοῦ Κ.Μηνᾶ, Παροιμίες Ἐλύμπου Καρπάθου, *Δωδεκανησιακὸν Ἄρχεῖον* 5, 1970, σ. 104.

19. Γ.Α.Καλαϊσάκης, *Κρητικαὶ παροιμίες, Παρνασσός* 17, 1894, σ. 800.234. Τήν παροιμία συνοδεύει ἡ σημείωση ὅτι «λέγεται ὑπὸ τῶν Ἀλδανῶν». Ὁ Ν.Πολίτης περιλαμβάνει τήν πιό πάνω παροιμία στήν ἀνέκδοτη συλλογὴ του μέ τή σημείωση «περιπαιγμάτα παρά Γ. Καλαϊσάκη» (ΚΑ, π 3). Μήπως, ἄρα, λεγόταν πράγματι μέ περιπαικτικὴ διάθεση αὐτὴ ἡ παροιμία;

20. Πβ. I.287.5 καὶ II.552.41. Σχετικὴ εἶναι ἴσως καὶ ἡ παροιμία *Ῥόδιοι τὴν θυσίαν· ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς δλασφημούντων* (CPG I.303.96). Πβ. καὶ I.272.16. Τό ἐρμηνευτικὸ σχόλιο μέ τόν Ἀγαμέμνονα πάντως δημιουργεῖ ὀρισμένες ἀπορίες· γιατί π.χ. ὁ Ἀγαμέμνων καταράστηκε τούς Κρήτες, ἀφοῦ χάρις στή δική τους – τήν ἀνίερη ἔστω – παρέμβαση σώθηκε; Ἐκτός κι ἂν οἱ ἐμπροσθῆς αἰχμάλωτοι ἦταν ἐπίσης Κρήτες.

πόλεων (οί όποίους πολεμοῦσαν συνεχῶς ἀναμεταξύ τους)²¹, γιά τήν ἀντιμετώπιση κάποιου ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ:

*Συγκρητισμόν ἔχεις: εἴρηται ἐπὶ τῶν δι' ἀνάγκην συμμάχων γιγνομένων ἀλλήλοις· Οἱ Κρητες γάρ καθ' ἑαυτοὺς στασιάζοντες, ὅτε στρατὸν ξενικὸν ἐώρων ἐπιστρατεύοντα τῇ ἑαυτῶν πατρίδι, συμμαχίαν καὶ δμαιοχίαν ἠσπάζοντο, ὅπερ συγκρητισμὸς ἐκλήθη (CPG II.647.80)*²².

Μέ τῇ στασιαστική πάντως τάση τῶν ἀρχαίων Κρητῶν θά μπορούσε, ἴσως, νά παραβληθεῖ ἡ δημῶδες παροιμία:

Πῶς (ἔτσι, γι' αὐτὸ) σφάζουν οἱ Κρητικοὶ μὲ τσ' ἀσκουρολεβίδες!

Λέγεται μὲ εἰρωνική διάθεση καί μὲ κάποιαν ἀγανάκτηση, ὅταν ἀκοῦμε μιὰ ἀνόητη, μιὰ ὑπερβολική, μιὰ ἀδικαιολόγητη σκέψη ἢ πράξη (Ζευγ.-Γλ., σ. 288)²³.

Πρὶν ἀφήσουμε τὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας παροιμογραφίας, θά ἦταν ἴσως ἐνδιαφέρον ν' ἀναφέρουμε ἐδῶ καί μιὰ παράδοση πού συσχετίζει τήν προέλευση τοῦ σαρδόνιου γέλωτος μὲ τὸν μυθολογικό φύλακα τῆς Κρήτης Τάλω. Στὸ CPG I.155 διαβάζουμε:

Σιμωνίδης δέ φησι τὸν Τάλω πρὸ τῆς εἰς Κρήτην ἀφίξεως οἰκῆσαι τὴν Σαρδῶ, καὶ πολλοὺς τῶν ἐν ταύτῃ διαφθεῖραι· οὓς τελευτῶντας σεσηρῆναι, καὶ ἐκ τοῦτου ὁ Σαρδόνιος γέλωσ²⁴.

Σέ ἀντίθεση μὲ τήν κακή εἰκόνα τῶν Κρητῶν στήν ἀρχαία παροιμογραφία – καί ἰδιαίτερα μὲ τήν ὑπόληψή τους ὡς ἀπατεῶνων – νεότερες δημῶδεις παροιμίες ἀποδίδουν στοὺς Κρητικούς μιάν ἀγαθότητα πού ξεπερνᾶ, μερικές φορές, τὰ ὄρια τῆς ἀφέλειας²⁵. Στῆ συλλογή τοῦ Βενιζέλου (σ. 145.443) π.χ. ἡ παροιμία:

21. Π6. Δετοράκη, ὑποσ. 3; σ. 75.

22. Ἡ λέξη *συγκρητισμὸς* εἶναι ἓνα unicum πού μαρτυρεῖται μόνο στὸν Πλούταρχο (*Ἡθικά* 490B). Στὸ λεξικό τῆς Σούδας ὑπάρχει καί τὸ λ. *συγκρητίσαι: τὰ τῶν Κρητῶν φρονῆσαι* (ἢ *συμφρονῆσαι* σέ μερικά χφφ.).

23. Ὁ Ν.Κοντοσόπουλος μοῦ ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὴ ἡ παροιμία ὑπογραμμίζει τὸν εὐέξαπτο χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν, οἱ ὅποιοι ἔρχονται μὲν στὰ χέρια μὲ τὸ παραμικρό, ἀλλὰ χωρὶς νά κάνουν ἀνεπανόρθωτο κακό ὁ ἓνας στὸν ἄλλον (οἱ σκουριασμένες λεπίδες πού χρησιμοποιοῦν γιά τὸ ξεβοτάνισμα εἶναι μᾶλλον ἀκίνδυνες).

24. Παραλλαγή αὐτῆς τῆς ἐκδοχῆς εἶναι τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στήν *Ὀδύσσεια* ν 300, ὅπου ἡ παροιμία συνδέεται πάλι μὲ τὸν Τάλω, ἀλλ' ὄχι καί μὲ τῇ Σαρδηνία. Π6. CPG I.155.56: ... *παρὰ τὸ δονεῖν ἢ δαίειν, ἦτοι καίειν καὶ παρὰ τὸ σαίρω, ἔσαρον, ὅθεν καὶ τὸ σεσηρῆναι, γίνεται τὸ σαρδόνιον* (Ἐπειδὴ τὸ πρόσωπο ὅσων ἔσφιγγε στὸ πυρακτωμένο στήθος του ὁ χαλκεότευκτος Τάλως παραμορφωνόταν ἀπὸ τῆ θερμότητα καὶ φαινόταν *σεσηρός*, δηλ. μὲ τὰ χεῖλη τραβηγμένα πρὸς τὰ πίσω ὥστε νά προβάλλονται τὰ δόντια). Γιά τίς ἄλλες ἐκδοχές προέλευσης αὐτῆς τῆς παροιμιακῆς ἐκφρασης βλ. CPG I.154 κ.έ. καὶ ἀρχαία σχόλια στήν Πλάτ. *Πολιτεία* 337A.

25. Π6. τὸ δεύτερο λόγιον στήν ὑποσημ. 12 *παραπάνω*.

Κρητικὴ χαριτωμένε, ὡς τὸ Μάϊ εἶν' ἡ χαρά σου

φαίνεται νά δηλώνει τήν ἀδικαιολόγητη μᾶλλον χαρά γιά κάποια ἐφήμερη μόνο εὐτυχία. Γραφικότερη ὁμως εἶναι ἡ καρπαθιώτικη παροιμία:

Χύννεις, Κρητικέ, τὸ λάϊτ (= λάδι) σου; Χάννεις το,

ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπό τὸ ἀκόλουθο ἐπεξηγηματικό σχόλιο:

Συζητούσανε κοντά στά τουλούμια μέ τὸ λάδι δύο Κρητικοί. Θυμώνει ὁ ἕνας καί δίνει διέξοδο στὸν θυμὸ του μαχαιρώνοντας τὸ τουλούμι μέ τὸ λάδι. Ὁ ἄλλος μ' ἀδιαφορία του συνειδητοποιεῖ πὼς αὐτὸς τὸ ἔχυσε τὸ λάδι κι αὐτὸς τὸ ἔχασε (Κ. Μηνᾶς, ὑποσ. 18, σ. 108).

Ἡ παροιμία αὐτὴ ὑποδηλώνει, ἴσως, ἀκόμη καί τὸν εὐέξαπτο χαρακτήρα τῶν Κρητικῶν ἀλλά καί τήν ἀπροθυμία τους νά βλάψουν ἀνεπανόρθωτα τὸν συντοπίτη τους (πβ. καί ὑποσ. 23).

Τέλος, μία ἄλλη νεοελληνική παροιμία συνδέει τοὺς Κρητικούς μέ ιδιότητες γιά τίς ὁποῖες φημίζονται οὕτως ἢ ἄλλως: ἐννοῶ τὴ γενικότερη ὑπόληψή τους γιά ἀσυνήθιστο φυσικὸ θάρρος καί ὑψηλὴ αἴσθηση τιμῆς. Ἡ παροιμία προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο καί μαζί μέ τὸν ἐρμηνευτικὸ της μῦθο ἔχει ὡς ἐξῆς:

Τὸ καλὸ τὸ φυσικὸ

τῶκοψεν ὁ Κρητικὸς.

Λέγεται, ὅταν ἐγκαταλείψῃ κάποιος ἓνα κακὸ φυσικὸ, ἀναγκασθεὶς ἀπὸ ἄλλον. Ὑπάρχει ὁ ἐξῆς μῦθος:

Ἦτονε, λέει, κανένας βασιλιᾶς κι ἦτονε διορία (= ἔθιμο, νόμος) ὅτι νάθελε βαδρευτὴ κανένας νά πρωτοκοιμηθῇ ὁ βασιλιᾶς μέ τὴ νύφη. Ἐπαδρευτῆκε λοιπὸ ἕνας Κρητικὸς κι ἐξητήξασι δὴ βασιλιᾶ νά πάη νά κοιμηθῇ τὴ νύφη. Καί δύνεται λοιπὸ ὁ Κρητικὸς τὰ νυφικά καί πάει καί πέφτει, καί πᾶ' ἐδά ὁ βασιλιᾶς νά πέση, καί σηκώνεται ὁ Κρητικὸς καί πιάνει τὸ βασιλιᾶ κι ἦκαμέ don ἀπέστι (= παστό) μέ τὸ ραβδί. Κι ἐσηκώθηκεν ὁ βασιλιᾶς ἀποσβολωμένος κι ἦφυε.

Ὑστερα ἔπαδρευτῆν ἄλλος Κρητικὸς καί εἰδοποιούσι δὴ βασιλιᾶ νά πάη νά κοιμηθῇ τὴ νύφη. Ἐτότες λοιπὸ λέει κι ὁ βασιλιᾶς:

Τὸ καλὸ κτλ.

Κι ὁ βασιλιᾶς ἦτον' ἀπού τὴ Γρήτη (Ζευγ.-Γλ., σ. 323).

Ἄν καί στίς παροιμίες γενικά ἐνός λαοῦ βρῖσκεται συμπυκνωμένη ἡ πείρα καί ἡ σοφία του, οἱ παροιμιακὲς ἐκφράσεις πού χαρακτηρίζουν τοὺς κατοίκους συγκεκριμένων περιοχῶν πρέπει ν' ἀντιμετωπίζονται μέ διαφορετικά, ἴσως, κριτήρια, καθότι οἱ προϋποθέσεις πού τίς δημιούργησαν δέν συνδέονται μόνο μέ μακρόχρονη πείρα καί παρατήρηση, ἀλλά καί μέ τίς ἱστορικές τύχες καί περιπέτειες τοῦ λαοῦ στὸν ὁποῖον ἀναφέρονται. Οἱ μεταξὺ τῶν διαφόρων τόπων — τῶν γειτονικῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ — ἀντιζηλίες καί δυσφημίσεις εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο σέ ὄλους τοὺς

λαούς²⁶, ἀλλ' ἡ παροιμιώδης, πραγματικά, πολιτική ἔχθρα καὶ διχοστασία τῶν Ἑλλήνων «ἤγαγεν», ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Σ. Λάμπρος (ὑποσ. 14, σ. 131), «εἰς παντοῖα μεταξὺ τῶν πόλεων μίση, καὶ τὸ σκῶμμα καθίστανε πικρόχολον τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων πολλάκις ἐναντίον αὐτῶν τῶν ὁμοφύλων. Ἡ ἀρχαία κωμωδία, τὸ ἀρχαῖον ἐπίγραμμα καὶ ἡ ἀρχαία παροιμιογραφία διεφύλαξεν ἡμῖν τρανὰ δείγματα τῆς τοιαύτης ἐχθροπαθείας ἑλληνικῶν πόλεων κατ' ἀλλήλων».

Στὴν περίπτωση τῶν Κρητῶν εἶναι, νομίζω, προφανές ὅτι ἡ κακὴ τους εἰκόνα στὴν ἀρχαία παροιμιογραφία ὀφείλεται στίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γνώριζαν τοὺς Κρητες οἱ ἄλλοι Ἕλληνες· δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς, κυρίως, χρόνους καὶ μετὰ, ὅταν πολλοὶ Κρητες, ἔχοντας βαθμιαία ἐγκαταλείψει τὰ αὐστηρὰ ἀρχαῖα τους ἦθη, εἶχαν στραφεῖ πρὸς τὸ εὐκόλο κέρδος πού προσπόριζαν ἡ μισθοφορία καὶ ἡ πειρατεία²⁷. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ στοὺς νεότερους χρόνους²⁸, μολονότι οἱ συνθήκες πού τὴ δημιούργησαν εἶχαν παύσει νὰ ὑφίστανται· παρ' ἄλληλα ὁμως ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ ἄλλες δημῶδεις παροιμίες, οἱ ὁποῖες ὑπογραμμίζουν διαφορετικὲς πλευρὲς τοῦ κρητικῆς χαρακτῆρα, ὅπως τὸ εὐδέξαπτο, τὴν ἀγαθότητα, τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια.

26. Π6. τὰ κατ' ἀλλήλων σκώμματα μεταξύ Ἑλλήνων καὶ Σκωτσέζων, Γάλλων καὶ Ἑλλήνων, Ἑλβετῶν καὶ Αὐστριακῶν κ. ἄ. Ἐπισημανθεὶς ἐπίσης ἐδῶ ὅτι οἱ δημῶδεις παροιμίες πού ἀναφέρονται στοὺς Κρητικούς προέρχονται, ὅπως εἶδαμε, κυρίως ἀπὸ τὰ γειτονικά Δωδεκάνησα καὶ τὴν Ἀπείρανθο τῆς Νάξου μέ τὴ μεγάλη κρητικὴ παροιμία.

27. Π6. καὶ Ψιλᾶκη, ὑποσ. 4, σσ. 681 κ. ἐ. Γιά τοὺς ἴδιους λόγους «δυσώνυμοι κατέστησαν καὶ οἱ Ἀρκάδες». Βλ. Σ. Λάμπρο, ὑποσ. 14, σ. 132 καὶ π6. CPG I.47.59 καὶ II.147.41.

28. Βλ. παραπάνω σ. 401 κ. ἐ. καὶ π6. Λάμπρο δ. π., σ. 164: «Πάντων δέ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ μάλιστα διασυρθέντες ὑπῆρξαν οἱ Κρητες καὶ οἱ Χίοι. Καὶ διὰ μὲν τοὺς Κρητας ἐξηκολούθησεν ὁ ἀρχαῖος ὄνειδισμός ὁ ἐπὶ φιλοψευδία καὶ ἀπιστία...».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ «CARMEN SECULARE» ΤΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ*

Τά ποιητικά καί πεζά έργα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας παρουσιάζουν, γενικά, πολλά καί, συχνά, δυσεπίλυτα ἐκδοτικά καί ἐρμηνευτικά προβλήματα· ἄλλωστε, μέ σπάνιες ἐξαιρέσεις, ἔχουν ἀπασχολήσει ἐντελῶς εὐκαιριακά τή νεότερη ἔρευνα. Ἔτσι, εἰκοσιτέσσερα χρόνια ὕστερα ἀπό τή μνημειώδη ἐκδοση τῶν *Αὐτογράφων Ἔργων*, καί δέκα περίπου χρόνια ὕστερα ἀπό τήν ἐνθαρρυντική ἀναζωπύρωση τοῦ φιλολογικοῦ καί κριτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά ἐκδοτικά ζητήματα τοῦ Σολωμοῦ, τά περισσότερα ἀπό τά κείμενα τῆς περιόδου 1847 κ.έ. ἔξακολουθοῦν νά μένουν οὐσιαστικά ἀδιερεύνητα¹.

Ἐδῶ προχωρῶ – ἀναγκαστικά πολύ συνοπτικά – σέ προτάσεις πού ἀφοροῦν ἕνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα, ὑπό αἴρεση «ῥιμα» ἔργα τῆς ἴδιας περιόδου, τό λεγόμενο «Carmen Seculare», ἔργο πού μοιάζει νά τό ξεχώρισαν, ἀνάμεσα σέ ἀρκετά ἄλλα ὁμοβάθμια ἢ ὁμοιόβαθμα σύγχρονα του σολωμικά κείμενα, ἤδη τά «Προλεγόμενα» τοῦ Πολυλά καί ἡ κριτική τοῦ Παλαμά, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε, καί ἡ δημιουργική προσοχή ἀρκετῶν Νεοελλήνων ποιητῶν.

Τό σημερινό καθεστῶς τῆς ἔρευνας φαίνεται νά ἐπιβάλλει νέες προτάσεις:

Μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐκδοτικῆς ἱστορίας τῶν ἐλληνικῶν καί τῶν ἰταλικῶν

---

* Μιά πρώτη, πολύ μικρότερη μορφή τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶχε διαβαστεῖ στό Ε' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο (Ἄργος-Ληξούρι, 17-21.5.1986). Ἐπίσης, τήν Ἑλένη Τσαντσάνογλου, πού διάβασε γραπτή μορφή τῆς ἀνακοίνωσης καί μου ἔκανε χρησιμότερες ὑποδείξεις.

1. Ἡ πλήρης βιβλιογραφική καταγραφή τῶν νεότερων δημοσιευμάτων γιά τόν Σολωμό εἶναι ἕνα ἀπό τά ἐπείγοντα ἐρευνητικά ζητούμενα. Ἄν καί δέν πρέπει νά ὑποτιμηθοῦν τά δημοσιεύματα τῆς πρώτης δεκαετίας ὕστερα ἀπό τήν ἐκδοση τῶν *Αὐτογράφων Ἔργων* (ὅπου ξεχωρίζουν, ἐκτός φυσικά ἀπό τά μελετήματα τοῦ Λ. Πολίτη, οἱ ἐργασίες τῶν Μ.Κ. Χατζηγιακουμῆ καί L. Coutelle), ἡ μεταπολιτευτική, πανεπιστημιακή κυρίως, ἔξαρση εἶναι πιό πολυφωνική καί πλούσια σέ καρπούς ἢ σέ προοπτικές (αὐτοτελή δημοσιεύματα ἢ ἄρθρα τῶν Δ.Ν. Μαρωνίτη, Γ.Π. Σαββίδη, Ε. Τσαντσάνογλου, Ε.Γ. Καψωμένου, Γ. Βελουδῆ, Στ. Ἀλεξίου, R. Beaton, P. Mackridge, M. Peri κ.ά.).

Ἐπίσης, ἔργα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας περιορίζονται νά σημειώσω τήν ἐργασία μου «Προτάσεις γιά τόν Ἰόρφυρα» τοῦ Σολωμοῦ», *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσα. 1979, σ. 153-184, καί τήν πρόσφατη μελέτη τοῦ Στ. Ἀλεξίου, «Σολωμικά. 1. Αἰμιλία Ροδόσταμο. 2. Πόρφυρας. 3. Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι», *Παλίμψηστον* 3 (Δεκ. 1986) 11-34 (ὀρισμένες παρατηρήσεις καί σκέψεις μου μέ ἀφορμή τή μελέτη αὐτή θά δημοσιευτοῦν σέ ξεχωριστό σύμμικτο).

κειμένων, πού φαίνεται νά ἐντάσσονται στό πλαίσιο τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare», δείχνει ὅτι γιά τόν ἀναγνώστη πού δέν προστρέχει στά *Αὐτόγραφα Ἔργα*² τά ἑλληνικά κείμενα ἐξακολουθοῦν καί σήμερα νά κυκλοφοροῦν κυρίως μέ τή γνωστή μορφή τῶν τριῶν (ἀριθμημένων) «Ἄγνωστου Ποιήματος Ἀποσπασμάτων [Carmen Seculare]» τῆς φιλολογικῆς-χρηστικῆς ἐκδοσης Λ. Πολίτη³, ἐνῶ τά ἰταλικά κείμενα εἶναι προσιτά, καί πάλι ἀπό τήν ἐκδοση αὐτή, στό πρωτότυπο καί σέ ἑλληνική μετάφραση, μέ τήν ἐπίσης γνωστή μορφή τοῦ ἔμμετρου «L'albero mistico (Frammento)» καί τῶν «πεζῶν σχεδιασμάτων» του⁴.

Ἐπομένως, τό ἔργο ἐμφανίζεται, γενικά, μέ τίς διαχωρισμένες γλωσσικά, ἀλλά «κρυσταλλωμένες» ἐκδοτικά μορφές τῶν ἐκδόσεων τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα. Οἱ νεότερες ἐκδοτικές βελτιώσεις περιορίζονται κυρίως σε εὐρύτερη συμπερίληψη πρόσθετων γραφῶν (ἐπιμέρους «παραλλαγῶν» ἢ τμηματικῶν «σχεδιασμάτων»)· δέν δείχνουν, ὅμως, νέα ἀντίληψη τῆς σχέσης τῶν κειμένων μεταξύ τους, μέ ἀναδιάταξη τοῦ ὕλικου καί μέ ἐκδοτική ἀναθεώρηση: ἡ ἐμπειρία τῶν *Αὐτόγραφων Ἔργων* παραμένει, σέ μεγάλο βαθμό, φιλολογικά ἀναξιοποίητη.

Σχετική στασιμότητα παρουσιάζει καί ἡ διερεύνηση ἄλλων ζητημάτων τοῦ ἔργου (ἀκριδέστερη χρονολόγηση, συσχετισμός μέ ἄλλα σολωμικά ἢ μή σολωμικά ἔργα, θεματική καί «ποιητική» ἀνάλυση καί ἐρμηνεία, παρακολούθηση τῶν «τυχῶν», κ. ἄ.). Δέν ἔχει ἐλεγχθεῖ ἡ παλαιότερη, πειστική ἴσως, ἀλλά ἀτεκμηρίωτη, κατά προσέγγιση χρονολόγηση τῶν ἑλληνικῶν κειμένων στά 1849, οὔτε ἔχουν συζητηθεῖ συστηματικά οἱ ἐρμηνευτικοί χαρακτηρισμοί ἢ οἱ νύξεις καί ὑποθέσεις παλαιότερων⁵ καί νεότερων κριτικῶν γιά τίς προθέσεις τοῦ Σολωμοῦ, γιά τόν τίτλο, τό

2. Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, *Διονυσίου Σολωμοῦ Αὐτόγραφα Ἔργα*, Ἐπιμέλεια Λ. Πολίτη, Α: Φωτοτυπίες, Β: Τυπογραφική Μεταγραφή, Θεσσ. 1964, σσ. 515-516, 527, 549β, 604, 605, 607.

3. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος πρῶτος: Ποιήματα, Ἐπιμέλεια- Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἄθ., «Ἰκαρος», 1961, σσ. 262-263, 362.

4. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, Τόμος δεύτερος: Πεζά καί Ἰταλικά, Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις Λ. Πολίτη, Ἄθ., «Ἰκαρος», 1968, σσ. 223, 329-331, καί Τόμος δεύτερος, Παράρτημα: Ἰταλικά (Ποιήματα καί Πεζά), Μετάφραση Λ. Πολίτη μέ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Ἄθ., «Ἰκαρος», 1960, σ. 108.

5. Γιά τίς πληροφορίες ἢ ὑποθέσεις τοῦ Πολυλά βλ. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, δ. π., σμ. 3, σ. 39: «Ἡ ἰταλική σύνθεση, εἰς τήν ὁποῖαν ὁ ποιητής ἐργάζετο μέ ἀπίστευτην εὐκολία, δέν τόν ἀπόκοβε ὁμως ἀπό τήν ἑλληνική. Εἰς τήν ἴδιαν ἐποχή (1849), σιμά εἰς τό κυριότερον ἔργο του, *Οἱ Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*, ἔγραφε καί τό *Carmen Seculare*, ἀπό τό ὅποιο, ὡς φαίνεται, εἶναι τά σωζόμενα τρία Ἀποσπάσματα (σελ. 294 [ἐκδ. Κερκ.]). Μέρος τοῦ τρίτου ἀποσπάσματος εὐρίσκειται καί εἰς ἰταλικούς ἐνδεκασύλλαβους στίχους (σελ. 368 [ἐκδ. Κερκ.]), καί ὅποιος συγκρίνη αὐτά τά δύο στιχουργήματα τῆς ἰδίας ὕλης θέλει εὐρεῖ ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δύο γλωσσῶν ἦταν καθαρότατα τυπωμένος εἰς τό πνεῦμα τοῦ Σολωμοῦ, ὥστε ὅταν ἔγραφε ἑλληνικά ἐλευθερώνετο παντάπασι ἀπό τήν ἐπιρροή τῆς ἰταλικῆς, μολονότι εἰς αὐτήν συνήθως ὁμιλοῦσε, καί, τές περισσότερες φορές, ἐπρωτοσχεδίαζε τά ποιήματά του», καί σ. 362: «Ὁ ποιητής ἔγραφε ἕνα ποίημα, σκοπός τοῦ ὁποίου ἦταν νά ζωγραφίσῃ τήν τωρινή κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καί τό μέλλον του. Ἀπό αὐτό τό *Carmen Seculare*, ὡς τό ὄνόμαζε, μοῦ ἐξεφώνησε μέρους τοῦ 3ου Ἀποσπάσματος».

Γιά τίς ὑποθέσεις τοῦ Κουαρτάνου βλ., σέ μετάφραση, δ. π., σμ. 4, τ. 2, σ. 329-330: «Ὁ ποιη-

περιεχόμενο και τή δομή του έργου⁶.

⁷ Αν εξαιρέσει κανείς ορισμένες συνοπτικές επιμέρους υποθέσεις και προτάσεις⁷,

τής από πολύν καιρό είχε στό νου του ένα Carmen Saeculare και τό επεξεργαζόταν από καιρό σέ καιρό, όπως φαίνεται από τά πρωτότυπα αποσπάσματα πού δημοσιεύτηκαν μαζί μέ τά ελληνικά ποιήματα (σελ. 151 [έκδ. Κερκ.])· όρθότερα: «πού δημοσιεύτηκαν στό τμήμα τών ελληνικών ποιημάτων [τής έκδ. Πολυλά]» – «nella parte delle poesie Greche»). Ίσως μέσα στό ποίημα αυτό νά είχε τή θέση του τό ώραιότατο και σέ πολλούς όχι άγνωστο έπεισόδιο του 'Ciaccò' ή του 'Κόρακα του παλιού κάστρου', πού εΐναι ντυμένο μέ μιά τόσο μελαγχολική εΐρωνεία πού σέ παρακινούσε σέ δυνατούς και βαθιούς στοχασμούς. Καί πολύ λυπούμαστε πού δέν συγκρατήσαμε στή μνήμη μας παρά τή γενική διάταξη, μερικές λεπτομέρειες, και τό γεγονός πού περιέγραψε ό ποιητής. Άλλά χωρίς 'Ίσως' εΐχε τή θέση του εκεί τό 'Μυστικό Δέντρο', από τό όποιο τούτοι οί στίχοι εΐναι μιά ανάμνηση, μπορούμε νά πούμε (βλ. εκεί άπόσπ. 3). // Του ποιητή του έδινε μεγάλη εύχαρίστηση ν' άπαγγέλνη τά δυό συνθέματα και συγκρίνοντάς τα νά κινή νά ξεπηδούν καθαρά οί λόγοι πού κυβερνοούν μέ διαφορετικό τρόπο τήν ποίηση και τό ρυθμό στις δυό γλώσσες: κι' αν αυτό τό βάλλουμε δίπλα σ' εκείνο πού έλεγε ό Ούγος Φόσκολος – πώς ό χαρακτήρας τής γλώσσας επηρεάζει τόσο πολύ τόν τρόπο πού εμπνέεται ό κάθε συγγραφέας, ώστε ή ίδια διάνοια σέ δυό διαφορετικές γλώσσες θά μπορούσε νά παρουσιάση μέ δυό διαφορετικούς τρόπους τόν ίδιο στοχασμό – θά έχουμε δίπλα στό δογματισμό και τήν άπόδειξη. [Όλα αυτά τά συνθέματα εΐναι τής τελευταίας δεκαετίας τής ζωής του].

Βλ., επίσης, και *Κωστή Παλαμά Άπαντα*, τ. 1-16, Άθ., «Μπίρης-Γκοδόσης», 1962-1969, τ. 2, σσ. 24 («... έκ τής πατρίδος εμπνέεται, τήν πατρίδα εκφράζει και τήν πατρίδα εξαιρεί»), 25 («Τό Carmen Saeculare, ως μās βεβαιούν σοφοί κριται του Σολωμου – διότι δυσκόλως τό διέπομεν από τους περιωζομένους στίχους του – εΐναι ό εκατονταέτηρος ύμνος προς τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον τής πατρίδος πάλιν και πάντοτε»), 98 («... θαυμασίως άποκαλυπτικοί εκείνοι στίχοι του Carmen Saeculare»), 485-486 («Έσχεδιάσε τό 'Carmen Saeculare', τόν 'Νικηφόρον Βρυέννιον', τόν 'Ανατολικόν Πόλεμον' τήν έθνικήν ιδέαν ποικίλως και πλουσίως εξητούσε νά συμβολίση εις τά ποιήματα ταύτα»)· πρβ. και τ. 6, σσ. 42 (για τά ποιήματα τής «ιδέας» πού «προβάλλει σχεδόν πάντα, είτε από τήν ιστορία, είτε από τή φύση τήν ελληνική»), 43 («Ύμνος αισθηματικός και συγκινητικός... προς τήν όμορφία και τήν ιδέα τής γυναικός... ως τά ποιήματα... τά μυστικά και μουσικά... τής βοσκοπούλας του Carmen Saeculare»), 78, τ. 13, σσ. 429, 431-432, τ. 16, σ. 509 (για τά «λεγόμενα εικονικά και συμβολικά και μεταφυσικά και ποιητικά» έργα).

6. Ένδιαφέρουσες γενικότερες άπόψεις, αλλά και άμχανία για τά προβλήματα του συγκριμένου κειμένου, εκφράζει, π.χ., ό Γ. Άποστολάκης, *Ή ποίηση στη ζωή μας*, Άθ., «Κολλάρος», 1928, 6' έκδ., χ.χ.έ., σσ. 130 κ.έ., 230-236, 241-242, 251-252 (άπαρχές του «αισθητικού τύπου» τής βοσκοπούλας, σχέση «τέχνης» και «φύσης», σύνδεση του ποιήματος μέ τόν *Κρητικό*, κ.ά.).

⁷ Αργότερα, ό Γ. Θέμελης, *Ή διδασκαλία τών νέων ελληνικών. Τό πρόβλημα τής έρμηνείας*, τ. 2, Θεσσ., «Έκδόσεις Κωνσταντινίδη», 1969, σ. 28-30 (για τή συμβολική διάσταση του ποιήματος), και *Ό Σολωμός ανάμεσα μας. Αναζήτηση τής άληθινής ανθρώπινης φύσης*, Θεσσ., «Έκδόσεις Κωνσταντινίδη», χ.χ.έ., σσ. 67-70 (επανάληψη τής «μυστικιστικής» έρμηνείας, τής σύνδεσης μέ εΐκονες-σκέψεις του Goethe), 126 (σύνδεση τής «νύχτας» του ποιήματος μέ τήν «ύστερη νυχτιά» στους *Έλεύθερους Πολιορκημένους*), διατυπώνει διαστικά όρισμένες χρήσιμες, αλλά άουστηματοποίητες σκέψεις.

7. Όπως, π.χ., ή ενδιαφέρουσα σύνδεση του Γ. Βελουδή, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, τ. 1, Amsterdam, «Α.Μ. Hakkert», 1983, σ. 160 και σμ. 146 («Der 'singende Baum' im 'Carmen saeculare' (1849) und im italienischen Fragment des 'Albero mistico' (1849?) des Solomos ist wohl eine Nachbildung des 'klingenden Baumes im 'Heinrich von Ofterdingen'» – «Novalis, *Werke und Briefe*, hrsg. von Alfred Kellert, «Winkler», München 1968, σσ. 227, 303 (τ. 2, σ. 568)»), πού χρειάζεται νά διερευνηθεί περισσότερο.

καί μία σφαιρικότερη προσπάθεια ερμηνευτικής προσέγγισης⁸, καμιά ικανοποιητική ή ολοκληρωμένη πρόταση για τις «πηγές» - «παράλληλα» ή για αναγνωστικά - ερμηνευτικά προβλήματα του έργου δεν έχει διατυπωθεί κατά τα τελευταία χρόνια.

I

Ἡ ἐξέταση τῶν ἐκδοτικῶν προβλημάτων τοῦ ἔργου ἐπιβεβαιώνει, καί γιά τό λεγόμενο «Carmen Seculare», ὅτι κάθε ἐνδεχόμενη νέα ἐκδοτική πρόταση γιά τά σολωμικά κείμενα πού παραδίδονται καί σέ ἰδιόγραφη μορφή δέν μπορεῖ πλέον παρά νά ξεκινᾷ, καί νά καθορίζεται, ἀπό τήν ἐκδοση τῶν *Αὐτόγραφων Ἔργων*. Ὅπως συμβαίνει καί γιά ἀρκετά ἄλλα σολωμικά ἔργα, τό ἑλληνογλωσσο αὐτόγραφο ὕλικό τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἐμφανίζεται ποσοτικά περιορισμένο, ἴσως ἀσυνεχές καί, ἀσφαλῶς, ἄνισο στήν πραγμάτευση - ἐκτέλεση. Ὅστόσο, παράλληλα, τά *Αὐτόγραφα Ἔργα* δείχνουν ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα ἔργο «ὀλοκληρωμένο» καί ὄχι «ἀποσπασματικό». Ἄλλωστε, ἡ διατήρηση ἰταλόγλωσσων κειμένων, πού φαίνεται νά ἀνήκουν στό πλαίσιο τοῦ ἴδιου ἔργου προσφέρει χρησιμότητες καί, στά περισσότερα σημεῖα, ἀποφασιστικούς δείκτες τόσο γιά τόν ἔλεγχο τῶν προηγούμενων φιλολογικῶν - χρηστικῶν ἐκδόσεων ὅσο καί γιά τή διατύπωση νέων, καί διαφορετικῶν, ἐκδοτικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ἐπομένως, εἶναι δυνατόν, νομίζω, χωρίς νά ἐμπλακοῦμε ἐδῶ στό γενικότερο ἐρώτημα γιά τίς «συνθετικές» ὀρίζουσες τῆς σολωμικῆς παραγωγῆς τῶν τελευταίων χρόνων («ποσοτική», «ποιοτική», καί «εἰδολογική» ὕψη τῶν κειμένων), νά προχωρήσουμε στόν ἐκδοτικό ἔλεγχο καί σέ ἐγχειρήματα νέας ἐκδοσης.

Γιά τόν διπλό τοῦτο στόχο, χρήσιμη θά εἶναι, πιστεύω, ἡ παράθεση τῶν ἀκόλουθων ἑπτὰ *Πινάκων*⁹:

⁸ Ἐντελῶς μετέωρες ἕως παραληρηματικές οἱ ὑποθέσεις τοῦ Β. Ἀθανασόπουλου, «Φῶς-σῶμα. Φῶς καί ὑπερβατική σωματικότητα στό ποιητικό τοπίο τοῦ Σολωμοῦ», *ΕΕΦΣΠΑ Β'*, 28 (1979-1985) 271-272, σμ. 67 («τά χαρακτηριστοῦχα φωτιζόμενα σώματα πού ἐκπέμπουν φῶς καί ἐκεῖνο τό Μυστικό Δέντρο τοῦ *Carmen Saeculare*», «Ὅμως καί αὐτό τό Μυστικό Δέντρο ἴσως εἶναι ἓνα σύμβολο τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, μιά φεγγαροντυμένη τοῦ φυτικού βασιλείου· ἄς θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἀναστημένος Χριστός ἔντυμένος μέ ὑπερούσιο φῶς [...], γεμάτος δύναμη πανίσχυρη καί ὑπέροχη, στάθηκε σά δέντρο πάνω σέ βουνοκορφή' (τ. Β' [ἐκδ. Πολίτη], σ. 117 καί τ. Β' παρ/μα, σ. 37)»).

8. Βλ. R. Beaton, «Dionysios Solomos: The Tree of Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 161-182.

9. Ὁ *Πίνακας 1* περιλαμβάνει ὅλα τά δημοσιευμένα στήν τρέχουσα ἐκδοση Πολίτη (βλ. *παραπάνω*, σμ. 3, 4) ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα (καθώς καί μετάφραση τῶν ἰταλικῶν κειμένων) τοῦ ἔργου.

Οἱ *Πίνακες 2-5* περιλαμβάνουν ὅλο τό γνωστό αὐτόγραφο ἰταλικό καί ἑλληνικό ὕλικό (= *Πίνακας 2: ΑΕ*, τ. 2, σ. 527· *Πίνακες 3-4: ΑΕ*, τ. 2, σσ. 515-516 (ἓνα, διπλωμένο φύλλο, γραμμένο καί στίς δύο ὄψεις· κρᾶτῶ τῆ φορά τῆς ἐκδοσης)· *Πίνακας 5: ΑΕ*, τ. 2, σ. 549β (ἀλλάζω κατά 90° τῆ φορά τῆς ἐκδοσης)).

Ὁ *Πίνακας 6* ἐπιχειρεῖ μιά πρώτη προσπάθεια συνοπτικῆς ἀνασύνθεσης μιᾶς συμβατικῆς, πλήρους μορφῆς τῆς δομῆς τοῦ ἔργου, ὅπως προκύπτει μέσα ἀπό τά ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα τῶν *ΑΕ*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

[CARMEN SECULARE]

1.

Ὅξω ἀνεβοκατέβαινα τὸ στήθος, ἀλλὰ μέσα
 Ἄνθίζει μὲ τοὺς κήνους τοῦ καρθενικῆς ὁ κόσμος.
 Αὐτὴ 'ναι κι' ἀστραφτε γλυκὰ σὰ στὴν ἀρχὴ τῆς κλάσης,
 Κι' ἐκράτουνε τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσιά τῆς.

2.

Κραταί στὸ χόρτο τὰ κεριά, κεριά κομματιασμένα·
 Οὐρανὸς δένεται καὶ γῆ στὴν ὁμορφὴ ματιὰ τῆς.

3.

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινὸ, χαμόδεντρο δὲν εἶναι·
 Βρύσας ἀπλώνει τὰ κλαδιά τὸ δέντρο στὸν αἶρα·
 Μὴν καρτερῆς ἐδῶ κουλί, καὶ μὴ προσημένης χλόη·
 Γιατί τὰ φύλλ' ἂν εἶν' πολλὰ, σὲ κάθε φύλλο πνεῦμα.
 Τὸ ψηλὸ δέντρ' ὀλόκληρο κι' ἠχολογὰ κι' ἀστράφτει
 Μ' ἔλους τῆς τέχνης τοὺς ἠχούς, μὲ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα.

Σασίς' ἢ γῆ κι' ἢ θάλασσα κι' ὁ οὐρανὸς τὸ τέρας,
 Τὸ μέγα καλυκάντηλο μὲς στὸ ναὸ τῆς φύσης,
 Κι' ἀρμέζουν διάφορο τὸ φῶς χίλιες χιλιάδες ἀστρα,
 Χίλιες χιλιάδες ἀσματα μιλούν καὶ κάνουν ἓνα.
 Στὸ δένδρο κάτω δέτησεν ἔκαμ' ἢ βροσκοπούλα·
 Τ' ἀστρα γοργὰ τὴ δέχτηκαν καθὼς ἢ γῆ τὸν ἥλιο.

Τέλος, ὁ Πίνακας 7 προβάλλει (χωρὶς παράθεση φιλολογικῆ ἢ κριτικῆ ὑπομνήματος μὲ τίς ὑπόλοιπες γραφές, οὔτε «ἀναλυτικῆς» ἐκδόσης ὅλου τοῦ ὕλικου τῶν συνθετικῶν ἐπεξεργασιῶν) τίς δύο, κατὰ τὴ γνώμη μου, δυνατότετες νέας φιλολογικῆς - χρηστικῆς ἐκδόσης τῆς ἐλληνικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀσφαλέστερη θεωρῶ τὴν πρώτη.

Ἡ σύγκριση τῶν Πινάκων 1, 2-5, 7 ἐπιτρέπει, ἀπρόσκοπτα, νὰ σχηματίσουμε γνώμη γιὰ τὴ συνάφεια τῶν ἰταλικῶν καὶ ἐλληνικῶν κειμένων τοῦ ἔργου, γιὰ τὸν θαμνὸ ἐπιτυχίας τῆς ἐκδόσης (Πολυλᾶ-) Πολίτη καὶ γιὰ τὰ ὄρια μιᾶς βελτιωμένης νέας ἐκδόσης.

Τὴν ὄρολογία τοῦ Πίνακα 6 τὴ δανείζομαι ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἀνάλυση τῆς Ε. Τσαντσάνογλου (Μιά λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολωμοῦ. Τὸ αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀρ. 11. Ἐκδοτικὴ Δοκιμή, Ἀθ., «Ἐρμῆς», 1982). Ἡ χρῆση τῆς ὄρολογίας ἐδῶ εἶναι, βέβαια, πειραματικὴ, ἐφόσον ἰδιάζοντα καὶ αὐξημένα προβλήματα παρουσιάζει ὁ καθορισμὸς τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ὀρίων τῶν «σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας» καὶ τῶν «θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας» σὲ σολωμικά ἔργα ὅπως τὸ λεγόμενον «Carmen Seculare», πού ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ κειμένων καὶ, προπαντός, ἔχουν παραδοθεῖ σὲ μὴ συνεχόμενους, καὶ χρονολογικὰ δυσπροσδιόριστους μεταξύ τους, χειρόγραφους μάρτυρες.

Τὰ Σεραφεῖμ ἐγνώρισαν τὸ βᾶθος τῆς ἀγάπης,
 Κι' ὀλόκληρ' ἢ Παράδεισο διπλὴ Παράδεισός 'ναι.
 Ποιὸς εἶχε καὶ ποὺ σοῦμαλλα, πέτρα, νὰ βγάλῃς ρόδο; 18

Ἄλλὰ ποὺ τώρα βρίσκονται τὰ κάτασπρα ποδάρια;
 Ποῦ 'ναι τὸ στήθος τ' ἁμωροῦ ποὺ τέτοιους κόσμους ἔχει;
 Στ' ἀμπέλ' ἦ κόρη κάθεται καὶ παίζει μὲ τ' ἀρνὶ τῆς.

Στ. 1 Ἀκίνητα τὰ κάτασπρα ποδάρια στὴ δροσοῦλα.

- 2 Τὸ δέντρο σπρώχνει ἀνάσπρα κολλὰς κλαδιά χιλιάδες
 3 Κι' ἔδω πουλὶ νὰ μὴ ζητάς, νὰ μὴ γαρσῶς χλόη
 4 Φύλλα κολλὰ σ' κάθε κλαδί, καὶ σ' κάθε φύλλο πνεῦμα
 5-6 Κι' ἠχολογεῖται καὶ ἀστραφτεῖ τὸ μέγα δέντρο, καὶ εἶχε
 Ὅλους τῆς γῆς τοὺς ἤχους καὶ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶσα.
 7 Σκοπὴ ἢ γῆ καὶ ἢ θάλασσα καὶ ὁ οὐρανὸς τὸ θαῦμα.

L'ALBERO MISTICO (FRAMMENTO)

S'erge il valido tronco alto su questo
 Nostro suol, che alla vita è culla e tomba;
 Alto sul tronco il frondeggiar, che tanta
 Parte abbraccia di dolce aria serena;
 Ma scoperta non è la sua verdura:
 Oso posa uno spirto in ogni foglia,
 Sì che l'albero immane intero tutto
 Splende, e canta, lontano assai vibrando
 Gli astri del cielo e i fremiti dell'arte.

- Στ. 1 Sorge il valido tronco
 Στ. 2 Alto dal tronco il frondeggiar profondo

✽

Τὸ χῆρ ἔχει πρὶν ἀπὸ τοὺς στίχους τὸ ἀκόλουθο πεζὸ σχεδιασμά στις
 ἑξῆς δύο παραλλαγές:

Sorge valido 1) il tronco dell'albero dal terreno che all'uomo è
 culla e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profundis-
 sima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena; ma l'albero non
 è solo; uno spirto siede in ogni fronda al che tutto risplende e canta.

(ma il grand'albero non è solo; in ogni fronda siede uno spirito, al che il grande albero tutto intero risplende e canta).

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è colla e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profundissima ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito, al che il grand'albero tutto intero riluce e canta, vibrando in grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, tutti i suoni dell'arte.

1) Alto è

(Μετέφραση)

ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ

(ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ)

Ὁρθώνεται ὁ γερὸς κορμὸς¹⁾ ψηλὰ πάνω σὲ τοῦτο εἶδὸ τὸ χῶμα μας, ποὺ εἶναι γιὰ τὴ ζωὴ κοῦνια καὶ τάφος· ἀπάνω ἀπάνω στὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ²⁾ ποὺ τόσο κομμάτι πιάνει γλυκοῦ, καλοσυνάτου ἀέρα· μὰ ἔρημη δὲν εἶναι ἡ κραινίδα τοῦ χαροῦμένου σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἓνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ θεόρατο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, ξεχώνοντας πέρα μακριὰ ἔσ' ἄστρα ἔχει ὁ οὐρανὸς κι' ἔσως φωτιὰς ἢ τέχνη.

1) Πουτάναι ὁ γερὸς κορμὸς 2) ἀπάνω ἀπάνω ἀπ' τὸν κορμὸ ἢ βαθιὰ φυλλωσιὰ

✱

Ὁρθώνεται ὁ γερὸς κορμὸς τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· ψηλὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ, ποὺ πικνότετη κι' ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα· ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο· ἓνα πνεῦμα κάθεται σὲ κάθε φύλλο, ἔτσι ποὺ ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ.

(ἀλλὰ τὸ μεγάλο δέντρο δὲν εἶναι μονάχο· σὲ κάθε φύλλο κάθεται ἓνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ).

Ψηλὸς εἶναι ὁ κορμὸς τοῦ δέντρο ἀπὸ τὸ χῶμα, ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κοῦνια καὶ τάφος· ψηλὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ ἢ φυλλωσιὰ, ποὺ πικνότετη κι' ἀκλωμένη ἀγκαλιάζει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸν ἥσυχον ἀέρα, ἀλλὰ δὲν εἶναι μονάχο, ἀλλὰ δὲ εἶναι ἄουλο σὲ πουλάκι. Σὲ κάθε φύλλο ἀκουμπᾷ ἓνα πνεῦμα, ἔτσι ποὺ τὸ μεγάλο δέντρο ὀλόκληρο ἀστράφτει καὶ τραγουδᾷ, κάνοντας νὰ δονοῦνται σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἕλα τὰ φῶτα τοῦ αἰθέρα καὶ ἔσως τοῦ ἤχους τῆς τέχνης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

^{sorge valido} ^{dell'albero}
 Alto [è] il tronco [dell'albero] dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco è la [sua] frondazione che profondissima
 ed estesa abbraccia tanta parte d'aria serena: ^{Ma l'albero, non è} [ma il grand ablb l']
^{solo} [in] uno spirito siede in ogni fronda sì che il [del] che il
 [albero non è solo;] ogni fronda' [siede uno spirito, sì che il grande]
 5 ^{grand} ^{che} ^{tutto}
 albero, [tutto] intero risplende e canta.

Alto è il tronco dell'albero, dal terreno che all'uomo è culla
 e tomba; alta dal tronco la frondazione, che profondissima ed
 estesa abbraccia tanta parte d'aria serena, ma non è solo, ma
 non è albergatore dell'uccelletto. In ogni fronda posa uno spirito,
 10 sì che il grand' albero tutto intero riluce e canta, vibrando in
 grandissima lontananza tutti gli splendori dell'etere, e tutti
 i suoni dell'Arte.

S'erge il valido tronco alto su questo
 Nostro suol che alla vita è culla e tomba,
 15 ^{sul} ^{che tanta}
 Alto dal tronco il frondeggiar [profondo]
 Parte abbraccia di dolce aria serena,
 Ma scoperta non è la sua verdura;
 Gajo posa uno spirito in ogni foglia
 Sì che l'albero immane intero tutto
 20 Splende e canta lontano assai vibrando
 Gli astri del cielo e i fremiti dell' Arte.

Qui sotto etc. tratti netti

I nudi piedi sull'erba le parole delle labbra di rose ^{†nasconof} semplici e
 La preghiera per la

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

6	<p>ἄν τις χορὸν ταῖσι χυμῶσιν ἔπειθε ἔπειθεσσι κἀνὸν τὰ κλάδια τοῦ δέντρον στον ἀερα. <small>προσημειωσ</small> τὴν καρτερὴν εὐδὸν πρῶτον, καὶ τὴν γρηγορὴν χόρον. γινάσκει τὰ φῶτα ἀνὸν ποδῶν, σε καθὲρ φῶτα [πρ] πνευματικῶν. τοῦ φιλίου δέντρον ὀλοκάνιστον καὶ ἰχθυόλογον καὶ ἀστράφτον τὸ ὄλον τῆς τεχνῆς τῆς ἰχθυῆς περὶ τὰ φῶτα. σκατίζῶν ἢ γῆ καὶ ἢ θαλάσσαν καὶ ὁ ἔρανος τοῦ [τερας] (θαυμαστικῶν) τοῦ περὶ καὶ πολυκέντητον ἢ τὸν ἄνθρωπον τῆς φύσεως, καὶ ἐπισημῶν διαφορῶν τῶν φῶτων ἰχθυῶν καὶ ἰχθυῶν ἀστράφτων, χιλιάδες ἀστράφτων ἰχθυῶν καὶ ἰχθυῶν ἀστράφτων. 10 στο δέντρον κατὰ δεικνύειν ἐκαστὴν ἢ βροσκοποῦντα. τὰ ἀστράφτα γινάσκει τὴν δεικνύειν καὶ τὸν ἄνθρωπον. τὰ ἀστράφτη τῶν ἐργαστηρίων τῶν βιβλίων τῆς ἀγίας, καὶ ὀλοκάνιστον ἢ ἀστράφτων ἰχθυῶν ἀστράφτων. 15 τὸν ἰχθυῶν καὶ τῆς πρῶτης ἰχθυῆς, περὶ καὶ βιβλίου τῶν ἰχθυῶν ἀστράφτων. [ἀκωνίτη καὶ ἀστράφτων ἀστράφτων ἀστράφτων.]</p>
7	<p>ἄν τις χορὸν ταῖσι χυμῶσιν ἔπειθε ἔπειθεσσι κἀνὸν τὰ κλάδια τοῦ δέντρον στον ἀερα. <small>προσημειωσ</small> τὴν καρτερὴν εὐδὸν πρῶτον, καὶ τὴν γρηγορὴν χόρον. γινάσκει τὰ φῶτα ἀνὸν ποδῶν, σε καθὲρ φῶτα [πρ] πνευματικῶν. τοῦ φιλίου δέντρον ὀλοκάνιστον καὶ ἰχθυόλογον καὶ ἀστράφτον τὸ ὄλον τῆς τεχνῆς τῆς ἰχθυῆς περὶ τὰ φῶτα. σκατίζῶν ἢ γῆ καὶ ἢ θαλάσσαν καὶ ὁ ἔρανος τοῦ [τερας] (θαυμαστικῶν) τοῦ περὶ καὶ πολυκέντητον ἢ τὸν ἄνθρωπον τῆς φύσεως, καὶ ἐπισημῶν διαφορῶν τῶν φῶτων ἰχθυῶν καὶ ἰχθυῶν ἀστράφτων, χιλιάδες ἀστράφτων ἰχθυῶν καὶ ἰχθυῶν ἀστράφτων. 10 στο δέντρον κατὰ δεικνύειν ἐκαστὴν ἢ βροσκοποῦντα. τὰ ἀστράφτα γινάσκει τὴν δεικνύειν καὶ τὸν ἄνθρωπον. τὰ ἀστράφτη τῶν ἐργαστηρίων τῶν βιβλίων τῆς ἀγίας, καὶ ὀλοκάνιστον ἢ ἀστράφτων ἰχθυῶν ἀστράφτων. 15 τὸν ἰχθυῶν καὶ τῆς πρῶτης ἰχθυῆς, περὶ καὶ βιβλίου τῶν ἰχθυῶν ἀστράφτων. [ἀκωνίτη καὶ ἀστράφτων ἀστράφτων ἀστράφτων.]</p>

9α. Ἡ διάταξη τοῦ παραπάνω κειμένου στά ΑΕ εἶναι ἀντιστοιχισμένη.

κρυμην' η χλοη γιά καθετε σε καθε φιλο ψνευμα,
 το μεγα δενδρο ολοκληρο κ' ιχολογα κ' αστραφτι
 ψ' υχολογισσε κ' αστραφτε το μεγα δεντρο κ' ιχε
 μ' ολες
 [ολες] της τεχνης τις ιχῆς με τ' Ὑρανῶ τα φοτα
 την
 [της] δεισυν την ερανία τῶ ροδισμενο στομα
 οξο ανεβοκατεβενε το στίθος, [το στίθος] αλα μεσα 5
 ανθιζη με τες κρινεσῶ παρθενικῶς ο κοσμος 15

αυγη 'νε κ' αστραψτε γλικά σα στην αρχή της πασις,
 κ' εκρατενε τα κατασπρα ποδαρια στη δροσιατης

†κριβι† στο χορτο τὰ κεριά κεριά κομματιασμένα.

τῶν Ὑρανῶν εκύταζε, την γῆν ψ τες ενόνει· 10
 το δεντρο σπροχνη αναερα
 'ς καθε κλαδι φιλα πολά πολες κλαδια χιλιαδε·
 φιλα πολά 'ς καθε κλαδι, ψ' 'σ καθε φιλο πνευμα.
 το μεγα δεντρ' ολοκληρο κ' ιχολογα κ' αστραφτι
 μ' ολες της τεχνης τες ιχῆς με τ' ερανῶ τα φοτα.
 Ὑρανῶς δένετε ψ' γη στην ομορφι ματατης.

στ' αμπαλ[ι] η καθετε κ' πέζει με τ' αρνιτης
 κ' εδο παλλ να μι ζιτας να μι γροφεις χλοη

1 γρ. πνευμα 3 της τεχνης από κάτι άλλο αδιάγνωστο || με: από ψ
 4 στόμα: από κάτι άλλο 7 γρ. αστραφτε || γρ. πλασις (τό σ πάνω σε
 λ) 9 †κριβι† δυσανάγνωστο από στάξιμο μελανιοῦ 14 γρ. ματιατης

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

[τα λογιατης ανθιζανε κ' ιχαν δροσιά κ' φλογα]

[αλλα]

αλα πε τορα βρισκοντε τα κατασπρα ποδαρια ;
 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετιως κοσμως εχι ;
 5 στ' αμπελ' η κορι καθετε κ' πεζι με τ' αρνιτης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

† - - χε + + θ†

La su il Cherubino e il Serafino, † - - giù†

Πιος ιχε πὺ πε σεμελε, πετρα, να βγαλις ροδο

Ma colei che etc. etc. etc. D

5 π' ενε το στιθος τ' ομορφο πε τετιως κοσμως εχι.
 στ' αμπελη κορι καθετε κ' πεζει με τ' αρνι της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Θεματικές μονάδες έπεξεργασίας

«ΕΝΟΤΗΤΑ» I: [«ΤΟ ΜΥΣΤΙΚΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. δέντρο ψηλό, όχι χαμόδεντρο
- B. φυτρωμένο στή γή, πού είναι για τόν άνθρωπο κούνια και τάφος
- Γ. κλαδιά άπλωμένα ψηλά στον άέρα
- Δ. δέντρο πού δέν είναι μόνο / γυμνό, οϋτε και έχει πουλί ή χλόη
- E. έχει σε κάθε φύλλο πνεϋμα
- Z. όλόκληρο ήχολογá και άστράφτει
- H. μέ όλους τούς ήχους τής τέχνης, μέ τά φώτα του (νυχτερινου) ουρανου
- Θ. σαστίζουν ή γή και ή θάλασσα, και ό ουρανός (τό πολυκάντηλο στο ναό τής φύσης), ή: σαστίζουν τά στοιχεία τής φύσης μέ τό θαυματικό δέντρο (τό πολυκάντηλο στο ναό τής φύσης)
- I. συναρμóζονται εκατομμύρια, διαφορετικά στο φώς, άστρα, εκατομμύρια διαφορετικά άσματα

«ΕΝΟΤΗΤΑ» II [«Η ΔΕΗΣΗ ΤΗΣ ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑΣ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ»]

- A. γλυκοχάραμα σαν τήν αρχή τής δημιουργίας
- (B. ή βοσκοπούλα κάτω από τό δέντρο)
- Γ. τά κατάσπρα (γυμνά) πόδια στή χλόη / δροσιά
- Δ. τά κομματιασμένα κεριά στο χορτο
- E. τά λόγια (τής δέησης) από τό ροδισμένο στόμα / άνθίζουν δροσάτα και φλογισμένα
- Z. τό στήθος άνεδοκατεβαίνει έξωτερικά, ενω μέσα άνθίζει παρθενικός κόσμος
- H. ή ματιά τής βοσκοπούλας ενώνει / δένει τόν ουρανό και τή γή
- Θ. ή δέηση γίνεται δεκτή από τά άστρα, τά Σεραφείμ γνωρίζουν τό βάθος τής άγάπης και ή Παράδεισος είναι (γίνεται) διπλή
- I. (θαυμαστική) άποστροφή προς τήν πέτρα (γή) πού γέννησε τή βοσκοπούλα-ρόδο

«ΕΝΟΤΗΤΑ» III: [«Η ΒΟΣΚΟΠΟΥΛΑ ΣΤΟ ΑΜΠΕΛΙ»]

- A. έρώτηση για τό πού βρίσκονται τώρα τά κατάσπρα πόδια
- B. έρώτηση για τό πού είναι τό παρθενικό - θείο στήθος
- Γ. (άπάντηση - πληροφορία:) ή βοσκοπούλα κάθετα στο άμπέλι, παίζοντας μέ τό άρνί της

Παρουσία τῶν θεματικῶν μονάδων ἐπεξεργασίας
στά σωζόμενα Ἱταλικά καί Ἑλληνικά στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας

Πρῶτο στάδιο: Ἱταλική πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 1-5)	ΙΑ,Β,Γ,Δ,Ε,Ζ
Δεύτερο στάδιο: Ἱταλική πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 6-12)	ΙΑ,Β,Γ,Δ,Ε,Ζ,Η
Τρίτο στάδιο: Ἱταλική ἔμμετρον καί πεζή ἐπεξεργασία (= AE 527, 13-24)	ΙΑ,Β,Γ,Δ,Ε,Ζ,Η,Π (Β), Γ, Ε, (Ζ)
Τέταρτο στάδιο: Ἱταλική πεζή καί Ἑλληνική ἔμμετρον ἐπεξεργασία (= AE 5496, 1-6)	ΠΘ, Ι, ΙΙΙ (Α), Β, Γ
Πέμπτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρον ἐπεξεργασία (= AE 515Α, 1-10)	ΙΔ, Ε, Ζ, Η, ΙΙΕ, Ζ, Α, Γ, Δ, Η
Ἑκτο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρον ἐπεξεργασία (= AE 515Α, 11-16)	ΙΓ, Δ, Ε, Ζ, Η, ΙΙΗ, ΙΙΙΓ, ΙΔ
Ἑβδομο στάδιο: Ἑλληνική ἔμμετρον ἐπεξεργασία (= AE 515Β, 1-15, 516, 1-5)	ΙΑ, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι, ΙΙΒ, Θ, Γ, Ι, Ε, ΙΙΙΑ, Β, Γ

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ Ι

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
Βρύσες ἀπλώνει τά κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προσμένεις χλόη·
γιατί, τά φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
5 τό ψηλό δέντρο' δλόκληρο κ' ἤχολογᾷ κ' ἀστράφτει
μ' ὄλους τῆς τέχνης τοὺς ἠχοὺς, μέ τ' οὐρανοῦ τά φῶτα.
Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κ' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης,
κ' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
10 χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καί κάνουν ἕνα.

Αὐγή 'ναι κ' ἀστράφτει γλυκά σά στήν ἀρχή τῆς πλάσης.
'Ακίνητα τά κατάσπρα ποδάρια στή δροσοῦλα.
†Κρύβει† στό χόρτο τά κεριά, κεριά κομματιασμένα.
Τά λόγια τῆς ἀνθίζανε κ' εἶχαν δροσιά καί φλόγα.
15 *Οἷω ἀνεβοκατέβαινε τό στήθος, ἀλλά μέσα
ἀνθίζει μέ τοὺς κρῖνους του παρθενικός ὁ κόσμος.
Οὐρανός δένεται καί γῆ στήν ὁμορφὴ ματιά τῆς.
Στό δέντρο κάτω δέησην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·

τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 20 τὰ Σεραφεῖμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρ' ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 Ποιός εἶχε πεί πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.

'Αλλά πού τώρα βρίσκονται τά κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ἄμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 25 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθεται καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ II

Δέν εἶναι χόρτο ταπεινό, χαμόδεντρο δέν εἶναι.
 Βρῦσες ἀπλώνει τά κλαδιά τό δέντρο στόν ἀέρα.
 Μήν καρτερεῖς ἐδῶ πουλί, καί μή προσμένεις χλόη·
 γιατί, τά φύλλ' ἄν εἶν' πολλά, σέ κάθε φύλλο πνεῦμα,
 5 τό ψηλό δέντρ' ὀλόκληρο κ' ἠχολογᾷ κι' ἀστράφτει
 μ' ὄλους τῆς τέχνης τούς ἠχούς, μέ τ' οὐρανοῦ τά φῶτα.
 Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός τό θαῦμα,
 τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης,
 κι' ἀρμόζουν διάφορο τό φῶς χίλιες χιλιάδες ἄστρα,
 10 χίλιες χιλιάδες ἄσματα μιλοῦν καί κάνουν ἕνα.
 Στό δέντρο κάτου δέησην ἔκαμ' ἡ βοσκοπούλα·
 τ' ἄστρα γοργά τή δέχτηκαν, καθώς ἡ γῆ τόν ἥλιο,
 τὰ Σεραφεῖμ ἐγνώρισαν τό βάθος τῆς ἀγάπης,
 κι' ὀλόκληρη ἡ Παράδεισο διπλή Παράδεισό 'ναι.
 15 Ποιός εἶχε πεί πού σου 'μελλε, πέτρα, νά βγάλεις ρόδο.
 'Αλλά πού τώρα βρίσκονται τά κατάσπρα ποδάρια;
 Πού 'ναι τό στήθος τ' ἄμορφο πού τέτοιους κόσμους ἔχει;
 Στ' ἀμπέλ' ἡ κόρη κάθεται καί παίζει μέ τ' ἀρνί της.

Συνοψίζω τά πορίσματα πού προκύπτουν ἀπό τούς παραπάνω *Πίνακες*:

α. Τό ὕλικό τοῦ λεγόμενου «*Carpen Seculare*» πού παραδίδεται αὐτόγραφο ἐπιβελαιώνει τήν πολύ παλαιότερη, γενική παρατήρηση τῆς ἔρευνας ὅτι ἡ πρώτη κατάσπρωση τοῦ συνόλου, ἢ μέρους τῆς θεματικῆς δομῆς τῶν σολωμικῶν ἔργων κατατίθεται συνήθως στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο. Αὐτό συμβαίνει μέ τό πρῶτο κείμενο τῆς σελίδας πού συγκεντρώνει ὄλα τά ἀμιγῆ ἰταλικά κείμενα τοῦ ἔργου (*Πίνακας 2*).

'Ακολουθοῦν ὄχι μόνον ἀρκετές διορθώσεις καί ἀλλαγές πάνω στό κείμενο τῆς πρώτης αὐτῆς συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλά καί δύο ἐπόμενα στάδια συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, πάντοτε σέ ἀμιγῆ ἰταλική μορφή: τό πρῶτο, σέ πεζό ἐπίσης λόγο, τό δεύτερο σέ λόγο ἔμμετρο (ἑννέα ἐνδεκασύλλαβοι, μέ ἐλάχιστες διορθώσεις καί ἀλλαγές). Ἡ ἔμμετρα «ἀρτιωμένη», τρίτη συνθετικῆ ἐπεξεργασία ἀντικατοπτρίζει, πιθανότατα, τό γεγονός ὅτι ἡ θεματικῆ δομή τοῦ τμήματος αὐτοῦ ἔχει πιά «παγιωθεῖ».

Στά ἰταλικά καί σέ πεζό λόγο, ἀλλά ἀτελῶς καί ἐλλειπτικά, ἀκολουθεῖ ἕνα ἰδιαί-

τερα σύντομο «στάδιο» συνθετικής έπεξεργασίας (AE 527, 22 κ.έ.), πού, κατά πάσα πιθανότητα, διαγράφει τή συνέχεια τής θεματικής δομής του έργου (AE 527, 22: «Qui sotto etc. tratti netti»· τό «στάδιο» αυτό θά μπορούσε, λοιπόν, νά έκληφθει ώς τό τέταρτο στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας του έργου. Μπορούμε, πάντως, νά δεχτούμε ότι τό κριτήριο του «γραφικού» διαχωρισμού (π.χ. μέ ένδιάμεση γραμμή, μέ μεγαλύτερο κενό διάστημα, ή μέ άλλαγή τής διάταξης του λόγου: πεζός λόγος – στιχουργημένος λόγος) έχει σχετική μόνη άξία για τόν διαχωρισμό των σταδίων συνθετικής έπεξεργασίας και ότι στο λεγόμενο «Carmen Seculare», τουλάχιστον, πού παρέχει συγκεντρωμένα όλα τά άμιγή ιταλικά κείμενα, κάθε αναδίπλωση τής θεματικής δομής από τήν άρχή της θά ήταν τό ισχυρότερο κριτήριο προς τήν ίδια κατεύθυνση: αυτό θά σήμαινε ότι τό τμήμα AE 527, 13-24 δέν άποτελεί δύο διαδοχικά στάδια (τό «τρίτο» και τό «τέταρτο» στάδιο συνθετικής έπεξεργασίας), αλλά ένα ενιαίο «τρίτο» στάδιο, πού «επαναλαμβάνει», αλλά και προχωρεί περισσότερο τή θεματική δομή του έργου όπως άπαντά στίς προηγούμενες συνθετικές έπεξεργασίες.

Τό σύνολο των ιταλικών συνθετικών έπεξεργασιών φανερώνει, νομίζω, πολύ καθαρά τά σχέδια του Σολωμού για τό μέρος αυτό του έργου του: παρουσίαση ενός «μυστικού δέντρου» (ή «δέντρου πνευματικού», ή, καλύτερα, «δέντρου πνευμάτων») και περιγραφή τής «δέησης μιās κόρης κάτω από τό δέντρο αυτό»¹⁰.

6. Στο μεταίχμιο ανάμεσα στα άμιγή ιταλικά και τά επακόλουθα έλληνικά στάδια συνθετικής έπεξεργασίας (Πίνακες 3-4) φαίνεται νά βρίσκεται μιá σύντομη, μικτή συνθετική έπεξεργασία, σέ άλλη αυτόγραφη σελίδα (Πίνακας 5). Έδώ, τόσο οι δύο πεζές, άτελείς ιταλικές φράσεις¹¹ όσο και οι τρεις πλήρεις έλληνικοί στίχοι δέν άνήκουν στη θεματική δομή πού είχε διαμορφωθεί στίς άμιγείς ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες. Τό κείμενο αυτό φαίνεται νά περιλαμβάνει θεματικό ύλικό πού έφάπτεται μέ τήν περιγραφή του «μυστικού δέντρου» ή τής «δέησης τής κόρης», και άντιστα προωθεί τά σχέδια του Σολωμού προς μιá τρίτη φάση: τήν παρουσία τής «κόρης / βοσκοπούλας στο άμπέλι».

Τήν άδέβαιη θέση τής έπεξεργασίας αυτής μέσα στη σειρά των υπόλοιπων ιταλικών και έλληνικών συνθετικών έπεξεργασιών του έργου τήν έπιτείνει ένα άκόμη δεδομένο: ή παρουσίαση τής βοσκοπούλας δέν άπαντά στίς άμιγείς ιταλικές συνθετικές έπεξεργασίες, ένω στο κύριο χειρόγραφο μέ τίς άμιγείς έλληνικές συνθετικές

10. Οι φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις δέν έκμεταλλεύονται καθόλου τά στοιχεία τής «δέησης»: τό τμήμα AE 527, 22-24 παραμένει άνέκδοτο και άμετάφραστο, ίσως γιατί συλλαμβάνεται κυρίως ως «σημείωση» του ποιητή («Έδώ κάτω κτλ. γραμμές [πινελιές] καθαρές / τά γυμνά πόδια πάνω στο χορτάρι τά λόγια από τά χείλη τά ρόδινα [των ρόδων] ίγνενιούνται / άπλά και / Έ δέηση για τήν»).

¹⁰Ορισμένες παρατηρήσεις πρέπει νά γίνουν και για τήν άπόδοση των ιταλικών κειμένων στον τ. 2, Παράρτ., τής έκδοσης Πολίτη: γρ. καλύτερα «άγκαλιάζει» άντί «πιάνει» («abbraccia»), «γυμνή, ξέσκεπη» άντί «έρρημη» («scoperita»), «έκπέμποντας πάλμικά, ή, δονώντας» άντί «ξεχύνοντας» («vibrando»), «ήχους, θόρυβους» άντί «φωνές» («fremiti»), κ.ά. (τ. 2 Παράρτ., σ. 108). Πολύ πιστότερες είναι οι μεταφράσεις του τ. 2, σ. 330-331.

11. Δέν μεταφράζεται στίς φιλολογικές - χρηστικές εκδόσεις (AE 549β, 2, 4: «Έκει πάνω τό Χερουβείμ και τό Σεραφείμ, †... κάτω†, «'Αλλά μέ αυτήν [:] πού κτλ. κτλ. κτλ.»).

ἐπεξεργασίες ἀπαντᾶ σέ θέσεις «περιθωριακές» ἢ «ἀπομονωμένες» (AE 515A, 15-16, AE 516, 3-5).

γ. Οἱ ἀμιγείς ἑλληνικές, ἔμμετρες συνθετικές ἐπεξεργασίες (*Πίνακες 3-4*) πρέπει νά ἀκολουθοῦν ὕστερα ἀπό τίς ἀμιγείς ἰταλικές καί, πιθανότατα, ὕστερα καί ἀπό τή μικτή συνθετική ἐπεξεργασία πού περιγράφηκε παραπάνω. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι ἰσχύουν τά κριτήρια πού σημειώσαμε (παραπάνω, α) γιά τόν διαχωρισμό τῶν σταδίων συνθετικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου, τότε οἱ ἑλληνικές συνθετικές ἐπεξεργασίες φαίνεται νά εἶναι τρεῖς (AE 515A, 1-10· AE 515A, 11-16· AE 515B, 1-15 καί 516, 1-5).

Τό πρῶτο ἀπό τά τρία στάδια ἐμφανίζει περισσότερες διορθώσεις καί ἀλλαγές ἀπ' ὅ,τι τά δύο ἐπόμενα. Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τή θεματική δομή, δέν προχωρεῖ πολύ πέρα ἀπό τήν τελευταία ἀμιγή ἰταλική συνθετική ἐπεξεργασία (παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης»), μολονότι τώρα ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολύ περισσότερο ὀρισμένα ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς «δέησης τῆς κόρης».

Τό δεύτερο καί τό τρίτο ἀπό τά στάδια αὐτά ἀφοροῦν κυρίως τήν παρουσίαση τοῦ «μυστικοῦ δέντρου», ἀλλά ἐπεκτείνονται καί στήν περιγραφή τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Τό δεύτερο στάδιο εἶναι ἰδιαίτερα σύντομο. Τό τρίτο στάδιο (ἄν, μάλιστα, δεχτοῦμε ὅτι σ' αὐτό πρέπει νά ἀνήκει καί τό τμήμα AE 516, 1-5) ἀντιπροσωπεύει τό πιο ἐκτενές ἀνάμεσα στά ἰταλικά καί ἑλληνικά κείμενα τοῦ ἔργου («πλουτίζοντας» μάλιστα τήν περιγραφή τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί μέ τό «ἁρμονικό» στοιχεῖο τῆς «ἀντίδρασης» τῶν φυσικῶν στοιχείων καί τῆς περιγραφῆς τοῦ «πολυκάντηλου», καί τονίζοντας τή «νυχτερινή» ἢ «ὑπερ-νυχτερινή» σκηνοθεσία). Πάντως, οἱ διαγραφές στίχων πού ἀφοροῦν τό μέρος τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», δείχνουν, ἴσως, εἴτε ὅτι ὁ Σολωμός ἐξακολουθεῖ νά προβληματίζεται γιά τήν εἰδική μορφή, καί τή θέση μέσα στό ὅλο σύνθεμα, τῶν λεπτομερειῶν τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας», καί ἀναβάλλει τήν ὀριστικότερη μορφοποίησή τους, εἴτε ὅτι ἀποφασίζει νά τίς παραλείψει, καί συμπυκνώνει τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» σέ θαμθό σχεδόν «ὀριακό». Ἡ λύση στό πρόβλημα αὐτό φαίνεται, μέ τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, δύσκολη· ἢ ἀπάντηση, ὅμως, πού θά προτιμήσει ὁ ἐνδεχόμενος σύγχρονος ἀναγνώστης - ἐκδότης θά καθορίσει καί τήν ἐπιλογή του ἀνάμεσα στίς δύο πιθανότερες ἐκδοτικές δυνατότητες πού μποροῦν νά διατυπωθοῦν σήμερα (*Πίνακας 7*).

δ. Ὡστόσο, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ «κρυσταλλωμένη» μορφή τῶν τριῶν ἑλληνικῶν «ἀποσπασμάτων» στήν ἐκδοση Πολυλά καί τίς «θυγατρικές» τῆς (τά δύο πρῶτα «ἀποσπάσματα», μέ στοιχεῖα τῆς «σκηνῆς» ἢ «ἐνότητας» τῆς «δέησης τῆς κόρης», καί τό τρίτο «ἀπόσπασμα» μέ τόν συνδυασμό τῶν «ἐνοτήτων» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι») δέν εἶναι βάσιμη.

Ἐπίσης, οἱ ἰδιάζουσες τυπογραφικές λύσεις τῆς ἐκδοσης Πολίτη (*Πίνακας 1*: τρία κενά διαστήματα στό ἐσωτερικό τοῦ τρίτου «ἀποσπάσματος», στ. 6, 7· στ. 15, 16 – τό διάστημα ἐπιτείνεται μέ πρόσθετη ἀράδα ἀποσιωπητικῶν – στ. 17, 18) δέν θεραπεύουν τίς ἀδυναμίες τῶν πρώτων ἐκδόσεων, ἐφόσον διατηροῦν ἀναλλοίωτη τή λανθασμένη σειρά τῶν τριῶν «ἀποσπασμάτων». Ἡ ἐκδοση τοῦ ἔργου στήν ἑλληνική του μορφή (ὅπως, ἄλλωστε, καί στήν πληρέστερη ἰταλική μορφή, πού δέν περιλαμβάνει μόνο στοιχεῖα τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου») πρέπει νά ἀναθεω-

ρηθεῖ¹².

II

Ἡ δεύτερη σειρά τῶν προτάσεων μας ξεκινᾶ ἀπό παρατηρήσεις γιά τήν προέλευση καί τόν σχηματισμό τῆς θεματικῆς δομῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare», καθώς καί γιά τήν ἐρμηνεία τῆς.

Συνοψίζω τά πορίσματα:

α. Μέσα στήν προγενέστερη σολωμική παραγωγή εἶναι δυνατόν νά ἀνιχνεύσουμε καί νά παρακολουθήσουμε τή «γενεαλογία» ἢ τήν ἐξέλιξη πολλῶν ἀπό τίς θεματικές μονάδες ἐπεξεργασίας τοῦ ἔργου· χρήσιμη, καί συχνά ἀπαραίτητη, θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση τοῦ ἔργου μέ ἄλλα σύγχρονά του σολωμικά κείμενα¹³.

1) Ἔτσι, π.χ., ἐντελῶς ἐνδεικτικά, γιά τήν «ἐνότητα» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή σέ νεανικά ἰταλικά κείμενα, ὅπως ὁ ἀριθ. 6 ἀπό τά «Ἐπτὰ σονέτα ἀπό τόν κύκλο τοῦ Ἄσματος Ἐσμάτων», τό σονέτο «Ἡ Παράδεισο» τῆς ἴδιας περιόδου, κ.ἄ., ἐνῶ, ἀπό τά ἰταλικά τῆς τελευταίας δεκαετίας, χρήσιμη θά ἦταν ἡ συνανάγνωση μέ τό πεζό «Τό Ἄηδόνι καί τό Γεράκι», καθώς καί μέ τό ἄτιτλο πεζό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας»¹⁴.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὕλικό αὐτό, πού θά μποροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καί σέ περισσότερα κείμενα, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» ἀφορᾶ τό πιό «πρωτότυπο» τμήμα τοῦ ἔργου. Λίγα εἶναι τά στοιχεῖα στενῆς ἐπαφῆς τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» μέ τό προγενέστερο σολωμικό ὕλικό, καί ἡ ποιητική ὑπεροχή τοῦ ὄριμου ἔργου εἶναι ἐκδηλη· οἱ ὁμοιότητες εἶναι μεγαλύτερες μέ τό «Σχεδιάσμα» γιά τούς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας», ἄν καί ἐκεῖ ἡ παρουσίαση τοῦ «θεόρατου δέν-

12. Χρειαζεται νά προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ δύο νέες ἐκδοτικές προτάσεις πού καταγράφονται στόν Πίνακα 7 δίνουν δύο ἐναλλακτικές δυνατότητες τυπογραφικῆς παρουσίας τοῦ ἔργου (σέ τρεῖς «ἐνότητες» – πρόταση I –, ἢ σέ ἐνιαῖο κείμενο – πρόταση II).

Οἱ προτάσεις αὐτές δέν μποροῦν, ἐπίσης, γιά τήν ὠρα, νά λύσουν ὀρισμένα ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ κειμένου. Τό κυριότερο ἐντοπίζεται στή σύνταξη τῶν στ. 7-10 («Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός [μέ] τό θαῦμα, [δηλαδή] τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»; Ἡ: «Σαστίζ' ἡ γῆ κ' ἡ θάλασσα κι' ὁ οὐρανός, τό θαῦμα [= ὁ ὁποῖος εἶναι τό θαῦμα], τό μέγα πολυκάντηλο μέσ στό ναό τῆς φύσης...»); ἡ πρώτη λύση προϋποθέτει «ἀδέξια» ἢ, ἔστω, «ἀμάρτυρη» (; μεταβατική σύνταξη τοῦ *σαστίζω*, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἔναν συντακτικό καί νοηματικό διασκελισμό· πάντως, τό πρόβλημα δέν ἔχει ἀπλῶς συντακτικό ἀντίκτυπο, ἔχει σοβαρές ἐπιπτώσεις στή θεματική δομή τῆς «ἐνότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» (βλ. Πίνακα 6, I Θ) καί, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, μπορεῖ νά ἐπιρεάξει καί τίς ἐρμηνευτικές δυνατότητες τοῦ ἀναγνώστη.

Προβλήματα ὑπάρχουν, ἐπίσης, στή στίξη τοῦ κειμένου: π.χ., πρόταση I, στ. 3, 8, 18, 19, 22 (ἴσως καί ἐρωτηματικό στό τέλος), καθώς καί στήν ἀνάγνωση τῆς ἀρχῆς τοῦ στ. 13 (μήπως «κρατεῖ» ἢ καί «κράτει»);).

13. Κύριος ὁδηγός στίς ἀναζητήσεις αὐτές μπορεῖ νά εἶναι ἡ συλλογική προσπάθεια τῶν Ε.Γ. Καψωμένου - Μ. Ἀντωνίου - Γ. Λαδογιάννη - Μ. Στρογγάρη - Ι. Τριάντου, *Λεξικό Σολωμοῦ. Πίνακες λέξεων τοῦ ἑλληνόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου* [ΕΦΣΙ: Δωδώνη, παράρτ. 14], Ἰωάννινα 1983, πού εἶναι πολυτιμότερη. Πάντως, τό κενό ἀπό τή μή συμπερίληψη τοῦ ἰταλόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου εἶναι ὀδυνηρό.

14. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἄπαντα*, ὁ.π., σμ. 4, τ. 2, σσ. 118, 133, 230, 232, τ. 2 Παράρτ., σσ. 31, 41, 114, 116.

τρου τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων» (ἢ, καλύτερα: «τῶν ψυχῶν τῶν σκοτωμένων - φύλλων θεόρατου δέντρου») ἐντάσσεται ἀπλῶς σέ παρομοίωση καί σύγκριση, καί αὐτές μέσα σέ ὄνειρο¹⁵.

2) Γιά τήν «ἐνότητα» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» τό ὕλικό τῆς σύγκρισης εἶναι πλουσιότερο καί, κάποτε, εὐθέως ἀνάλογο. Ὁφέλιμη θά ἦταν, π.χ., ἡ ἀναγωγή στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Improvvisate*¹⁶, πού θά μπορούσε νά συγκριθεῖ καί μέ τό ὕλικό τῆς «ἐνότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι». Ἀκόμη πιά χρήσιμη, καί ἴσως ἀπαραίτητη γιά τήν ἀνίχνευση τῆς καταγωγῆς τοῦ «τύπου», εἶναι ἡ συνανάντησις μέ τή σκηνή τῆς «δέησης τῆς κόρης» μέσα στό ὕλικό τῶν ἐπεξεργασιῶν τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος*, ὅπου ἔχουμε τήν πρώτη καταγραφή μιᾶς πλήρους «δέησης τῆς κόρης»¹⁷.

15. Ὁ.π., τ. 2, σ. 232, τ. 2 Παράρτ., σ. 116. Παραθέτω τή μετάφραση τοῦ ἰταλικοῦ κειμένου, ὑπογραμμίζοντας τά σημεῖα τῆς ἐνδεχόμενης ἐπαφῆς:

(Σ Χ Ε Δ Ι Α Σ Μ Α)

Ἄπ' τοὺς τρομακτικοὺς γρεμοὺς, ἀπὸ τὰ χαμηλὰ λαγκάδια κι' ἀπὸ τὰ φηλά βουνά, ἀπὸ τὰ ἔρημικὰ ποτάμια καὶ τὰ πέλαγα, ἀπὸ τοὺς δρόμους, ἀπὸ τὰ σκίτια, ἀπὸ τὰ πηγάδια, ὡς κι' ἀπὸ τὰ ζεστὰ κρεβάτια, σηκωθῆτε, οἱ σκοτωμένοι τῆς Ἑλλάδας, καὶ προσευχηθῆτε.

Αὐτὰ ἐδῶ — μέ τῆ βαθιὰ φωνὴ τοῦ ὄνειρου πού ξεπετάχτηκε μέσα στὴν ἴδια τοῦ τῆ σφαῖρα, μέ τὴν ψυχὴ πού εἶχε γίνει ὀλόκληρη ὄργανο ἔσλο γιὰ νὰ δεχτῆ μονομιᾶς τὸ κοντινὸ καὶ τὸ μακρινὸ, τὸ φῶς καὶ τὴ σκιά, τὸ ἀνθρώπινο καὶ τὸ θεϊκὸ. Καὶ ε' ὄνειρο δίνοντας μέ θαυμαστὴ τρηγοράδα τὴν ἀπόκριση ἔβρασε ὅλες τίς κρατημένες φοχῆς καὶ τίς τίναξε, ἀτέλειωτες, ἀν καὶ σεριμωγμένες κοντὰ κοντὰ, σὲ τόπο ἀπέραντον σάν τὸν ὠκεανὸ δίχως τὴν ἀλουαῖδα τῶν βουνῶν καὶ τῶν βράχων, σάν τὸν οὐρανὸ δίχως τ' ἄστρα. Στὰ θακροσμένα καὶ σασισμένα μάτια μου μπροστὰ, μορμουρίζαν ἕλες καὶ τρέμανε, σάν τ' ἀρίφνητα φύλλα θεόρατου δέντρου πού τὰ σαλεύει ἕνας καὶ μόνον ἄνεμος. Τὰ ἔερά φύλλα πού τὸ φθινόπωρο τ' ἀρπάζει ἀπ' τὰ δέντρα καὶ τὰ ρίχνει καταγῆς, δὲν εἶναι τίποτα μπροστὰ σὲ κληῖδος τοῦτο, πού εἶχαν βάλει ἔσλοι τοὺς τὸ χέρι ἀπάνω σὲ στήθος, σάν ἀπὸ ἄμετρον πόνο, καὶ προσεύχονταν μαζί. Ἡ προσευχὴ ἦταν θερμὴ καὶ βαθιὰ, οἱ φωνῆς ἄρως βραχνῆς καὶ πνιγμένης, ὅπως αὐτὲς πού βράζουμε στὸν ἔνο μας, σὰ μᾶς πιάνει τρόμος. Σαφινὰ ἔσπασε ἀπ' ἔσλους, ἔσπασε ἕνας σίφουνας φωνῆς, ἀμέτρητες σάν τὴν ἄμμο πού τὴ στροβιλίζει ἀδιάκοπος καὶ μανιασμένος ἄνεμος, μέ ὥστόσο ἡ χερὰ γέμιζε τὸν ἀπεκλιζόμενον αὐτὸν αἰθέρα. Μιά γυναῖκα μαυροφορεμένη στάθηκε ἀπὸ πάνω τους, καὶ τὰ χέρια τῆς πού τ' ἄπλωσε σ' ἔσλους, ἔσλους κοιτάζοντάς τους, ἦταν ὀλοφάνερα τὰ ἴδια πού ἀφίκανε μέ μητρικὴ στοργὴ τὸ Σωτήρα.

16. Ὁ.π., σμμ. 4, τ. 2, σ. 96-97, καὶ τ. 2 Παράρτ., σ. 17.

17. AE 280, 1-15, 281B, 19-20:

La Giovinetta ξιπολιτῆ στη δρο-

σιὰ sotto un albero σπε αναμεσα

στα χορτα ἴχε αναμενα κατια

Ἡ σύγκριση μέ τό ὕλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἴσως νά αὐξηθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ἐνότητας» τῆς «δέησης τῆς βοσκοπούλας» ἀφορᾶ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι, στό σύνολό του, «πρωτότυπο». Θά μπορούσε κανεῖς νά διερευνήσει, κατόπιν, ἂν ὁ κύριος πυρήνας τῆς «ἐνότητας» αὐτῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά λεγόμενα «μετακινούμενα σολωμικά θέματα»¹⁸ ἢ τμήμα («σειρά λειτουργιῶν») ἐνός εὐρύτε-

κερακία x εκεε λιβάνι

5 E l'incenso la circondava e
saliva nell'aria serena ed
essa pareva rapita in estasi
e le sue labbra s'aprirano
e si chiudev~ alla preghiera

10 e parevano rosa.
di la cessano in grande quiete
(fuor che la terra che sbalzava
incessantemente). E si sentia la
voce della giovinetta dolce

15 che intonò (quivi la preghiera)

Far che stia sotto un albero d'olivo -
ξίπολιτη στη δροσιά

Στά *AE* ἡ σκηνή ἐντάσσεται καταρχήν μέσα στή ρευστή «ἀκολουθία» πού ἀποδίδεται ἐκδοτικά στά «ἐδάφια» ἀριθ. 7-9 τῆς ἐκδόσης Πολίτη (*ὁ.π.*, σμ. 4, τ. 2, σ. 42-43) ἢ στό «πεζόμορφο», χωρίς ἀρίθμηση κείμενο τῆς ἐκδόσης Σαββίδη, μέ τό ὅποιο συνεχίζονται τά τέσσερα πρῶτα «ἐδάφια» τοῦ κεφ. [5] τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* (Γ.Π. Σαββίδης, «Εἰσήγηση σέ μιά νέα ἀνάγνωση τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος*», *Περίπλους Γ'*, 9-10, Ἔνοιξη - Καλοκ. 1986, σ. 23).

Ὁ Σολωμός φαίνεται νά προβληματίστηκε ἀνάμεσα σέ δύο δυνατότητες: τῆ «δέηση τῆς κόρης» καί τῆ «δέηση τῆς γριούλας» (πρβ. *AE* 281A, 23-32, 281B, 25-29, 282, 18-20, 283B, 9-30-πρβ., ἐπίσης, ἐκδοση Πολίτη, τ. 2, σσ. 41, 43-44, ἐκδοση Σαββίδη, σ. 23). Παλαιότερη, ἴσως, εἶναι ἡ σύλληψη τῆς σκηνῆς τῆς «δέησης τῆς κόρης» (πού ἐνδέχεται νά συνδέεται στενότερα μέ τό ὕλικό τῶν *Ἐλεύθερων Πολιορκημένων*). Πάντως, ἂν καί ἡ περιγραφή τῆς «δέησης τῆς γριούλας» διαθέτει θεματικές μονάδες κοινές μέ ἀντίστοιχες τῆς «δέησης τῆς κόρης» στή *Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* καί στό λεγόμενο «Carmen Seculare» («κεριά στό χόρτο», «δέηση πρὸς τόν οὐρανόν»), μόνο μέ τήν περιγραφή τῆς «δέησης τῆς κόρης» συνδέεται ἡ θεματική μονάδα τοῦ «δέντρου» («sotto un albero», «sotto un albero d'olivo»), ὅπως, ἄλλωστε, καί ἡ θεματική μονάδα «ξιπόλυτη στή δροσιά», ἢ ὀρισμένες θεματικές μονάδες συμφυεῖς μέ τήν εἰδική διάσταση τοῦ γυναικείου προσώπου τῆς κόρης («le sue labbra... parevano rosa», «si sentia la voce della giovinetta dolce»).

18. Βλ. τίς διευκρινίσεις τῆς Ε. Τσαντσάνογλου, «Οἱ Ἄδελφοποιοί - ἓνα μετακινούμενο σολωμικό θέμα», *Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσ. 1979, σ. 145-151.

ρου «μορφικού τύπου» πού θά ἄξιζε νά μελετηθεῖ καί σέ ἄλλα κείμενα τοῦ Σολωμου¹⁹.

3) Γιά τήν «ένότητα» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ὠφέλιμη θά ἦταν ἡ ἀναγωγή ὄχι μόνο στό νεανικό ἰταλικό ποίημα ἀριθ. III τῶν *Rime Improvvisate*, πού σημειώθηκε παραπάνω (2), ἀλλά καί σέ ἀρκετά νεανικά ἑλληνικά κείμενα μέ τό στοιχείο τῆς βοσκοπούλας ἢ τῆς κόρης, σέ ἀρκαδικά ἢ καί παραδεισία συμφραζόμενα²⁰. Χρήσιμη θά ἦταν ἐπίσης ἡ συνανάγνωση μέ κείμενα τῆς τελευταίας σολωμικῆς δεκαετίας, ὅπως τό «Εἰς Φραγκίσκα Φραιζερ», ὁ «Πόρφυρας», τό πρῶτο ἀπό τά «Ἄγνωστων Ποιημάτων Ἀποσπάσματα» (ἔκδοση Πολίτη), κ.ἄ., πού συνδυάζουν θεματικές μονάδες τῆς δεύτερης καί τρίτης «ένότητας» τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare»²¹.

Ἡ σύγκριση μέ τό ὑλικό αὐτό, πού θά μπορούσε ἀσφαλῶς νά ἐπεκταθεῖ, δείχνει ὅτι ἡ σύνθεση τῆς «ένότητας» τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» ἀφορᾶ τμήμα τοῦ ἔργου πού δέν εἶναι «πρωτότυπο». Πάντως, ἂν καί ὅλα τά στοιχεῖα του ἀπαντοῦν καί ἄλλοῦ, ἡ συγκρότησή τους, μέ τή μορφή πού τήν ἔχουμε στό τελευταῖο ἑλληνικό στάδιο συνθετικῆς ἐπεξεργασίας, φαίνεται νεόκοπη.

6. Ἄν οἱ ἀσφαλέστερες κατευθύνσεις γιά τήν ἐρμηνεία ἐνός «ὀλοκληρωμένου» ἔργου εἶναι αὐτές πού παρέχει ἡ ὑποβάλλει τό ἴδιο τό κείμενό του, ἢ ἔστω, ἔμμεσα καί ὑποβοηθητικά, καί αὐτές πού παρέχουν ἄλλα ὁμοειδή ἢ συγγενή κείμενα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, τότε οἱ σημερινές ἀναγνωστικές-ἐρμηνευτικές δυνατότητές μας μπροστά στό λεγόμενο «Carmen Seculare» δέν μποροῦν παρὰ νά εἶναι περιορισμένες.

Ἡ διαμόρφωση τῆς «ένότητας» τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» – ὅπως, π.χ., τοῦ «μυστικοῦ κήπου» σέ παλαιότερα σολωμικά κείμενα²² – φαίνεται νά προϋποθέτει κυρίως τό διβλικό καί, κατόπιν, ἴσως, τό ψευδο-χρυσοστομικό, ἐκκλησιαστικό καί λαϊκό ὑλικό τῶν μεταφορῶν καί συμβόλων πού συνδέονται μέ τό Δέντρο τῆς Ζωῆς, τό Δέν-

19. Ἔτσι, π.χ., ἡ διερεύνηση θά μπορούσε νά δείξει ὅτι μιά σειρά «λειτουργιῶν» τοῦ κεφ. 5 τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* καί τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀντανακλοῦν δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου ἢ συγγενοῦς «μορφικοῦ τύπου»: «μεταβατική στιγμή» («μετακίνηση» / «θαυματική ἀφίξις στό Μεσολόγγι» ἢ «θαυματική παρουσίαση τοῦ μυστικοῦ δέντρου») – «δέηση» – «ἀνταπόκριση στή δέηση» («πρόσκαριη ἢ φαινομενική ἀποδοχή / ἀπόρριψη» ἢ «ἀποδοχή») – «ἐπάνοδος ἢ ἀποθέωση» («συνέχιση τῆς ἠμνητικῆς πορείας» τοῦ Ἱερομόναχου» ἢ «ἐπιστροφή τῆς βοσκοπούλας στό ἀμπέλι»).

Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στή μὴ αἴσια (ἢ δυσοίωνη) ἀπόληξη (*Γυναίκα τῆς Ζάκυθος*) καί στήν αἴσια (ἢ εὐοίωνη) ἀπόληξη («Carmen Seculare») δέν ἀποτελεῖ διαφορά οὐσίας· μπορεῖ νά φανερώσει ἀπλῶς τίς δύο «λογικές» δυνατότητες «λύσης» μιᾶς ἀφήγησης, πού δέν ἀνήκει, φυσικά, στό στερεότυπο εἶδος τοῦ παραμυθιοῦ, ἀλλά στήν «ἀντικειμενική» σολωμική μυθολογία: νά ἐκφράζει, δηλαδή, ἀφενός τήν ἀνησυχητική προοπτική τῆς «μαυρίλας καί πίσσας» τοῦ πρώτου ἔργου καί ἀφετέρου τή γαλήνια προοπτική τῶν «φώτων» τοῦ δεύτερου ἔργου.

20. Πρβ., π.χ., τά κείμενα «Ὁ θάνατος τῆς ὀρφανῆς», «Ἡ Ἄγνώριστη», «Ἄνθος», «Τό Ὁνεῖρο», κ.ἄ. (δ.π., σμ. 3, τ. 1, σσ. 59-60, 63-64, 47, 50-52).

21. Ὁ.π., τ. 1, σσ. 260, 251-254, 263.

22. Βλ. L. Coutelle, *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*, Ἀθ., «Ἐρις». 1977, σ. 107 κ.ἑ.

τρο τοῦ Παραδείσου, τό Δέντρο τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν / ἢ τῶν Ἐπίγειων Βασιλειῶν, τήν Ἑπτάφωτη Λυχνία-Δέντρο, τόν Πολυέλειο-Δέντρο, τό Δέντρο πού ἤχει ἢ τραγουδάει, κ.ο.κ.²³. Αὐτό δέν σημαίνει, φυσικά, ὅτι ἡ θεματική διερεύνηση μπορεῖ ἢ πρέπει νά περιοριστεῖ μόνο στό ὕλικό ἀπό τή *Γένεση* ὡς τήν *Ἀποκάλυψη* καί τά συμβολικά καί εἰκαστικά τους παράγωγα ἢ ἐπακόλουθα. Ἡ ἱστορία τῶν «λογοτεχνημένων» παραδείσιων ἢ μυστικῶν δέντρων, π.χ. τουλάχιστον ἀπό τόν Dante καί τόν Milton ὡς τοῦς Ἄγγλους Μεταφυσικούς, τόν Blake καί τόν Byron²⁴, ἢ ὡς τοῦς Εὐρωπαϊοὺς προρομαντικούς, τόν Novalis²⁵ καί τοῦς ἄλλους ρομαντικούς, μπορεῖ νά δώσει, ἐπίσης, τό πιθανό, ἂν καί ὄχι ἀναγκαῖο ἢ ἀπαραίτητο, πλήρες πλέγμα παραλλήλων, γιά τή χρήση τοῦ θέματος ἀπό τόν Σολωμό.

Ὁ πυρήνας αὐτός, συναρτημένος ὀργανικά στή «δέηση τῆς βοσκοπούλας» καί, κατόπιν, στήν παρουσίαση τῆς «βοσκοπούλας στό ἀμπέλι» (μέ τίς ἐκδηλες «παραδείσιες» συνδηλώσεις), ἀρκεῖ, πιστεύω, γιά νά δεχτοῦμε ὅτι τό *ἀνώνυμο* ἑλληνικό ποίημα εἶναι ἓνα ἐπαρκές *λυρικό ἔργο* τοῦ Σολωμοῦ, ἀπόλυτα ἐναρμονισμένο μέ τή στοιχαστική/«ιδανιστική», ἀπολύτως *ρομαντική* θεματική τῆς τελευταίας του περιόδου.

γ. Οἱ ἀπόψεις τοῦ R. Beaton²⁶ γιά τήν ἐρμηνεία τοῦ «μυστικοῦ δέντρου» κυρίως ὡς «δέντρου τῆς ποίησης», πού ἀναπτύσσονται ὕστερα ἀπό μιὰ ἐνδιαφέρουσα παράλληλη ἀναδρομή σέ διάφορες – ἀλλά ὄχι ὀργανικά συναρτημένες μεταξύ τους – ὑποτιθέμενες σολωμικές «πηγές» (τόν δαντικό συνδυασμό Οὐράνιου Ρόδου καί Δέντρου τοῦ Παραδείσου, τό βυζαντινό τεχνητό χρυσό Δέντρο πού τραγουδάει, τό Ἑρωτικό, μᾶλλον, παρά «Μαγικό» ἀσημοχρυσασθένιο Δέντρο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ), δέν εἶναι ἀπόλυτα πειστικές.

Ἐνῶ ἀνάλογες «πηγές» ἢ ἀναμνήσεις δέν μποροῦν νά ἀποκλειστοῦν, καί ἐνι-

23. Τό πλουσιότατο ὕλικό μπορεῖ νά συγκεντρωθεῖ καί μέ τή συνδρομή τῶν ἐξῆς γενικῶν βοηθημάτων: *Θρησκευτική καί Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, λ. δένδρον, πολυέλειος, κ.ἄ., J. Chevalier - A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles...*, Paris ²1973, τ. 1, σσ. 96-113 (καί ἰδίως σ. 110: «L'arbre mystique», μέ χρησιμότητα ἀναφορά στό ψευδο-χρυσοστομικό ὕλικό τῆς 9ης Ὀσμίας στό Πάσχα), 259-260, 323-325, 349-350, τ. 4, σσ. 179, 279-281, Ad de Vries, *Dictionary of Symbols and Imagery*, Amsterdam - London ²1976, σσ. 79-80, 473-475, K. Ranke (ἐκδ.), *Enzyklopädie des Märchens*, τ. 1, Berlin - New York 1977, σσ. 1366-1374, 1381-1386, 1391-1392, J.-M. Grassin (ἐκδ.), *Mythes: Images, représentations*, Paris - Limoges 1977, σ. 43-49, Y. Bonnefoy, *Dictionnaire des mythologies...*, τ. 1, Paris 1981, σ. 63-64, W.B. Yeats, *Μυθολογίες καί δράματα*, Ἀθ., «Πλέθρον», 1983, σ. 182-183 (δπου ἐνδιαφέρουσα ἐπισήμανση ἀπόκρυφων ἐβραϊκῶν κειμένων καί περιγραφή δύο περιστατικῶν ὑπνωσης, μέ στοιχεῖα πού θυμίζουν τήν παρουσίαση τοῦ σολωμικοῦ «μυστικοῦ δέντρου» καί τίς εἰκόνες τοῦ «Σχεδιάσματος» γιά τοῦς «σκοτωμένους τῆς Ἑλλάδας»).

24. Πρβ., π.χ., Byron, *Cain: A Mystery*, I, i, ii (σύνδεση τῶν ἀθάνατων Δέντρων τῆς Ζωῆς καί τῆς Γνώσης/Πειρασμοῦ, συνδυασμός τους μέ τά Σεραφεῖμ τῆς ἀγάπης: «The seraphs love most», καί τά Χερουβεῖμ τῆς γνώσης, κ.ἄ.), *Heaven and Earth: A Mystery*, passim.

25. Βλ. Γ. Βελουδῆς, *δ.π.*, σμμ. 7.

26. *Ο.π.*, σμμ. 8.

Ἡ μετάφραση τοῦ «ἀποσπάσματος 3» τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀπό τόν R. Beaton παρουσιάζει προβλήματα, κυρίως στοὺς στ. 7, 9, 14, 15, 16.

σχύονται, μάλιστα, ως ένα βαθμό, από όσα υποστηρίξαμε παραπάνω, μιά στενή έρμηνεία του έργου ως ποιήματος «καθαρής ποίησης» ή ως ποιήματος «ποιητικής», όσο έλκυστική και άν είναι, φαίνεται πολύ λίγο πιθανή για τήν έποχή και τήν προσωπικότητα του Σολωμού, και, όπωσδήποτε, θά έπρεπε νά στηριχτεί και μέ άλλα δεδομένα ή επιχειρήματα. Παρόλο πού ή ιδέα για τήν ταύτιση δέντρου-ποίησης δέν είναι άγνωστη sé άλλους, κάπως νεότερους ποιητές (π.χ. τόν Βαλαωρίτη, τόν Παλαμά, κ.ά., βλ. παρακάτω, ε, ζ), ή ειδική όψη του θέματος στον Σολωμό και ή ποιητική παρουσίαση του δέντρου πού «ήχολογᾶ κι' άστράφτει / μ' όλους τής τέχνης τούς ήχους, μέ τ' ουρανού τά φῶτα» δέν ισοδυναμοῦν μέ ταύτισή του μέ ένα «δέντρο τής ποίησης» ή μέ τήν «ποίηση του Σολωμού»· εντάσσονται μάλλον στή γνώριμη και από άλλα ποιητικά κείμενά του (π.χ. τόν *Κρητικό*) τάση νά όρίζονται οί εικόνες του «θαυμάσιου» μέσα από τή σύγκριση και, κυρίως, τήν άντιδιαστολή προς κάποιες άλλες επίλεκτες και φορτισμένες εικόνες, άντλημένες από τόν φυσικό κόσμο και τίσ εμπειρίες του.

δ. Είναι ακόμη πιό δύσκολο (όπως όμολογοῦσε ήδη ό Παλαμάς²⁷), και ίσως αδύνατο σήμερα, νά έλεγχθούν οί περισσότερο ή λιγότερο άσαφείς και, κάποτε, άλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες και νύξεις του Πολυλά και του Κουαρτάνου για τόν πατριωτικό-έθνικό στόχο και περιεχόμενο του λεγόμενου «Carmen Seculare» ή για τόν ένδεχόμενο συσχετισμό του μέ ιστορικά ή λογοτεχνημένα περιστατικά (όπως, π.χ., τό αίνιγματικό «μελαγχολικό-ειρωνικό» έπεισόδιο του «Ciacco» ή «Corvo del Forte Vecchio», πού αναφέρει, μέ επιφύλαξη, ό Κουαρτάνος)²⁸.

Θά μπορούσε, φυσικά, νά υποστηρίξει κανείς ότι ή δεύτερη «ένότητα» του έργου, ή «δέηση τής βοσκοπούλας», πηγάζει ίσως από τά «έθνικά συμφραζόμενα» τών σχεδιασμάτων τής *Γυναίκας τής Ζάκυθος*· ότι ή πολύ έλλειπτική και άτελής κατάληξη του τελευταίου άμιγοῦς Ιταλικού σταδίου συνθετικής έπεξεργασίας (AE 527, 24: «La preghiera per la») θά επέτρεπε νά υποτεθεί ότι τό αντικείμενο τής δέησης είναι ή «πατρίδα» ή κάτι σχετικό μέ (άδηλα) «έθνικά συμφραζόμενα»· ακόμη, ότι γύρω στά 1848-1849, και παράλληλα ή εϋθύς άμέσως ύστερα από τίσ δημοκρατικές και ριζοσπαστικές σύγχρονες κινήσεις στην Εϋρώπη και στά Έφτάνησα²⁹, άναζωπυρώνεται, ένδεχομένως, στον Σολωμό ή εικαστική - συμβολική ανάμνηση τών «Δέντρων τής Έλευθερίας» τής Γαλλικής Έπανάστασης και τών άμέσως κατοπινών χρόνων³⁰, και συνειδητοποιούνται, δραστικότερα ίσως, οί άλυσιδωτές επέτειοι τών

27. *Ο.π.*, σμ. 5.

28. *Ο.π.*, σμ. 5.

29. Φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του Ίονίου Συντάγματος, έλευθεροτυπία, έξεγέρσεις χωρικών στην Κεφαλονία, έμμετρες άπηγήσεις τών γεγονότων, κ.ά. Βλ., πρόσχειρα, Γ.Θ. Ζώρας, *Επτανησιακά Μελετήματα*, τ. 4, Άθ. 1969, σ. 227-262, Γ.Π. Σαββίδης, «Έλληνικός Ρομαντισμός: 1830-80 (Σχεδιάγραμμα για ένα Χρονολόγιο)», *Νέα Έστία* 110 (Χριστούγεννα 1981 [= *Τά Έκατόν Πνήντα Χρόνια του Έλληνικού Ρομαντισμού...*]) 297-298.

Γιά τίσ επιπτώσεις σύγχρονων εϋρωπαϊκών γεγονότων sé άλλα κείμενα του Σολωμού βλ. και Στ. Άλεξίου, *δ.π.*, σμ. 1, σ. 22 κ.έ.

30. Βλ., πρόσχειρα, Α. Camariano - Cioran, «Les Iles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'espoir du courant philofrançais parmi les Grecs». *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου...*, τ. 1, Άθ. 1967, σ. 88-89, Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Άθ., «Έρμής»,⁴1984, σσ. 53, 438, *Έλλη-*

πενήντα χρόνων από τις σχετικές έφτανησιώτικες τελετουργίες (1797), τών πενήντα χρόνων από τή γέννηση του ίδιου του ποιητή (1798) και τών εξήντα χρόνων τής Γαλλικής Έπανάστασης (1789)³¹.

Πρέπει, παρ' όλα αυτά, νά αναγνωρίσουμε ότι τά σωζόμενα κείμενα του λεγόμενου «Carmen Seculare» δέν φαίνεται νά επιτρέπουν μιá «πατριωτική - έθνική» έρμηνεία, μέ τό ευρύτατο μάλιστα περιεχόμενο που δεχόταν ό Πολυλάς ή και άρκετοί μεταγενέστεροι αναγνώστες και κριτικοί. Η έρμηνεία αυτή έπαληθεύεται, αντίθετα, άπερίφραστα, σέ άλλα σολωμικά κείμενα τής έποχής, ανάμεσα στά όποια και τό πεζό Ιταλικό «Σχεδιάσμα» για τούς «σκοτωμένους τής Έλλάδας», στό όποιο, όμως, δέν μās έχουν παραδοθει άλλα Ιταλικά ή έλληνικά κείμενα. Οί δισταγμοί τών πρώτων έκδοτών του λεγόμενου «Carmen Seculare» θά επέτρεπαν ίσως νά υποθέσει κανείς ότι, στίς άναμνήσεις - μαρτυρίες του Πολυλά και του Κουαρτάνου, ό συνδυασμός τών εικών του «δέντρου μέ τά φύλλα - ψυχές», τής δέησης κτλ. του «Σχεδίσματος» αυτού συγγέονται μέ τό «άπόσπασμα» του «μυστικού δέντρου» τών κειμένων του άπιτλου έργου που βρήκαν στά κατάλοιπα του Σολωμού και θέλησαν νά ταυτίσουν και νά χαρακτηρίσουν. Θά μπορούσε, άραγε, νά πει κανείς ότι τό «Σχεδιάσμα» αυτό είναι τό κατά Πολυλά (και λοιπούς) πατριωτικό «Carmen Seculare»;

ε. Άνεξάρτητα από τίς σημερινές ένστάσεις μας για μιá στενά πατριωτική-έθνική έρμηνεία του λεγόμενου «Carmen Seculare», δέν μπορούμε, ώστόσο, νά αποκλείσουμε τό ότι, σέ σύγχρονους μέ τόν Σολωμό Έλληνες συγγραφείς, θεματικά στοιχεία ανάλογα μέ εκείνα τής πρώτης και δεύτερης «ένότητας» του έργου ένδέχεται νά εμφάνιζαν συνδυασμένους, και όχι μεμονωμένους, τούς θρησκευτικούς / μυστικιστικούς / λυρικούς και τούς πατριωτικούς / έθνικούς συμβολισμούς. Τό ζήτημα άπαιτεί, βέβαια, συστηματική διερεύνηση· πάντως, για δύο από τά στοιχεία τής πρώτης ένότητας του έργου, τό «δέντρο» και τό «πολυκάντηλο», θά άρκοϋσε, ίσως, νά σκεφτούμε τά έπανειλημμένα, περίπου σύγχρονα μέ τά σολωμικά, όμόλογα

νικός Ρωμαντισμός, Άθ., «Έρμής», 1982, σσ. 83, 509 (όπου και άλλη βιβλιογραφία).

Για τίς κυριότερες προσολωμικές λογοτεχνικές πραγματώσεις θά αξίζει νά θυμηθούμε τή στρ. 35 του «Ύμνου εις τήν περίφημον Γαλλίαν, τόν άρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τόν στρατηγόν Γεντίλλην» («και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τσ' Έλευθερίας...») του Άντώνιου Μαρτελάου, τήν άπάντηση του Νικόλαου Λογοθέτη-Γούλιαρη («Παρωδία του Ύμνου του Μαρτελάου», στρ. 35: «και σου όρκίζομεν όμάδι, / στό φυτόν τής πονηρίας...»), τήν έμμεση, ίσως, αναφορά τής «Πολιτικής Σάτιρας» του Κουτούζη (στρ. 19-20) και τό διεξοδικότερο τέλος του «Θούριου» του Νικόλαου Κούρτσολα («Ζήτω ή Δημοκρατία! / Και τό δέντρο έλευθερίας / τής κοινής σας όφελείας / και παντού άς φυτευθή: // κι' άς ποτίζεται συχνάκις / μέ τής άρετής τήν δρόσο, / τό δεδοξασμένο τόσο / και πολλά έπαινετό»).

31. Όσο κύρος μπορεί νά έχει μιá τέτοια ύπόθεση, άλλο τόσο κύρος πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ένδέχεται νά έχει ή ύπόθεση πώς ό ώρμος Σολωμός, στό λεγόμενο «Carmen Seculare», μπορεί νά μελετηθεί ως ένας ποιητής - ανταγωνιστής μεγάλων Ευρωπαϊών συντεχνιτών του, προγενεστέρων και συγχρόνων (του Όρατίου του «Carmen Saeculare» του Dante τών δέντρων τής Κόλασης των Milton, Blake, Novalis, Byron, κ.ά., τών δέντρων του Παραδείσου, του μυστηρίου ή του θαύματος των προγενέστερων Έλλήνων ποιητών τών δέντρων τής έλευθερίας).

Τό έλκυστικό αυτό ζήτημα χρειάζεται, φυσικά, πολύ ευρύτερη διερεύνηση και άλλη άνεση χώρου.

σημεία από τὰ πεζά *Ὁράματα καὶ Θάματα* τοῦ Μακρυγιάννη (ὁ οὐρανοκατέβητος φωτεινός πλάτανος καί, κυρίως, ὁ θεοδώρητος φωτεινός πολυέλαιος-στύλος μέ τήν επίμονη παρουσία του, τὰ δέντρα-βασιλείες, κ.ἄ.)³², ἐνῶ, λίγο ἀργότερα, τήν πλούσια ποικιλία τῶν φυσικῶν, ἀλλά καί ἀφύσιων, στοιχειωμένων καί μεταφορικῶν δέντρων τοῦ Βαλαωρίτη³³.

Ὅλο αὐτό τό «περιρρέον» εἰκονοπλαστικό θεματικό στερέωμα θά μπορούσε, ἴσως, ὡς ἓνα βαθμό, νά ἐξηγήσει καί τήν τροπή πού ἦταν εὐλογο νά πάρει, ἀπό τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 κ.ἔ., ἡ ἐρμηνεία τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare».

ζ. Μιά πρόχειρη, καί ὁπωσδήποτε μὴ ἐξαντλητική ἀνίχνευση δείχνει ὅτι οἱ λογοτεχνικές ἀπηχήσεις τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» σέ μεταγενέστερους, Ἑφτανησιῶτες καί μὴ, Ἑλληνες λογοτέχνες ὀρίζουν, σαφῶς, μέ σπάνιες ἐξαιρέσεις, μιά περιοχὴ πατριωτικῶν-ἐθνικῶν ἐρμηνειῶν. Ἀπὸ τὸν ἰδανιστὴ Μαβίλη³⁴ ὡς, τουλάχιστον, τὸν ἱεροφαντικό Σικελιανό τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων³⁵, τὰ δείγματα δηλώνουν τὴ δραστηριὴ ἐπιβίωση τῆς κοινόχρηστης ἐρμηνείας τοῦ ἔργου.

Ὡστόσο, στίς ἐξαιρέσεις, πού βρίσκουν τὸν τρόπο νά ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῆς εὐκαιριακῆς πατριωτικῆς ἐξαρσης³⁶, συγκαταλέγεται ἓνα, τουλάχιστον, δείγμα τῶν πολὺ εὐρύτερων προβληματισμῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας. Πρόκειται γιὰ τὸν παλαμικό «Ὑμνο γιὰ τ' ἄγαλμα πού στήθηκε τοῦ Σολωμοῦ στὴ Ζάκυθο» (1902)³⁷, πού παραπέμπει σαφῶς στὸ λεγόμενο «Carmen Seculare» ἤδη μέ τό τετράστιχο μὸτο του. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στὸ κείμενο αὐτὸ ἡ εἰκονοποιία τοῦ σολωμικοῦ ἔργου, χωρὶς νά ἀποσυνδέεται ἐντελῶς ἀπὸ τήν «ἐθνική» ἐρμηνεία, ἀπελευθερώνεται σημαντικά, ἔτσι ὥστε νά δηλώνει ἢ νά ὑποδηλώνει πολὺ περισσότερο πράγματα.

Ἀλλὰ οἱ λογοτεχνικές «τύχες» τοῦ σολωμικοῦ ἔργου ὡς, τουλάχιστον, τό *Φωτό-*

32. Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη *Ὁράματα καὶ Θάματα*, Εἰσαγωγή, Κείμενο, Σημειώσεις Α.Ν. Παπακόστα, Ἰ.Αθ., «Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης», 1983, σσ. 53, 61, 70, 80-81, 85, 87, 88, 95, 99 κ.ἔ., 102 κ.ἔ., 129, 203, κ.ἄ.

33. Τὸ ὕλικό χρειάζεται διεξοδικότερη παρουσίαση καί κατάταξη (πρβ. «Ὁ Δῆμος καί τό Καρυοφύλλι του», «Ὁ Κατσαντώνης», «Εὐθύμιος Βλαχάδας», «Τὸ Ξεριζωμένο Δέντρο», «Τὸ Σήμαντρον», «Ἐπὶ τῷ θανάτῳ Ἀντωνίου Κόνδαρη...», «Ἡ Ἀγρόμπελη», *Ἡ Κυρά Φροσύνη, Ἀθανάσης Διάκος, Φωτεινός*, κ.ἄ.).

34. Πρβ., π.χ., τὰ ποιήματα «Ἰάκωβος Πολυλάς» καί «Χάρρις». Ἀπὸ τὸν Μαβίλη δέν λείπουν, πάντως, καί ἀπηχήσεις πολύσημες («Νύχτα», «Ἄτιτλον»).

35. Πρβ., π.χ., τὴν «Πρώτη Λειτουργία» (1913), ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον κείμενο πού ἀφομοιώνει τὴν «Ode per prima messa» καί τὰ ὁμόθεμα ἰταλικά σονέτα τῆς νεανικῆς περιόδου, ἐνῶ, παράλληλα, δραματοποιεῖ τὴν εἰκονοποιία τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» καί ἄλλων σολωμικῶν κειμένων.

Οἱ σολωμικές ἀναφορές τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι, βέβαια, ἓνα μείζον ζήτημα. Θυμίζω ὅτι ἐμμεση μνεῖα τοῦ λεγόμενου «Carmen Seculare» ἀπαντᾶ ἀκόμη καί στὸ τελευταῖο (;) πεζὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα (*Ἄγγελος Σικελιανοῦ Πεζὸς Λόγος*, τ. 5, Φιλολ. ἐπιμ. Γ.Π. Σαββίδη, Ἰ.Αθ., «Ἰκαρος», 1985, σ. 268), ὅπου τὸ «δέντρο» τοῦ ποιήματος παραλληλίζεται μεταφορικά μέ τό ἑλληνικό δημοτικὸ τραγοῦδι.

36. Πρβ., π.χ., ἤδη ἀπὸ τό παλαμικό ποίημα «Ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον» τοῦ 1892 (*Κωστή Παλαμᾶ Ἄπαντα*, δ.π., σμμ. 5, τ. 1, σ. 306-311).

37. *Ο.π.*, τ. 5, σ. 328-333.

δεντρο του Έλύτη, θά ήταν ένα ευρύ ζήτημα λογοτεχνικής κριτικής και ιστορίας της λογοτεχνίας, πού έδω μπορεί άπλως και μόνο νά ύποτυπωθεϊ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ

ΕΝΑ ΣΟΛΩΜΙΚΟ ΔΙΣΤΙΧΟ ΚΑΙ Η «ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑ Η ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΝ»

Γνωρίζοντας τό ενδιαφέρον μου γιά τήν δεξίωση τῶν δαρβινικῶν θεωριῶν στήν Ἑλλάδα ὁ φίλος καθηγητής Στέλιος Ἀλεξίου μου ἐπεσήμανε ἕνα «σολωμικό» δίστιχο:

*τῆς μαϊμοῦς ὁ τρίταβος πέστε ποιός εἶναι ποιός;
ὄλοι συμφώνως ἔσκουζαν κι' εἶπαν πώς εἶν' ὁ Ἴός.*

Ὅλα ἄρχισαν ἀπό αὐτό τό δίστιχο. Βρίσκεται στά «Ποιήματα» πού ἐξέδωσε ὁ Λίνος Πολίτης (Α' τόμος, 4η ἔκδοση, σελ. 302 καί βιβλιογραφία σελ. 372) καθῶς καί παραλλαγή του στά *Παναθήναια* (7 τοῦ 1903-1904, σελ. 367) μαζί μέ πληροφορίες τοῦ Δεβιάζη, φαίνεται ὅμως πώς σῶθηκε μόνο σέ ἀντίγραφο τοῦ Πολυλά. Κι' ὁ Πολυλάς δέν τό περιέλαβε στά «Εὐρισκόμενα» τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ κ. Ἀλεξίου θεωρεῖ ὅτι τό δίστιχο δέν εἶναι ἄσχετο μέ τίς δαρβινικές ιδέες, ἀποτελεῖ ὄντως μιάν ἐξυπνη, ὅπως τήν χαρακτηρίζει, ἀντιστροφή τους, ἀφοῦ ὁ πρόγονος, ὁ τρίταππος (ὁ τρίταβος) τῆς μαϊμοῦς εἶναι ὁ Leopold Joss, ὁ ξένος καθηγητής τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας. Ἀλλά ὁ Σολωμός πέθανε στά 1857 κι' ὁ C. Darwin γιά πρώτη φορά, μαζί μέ τόν A. R. Wallace, ἀνακοίνωσε τίς θεωρίες του στήν Linnean Society τό 1858. Τό γνωστό ἔργο τοῦ C. Darwin, *Ἡ Καταγωγή τῶν Εἰδῶν*, πρωτοκυκλοφόρησε τόν Νοέμβριο τοῦ 1859 καί ἐξαντλήθηκε αὐθημερόν. Πρέπει νά ἔγινε γνωστό στό εὐρύτερο εὐρωπαϊκό κοινό ἀπό τήν δευτέρή του ἔκδοση τό 1860. Ἀκόμα καί ἀπό ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς ὁ ἀπόηχος στήν Κέρκυρα ἀσφαλῶς ἔφτασε μετά τό θάνατο τοῦ Σολωμοῦ.

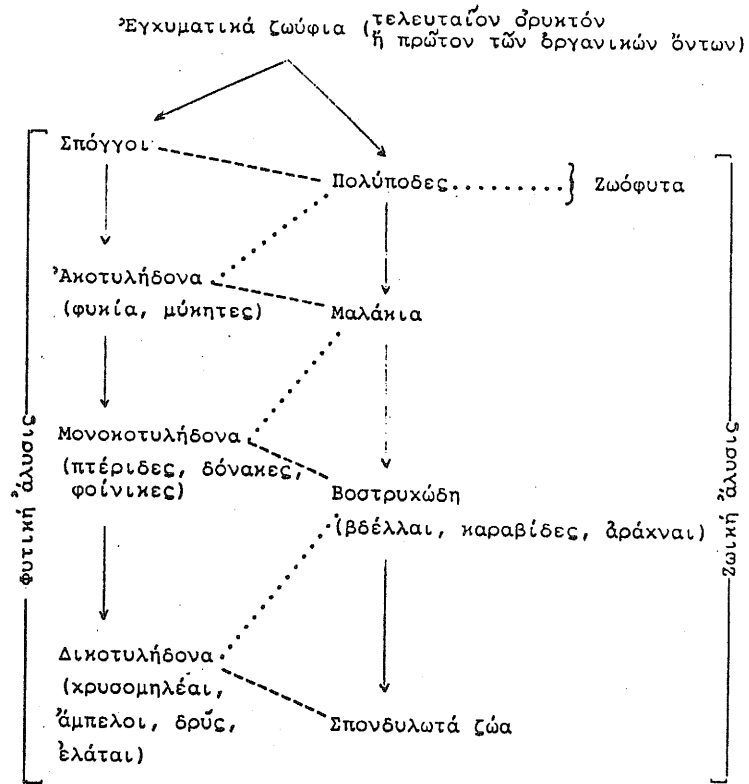
Δέν εἶναι βέβαια ἀδύνατο τό δίστιχο νά ἀνήκει ὄντως στό Σολωμό καί νά μήν εἶναι μεταγενέστερο. Τέτοια σατυρικά δέν γράφονται γιά πεθαμένους. Χωρίς νά γνωρίζω τήν χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γίος πιθανολογῶ πώς μπορεῖ νά μήν εἶναι πολὺ κατοπινή. Ἔδρασε καί θρυσκόταν στήν ἀκμή του κατά τήν πρώτη δεκαετία τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας, ἔτσι τουλάχιστον μνημονεύουν ὁ Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος (στήν *Ἱστορία τῆς Ἴονίας Ἀκαδημίας*, ἐκδ. ἐπιμέλεια Σ. Ἀσδραχᾶ, Ἐρμῆς 1982), ὁ Henderson (*Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία*, μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου, Κέρκυρα 1980) καί οἱ Σαλβάνοι (Γεώργιος καί Βάσω Σαλβάνοι: *Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία κλπ.*, Ἀθήναι 1949, ἀνάτυπο ἀπό τήν *Ἑλληνική Δημοσυργία*). Εἶναι ἀλήθεια πώς ὁ Π. Χιώτης στά 1887 (*Ἱστορικά Ἀπομνημονεύματα*, ἀνατύπωση Δ.Ν. Καραβία, Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν ἀρ. 135, τόμος 6, σελ. 378) βιογραφώντας τον δέν δίνει χρονολόγησι θανάτου, οὔτε ὅμως καί γέννησις ἢ ὀποιαδήποτε ἄλλην. Τόν μνημονεύει ἄραγε ὡς ζῶντα;

Τοῦτα ὅμως μᾶς φέρουν σέ ἄλλο ρῶτημα. Ἄν ὄντως τό δίστιχο εἶναι τοῦ Σολω-

μου και έχει κάποια σχέση με εξελικτικές θεωρίες, τί ειδους πληροφόρηση είχαν οι Κερκυραίοι, και γενικότερα οι άλλοι Έλληνες, στις πρώτες έξι δεκαετίες του περασμένου αιώνα, πριν δηλαδή εκδοθεί *Η καταγωγή των Ειδών* του C. Darwin, για τις εξελικτικές απόψεις. Είναι γνωστό πως στη Γαλλία, τουλάχιστον από τό 1800, στο εισιτήριο μάθημα του Λαμάρκ στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, και αργότερα τό 1809 με τή δημοσίευση τής *Philosophie Zoologique* διατυπώνεται με σαφήνεια ή εξελικτική θεωρία των οργανικών όντων. Προδαρβινικοί εξελικτικοί συγγραφείς υπήρξαν πολλοί, στην Άγγλία κυρίως ό Robert Chambers (1844), αλλά και αυτός ό πάππος του Charles, ό Erasmus Darwin. Στη βιβλιοθήκη του Θεόφιλου Καίρη υπάρχει και ή ιταλική μετάφραση τής *Ζωονομίας* του (Μιλάνο 1803-1805). Στόν γερμανόφωνο κόσμο ό αυστριακός βοτανικός Unger (1852), ό έλβετός βοτανικός Nägeli (1865), οι γερμανοί Carl Vogt (1851), J. V. Carus (1853), Gotta (1848) άκόμα κι' ό Schopenhauer ενώ στη Γαλλία τήν παράδοση του Λαμάρκ συνεχίζει ό Etienne Geofrey Saint-Hilaire (1772-1844) [παρалаίπω έδω νά συμπεριλάδω άρκετούς συγγραφείς πού παλαιότερα έθεωρούντο προδρομικές μορφές αλλά σήμερα άμφισβητείται σοβαρά αυτή τους ή ιδιότητα, έννοά τους γάλλους Maupertuis, Buffon, Diderot, Robinet, de Maillet, τούς γερμανούς Rodig, Herder, Goethe και Kant]. Όπως και νάχει τό πράγμα, είναι φανερό πως οι ιδέες αυτές, ιδίως τής κλίμακας των ειδών κυκλοφορούσαν σέ όρισμένους τουλάχιστον κύκλους. Ποιός όμως άπόηός τους έφθανε στην Έλλάδα των μέσων του περασμένου αιώνα; Μάλλον κανένα σκεπτόμουν, βασιζόμενος στα όσα γνώριζα για τήν δεξίωση του δαρβινισμού, πού τόσο άργά έγινε στη χώρα μας. Όντως οι πρώτες φωνές (κι' αυτές άρνητικές, φωνές κατάκρισης) άκούστηκαν καθαρά μετά τό 1871, όταν δηλαδή ό C. Darwin δημοσίευσε τό δεύτερό του σημαντικό εξελικτικό βιβλίο, τήν *Καταγωγή του Άνθρώπου*. Δέν γνωρίζω νά υπάρχει έλληνική προδαρβινική μνεία του Lamarck. Κι' όταν κάπου μνημονεύεται ό Έρασμος Darwin δέν αναφέρεται τίποτα για τις εξελικτικές του πεποιθήσεις και απόψεις.

Τέτοια ιδεαζόμενα ώσότου έπεσε τυχαία στα χέρια μου ένα άσυνήθιστο βιβλίο, ή *Κοσμοσοφία ή τό Καθολικόν Άλληλέγγυον*. Στο ξώφυλλό του δέν αναγράφεται τό όνομα του συγγραφέα, μόνο πως τυπώθηκε έξω «Έν Βρυξέλλαις 1856». Τόν πρόλόγό του, πού αρχίζει με τήν άποστροφή «Πανελλήνιον!», υπογράφουν δυό άγνωστοι στην έλληνική γραμματολογία (ψευδώνυμοι;), οι Γ.Π.Ι. Πηλιορείτης και Π.Κ. Φερτεκλής. Σέ άρκετές σελίδες του τό βιβλίο αυτό αναφέρεται σέ θέματα εξέλιξης των οργανικών όντων (σελ. 156 ώς 187). Βέβαια αυτό τό θέμα έντάσσεται μέσα στα πλαίσια ενός γενικότερου φιλοσοφικού ήθικου συστήματος όπου ή εξέλιξη, υπό τήν εύρεία της έννοια, εξέλιξη τής ύλης, τής μορφής, των ούρανίων σωμάτων κλπ., γίνονται άντικείμενα συζήτησης. Συζήτησης, τρόπος του λέγειν, άφου όλο τό βιβλίο έχει ύφος άποκαλυπτικό, σαν νάταν βιβλίο θεσφάτων. Πρόκειται για ένα μείγμα φαντασιώσεων, κακοχωνευμένων έπιστημονικών δοξασιών τής εποχής του και φιλοσοφικού μυστικισμού. Άπό τήν άλλη όμως μεριά χωρίς νά είναι ένα καθαρά ύλιστικό βιβλίο, παραδέχεται όντως ύπαρξη ύλης και πνεύματος, με σαφήνεια διαδηλώνει τήν πίστη του για τήν άνυπαρξία του Θεού, καταγγέλλει τήν τρικέφαλο τυραννία των Βασιλέων, των Κεφαλαιούχων και του Ίερατείου, καταφέρεται κατά του παπισμού, ενώ συχνά άποφαίνεται ότι «τό Καθολικόν Άλληλέγγυον έστιν ή τάξις του παντός».

Σχηματική παράσταση τῶν ἐξελικτικῶν πορευτῶν (μέ βέλη). Μέ παύλες ἢ στιγμές ὑποδεικνύεται τό «ἀλληλέγγυον»

Ειδικότερα για τήν εξέλιξη τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἡ ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑ, τήν ἐντάσει στή γενικότερη ἐξελικτική διαδικασία καί θεωρεῖ ὅτι τά πρῶτα ζῶντα ὄντα προέρχονται ἀπό τά ὀρυκτά, πρόκειται γιά «τά λιθώδη... ὀργανικά σώματα [πού] ἦταν τά ΕΓΧΥΜΑΤΙΚΑ ΖΩΥΦΙΑ». Τά ἐγχυματικά ζωύφια ἀποτελοῦν τό τελευταῖον ὀρυκτόν ἢ τό πρῶτον ὀργανικόν ὄν. Ἐκ τῶν αὐτῶν δύο κλάδοι διαχωρίζονται, τῶν ζῶων καί τῶν φυτῶν. Στά φυτά ξεχωρίζουν οἱ σπόγγοι (sic), τά ἀκοτυλήδονα (φυκία, μύκητες), τά μονοκοτυλήδονα (πέτριδες, δόνακες, φοίνικες) καί τά δικοτυλήδονα (χρυσομηλέα, ἄμπελοι, δρῦες, ἐλάται), ἐνῶ στά ζῶα οἱ πολυπόδες, τά μαλάκια, τά βοστρυχώδη (βδέλλες, καραβίδες, ἀράχνη) καί τά σπονδυλωτά ζῶα. Κάθε φυτική ὁμάδα ἔχει τήν ἀντίστοιχὴ τῆς ζωϊκῆς, τῆς ὁποίας ὁμοιωσῶς προπορεύεται κάπως, ἢ ζωϊκῆ, ὄντας τελειότερη τῆς ἀντίστοιχῆς φυτικῆς. Ἔτσι ὑπάρχει ἡ ἀντιστοιχία σπόγγων καί πολυπόδων (πού ἀπαρτίζουν τά ζωόφυτα), ἀκοτυληδόνων καί μαλακίων, μονοκοτυληδόνων καί βοστρυχωδῶν, δικοτυληδόνων καί σπονδυλωτῶν: «ὁ τῆς φυτικῆς ἀλύσεως πρῶτος κρῖκος ἦν προγενέστερος τοῦ πρῶτου κρῖκου τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως – καί ὁ μὲν πρῶτος κρῖκος τῆς φυτικῆς ἀλύσεως ἐστὶν ἀναγκαῖος τῆ ὑπάρξει τοῦ πρῶτου κρῖκου τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως. Ὁ δὲ πρῶτος κρῖκος τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως ἀναγκαῖος τῆ ὑπάρξει τοῦ δευτέρου κρῖκου τῆς φυτικῆς ἀλύσεως –» κ.ο.κ. καί καταλήγει «οὐ μόνον τοῖνον ἢ τῶν φυτῶν ἄλυσίς ἐστὶν ἀλληλέγγυος τῆ τῶν ζῶων ἄλυσίς ἀλλὰ καί ἕκαστος κρῖκος τῆς φυτικῆς ἀλύσεως ἐστὶν ἀλληλέγγυος ἐκάστῳ κρῖκῳ τῆς ζωϊκῆς ἀλύσεως». Ἐδῶ ξαναδρίσκουμε τήν ἔννοια τοῦ ἀλληλέγγυου μὲ τήν ὁποία ἀπέδωσαν σέ αὐτήν τήν περίπτωσιν οἱ μεταφραστές τὸν ὄρο *solidarité* τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου.

Τά πρῶτα ὀργανικά ὄντα γεννήθηκαν σέ ὑδάτινο περιβάλλον (ἐγχυμικά, ζωόφυτα). Οἱ μύκητες καί τά μαλάκια ἀποτελοῦν τὸν ἐνδιάμεσο κρῖκο μεταξὺ νεροῦ καί στεριάς. Αὐτὴ ἡ ταξινόμηση «ἡ ζωολογική καί βοτανική εἰς τάξεις συγκριτικῆς διαίρεσις ἐστὶ ἡ λογικωτέρα». Ἡ γένεσις τῶν διαφόρων κρῖκων ἐπιτελεῖται στοὺς πόλους καί ἐπακολουθεῖ μετανάστευσις πρὸς τὸν ἰσημερινὸ ὅταν οἱ πόλοι περιοδικά καταψύχονται. Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, πού ἐφάνη μετὰ τὸν τελευταῖον κατακλυσμὸν καί κατάλοιπά του δὲν ὑπάρχουν στά προηγούμενα γεωλογικά στρώματα πού σχηματίσθησαν ἀπὸ τίς περιοδικές ψύξεις-κρυσταλλώσεις τῆς γῆϊνης ἐπιφάνειας, προέρχεται ἀπὸ τὰ ζῶα: «ὁ πρῶτος κρῖκος τῶν ἀνθρώπων ἐκ τοῦ τελευταίου κατάγεται τῶν ζῶων». Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἦσαν μέλανες καί τριχωτοί. Πρῶτος κρῖκος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ πίθηξ (sic). Ὁ Πίθηξ, ὁ τρωγλοδύτης καί ὁ Αἰθίοψ τῆς Αὐστραλίας μαζί μὲ ἀφρικανικοὺς κυρίως λαοὺς ἀποτελοῦν τήν Αἰθιοπική φυλή. Οἱ ἄλλες δύο φυλές εἶναι ἡ Μογγολική (Ἰνδοί τῆς Ἀμερικῆς, Μαλαοί, Ἰάπωνες, Τάρταροι, Σινοί, Ἰνδοί) καί ἡ Καυκασία (Ἄραβες, Ἀρμένιοι, Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες, Ρωμαῖοι, Φράγκοι, Σλάβοι). Ὁ βόρειος Καυκάσιος δὲν μοιάζει μὲ τὸν τῆς Μεσημβρίας, καί ὁ Σλάβος διαφέρει τοῦ Ἄραβος. «Ὁ βόρειος τύπος εἶναι καθαρὸς, ἐνῶ ὁ μεσημβρινὸς περὶ τῶν γίνεσθαι τύπος μεταβάσεως, ἐν Ἀσίᾳ μὲν μεταξὺ τοῦ Καυκασίου καί τοῦ Μογγόλου, ἐν Ἀφρικῇ δὲ μεταξὺ τοῦ Καυκασίου καί τοῦ Αἰθίοπος». Ἐκαστος λοιπὸν τύπος πολλαπλασιάζεται ἐπ' ἄπειρον ὅσοι τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπάρχουσι τύποι, τόσαι ἐν ἐκάστῳ τύπῳ ποικιλίαι.

Πρόκειται, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιληφθεῖ, γιά ἓνα συνονθύλευμα διαφόρων δοξασιῶν (κλίμακας τῶν εἰδῶν, ἰδέα τῆς προοδευτικῆς ἐξελίξεως, ὑφερπουσῶν ρατσιστικῶν ἀξιολογήσεων, κ.ἄ.) μὲ ὀρισμένες ἐπιστημονικῆς ἢ φιλοσοφικῆς

δοξασίες τῆς ἐποχῆς οἰκοδομημένες σ' ἓνα λίγο πολύ ὁμογενές σύστημα. Αὐτή ἄλλωστε ἡ παρατήρηση ἰσχύει γιά ὄλο τό περιεχόμενο τῆς ΚΟΣΜΟΣΟΦΙΑΣ.

Ὅπως διεξοδικά ἀναλύω σέ ἄλλο δημοσίευμα (Κ. Κριμπάς: Ἡ Κοσμοσοφία ἢ ὁ Παγκόσμιος Σοσιαλισμός, *Τά Ἱστορικά*, τχ. 7, Δεκέμβριος 1987, 47-56) τό ἔργο εἶναι πιστή μετάφραση μέ ἐλάχιστες προσθήκες (σέ ὑποσημειώσεις) ἢ ἀλλαγές λίγων λέξεων τοῦ βιβλίου τοῦ γάλλου δημοσιογράφου Henri Lecouturier: *Cosmosophie ou le Socialisme Universel*, τό ὅποιο ἐκδόθηκε στό Παρίσι τό ἔτος 1850. Δέν εἶναι ἔργον τοῦ Θεοφίλου Καίρη, ὅπως ἰσχυρίζονται ὀρισμένοι νεοέλληνες συγγραφεῖς.

Εἶναι δύσκολο σήμερα νά συμπεράνουμε πόσο γνωστό κείμενο ὑπῆρξε ἡ *Κοσμοσοφία* στόν ἐλληνικό χῶρο. Ὑπῆρξε ὁμως ἓνα προδαρβινικό ἐξελικτικό κείμενο στά ἐλληνικά ἀπό τό 1856.

ΑΠΟΠΛΑΝΗΣΙΣ

Εἶχαν ἐκπέσει ἀποπλανηθεῖσαι, καὶ εἶχαν βραχωθῆ
(¹ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, « Ἡ Γλυκοφιλοῦσα» 3.73. 4-5)

Ὁ καθηγητὴς τῆς Σορβόνης κ. G. Saunier, εἰδικὸς μελετητὴς τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου καὶ μεταφραστὴς τῆς «Φόνισσας», σέ πρόσφατο, σχετικὰ, μελέτημά του γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη γράφει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

«Δέν ἀρνοῦμαι οὔτε στιγμὴ τῆ σπουδαιότητα τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἀποψης, ὅπως βρῖσκω καίριο καὶ θαυμάσιο τό θεολογικὸ σχόλιο τοῦ ΝΔΤ (ριανταφυλλόπουλου) στὸ διήγημα “Ἐρως-Ἡρως” (Δαιμόνιο) μεσοημερινό, 79 κ.έ.): λέω ἀπλῶς ὅτι δέν ἐπαρκοῦν, ὅτι δέν ἐξαντλοῦν τό νόημα τῶν κειμένων. Στὴν περίπτωση τοῦ “Ἐρως-Ἡρως”, ἡ ἀποκλειστικὰ θεολογικὴ προσέγγιση ἀφήνει κατὰ μέρος ὄλο τό διπλό συμβολισμό τοῦ νεροῦ καὶ τῆς δάρκας, τὴν ἀντιζηλία τῆς θάλασσας καὶ τῆς μητέρας, τό διαβολικὸ παιχνίδι τῶν δύο γυναικῶν: “ὦ, βουλαὶ ἀνθρώπων ὑποβολιμαῖαι, τοῦ Ἀχιτόφελ βουλαί!” (Τ. 3, 174, 8-9), καὶ εἰδικὰ τὴν περιέργη στάση τῆς Μπούρμπαινας ἀπέναντι στὸ γιό της, στάση ποῦ δίνει τόσο θολὴ καὶ διαφορούμενη ἀπόχρωση στὴν τελευταία ἐπέμβασή της, ὑπὸ μορφὴ δράματος: “... καὶ θὰ ἐπροσπάθει νὰ τὸν ἀποπλανήσῃ” (Τ. 3, 172, 1). Γιατί, πράγματι, χρησιμοποίησε ὁ Παπαδιαμάντης ἕνα ῥῆμα μέ τόσο ἔντονη καὶ συγκεκριμένη ἐρωτικὴ συνέμφαση: “ἀποπλανήσῃ”, ἀντὶ γιὰ τὰ οὐδέτερα “παρᾶπλανήσῃ”, ἢ “(ἐξ)ἀπατήσῃ” ἢ ἀκόμα “(ξε)γελάσῃ”, ἂν δέν ἔννοοῦσε, πιθανότατα ἀσύνειδα, κάτι πολὺ πιὸ βαθὺ ἀπὸ τό ἀπλό ξεγέλασμα γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ γάμου; Ἔτσι, ἡ ἀποκλειστικὰ θεολογικὴ προσέγγιση παρατείνει τὴν ἐκούσια τύφλωση, τό παλαιὸ ταμπού – νὰ μὴν ἀντικριστεῖ κανὴ φαντασίωση τῆς μητρικῆς αἰμομειξίας: παραμορφώνει δηλαδὴ, κουτσοσυρεῖ, εὐνουχίζει τό κείμενο τοῦ Παπαδιαμάντη»¹.

Ἡ λέξις “γάμου” ἔχει τὸν δείκτη 5 στὸν ὁποῖο ἀντιστοιχεῖ ἡ ἑξῆς ὑποσημείωση:

«Τὸ ῥῆμα “ἀποπλανῶ” εἶναι σχετικὰ σπάνιο, ἀκόμα καὶ στὰ χριστιανικὰ κείμενα. Ἀπαντᾷ δύο φορές στὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀλλὰ μόνο τὴ μία φορὰ ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ “ἀπατῶ”, ἐνῶ τό ἀπλό “πλανῶ”, ποῦ δέν ἔχει ποτέ τὴ συνέμφαση τοῦ σύνθετου, ἀπαντᾷ 37 φορές, “ἀπατῶ” 3, “ἐξαπατῶ” 5. “Ἀποπλανῶ” δέν ἀναφέρεται κανὴ στὸ

1. Guy Saunier, “Μερικὲς μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις καὶ προτάσεις γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Παπαδιαμάντη”, *Διαβάξω* ἀρ. 165, 8.4.87 (Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη), σσ. 34-42. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τίς σσ. 37-38, οἱ ἀραιογραφῆσεις δικῆς μου. Σημειῶνω πῶς ὁ κ. Saunier παραπέμπει μέ τὰ τ. 3, 174, 8-9 κλπ. στὸν τόμο, τὴ σελίδα καὶ τοὺς στίχους τῆς κριτικῆς ἐκδοσης τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη.

Γλωσσάριο του Du Cange ούτε στο βυζαντινό λεξικό του Sophocles, ούτε στο λεξικό του G. W. H. Lampe (A patristic Greek lexicon). Κατά το Thesaurus απαντάται στους Έβδομήκοντα, αποκλειστικά με την έννοια του: «κάνω κάποιον να παρεκτραπεί από το σωστό δρόμο»».

Άς μου επιτρέψει τώρα, μακροθυμώντας, ο άναγνώστης να παραθέσω την επίμαχη παράγραφο από τον «Έρωτα-ήρωα»:

«Ἡ γράϊα [sc. ἡ Μπούρμπαινα, ἡ μητέρα τοῦ Γιωργῆ] τόν παρεκίνησε νά μείνη στό σπίτι νά κοιμηθῆ. Ἄνελογίζετο ὅτι, ἂν καί ἦσαν γείτονες μέ τήν οἰκίαν τῆς μητρὸς τῆς Ἀρχόντως, καί ἂν ἤκουε θορύβους καί ἐκρήξεις χαρᾶς εἰς τόν ὕπνον του ὁ Γιωργῆς, αὐτῆ θά τόν ἐπαρηγόρει καί θά ἐπροσπάθει νά τόν ἀποπλανήσῃ· καί ἔπειτα θά τόν εἶχε σιμά τῆς, ἐμπρός εἰς τά μάτια τῆς» (3.171.30-32 ἕως 172.1-2).

Παρέχω κάποιες ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις: ὁ νεαρός θαρκάρης Γιωργῆς εἶναι ἐρωτευμένος μέ τή συνομήλική του Ἀρχόντω, πού ἡ μητέρα τῆς τήν παντρεύει μέ κάποιον νοικοκύρη ἀπό ἄλλον τόπο. Ὁ γάμος γίνεται νύχτα, καί ἡ μητέρα τοῦ Γιωργῆ, πού γνωρίζει τόν ἔρωτα τοῦ γιου τῆς, προσπαθεῖ νά τόν καταφέρει νά κοιμηθεῖ στό σπίτι καί ὄχι στή βάρκα του, ὅπως συνηθίζει, γιά νά μήν εἶναι μόνος του, ὅταν θά ἀντιληφθεῖ ὅτι παντρεύουν τήν ἀγαπημένη του.

Ἡ περικοπή τοῦ κ.Saupier, τήν ὁποία παρέθεσα στήν ἀρχή, περιέχει τρεῖς, τουλάχιστον, παρερμηνεῖς τοῦ «Έρωτα-ήρωα» καί μιᾶ φιλολογική ταχυδακτυλουργία. Ἐδῶ θά περιοριστώ στήν ἀναίρεση τῆς μιᾶς παρερμηνείας, ἐκείνων δηλ. πού γράφει ὁ κ.Saupier γιά τό ρῆμα ἀποπλανῶ. Ἐνας δεύτερος περιορισμός, πού ἐπιβάλλεται κάπως καί ἀπό τόν χαρακτήρα τοῦ τόμου, ὅπου φιλοξενεῖται τό μελέτημα αὐτό, εἶναι ὅτι ἡ ἀναίρεση θά ἐπιχειρηθεῖ μέ γλωσσικά ἀποκλειστικῶς ἐπιχειρήματα, θά στηριχθεῖ στά δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Δέν πρόκειται νά προσφύγω στά συμφραζόμενα ἢ στό πνεῦμα τοῦ ὅλου διηγήματος καί τοῦ Παπαδιαμάντη, οὔτε θά ἀσχοληθῶ μέ τά λεγόμενα περί ταμπού κλπ. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι παραιτοῦμαι – θά τά πῶ ἄλλοῦ καί μέ ἄλλη γλώσσα.

Γιά νά ἐπανέλθουμε στό ἀποπλανήση: πιστεύει λοιπόν ὁ κ.Saupier ὅτι πρόκειται γιά ρῆμα μέ πολύ ἔντονη καί συγκεκριμένη ἐρωτική συνέμφαση, πού δηλώνει «φαντασίωση ἐρωτικῆς αἰμομειξίας». Μέ ἄλλα λόγια ἡ χῆρα – καί μάλιστα γ ρ α ῖ α² – Μπούρμπαινα θέλει νά κρατήσει το γιό τῆς στό σπίτι γιά νά τόν ἀποπλανήσῃ ἐρωτικά, ἔστω καί φαντασιωδῶς (τό «φαντασιωδῶς» τό γράφω μέ ἐπιφύλαξη· ἡ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη δέν μέ πολυδυσκολεύει, δέν μπορῶ ὅμως νά καυχηθῶ ὅτι κατανοῶ πάντα καί τό ἰδίωμα τοῦ κ.Saupier).

Ἐχω τήν ἀπόλυτη βεβαιότητα ὅτι δέν ὑπάρχει οὔτε ἕ ν α ς Ἑλληνας ἐπαρκῆς ἀναγνώστης τοῦ Παπαδιαμάντη, πού νά μήν θεωρεῖ φαντασιώδη τήν ἐρμηνεία τοῦ Γάλλου νεοελληνιστῆ. Ἐπειδή ὅμως καί πάλι κινδυνεύω νά κατηγορηθῶ γιά δογματισμό καί ἀναπόδεικτους ἰσχυρισμούς, θά καταφύγω σέ ἀψευδεῖς μάρτυρες. Καί ἀρχίζω μέ τά λεξικά τῆς ἐλληνικῆς, πού δέν εἶναι βέβαια ἀλάθητα, παρέχουν πάντως στερεότερη βάση ἀπό τά λεξικά τῶν συμβόλων. Λοιπόν:

1. Στήν ἐλληνική ἔκδοση τοῦ Λεξικοῦ Liddell-Scott τό σχετικό λῆμμα ἔχει ὡς ἐξῆς: ἀποπλανᾶω: μελλ. -ήσω, ἀποπλανῶ, ἐκτρέπω τῆς εὐθείας ὁδοῦ, ἀπομακρύνω τοῦ

2. Παρά τή δήλωσή μου νά μήν προσφύγω στά συμφραζόμενα, ὑποχωρῶ γιά μιᾶ καί μόνη φορά καί ὑπογραμμίζω τή λέξη.

προκειμένου, ἀλλ' οὐ βούλομαι ἀποπλανᾶν τὸν λόγον Ἰππ. περὶ ἄρθρ. 800· ἀπ. τινὰ ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως Αἰσχίν. 79.6: -Παθ., πλανῶμαι μακρὰν, δέδοικα μὴ πόρρω λίαν τῆς ὑποθέσεως ἀποπλανηθῶ Ἰσοκρ. 155D· ἀπολ., πλανῶμαι μακρὰν τῆς πατρίδος, Ἀριστ. Ἰστ. Ζ. 5.23, 1, Χρύσιππ. παρὰ Πλουτ. 2.1048Α.Π. μεταφ., ἔξαπατῶ, «καὶ δώσουσι σημεῖα καὶ τέρατα πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν, εἰ δυνατόν, τοὺς ἐκλεκτούς» Εὐαγγ. κ. Μάρκ. ιγ' 22».

Σημειῶνω ἐδῶ πῶς, ἂν στήν Καινὴ Διαθήκη τὸ ρῆμα ἀπαντᾶ δύο φορές, στοὺς Ἑβδομήκοντα ἀπαντᾶ ἑπτὰ, ἅρα δὲν εἶναι τόσο σπάνιο. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι δὲν καταλαβαίνω γιὰ ποιὸ λόγο παρέθεσε ὁ κ. Saunier τὴ στατιστικὴ του ὑποσημείωση³.

2. Ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, στό *Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, παρέχει τὸ λῆμμα ὡς ἑξῆς:

«Ἄπο-πλανᾶω-ῶ, Μ. -ήσω. Ξεπλανῶ, ἀπομακρύνω, ἐβγάλλω (καὶ μσ.) ἐβγαίνω ἀπὸ (χάνω) τὸν δρόμον (καὶ μεταφορ. τὸν σκοπὸν, τὸ προκειμένον) μου, παρεκτρέπομαι».

3. Στό *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τοῦ Δ. Δημητράκου, ὅπου οἱ λέξεις παρακολουθοῦνται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ὡς τὰ νεώτερα χρόνια, τὸ σχετικὸ λῆμμα εἶναι: «ἀποπλανῶ -ᾶω κ. νεώτ. κ. δημ. ἀποπλανῶ, ἐκτρέπω τῆς εὐθείας ὁδοῦ, ἀπομακρύνω τοῦ προκειμένου: Ἰππ. ἄρθρ. 800 ἀλλ' οὐ βούλομαι ἀποπλανᾶν τὸν λόγον· // παθ. -ῶμαι πλανῶμαι μακρὰν ἀπὸ τινος: Ἰσοκρ. 155d δέδοικα μὴ πόρρω λίαν τῆς ὑποθέσεως ἀποπλανηθῶ, Διον. Ἄλ. Σύνθ. 3, 19 πολλοὶ ἀπὸ τῆς ἀληθείας ἀπεπλανήθησαν· // ἀπολ. πλανῶμαι μακρὰν τῆς πατρίδος: Ἀριστ. Ζ' Ι 544B54· 2) μέσ. διανέμομαι, κυκλοφορῶ: Ἰππ. Τροφ. 33 ἀποπλανᾶται εἰς πάντα αἶμα καὶ πνεῦμα· 3) μτφ. παραπίθω, ἔξαπατῶ, ξεγελάω: ΚΔ Μάρκ. 13, 22 καὶ δώσουσι σημεῖα καὶ τέρατα πρὸς τὸ ἀποπλανᾶν, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτούς· // νεώτ. καὶ δημ. ἐνεργῶ ἀποπλάνησιν (βλ. λ. 3): ἀπεπλάνησεν ἀνήλικον ἐργάτριαν (παρέσυρεν αὐτὴν εἰς σαρκικὴν μίξιν ἢ γεν. εἰς ἀκολασίαν δι' ἀπατηλῶν ὑποσχέσεων, δώρων κττ.)».

4. Στό *Λεξικόν Ἑλληνικῆς Γλώσσης* τῆς «Πρωΐας»: «ἀποπλανῶ [-ᾶω] (ρ, μετβ.), ἄορ. ἀπεπλάνησα· ἐκτρέπω τινὰ τῆς ὀρθῆς κατευθύνσεως, τὸν διγάζω ἀπὸ τὸ σωστὸ δρόμο, ἀπατῶ, παραπλανῶ, ξεπλανεύω· // (συνεκδ.) παραπίθω εἰς ἐκτέλεσιν ἀφροδισίου μίξεως, διαφθείρω, ἀπατῶ (βλ. ἀποπλάνησις)».

5. Στὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα*: «ἀποπλανῶ (-ᾶω)· πλανῶ, ἐκτρέπω τινὰ τῆς κατευθύνσεώς του, τοῦ σκοποῦ του, παραπλανῶ, ἀπατῶ // ἀφροδισιακῶς, παρασύρω διὰ λόγων, ὑποσχέσεων δώρων κ.τ.τ.».

6. Ὁ Θ. Βοσταντζόγλου στό *Ἀντιλεξικόν*, λῆμμα 1017, *Παραπλάνησις [ἐξώθησις εἰς ἐσφαλμένον δρόμον]* στὴ σημασίᾳ τοῦ “[παρασύρω εἰς ἐσφαλμένον δρόμον]” παραθέτει τὰ ρήματα πλανῶ, ἀποπλανῶ, παραπλανῶ.

Ἄπὸ αὐτὰ συνάγεται ὅτι στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς μεταγενέστερους τὸ ἀποπλανῶ δὲν ἔχει τὴ σημασίᾳ τοῦ «παρασύρειν εἰς σαρκικὴν μίξιν»⁴. Αὐτὴ τὴν ἀποκτᾶ στά

3. Ὅπου μεταχειρίζεται κάπως ἄνισα τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα: σημειῶνεται μὲν ὅτι τὸ «ἀποπλανῶ» ἀπαντᾶ δύο φορές στὴν Κ.Δ., ὄχι ὅμως ὅτι στὴν Π.Δ. τὸ βρῖσκουμε σὲ ἑπτὰ χωρία.

4. Ἀκόμη καὶ στό χωρίο 7, 21 τῶν Παροιμιῶν τῆς Π.Δ., μολονότι πρόκειται γιὰ πόρνη ποῦ

νεώτερα χρόνια, και ή επίδοσή της – αν όχι και ή αρχή της – οφείλεται, όπως πιστεύω, στη γλώσσα της ελληνικής νομοθεσίας. Θα αποδείξω λοιπόν ότι ο Παπαδιαμάντης και άλλοι, σύγχρονοι ή νεώτεροί του, συγγραφείς χρησιμοποιούν κατά κανόνα τη λέξη με την αρχική σημασία του «παραπλανῶ, απομακρύνω του προκειμένου», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αγνοούν την κατά πολύ μεταγενέστερη της έρωτικής αποπλάνησης. Προηγουμένως όμως πρέπει να διευκρινιστεί κάτι άλλο. Ό κ. Saunier δηλαδή, παρά τη μαρτυρία όχι μόνο των λεξικών αλλά και της δικής του υποσημείωσης, αναρωτιέται πώς με αφήνει άνυποψίαστο τό παπαδιαμαντικό *αποπλάνηση*, «ένα ρήμα με τόσο έντονη και συγκεκριμένη έρωτική συνέμφαση», την ώρα που ο Παπαδιαμάντης θά μπορούσε να γράψει ένα από τά «οὐδέτερα» ρήματα «παραπλάνηση» ή «(έξ)άπατήση» ή ακόμα «(ξε)γελάση», αν δέν ύπονοούσε τη μητρική αίμομειξία.

Αλλά γιατί αποφαίνεται με τόση βεβαιότητα ότι τό *παραπλανῶ* και τό *(έξ)άπατῶ* και τό *(ξε)γελῶ* είναι «οὐδέτερα», και ἄρα δέν δηλώνουν, όταν τό καλεῖ ή περίσταση, τό «πιό βαθύ» πού, κατά τη γνώμη του, κρύβεται στό *αποπλανῶ*; Ἄν φυλλομετρήσει τόν Δημητράκο, τήν Πρωΐα, τήν Μ.Ε.Ε., και ρωτήσῃ Ἕλληνες φίλους του, Σκιαθίτες ή όχι, όπως αξιέπαινα ἔκανε για τό *αποσῶνῶ*⁵, θά πληροφορηθεῖ ότι δέν είναι καθόλου «οὐδέτερα», αλλά ἔχουν και αὐτά, όταν τό φέρει ὁ λόγος, τήν «έρωτική συνέμφασή» τους. Συνεπῶς ὅποιος θέλει να δει στό χωρίο του «Ἐρωτα-ἥρωα» μητρικές αίμομειξίες, θά τίς ἔβλεπε ακόμη και αν ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε γράψῃ *ξεγελάση* ή *παραπλάνηση* κλπ.

Πλήττω ἐγώ ὁ ἴδιος με ὅσα ἀναγκάζομαι να γράψω ἐδῶ, πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ κ. Saunier, πού με θεωρεῖ μισαλλόδοξο, δέν ἔχει οὔτε τώρα πεισθεῖ ὅτι ἀστόχησε δεινά στήν ἐρμηνεία του ρήματος. Θα παραθέσω λοιπόν ἄρκετά χωρία ἀπό νεωτέρους συγγραφείς, μεταγενεστέρους του Παπαδιαμάντη, πού χρησιμοποιούν τό ρήμα ὡς συνώνυμο του «ἔξαπατῶ», «παραπλανῶ», μολοντί στά χρόνια τους τείνει πρᾶγματι ν' ἀποκτήσῃ ὡς μοναδική σημασία τό «παρασύρω έρωτικά». Ὅλα προέρχονται ἀπό τό ἄρχειο του Modern Greek Dictionary Center του Πανεπιστημίου τῆς North Dakota⁶:

1. «– Ξέρεις, πατέρα, εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη να ἰδρυθῇ στήν Ἱταλία ἑλληνορθόδοξον σχολεῖον. Ἔτσι μόνο θά σωθοῦν σωρεῖα γραικῶν σπουδαστῶν, τούς ὁποίους παρασύρει, ἀποπλανᾷ και διαφθείρει ὁ καθολικισμός διά τῶν ἐν Ρώμῃ και Παδοῦ καθολικῶν ἑλληνομουσείων» (Θ. Πετσάλης, *Οἱ Μαυρόλυκοι*, 2.236).

2. «Γιά μιά στιγμή εἶχα ὑποθέσει, ὅτι ἀποπλανηθήκατε μέσα στό δάσος» (Π. Νιρβάνας, *Τό Ἄγριο λούλουδο*, 65).

3. Ζήτουλας εἶμαι. Τί ἄλλο παρά ζήτουλας κι' ἀποπλανήθηκα στόν κυκεῶνα» (Τ.Κ. Παπατσώνης, *Ἄσκηση στόν Ἄθω*, 135).

4. «Τό Νυμφίο τῆς Ἐκκλησίας σᾶς παρουσίασαν ὡς νυμφίο σας, αὐτοί πού σᾶς ἀποπλάνησαν ἀπό τούς φυσικούς δρόμους» (Κ. Παλαιολόγος, *Τό Βῆμα*, 10.4.62).

ἐπιχειρεῖ να παρασύρει ἐνήλικο, ή αρχική γενική σημασία «ἐκτρέπω τινά τῆς εὐθείας ὁδοῦ» εἶναι ἐμφανής. Ὅπωςδήποτε, ἀπό χωρία ὅπως αὐτό ἔχει προέλθει ή στενότερη σημερινή.

5. Guy Saunier, «Μερικές μεθοδολογικές...», σ. 36-37.

6. Εὐχαριστῶ θερμᾶ τὸν Καθηγητὴ κ. Δημ.Ι.Γεωργακά, Διευθυντὴ τοῦ Κέντρου, ὁ ὁποῖος πρόθυμα μοῦ ἀπέστειλε τά σχετικά δελτία.

5. «Όταν πρόκειται για τήν ἀπλή γνώση, ἡ πείρα βοηθάει περισσότερο, ὅταν ὁμως πρόκειται για τήν ἠθική γνώση, δηλ. για τήν ἀξιολόγηση τῆς ζωῆς, τότε ἡ πείρα βοηθάει λιγώτερο καί συχνά ἀποπλαναίει τόν ἄνθρωπο» (I.N. Θεοδωρακόπουλος, *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, 111).

6. «Ἐξ ἄλλου ἕνας ζωγράφος ἢ γλύπτης χωρίς ἀξίαν θά εἶνε δύσκολον νά μᾶς ἀποπλανήσῃ ἐπειδή ἀπλῶς ἔκαμε διαστροφάς καί παραμορφώσεις roux éraiter le bouргеois» (Z. Παπαντωνίου, *Ταξίδια*, 35).

Θεωρῶ περιττό νά συνεχίσω τήν παράθεση περικοπῶν. Εἶναι φανερό πῶς καί σύγχρονοι – Νιρβάνας, Παπαντωνίου – καί νεώτεροι τοῦ Παπαδιαμάντη χρησιμοποιοῦν «οὐδέτερα» καί δίχως «ἐρωτική συνέμφαση» τό *ἀποπλανῶ*⁷. Ἄλλά καί στό συντεταγμένο ἄρθρο *ἀποπλανῶ* τοῦ Ἑλληνοαγγλικοῦ Λεξικοῦ Γεωργακά ὡς ἀρχική σημασία δίδεται ἡ «lead astray, mislead, deceive», ἐνῶ ἡ «seduce, debauché, abuse» παρέχεται ὡς δευτέρη, ἀκριβῶς ὅπως καί στά λεξικά τῆς νεοελληνικῆς.

Ἡ πιθανότερη ἀντίρρηση, φαντάζομαι, εἶναι ὅτι δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ σημασία τοῦ ρήματος στοῦς ἄλλους ἀλλά στόν Παπαδιαμάντη. Ἐρχόμαστε λοιπόν καί στά δικά του κείμενα:

1. «Ἄνεϊπον εἰς τόν κρημόν ὡς μικρόν κοπάδιον αἰγῶν ἀποπλανηθέν καί ἀπαγόμενον ὀπίσω εἰς τήν μάνδραν» («Στό Χριστό στό Κάστρο» 2.291.10-11).

2. «Πέραν τῆς κρήνης ἐξέρχεται τώρα ἡ πηγὴ τοῦ νεροῦ, ὡς νά ἔχη ἀποπλανηθῆ» («Τά Δαιμόνια στό ρέμα» 3.241.19-20).

3. «Τότε ἀπεπλανήθην. Καθώς εἶχα γυρίσει [...] ἔχασα τόν δρόμον» (*αὐτ.* 294.16-19).

4. «... εἶχεν ἐξέλθει καί ἀποπλανηθῆ τό παιδίον» («Φιλόστοργος» 3.102.27).

5. «... προτρέχοντα, ἢ ἀποπλανώμενα καί μένοντα ὀπίσω» («Οἱ Μάγισσες» 3.231.5).

6. «Εἶχαν ἐκπέσει ἀποπλανηθεῖσαι, καί εἶχαν βραχωθῆ» («Ἡ Γλυκοφιλοῦσα» 3.73.4-5).

7. «Τότε τά φαντάσματα φεύγουσι, καί αἱ σκιαὶ ἀποπλανῶνται» («Ἐἰς τὸ Ἄβασκαμὸς τοῦ Ἁγᾶ» 3.140.12).

8. «... θ' ἀπεπλανᾶτο νά εἰσέλθῃ εἰς σπίτια Γεώργηδων» («Γιά τά ὀνόματα» 3.402.6-7).

9. «... μὴ τυχόν ἀποπλανηθῆ καί βραχωθῆ καμμία εἰς τόπον ἄβατον» («Φορτωμένα κόκκαλα») 4.219.5-6).

Στά ἐννέα αὐτά χωρία, πού δέν ἐντοπίσθηκαν ὕστερα ἀπὸ συστηματικὴ ἔρευνα ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ μνήμης ἢ τυχαῖα, ὑπολογίζω ὅτι μποροῦν νά προστεθοῦν τουλάχιστο διπλάσια⁸. Τό ρήμα λοιπόν δέν εἶναι ἄπαξ εἰρημένον, στόν «Ἐρωτα-ἤρωα», ὅποτε θά ἦταν ἴσως δυνατὸ, καμμύοντας τά μάτια καί δύοντας τά αὐτιά, νά δικαιολο-

7. Καί τό *ἀποπλανεύω*, πού χρησιμοποιοῦν, σύμφωνα μέ τά δελτία τοῦ καθ. Δ.Ι. Γεωργακά, ὁ Παπατσώνης καί ὁ Θεοδωρακόπουλος. Τόν ἀόριστο *ἀποπλάνεψες* παρέχει στό συντεταγμένο ἄρθρο *ἀποπλανεύω* τό Ἑλληνοαγγλικὸ Λεξ. Γεωργακά μέ παραπομπή στόν Χ.Χριστοδασίλη. Ὅλο τό σχετικὸ χωρίο φαίνεται ὅτι ἀνήκει σέ δημοτικὸ τραγούδι, ἀλλὰ στό Ι.Λ.Α. δέν ὑπάρχει ἄρθρο *ἀποπλανεύω* (οὔτε *ἀποπλανῶ*).

8. Τά περισσότερα ὀφείλονται στό ζῆλο τοῦ φίλου Ἀπόστολου Ζορμπᾶ, πού τόν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά του.

λογήσουμε τήν ἐρμηνευτική μετεωρία τοῦ κ. Saunier.

Δέν ὑποστηρίζω, κάθε ἄλλο, ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀδύνατο νά χρησιμοποιήσει τό ρῆμα μέ τήν «ἐρωτική συνέμφασή» του, μολονότι ὄχι ἀκριβῶς τῆς ἴδιας χροιάς μέ τή σημερινή. Παραθέτω λοιπόν ἕνα χωρίο, τό μόνο πού ἐντόπισα μέχρι στιγμῆς⁹, μέ τή σημασία πού ἀποδίδει στό «ἀποπλανῶ» ὁ κ. Saunier: «Αὕτη δέ ἦτο τιμία γυνή [...] Οὐδέποτε ἠδύνατο νά παρεκτραπῆ [...] Τίς ἠδύνατο νά τήν ἀποπλανήσῃ;» («Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν» 1.298.24-28). Θυμίζω ἐπίσης στόν ἀναγνώστη ὅτι ὁλόκληρο τό μυθιστόρημα ἔχει ὡς κεντρικό μοτίβο, τῆς πλοκῆς τουλάχιστον, τήν ἀποπλάνηση μιᾶς, ἐνήλικης πάντως καί ἑγγαμῆς, γυναίκας. Καί θά χαρῶ ἂν ὁ κ. Saunier, ἢ ὅποιος ἄλλος, μοῦ ὑποδείξει ἀνάλογα χωρία, ἀφοῦ αὐτό δέν θά εἶναι παρά μία πρόσθετη ἀπόδειξη ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δέν ἀπορρίπτει τίποτε ἀπό ὅσα κουβαλοῦν τά ποτάμια καί τά παραπλάγια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Καί νά ἡ εὐκαμψία του: τό οὐσιαστικό *ἀποπλάνησις*, πού ἡ «ἐρωτική του συνέμφαση» σήμερα εἶναι ἰσχυρότερη ἐκείνης τοῦ «ἀποπλανῶ», στόν τίτλο τοῦ Η΄ κεφ. τοῦ Γ΄ μέρους τῆς «Γυφτοπούλας» (1.622) συναντᾶται μέ ἐντελῶς οὐδέτερη σημασία.

Ἐπιστρέφω στά ἐννέα παπαδιαμαντικά χωρία. Ὁ προσεκτικός ἀναγνώστης θά ἔχει ἤδη ἐπισημάνει τοῦτο, ὅτι καί στίς ἐννέα περιπτώσεις τό ρῆμα εἶναι παθητικό, ἐνῶ στούς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν», ὅπου πράγματι πρόκειται γιά ἐρωτική ἀποπλάνηση, ἐνεργητικό. Ἀλλά ἐνεργητικό εἶναι καί στό συζητούμενο χωρίο τοῦ «Ἐρωτα-ἥρωα». Μήπως λοιπόν ἡ διαφορὰ – καί ἡ ὁμοιότητα – αὕτη δικαιώνει τήν ἀποψη τοῦ κ. Saunier;

Ἄς ἐπιχειρήσει ὁ ἀναγνώστης νά μετατρέψει στά ὀχτώ ἀπό τά ἐννέα χωρία τήν παθητική σύνταξη σέ ἐνεργητική. Ποιό θά εἶναι τό ὑποκείμενο τοῦ ἐνεργητικοῦ ρήματος; Ποιός δηλαδή θά ἀποπλανῆσει τά γίδια, τά παιδιά καί τίς σκιές; Δέν νομίζω ὅτι θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά ὑποστηρίξω ὅτι τό ρῆμα τοῦτο εἶναι ἐμφαντικότερο στήν παθητική φωνή, καί μάλιστα στόν Παπαδιαμάντη, τοῦ ὁποῖου ἡ σκέψη, εἰς πείσμα τοῦ κ. Saunier καί εἰς τινος ἄλλου, εἶναι κατά βάσιν θεολογική. Θέλω νά πῶ ὅτι στόν Παπαδιαμάντη πλανᾶται κανεῖς κυρίως ἀπό δική του ὑπατιότητα, τό ποιητικό αἶτιο εἶναι ἐσωτερικό συνήθως. Ὅσο γιά τό χωρίο 8 – ἀλλά φοβοῦμαι ὅτι μικρολογῶ πιά – εἶναι φανερό ὅτι ὁ παρατατικός *ἀπεπλανά* ἀντί τοῦ *ἀπεπλανᾶτο* θά ζημίωνε ἀφόρητα τή φράση.

Στά δύο, ἀντιθέτως, χωρία, ὅπου τό ρῆμα εἶναι ἐνεργητικό, τό ὑποκείμενο εἶναι κάποιον πρόσωπο: στούς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν» ὁ ἄνδρας πού θά ἦταν δυνατό ν' ἀποπλανῆσει ἐρωτικά τή γυναίκα, ἐνῶ στόν «Ἐρωτα-ἥρωα» ἡ μητέρα τοῦ Γιωργῆ πού θά *ἐπροσπάθει* – ὑπογραμμίζω ἐπίτηδες τόν παρατατικό αὐτό – νά ἐκτρέψει ἄλλου τοῦς λογισμούς τοῦ γιοῦ της, νά τόν θανατολογήσει μέ τά μητρικά κανάκια της, ἂν τυχόν ξαφνιαστεῖ ἀπό τά τρομπόνια τοῦ γάμου.

Νομίζω ὅτι ἡ μετά ὁδελυγμίας ἀπαράδεκτη ἐρμηνεία τοῦ *ἀποπλάνησις* ὀφείλεται σέ δύο, τουλάχιστον, αἰτίες: πρῶτα πρῶτα στήν ἐπιμονή τοῦ κ. Saunier νά θηρεύει ἑρωτες, καί μάλιστα ἔκνομους, ἐκεῖ ὅπου λάμπουν σπλάχνα οἰκτιρῶν. Ὑστερα,

9. Ἐνα ἀπό τά μεγάλα desiderata τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας εἶναι ἡ σύνταξη ἑνός πλήρους Λεξικοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἔργον δεινόν ἀλλ' εὐκλειαν φέρον.

στήν ἀμέλειά του νά ἐλέγξει τή χρήση τοῦ «ἀποπλανῶ» στήν ἐλληνική. Τό Παρίσι δέν ἀνασαινει τό ἀεράκι πού φυσάει ἀκόμα στήν Κηφισιά. Ἔτσι ὁ κ. Saunier ἄφησε νά παρασυρθεῖ ἀπό τή σημασία πού ἔχει τό ρῆμα στά κείμενα τῶν νεωτέρων, πεζογράφων ἢ δημοσιογράφων¹⁰. Λησμόνησε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀφέντης βασιλιάς ὀλῆς τῆς θάλασσας πού ὀνομάζεται ἐλληνική γλῶσσα – δεύτερον δέν ξέρω – καί τοῦ διέφυγε ὅτι ἡ κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ τοῦ Σκιαθίτη ἦταν ἡ δ ι α κ ρ ι σ η – ἡ μεγαλύτε- ρη, ἂν ὄχι γιὰ τούς ἀσκητές, ὀπωσδήποτε ὁμως γιὰ τούς συγγραφεῖς.

5^ο Γυμνάσιο Χαλκίδας

10. Ἔχω τή γνώμη ὅτι ἡ σημασία τοῦ «παρασύρω σέ σαρκική μείξη» ἐπικράτησε μέσω τῆς δημοσιογραφίας ἀλλά ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς, ὅπως ἤδη ἔχω σημειώσει, στὸν Ποινικὸ Νόμο. Ὁ δια- πρεπὴς νομικὸς καί Ἀντεισαγγελεὺς τοῦ Ἀρείου Πάγου κ. Σπ. Κανίνιας μέ πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὄρος «ἀποπλανῶ» φέρεται ὡς μετοχὴ («ἀποπλανηθέντα») στὸ ἄρθρο 275 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου πού ἴσχυσε ἀπὸ τὸ 1834 ὡς τὸ 1950, καθὼς καί στά ἄρθρα 279α τοῦ 1911 («ἀποπλανηθείσης») καί 279γ τοῦ 1914 («ἀποπλανῶ»).

Δέν εἶμαι ὁμως οὔτε ἐγὼ ἐντελῶς ἀθῶως τοῦ πταίσματος πού ἀποδίδω στὸν κ. Saunier. Ἐπη- ρεασμένος ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν νεωτέρων ἐξέδωσα στὸν «Χρῆστο Μηλιώνη» τό χωρίο 2, 12, 33 - 2, 13, 1-3 ὡς ἐξῆς: «Ταῦτα ἐφρόνει ὁ Κώστας Μαντάς, ὁ πατήρ τῆς Βασίλως, τὴν ὁποῖαν ἐτόλ- μησε πονηρὸν γραῖδιον † ν' ἀποτολμῆση † μίαν ἡμέραν, ὅπως ρίψη αὐτὴν εἰς χεῖρας Τούρκου, ὅστις τὴν ἤθελε νά τὴν ἔχη εἰς τὸ χαρῆμι του».

Ὁ Γ. Βαλέτας στὸ *Συμπλήρωμα τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη* καί ἡ Ἔνη Βέη - Σεφερλῆ στήν ἐκδοσὴ τῆς εἶχαν ἤδη ἀποκαταστήσει τό ὀρθὸ ν' ἀποπλανήση στὴ θέση τοῦ ν' ἀποτολμῆση, πού παρέχει ἡ πρώτη δημοσίευση. Ὁ Φεῖλα νά δεχτῶ τὴ διόρθωση δίχως ἐνδοιασμούς. Ἀντί ὁμως νά τὴν εἰσαγάγω στὸ κείμενο, τὴν παρέθεσα ἀπλῶς στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καί ἀβασάνιστα χαρα- κτήρισα ὡς *locum desperatum* τὸ ν' ἀποτολμῆση. Καί ὁμως, καθὼς θὰ ἔλεγε ὁ Παπαδιαμάντης, εἶχα διαβάσει πάμπολλες φορές τὸ ν' ἀποπλανήση στὸ ἐπίμαχο χωρίο τοῦ «Ἐρωτα-ἦρωα» καί ὁμως, δέν χρειάζοταν παλαιογραφικὴ δεινότης γιὰ νά σκεφτῶ ὅτι τό μάτι τοῦ τυπογράφου παραπλανήθηκε ἀπὸ τὸ προηγούμενο κατὰ δύο λέξεις ἐτόλμησε καί παροδηγήθηκε στὸ ἀποτολ- μῆση.

Mea culpa. Naί, ἀλλὰ τότε δέν θὰ εἶχε δίκαιο ὁ κ. Saunier νά παραπονεθεῖ ὅτι τὸν καταδικάζω, ἐνὼ βρίζομαι καί ἐγὼ ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι;

Ἄναμφισβήτητα τό λάθος μου δέν εἶναι μικρὸ. Μέ τὴ διαφορά ὁμως ὅτι ἡ δική μου ἀστοχία, πού ὀφειλόταν σέ φιλολογικὴ ἀδράνεια καθόλου μικρότερη ἀπὸ τοῦ κ. Saunier, δέν ἐκθέτει τὸν ἄμωμο Σκιαθίτη. Ἀντίθετα, τό ἐρμηνευτικὸ σφάλμα τοῦ κ. Saunier ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα σέ μεγάλους γκρεμούς: ἂν τὸ ν' ἀποπλανήση δέν εἶναι ρῆμα «οὐδέτερο», εἴμαστε κατὰ λογικὴ ἀναγ- καιότητα ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι καί στὸν «Χρῆστο Μηλιώνη» τὸ γραῖδιον θέλησε νά ἀποπλανήσει ἐρωτικά τὴν Βασίλω! Ἄλλὰ τότε δέν διαβάζουμε Παπαδιαμάντη...

ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΙΧΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗ ΖΩΗ

Τό έργο πού δρίζει τήν επίσημη εμφάνιση τού Σικελιανού στόν λογοτεχνικό χώρο είναι ό 'Αλαφροϊσκιωτος (γράφεται τό 1907, δημοσιεύεται τό 1909). 'Η έκτενης αυτή σύνθεση όχι μόνο «πλούτισε τή γλώσσα»¹ μας αλλά αποτέλεσε ταυτόχρονα και μία νέα στιχουργική πρόταση. Και τούτο γιατί μ' αυτήν πραγματώνεται ή διάθεση τού ποιητή νά επεκτείνει τίς στιχουργικές καινοτομίες πού είχαν άρχισει νά εφαρμόζονται από άλλους ποιητές ήδη από τίς άρχές τού αιώνα, είτε σε μεμονωμένα ποιήματα (Πάλλης, Έφταλιώτης, Χατζόπουλος κ.ά.), είτε σε έκτενέστερη ποιητική σύνθεση (Δωδεκάλογος τού Γύφτου· δημοσιεύεται τό 1907, τή χρονιά πού γράφεται ό 'Αλαφροϊσκιωτος). 'Ο Σικελιανός σ' αυτό τό έργο συνδυάζει τόν αυστηρό έμμετρο στίχο μ' ένα είδος στίχου πού αποκλίνει από τήν παραδοσιακή στιχουργία και πού ονομάζεται έλευθερωμένος στίχος². Μία παράλληλη μέ τού Σικελιανού χρήση τού έλευθερωμένου στίχου σε συνδυασμό μέ τόν αυστηρό έμμετρο και κυρίως μέ τόν σπασμένο δεκαπεντασύλλαβο παρατηρείται και στόν Δωδεκάλογο τού Γύφτου. 'Από τόν άποψη αυτή φαίνεται ότι ό Σικελιανός άξιοποίησε στή συγγραφή τού 'Αλαφροϊκιωτου διδάγματα τής παλαμικής μετρικής.

Στά γραμμένα σε έλευθερωμένο στίχο μέρη τού 'Αλαφροϊκιωτου τόσο τό μήκος των στίχων όσο και τό είδος τού μέτρου ποικίλλουν από στίχο σε στίχο. 'Η στροφική διάταξη διατηρείται, ώστόσο ό αριθμός τών στίχων δέν είναι ό ίδιος σε κάθε στροφή. 'Η χρήση μιās χαλαρής όμοιοκαταληξίας έπιτείνει ακόμη περισσότερο τήν αίσθηση τής μετρικής άπελευθέρωσης. 'Αλλα μέρη τού ποιήματος είναι γραμμένα σε αυστηρό έμμετρο στίχο, βάση τού όποιου είναι κυρίως ή έναλλαγή όμοιοκατάληκτων ίαμβικών όκτασυλλάβων μέ έπτασύλλαβους – δηλαδή σπασμένων δεκαπεντασυλλάβων – και ίαμβικών δεκασυλλάβων μέ έννιασύλλαβους, μέ μοναδική έξαιρέση τόν «διάμεσο ύμνο» «Ψάπφα», πού έχει συνθεθεί, έκτός από τήν πρώτη του στροφή, σε αναπαιστικό ένδεκασύλλαβο. Σε κάποια σημεία τών αυστηρών μετρικά μερών τού 'Αλαφροϊκιωτου ό Σικελιανός παρεμβάλλει και άλλα είδη στίχων (τετρασύλλαβους, ένδεκασύλλαβους, δωδεκασύλλαβους κ.λπ.) χαλαρώνοντας μέ τόν τρόπο αυτό τό μετρικό σχήμα.

Τό πέραςμα από τά περισσότερο έλευθερωμένα μέρη τού ποιήματος στά λιγότερο έλευθερωμένα άντανακλά δύο άντικρουόμενες τάσεις τού ποιητή στόν 'Αλαφροϊ-

1. Γιώργος Σεφέρης, «Μονόλογος πάνω στήν ποίηση», Δοκιμές, τ. Α', 'Αθήνα 1974, σ. 156.

2. Για τόν έλευθερωμένο στίχο βλ. 'Αντρέας Καραντώνης, Εισαγωγή στή νεώτερη ποίηση, 'Αθήνα 1958, σ. 130. 'Αννα Κατσιγιάννη, «Μορφικές μεταρρυθμίσεις στήν ελληνική ποίηση τού τέλους τού 19ου αί. και τών άρχών τού 20ου αί.», Παλίμψηστον, τεύχ. 5 (1987), σ. 163-166.

σκιωτο: τήν καινοτόμο διάθεσή του από τή μιά και τήν ανάγκη του νά μείνει πιστός σέ βασικές ἀρχές τῆς παραδοσιακῆς στιχουργίας ἀπό τήν ἄλλη. Ὁ ἴδιος, στό μέρος τοῦ ποιήματος πού ἐπιγράφεται «Ὁ στίχος», κάνει μιάν ἐνδιαφέρουσα διάκριση ἀνάμεσα σέ δύο εἶδη στίχων πού καλλιέργησε παράλληλα σ' αὐτή τήν ποιητική σύνθεση:

Τό στίχον ἄπλωσα ἠχηρό,
πολύθροο σάν πλατάνι.
Ξανάφερα τό ἀλάθευτο
τοῦ θείου ρυθμοῦ δοτάνι.
Ἔκοψα πλήθια τεχνικά
τό νέο χλωρό καλάμι.
Ἔδωκα ἀθάνατο νερό στήν ἀπαλάμη.

Κ' ἔνα ἄλλον ἐκυβέρνησα
– γεράκι μαθημένο στό κυνήγι –
γιά νά χαρεῖ πλατιά ὁ λαός
καί νά χαροῦνε οἱ λίγοι.

Τό πρῶτο εἶδος φαίνεται νά εἶναι ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὁ δημώδης στίχος μέ τή μακρά παράδοση, πού προορίζεται γιά τούς πολλούς: «γιά νά χαρεῖ πλατιά ὁ λαός». Εἶναι ὁ στίχος πού ὁ Σικελιανός ἔχει χρησιμοποιήσει στίς *Ραψωδίες τοῦ Ἰονίου* καί χρησιμοποιεῖ αὐτή τή στιγμή, μέ σπασμένη μορφή (ὀκτασύλλαβος + ἑπτασύλλαβος), στόν *Ἀλαφροῖσκιωτο*. Τό δεύτερο εἶδος, πού προπορεύεται σάν τό γεράκι στό κυνήγι, εἶναι, νομίζω, ὁ ἐλευθερωμένος στίχος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τό πρωτοποριακό στοιχεῖο τῆς ἔκφρασης τοῦ *Ἀλαφροῖσκιωτου*: «καί νά χαροῦνε οἱ λίγοι».

Αὐτόν τόν πρωτοποριακό, γιά τήν ἐποχή του, στίχο σέ ἀκόμη πιό ἐλεύθερη μορφή χρησιμοποιεῖ ὁ Σικελιανός καί στή δεύτερη, κατά σειρά, ἐκτενή ποιητική του σύνθεση, πού φέρει τόν γενικό τίτλο *Πρόλογος στή ζωή* (1915 - 1917), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τό πιό τολμηρό ἀπό στιχουργική ἄποψη ἔμμετρο ἔργο πού δημοσιεύεται ὡς τότε στήν ἐλληνική ποίηση.

Ἡ στιχουργική ἰδιαιτερότητα αὐτοῦ τοῦ ἔργου σέ σύγκριση μέ τά στιχουργικά συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς φαίνεται καθαρότερα στήν πρώτη ἐκδοση, ἡ ὁποία ἐκφράζει τήν ἀρχική ἐκδοτική βούληση τοῦ ποιητῆ. Ἔχω παρατηρήσει ὅτι ὁ ἐκδότης - τυπογράφος Γιάννης Σκαζίκης, ὁ ὁποῖος ἐπιμελήθηκε τή δεύτερη ἐκδοση (1946 - 1947), ἐπέφερε – κατά τεκμήριο μέ τή συγκατάθεση τοῦ ποιητῆ – ἀρκετές ἀλλαγές στό κόψιμο, στή διάταξη καί τή στίξη τῶν στίχων γιά νά κάνει προφανῶς πιό προσιτό τό ἔργο³. Ἀρκετές, ἐπίσης, διαφορές τόσο ἀπό τήν πρώτη ὅσο καί ἀπό τή δεύτερη ἐκδοση παρουσιάζει ἡ τρίτη καί ὀριστικότερη ἐκδοση τοῦ κειμένου, πού ἔγινε ἀπό τόν Γ.Π. Σαββίδη (1966). Στήν ἀνάλυση πού ἀκολουθεῖ, ἀποφάσισα νά παραπέμω μόνο στήν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου γιατί, μολονότι οἱ ἀλλαγές πού ἔγιναν

3. Βλ. καί Γ.Π.Σαββίδη, «Ἐκδοτικές ἀπορίες ἑνός Νεοελληνιστῆ», *Μαντατοφόρος*, τεῦχος 25-26 (1987), σ. 41.

από τούς δύο εκδότες δέν άλλοιώνουν τή στιχουργική υπόσταση τοῦ ἔργου, ἡ ἔκδοση αὐτὴ μᾶς δίνει τή στιχουργική του φυσιογνωμία τὴν ἐποχὴ πού πρωτοδημοσιεύεται⁴.

Ὁ στίχος τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ* θὰ μπορούσε νά ὀρισθεῖ ὡς ἓνα εἶδος ἰδιότυπου ἑτερόμετρου ἐλευθερωμένου στίχου. Τὰ μέτρα πού ἐναλλάσσονται εἶναι κυρίως ἰαμβοὶ καὶ τροχαῖοι· ἔχουμε δηλαδή μιάν ἐναλλαγὴ βραδύτερων καὶ γοργότερων μετρικῶν βηματισμῶν. Ἡ διάθεση τοῦ ποιητῆ γιὰ δραστικές ἐπεμβάσεις στὴ δομὴ τοῦ παραδοσιακοῦ στίχου δέν περιορίζεται μόνο στὴ χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου ἀλλὰ καὶ στὴ συνειδητὴ διατάραξη τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου, πού ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ συχνὴ χρῆση τολμηρότατων διασκευισμῶν. Ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ μέτρου καὶ τοῦ μήκους τῶν στίχων, ἡ συντακτικὴ διατάραξη καθὼς καὶ ἡ συνειδητὰ περιορισμένη παρουσία τῆς ὁμοιοκαταληξίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρῆση κάποιων ἄμετρων στίχων, ἐπιτείνουν τὴν αἴσθηση τῆς ἀπελευθέρωσης σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νά ὀδηγήσουν τὴν κριτικὴ στὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο σὲ ἐλεύθερο στίχο⁵. Τελευταία διατυπώθηκε καὶ ἡ ἀποψη ὅτι ὁ *Πρόλογος στὴ ζωὴ* εἶναι ἓνα εἶδος λυρικής πρόζας, ἀφοῦ «ἀρκεῖ νά μεταγράψουμε σὲ πεζογραφικὴ μορφὴ ἓνα κείμενο γραμμένο σὲ τέτοιον ἐλεύθερο στίχο (π.χ. τὸν «Πρόλογο στὴ ζωὴ» τοῦ Σικελιανοῦ) καὶ νά τὸ παραβάλουμε μ' ἓνα ποίημα σὲ πεζὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, γιὰ νά διαπιστώσουμε ὅτι στὴν οὐσία τὰ δύο κείμενα εἶναι τῆς ἴδιας φύσεως»⁶. Κατὰ τὴν ἀποψή μου, τὸ ἔργο εἶναι γραμμένο σὲ στίχο καὶ ὄχι σὲ λυρική πρόζα μὲ τὴ μορφὴ τοῦ ἐλεύθερου στίχου γιὰ δύο κυρίως λόγους: πρῶτον, γιατί ἡ τυπογραφικὴ μορφὴ ἐνός ἔργου, στίς περισσότερες περιπτώσεις, εἶναι κριτήριο οὐσιαστικὸ καὶ ὄχι ἐξωτερικὸ γιὰ τὴν εἰδολογικὴ κατάταξη τοῦ ἔργου καὶ δεύτερον γιὰ τὸν λόγο ὅτι τὰ πεζὰ ποιήματα αὐτῆς τῆς περιόδου, μολονότι ἐνίοτε περιέχουν ἐνσωματωμένους ἔμμετρους στίχους, δέν περιέχουν ἓναν βαθμὸ μετρικότητας τόσο αἰσθητὸ ὥστε νά μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ μὲ ἀσφάλεια ἡ ἀποψη ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενα τῆς ἴδιας ἀκριβῶς φύσεως.

Γιὰ πρώτη καὶ γιὰ τελευταία φορὰ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ποιήσεως ἔχουμε μιὰ τόσο ἰδιότυπη, ὀριακὴ θά λέγαμε, χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου⁷, ἓναν ἐλευθερωμένο στίχο μὲ μιάν ὀλότελα ἰδιάζουσα μετρικὴ καὶ ρυθμικὴ κινητικότητα. Οἱ

4. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης δέν περιλαμβάνεται ἡ ἐξέταση τοῦ τελευταίου ποιήματος τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ* («Ἡ Συνείδηση τῆς προσωπικῆς δημιουργίας») μέρος τοῦ ὁποίου πρωτοδημοσιεύεται στὸ *Ἀντίδωρο* τὸ 1943, ἐνῶ ἀπαντᾷ σὲ ὀλοκληρωμένη μορφὴ γιὰ πρώτη φορὰ στὸ *corpus τῶν Συνειδήσεων* μόνο τὸ 1946, 29 δηλαδή χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ *Προλόγου στὴ ζωὴ*. Ἡ χρῆση τοῦ ἐλευθερωμένου στίχου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δέν ἀποτελεῖ πλέον καινοτομία στὴν ἑλληνικὴ ποίηση, ἐφόσον μάλιστα ἔχει ἐμφανισθεῖ καὶ ὁ ἐλεύθερος στίχος.

5. Βλ. Θ. Ζῦδη, *Ἄγγελος Σικελιανός*, Ἰκαρος 1973, σ. 322 καὶ Γ.Π. Σαββίδη, «Τάνκα καὶ χάικου ἢ τὰ νυχτογιασεμιά», *Πάνω νερά*, Ἐρμῆς 1973, σ. 69.

6. Νάσος Βαγενᾶς, *Γιὰ ἓναν ὀρισμὸ τοῦ μοντέρνου στίχου*, Στιγμὴ 1984, σ. 56.

7. Τὴν αἴσθηση αὐτῆς τῆς μετρικῆς ἰδιοτυπίας θὰ πρέπει νά εἶχε ὁ Μιχ. Περίδης ὅταν ἔγραφε ἤδη στὰ 1917: «Τὸ τραγοῦδι του χύνεται μὲ τὸν ζεστὸ ἐνθουσιασμὸν τοῦ ἕμνου, ἔξω ἀπὸ κάθε συνηθισμένο μέτρο. Τὰ μέτρα καὶ οἱ ρυθμοὶ του ἀπελλίξουν κάθε κανονισμό, ἀνυποτακτοῦν σὲ κάθε ἐξωτερικὴ ἀναλογία», «Ἄγγελου Σικελιανοῦ: *Πρόλογος στὴ ζωὴ*, τ. Γ', «Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναικείας», *Γράμματα Ἀλεξανδρείας*, φ. 37, τ. Δ', Γεν.-Μᾶης 1917, σ. 1-2.

παραδοσιακοί στίχοι (ὁ ἑνδεκασύλλαβος, ὁ δεκαπεντασύλλαβος, ὁ δεκαεπτασύλλαβος κ.ἄ.) ἀπαντοῦν ἐδῶ ὄχι μόνο στή συνήθη τους μορφή, μέ κανονικό ἢ μὴ κανονικό τονισμό, μέ τομή ἢ χωρὶς τομή, ἀλλὰ καί ὡς σπασμένοι στίχοι, δηλαδή ὡς ζεύγη στίχων, ὅπως συμβαίνει καί στόν Ἰαλαφροῖσκιωτο. Ἡ ἐπιπλέον μετρική ἰδιαιτερότητα τῶν *Συνειδήσεων* σέ σχέση μέ τόν Ἰαλαφροῖσκιωτο συνίσταται στό ὅτι τά ζεύγη στίχων, πού ἰσοδυναμοῦν μέ ἑνδεκασύλλαβους, δεκαπεντασύλλαβους, δεκαεπτασύλλαβους κ.ο.κ., ἀπαντοῦν σέ ὅλους σχεδόν τούς δυνατούς συνδυασμούς. Παραδείγματος χάριν, γιά τόν δεκαπεντασύλλαβο ἔχουμε τή γνωστή ἐναλλαγή ὀκτασύλλαβων μέ ἑπτασύλλαβους ἀλλά καί τήν ἀσυνήθη ἐναλλαγή ἑνδεκασύλλαβων μέ τετρασύλλαβους, δωδεκασύλλαβων μέ τρισύλλαβους ἢ δεκασύλλαβων μέ πεντασύλλαβους, οἱ ὅποιοι ἐνούμενοι σχηματίζουν τυπικές δομές τοῦ δεκαπεντασύλλαβου:

Π.χ. ὦ γῆ μου, τά μεγάλα σου κλεισμένα 11
 μονοπάτια! 4
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γῆς μου»)

Λύχνε χρυσέ, 4
 τή φλόγα σου σκορπῶντας, ὅλη μέρα, 11
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναικάς»)

Ἦ Μάνα, 3
 ἐσύ δέ δείχτηκες σέ μέ, μέ τή γαλήνη, 12
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

Καθώς στά βράχια, ὅμια ἀφροί τινάζονται 12
 καί γλάροι – 3
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναικάς»)

Ἦ καί τόν ἄντρα, 5
 πού τόν κρύβει ἀκόμα ἡ δύναμή του, 10
 («Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

κ.ο.κ.

Παραθέτω, ἐνδεικτικά, μερικά ἀκόμη ζεύγη στίχων, πού συνθέτουν ἑνδεκασύλλαβους καθὼς καί δεκαεπτασύλλαβους:

σπασμένα σκῆπτρα, 5
 ἀτίμητα συντρίμια, 6

λιόκαυτος σά θεός, 6
 ψηλά ἀναδύθη, 5

(«Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης»)

ὅμοια δαυλιά κρυμμένα στήν 8
 ἀσβόλη, 3

ἐσμίγανε ἀξεκόλλητα τά 9

χείλια, 2
 («'Η Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου»)

σέ ξέρω, ὡς τὴν κορφὴ ὁ ἀητός, 8
 τὴν τρεχαντήρα τό λιμάνι, 9

Ἄρματα δέν ἐγύρευα ἀπό σέ, 10
 χρυσάρματα, νά ζώσω, 7

(«'Η Συνείδηση τῆς Πίστης»)

Σάν ἀπό μούρμουρο κρυφόν, ὁ διψασμένος, 13
 προμαντεύει 4

ἔτσι ἡ ψυχὴ μου, 5
 θεληματικὴ κ' ἐλεύτερη ἔχει σμίξει, 12

(«'Η Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)

Ἄνάλογοι συνδυασμοὶ σχηματίζουν καὶ ἄλλα εἶδη στίχων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὀκτασύλλαβους, δεκασύλλαβους, δωδεκασύλλαβους, δεκατρισύλλαβους κ.ἄ.

Ἔστωσο, αὐτὸ πού φαίνεται ἀκόμη πιὸ καινοφανές στίς *Συνειδήσεις* εἶναι ὅτι ὁ στίχος ὄχι ἀπλῶς διχοτομεῖται ἀλλά, σπανιότερα βέβαια, τριχοτομεῖται. Εἶναι πολὺ δύσκολο νά διαβάσει κανεὶς ὡς τρεῖς στίχους καὶ ὄχι ὡς ἓνα δεκαπεντασύλλαβο τὸ παρακάτω τρίστιχο:

ὦ Ἀντιφωνήτρα, 5
 ν' ἀξιωθῶ νά πῶ, 5
 τὸν ὕμνο ἀκέριο, 5

(«'Η Συνείδηση τῆς Γυναίκας»)

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοῦτο τὸ τρίστιχο πού σχηματίζει ἓνα δεκαεπτασύλλαβο:

Ἔστω τότε, τότε 5
 μέσ στά σερπετά σκοτάδια 8
 τῶν κυμάτων 4

(«'Η Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου»)

Αὐτὴ ἡ ἀνισομερὴς διχοτόμηση καὶ ἐνίοτε τριχοτόμηση τοῦ παραδοσιακοῦ μοντέλου τοῦ στίχου, πού περιγράψαμε παραπάνω, σηματοδοτεῖ μίαν ἐντελῶς νέα στιχογραφικὴ ἀντίληψη, μιά νέα αἴσθηση τοῦ μετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς μουσικῆς κίνησης πού πρέπει νά μεταδίδει ἓνα ποίημα καὶ θά πρέπει νά ὑπαγορεύεται, κυρίως, ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ ποιητῆ γιὰ ἀπελευθέρωση ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ἔμμετρο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἀπελευθερωμένο στίχο.

Ἄλλη ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ παραδεδομένα, πού πρωτοεμφανίζεται στίς *Συνειδήσεις*, εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς συχνά χρησιμοποιεῖ, ἀκόμη καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἴδιας στροφικῆς ἐνότητας, τίς βραχύτερες καὶ ταυτόχρονα τίς μακρότερες μορφές στίχου πού ἔχουμε στὴ γλώσσα μας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν μονοσύλλαβο καὶ καταλήγοντας ἐνίοτε στὸν δεκαοκτασύλλαβο στίχο. Στὴν τελευταία ἔκδοση τοῦ *Προλόγου στὴ Ζωὴ* ὑπάρχει ἀκόμη καὶ δεκαεννιάσύλλαβος στίχος («'Η Συνείδηση τῆς Γῆς μου», στ. 107: σειώντας τὸν ἀέρα ἀπ' τὸν τρεμάμενο καπνὸ σά λεύκα θεόρατη»). Αὐτὴ ἡ πρωτοφανὴς

συνύπαρξη ψηγμάτων μετρικού ρυθμού και μακρότατων μορφών στίχων συνεπάγεται, βέβαια, την πλήρη διατάραξη της μετρικής ισορροπίας.

Ἡ στροφική διάταξη δέν παρουσιάζει καμμία ὁμοιομορφία· εἶναι σχεδόν αὐθαίρετη. Ἐξαιροῦνται, ὥστόσο, ὀρισμένα μέρη στά ὁποῖα παρατηρεῖται ἕνας αὐξημένος βαθμός μετρικής καί στροφικής κανονικότητας, πού ἐπιβάλλεται καί ἀπό τή χρήση κάποιων αὐτοτελῶν διστίχων (βλ. γιά παράδειγμα τό τρίτο μέρος στή «Συνείδηση τῆς Γυναίκας»). Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, δηλαδή τοῦ βαθμοῦ μετρικής κανονικότητας πού παρουσιάζει τό κάθε μέρος τοῦ ἔργου, θά μπορούσε νά παρατηρηθεῖ ὅτι «Ἡ Συνείδηση τῆς Γυναίκας» (1916) καί «Ἡ Συνείδηση τῆς Πίστης» (1917) μᾶς ἀποκαλύπτονται μετρικότερες σέ σύγκριση μέ τή «Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου» (1915) καί κυρίως μέ τή «Συνείδηση τῆς Γῆς μου» (1915). Στίς δύο πρώτες ἀπαντοῦν σέ ἀρκετά μεγάλη ἔκταση καί ὄχι σπάνια μέ πυκνότητα ὁ ἑνδεκασύλλαβος, ὁ δεκατετρασύλλαβος καί ὁ δεκαπεντασύλλαβος (ὁ τελευταῖος μέ ἀρκετά μεγάλη συχνότητα ἀλλά ὄχι καί πυκνότητα ἀπαντᾷ κυρίως στή «Συνείδηση τῆς Πίστης»). Μιά κάποια στροφική ἀναλογία, ἂν μπορεῖ κανεῖς νά μιλήσει γιά ἀναλογία σ' ἕνα ἔργο μέ τέτοια ρυθμική καί στροφική ποικιλία, ὅπως εἶναι ὁ *Πρόλογος στή Ζωή*, εἶναι περισσότερο ὀρατή στή «Συνείδηση τῆς Γυναίκας» καί στή «Συνείδηση τῆς Πίστης» ἀπ' ὅ,τι στή «Συνείδηση τῆς Φυλῆς μου» – μέ ἐξαίρεση βέβαια κάποιων μερῶν – καί στή «Συνείδηση τῆς Γῆς μου». Ἡ χρήση τῆς ὁμοιοκαταληξιάς στίς δύο πρώτες εἶναι, ἐπίσης, περισσότερο αἰσθητή.

Σ' αὐτή τήν ἀπόπειρα ἀδρομεροῦς προσδιορισμοῦ τοῦ βαθμοῦ μετρικότητας τοῦ κάθε μέρους τοῦ ἔργου, θά ἔπρεπε, νομίζω, νά σημειωθεῖ ὅτι «Ἡ Συνείδηση τῆς Γῆς μου» εἶναι τό «πεζότερο» μέρος, ὄχι μόνο γιατί περιέχει μεγάλο ποσοστό ἄμετρων στίχων ἀλλά καί ἐπειδή εἶναι περισσότερο ἔλλογη καί ἀφηγηματική, μέ ἀποτέλεσμα νά καθίσταται πολλές φορές δυσδιάκριτος ἢ νά λύεται ὁ μετρικός θηματισμός. Στήν περίπτωση αὐτή – καί δέν ἰσχύει βέβαια τούτη ἡ διαπίστωση γιά ὅλα τά μέρη τῆς «Συνείδησης τῆς Γῆς μου» – ὁ χωρισμός σέ στίχους μοιάζει πράγματι, συμβατικός καί θά μπορούσε νά μή μᾶς δεσμεύει ἀπόλυτα στόν χαρακτηρισμό τῶν μερῶν αὐτῶν:

Π.χ.

ἀλλά,
καθώς ὁ γέρος ὁ ἑκατοχρονίτης, ὁποῦ
γνώρισα στό ἴδιο νησί μου, στή
Λευκάδα,
πού ἀφοῦ πέρασε ἄσπορος σαράντα χρόνια
στή βουνοκορφή, στά Σταυρωτά,
καταίδηκε νά παντρευτεῖ μιά μέρα, στό γιαλό,
στό Μεγανήσι – κι' ἀπό τότε ἐγίνηκε ψαρᾶς –
κι' ἀπόχτησε τρεῖς θυγατέρες –
κι' ὅσο εἶτανε μικρές, κυβέριναε μοναχός τό
ψαροκάϊκο, τόν πεζόβολο, τά παραγάδια
καί τά δίχτυα –
κι' ἅμα ἡ πρώτη θυγατέρα ἤρτε στό χνουδι
της, τήν πήρε στά κουπιά νά δέσει τό
κορμί της –
κι' ἔπειτα τήν πάντρεψε καί πήρε τήν

κατοπινή –
 κι' άφου' ξδοσε καί τούτη, έκράτησε λίγο
 καιρό τήν τρίτη στά κουπιά –
 καί σάν τήν πάντρεψε κι' αύτή –

έμεινε πάλι μέσ στή θάρκα μοναχός,
 προσμένοντας τό θάνατο, ήσυχα νά τόν
 άγγίξει, καθώς σβεί στρωτά ό άέρας,
 στό νερό, τά δειλινά.

Τέλος, ή ρυθμική όργάνωση όλου του' έργου ένισχύεται καί από τήν πλούσια
 χρήση τής συνίζησης όχι μόνο στά πλαίσια του' ίδιου στίχου αλλά καί στό πέραςμα
 από στίχο σέ στίχο:

Ώ Εϋάνεμη,
 Άρμονία, Ζωή!

Στήν πρύμνα έσύ Γυναίκα μένε,
 όλόρη, σιωπηλή!

(«Ή Συνείδηση τής Γυναίκας»)

Στήν πραγματικότητα, στό πέραςμα από στίχο σέ στίχο δέν έχουμε πλήρη συνίζη-
 ση, άφου' τό τέλος του' στίχου μάς αναγκάζει νά σταματήσουμε. ³ Αλλά ή παύση αύτή
 είναι «άνοιχτή» (λιγότερο αισθητή από εκείνη πού επιβάλλει ή παρουσία συμφώνου
 στό τέλος του' πρώτου στίχου ή στήν άρχή του' δεύτερου). Θα λέγαμε ότι πρόκειται
 για μία παύση πού δέν ολοκληρώνεται πλήρως, άφου' ή μετρική φορά του' πρώτου
 στίχου ώθει τό, άνεμπόδιστο από σύμφωνο, τελικό του φωνήεν νά ένωθει ως ένα
 βαθμό μέ τό άρχικό φωνήεν του' δεύτερου. Αύτή ή μερική συνεκφώνηση τών δύο
 φωνηέντων, ή όποία τελείται στό σημείο έπαφής όχι δύο λέξεων αλλά δύο στίχων
 προσδίδει, στά σημεία όπου άπαντά, ένα θηλυκό κυμάτισμα στους στίχους, πού
 πλουτίζει μέ μιάν άκόμη νότα τήν πολυφωνική μετρικότητα του' *Προλόγου στή ζωή*.
 ένα κυμάτισμα πού σέ συνδυασμό μέ τήν πλούσια έναλλαγή τών άνισοσύλλαβων
 στίχων κάνει τό ποίημα ν' άνοιγοκλείνει μετρικά σάν φυσαρμόνια.

Ούτε ό έλευθερωμένος στίχος του' Παλαμά ούτε αυτός του' Καβάφη δέν κατόρθω-
 σαν νά φθάσουν σέ τόσο προχωρημένες μεταρρυθμιστικές προτάσεις όσο ό στίχος
 τών *Συνειδήσεων* του' Σικελιανού. Βέβαια, ό ποιητής δέν έξαντλεί τήν ποιητική του
 δραστηριότητα σ' αυτό τό είδος στίχου αλλά ταυτόχρονα καλλιεργεί καί τήν
 άυστηρά μετρική μορφή, ή όποία στή συνέχεια θα τόν απορροφήσει κατά τό μέγιστο
 μέρος⁸. Έχουμε δηλαδή, όπως καί στον Βάρναλη άργότερα – στή δεύτερη έκδοση

8. Άλλα ποιήματα του' Σικελιανού γραμμένα σέ περισσότερο ή λιγότερο έλευθερωμένο στίχο
 είναι τά έξής: «Στά Γιάννενα», «Έωσφόρου», «Τό ταχυδρομικό περιστέρι», «Θείος όνειρος»,
 «Στή Μαρία Πολυδούρη», «Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη», «Μακρογιάννης», «Άνδρέας Κάλ-
 βος», «Haute actualité», «Άττικό», «Γράμματα II, IV», «Τά περιστέρια», «Ή κορφή του' Νισύ-
 ρου», «Μέγιστον μάθημα», «Κλεισούρα», «Πρωτέας», «Γράμμα από τό μέτωπο», «Στυγός
 όρκος» καί «Πνευματικό έμβατήριο».

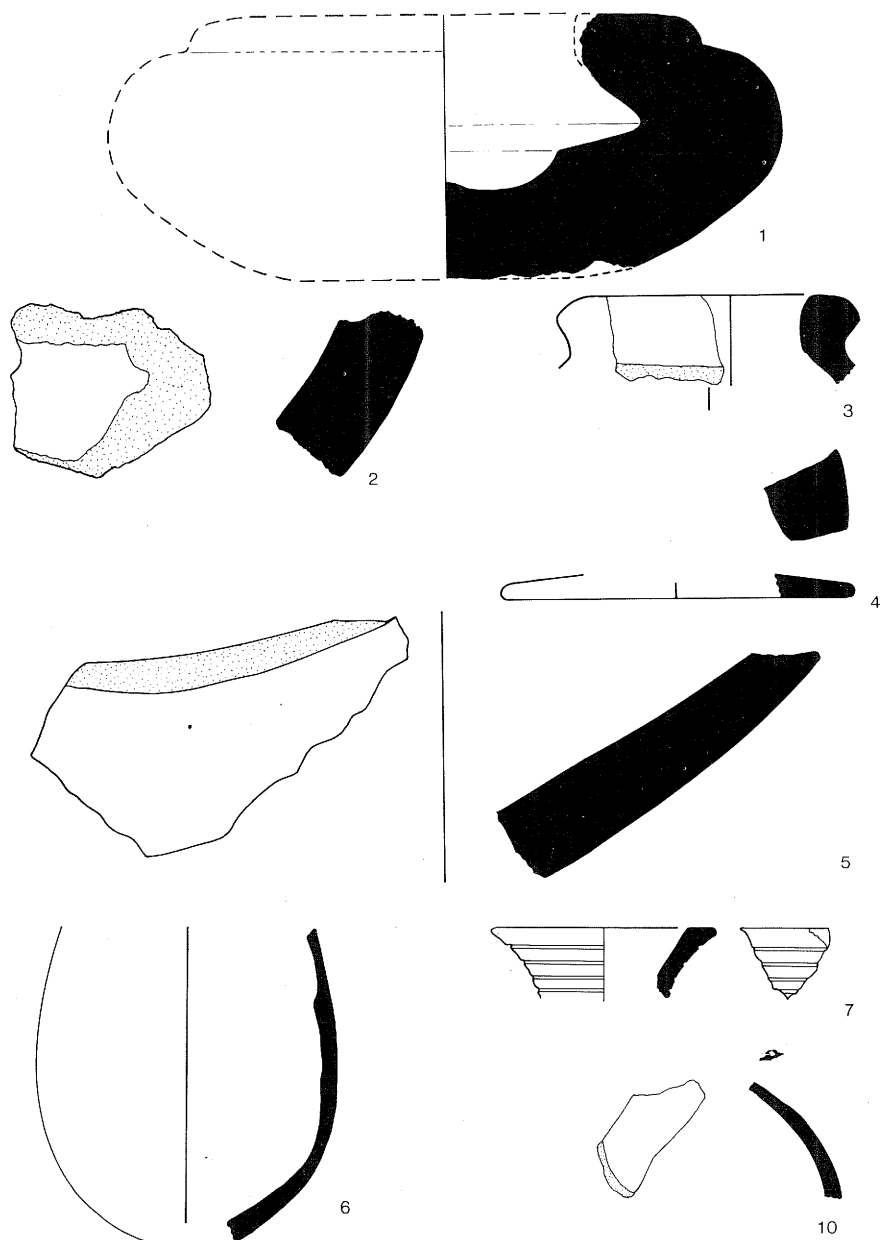
του *Φωτός πού καίει* – μιάν επιστροφή στους αύστηρους στιχουργικούς τρόπους⁹.

---

9. Στα πλαίσια τούτης τής μελέτης είναι αναπόφευκτο νά μείνουν ανοιχτά όρισμένα προβλήματα· όπως, π.χ., γιατί ό Σικελιανός απέφυγε έπιμελώς νά γράψει πεζό ποίημα, στό όποίο δοκιμάζονται εκείνη τήν έποχή μείζονες καί έλάσσονες λογοτέχνες. Ό Γ. Π. Σαββίδης, ό όποιος μου έπεσήμανε τό θέμα, μέ πληροφορεί ότι στό τμήμα του 'Αρχείου Σικελιανού πού βρίσκεται στό Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών υπάρχουν τά πεζά σχεδιάσματα τών «προγραμματικών», κυρίως, ποιημάτων του Σικελιανού. Ένα δείγμα τέτοιου σχεδιάσματος (άπό ποίημα πού δέν σώζεται καί ένδεχομένως δέν γράφτηκε ποτέ: «Τό κύπελλο του 'Αγαθοδαίμονα») περιέχεται στόν πρόλογο του *Λυρικού Βίου* καί έχει άρκετά άπό τά χαρακτηριστικά του πεζού ποιήματος. 'Αστιχούργηση (μέ παρεμβολή μερικών μόνο στίχων) είναι καί ή άρχή του «Πέμπτου Εύαγγελίου» άπό τό *Πάσχα τών Έλλήνων*. Η άναφορά του Σικελιανού έδώ σέ άνάλογα σολωμικά σχεδιάσματα είναι, νομίζω, συνειδητή.

ΠΙΝΑΚΕΣ

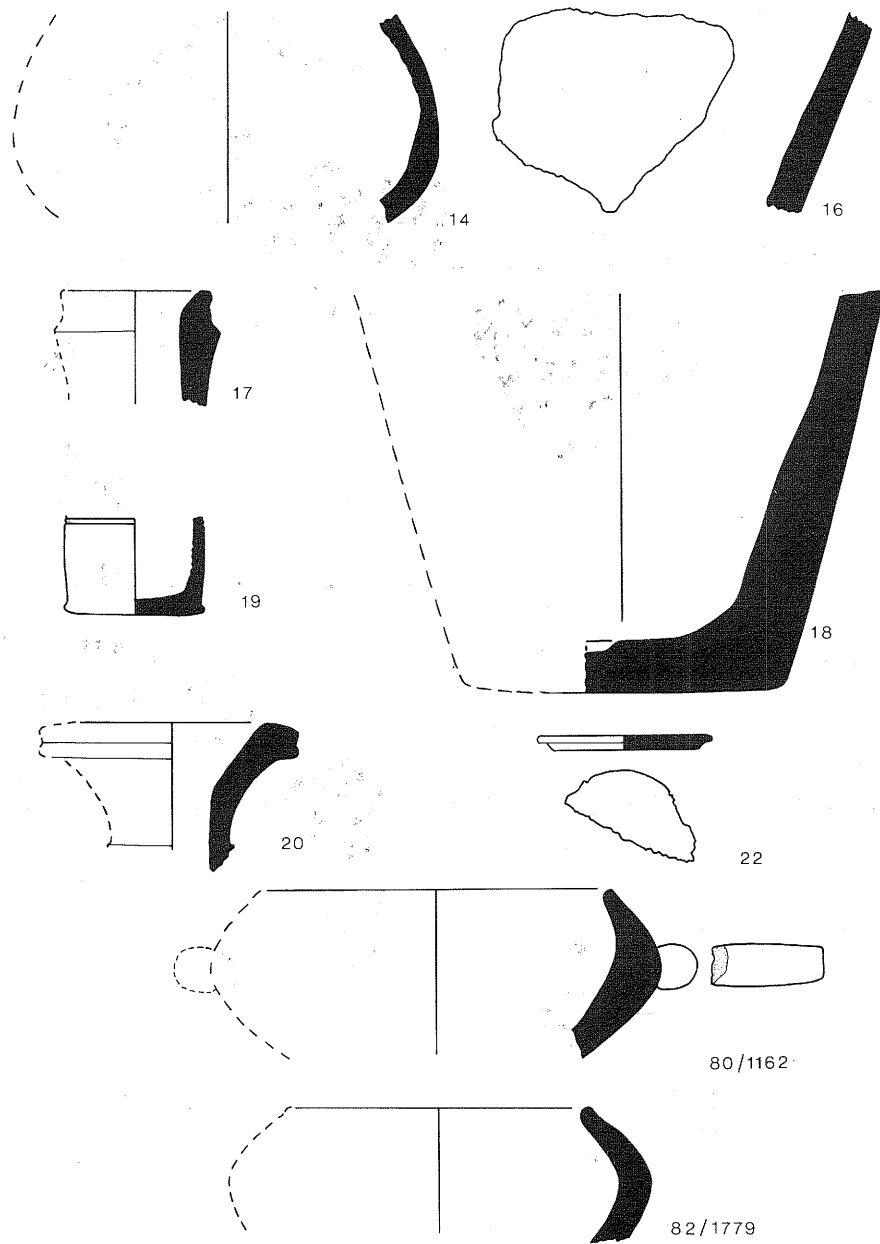

Egyptian stone vases from Knossos, Stratigraphical Museum Site. Cat. nos. 1-7, 10. Scale 1:3

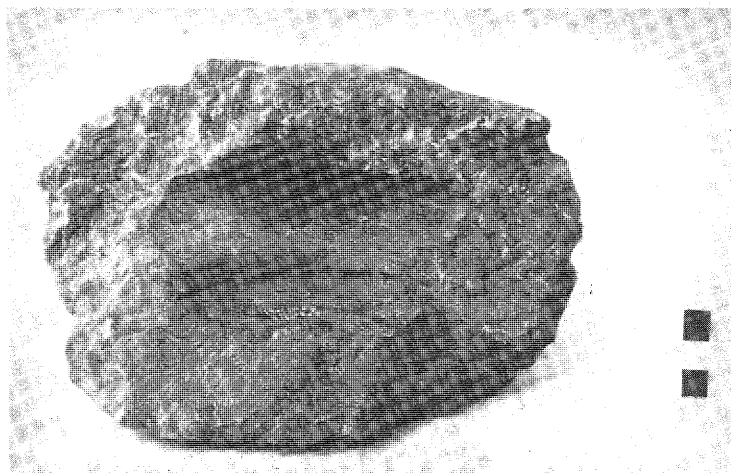

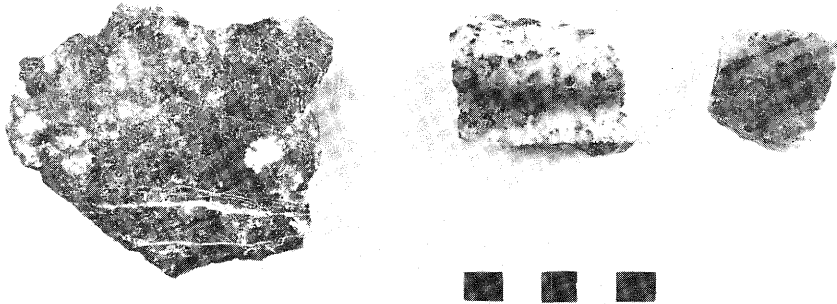
WARREN

FIG. 3

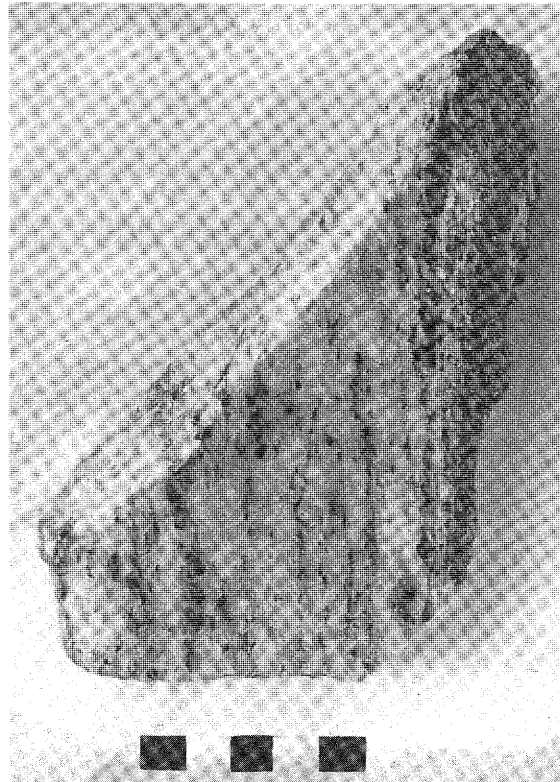

Egyptian stone vases from Knossos, Stratigraphical Museum Site. Cat. nos. 14, 16-20, 22, 80/1162, 82/1779. Scale 1:3

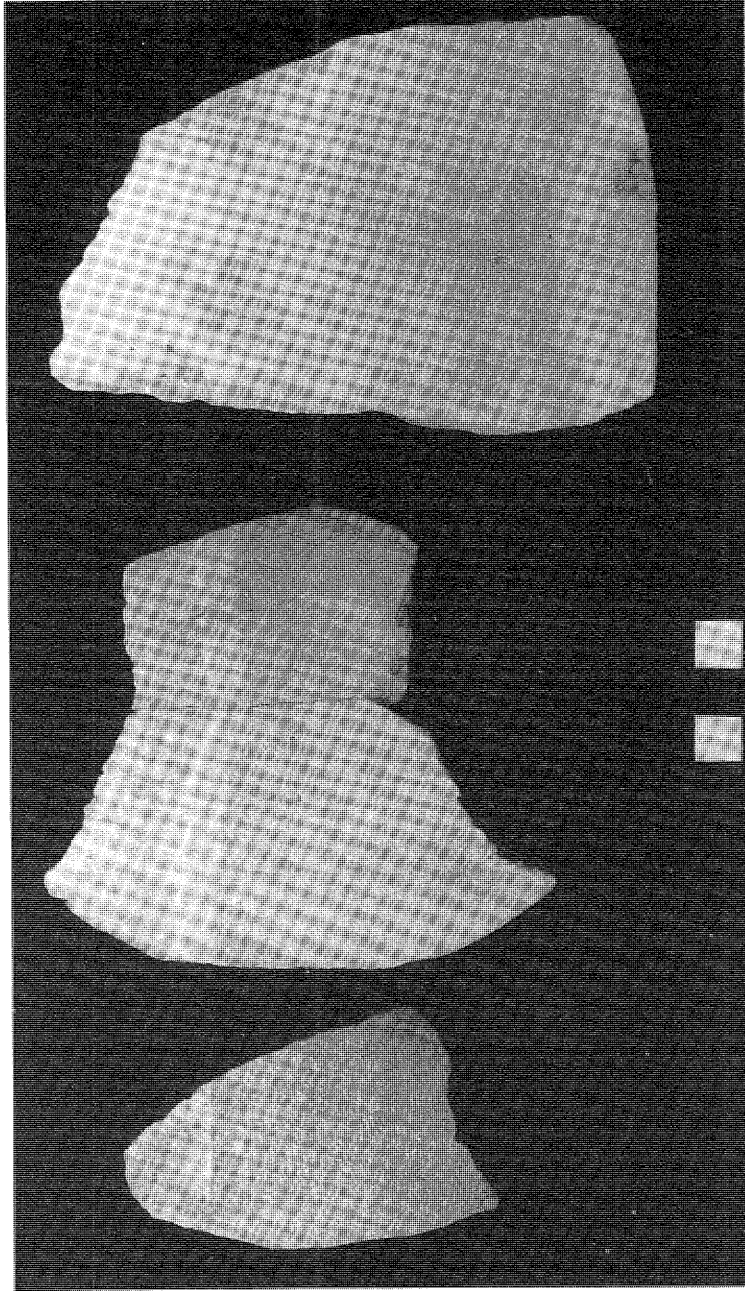

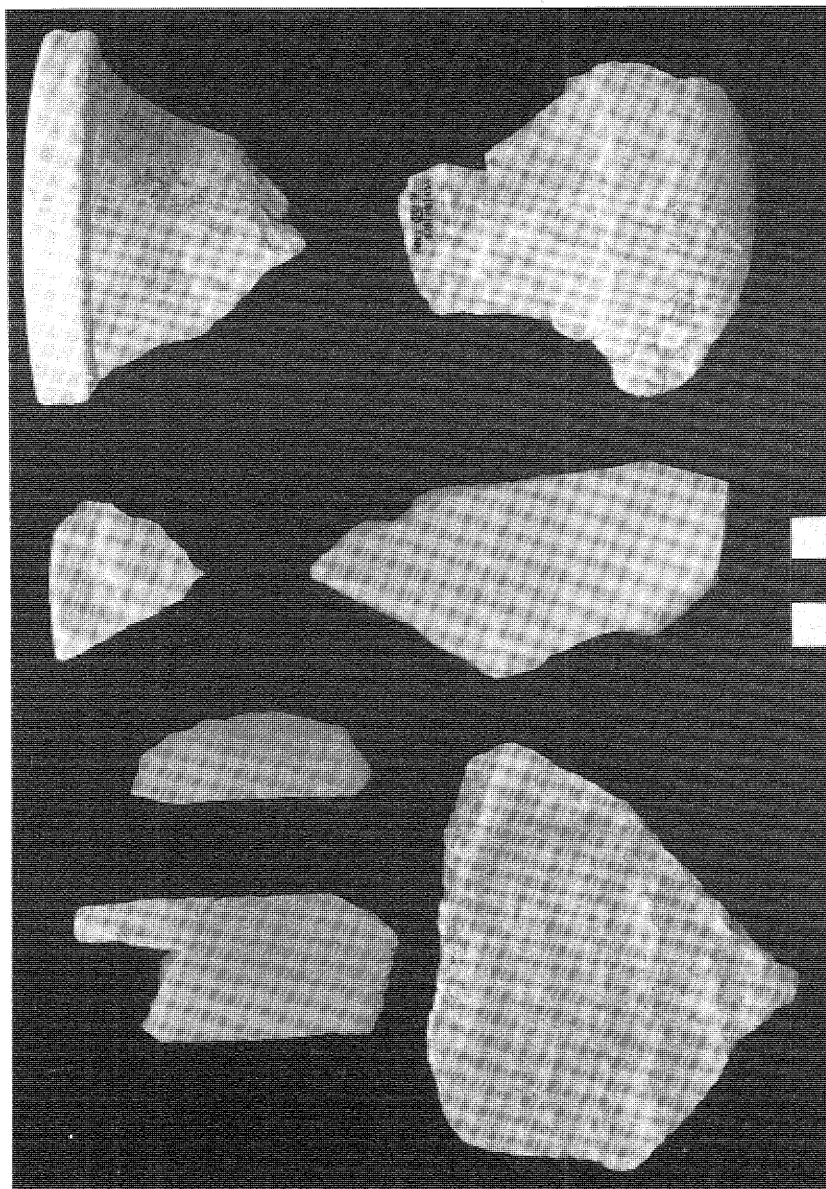
3. Cat. nos. 2 (left), 3 (centre), 4 (right)

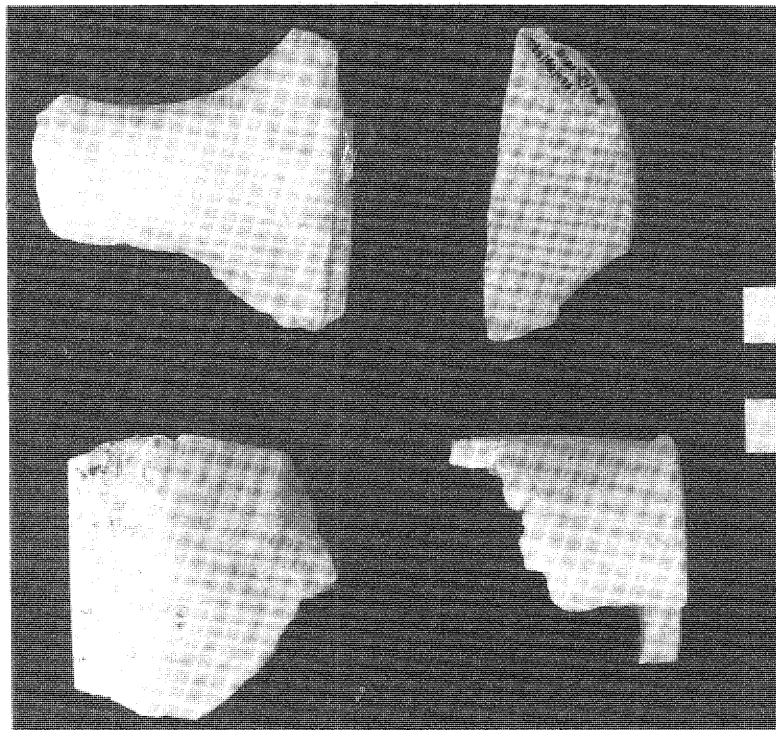
4. Cat. no 5

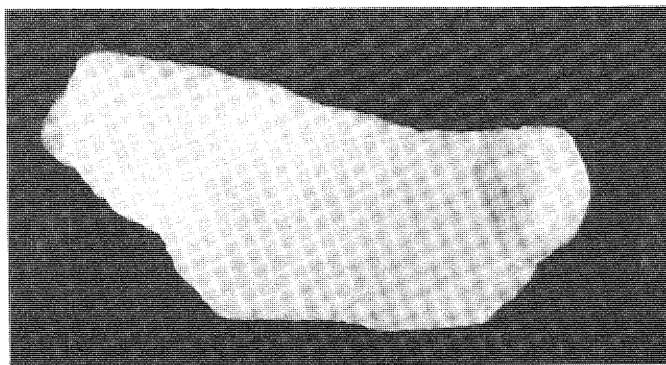
5. Cat. nos. 6 (left and centre), 9 (right)

6. Top: cat. nos. from left, 8, 11, 7, 20. Lower: cat. nos. from left, 16, 15, 14

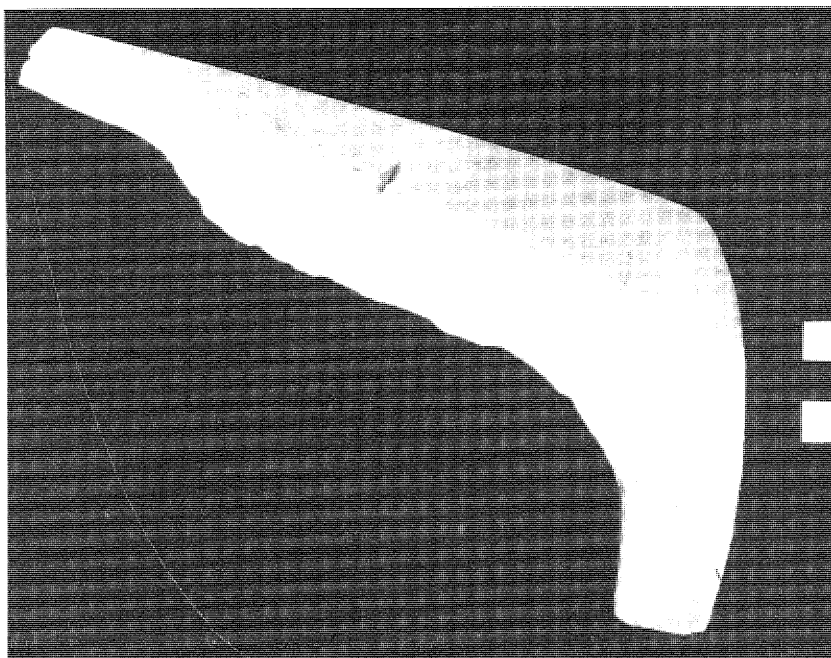
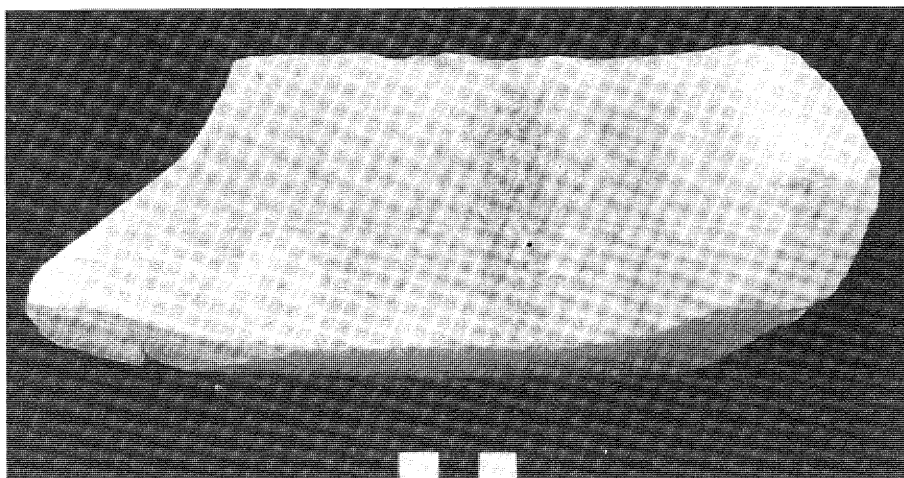
8. Top: cat. nos. 17 (left), 79/375 (right). Lower: cat. nos. 19 (left), 22 (right)

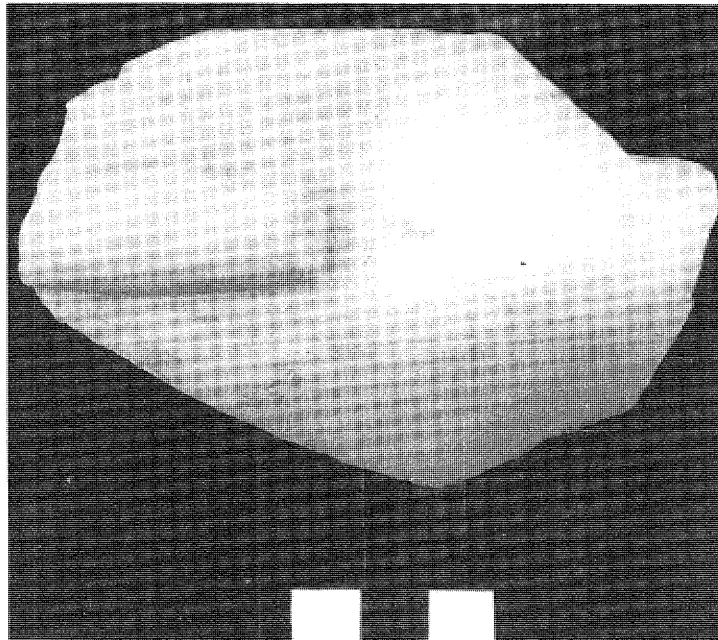
7. Cat. no. 10

WARREN

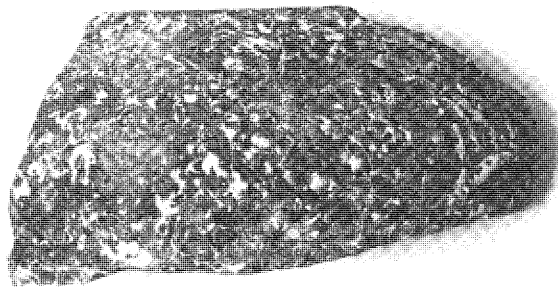
PL. 9-10

9-10. Cat. no. 18

11. 80/1162

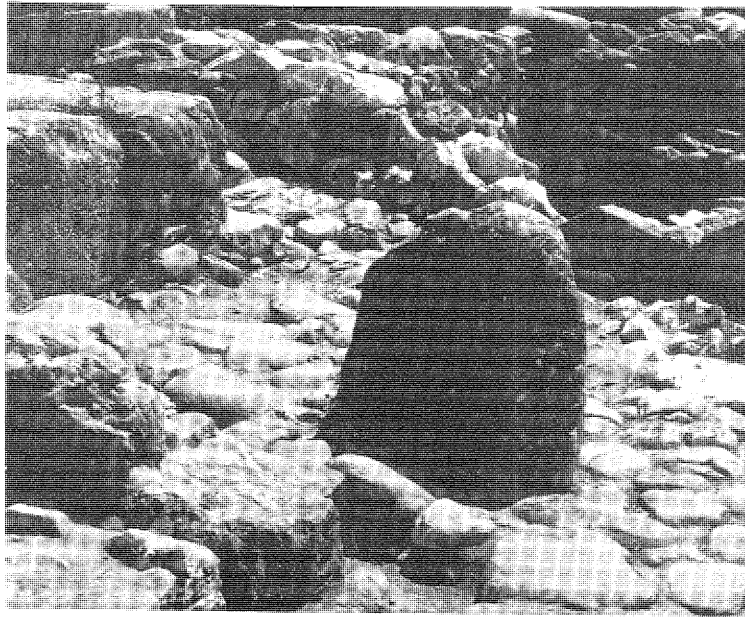

12. 82/1779

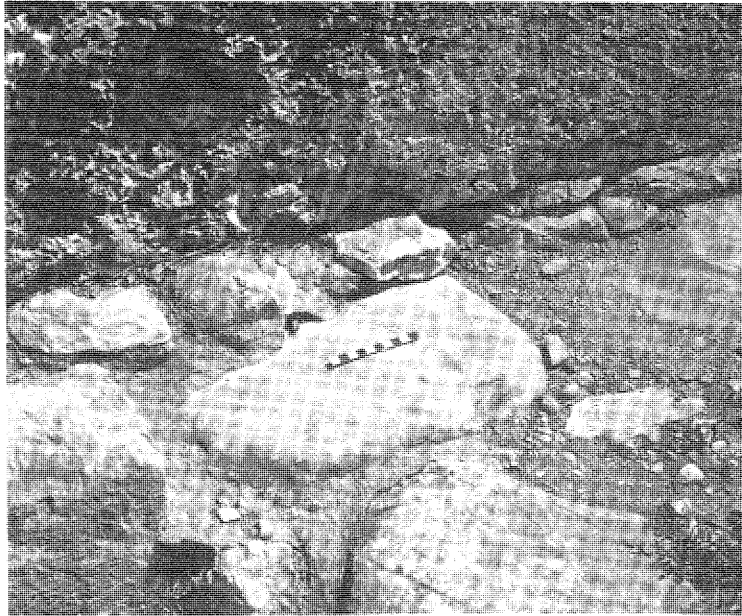

1. Gournia (?) baetyl from south-west

2. Gournia (?) baetyl from north-west

3. Part of table of offerings (B on Fig. 1)

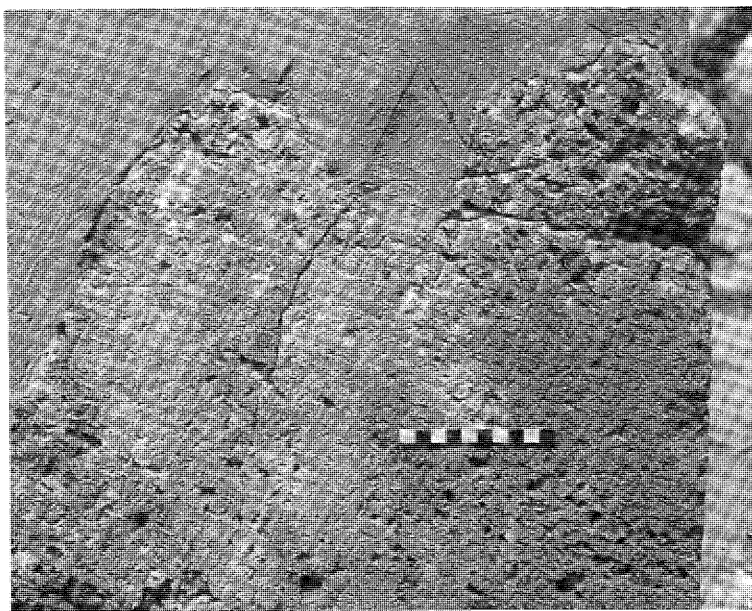
4. North end of "Public Court" at Gournia from south-east

5. Large slab with cupmarks in south quarter of Gournia palace from north-east

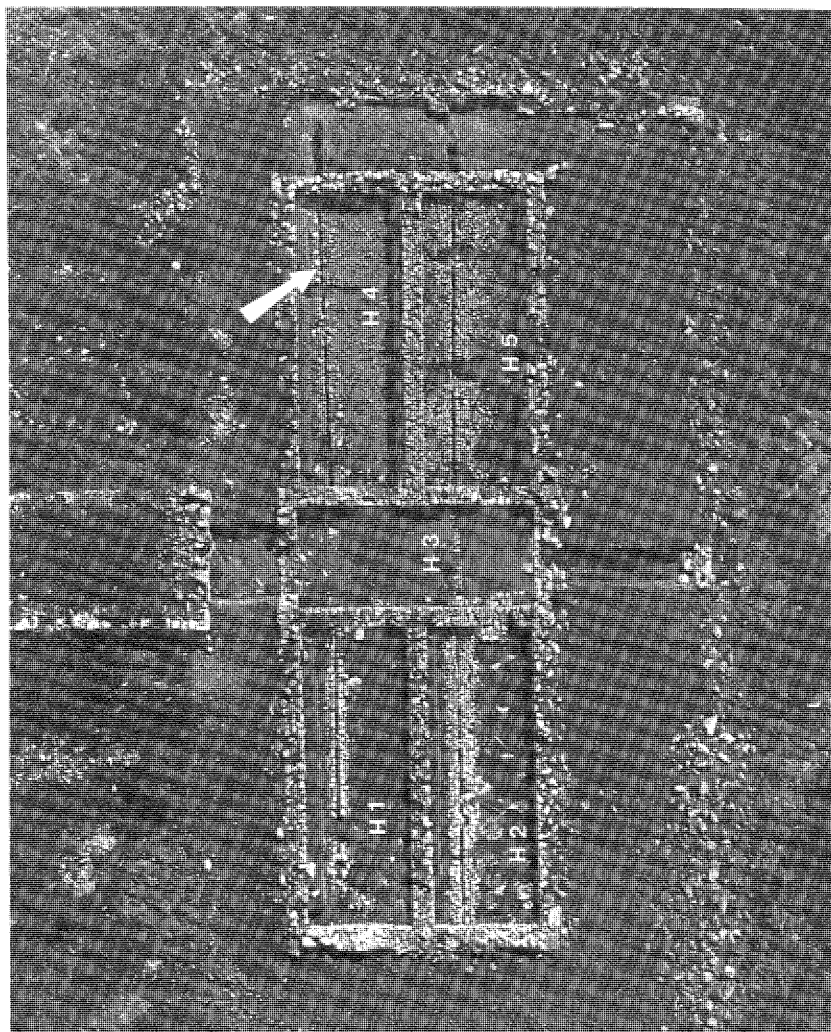
6. Table of offerings in south quarter of Gournia palace from west

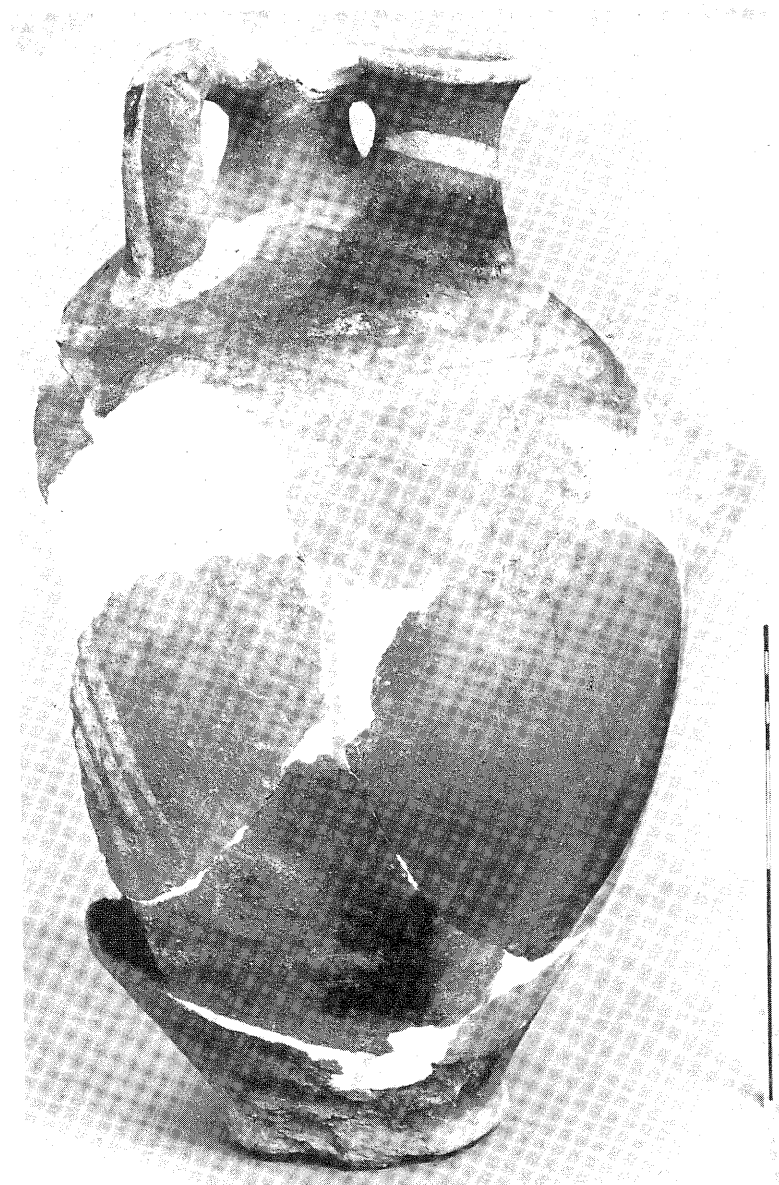
7. Double axe sign on south facade of Gournia palace (C on Fig. 1)

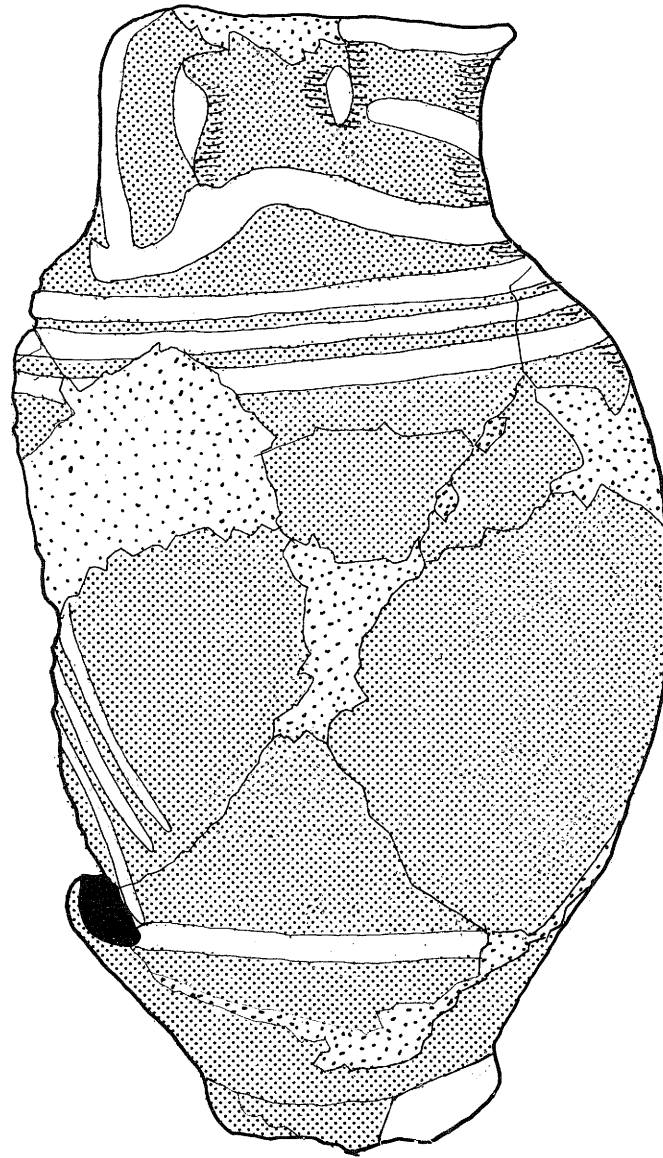
8. Drum in Room of the Stone Drum at Knossos from east

Γλάς, κτήριο Η. Σημειώνεται τό μέρος όπου δρέθηκαν τά κομμάτια του ένπιγράφου ψευδοστόμου άιμφορέως

Ὁ ἐνεπίγραφος ψευδόστομος τοῦ δωματίου Η4

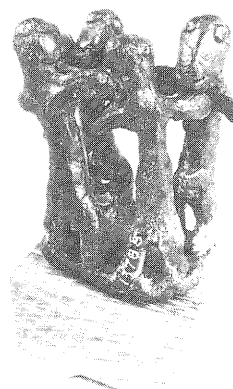
·Ο ψευδόστομος του Η4 (σχέδιο)

α-β: Ἡράκλειο. Χάλκ. 3147. Σύμη Βιάννου

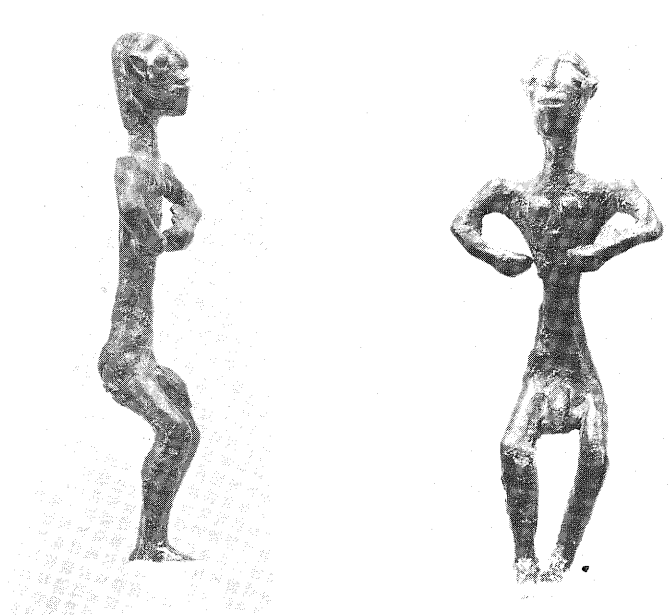

γ-δ: Λονδίνο. Ἄρ. 1930. 6-17.1. Κρήτη

ε: Ἀθήνα. Ἐθν. Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, ἀρ. 13788. Ἀρκαδία

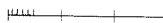
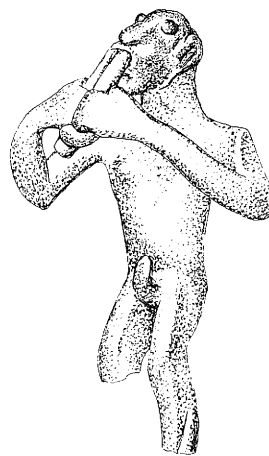

α-β: Ἡράκλειο, Χάλκ. 2316. Ἄμνισός

γ: Ἡράκλειο. Πήλ. 22419. Ἁγία Τριάδα

δ: Σχεδιαστική απόδοση τοῦ αὐλητῆ ἀπὸ τῆ Σύμη

1 Polyphems Blendung, Detail. Amphora in Elcuis (nach Mylonas Taf. A)

2 Nessos' Bestrafung, Detail von Amphora in Athen (nach *History* Taf. 20)

3 Umwerbung, Detail von Kanne in Herakleion (nach P. Demargne, *Naissance de l'art Grec* Abb. 443)

4 Umwerbung, Bildfeld von Amphora in Würzburg (nach E. Langlotz, *Griech. V. M. v. Wagner Mus. Univ. Würzburg* (1932) Taf. 65)

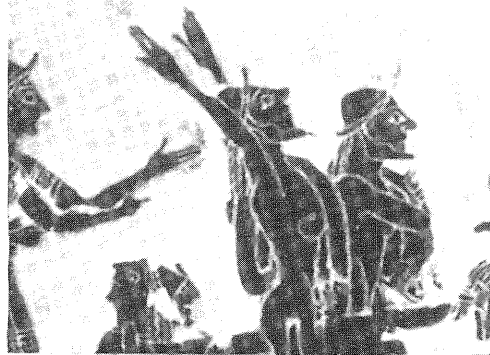
1 Priamos, Detail vom Krater in Florenz
(nach Photo A.I. Heidelberg)

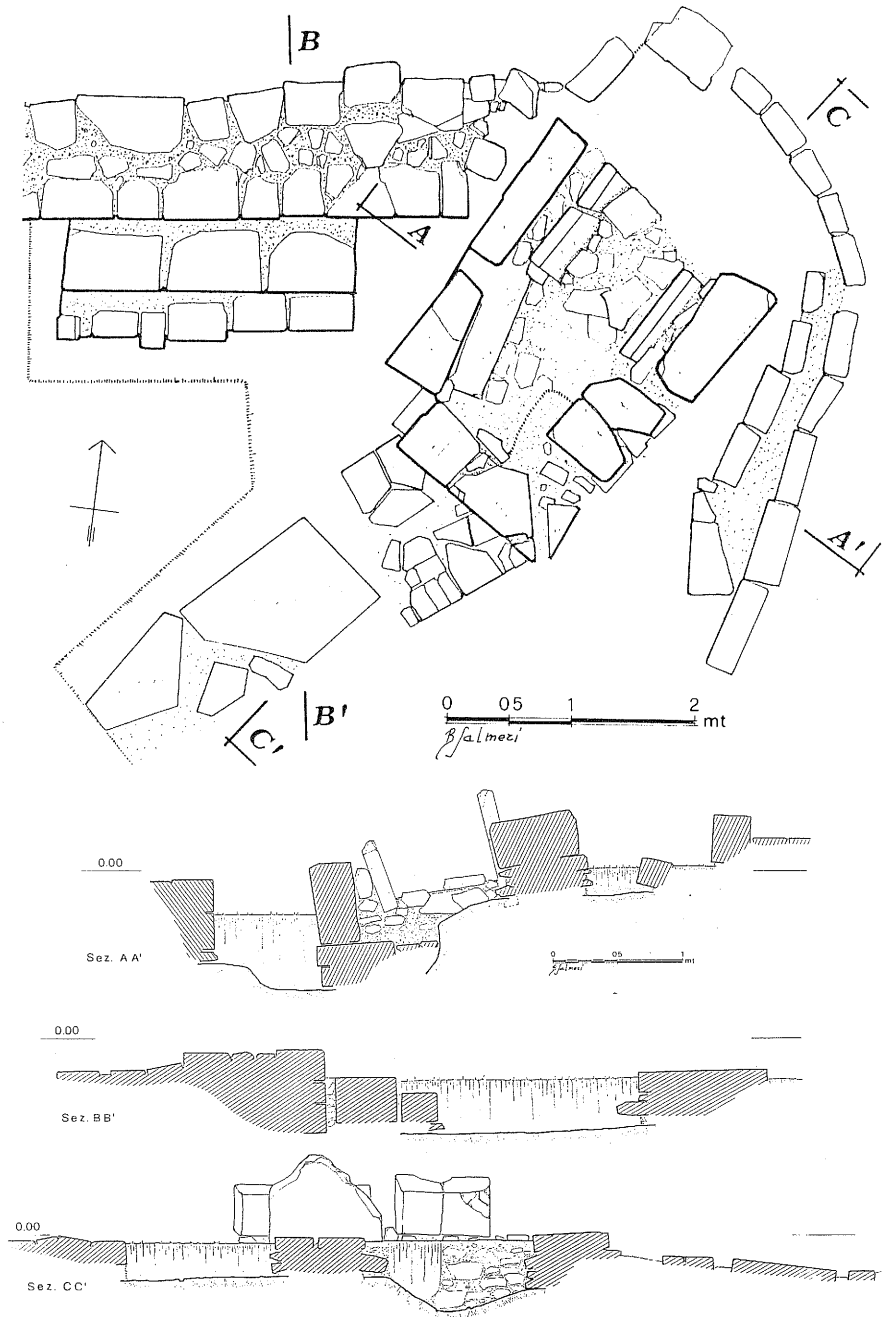
2 Ares, Detail ibid. (nach Photo A.I. Heidelberg)

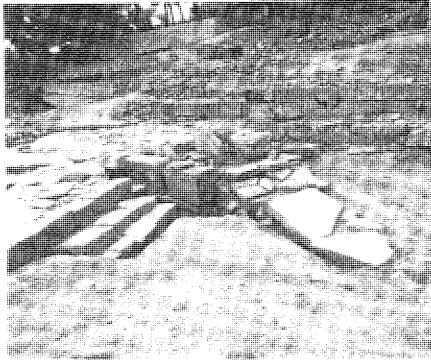
3 Jubelnder Athener, Detail ibid. (nach *History*
Taf. 43)

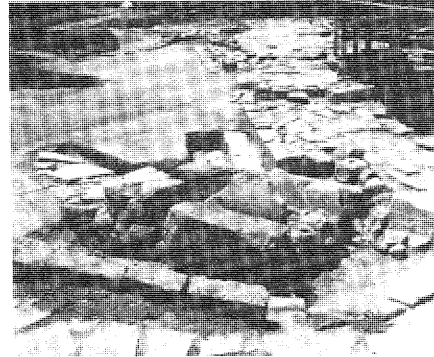
4 Troianerin, Detail von Reliefpithos in
Mykonos (nach *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 18,
1963 Taf. 25 b)

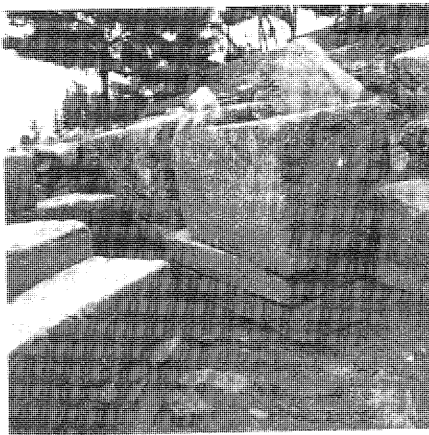
Hagia Triada. Altare ellenistico nell'area del piazzale dei sacelli. Planimetria e sezioni (rilievo B. Salmeri)

1. Veduta generale, da Sud-Ovest

2. Veduta generale, da Nord-Est. Sul fondo, il piazzale dei sacelli

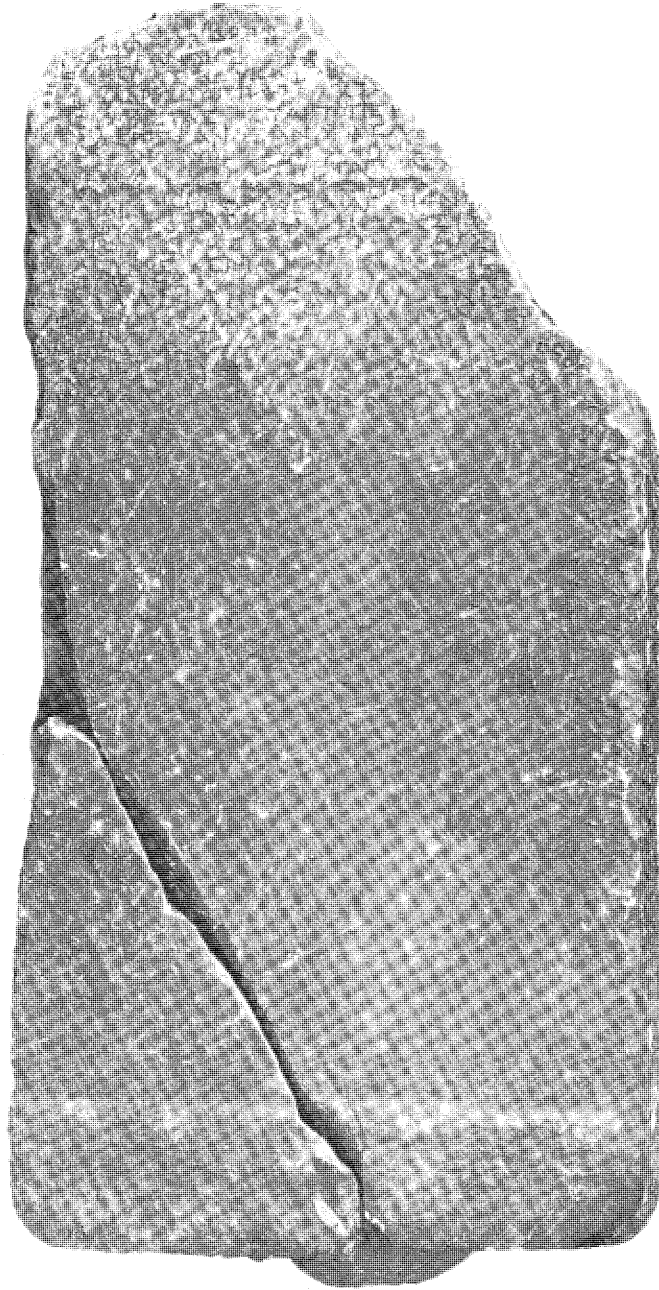

3. Particolare del lato esterno ovest, dopo la ripulitura del 1987. Da Sud-Ovest

4. Particolare dell'interno, con i due lastroni di cottello ed i resti del livello di calpestio. In primo piano, la soglia e l'area del saggio 1987. Da Sud-Sud/Ovest

Haghia Triada. Altare ellenistico nell'area del piazzale dei sacelli

La stèle de Vasiliki (Cliché Steph. Alexandrou)

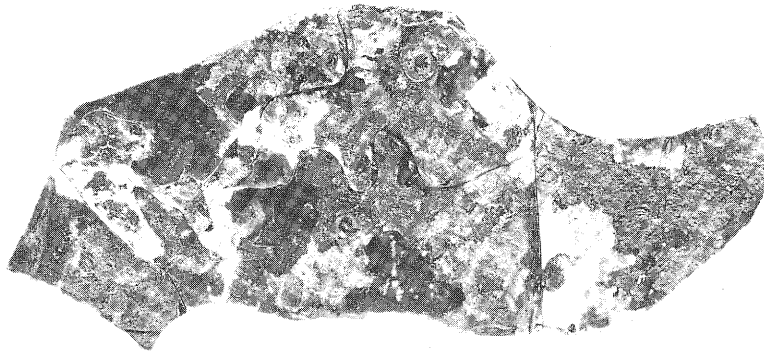

Détail de la stèle: L'inscription (Cliché Steph. Alexandrou)

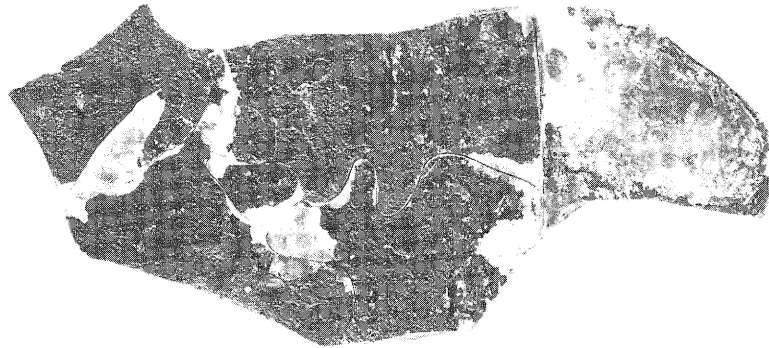
ΣΕΜΝΟΝΑ ΔΡΑΜΑ ΥΠΟΤΗ ΑΙΓΑΝΗΕΙ.
 ΣΤΑΤΑΝΑ ΠΙ ΠΙ
 ΣΙΜΕΤΟΝΑΣΑΝΑΡΙ ΤΙ ΑΠΝΟ
 ΕΙΓΙΣΤΟΙΣΥ
 ΝΕΥΤΑΙΓΙΝ
 ΡΟΥΣΑΤΙ ΙΙ
 ΑΝΣΙ ΝΥΕΙΟΗΡΟΦΟΝΟΙ
 ΟΥΔΩΣΤΗΟΣΟΜΑΙΑΤ
 ΑΝΕΝΕΥΤΥΧΙΑΙ

Fac-simile des lignes 16-21 de l'inscription

1

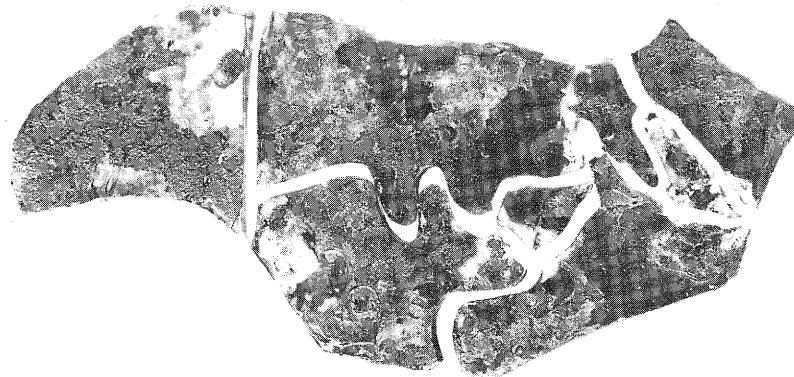

2

Gortina, «case bizantine» vano 5: elementi di puzzle di vetro, presentati nei due possibili versi orizzontali e dal lato ricoperto da «crosta»

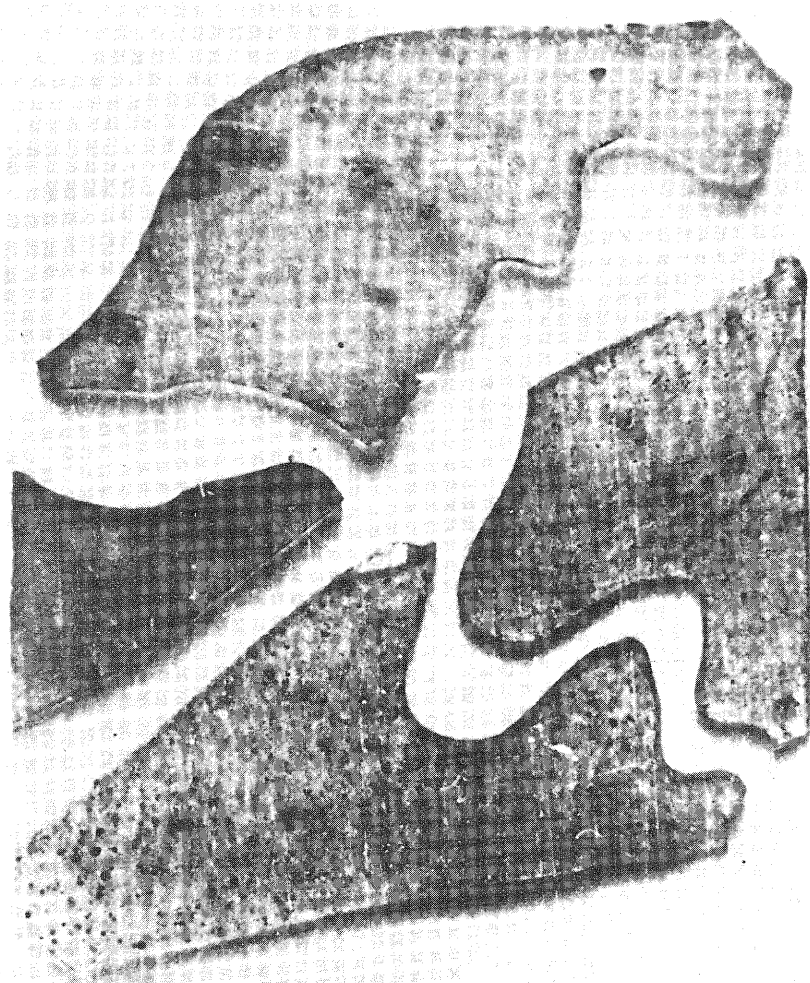

3

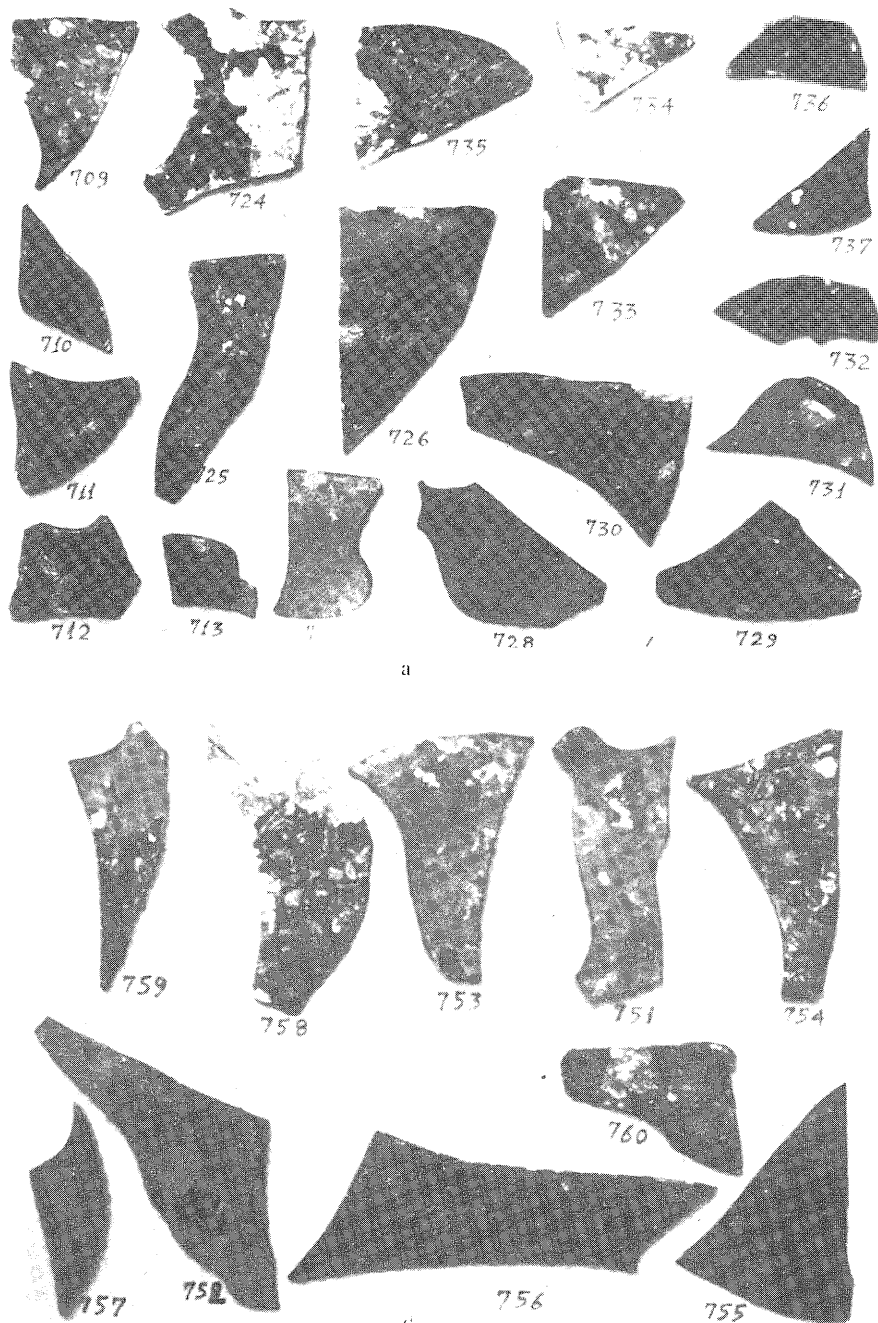

4

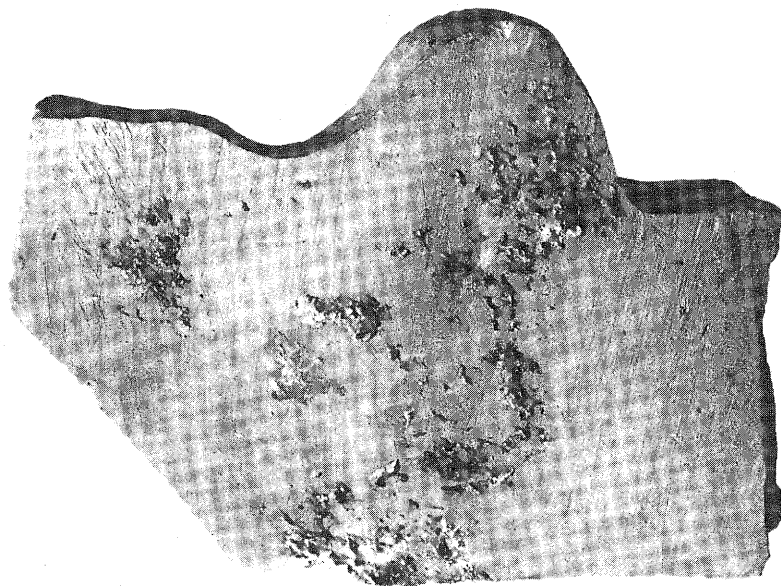
Gortina, «case bizantine» vano 5: elementi di puzzle di vetro, presentati nei due possibili versi orizzontali e dal lato ricoperto da «crosta»

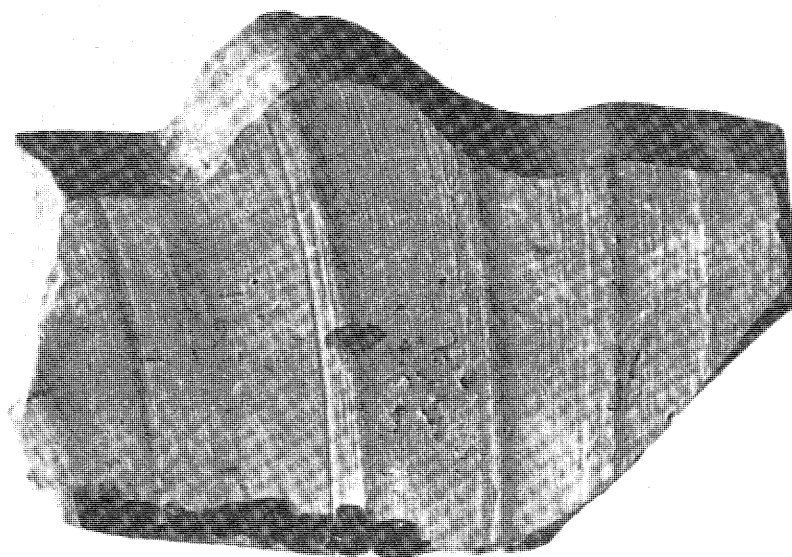
Filippi, basilica «extra muros»: elementi di puzzle in vetro colorato (da Kourkoutidou-Nikolaïdou fig. 3)

Filippi, basilica presso il Museo: elementi di *vitraux* (da Kourkoutidou-Nikolaidou, fig. 5)

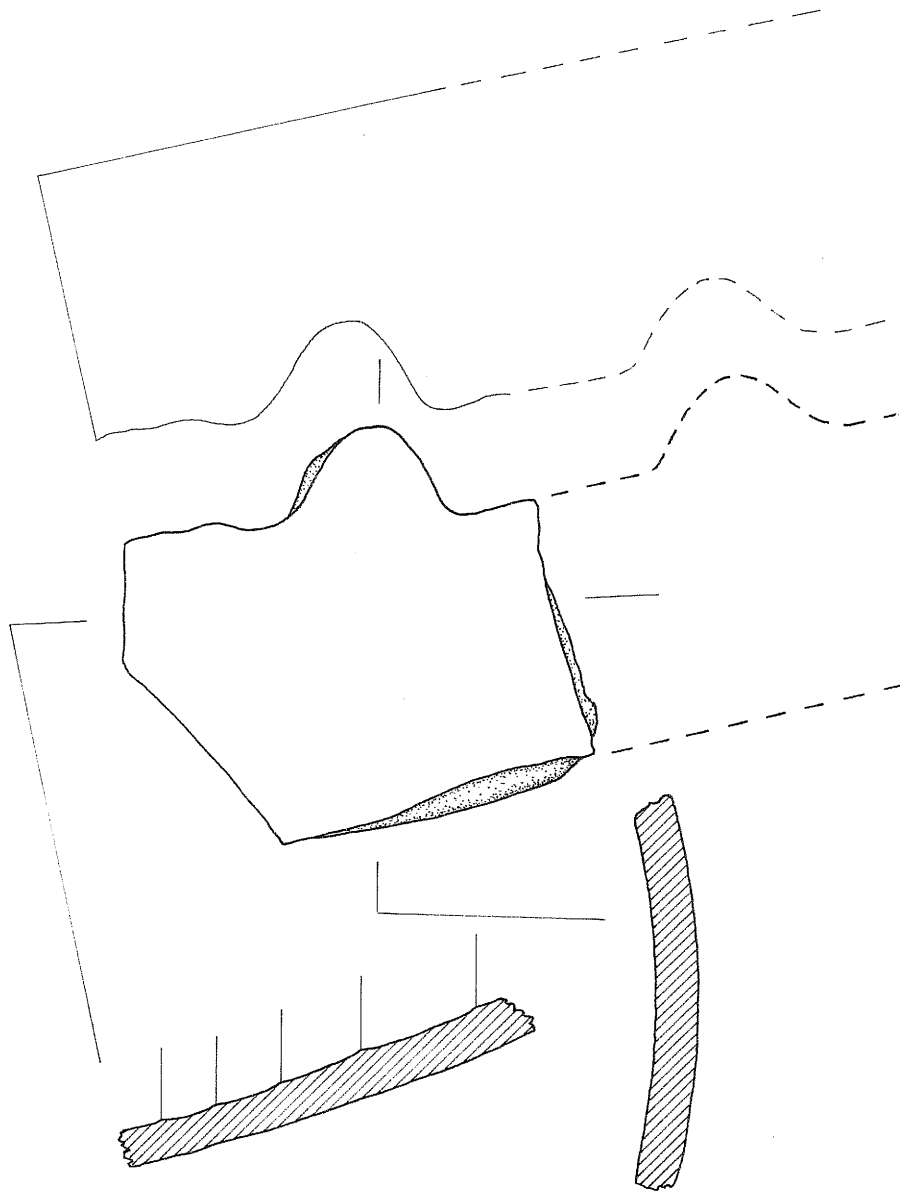

7

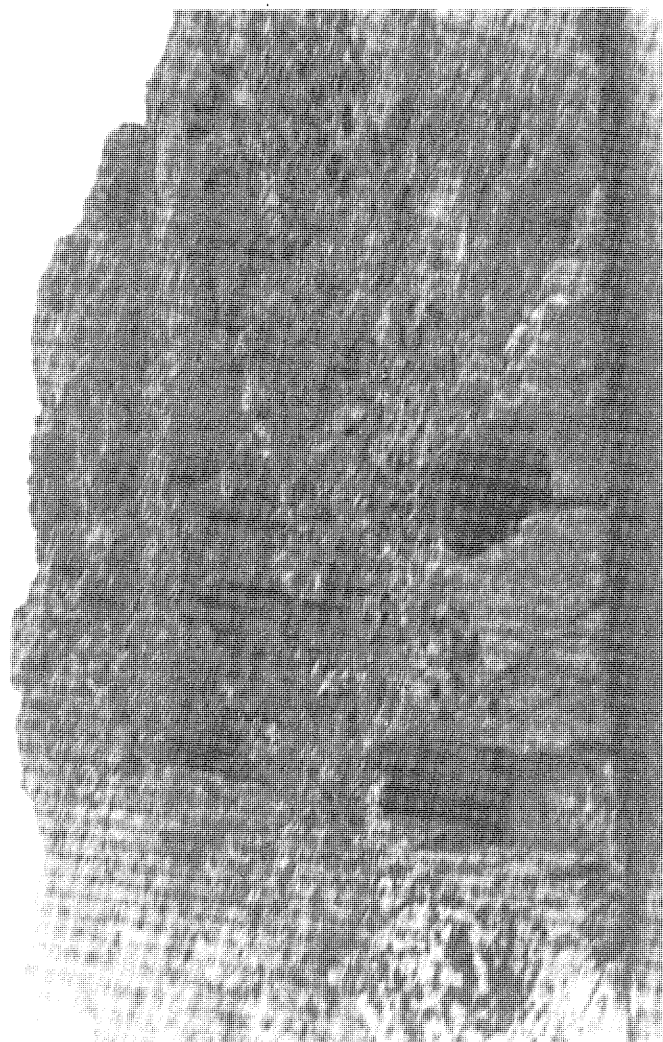

8

Gortina, «cortile», forno 93: elementi di «puzzle», in terracotta

Gortina: ipotetica integrazione dell'elemento alle figg. 7-8

Οι Γονατῆς τοῦ Διγενῆ

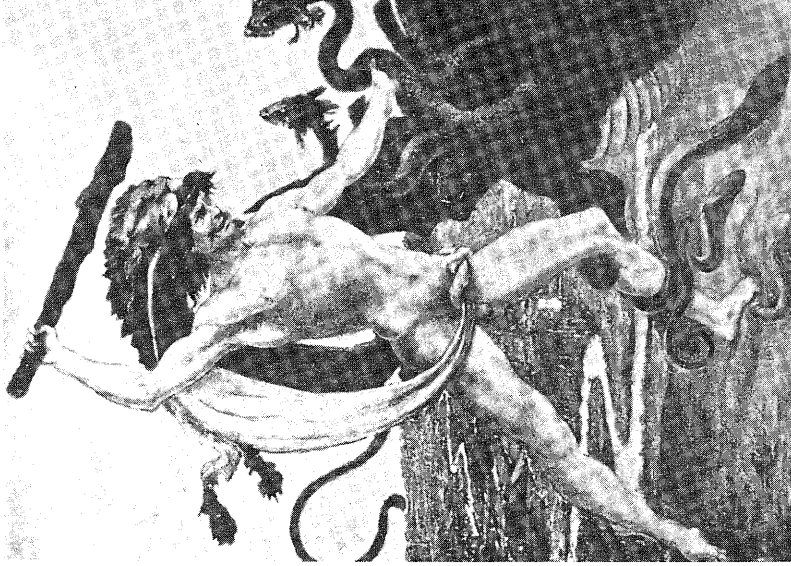

b. Sampson luttant avec un lion. Altar au Klosterneuburg en Autriche (1181)

a. La lutte d'Hercule avec le lion. Eglise St. Athanase à Skotina

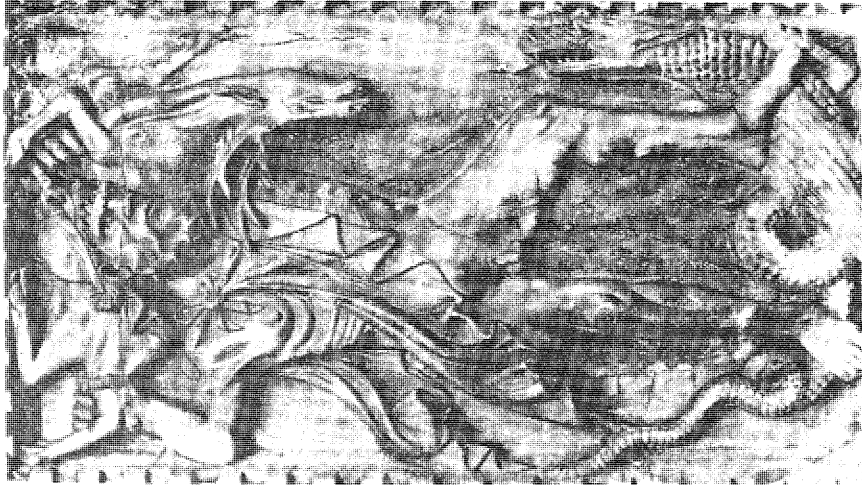

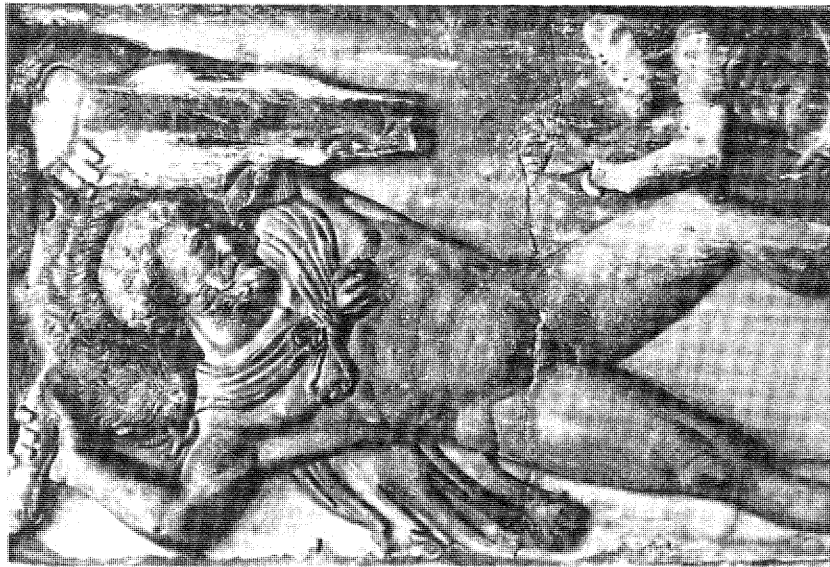
b. Hercule et l'Hydre, du peintre A. Pollaiuolo (15ème siècle) en Florence

a. La lutte d'Hercule avec l'Hydre de Lerne. Eglise St. Athanase à Skotina

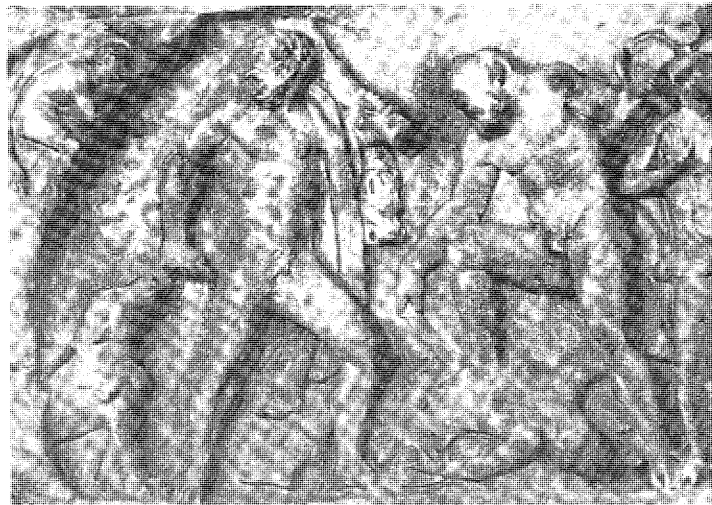
b. Hercule avec la biche de Cérynie et l'Hydre de Lerne. St. Marc à Venise (E. Panofsky)

a. Hercule et le sanglier d'Erymanthe. St. Marc à Venise (Ch. Delvoye)

a. La descente aux Enfers du Christ. Sacristie de Laure au Mont-Athos (K. Weitzmann)

b. Hercule ramenant Cerbère des enfers. British Museum de Londres (K. Weitzmann)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, <i>Γιά τό ἔργο τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου</i>	ε΄
<i>Δημοσιεύματα Στυλιανοῦ Ἀλεξίου</i>	θ΄
PETER WARREN, <i>Egyptian Stone Vessels from the City of Knossos: Contributions towards Minoan Economic and Social Structure</i>	1
A. ΞΕΝΑΚΗ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, <i>Τό δαχτυλίδι - σφραγίδα στήν Κρητομυκηναϊκή σφραγιδογλυφία</i>	11
SINCLAIR HOOD, <i>A Baetyl at Gournia?</i>	17
NANNO MARINATOS, <i>The Bull as an Adversary: Some Observations on Bull-hunting and Bull-leaping</i>	23
M. SAKELLARIOU, <i>A propos des mouvements migratoires de la péninsule balkanique vers l'Anatolie et le Levant vers et après 1200 avant notre ère</i>	33
Σ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, <i>Ἐνεπίγραφος ψευδόστομος ἀπό τόν Γλᾶ</i>	39
M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ, <i>Σαπφώ, ἀπόσπ. 111 Voigt</i>	45
A. ΛΕΜΠΕΣΗ, <i>Ἄ κρητικός αὐλός</i>	55
ΝΙΚΟΣ Χ. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗΣ, <i>Ἡράκλειτος ἐναντίον Ἐπιμενίδου;</i>	63
I. ΚΑΜΒΙΤΣΙΣ, <i>De tribus Platonis Critiae codicibus</i>	69
O. ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ, <i>Ἐκατόμπολις Κρήτη</i>	79
JÖRG SCHÄFER, <i>Über die Darstellung von Emotion, Gefühl und Stimmung in der früheren griechischen Malerei</i>	85
VINCENZO LA ROSA, <i>L'altare nel piazzale dei sacelli ad Haghia Triada</i>	93
HENRI et MICHELINE van EFFENTERRE, <i>Un obituaire crétois?</i>	99
ST. SPYRIDAKIS, <i>Notes on a Funerary Stele from Itanos</i>	109
ANTONINO DI VITA, <i>«Puzzles» in vetro e ceramica d'età bizantina a Gortina</i> ...	113
N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, <i>Ἄ ταξίαρχης Κρήτης</i>	119
Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ, <i>Ζητήματα ποιητικῆς τοῦ Διγενῆ Ε καί τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν</i>	125
B. FENIK, <i>Epic Narrative Style in the Escorial Digenis Akritis</i>	141
I. Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ, <i>Τά ρ. ἐπαραβραδιάστης καί καυχάσεται στόν «Διγενή» Esc</i>	149
MIGUEL CASTILLO DIDIER, <i>Τό Ἔπος τοῦ Διγενῆ καί τό Ποίημα τοῦ Θίντ. Σημειώσεις γιά τή μελέτη ὁμοιοτήτων καί διαφορῶν</i>	153
A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, <i>Ἄ Διγενῆς Ἀκρίτης καί ἡ βυζαντινή χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση</i>	165
GIUSEPPE SPADARO, <i>Note di critica testuale al «Digenis Akritis» dell'Escorial</i> .	173

ERICH TRAPP, 'Ο λεξικός πλούτος του «Διγενή Ἀκρίτη» στο πλαίσιο τῆς μὴ δημῶδους βυζαντινῆς λογοτεχνίας	185
ΧΡΙΣΤΟΣ Ι. ΜΑΚΡΗΣ, Ἀκριτικά τοπωνύμια τῆς περιοχῆς Σελλιῶν	193
ΑΠ. ΑΘΑΝΑΣΑΚΗΣ, Προσχέδιο γιὰ τὴ μετάφραση τῆς Edda στὰ Ἑλληνικά; ..	197
RODERICK BEATON, Οἱ σάτιρες τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου κι οἱ ἀπαρχές τῆς Νεοελληνικῆς γραμματείας	207
CONSTANTIN D. ΚΑΛΟΚΥΡΙΣ, Représentation des travaux d'Hercule dans une église macédonienne du 17ème siècle. Le héros dans l'art chrétien	215
ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, Μνημεῖα καὶ λόγος: Μία διασκευὴ τῆς «Διηγῆσεως περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας»	223
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ, Γύρω ἀπὸ τὴ χρονολόγησι τοῦ Λεοντίου Μαχαιρᾶ	229
ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Τὸ <i>πάλιο</i> στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη	255
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ὁ Antonio Molino στὴν Κέρκυρα, στὴν Κρήτη καὶ στὴ Βενετία	261
Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Σημειώσεις ἀνώνυμου λογίου σὲ ἀντίτυπο τοῦ «Ἐρωτο- κρίτου» (ἔκδ. 1915)	279
ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, Ἡ <i>Θυσία τοῦ Ἀβραάμ</i> κείμενο «ἀφηγηματικοῦ» λόγου καὶ ὄχι θεατρικὸ ἔργο	285
Γ. Σ. ΑΜΑΡΓΙΑΝΑΚΗΣ, Ἡ μουσικὴ τῆς <i>Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ</i>	289
Γ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ «Ροδολίνου» Ἰωάννη Ἀν- δρέα Τρώιλο	297
ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ, Ὁ Φραγκίσκος Καλομάτης καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὴν Τήνο. Προδρομὴ παρουσίασι	307
WALTER PUCHNER, Reimstudien zum kretischen Theater	313
Γ. Π. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Κρητικὴ λυρική ποίησι στὴν ἀκμὴ τῆς Βενετοκρατίας. Δοκί- μιο φιλολογικῆς ἀρχαιολογίας	325
† Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ὁ ἀπόηχος τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας στὴν προφορικὴ παρά- δοσι τῆς Λευκάδας	331
ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ, Ἕνας ἀκόμη <i>Νέος Ἐρωτόκριτος</i>	339
ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ἐφήμερες ἀπόπειρες γιὰ αὐτοδιοίκησι στὶς ἐλληνικὲς πόλεις κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα	345
ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Σύμβασι ἴδρυσι χωριοῦ στὴν Κρήτη (1622)	353
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Τὸ τοπωνύμιον <i>Ροδοθάνι</i> τῆς Κρήτις	363
ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Παρατηρήσεις σὲ λέξεις κρητικῶν κειμένων	367
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ, Προβληματισμοὶ γύρω ἀπὸ τὴ σύνταξι μῆς γραμματικῆς τῆς Κρητικῆς διαλέκτου	375
ΝΙΚ. Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθησαύριστες κρητικὲς λέξεις	387
ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΤΣΙΚΡΙΤΣΗ-ΚΑΤΣΙΑΝΑΚΗ, Κρητικὰ ἔτυμολογικά	395

ΤΑΣΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Οί Κρητες στην αρχαία και νεότερη ελληνική παροιμο- γραφία	399
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Προτάσεις για τό «Carmen Seculare» του Σολω- μού	407
ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ, "Ένα σολωμικό δίστιχο και ή «Κοσμοσοφία ή τό Καθολι- κόν Ἐλληλέγγυον»	433
Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀποπλάνησις	439
ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Σημειώσεις για τή στιχουργία του <i>Προλόγου στη ζωή</i> .	447

Ο ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ
ΑΡΙΑΔΝΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ
ΣΤΥΛΙΑΝΟ ΑΛΕΞΙΟΥ ΦΩΤΟ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΑΦΟ
ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗΣ Α.Ε. ΧΑ
ΤΖΗΓΡΗΓΟΡΑΚΗ 7-9, ΡΕΘΥ
ΜΝΟ, ΤΗΛ. (0831) 29.292 ΤΟΝ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1990. ΤΗΝ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΕΙΧΕ
Ο ΘΑΝΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ